Parts are not sold singly.

FASCICULE 9
UDYOGAPARVAN (1)

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; S. K. DE; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN, S. J.†; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

तेजस्वि नावधीतमस्तु

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1937

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive wholehearted support in this publication."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

The late Professor Dr. HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised; and the only advice I can add is to push forward the publication with all energy."

Geheimrat Professor Dr. HEINRICH LÜDERS: "Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Professor F. W. THOMAS: "I agree with the views expressed in your "Foreword." It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

Indian Historical Quarterly, Calcutta: "We congratulate the editor on the very high standard of conscientious workmanship with which he has now accomplished one of the most difficult and important parts of the great work undertaken by the Bhandarkar Institute. . . . But the most important and valuable part of the volume is the extensive Prolegomena . . . which gives a brilliant exposition of the entire text problem of the Mahābhārata . . . and clarifies the principal issues, as well as the method and principles of text-reconstruction, by means of a thorough critical study of the complicated text-tradition of the epic."—Professor Dr. SUSHIL KUMAR DE.

Indian Culture, Calcutta: "In the present edition the one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound. . . . It is impossible to question seriously his grouping of the MSS. or his valuation of the evidence of the commentators."—Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna: "Dr. Sukthankar's *editio critica* of the Great Epic of India is easily the most notable undertaking in the domain of Indology in recent years. . . . The constituted text seems to be the nearest approach to the original possible to be retraced under the present circumstances."—Professor A. BANERJI-SASTRI.

Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore: "The task of Dr. Sukthankar deserves therefore every encouragement and congratulation from the public and the sympathy of every scholar."

Journal of the Royal Asiatic Society, London: "The editor's task has been without exaggeration described as monumental, but it must be admitted that Dr. Sukthankar is in a very high degree qualified, by learning, training, skill and enthusiasm to undertake this work and thereby enhance the high prestige of Indian scholarship in the field of Sanskrit studies." "The work continues to be carried out on the same lines and in the same masterly manner, which has already gained the enthusiastic commendations of all the chief Sanskrit scholars in India, England, the continent, and America." "Finally the hope may be expressed that Dr. Sukthankar will be able to maintain the same orderly rate of progress and ultimately to complete a work which will be an enduring monument to the learning and perseverance of him and his colleagues."

Bulletin of the School of Oriental Studies, London: "On the basis of a careful collation of many MSS. from various regions Dr. Sukthankar has sought with untiring energy and keen critical skill to reconstruct a text which in the main, if not in

RAMA VARMA RESEARCH INSTITUTE,
TRICHUR, COCHIN STATE.
No. 1146

കേരള സാഹിത്യ അക്കാദമി

॥ उद्योगपर्व ॥

वैशंपायन उवाच।

कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः।
विश्रम्य चत्वार्युषसः प्रतीताः
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः॥ १ C. 5.1 B. 5.1.1 K. 5.1.1

☞ The first two folios of K_3 Dn_3 are missing: the third fol. of K_3 begins with ग्रजोक्य (cf. 25^c); that of Dn_3 with adhy. 3. — The first six fol. of G_3 are also missing.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

is found only in N (K_3 Dn_3 missing). $K_{1.2.5}$ Dn_2 $D_{1.4.7.8.10}$ read व्यासं (for चैव) in the *second* line.

Before the introductory mantra, $K_{1.4.5}$ Dn_1 $D_{2-5.8-10}$ ins. श्रीगणेशाय नमः; K_2 ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय; $B_{1.3}$ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B_2 ॐ नमो गणेशाय। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B_4 ॐ नमो नारायणाय; Dn_1 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः; Dn_2 ॐ नमः श्रीगुरुभ्यो नमः।, followed by:

2* जनमेजय उवाच।
एवं निर्वर्त्य चोद्वाहं संगतः सह बन्धुभिः।
काः कथाश्च चकारासौ वैशंपायन कीर्तय॥;

D_1 श्रीगणेशाय नमः। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; D_6 श्रीगणेशाय नमः। ॐ श्रीगणेशाम्बिकाभ्यां नमः; D_7 श्रीगणेशाय नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः.

After the introductory mantra, K_3 ins.:

3* महाभारतवपुर्षिर्वः सुपर्वव्यासवंशजा।
स्वच्छलतामवलम्बाय जायतां भवपत्तनि॥

T_1 begins with श्रीगुरुभ्यो नमः। शुभमस्तु। अविघ्नमस्तु। श्रीराम। उद्योगपर्व। श्रीमते रामानुजाय नमः।, which is followed by:

4* वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिरः।
तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम्॥;

T_2 begins with शुभमस्तु॥ अविघ्नमस्तु॥ उद्योगपर्व॥, which is followed by:

5* अभ्रश्यामः पिङ्गजटावद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः।
साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु॥
[= Ādi 13*.]

Stanza 5* in its turn is followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — $G_{1.2}$ begin with हरिः। ॐ शुभमस्तु; G_4 श्रीमते नारायणाय नमः, followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — G_5 begins with हरिः। ॐ उद्योगपर्व।, which is followed by:

6* ॐ व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम्।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम्॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः॥
[= Ādi 7* and 11* (with v. l.).]

M begins with हरिः। श्रीगणपतये नमः। अविघ्नमस्तु। (M_1 cont. स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः; M_2 cont. श्रीगुरुभ्यो नमः).

---

1 Owing to missing folios, stanzas 1–25^{ab} of this adhy. are lost in K_3; the first two adhy., in Dn_3; and the first seven adhy. together with st. 1–23 of adhy. 8, in G_3. Dn_3 G_3 are mostly ignored in this adhy. — K_3 M (except M_1) om. the ref. — ^{a}) K_3 पुरुषप्रवीराः; C_3 तु कुरुप्र° (as in text). — ^{b}) $D_{2.3.8}$ ततः; G_3 यथा (for तदा). B $D_{7.8}$ T_2 Cn मुदिताः स्वपक्षाः; D_5 $D_{8.10}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M मुदिताः सपक्षाः; G_6 मुदिताः समर्थाः. Ca cites सपक्षाः. — ^{c}) Dn_2 $D_{2.8.9}$ T $G_{1.2.5}$ विश्राम्य; $C_{a.3}$ as in text. K_4 $B_{1.2.3}$ Dn_1 $D_{2.4.6.7}$ रात्रावुषसि; B_3 D_5 $D_{3.8}$ (by corr.).$_{13}$ T $G_{1.2}$ चत्वार्युषसि. $C_{a.3}$ cite उषसः (as in text); Cnp उषसि. — ^{d}) K_3 तथैव (for ततोऽभि-). — For other readings see notes at the end of the Virāṭa (p. 294), where the stanza is cited in the colophons of that parvan.

C. 5. 2 B. 5. 1. 2 K. 5. 1. 2

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा
तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥ २

अथासनान्याविशतां पुरस्ता-
दुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां
पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ॥ ३

पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु
शिनिप्रवीरः सहरौहिणेयः ।
मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसंनिकृष्टौ
जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४

सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।
प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ
विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ॥ ५

सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६

तथोपविष्टेषु महारथेषु
विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
रराज सा राजवती समृद्धा
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७

ततः कथास्ते समवाययुक्ताः
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः
कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८

---

2 K_3 missing (cf. v. l. 1). — a) $K_{1.2.6}$ $D_{5.8}$ सभां शुभां; D_6 शुभां सभां; D_{10} सभा शुभा (for सभा तु सा). T_1 $G_{1.2.4}$ मात्स्य°. $K_{1.2.6}$ $D_{5.8}$ समृद्धां. — b) K_1 D_6 मणिप्रकारो(D_6 °प्रवरो)त्तमरत्नचित्रां; $K_{2.6}$ $D_{5.8}$ °रत्नचित्रां; D_8 T_1 G_2 °कोज्ज्वल(D_8 °कोत्तम)चारुचित्रा; $G_{3.5}$ C_a °कोज्ज्वल(C_a °कोत्तर)रत्नचित्रा; C_s as in text. — c) $K_{1.2.6}$ $D_{5.6.8}$ न्यस्तासनां °वतीं °गंधां. — d) $K_{1.2.6}$ $D_{5.8}$ °राजपुत्राः; K_4 B D_{n1} D_8 $D_{1-4.6.7.9.10}$ °राजवृद्धाः; T_2 °लोकपालाः.

3 K_3 missing (cf. v. l. 1). — a) $B_{3.4}$ सभासनान्याविशतः; T_2 अथासने प्राविशतः. $C_{a.s}$ आविशतां (as in text); C_{ap} आविशतः. — b) D_9 वृद्धौ (for उभौ). D_2 महांतौ (for नरेन्द्रौ). — c) $K_{1.2}$ $D_{5.8.10}$ वृद्धौ च मान्यौ; $K_{4.6}$ B D_{n1} D_8 $D_{2.4.6.7}$ वृद्धाश्च मान्याः; D_2 समं समंतात्. D_6 पृथिवीश्वराणां; D_9 च महीपतीनां. — d) $K_{2.6}$ D_5 पुरस्कृतौ; K_4 B (except B_2) D_{n1} D_8 $D_{2.4.6.7.10}$ C_{ap} पित्रा समं; D_5 चित्रासनं; D_9 मध्ये सभां; G_3 सबांधवः; $C_{a.s}$ पितामहो (as in text). K_4 B D (except $D_{1.5.8.9}$; D_{n2} missing) °जनार्दनौ च.

4 K_3 missing (cf. v. l. 1). — a) Some MSS. पंचाल°. $K_{1.2.6}$ हि (for तु). — c) S (mostly) मात्स्यस्य. $K_{1.2.6}$ D_5 च (for तु). $K_{1.6}$ D_8 T_2 सु(T_2 अभि)संनिविष्टौ; K_4 $B_{1.3-6}$ D_{n1} $D_{2.4.6.7.10}$ G_2 °कृष्टौ; B_2 D_8 $D_{1.2.5.9}$ °कृष्टे. C_a cites संनिकृष्टे.

5 K_3 missing (cf. v. l. 1). — a) M (except M_1) तु (for च). $D_{1.2.6.9}$ transp. सर्वे and राज्ञो. D_8 अप्यपरेपि (for द्रुपदस्य). — b) D_8 पांडोः समेताः सहिताः सुहृद्भिः. — c) Some MSS. °साम्बौ. $K_{2.6}$ D_8 मधु°; B_4 T_1 G_1 यदु° (for युधि). K_1 °सांबौ युधि रूढविक्रमौ. — d) K_4 B D (except D_8) T_2 °पुत्रश्च. T तथा (for सह).

6 K_3 missing (cf. v. l. 1). — a) $K_{1.2.6}$ तथैव (for सर्वे च), and समेता (for समाना). — b) K_3 M_1 transp. वीर्येण and रूपेण. $K_{1.2.6}$ बलेन युक्ताः; K_4 $B_{1.3}$ D_8 $D_{4.7.10}$ तथा बलेन. — d) K_4 D_{6-8} सुरत्नचित्रेषु; $M_{1.3}$ मात्स्येन दिष्टेषु (for सुवर्ण°). D_8 महौजसो युद्धविशारदाश्च.

7 K_3 missing (cf. v. l. 1). — a) K_4 D_8 D_{10} T G_6 M तत्र (for तथा). K_1 T_1 $G_{3.6}$ वरासनेषु; D_8 च तेषु तद्वत् (for महा°). — b) K_1 B_6 D_{n1} $D_{1-3.9}$ विरा(K_1 D_1 °भ्रा)जमानाभरणांबरेषु; K_4 B_3 $D_{4.7}$ विराजमाणांबर°; D_8 पुत्रेषु पौत्रेषु च संगतास्तु; T_1 G_1 विभ्राजमानेषु महारथेषु. — D_2 om. 7^{cd}.

8 K_3 missing (cf. v. l. 1). — a) D_8 C_a समुदाययुक्ताः (C_{ap} as in text). D_8 मूर्धाभिषिक्ता विविधाश्च ते कथाः. — d) $K_{1.2.6}$ D_8 कृष्णाननं; $D_{1.2}$ वृष्ण्यंधकाः (for कृष्णं नृपाः). G_8 M तं (for ते). D_2 समुदीक्ष्य पार्थान्; C_a as in text.

9 K_3 missing (cf. v. l. 1). — a) $K_{1.2}$ च माधवस्य; S (except T_2; G_3 missing) जनार्दनेन. D_8 कथां समासाद्य

कथान्तमासाद्य च माधवेन
संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहाः सहिता ह्यमुष्य
न्वाक्यं महार्थं च महोदयं च ॥ ९

कृष्ण उवाच ।

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं
युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम् ।
जितो निकृत्यापहृतं च राज्यं
पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥ १०
शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च
सत्ये स्थितैस्तच्चरितं यथावत् ।
पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं
वर्षाणि षट् सप्त च भारताग्र्यैः ॥ ११
त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽय-
मज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
क्लेशानसह्यांश्च तितिक्षमाणै-
र्यथोषितं तद्विदितं च सर्वम् ॥ १२
एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो
दुर्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात् ।
तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां
धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ १३
अधर्मयुक्तं च न कामयेत
राज्यं सुराणामपि धर्मराजः । G. 5. 14 B. 5. 1. 14 K. 5. 1. 14

जनार्दनात्तु. — b) B1.3 संचोदिताः; D2 संतोषिताः; D5 समाश्रिताः; T2 समीरितं; C3 संवेदिताः; C4 as in text. D3.8 पार्थिव° (for पाण्डव°). — After 9ab, K3 ins.:

7* कृष्णेन वृष्णिप्रवरेण तत्र.

— c) D4 सहिता श्रशु°; T2 G3.4 M सहिताश्च्यव्ह°. — d) K3 समर्थं; C4.5 महार्थं (as in text). B3-4 Dn1 D1-3.5.6 T2 G3 सु- (for the first च).

10 K2 missing (cf. v. l. 1). K3 D1.3.9 om. the ref. K1.3.4 B3 Dn1 D5 D3-5.7.10 श्रीकृष्ण उ°; T1 G1 जनार्दन (T1 adds उवाच!); T2 G3.5 श्रीभगवान् (T2 G3 add उवाच!); M श्रीवासुदेवः (M1 om. श्री). — a) K1.3 B (except B1) Dn2 सर्वं (for सर्वैर्). K3 B3 S (except T2; G3 missing) यथावत् (for यथायं). — c) T1 G1 °त्या च हृतं. — d) K1.3.5 B4 Dn1 Dn2 D3-5.7.8 वन- (for पुनः).

11 K2 missing (cf. v. l. 1). — b) D5 समे स्थितैः; C4 सत्यस्थिरैः (Cap सत्ये स्थितैः as in text). K4 B (except B1) Dn1 D5 D7.8.10 Cap सत्यरथैः (C3 cites सत्यरथाः); D1.6.9 सत्यरतैः; D3 T1 G1.3.5 सच्चरितं (G3.5 °तैः); Cnp सत्यैकमिथैः (for तच्चरितं). D5 यथैव (for यथा°). — K3 om. 11c-13b. — c) D5 कृतं श्रोतैस् (for पाण्डोः सुतैस्). — d) K4.5 B (except B3) Dn1 D5 D3m.4.6.8.7.10 योगैर्महद्भिः (for भारता°). D1.3.9 T3 चीर्णा (D5 °र्णो; T2 °र्णं) समा द्वादश भारताग्र्यैः (D1 भारतैर्यैः; D8 च क्रमेण).

12 K2 missing (cf. v. l. 1). K3 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) D5 त्रयोदशं चैव; D10 °दशोब्दे च. B1.3.4 D1.3 T3 G3 सुदुश्चरोयं. K1.3 त्रयोदशं चैव सुदुस्तरं च; T1 G1 °दशं दुश्चरमेव वर्षं. — b) K1.3 न ज्ञायमानैः; D10 अज्ञातवासः. D1.3 क्षपितः; D9 क्षपितः; T1 G1.3 द्विषतां (for भवतां). D3.6 C3 महौजाः; D9 सहौजैः (for समीपे). — D5 om. 12cd. — c) K1.3 अशेषान् (for असह्यान्). K4 B D (Dn3 missing; D5 om.) विविधान् सह(B1.3 D1 मह-; Dn1 D5 सुह)द्भिः (for च तितिक्ष°). — B1.3.4 om. 12d and line 1 of 8* (see below). — d) T2 G4.5 यथोदितं. T2 G3.4.5 M विदितं (G3 °तः) चैव (for तद्विदितं च). G3 सम्यक् (for सर्वम्). K4 B3 D3 D3m.4.6.7.10 तीर्णो महद्भिः स्वकुलेन राजन्; B3 Dn1 D3.4.8 महात्मभिश्चापि वने निविष्टं; D1 इच्छद्भिरात्तं स्वकुलेन राज्यं (cf. 8*). — B1.3.4 (all om. line 1) ins. after 12c: Dn1 D2-4.7-9, after 12:

8* एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तै-
रिच्छद्भिरात्तं स्वकुलेन राज्यम् ।

[(L. 1) D3.9 न तैः. — (L. 2) For D1 see above also. Dn1 D3.5.9 आत्तं. B3.3.4 स्वकुले हि; D5 °कुलेन.]

13 K2 missing (cf. v. l. 1). K3 om. 13 (cf. v. l. 11). — b) K3 सुयोधनस्यापि हितं च यत्स्यात्. — D5 om. 13c-14b. — c) M1 (sup. lin.) सं-; M3 सं (for तच्). B3 Dn1 D3.4.8 कुरुपुंगवानां; D5 पुरुषप्रवीराः.

14 K2 missing (cf. v. l. 1). K3 om. 14 (cf. v. l. 11); D5 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) K1.4 B D (except D3; Dn3 missing; D5 om.) T1 transp. च and न. — c) K4 B3 D (except D3 D4.6; Dn3 missing) T1 तु (for च). — d) D3 D10 राज्ये (for ग्रामे).

C. 5. 15
B. 5. 1. 15
K. 5. 1. 14

धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं
ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ १४
पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां
यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
मिथ्योपचारेण तथाप्यनेन
कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ १५
न चापि पार्थो विजितो रणे तैः
स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
तथापि राजा सहितः सुहृद्भि-
रभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ॥ १६
यत्तत्स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य
समाहृतं भूमिपतीन्निपीड्य ।
तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ १७
बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैः
संप्रार्थिता हन्तुममित्रसाहाः ।
राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः
सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् ॥ १८
तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं
धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक्च ॥ १९
इमे च सत्येऽभिरताः सदैव
तं पारयित्वा समयं यथावत् ।
अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा
हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०
तैर्विप्रकारं च निशम्य राज्ञः
सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।

---

15 K_3 missing (cf. v. l. 1). K_2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 11). — ^{b}) D_{10} यथाकृष्टं. $D_{5.10}$ धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः (cf. 16). — K_4 D_8 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) G_3 मिथ्याप°. $B_{1.4}$ D_5 $D_{8.10}$ तथा ह्यनेन; $B_{2.3.5}$ D_{n1} $D_{2-4.7-9}$ T_2 यथा ह्यनेन; D_1 यथा ह्येन; G_1 यथाप्य°; G_3 M तद्प्य°.

16 K_3 missing (cf. v. l. 1). K_4 D_8 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{1.4.6}$ पार्थाः (for पार्थो). $K_{1.2}$ $D_{1.4.6}$ विजिताः; T_1 विदितं; $G_{1.4.5}$ विदिताः. $K_{1.2}$ रणे ते; K_5 रणे वै; S (G_3 missing) कथंचित्. — ^{b}) K_5 D_8 S (except T_2; G_3 missing) °सा वै (K_5 तैर्; D_9 वा) धृतराष्ट्रपुत्रैः. — ^{c}) $K_{1.2}$ पार्थाः सहिताः (for राजा सहितः). — ^{d}) $K_{1.2}$ °प्संते.

17 K_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_4 $B_{2.4}$ D_{n1} $D_{2.4.5.7}$ तु (for तत्). G_3 राज्यं (for स्वयं). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ समार्जितं. B_3 निपात्य; $B_{4.5}$ D_{n1} $D_{1-3.4.8}$ प्रपीड्य; D_9 प्रपद्य; S (G_3 missing) प्रमथ्य. — ^{c}) K_2 om. from °प्रवीराः up to धर्मेण in 1^{a} of the next adhy. — ^{d}) $G_{2.5}$ महाबलाः पांडुसुताश्च तेऽथ.

18 K_3 missing (cf. v. l. 1). K_2 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) G (G_3 missing) बलाभियुक्तैर् (for बालास्त्विमे तैर्). — ^{b}) K_4 B_{2-5} D_{n1} $D_{2.4.5-9}$ अमित्रसंघैः; $C_{a.3}$ as in text. — ^{c}) $K_{1.5}$ अनीभिर् (for असद्भिर्). — ^{d}) K_3 T_1 G (G_3 missing) तत्तद्; K_5 T_2 यत्तद् (for तद्वो).

19 K_3 missing (cf. v. l. 1). K_2 om. 19 (cf. v. l. 17); T_2 (hapl.) om. 19^{a}–20^{b}. — ^{a}) D_8 लोभात् (for लोभं). D_9 वृद्धिं; G_3 वृत्तिं (for वृद्धं). — ^{b}) $K_{1.5}$ यथात्मवत्तां च; K_4 $D_{5.6}$ धर्मार्थतां चापि; B D_{n1} $D_{2.3.7.8.10}$ धर्मज्ञतां चापि; T_1 G (G_3 missing) धर्मे म(G_3 र)तिं चैव; M धर्मे रतत्वं च. — ^{c}) D_{10} प्र- (for अपि). D_8 सर्वे; D_9 चैषां (for तेषां). — ^{d}) K_1 हितं; K_5 D_8 T_1 $G_{1.3}$ मतं (for मतिं). $K_{1.5}$ D_8 बद्° (for कुरु°). T_1 $G_{1.2.3}$ पुरुषप्रवीराः (for सहिताः पृथक्च).

20 K_3 missing (cf. v. l. 1). K_2 om. 20 (cf. v. l. 17); T_2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). M *repeats* 20^{a}–24^{b} (with v. l.) after 5. 2. 3. — ^{a}) D_1 शमे; T_1 G (G_3 missing) एते (for इमे). K_1 वनांते; G_3 च सर्वे; G_5 च सत्या; M (second time) हि पार्थाः. K_1 M (second time) नियताः; $K_{4.5}$ D_5 $D_{4-8.10}$ निरताः; D_1 च रताः (for ऽभिरताः). M (first time) तथैव (for सदैव). — ^{b}) K_1 ते (for तं). $K_{4.5}$ B D_{n1} $D_{2.3.5-8}$ पालयित्वा; $C_{a.3.np}$ पार° (as in text). K_1 तथैव (for यथावत्). — B_4 om. 20^{c}–21^{b}. — ^{c}) B_3 ततो; D_1 अथ; $C_{a.3}$ अतो (as in text). D_9 T_1 उपचार्य°; T_2 अनुचर्य°; G (G_3 missing) M अपचर्य°. — ^{d}) M (second time) समूलान् (for समेतान्).

21 K_3 missing (cf. v. l. 1). K_2 om. 21 (cf. v. l. 17); B_4 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). For M cf. v. l. 20 also. — ^{a}) T G (G_3 missing) °कारान् (for °कारं).

युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव
तैर्वध्यमाना युधितांश्च हन्युः ॥ २१
तथापि नेमेऽल्पतया समर्था-
स्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ।
समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि-
स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ २२
दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-
न्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
अज्ञायमाने च मते परस्य
किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ॥ २३
तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः
शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।
दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां
राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ २४
निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य
धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।
समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २५ C. 5. 25 B. 5. 1. 26 K. 5. 1. 25

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

T_3 $G_{1.3}$ निशाम्य; M_3 (second time) नृपं च. K_4 D_6 Cn कार्ये; K_3 D_{n2} $D_{2-4.7-9}$ T G (G_2 missing) राज्ये (for राज्ञः). — [b]) Ca तं (for स्यात्). $K_{1.3}$ D_{10} परिवारयेत्सः; K_4 $B_{1.3}$ $D_{1.6}$ T_3 °वारयेरन्; B_3 विनिवारयेरन्; D_8 °पालयेरन्. D_5 °नाः संपरिवारयेरन्. — [c]) C_8 युतान्; Ca इमान् (as in text). B_3 D_6 तथैवं. — [d]) $K_{1.3}$ युयुत्समानाः; K_4 निर्वध्य°; B_3 T_1 M (both times) तैर्बाध्य°; $D_{1.6}$ तैर्वध्य°; D_5 तैर्बाध्यमाणाः; D_8 तैर्युध्यमानं. K_1 नि- (for च). — After 21, D_1 ins.:

9* स्वकास्तथा बन्धुजनेन चामी
धर्मेण वैरीविहताश्च हन्युः ।

22 K_3 missing (cf. v. l. 1). K_2 om. 22 (cf. v. l. 17). For M cf. v. l. 20 also. — [a]) $K_{1.4}$ B $D_{1.3}$ $m_{.4-7.9}$ T_1 $G_{1.3}$ अथ (for तथा). $M_{1.2.5}$ (all second time) नेमेऽल्पबलाः. — [b]) M (second time) चयाय (for जयाय). S (G_2 missing) मतिर्भवेत् (for भवेन्मतं). D_8 D_5 मे (for वः). — K_1 (hapl.) om. 22[c]–23[d]. — [c]) D_8 M_5 समेत्य सर्वैः; T_2 सर्वैः समेत्य; $M_{1.2-5}$ (all second time) इमे च सर्वे. — [d]) $M_{1.3}$ (both second time) भृशं यतेरन् (for यतेयुरेव). D_1 यास्यामहे धार्त-राष्ट्रांतिकं वै.

23 K_3 missing (cf. v. l. 1). $K_{1.2}$ om. 23 (cf. v. l. 22, 17); B_4 om. 23[ab]. For M cf. v. l. 20 also. — [a]) K_4 D_1 सुयो° (for दुर्यो°). M (second time) न तावत् (for यथावत्). — [b]) M (second time) प्रज्ञा° (for न ज्ञा°). — [d]) D_{n2} M (except M_3) किंचित्; D_5 न स्यात् (for किं स्यात्). $D_{1.5.9}$ न किंचिदारभ्यमतो मतं मे (D_5 भवेत्; D_9 मतं नः); T G (G_2 missing) M (second time) मंत्रस्य पारं कथमभ्युपेयं (T_1 $G_{1.2.3}$ °मः).

24 K_3 missing (cf. v. l. 1). K_2 om. 24 (cf. v. l. 17). For M cf. v. l. 20 also. — [a]) Ca अतः (for इतः). M (second time) धर्मनित्यः. — [b]) $K_{1.4}$ प्राज्ञः (for शुचिः), and मतं मे (for ऽप्रमत्तः).

25 K_2 om. 25 (cf. v. l. 17). K_3 missing up to °था in 25[c] (cf. v. l. 1). — [c]) T G (G_2 missing) अथो (T_2 G_4 °थो) ऽग्रजस्य; M अथाग्रजस्तु. — [d]) M transp. वाक्यं and तद्. S (G_2 missing) रामः (for राजन्). D_5 पुरुषोत्तमस्य (for तदतीव राजन्).

Colophon om. in K_2; D_{n2} G_2 missing. — *Adhy. name*: $K_{1.3}$ $D_{5.10}$ कृष्ण(K_3 श्रीकृष्ण)वाक्यं; D_1 $G_{3.5}$ M वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 $B_{1.3}$ D_{n1} $D_{2.6.7.10}$ S (G_2 missing) 1. — *S'loka no.*: K_4 26; D_8 25.

2

☞ This adhy. is missing in D_{n2} G_2 (cf. v. l. 5. 1. 1).

1 K_2 om. 1[ab] (cf. v. l. 5. 1. 17). B_3 D_1 श्रीबलदेव उ°; T_2 बलरामः; G_3 $M_{1.3}$ रामः (G_3 with prefixed श्री-). — [cd]) M transp. हितं च and तथैवं. B_3 यथैव; D_8

२

C. 5. 2
B. 5. 2. 1
R. 5. 2. 1

बलदेव उवाच ।

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य
वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
अजातशत्रोश्च हितं हितं च
दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १

अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः
कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः
सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत् ॥ २

लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।
ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु-
स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३

दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं
वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।
प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चि-
द्व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४

स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं
वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च
गान्धारराजं च ससूतपुत्रम् ॥ ५

सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा
बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।

तथैव; D10 हितं यत्; T G (G3 missing) च सुखं (for हितं च).

2 a) Ca विसृज्य; C3 as in text. K1.2 D2.3 कुरुप्रवीराः; D5 विसृज्य राजा. — After 2a, T2 ins.:

10* जिता गतारण्यमिताः पुरा ते ।

(see below). — Dn1 (hapl.) om. 2b–3a. — b) B3 लोकहिते; D4.5.9 T2 तस्य कृतं. D3 स्म मेने (for यतन्ते). — After 2b, T2 ins.:

11* माद्रीसुतौ चैव कुरुप्रवीरौ

(see above). — c) M (except M3) आदाय. — d) K3 सुखाः; D7 सुखं. K1–3 मोदतु; D1 लोके (for मोदेत्).

3 Dn1 om. 3a (cf. v. l. 2). — a) K3 तथा (for लब्ध्वा). K3 च; G3 अर्ध- (for हि). — b) K1.2 च कौरवेषु; K2.3 परेषु चैवं. — c) B3.4 D3 D1.2.3.10 S (except T2 G1; G3 missing) व्यवसेयुः. — d) K (except K4) D3 D1.2.7.9.10 एषां (for तेषां). D1 च (for प्र-). K2.3.5 D1.10 हिताः; D7 हिते. — After 3, M *repeats* 20a–22d of the previous adhy., which is followed by:

12* ततो विनाशः कुरुपाण्डवानां
सबान्धवानां भविताचिरेण ।
तस्माद्यदुक्तं मधुसूदनेन
तत्सर्वलोकस्य हितं यतध्वम् ।,

which in its turn is followed by 16* (cf. v. l. 12); and thereafter M *repeats* 23a–24b of the previous adhy.

4 a) K (except K4) D5 T1 G (G3 missing) एव (for अपि). D3 D5 मतिं; T2 हितं (for मतं). M2 तावत् (for वेत्तुं). — b) M (except M3) वक्तुं वचो-स्त्यहितं च तत्र. — After 4ab, K2.3.5 D2.10 ins.:

13* प्रयातु दूतः पुरुषः प्रधानो
हिताय तेषां च तथैव चैषाम् ।

— c) B1.3.4 Dn1 D2.3.8 च मे; D8 -वतः; G3 च वः (for मम). K1 चात्र; K3 वा च; D3 नाम (for तत्र). — d) K1–3 D2 भवार्थं; K3 हितार्थं; D7 समर्थं (for शमार्थं). D1.8 कुरुपुंगवानां.

5 ab) K (except K4) D3 आसाद्य (for आमन्त्र्य). D8 transp. कुरु° and महा°. — d) D1 सह- (for च स-).

6 a) B1–4 D1.2.3.8 (before corr.) T2 M1.3 सर्वां (B4 D8 °र्वां)स्तथान्यान्; D3 (after corr.) सर्वे तथान्ये; T2 अन्यांश्च सर्वान्. B1.2 D1.2.3.8 (before corr.) T2 M1.3 °पुत्रान्. — b) B1 D1.2.3.8 (before corr.) T2 M1 बल(B1 वीर)प्रधानान्. B1–3 D1.2.3.8 (before corr.) T2 M1.3 निगमप्रधानान्; D3.7 नियमप्र°. Ca cites निचयः. — c) B1–3 D1.2.3.8 (before corr.) T2 M1 स्थितान् (for स्थिताः). Dn1 D3 M2.3 स्व- (for च). K2.5 B (except B4) Dn1 D2–4.7.8.10 तथा स्वकेषु; D3 यथाऽस्थितेषु; T2 यथार्थकेषु; M1 यथायथेषु; M2 यथाधिकेषु.

स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु
लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥ ६
एतेषु सर्वेषु समागतेषु
पौरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं
कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७
सर्वास्ववस्थासु च ते न कौव्या-
द्ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य
द्यूते प्रमत्तस्य हृतं च राज्यम् ॥ ८
निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः
सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः ।
गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं
समाह्वयद्देवितुमाजमीढः ॥ ९
दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये
युधिष्ठिरो यान्विषहेत जेतुम् ।
उत्सृज्य तान्सौबलमेव चायं
समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १०
स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन
अक्षेषु नित्यं सुपराङ्मुखेषु ।
संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य
तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ ११
तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु
वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् । C. 5. 58 B. 5. 2. 12 K. 5. 2. 12

D5 स्थिताश्च धर्मे पुरुषप्रवीराम्. — d) K3 लोकप्रधानाः; B1-4 D1.2.3.8 (before corr.) M3 लोक(D1.8 °के)-प्रवीराम्; D3 लोकेषु वीराः. K2-5 D2.4.6.7 Cnp °कालवृत्ताः; B1 D2.3 (before corr.) °कालवृद्धान्; B2 °शील-वृत्तान्; D1.8 T G (G3 missing) M3 °शीलवृद्धाः (D1.8 T3 M3 °द्धान्); D9 °कार्यवृद्धाः; Ca.s as in text. M1.2-5 विप्रा (M1 °प्रान्) विवेकश्रुतशीलवृद्धाः (M1 °द्धान्).

7 a) K1 B3 D5 Ca.s गतेषु; K3 नृपेषु; Cnp एतेषु (as in text), condemned by Arj. as प्रमादपाठः. T2 शांतिं च (for सर्वेषु). — b) T2 वाक्येषु; M2-5 विप्रेषु (for पौरेषु). M2-5 पौरेषु (for वृद्धेषु). K1.2.3 D10 शु°; K3 स (for च). K5 D5 S (G3 missing) संमतेषु; Ca.s as in text. — c) D1 प्रणिधान°; D10 प्रणिपत्य. — d) K1 (m as in text) G2 यथावत्.

☞ Our fragm. MS. of the commentary of Devabodha begins here on fol. 3a.

8 a) K4.5 B D (D10 marg. as in text) T2 कौष्या; T1 G (G3 missing) M कोपाद् (G2 कोपा-); Ca.d.s कौव्याद् (as in text). — b) K1.3 ग्रस्ताः; T1 G1.2 ग्रस्ताः; T2 G4 M ग्रस्तः; G2 स्वस्थः; Cs ग्रस्तः (as in text). K1.3 सर्वे; S पार्थः (T1 G1.2 °र्थाः) (for सोऽर्थो). S (G3 missing) आश्रितेन (G2 °तैर्हि). — c) B2.3 D5 D1.3 (m as in text).9 प्रियाभ्युपेते च; Dn1 D6.5.10 T2 प्रियाभ्युपेतस्य; D10 °प्रियासमेतस्य. Ca.d cite प्रियाभ्युपेतैः; Cs प्रियाभ्युपेते. G2 दैवाच्च द्यूतेच युधि°. — d) B2.3 Dn1 D2.3.5 T2 प्रसक्तस्य; Cs प्रम° (as in text). K4 B1 D5 D1.4.6.10 T G1.4.5 M ह्य°; D5 G2 हि (for च).

9 a) K2-4 B D (except D32 D2.9) °प्रवीरः. — b) K (except K4) D10 गतम्; D2.5 S (G3 missing) स्वयम्; D5 द्युतम् (for ह्ययम्). K (except K4) D10 अक्षवत्यां (for अप्य°). — After 9ab, Dn1 D2.5.7.8 ins.:

14* स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं.

— c) K5 D6 महाक्षं (for मता°). — After 9c, Dn1 D2.3.7.8 ins.:

15* हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च.

10 a) D5 T2 दुरोदरे; G (G3 missing) M दरोदराः. K1.3 तस्य (for तत्र). — c) G4 तावद् (for चायं). — d) K (except K4) समाह्वयत्तेन; T2 M °ह्वयामास. G2.4.5 समाह्वयच्चिर्जितो [अ]क्षवत्यां.

11 a) K2 संदीव्य°; D2 स दीव्यमानं; M संजीयमानः. K1.2.3 D3 प्रतिदीव्य चैनं; K4 T G (G3 missing) प्रति-दीव्यतेनं; B2.3 D1.4.6.7.10 प्रतिदीव्यदेनं; D32 °दीव्यमानं. — b) M चाक्षेषु. K4 B Dn1 D1-4.6.7 G3 नित्यं तु परा°; Dn1 D3.10 Ca.d.s निर्वेदपरा°; D5 नित्यं च परा°. — c) K4 D4.6.7 Cnp संरब्धमाणः; T1 G1.2.4 संभाष्यमाणः; T2 स दीव्यमानः; Cs संरम्भमाणः; Ca.d as in text. K1.3 अपि जितः; T1 अथ जितः (for विजितः). D5 जितः स दैवेन तदा प्र°; M स्वयं स संरभ्य जितः प्र°.

12 b) D5 °सुतं (for °वीर्यं). K (except K4) D10 m बहुमान°; M2-5 मृदुसाम°. — c) K5 D1 यथा हि; Ca तथापि (Cnp तथा हि as in text). Cd cites अपि. K1.3 पापाः; K5 D5 शक्या (for शक्यो). K (except K4) D5 °युताः. — d) K1-3 शक्या नियोक्तुं; K5 स्वस्थान-युक्तं. — K (except K4) D (except D5 D2.4.5.8; Dn2

C. 5. 38
B. 5. 2. 13
K. 5. 2. 13

तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः
स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे
शिनिप्रवीरः सहसोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सात्यकिरुवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहारथौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३
नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥ ४
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५
समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।

missing) T_1 $G_{1.4.5}$ ins. after 12; M ins. after 12* (cf. v. l. 3):

16* अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणां
साम्नैव दुर्योधनमाह्वयध्वम् ।
साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत
युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ।

[(L. 1) T_1 $G_{1.4.5}$ म (for अ-). T_1 $G_{1.4.5}$ तेन राज्ञा; M_2 कौरवेयैः (for कौरवाणां). — (L. 2) T_1 $G_{1.5}$ आह्वयध्वं; M आह्वयध्वं. — D_8 om. lines 3–4. — (L. 3) T_1 द्वितोर्थो°; $G_{1.4.5}$ द्वितार्थो°. $K_{3.5}$ D_8 हि नैव; T_1 $G_{1.4.5}$ M हि लोके (for भवेत). — (L. 4) $K_{3.5}$ $D_{1.8.10}$ M -र्थो (D_1 वै) भविता न; T_1 $G_{1.4.5}$ -र्थोपि तथा न (T_1 तु) (for भविता नेह).]

13 ^{a}) $D_{2.5}$ S (G_3 missing) यदु° (for मधु°). — ^{c}) K_3 T_1 $G_{1.2.5}$ तच्च; T_2 तथा (for तच्च). B_2 D_{n2} D_2 T_2 परिनिंदितस्य; D_{n1} D_6 प्रतिनिंद्य तस्य. K_3 वीरः; T_1 G_1 तच्च; $G_{2.5}$ तत्र (for तस्य). — After 13, Ca quotes (with v. l.) 5. 3. 23.

Colophon missing in D_{n2} G_3; D_2 reads it in marg. — *Major parvan*: K_3 उद्यम; the rest उद्योग. — *Adhy. name*: K_1 $D_{1.8}$ T_1 $G_{1.2}$ M बलदेववाक्यं; D_{10} बलवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_3 $D_{7.8.10}$ S (G_3 missing) 2. — *S'loka no.*: K_3 14; D_{n1} 15.

3

☞ This adhy. is missing in G_3 (cf. v. l. 5. 1. 1). D_{n2} begins from this adhy.

1 ^{b}) D_2 स प्रजल्पते (for संप्र°). C_s cites भाषते. — B_4 om. 1^{cd}. — ^{c}) G_4 °भूतो (for °रूपो). K_5 वै; D_1 च (for ते). — ^{d}) K (except K_4) D_8 T_1 $G_{1.2.4}$ तथायुक्तं.

2 ^{a}) K_3 केचित् (for शूराः). — ^{c}) G_2 उभौ वृथा सपक्षौ तु. — ^{d}) Some MSS. दृश्यते (for दृश्येते).

3 ^{b}) N (except $K_{1.2.5}$ D_{n}) °महाबलौ.

4 ^{a}) K_3 नाभ्यर्चयामि. — ^{b}) G_4 अद्य वै (for ब्रुवतो). D_8 T $G_{1.5}$ तालकेतन; D_2 अस्मान्हलध्वज; T_1 (*sup. lin.*) द्वारणध्वज; G_4 सीरणध्वज; M वारणध्वज; $C_{a.d.s}$ as in text. G_2 तेषु प्रेमपरं बलं. — ^{c}) K_1 D_3 D_4 च (for तु). G_4 ये शृण्वंति च ते वाक्यं.

5 ^{b}) K_1 transp. दोषं and अल्पं. K_5 D_1 ब्रुवं (for ब्रुवन्). — ^{c}) $K_{3.5}$ D_{10} लभेत; D_8 सहते (for लभते). K_1 पर्षदां; $K_{3.5}$ पार्षदो; D_{10} पर्षदो (for परिषन्°). S (except T_2; G_3 missing) लभेत्परिषदो मध्ये. — ^{d}) D_1 $M_{1.2}$ °भयं.

6 ^{b}) D_8 जितवानक्षकोविदः. — ^{c}) D_n $D_{2.3.8}$ यदा°; D_8 तथा° (for यथा°). — ^{d}) D_1 G_2 M_{2-5} तेषां (for तेषु). $D_{1.4}$ (before corr.).$_8$ T_1 $G_{1.2.4}$ धर्मो जयः; Cn धर्मे जयः.

7 ^{d}) M_{3-5} transp. तत् and तेषां. D_2 धर्मभाक् (for धर्मतो).

अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कृतः ॥ ६
यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।
अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ७
समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ।
निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ ८
कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ९
यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
एवमप्ययमत्यन्तं परान्नार्हति याचितुम् ॥ १०
कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ॥ ११
अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ १२
अहं तु ताञ्शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् ।
पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १३
अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ १४
न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ १५
को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
मां चापि विषहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ १६
यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
को जिजीविषुरासीदेद्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १७
पञ्चेमान्पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् । G. 5. 58 B. 5. 3. 17 K. 5. 3. 16

---

8 K5 om. 8. — a) K4 B D3 D4.6.7.10 S (except M2–5; G3 missing) कौरव्यं (for राजानं). D1 °हूय महात्मानं. — b) D5.8 T2 °धर्ममनुव्रतं; M1.2 °धर्मरतं शुचिं. — d) Dn D6.7 Cd तु; Ca स्वित् (for नु). K1.2 D2.3.5.9 Ca.d पदं; D1 फलं; T1 G1.2 कृतं; G4.5 M मतं (for परं).

9 a) D1 प्रणमते. — b) D5 महान्कृत्वा; T2 इति कृत्वा; M अपाकृत्वा. B1 G2.4 परं पणं (by transp.); D1 परं पदं. T2 M महत् (for परम्). — c) K (except K4) D5.10 विनिर्मुक्तः (for विमुक्तस्तु). D2.9 S (except T2; G3 missing) सन् (for तु). D1 वनवासाभिमुक्तः सन्. — M2 om. 9d. — d) K5 प्राप्य; Dn D7 प्राप्स्यै; D10 प्राप्तुं (for प्राप्तः).

10 a) K4 यथार्थं; D1 तस्मात्वं; D5 यथा न (for यद्ययं). Dn D2.8 G5 पाप° (for पर°). — b) K1–3 D5 D10 कामयीत. — c) K1 परं (for एवं), and पूर्वं (for अयं). D5 -पर्यंतं (for मत्यन्तं). T2 एवमत्यर्थमत्यंतं; G2 एवमस्तु पुनः स्वीयं. — d) B4 D5 परं न; D8 परम्; T1 G (G3 missing) न चैव; T2 नार्थं (for परान्न).

11 a) D5 स्व-; T G (G3 missing) धु-; M हि (for च). — b) M1 (*sup. lin.* as in text) अर्थ-; M2–5 धर्म-; Ca.d.s न च (as in text). D5 चिकीर्षवः; G5 जिगीषवः; Ca.d.s as in text. — c) D1.2 T1 G1.4.5 निवृत्तवनवासांस्तान् (D1 °सास्तु; D5 °सांस्तु). — d) D1 यदाहुर्; D5 यानाहुर्; D9 प्रत्याहुर्. D1.2 विजितानिति.

12 b) Dn D2.3.8 विदुरेण च (for च महा°). — d) K4 B D4.6.7.8.10 पदं (for वसु).

13 a) T2 तान् (for तु). K1–3 T2 निशितैर् (for ताञ्शितैर्). — b) Dn D7.8.7 रणे परान्; T G (G3 missing) ससैन्यकान्; M1 (*sup. lin.* as in text).2 महाबलान्.

14 D7 om. 14c–15b. — c) T1 G1 सहामात्यैः. — After 14, D5.6 T2 ins.:

17* वध्यमाना छादयन्तं मामेकवीरं मदोत्कटम् ।
विजिष्णुं मन्यते लोको युध्यन्तं च महीतले ।
सत्यं ममान्तेवासित्वं जयस्य जयशालिनः ।
छिनद्मि यदि खड्गेन भीष्मादीनां शिरांस्यहम् ।

[(L. 1) T2 न हि ते युयुधानस्य बाहुवीर्यमदो°. — (L. 2) D6 मंस्यते (for मन्यते). T2 विहरं (for युध्यन्तं). — (L. 4) T2 पातयिष्यामि खड्गेन.]

15 D7 om. 15ab (cf. v. l. 14). — a) K (except K4) D2.10 धर्मराजस्य (for युयुधा°). — b) D1.2 युयुत्सवः. — c) D5 D1–8.10 (m as in text) °वोढुं (for °सोढुं).

16 a) K2 कश्चित्; D5 को वा (for कश्च). D2 S (G3 missing) रणे (for युधि). — c) B3.4 D5.9 वा (for च). K3 कोपि; K5 कस्तु; B1–3 जेतुं; Dn D2.3.8 कुद्धं (for को नु). — d) K1 कश्चित्; K2.3.5 कश्चित् (for कश्च). T1 G1 महाबलं (for दुरा°).

17 b) K4 B D (except D1.10) यमकालोपमद्युती. — After 17ab, Dn D4 (marg.) ins.:

18* विराटद्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ।

— c) K3 आगच्छेत्; K4 Dn2 D5 D1.9 आसादेत् (for आसीदेत्).

C. 5. 59
B. 5. 3. 18
K. 5. 3. 19

समप्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान्मदोत्कटान् ॥ १८
सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ।
गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ १९
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
कर्णेन च निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ २०
नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ।
अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ २१
हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥ २२
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

द्रुपद उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १
अनुवर्त्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।

---

18 [a]) K_4 D_n D_{n3} $D_{2.3.7}$ M_3 पृथान् (for इमान्). $D_{2.3.9}$ द्रौपदेयान् (for पाण्ड°). B_4 D_n D_{3-5} तु (for च). K_3 समरे कः समर्थः स्यात्. — [b]) T G (G_3 missing) प्रीति° (for कीर्ति°). — [c]) M_{3-5} समप्रमाणान्हि पां°. — [d]) D_8 M_1 बलो° (for मदो°). T_2 $G_{2.4.5}$ समवीर्यबलोत्कटान्.

19 [b]) K (except K_4) त्रिदशैर्; D_8 असुरैर् (for अमरैर्). — [c]) A few N MSS. °शाम्बांश्च. — [d]) K_3 °चक्रानिलो°; K_5 °चक्रानलो°; B_3 D_n $D_{2.3.8}$ °सूर्यानलो°; D_5 °वन्ह्यानिलो°; M_3 °वज्रानिलो°.

20 [a]) K (except K_4) हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान्. — [b]) T_1 G_1 M_{3-5} पुत्रान् (for पुत्रं). K (except K_4) कर्णं च सहसौबलं; D_8 पुत्रान्हत्वा ससौबलान्. — [c]) B_3 D_n $D_{2.3.7.8}$ कर्णं चैव (for कर्णेन च). K_4 B_5 D_8 $D_{4.9}$ तु; T G (G_3 missing) वि- (for च). $K_{1-3.5}$ D_8 अभिषेक्ष्यामहे पार्थं; D_{10} कर्णेन सह हत्वाजौ. — [d]) $D_{1.8}$ T_2 $G_{2.4}$ °क्ष्यामि. $D_{7.8}$ पांडवान्. K (except K_4) D_8 ते वयं (D_9 धर्मज्ञं) धर्मजं नृपं.

21 [b]) D_8 कुरून् (for शत्रून्). — [c]) K_4 D_n D_8 $D_{5.7-9}$ G_4 M_3 अधर्मं. D_8 चायशस्यं. D_1 अधर्मोयमयशस्यं. — [d]) G_5 क्षत्रियाणां (for शात्र°). K (except K_4) D_{10} m प्रसादनं (for प्रया°). — After 21, K_5 ins. the foll. gloss on आततायिन्:

19* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ।
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ।
इति स्मृतिः ।

22 T_1 transp. 22^{ab} and 22^{cd}. — [a]) D_8 D_8 $M_{2.5}$ त्वस्य (for तस्य). — [b]) D_{n1} $D_{2.3}$ M_3 तत् (for तं). G_8 अनिद्रिताः (for अतन्द्रि°). — [cd]) $K_{1.2}$ निर्दिष्टं; K_3 $B_{1.3.4}$ D_8 $D_{5.7.10}$ T_1 विसृष्टं. $D_{2.8}$ धार्तराष्ट्रेण. D_{n1} $D_{7.8}$ प्राप्नोति. S (T_1 also as in text; G_3 missing) धार्तराष्ट्रो ह्ययुद्धेन (G_2 विना युद्धं) न राज्यं दातुमिच्छति.

23 [b]) D_1 तु; D_8 च (for वा). — [c]) G_8 आहत्य. $K_{3.5}$ ते रणे; K_4 D_8 m.4.7.9 T $G_{1.2.4}$ M C_a वा मया; D_8 तु रणे; G_5 तरसा. T $G_{4.5}$ $M_{1.4.5}$ संख्ये; $M_{2.3}$ संघे; C_a सर्वे (as in text). — [d]) K_1 स्वपंति; K_4 $D_{2.8.9}$ S C_a शेष्यंति (G_5 °ते); D_5 शेष्यसे (for स्वप्स्यन्ति).

Colophon missing in G_3. — *Major parvan:* K_1 उद्यम; the rest उद्योग. — *Adhy. name:* $D_{1.10}$ T_1 $G_{1.2}$ M सात्यकिवाक्यं (G_2 M_1 °किवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_{n2} D_{n1} $D_{2-8.10}$ S (G_3 missing) 3; D_9 2. — *Śloka no.:* D_{n2} 23; D_5 25; D_8 27.

4

☞ This adhy. is missing in G_3 (cf. v. l. 5. 1. 1).

1 [a]) G_4 °म्महाभाग. — [c]) $K_{1.2}$ राजा (for राज्यं). — [d]) T_1 G_1 अयुद्धेन; C_a मधुरेण (as in text).

भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ ॥ २
बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ३
न तु वाच्यो मृदु वचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४
गर्दभे मार्दवं कुर्याद्गोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ५
मृदु वै मन्यते पापो भाष्यमाणमशक्तिजम् ।
जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥ ६
एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।
प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७
शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य चाभिभोः ।
केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८
स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदकम् ॥ ९
तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
महद्धि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ १०
शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११
अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहुकाय च । C. 5. 75 B. 5. 4. 12 K. 5. 4. 12

---

2 B4 om. 2. — a) Dn2 D5.2.5.7.8 T2 अनुमंस्यति; Dn3 D1.8 T1 G1.3.4 M °मंस्यति; D3 °मंस्यते; D10 °मंस्येत. K (except K4) तं चापि धृतराष्ट्रो वै (K1 °ष्ट्रोपि). — b) D9 प्रतापवान्; T2 सुतं प्रियं. K (except K4) पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते (K2 °मन्यते). — d) K2.3 मोहाद् (for मौर्ख्याद्).

3 a) M (except M3) संकर्षणस्य (for बल°).

4 a) K1.3 D5 नानु-; K2 ननु; B3 D9 न च; T2 न हि (for न तु). K2 -परो (for वचो). Cap मृदुतया वचः. — c) G4.5 तु (for हि). — d) T2 दुर्बुद्धिः संमतो मम; G2 °द्धिः कथंचन.

5 a) K4 D2 D8.7.10 transp. गर्दभे and मार्दवं. — b) K2 D8.10 M तैक्ष्ण्यं (for तीक्ष्णं). — After 5, D8 ins.:

20* अहमेकोऽपि जेष्यामि प्राक्चैव प्रहिणोमि तम् ।
नाहं कुर्यां यदेतद्धि विश्वासादेव शाश्वतम् ।;

while T2 ins.:

21* अहमेको विजेष्यामि प्राहतान्संविधाय च ।
नाहं करोमि तद्वाक्यं प्रणिपातनपूर्वकम् ।

6 a) B (except B3) Dn1 D4.8 मृदुं; Dn3 D5.8.7 मृदुः. D2 T2 स्वं (for वै). Dn D1(m as in text).3 मृष्यते; D9 मंस्यते (for मन्यते). — b) K3.4 B D (except Dn D5; D1 corrupt) भाष्यमाणं. K4 B (except B1) D3 D4.6–8.10 अशक्तिकं; T G (G3 missing) अशक्तिमद् (T2 °कवद्). — c) T G (G3 missing) जितमर्थं न जानीयाद्. — d) D5 S (G3 missing) दुर्बुद्धिर् (for अबुधो).

7 a) K2.4.5 B1.3 D1.4.8.9 T2 G4.5 M चैवं; T1 G1 एवं (for चैव). — b) K3(sup. lin. as in text).5 D9 G4 इति (for इह). — c) B3 G2 °यामि; D5 T G1.2.3 °यामः (for °याम). — d) Dn D6 बलान्; D1 बलं (for बलानि).

8 a) K2(sup. lin. as in text).3 माल्यस्य; M (except M3; M1 sup. lin. as in text) पांड्यस्य (for शल्यस्य). — b) K1.3 द्युम°; K2 द्युत°; M1(sup. lin. as in text).3–6 द्युम° (for जय°). K1.3 D5 T2 G2 M3 चाभिभो; K4 B Dn D8 D2–4.6–9 वा विभो; T1 G1 च प्रभो. Ca.d.s cite अभिभूः (cf. v. l. 12). — c) K1.2 Dn D3.5 कैक°; K4.5 B1.3.5 D8 D2.4.6–10 कैके° (for केक°). K1.3.5 M3–5 तु (for च).

9 a) K4 B5 D (except D1.2.4.8) स च; T2 यावद्; M2–8 सोपि (for स तु). T2 M दूतान् (for नूनं). — After 9ab, T2 ins.:

22* तावद्दूतान्वयं तूर्णं प्रेषयिष्याम माचिरम् ।
स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति तान्नृपान् ।

— c) T2 M (except M1) तु; G2 ते (for च). — d) K4 B5 Dn2 D5.8 Cn °चोदनं; G2 °चोदकान्. — Cf. 5. 7. 11cd.

10 a) B1 T1 G1.3 कुरुध्वं (for त्वर°). — b) K (except K4) प्रणोदने; G1.3 प्रचोदनं. — c) Dn2 सोढव्यं; T2 M5 बोद्धव्यं.

11 a) D1 T1 M2 प्रेषतां. — b) K3 D2 G4 ये च तस्य वशा(K3 पदा)नुगाः. — cd) K (except K4) तु (for च). M (except M2; M1 sup. lin. as in text) भगदत्तस्य राज्ञश्च हार्दिक्यस्याहुकस्य च (cf. 12).

12 b) K2–5 Dn D8.5–3 °वधायाम(K2.5 D8 °ध)काय च; M3–5 कायायाय शकाय च. — c) M2–5 °प्रज्ञस्य. K4 B3.5 Dn D2 D3m.5–7 शूराय; M3–5 महस्य. — d) M3–5 रोचमानस्य. K2.5 D8.9.10 G1.3 M3–5 चाभिभोः; K4 B Dn D2: D2–4.6.7.9 वा विभो; Dn1 M1 (sup. lin.)

C. 5. 75 B. 5. 4. 12 K. 5. 4. 12

दीर्घप्रज्ञाय मल्लाय रोचमानाय चाभिभो ॥ १२
आनीयतां बृहन्तश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ।
पापजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३
बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४
शकानां पह्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १५
जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।
क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १६
जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान्यौतिमत्स्यकः ।
पांसुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १७
औड्रश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि ॥ १८
बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ।
समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ १९
अदारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ।

चाभिभो; T2 चै प्रभो; G4 चाबिभोः. Cn. d. s cite अभिभुः (cf. v. l. 8).

13 ^{a}) T2 बृहत्क्षत्रः (for बृहन्तश्च). — ^{b}) T2 सेनाबंधुः. G4 M3–5 वीर्यवान् (for पार्थिवः). — After 13^{ab}, D2.3 read 16^{cd} (with v. l.). — ^{c}) D (except D1.2.3) T2 सेनजित्. M3.4 (*sup. lin.*) प्रतिवीरश्च; M5 प्रतिवीर्यश्च. — M om. 13^{c}–14^{a}. — ^{d}) K (except K4) मित्रधर्मा; D8 चित्रधर्मा; T1 G1.2.4 मित्रवर्मा. K (except K4) D2.3.10 च (K2 सु-) वासुकिः; T G (G3 missing) सुबास्तुजः. — After 13, D1 reads 16^{cd}, 15^{cd}, 16^{ab}, 14, 15^{ab} and 17.

14 M om. 14^{a} (cf. v. l. 13). — ^{a}) Some MSS. बाल्हिको. K2 जंबुकेश°; D1 G4 मुंजकेतु°. — S (G3 missing) transp. 14^{b} and 14^{d}. — ^{b}) D3 D10 चैद्याधि°; S (G3 missing) देवाधि°. — ^{c}) G3 transp. सुपार्श्व° and सुबाहु°. — ^{d}) M1 महाबलः. — After 14, G2 reads 23^{cd}.

15 T2 G1.2 read 15^{ab} after 19. — ^{a}) K (except K4) सुह्मानां; D1 हूणानां; S (G3 missing) लाटानां (for शकानां). K1.2 D9 बाल्हिकानां; K3 दरदानां; Dn2 D4 D8 पह्लवानां; S (G3 missing) मलदानां (for पह्ल°). — ^{b}) K3 पह्लवानां (for दर°). K4 ये नृपाः पक्षतः स्थिताः. — K4 Dn D3–7 transp. 15^{c}–19^{d} and 20^{a}–23^{d}. — D2 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}. — For sequence in D1 cf. v. l. 13. — ^{c}) K1.2 कांबोजाः कुं(K2 सुं)डिकेराश्च; K3.4 D8.10 कांबोजाः कुंति(K3 D8 °ती)भोजा(K4 °ज)श्च; B1 D1.9 कांबोज(D1 °जा)र्षिकराजां च; T1 G (G3 missing) कांबोजाऋषिराजश्च; T2 °जा बब्रराजानः; M कांबोजानामि(M1.2 °ह्र)षीकाणां.

16 For sequence of K4 Dn D3–7, cf. v. l. 15; for D1, cf. v. l. 13. D2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{b}) K1.2.3 D8.10 पांचनदाः; T G1 M3–5 पांचजनाः. — D9 om. 16^{cd}. D2.3 read 16^{cd} after 13^{ab}. D2.3.10 all contain the K2.3 variant of 16^{cd}; but while D2.3 ins. it after 16^{ab}, D10 ins. it after 16. — ^{c}) Some MSS. क्वाथ°. K (except K4) प्राच्याश्च (K1 पाश्चात्या) दाक्षिणात्याश्च; D2.3 °पुत्राश्च दुर्धर्षाः. — ^{d}) K2.3 ये प्रतीच्याश्च (for पार्वतीयाश्च). K (except K4) भूमिपाः (for ये नृपाः).

17 For sequence of K4 Dn D3–7, cf. v. l. 15. — ^{a}) K2.3 जानुकः; D8 जालकिः; D7.9 जानकः. K (except K4) G3 सुधर्मा; D1 सुवर्मा (for सुशर्मा). — ^{b}) K3 मणिवान्. K1.2 चोपवासिकः; K3.4 B1.4 Dn D1–4.6.8.9 चौतिमत्स्यकः (K3 °वास्यकः; B1 D4.9 °मत्स्यकः); K2 D10 पौतिमा°; B2 स्रोतिमत्स्यकः; D5 यौतिमत्स्यकः (Dn2 °त्सकः); D7 चाथमत्स्यकः; T1 G1.2.4 प्रतिम(G2 °मा)त्स्यकः; T2 G3 M1 (*sup. lin.*).2 पूतिम(G3 °मा)त्स्यकः; M1.3–5 चेदिमत्स्यकाः (M3 °कः). — M2 om. 17^{cd}. — ^{c}) Some MSS. पांशु-. D3.10 पांड्य° (for पांसु°). T2 M3–5 सुराष्ट्राधिपतिश्चैव. — ^{d}) K1.2 (m as in text) D10 धृत° (for धृष्ट°).

18 For sequence of K4 Dn D3–7, cf. v. l. 15. B2 D1 G1 om. 18^{ab}. T1 reads 18^{ab} after 20; T2 transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^{a}) K1.2.3 D10 औड्रश्च; K3 वंद्र°; K4 B4 Dn1 D5 पौंड्र°; Dn2 D3.4–7 तुंड°; Dn1 औड्र°; Dn2 ओड्र°; D2.8 उग्र°; D9 तुंड्र°; T1 G2.3 औदारः; T2 भेदकः; G3 औधकः; M1 औदकः; M2 औदरः; M3–5 दंडश्च. T G2.4.5 M1.2 कुंड° (for दण्ड°). — K (except K4) om. 18^{c}–19^{d}; M2 om. 18^{c}–19^{b}. — ^{d}) M3–5 °मान्कर्ण एव च.

19 For sequence of K4 Dn D3–7, cf. v. l. 15. K (except K4) om. 19; M2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18); B4 om. from 19 to the end of the present adhy. M3–5 transp. 19^{a} and 19^{c}. — ^{a}) M3–5 transp. बृह° and महौ°. D1 महातेजाः; T G (G3 missing) M1 बृहत्तेजाः (for महौजाश्च). — M3–5 om. 19^{b}. — ^{b}) D10 सुबाहुश्च

समर्थश्च सुवीरश्च मार्जारः कन्यकस्तथा ॥ २०
महावीरश्च कद्रुश्च निकरस्तुमुलः क्रथः ।
नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥ २१
दुर्जयो दन्तवक्त्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ।
आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥ २२
भूरितेजा देवकश्च एकलव्यस्य चात्मजः ।
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ॥ २३
उद्धवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः ।
श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २४
कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।
एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ २५
अयं च ब्राह्मणः शीघ्रं मम राजन्पुरोहितः । C. 5. 88 B. 5. 4. 25 K. 5. 4. 25

पुरं°. — M3-5 om. 19^{d}. — ^{d}) B3 M1 धीमता (for वीर्य°). — After 19, T2 G1.3 read 15^{ab}.

20 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v. l. 15. B1 om. 20 (cf. v. l. 19); B2.3.5 om. 20-23; M2 om. 20-21. — ^{a}) K1.2 आदारिश्च; K4 B1 Dn D5 D8-7.10 सुरारिश्च; D2 आरादिश्च; D3.8 आ(D8 अ)रावश्च; D9 अजाविश्च; T G4.5 अनादिश्च; G1.3 आदिन(G3 °र)श्च; M1 आभीरश्च; M3-5 आदारी च (M4 *sup. lin.* आदीजश्च) (for अदारिश्च). — After 20^{ab}, G1 reads 24^{ab} and 25^{ab} (for the first time); G2.5 read 24^{c}-25^{b}. — K4 B1 Dn D3-6 om. 20^{c}-21^{b}. — ^{b}) K2.4 सुधीरश्च; T G1.4 पराजेतुं (for सुवीरश्च). — After 20^{c}, T2 ins.:

23* एको वीर्यबलोत्कटः ।
वीरबाहुः सुबाहुश्च.

— ^{d}) D3 D9 कल्पकः (for कन्यकः). T1 G1.4.5 एको (G1.3 कंको) वीर्यबलोत्कटः; M3-5 °रः क(M3 का)न्यकुब्जकः. — After 20, T1 reads 18^{ab}, while T2 M3-5 ins.:

24* वीरबाहुश्च दुर्धर्षो भूमिपो जालकीटकः ।
[T2 नीम° (for वीर°), and बालकाटकः (for जाल°).]

21 K4 B1 Dn D3-6 om. 21^{ab}; B3-5 M2 om. 21 (cf. v. l. 19, 20). — ^{a}) D5 D8.7.10 T1 G1.3 महावीर्य°; G4 तदा वीर°. K1 सकद्रुः; D5 D8.7.10 T2 G1.3 M1 सुकद्रुः; D1 चकद्रुः; D9 सुतद्रुः; G4 सुभद्रः; G5 सुतद्रुः; M3-5 सुकद्र्यः. — ^{b}) K3 निकघ्नः; D5 D1.2.9 निचकुः (D1.2 °कुः); D7.10 G2 निश्चकः (G2 °कुः); D8 निकद्रुः; T G3 M3-5 निचकः (T2 °थः; G5 °काः); G4 M1 नीलकः; G1 नीचकः (for निकरः). Some MSS. तुमलः; G5 तुमुलाः; M2 तुंबुरुः. K1-3 तुमलद्रुमः (for तुमुलः क्रथः). T1 G2.3 तथा (for क्रथः). — ^{cd}) K (except K4) transp. वीरधर्मा (K1 वीरवर्मा; K3 धीरधर्मा) and भूमिपालः. D1 S (M2 om.; G3 missing) वीर(M1 चक्र)धन्वा (for °धर्मा). T2 एकलव्यः सहात्मजः (for 21^{d}).

22 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v. l. 15. B3-5 om. 22 (cf. v. l. 19, 20); K3 (hapl.) om. 22^{a}-23^{d}. — ^{a}) T2 निर्जयः. T2 G1.3 M1.2.3 दंतवक्त्रश्च. K2 °योतूलवक्त्रा च; K3.5 °योरिमनवक्त्रश्च. — D2 (hapl.) om. 22^{bc}. — ^{b}) K2-5 D3 G2 M1 स्तु (for च). M3-5 रुक्मी (M5 °क्मी) संजय एव च. — M2 om. 22^{c}-23^{b}. — ^{c}) D3 (m as in text) आत्मदो (for आषाढो). — ^{d}) K2.3 सर्वशाली; K5 पूर्वशाली; D2 °माली; D3.8 पूर्वशाली (D3 m पूर्वपाली); D9 °वाली; T1 °पाती. — After 22, T2 ins.:

25* आर्यो देवा वृधः सूतस्तथा हरिहयोपमः ।

23 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v. l. 15. K1 B3-5 om. 23 (cf. v. l. 19, 20, 22); M2 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22); G2.5 om. 23^{a}-24^{b}; D1 om. 23^{ab}. — ^{a}) K2.3.5 T1 G1.4.5 देवलश्च; D2.5 धीरक°; M3-5 पावक°. — ^{b}) K4 B1 D (D2 om.) T1 एकलव्यः सहात्मजैः (D5 °सुजैः; D8.3.9 T1 °त्मजः; D10 °सुजः); T2 विश्वजिच्चापराजितः; G4 °व्यश्च वीर्यवान्; M1 °व्यस्य सात्मजः. — G2 reads 23^{cd} after 14. — ^{c}) Some MSS. कारूशक° and कारु°; D1 कारुषिकाः; T1 G1.4 कालू°. M3-5 बभ्रुः (M3 °भ्रूः) शुक(M5 शक)श्च राजा वै. — ^{d}) K5 D8.9 °मूर्तिश्च; D2 °धूर्तश्च.

24 B4 M3-5 om. 24 (cf. v. l. 19); G2.5 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). G1 reads 24^{ab} for the first time after 20^{ab}. — ^{a}) D8 D10 उत्तरः (for उद्धवः). K (except K4) D8-10 °वः क्षेमधन्वा च. — ^{b}) K3 D1 वाटधानाश्च. K3 D1 पार्थिवाः; D2.3 वीर्यवान्. — G2.5 read 24^{c}-25^{b} after 20^{ab}. — ^{c}) K4 D5.6 श्रुतांबश्च; G5 श्रुतबाहुः. K4 D5.6 दृढांबश्च; D1 यदायुश्च; D2.3 शतायुश्च. — ^{d}) Some MSS. साल्व°; K2 (*sup. lin.* as in text) शिल्पपुत्रश्च; D2.3 शल्यायुश्चैव. — After 24, D3 *repeats* 18^{cd}.

25 B4 om. 25 (cf. v. l. 19). For G1.2.5 cf. v. l. 24. — After 25^{ab}, D4 *repeats* 16^{cd}, and Dn *repeats* 25^{cd}. — ^{d}) M3-5 एतन्मह्यं हि रोचते.

26 B4 om. 26 (cf. v. l. 19). — ^{a}) K1-3 Dn2 तु; Dn1 यः (for च). K1.2.5 यातु नः (for ब्राह्मणः). K4 D (except D1.2) M3-5 विद्वान् (for शीघ्रं). — ^{c}) K1.2.5 D1.6 धार्त° (for धृत°). — ^{d}) K4 B (B4 om.) D (except D1.2.5.6.9) T2 अस्मै (for अस्मिन्). K4 Dn

C. 5. 88
B. 5. 4. 25
K. 5. 4. 25

प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मिन्समर्प्यताम् ॥ २६
यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शांतनवो नृपः ।
धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च विदुषां वरः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।
अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्य महौजसः ॥ १
एतच्च पूर्वकार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।
अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुबालिशः ॥ २
किं तु संबन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।
यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३
ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे यथा भवान् ।
कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ४
भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।
शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५
भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।

$D_{3.4.6.7}$ प्रदीयतां (for सम°). M_{3-5} गत्वा सर्वं निवेद्यतां.

27 B_4 om. 27 (cf. v. l. 19). — [b]) K (except K_4) कृप: (for नृपः). M_{3-5} द्रोण: शांतनवस्तथा. — [c]) K (except K_4) D_8 यथावच्च (for यथा वाच्यो). — [d]) K_4 B (B_4 om.) D (for $D_{5.8}$ see below) रथिनां; G_4 वदतां (for विदुषां). $D_{5.8}$ द्रोण: शस्त्रभृतां वरः; M_{3-5} मा चिरं तदिहोच्यतां. — After 27, M_2 ins. 26* (cf. v. l. 5. 5. 1).

Colophon missing in B_4 G_3. — *Adhy. name:* $D_{1.8.10}$ T_1 $G_{1.2.6}$ M द्रुपदवाक्ये; D_3 पुरोहितयाने. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 Ds_1 $D_{5.7.10}$ S (G_3 missing) 4; D_2 3. — *S'loka no.:* D_3 28.

5

☞ This adhy. is missing in G_3 (cf. v. l. 5. 1. 1).

T $G_{1.4.5}$ M ins. before वासुदेव उ° (M_2, after 5. 4. 27):

26* वैशंपायनः ।
द्रुपदेनैवमुक्ते तु वाक्ये वाक्यविशारदः ।
वसुदेवसुतस्तत्र वृष्णिसिंहोऽब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) T_1 $G_{1.4.5}$ वाक्यविदां वरः. — (L. 2) M_2 वासुदेवस्ततस्तत्र, and यदुसिंहो. T_2 M (except M_2) वचः (for इदम्).]

1 $G_{1.4}$ om. वासुदेव उ°. K_2 श्रीकृष्ण उ°; D_2 G_2 श्रीवासुदेवः; T_2 श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°). — [a]) K_2 सर्वं (for वाक्यं). — [c]) T_2 G_1 राजन् (for राज्ञः). — [d]) K_4 B D (except $D_{1.3.10}$) अमितौजसः; T_1 $G_{1.5}$ महात्मनः (for महौ°).

2 [a]) K_{2-5} B $D_{1.3.4.7.8.10}$ T G_5 M_2 पूर्वं कार्यं; $D_{2.8}$ कार्यं पूर्वं. — [b]) $B_{1.3.4}$ D_2 T G_2 सुनीतिम्. $K_{3.5}$ D_8 $D_{9.10}$ अभि(D_9 °ति)कांक्षितं. — [c]) D_3 ह्याचरेत्. $K_{1.3.6}$ बुध्वा; S (except $M_{1.3}$; G_3 missing) कार्यं (for कर्म).

3 [a]) $K_{1.3}$ $D_{5.8}$ G_4 नु (for तु). K (except K_4) $D_{1.3.4}$ T_2 सांबंधिकं; Dn_2 D_7 संबंधिकं; D_5 Cap. dp. sp सांबंधकं; Ca. d. s as in text. — G_2 om. 3[cd]. — [d]) D_8 परेषु (for च तेषु).

4 B_4 om. 4[ab]. — [a]) G_4 आहूता (for आनीता). — [b]) N (except $K_{1.3}$; B_4 om.) T $G_{2.4}$ तथा (for यथा). — [c]) B_4 $D_{1.3.9}$ T_1 G_1 कृतो विवाहो; D_4 जाते विवाहे. G_5 -भिमन्योः (for मुदिता). — [d]) T_1 G_1 गच्छाम स्व- (for गमि°). K_1 यथागतं (for गृहान्प्रति).

5 [a]) K (except K_4) तेषां (for भवान्). $D_{3.5-7}$ वृद्धतरो. K_4 राजन् (for राज्ञां). — [b]) K_4 तपसा (for वयसा). — [c]) D_1 शिष्याश्च ते; T_2 शिष्यास्तव. K (except K_4) भीष्मः प्रवृद्धो (K_3 °द्धो) वयसा. — [d]) $K_{1.3}$ भवामिह; $K_{2.5}$ भवानिव; S (except T_1; G_3 missing) भवेमहि.

6 M (except M_2) ins. after 6: T_2, after 7[ab]:

27* तस्माद्यदनुरूपं हि सांप्रतं त्विह मन्यसे ।
तं प्रेषय यथान्यायं कुरुभ्यो नृपसत्तम ।

[(L. 1) T_2 यांस्तु तदनुरूपांश्च, and ह्यभिमन्यते. — (L. 2) T_2 तान्; M_1 तद् (for तं). T_2 यथान्याय्यं, and कुरुभ्य (for कुरुभ्यो).]

आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ६
स भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।
सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७
यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः ।
न भवेत्कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः ॥ ८
अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वयेः ॥ ९
ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः ।
निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥ ११
द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १२
ततः संप्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः ।
सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३
वचनात्कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
समाजग्मुर्महीपालाः संप्रहृष्टा महाबलाः ॥ १४
तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्बलम् ।
धृतराष्ट्रसुतश्चापि समानिन्ये महीपतीन् ॥ १५
समाकुला मही राजन्कुरुपाण्डवकारणात् ।
तदा समभवत्कृत्स्ना संप्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६
बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ॥ १७ C. 5. 107 B. 5. 5. 18 K. 5. 5. 19

---

7 In B_4, the portion from 5. 5. 7 to the end of adhy. 6 is missing. — ^{a}) D_2 भवान्प्रेषयतां चैव. — ^{b}) D_2 नरं (for वचः). T_2 °वार्थं हितान्नराः; M_{2-5} तत्र गत्वा स वक्ष्यति. — After 7^{ab}, T_2 ins. 27*. — ^{c}) D_8 प्रेषितं (for निश्चितं). K_4 Dn_1 D_{n3} D_4 (before corr.).$_{10}$ तत्र; D_9 ह्येतत्; T_2 वत्तत् (for तन्नः). — ^{d}) D_8 यत्प्रेष्ययति (for प्रेष°). Dn $D_{1.2}$ T_2 G_3 तद् (for यद्).

8 B_4 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) $K_{1.2.3}$ D_5 $D_{1.8-10}$ T_2 G_4 स्वयं; K_4 $D_{8.7}$ समं; T_1 $G_{1.2.5}$ M स तत् (for शमं). — After 8^{ab}, M ins.:

28* कृतमित्येव सौभ्रात्रमाचरिष्यन्ति पाण्डवाः ।

— ^{c}) D_1 सं°; M स (for न). $D_{5.6.7}$ तावत् (for भवेत्). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_4 G_3 महाक्षयः; T_2 महाभयं; M (except M_4) महान्श्रमः.

9 B_4 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) D_1 धर्मान्वितं; $D_{2.3}$ T_2 गर्वान्वितं; D_9 दर्पोद्धतो (for दर्पा°). — T_1 G (G_3 missing) read 9^{cd} after 10. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_3 $M_{2.4.5}$ तु (for च). — ^{d}) $D_{2.3}$ T $G_{1.4}$ °ह्वयेत्; D_7 °ह्वय.

10 B_4 missing (cf. v. l. 7). T_1 G (G_3 missing) read 9^{cd} after 10 (cf. v. l. 9). — ^{b}) T_2 G_4 M_{2-5} सामात्यः सहबांधवः. — ^{c}) $D_{2.3}$ (both marg.) नाशं; M_1 (sup. lin. as in text).$_{2-5}$ दिष्टं; $Ca.d._3$ निष्ठां (as in text). — ^{d}) T_2 क्रुष्टे; G_3 युद्धे (for क्रुद्धे).

11 B_4 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ca दाशार्हं (for वार्ष्णेयं). — ^{c}) K M_2 गृहं (K_4 गृहात्). D_8 संप्रेषयामास.

12 B_4 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) D_{n3} D_8 द्वारकां तु°; $D_{2.10}$ द्वारकायां. — ^{c}) D_3 सर्वे (for सर्वं).

13 B_4 missing (cf. v. l. 7). $K_{2.3}$ om. (hapl.) 13. — ^{b}) M (M_2 sup. lin. as in text) पांडवैः (for बान्धवैः). K_4 m दूतं प्राह कुलोद्वहं. — K_4 om. from 5. 5. 13^{cd} up to 5. 6. 3.

14 B_4 missing (cf. v. l. 7). K_4 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) G_3 कुरुवीराणां. — ^{b}) Some MSS. मात्स्य°. K_1 M_{2-5} तथा; K_2 तु ते (for च ते). — ^{d}) T_2 महारथाः.

15 B_4 missing (cf. v. l. 7). K_4 om. 15 (cf. v. l. 13). — ^{b}) T_2 G_4 समानीतं. K (K_4 om.) $D_{2.8-10}$ महाबलं; T_2 G (G_3 missing) बलं महत् (by transp.). — ^{c}) K_2 $B_{1.3}$ $D_{1.2.3}$ T_1 $G_{1.3}$ M_{2-5} °सुतः (as in text); the rest °सुताः. $K_{1.2.3}$ चैव (for चापि). — ^{d}) K_2 $B_{1.3}$ $D_{1.2.3}$ T_1 $G_{1.3}$ M_{2-5} समानिन्ये (as in text); the rest °निन्युः. M_{2-5} नराधिपान् (for मही°).

16 B_4 missing (cf. v. l. 7). K_4 om. 16 (cf. v. l. 13). — ^{a}) $K_{1.2}$ प्राज्ञ (for राजन्). — ^{d}) $M_{2.4}$ महात्मनां (for मही°). — After 16, B (B_4 missing) D (except $D_{1.10}$) T_1 ins.:

29* संकुला च तदा भूमिश्चतुरङ्गबलान्विता ।

17 B_4 missing (cf. v. l. 7). K_4 om. 17 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K (K_4 om.) भीमानि (for वीराणां). — ^{b}) $D_{1.2.3}$ M_2 समागच्छन् (for आगच्छ°). M_2 इतः (for the first ततः). — ^{c}) $K_{1.2.3}$ चालयंति महीं; Dn_1 °यंति च गां; D_8 °यन्निव गां. M_1 सर्वां (for देवीं).

18 B_4 missing (cf. v. l. 7). K_4 om. 18 (cf. v. l.

C. 5. 107 B. 5. 5. 18 K. 5. 5. 19 ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् । कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

द्रुपद उवाच ।

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नराणां तु द्विजातयः ॥ १
द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥ २
कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रज्ञयानवमश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ॥ ३
विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ५
शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
अनक्षज्ञं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ६
ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

13). — a) K (K4 om.) प्राज्ञं (for प्रज्ञा-). Dn Ds Gs °वृद्धः. — b) K1.2.5 D1 T2 G2.4.5 M2.4 पांचालः; Dn1 पंचाल्यः. — c) M2.4 कुरूणां. — d) K2 B D T2 G4 Ca स्थितः (D5 सदा).

Colophon om. in K4; B4 G2 missing. — *Adhy. name:* K2 Dn1 D2.8.10 पुरोहितयानं; D2 राजोपमंत्रणं; D8 राजोपमंत्रणे पुरोहितयानं; G1 M1 वासुदेवगमनं; M3 सेनासमागमः; M2.4 वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn2 Ds1 D2.6–7.8.10 S (G2 missing) 5. — *S'loka no.:* K2 18; Dn2 D8 19.

6

☞ This adhy. is missing in B4 G2 (cf. v. l. 5. 5. 7; 5. 1. 1).

1 =(var.) Manu. 1. 96. — K4 om. 1–3 (cf. v. l. 5. 5. 13). — a) Ca भूतेषु. Cd.s cite भूतानि. — b) K2 मतिजीविनः; G3 बुद्धिजीवकाः; Ca.d.s as in text. — c) K2 मति° (for बुद्धि°). — d) B D (except D8.10; D2 by corr.; for D1 see below) नरेष्वपि (for नराणां तु). K1 हि; D5 T G1.2.5 च (for तु). K2 °णां बुद्धिजातयः; D1 G3 नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः. Ca cites द्विजाः; Cd.s as in text.

2 K4 om. 2 (cf. v. l. 1). — 2^{ab} =(var.) Manu. 1. 97^{ab}. — a) D1 G3 ब्राह्मणेषु च विद्वांसः; T1 G1.2.4 M द्विजेषु विद्वाञ्छ्रेष्ठस्तु. Ca.d.s वैद्याः (as in text). — b) S (G2 missing) विद्वत्सु (for वैद्येषु). — After 2^{ab}, K3.5 B D (except D5) T G3 ins.:

30* कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ।

[=Manu. 1. 97^{cd}. — K3 कृतनिश्चयाः; B1 D5 ब्रह्मवेदिनः; Cd.s ब्रह्मवादिनः (as above).]

3 K4 om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — c) B Dn D3–7 सदसः; D2 सर्व समः; Ca.d.s अनवमः (as in text). — d) T G (G2 missing) M1 शुक्रेणांगिरसा तथा; M2–4 शुक्रांगिरसयोरिव.

4 b) M1 सुयोधनः (for स कौरवः).

5 a) K1.2 T G2.4.5 विदितं; K4 D5 विदितैः; Dn2 D2 M3 विदितः; G1 यद्वृत्तं; Ca.d.s विदिते (as in text). — b) K1–3 विजिताः (for वञ्चिताः). K1 इति; K4 सुतैः (for परैः).

6 a) D5 शकुनेः. T2 G (G2 missing) M1.2 °पूर्वेण (for °पूर्वं हि). K (except K4) D3.8–10 च (for हि). M3–5 बुद्धिपूर्वं च शकुनिः. — b) D1 T1 G1.4 M2 यदा°; T2 G3 M1 यथा° (for समा°). M3–5 समाह्वयत पांडवं. — c) K1.5 D7 स; M3–5 तु (for सन्). — d) K2 क्षत्रधर्मे; D2.8 क्षत्रधर्म°. T2 क्षत्रधर्मे व्यवस्थितं; G3 क्षत्रधर्ममते स्थितं; M3–5 क्षत्रवृत्तरतं शुचिं.

7 a) K1.2.5 च (for तु). — b) K2 B1.2.3 D (except D5) धर्मराजं; T1 G1 कुंतीपुत्रं; M2 धर्मात्मानं. — d) K1.2.3 D2 स्वकं (for स्वयं).

न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ७
भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।
मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ ८
विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च भेदं संजनयिष्यति ॥ ९
अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
पुनरेकाग्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ॥ १०
एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव संचयम् ॥ ११
भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने च वै त्वयि ।
न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः ॥ १२
एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।
संगत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्धर्म्यं वचस्तव ॥ १३
स भवान्धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
कृपालुषु परिक्लेशान्पाण्डवानां प्रकीर्तयन् ॥ १४
वृद्धेषु कुलधर्मं च ब्रुवन्पूर्वैरनुष्ठितम् ।
विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे नात्र संशयः ॥ १५
न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ १६
स भवान्पुष्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
पुरोधा वृत्तसंपन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८ C. 5.127 B. 5.6.18 K. 5.6.18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

8 K4 om. 8a–9b. — a) D2.3 स भवान् (for भवांस्तु). T1 G1.4.5 धर्मयुक्तः सन् (for धर्म°). — c) D1.2.3 तेषां (for तस्य). G1 M यौधानां. — d) K3 पुनर्; G5 ब्रुवन् (for ध्रुवम्).

9 K4 om. 9ab (cf. v. l. 8). — b) M (except M3) वृंह° (for साध°). — c) B3 वै; D2.3 तु (for च). K3 B1.2.3 Dn D3 D4.4.5.7.10 °कृपादीनां. — d) K4.5 स जन°; D1.2.4.5 M2.4 (sup. lin. as in text) °ष्यसि.

10 a) D1 हि; D2.3 G3 वि- (for च). — b) A few S MSS. यौधेषु. K1 विषमेषु. — c) K3 B3 D (except D5 D1.2.3) पुनरेकत्वकरणं; T1 M1 °रैकाग्र्य°; T2 न तथा पुनरेकाग्रं; G1.2 °रैकाग्र्य°; Ca. d. 3 as in text. — d) B1 transp. तेषां and कर्म. G4 कार्यं (for तेषां). T G1.2 कार्यं; G3 कालः; G4 तेषां (for कर्म).

11 b) K D5 एकाग्र(K4 °कांत)मानसाः; T1 G (G3 missing) एकांतबुद्धयः. T2 सुमेधा हितबुद्धयः. — D7 (hapl.) om. 11d–12c. — d) T2 संग्रहं (for संचयम्).

12 D7 om. 12abc (cf. v. l. 11). — a) K2.4 (m as in text) B1 विद्यमानेषु. G4 M2 वै (for च). B2 सर्वेषु; M3 योधेषु (for च स्वेषु). G3 तेषु (for स्वेषु). T2 भिन्नेषु च स्वकीयेषु. — b) K (except K1) M3 °मानेषु वै; B (B4 missing) Dn D5 D3–6.8.10 M1 °माने तथा; D1 °मानेषु च; D5 M3–5 °मानेपि च (for °माने च वै). Cd लम्बमानेषु; Ca.s लम्बमाने (as in text). — d) M (except M1) यथा वयं (for न संशयः). — After 12, D5 ins. 32* (cf. v. l. 5. 7. 1).

13 a) K1 (sup. lin. as in text).3 पार्थं (for चात्र). — b) D1 M3–5 °लक्ष्यते; D5 °लक्षय (for °लभ्यते). — c) G3 M3 (sup. lin.) संगत्य.

14 a) T2 G1.4 M2 बुद्धियुक्तश्च; G3 भक्ति°; M1.3–5 धर्मयुक्तानि. — b) K D7–10 T2 G3 धर्मं; M2 सम्यक् (for धर्म्यं). G4 धर्म्येषु समसमाचरन्; M1.3–5 धर्मात्मसु समा°. — c) K कृपालुः सुत (K4 °लुः सु°); D1 D10 कृपालुश्च. T2 परिक्लेशं. — d) K3 B (B4 missing) D (except D1.3.3) G1 पांडवीयान् (for °वानां). M1 °तयेत्.

15 a) K1 (m as in text).3 D3 D12 कुलधर्मं; S (except G3; G3 missing) कुलधर्मान्. — b) M वृद्धैर् (for पूर्वैर्). K (except K5) अभिहितं; S (G3 missing) अनुष्ठितान्. — d) K4 वै (for मे). D1 नास्ति (for नात्र). M2.3 वर्तते मतिः (for नात्र संशयः).

16 a) M3–5 न तेभ्यो हि भयं. — c) D3 शक्तः (for युक्तः). — d) D8 वृद्धश्चापि विशे°.

17 b) M मुहूर्ते विजयेप्सुते. — c) K2 स कौरवान् (for कौर°). K1.2 D3 T2 G4.5 प्रयाह्याशु; M प्रयात्वथ. K3 D8 कौरवान्प्रति यात्वाशु. — d) K1.2 पांडव° (for कौन्तेय°).

18 b) M3–5 पांचालेन (M3 °लानां). B3 यशस्विना (for महा°). — After 18, K Dn D1.3.4 (marg. sec. m.).7.8 ins.:

31* शिष्यैः परिवृतो विद्वान्नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

७

C. 5. 131
B. 5. 7. 3
K. 5. 7. 3

वैशंपायन उवाच ।
गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तथा ॥ १
सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा दूतैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ २
स श्रुत्वा माधवं यातं सदश्वैरनिलोपमैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ३
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।
आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः ॥ ४
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चोपजग्मतुः ॥ ५
ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ ६
ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
पश्चार्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥ ७
प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ।

पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान्प्रति जग्मिवान् ।
[(L. 1) D_2 शिष्टैश्चापि वृतो. $K_{1.2}$ Dn_1 $D_{4.8}$ नीतिशास्त्रेषु (Dn_1 D_4 °शास्त्रे-) कोविदैः. — (L. 2) D_4 कौरवं.]

Colophon missing in B_4 G_2. — *Adhy. name:* $K_{4.5}$ $B_{1-3.5}$ Dn Ds_1 $D_{5-7.10}$ पुरोहितयानं; $D_{2.8}$ पुरोधायानं; G_3 विदुरप्रेषणं; M दूत(M_3 पुरोहित)प्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{1.4}$ Ds_1 $D_{2.5-8.10}$ S (G_2 missing) 6. — *S'loka no.:* Dn 19; D_3 20.

7

☞ This adhy. is missing in G_2 (cf. v. l. 5. 1. 1).

1 B Dn D_2 D_3(marg. *sec. m.*).$_{5-8.10}$ S (except M_2; G_2 missing) ins. after वैशं° उ°: D_4, after 5. 6. 12:

32* पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम् ।
दूतान्प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ।
प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः ।
स्वयं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
[(L. 4) T G वार्ष्णेयं (for कौरव्यः).]

— ^{a}) M_{5-8} याते; Cd.s गते (as in text). — ^{c}) D_7 वृष्ण्यधिपैः (for वृष्ण्यन्धकैः). — ^{d}) $D_{2.8}$ तु (for च). $K_{1.2.4}$ सवसस्; T_2 (before corr.) G_2 सहितस् (for शतशस्). B (except B_2) Dn Ds_1 $D_{1-3.5.8.10}$ m $G_{1.3}$ तदा (for तथा).

2 ^{a}) $K_{1.4}$ आशंस°; K_3 आकर्ण°; Dn $D_{2.5.7}$ आख्याप°; Ca.d.n.s आगम° (as in text). — D_1 transp. 2^{b} and 2^{d}. — ^{b}) D_2 पांचालानां (for पाण्ड°). — ^{d}) $K_{1.2.3}$ दूत°; B Dn D_{2-7} T $G_{1.2.5}$ गूढैः; D_8 गूढ°; D_9 पूर्वैः; Ca.d.s दूतैः (as in text). Ds_2 च तैः; Ca.d चारैः; Cs as in text. G_4 गूढैः प्रच्छन्नचारिभिः; Cap गूढैः प्रणिहितैश्चरैः.

3 ^{a}) M (except M_1) तत् (for स). $K_{1.2.4}$ B D (except Dn_2 $D_{1.3.9}$) T $G_{1.2.4}$ M_4 (*sup. lin.*) यांतं. — ^{c}) K_4 च (for न). $K_{1.2}$ D_1 स्व(D_1 स)बलेनाति°; $D_{3.9}$ बलेन (D_9 सैन्येन) महता चापि (D_3 युक्तो).

4 ^{b}) G_2 कुंतीपुत्रो धनंजयः; M (except M_2) °वः श्वेतवाहनः. — ^{c}) M स्वयं जगाम कौरव्यः. — ^{d}) T G (G_2 missing) आजगाम; M कुंतीपुत्रः (for जगामाशु).

5 ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_5 T_1 गत्वा; D_1 यातौ (for यात्वा). M (except M_2) यात्वा तु (for तौ यात्वा). M_{3-5} पत्नीरसौ (for पुरुष°). — ^{c}) M_1(*sup. lin.* as in text).$_{3-5}$ सुप्तं महति पर्यंके. — ^{d}) $K_{1.2}$ शय्यायां तं; K_4 राजानं; K_3 शय्यायां; D_{10} शयनं. B D (except $D_{1.2.8.10}$) चाभि° (for चोप°).

6 ^{ab}) S (G_2 missing) दुर्योधनस्तु प्रथमं वासुदेवमुपाश्रयत् (T_2 M_{3-6} °गमत्; $G_{4.5}$ $M_{1.2}$ °व्रजत्). — ^{c}) K (except K_2) उच्छीर्षे तस्य (K_4 स तु; K_3 तत्र); $D_{1.2}$(m as in text) तच्छीर्षतश्च; D_{10} उच्छीर्षदेशे. B_2 D_7 S (G_2 missing) तु (for च). Cd.s cite उच्छीर्षं; Ca उच्छीर्षतः (as in text). — ^{d}) T_1 G_1 °सादासने शुभे. — G_3 ins. after 6: G_4, after 8^{ab}:

33* सिंहासनगतं पश्चात्परिवृत्य च दृष्टवान् ।

7 ^{a}) D_{10} पार्थः (for ततः). G_4 तत्र (for तस्य). — ^{b}) G_3 °द्युतिः (for °मनाः). — ^{c}) K_2 $D_{2.8}$m.$_7$ पादांते; B (except B_2) पश्चाच्च; Ca.d.s पश्चार्धे (as in text). $K_{1.2.3}$ D_3 तस्य; K_2 चाथ; K_4 D_1 स तु; B (except B_2) एव स; Dn $D_{2.5.7}$ स च; D_6 चैव; T_1 G_1 तु स (for च स). D_8 $G_{4.5}$ M पश्चार्धेन स कृ°; D_{10}

स तयोः स्वागतं कृत्वा यथार्हं प्रतिपूज्य च ।
तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ८
ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ॥ ९
समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ १०
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।
पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ ११
त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
सततं संमतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय ॥ १२

कृष्ण उवाच ।

भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः ॥ १३
तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् । C. 5. 145 B. 5. 7. 16 K. 5. 7. 17

पश्चार्धदेशे कु°; T2 G2 पादांगुजाते कु°.

8 a) K (except K3) D1. 3–10 च; S (except T1 G3; G3 missing) तु (for स). — b) K1. 2 धनंजयं (for किरी°). — After 8ab, D5 ins.:

34* उच्छीर्षतश्चासनस्थं ददर्शाथ सुयोधनम् ।;

while D10 ins.:

35* पश्चाद्दुर्योधनं भूपमुच्छीर्षे संस्थितं तदा ।

On the other hand, G4 ins. and G5 repeats 33* after 8ab. G5 cont. after 33*: T1 ins. after 8ab:

36* वैचित्रवीर्यजं पश्चाद्यादवानां धुरंधरः ।

Finally, M ins. after 8ab:

37* पश्चाद्दुर्योधनं शौरिरपश्यदमितद्युतिः ।

— c) K (except K3) उभयोः; D1 तयोः सु°; D2. 8 तयोः स (by transp.). T1 G1. 3 दृष्ट्वा (for कृत्वा). — d) N T1 यथावत् (D3 यथार्थं) (for यथार्हं). K1. 2. 4 परिपूजितौ; K3 B Dn D2–6 प्रतिपूज्य (B4 °पूज्य) तौ; D5 प्रतिपूजितौ; D1 परिपूज्य च; G3 अभिपूज्य च. — T2 reads 8ef twice, first as in S and then as in text (with v. l.)! — e) K4 D1. 2. 8. 9 तौ (for तदा). S (G3 missing; T2 first time) पप्रच्छ तौ महाबाहुः (T1 G1 M1 °बाहू; T2 G2. 4 °भागौ; G5 °त्मानौ); T2 (second time) तयोरागमने हेतुं; Ca as in text. — f) K1 पृष्टवान्; K2–3 अपृच्छत् (for पप्रच्छ). S (G3 missing) किं कार्यं युवयोरिति.

9 b) D5 प्रोवाचेदं हसन्निव; S (except T2 G3; G3 missing) इदं वचनमब्रवीत्. — c) B3 D2–7 Cap साह्यं; D8. 10 सह्यं; Ca. d. 2 as in text. — d) K (except K3) D1 T1 अर्हसि. D8. 10 साहाय्यं दातुमर्हसि (D10 °ति).

10 K3 (hapl.) om. from सख्यं up to °गतः in 11a. — a) M2–5 समं संबंधकं चैव. — b) K3. 4 B3. 4 D (except D5 D4. 6. 10) T1 G (G3 missing) मम (for मयि). D1. 2. 3 T1 G1. 4. 5 अर्जुनस्य; D3 अर्जुनेन (for अर्जुनेऽपि). T2 G2 वा (for the second च). M (except M1) सख्यं च तव सात्वत. — M3 reads 10cd first as in text and then as in M2–5! — c) K (K3 om.) D1. 3. 10 सांबं-धिकं; D5 T2 G2 सांबंधकं. K1. 2 सर्वं (for तुल्यं). M2–5 मयि चैव महाबाहो. — d) K (K3 om.) तव (for त्वयि). Dn2 माधवे; G3 मानद. M2–5 कुंतीपुत्रे च फल्गुने.

11 K3 om. up to °गतः (cf. v. l. 10). — a) D5 चाप्यागतः; S (except G3; G3 missing) त्वभिगतः. — c) K1–4 D5 चाभिगतान्; K5 Dn2 S (except T2 G2; G3 missing) चाभि(G2 M2 चाधि)गताः. — d) K2. 4. 5 धर्मचा(K4 °सा)रिणः; D5 D3 T1 G1. 5 M1 पूर्वसारिणं; T2 G2 शास्त्रदृश्यः; G4 पूर्वचारिणं; M2–5 °चोदकं; Ca. d. 2 as in text.

12 a) D5 ज्येष्ठतमो. S (except T2 G2; G3 missing) त्वं चापि (M2. 5 °च) पुरुषव्याघ्र (G2. 5 °श्रेष्ठ). — b) D2. 3 T2 G2 मध्ये (for अद्य). T1 G1. 4. 5 M सत्तमोसि (G5 न समोपि) सतामपि. — c) D5 संगतः; T2 सत्कृतः; G2 संस्तुतः (for संमतः). S (G3 missing) लोके (for चैव). — After 12, G2 ins.:

38* श्रीभगवानुवाच (!) ।
स्वागतं तव गान्धारे न मया विदितो भवान् ।
किं चागमनकृत्यं ते कस्मिन्काले त्वमागतः ।
[दुर्योधनः ।*]
त्वद्दर्शनार्थी गोविन्द अहं पूर्वमिहागतः ।
प्रीत्यर्थी स भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ।;

while M ins.:

39* धार्तराष्ट्रस्य तद्वाक्यं श्रुत्वामरवरोत्तमः ।
पुरुषोत्तमस्त्विदं वाक्यं दुर्योधनमभाषत ।

13 K3 B3 Dn3 D2. 7. 10 श्रीकृष्ण उ°; D1 T1 G1 श्रीकृष्णः; D2. 3. 9 श्री(D9 om. श्री)भगवानुवाच; T2 G2 श्रीभगवान्; G4. 5 श्रीवासुदेवः; M (M2 om.) वासुदेवः. — b) M2–5 इति (for अत्र), and अत्र (for अस्ति). — cd) S (except T2 G3; G3 missing) मया नु दृष्टः (G4 -पि दृष्टः; M2–5 दृष्टस्तु) प्रथमं कुंतीपुत्रो धनं°.

14 b) M2. 3 om. अपि, and transp. पूर्वं च and अस्य. T1 G1 एव (for अपि). — c) M2. 3 transp. साह्यार्थं and उभयोरेव. — d) D5 G3 M2. 3 न संशयः (for सुयो°).

C. 5. 145 B. 5. 7. 10 K. 5. 7. 17

साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १४
प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः ॥ १५
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १६
ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १७
आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ १९
सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा संप्राप परमां मुदम् ॥ २०
दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ॥ २१
सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २२
विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २३
निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥ २४

---

15 a) K2.4 Dn1 D2.4.7 प्रधारणं (see below); D3 पांडवानां (sic); D8 m संप्रदानं; all comm. as in text. K1 च; K2.3.5 D8 हि; Ca तु (as in text). — c) K2.4 Dn1 D2–4.7 प्रधारणं (for प्रवा°); see above. — d) K4 D9 अर्हेत् (for अर्हः).

16 a) M1 (sup. lin. as in text).2–5 °संपन्नाः (for तुल्यानां). — b) K (except K3) D1.2.5–10 योधानां; M1 (sup. lin. as in text).2–5 गोपालाः (for गोपानां). M1 (sup. lin. as in text).2–5 मम (for महत्). — d) K3 D5 D1.2.3 Ca.d.5 संस्कृतयोधिनः; T2 G2 संग्रामकोविदाः. Cap सुकृत°, संस्कृत°, संग्राम°.

17 a) T2 G2 योधाः (for युधि). M (except M2) ते युध्यमाना बहवो (M1 बलिनः). — b) D5 D1 भवंति; M1 संतु वा (for भवन्तु). — c) M1 (sup. lin. as in text) 2–5 साहाय्यं (for संग्रामे). — T1 (hapl.) om. 17d–19a. — d) M1 (sup. lin. as in text).2–5 करिष्यामि (for न्यस्तशस्त्रः). — M (except M1) ins. after 17: G1.4.5, after 18:

40* एतद्विदित्वा कौन्तेय विचार्य च पुनः पुनः ।
तयोर्वा वरय साहाय्ये मां सान्निध्येन वा पुनः ।
[(L. 2) G1.4.5 °ध्येन्द्वा (for °ध्येन वा).]

18 T1 (cf. v. l. 17) M (except M1) om. 18. — a) K3 अन्यतमं; D1 G2 एकतमं; D7.9 एकतरं; D10 G1.4 अन्यतरत्; K3 यत्ते; K4 पार्थं (for पार्थ). — b) K1 हृदि (for यत्ते). K1.4.5 D8 G4 M1 हृद्यतमं; Dn D5 D3–7.10 कृततरं (D8 °मं). K3 B3 D5 D2.3.10 महत् (for मतं). D1 G2 यत्रेच्छा वर्तते तव. — c) K1.2.4 पार्थ (for अग्रे). — d) K2 Dn1 D2 प्रधार्यः; G3 प्रार्थिता; Ca.d.5 प्रवार्यः (as in text); cf. v. l. 15. K3 B3 D7.9 T2 G (G3 missing) M1 मे मतः (for धर्मतः). — After 18, G1.4.5 ins. 40*.

19 T1 om. 19abc (cf. v. l. 17). — a) M2–5 कौंतेयः (for कृष्णेन). — b) M2–5 वासुदेवेन पांडवः. — c) M2–5 साहाय्ये (for संग्रामे). — After 19, B D (except D1; D8 marg. sec. m.) ins.:

41* नारायणममित्रघ्नं कामाज्जातमजं नृषु ।
सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ।

B (except B3) Dn D5.8 cont.:

42* दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमावरयत्तदा ।
[B1.3 ततः (for तदा). D8 सर्वमादाय पार्थिवः.]

20 Dn1 om. 20; B3 D6 om. 20ab. — b) S (G3 missing) गोपानां (for योधानां). K3 Dn3 G4 M1 भारतः; D1.2.8 कौरवः (for भारत). — c)–23c. K B1.2.3 Dn3 D1.2.4.5.9 T2 G2.4 मत्वा (for ज्ञात्वा). — d) K1.2.5 संप्राप्तः; K3 प्राप्तवान्; B3 D1.2.3 T G (G3 missing) M1.2 स प्राप. M3.4 च परां (for परमां).

21 ab) D1 transp. सैन्यं and सर्वं. M1 क्षिप्रं (for सर्वं). K1.2.4 वीर्यवान्; K3 Dn2 D1.8 T2 G2 M3 पार्थिव; D1.2 वै तदा; G4 भारत. — c) D10 मुदा (for ततो). S (except G2 M2; G3 missing) °बलं. — d) D2 G2 M2–5 °बलः.

22 a) K4 G4 om. च. D7 वा; G5 हि (for च). — b) S (G3 missing) तस्मै कृत्स्नं (T2 G2 प्रीत्या; M2–5 सम्यक्) न्यवेदयत्.

23 Before 23, N M4 ins. बलदेव उ°; T2 G2 (with prefixed श्री) बलरामः; G2 रामः. — a) M2 कौरव° (for ते नर°). — d) K1.2.4 D1.2.3.10 T2 G1.2 M1 पुरे; G4 M3.4 पुरः (for पुरा).

न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ।
न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २५
नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ।
इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २६
जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ २७
इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥ २८
सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ।
कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ २९
स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥ ३०
गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ।
अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं त्वया वृतः ॥ ३१

अर्जुन उवाच ।

भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषोत्तम ॥ ३२
भवांस्तु कीर्तिमाँल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३३
सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३४

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥ ३५ C. 5. 170 B. 5. 7. 38 K. 5. 7. 40

---

24 a) K1.4 मम; S (except T2 G2; G3 missing) त्वया (for मया). K Dn1 D1.3.5.10 सांबंधिकं; B2 G2 संबंधिकं; Dn2 T2 सांबंधकं; T1 -सुबंधकं.

25 a) D5 S (G3 missing) मे (for वै). D10 च तद्वाक्यं मदुक्तं वै. — b) B (except B1) केशवं. D2.5.8 प्रत्यगृह्णत. S (G3 missing) प्रतिजग्राह केशवः.

26 a) B3.5 Dn D3-7 पार्थस्य (for पार्थानां). — b) D10 च (for अपि). B3.4 G2 M1 च; T1 G1 वा (for वै). D1 नापि दुर्योधनाय ते. — c) M3 वर्तेते (for निश्चिता). — d) K (except K3) B1 D10 T1 G1.6 हि; B3.4 T2 G2 च; M3.4 वै (for ह).

27 a) Dn1 T1 M3.4 (sup. lin. as in text).5 हि; G5 च (for असि). — b) D2.8 सर्वराजसु पूजिते.

28 Before 28, all MSS. (except T1; G3 missing) ins. वैशं° उ° (S and a few N om. उ°). — a) N (except D1.2.4.8.10) M3 तु (for स). — c) = 20c. B4 D3 D8 चापकृतं. K D1.2.8 मत्वा (K3 कृत्वा); D4 बुध्वा (for ज्ञात्वा). S (G3 missing) कृष्णं चापि महाबाहुं (T2 G2 °भागं). — d) K2 D4 ज्ञात्वा; D5 मेने (for युद्धान्). D6 युद्धे (for मेने). K1-3.5 ज्ञात्वा मे (K3 स मेने) निश्चितं जयं; B1.2.5 D1.2.8 जितं मेने धनंजयं; S (G3 missing) आमंत्र्य भरतर्षभ (T2 G2 M2 °भः).

29 In B4, the portion from 29 up to 5. 8. 34, is lost on a missing fol. — a) D10 सोऽभ्यगात्; G3 ततस्तु. — b) K1 D1.4.10 G2 M3 नृप. — c) S (G3 missing) बलं (for ददौ). D8 S (G3 missing) तस्मै (for तस्य). — d) Some MSS. अक्षौ°. D1 तथा; S (G3 missing) ददौ (for तदा).

30 B4 missing (cf. v. l. 29). — a) T2 G2.5 सह; M3-5 पूर्व- (for सर्व-). — b) K1.3.4 G4.5 °नंदन. — c) D8 संवृतः प्रययौ. N (except K3 D8; B4 missing) परि° (for प्रति°). T1 G1.6 राजा; G4 राजन् (for हृष्टः). — d) G4 प्रहृष्टः (for सुहृदः). K3 प्रतिनंदयन् (for संप्र°). — After 30, K3 B (B4 missing) D (except D1.8; D3 marg. sec. m.) ins.:

43* ततः पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः ।

31 B4 missing (cf. v. l. 29). — a) D8 हृष्टः (for कृष्णः). — c) G4 समरे (for कां बुद्धिम्). — d) K1 आदाय; G4 किमहं (for आस्थाय). G4 तु (for अहं). B (B4 missing) D (except D1.3.8.9) transp. त्वया and वृतः.

32 B4 missing (cf. v. l. 29). — b) K (except K4) D10 निहंतुं मनसापि हि. — c) T1 एव (for अपि). M3.4 एवं (for एकः). — d) B (B4 missing) D (except D3.8.10) M1 पुरुषर्षभ.

33 B4 missing (cf. v. l. 29). — a) D3.8.9 च (for तु). — b) K2 T1 G2.4.5 M1.2 यद् (for तद्). A few MSS. त्वा (for त्वां). — c) B1-3 Dn Dn1 D2-4 T2 G1 यशसां. M1 अभ्यर्थी. — d) G4 तस्मादसिन्; M3-5 तेनासि त्वं.

34 B4 missing (cf. v. l. 29). — a) K1.3.4 हि; D8 च; M3-5 मे (for तु). — b) D8 तदा (for सदा). — c) D6 M3 °रात्रस्थितं. D8 D10 G4 M3.4 कार्यं (for कामं). — d) K1.3.4 D7 भवान्मे; D10 मे भवान् (for

C. 5. 171
B. 5. 7. 39
K. 5. 7. 41

वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।
वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
अभ्ययात्पाण्डवान्राजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १
तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।
तथा हि बहुलां सेनां स बिभर्ति नरर्षभः ॥ २
विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ।
विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥ ३
स्वदेशवेषाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।
तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ५
ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।

तद्वचात्). A few MSS. अर्हसि.

35 B4 missing (cf. v. l. 29). D8 om. the ref. D3 T2 G3.4 M2 श्रीभगवान् (D2 adds उ°; M2 om. श्री); T1 श्रीकृष्णः; G1.5 श्रीवासुदेवः. — a) B1 तथे; D3 वाक्यं (for पार्थ). — b) K1 यस्यार्थे त्वम् (for यत्स्पर्धेथाः). K2 स्पर्धेत; K5 स्पृहेथाः; B3.5.6 Dn D5-7 स्पर्धेसि; D8.10 यतेथाः; T2 G2 ते स्वार्थे; Ca. d. s स्पर्धेथाः (as in text). — d) K8 (sup. lin.) D5 संपद्यते; S (G5 missing) संवर्तेतां; Ca as in text. K3 तदा (for तत्र).

36 B4 missing (cf. v. l. 29). G3 (om. उवाच) श्रीवैशं°. — a) M3-5 स तु (for एवं). G3 उपहस्तः (for प्रमु°). — b) D1.2 ततः; T2 तथा (for तदा). — c) G3 प्रीतो (for वृतो).

Colophon missing in B4 G3. — *Adhy. name*: K5 B3.5 Dn D8-7.10 पुरोहितयानं; D5 कृष्णगमनं; G1 भगवत्सारथ्यकथनं; M सारथ्यवर्णनं (M1.3 °वरणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn3 D51 D2.5.6.8.10 S (G3 missing) 7. — *S'loka no.*: K5 36; Dn 39; D5 41.

8

1 In B4, stanzas 1-34 are missing (cf. v. l. 5. 7. 29); in G3, stanzas 1-23 and lines 1-3 and 5 of 59* likewise missing (cf. v. l. 5. 1. 1). — K1 om. the ref. G5 श्रीवैशं°. — a) M3-5 transp. शल्यः and श्रुत्वा तु. T2 G2 तच्चारैः; Ca दूतानां (as in text). — D5 transp. 1b and 1d. — c) D1 ब्रह्मं; D5 M3-5 राजा (for राजन्).

2 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2.4 सेनानिवासः. — c) K1.4.5 M2 अपि (for हि). K2 B Dn D5 D8-7.10 T1 G1.4.5 विपुलां; K5 D1.2.8 बहुलाः. K5 D1.2.8 सेनाः. — d) K3-5 B5 D (except D1.2.8.10) transp. स and बिभर्ति. B3 D1.7 T2 G4 M1 नरर्षभ; B5 D8 D10 नराधिपः. — After 2, B (B4 missing) D (except D1; D2 marg. sec. m.) T G2 M3-5 ins.:

44* अक्षौहिणीपती राजन्महावीर्यपराक्रमः ।

[Some MSS. अक्षो°. D10 T2 M3-5 राजा (for राजन्).]

3 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) M3-5 वीरा (for शूरा). — b) T1 G1.5 विचित्रायुधका°. — c) K5 विचित्रस्रग्धराः सर्वे; D5 विचित्रवाहनाः सर्वे (cf. 45*). — K2 (hapl.) om. 3d and the prior half of 45*. — d) K1 विचित्रायुधभूषिताः; K4 चित्राभरणभूषणाः; K5 Dn3 D1.2 विचित्राम्बरभूषणाः (cf. 45*). — After 3, N (except K2 D1.2; B4 missing; D2 marg. sec. m.) ins.:

45* विचित्रस्रग्धराः सर्वे विचित्राम्बरभूषणाः ।

[Prior half om. in K2. K1.4.5 Dn3 विचित्ररथवाहनाः (=3d); D5 विचित्राम्बरधारिणः.]

4 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) Some MSS. °वेशा° (for °वेषा°). K सुवेषाभरणा (K1 °षाः सुभगा) वीराः. — b) M3-5 शूराः (for वीराः). K शतशोथ सह°. — d) D5 भरतर्षभ (for क्षत्रिय°).

5 B4 G3 missing (cf. v. l. 1); M3 om. 5ab. — a) B3 त्रास° (for व्यथ°). — c) K1-3 विश्रामयन्; M3.5 आश्वासयन्. M2 सैन्यं (for सेनां). — d) K3 D5 D8.10

उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च भारत ॥ ६
कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलंकृताः ॥ ७
स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथार्हतः ।
आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ॥ ८
स तत्र विषयैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ॥ ९
पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ।
युधिष्ठिरस्य पुरुषाः के नु चक्रुः सभा इमाः ।
आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १०
गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् । C. 5. 167 B. 5. 5. 15 K. 5. 5. 16

T2 M (except M1) प्र- (for स). S (G3 missing) यत्र (for येन). K1.3 B (B4 missing) Dn1 D3 D4.6 G3 पांडवाः; K2.4 D10 पांडवान्. D1.2.8 ययौ येन स पांडवः.

6 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) M3-5 तं तु (for ततो). G3 राजा (for श्रुत्वा). — b) Dn D4.6 T1 महात्मानं (for °सैन्यं). M3-5 °बलं (for °रथम्). — c) K (except K3) D5 T2 G1.3 M3-5 उपयांतम्; B1.3 समायांतम्. T G1.3 M3-5 अनु° (for अभि°). — d) K1.2.4 D2 आमंत्र्य; K3 आनंद्य; Dn1 D7 G4.5 आनर्च्य; T2 G2 अभ्यर्च्य; Ca.d.8 as in text. — After 6, K D5 T2 G2 (latter two om. line 1) M (except M2) ins.:

46* शल्यस्य मन्त्रिभिः सर्वैर्दुर्योधनवशानुगैः ।
अविज्ञातं च शल्यस्य हृदयस्य प्रियं कृतम् ।

[(L. 1) K (except K3) सुयो° (for दुर्यो°). — (L. 2) T2 G2 M (except M2) अज्ञातं चैव (T2 G2 सह) शल्यस्य कौरव्यः (T2 G2 मंत्रिभिः) कृतवान्प्रियं.]

7 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — b) K1.4 सभां (for सभाः). — d) M3-5 रत्नपूर्णाः. — B (B4 missing) Dn D5 D1 (om. line 3).2 (marg.).3-8.10 T2 G3 M1.3-5 ins. after 7: D5 (om. line 1), after 49* (cf. v. l. 10): T1 G1.3 ins. line 1 after stanza 7 and lines 2-4 after stanza 8: G4 M2 (both om. line 1) ins. after 8:

47* शिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ।
तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयं च सत्कृतम् ।
कूपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धनाः ।
वाप्यश्च विविधाकारा औदकानि गृहाणि च ।

[(L. 1) M (M2 om.) विविधाश्. — (L. 2) G4 M1.2 वासांसि (for माल्यानि). D1.9 T1 G1.3 M3-5 वासांसि; T2 G2 वस्त्राणि; G4 M1.2 माल्यानि (for मांसानि). Dn2 D4.10 T2 G2 च (T2 G2 तु-) संस्कृतं; T1 G1.4.5 M च पुष्कलं. — (L. 3) S (G3 missing) गंधाश्च विविधाः पुण्याः (for the prior half). — (L. 4) B3 Dn1 D5 औदनानि; Dn2 D4.9 (after corr.).4.8 अदनानि; D5 D9 (before corr.) ओदनानि; D7 उद्यानानि; T G1.2.3 M2 (inf. lin.) मोहनानि; G4 मनोज्ञानि. B1 D5 M Ca सोद(M °द)कागृहकाणि च; D2 सोदकाग्रहकारिताः; D10 तथार्वेश्मगृहाणि च.]

8 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) B1.3 D2 (before corr.).3-8 सभाः (for स ताः). — b) D1.4.9 महारथः; G5 यथा मनुः (for यथामरः). — d) K1.4 यथाहितं; B2 -षु पूजितः; B3 D5 यथामरः; Dn1 D4-7 समंततः; Dn2 च यत्नतः (for यथार्हतः). — f) T2 G2 सुधर्मांप्रतिमां शुभां. — After 8, T1 G1.4.5 M2 ins. lines 2-4 of 47*; while T2 G2 ins.:

48* तत्र वासांसि माल्यानि भक्ष्यं पेयं च पुष्कलम् ।
गन्धा घ्राणस्य सुखदा दिव्याश्चित्तमनोहराः ।
सरांसि सादरो राजा सविहंगसृगाणि च ।

9 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) B (B4 missing) D5 D1.2.8 T2 G2 विविधैर्; D6 अतिशयैर्; T1 G1.4.5 M (except M2) विस्मयैर् (for विषयैर्). — c) D1.7 G5 अपि (for अभि-).

10 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) K स तु तान्; B2 सततं; Dn2 M3-5 स तु तद्°; D1.2.8 T G M2 स तदा (for स ततः). — b) K सततं (K4 स ततः); Dn2 प्रहृष्य; D2 प्रहृष्टं; D5 प्रहृष्टान्. B1.3 D4.8 पुरुषर्षभः. — d) K4.5 G4 के तु (K4 sup. lin. नु); B3 Dn Dn1 D4-7 केन; D1 किं नु; D5 चक्रुः; T G1.2.4 ये तु (T2 G2 नु); M3-5 के वै; Ca as in text. Cd cites नु. D9 किं नु (for चक्रुः). S (except M3-5; G3 missing) इति (for इमाः). — e) M3-5 समीपं मे (for सभाकाराः). — f) B1.3 D5 D8 प्रसादार्हा. — After 10, B (B4 missing) D (except D1; D2 marg.) S (M1 om. lines 1 and 3) ins.:

49* प्रसादमेषां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।
दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ।
संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् ।

[(L. 1) S (M1 om.) प्रदेयं (for प्रसादं). D10 एतान्; S (M1 om.) धन्याः (for एषां). S (M1 om.) कुंतीपुत्रप्रियेप्सया. — After line 1, S ins.:

50* ततः प्रहृष्टं राजानं ज्ञात्वा ते सचिवास्तदा ।

— (L. 2) D10 स पुरुषाः; M3-5 सुविस्मिताः (for स्म विस्मि°). — (L. 3) D5 T G3.5 यथा (for यदा). D5 M3.4 प्रदित्सुर्; T2 G2 प्रदित्सति (for दिदित्सुर्). D5 जीवनं (for जीवितम्). T1 G1.4.5 प्रदित्सति वरं मनं (G4 मन).]

C. 5. 188
P. 5. 8. 17
K. 5. 8. 17

तं दृष्ट्वा मद्रराजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
सर्वसेनाप्रणेता मे भवान्भवितुमर्हति ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।
कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १३
स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।
शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ १४

— After 49*, D9 ins. 47* (cf. v. l. 7).

11 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). D5 om. 11ab. M3 reads 16ab first as in M and then as in text! — ab) G4 राजा (for तत्र). T2 G2 M (except M1) दुर्योधनोऽनुगम्यैनमभ्यवादयदच्युतं (T2 °दर्चितं; G2 °दर्चितः). — c) K2.3 Dn D8.10 च (for तु). — d) B1–3 तु (for च). K1 तु; K3.4.5 B2.3 D7.9 M1 तत् (for तम्). — For 11cd, T2 G2 M (except M1) subst.:

51* दृष्ट्वा दुर्योधनं राजा विस्मितः स नरोत्तमः ।
मन्त्रिणश्चापि शंसन्ति मद्रराजं सुविस्मितम् ।
दुर्योधनेन ते राजञ्शुश्रूषितमिदं प्रभो ।
प्रियं प्रियार्हस्य सतः कर्तुमर्हसि भूमिप ।
समङ्कमुपवेश्याशु मूर्ध्नि चाघ्राय मद्रराट् ।

[(L. 4) T2 G2 प्रियार्हस्य सतां प्रीति for the prior half.]
— f) K2 D8 इष्टार्थो. T1 G2.3 क्रियताम् (for गृह्यताम्).

12 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2 B1.3 D1.2.5.6 T2 G2 Cs कृत° (for सत्य°). — b) S (G3 missing) अयं (for वै). — c) K3.4 °सैन्य° (for °सेना°). K3 Dn D1.3 वै (for मे). — After 12, S (G3 missing) ins.:

52* यथैव पाण्डवास्तुभ्यं तथैव भवतो ह्यहम् ।
अनुमान्यं च पाल्यं च भक्तं च भज मां विभो ।
शल्यः ।
एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
वरं ददामि ते प्रीत एवमेतद्भविष्यति ।

[(L. 1) M3–5 ते (for एव), and वीर (for तुभ्यं). T2 वयं; M3 -स्त्वहं (for ह्यहम्). — (L. 2) T1 G4 प्रभो; G2 भवान् (for विभो). M3–5 अनुमान्यश्च पाल्यश्च भक्तश्च भज मा विभो. — (L. 4) T2 G1.2 ददानि (for ददामि).]

13 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). T G1.2.4.5 M1.2 om. the ref. — a) D2.5 एव (for इति). — cd) M3–5 एवमि(M4 °मि)त्येव कौरव्यः (M5 °व्यं) (for 13c). K1–3.5 पुनः पुनरथाब्रवीत् (for 13d). K4 कृतमित्येव गांधारीपुत्रः शल्यमथाब्रवीत्. — After 13, B (B4 missing) D (except D1; D5 marg. sec. m.; D8 om. lines 4–7) S (G3 missing) ins.:

53* शल्य उवाच ।
गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ ।
अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्क्षिप्रमेष्ये नराधिप ।
अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ।
दुर्योधन उवाच ।
क्षिप्रमागम्यतां राजन्पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव । [5]
त्वय्यधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ।
शल्य उवाच ।
क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छस्व स्वपुरं नृप ।
परिष्वज्य तथान्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ।

[(L. 1) D8.10 S (G3 missing) स्वमेव (D9 स्वकीयं; D10 स्वकं त्वं) भारत(D9 T1 G1.4.5 M3 sup. lin. पुरुष)र्षभ. — (L. 2) M3–5 भद्रं तेऽहं गमिष्यामि (for the prior half). B1 Dn1 D8 T2 अरिंदम; M3–5 आर्जवितं. — (L. 3) S (except M3–5; G3 missing) दृष्ट्वैव धर्मराजानं. D8 D10 M1 जनाधिप; D8 नराधिपं. T G (G3 missing) M1.3–5 क्षिप्रमे(T2 G2 पुनरे)ष्यामि भारत (M3.5 पार्थिवं; M4 पार्थिव). — (L. 4) T G1.5 एव (for चापि). T G (G3 missing) M1.2 द्रष्टव्याः. M3–5 द्रष्टव्यास्ते मयावश्यं. S (G3 missing) पांडवा मे नरर्षभाः (G2 पुरुषर्षभाः; M3–5 भरतर्षभ). — (L. 5) S (except M3–5; G3 missing) दृष्ट्वा (for राजन्). T G (G3 missing) M1.2 पांडवान्गच्छ (for पाण्डवं वीक्ष्य). B1.2.3 Dn2 D5 D8.10 पार्थिवं; M3 मातुल. M3–5 दृष्ट्वा पांडोः सुतानिह. — (L. 6) S (G3 missing) त्वद(G1.2 °स्म)धीनोस्मि. D8 D10 स्मरन्पुनः; M3–5 हि मे स्मर. T G1.2.5 M1 मे; G4 M2 वै (for नः). — (L. 7) S (G3 missing) गच्छ त्वं (G2.4 °तां) (for गच्छस्व). B1 M3–5 प्रति (for नृप). — After line 7, S (except T1 G2; G3 missing) ins.:

54* दृष्ट्वा तु पाण्डवान्राजन्न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ।

— (L. 8) M1 (sup. lin.) समवेतौ; M3 समवायेते (for परिष्वज्य). D8 तदा; M1 (sup. lin.) अथ (for तथा). D10 परिष्वजाते अन्योन्यं; T G (G3 missing) M1.3–5 परिष्व-(G1.4 पर्यष्व-; G2 ततः स्व-)जेतामन्योन्यं.]

14 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). Before 14, S (G3 missing) ins. वैशं°. — a) B2 D10 T G (G3 missing) M3 तदा (for तथा). K1–3 आपृच्छय (for आमन्त्र्य). — b) T1 M1.3.4 पुरम् (for पुनर्). T G1.2.5

उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ १५
समेत्य तु महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १६
ततः कुशलपूर्वं स मद्रराजोऽरिसूदनः ।
प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ १७
तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ ।
आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ १८

कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते कुरुनन्दन ।
अरण्यवासाद्दिष्ट्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥ १९
सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता वने ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया सह ॥ २०
अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ २१
दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
अवाप्स्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप ॥ २२ C. 5. 209 B. 5. 8. 22 K. 5. 8. 33

M परंतपः; G_4 कुरूद्वह (for स्वकं पुरम्). — ^{c}) $M_{3.4}$ अभ्यगच्छत् (for आगात्). K_3 D_5 D_7 M_1 कौंतेयं. — ^{d}) M_{3-5} तस्य चेष्टितं (for कर्म तस्य तत्).

15 B_4 G_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) S (G_3 missing) °प्लाव्यं; some N MSS. °प्लुवं; Ca.s °प्लुव्यं (as in text). $D_{2.3}$ G_4 च (for तु). — ^{c}) T_2 सर्वांश्च (for तान्सर्वान्). K_4 पांडवांस्तान्स सर्वांश्च; M_{3-5} पांडवांस्तु तदा शल्यः. — ^{d}) K मद्रराजो (for शल्यस्तत्र). M_{3-5} [अ]पश्यत्पार्थिवसंग(M_5 °ह)तान्. — After 15, $G_{2.4}$ M_1 ins. 58*. — T $G_{1.3}$ M_2 ins. after 15: $G_{2.4}$ M_1, after 58*:

55* चिरात्तु दृष्ट्वा राजानं मातुलं समितिंजयम् ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुः सर्वे सहयुधिष्ठिराः ।

Thereafter T G (G_3 missing) $M_{1.2}$ read 18^{ab}.

16 B_4 G_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_4 B (B_4 missing) D (except $D_{2.3}$) T G (G_3 missing) M_1 च (for तु). T $G_{1.2.3}$ M_2 °बाहुं. — ^{b}) K_3 सर्वैः; T $G_{1.2.3}$ M_2 शल्यं. D_{10} °सुतं; T_1 G_1 °सुतस्; T_2 $G_{2.4.5}$ M_2 °सुतास् (for °सुतैस्). K_2 T_2 तथा; $D_{2.3}$ M_1 सह; M_{3-5} नृपः (for तदा). — After 16^{ab}, D_{10} reads 18^{ab}. — ^{c}) Some MSS. अर्घं. — ^{d}) S प्रतिगृह्य (T_2 G_2 परिग्राह्य; G_4 प्रतिग्राह्य; G_5 परिगृह्य) पुरोधसा ($M_{1.3-5}$ °सः). — After 16, S (except M_{3-5}; G_3 missing) ins.:

56* कृताञ्जलिरदीनात्मा धर्मात्मा शल्यमब्रवीत् ।
स्वागतं तेऽस्तु वै राजन्नेतदासनमास्यताम् ।
ततो न्यषीदच्छल्यश्च काञ्चने परमासने ।
तत्र पाद्यमथार्घ्यं च न्यवेदयत पाण्डवः ।

Thereafter T_1 $G_{1.5}$ read 22–23. — T_1 $G_{1.5}$ ins. after 23 (transposed): T_2 $G_{2.4}$ $M_{1.2}$, after 56*:

57* निवेद्य चार्घ्यं विधिवन्मद्रराजाय भारत ।
कुशलं पाण्डवोऽपृच्छच्छल्यं सर्वसुखावहम् ।
स तैः परिवृतः सर्वैः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।

Thereafter T G (G_3 missing) $M_{1.2}$ read 18^{cd}.

17 B_4 G_3 missing (cf. v. l. 1). T $G_{1.2.4.5}$ M_2 om. 17^{ab}; D_{10} M_1 om. 17. — ^{a}) $K_{1.2}$ D_2 च; K_3 B_2 Dn D_3 हि (for स). — ^{b}) K_1 °रिसूदन; K_4 निषूदनः; M_{3-5} °रिसूदनं. — T_1 $G_{1.5}$ read 17^{cd} after 19^{ab}; and M_2, after 19. — ^{d}) Dn_1 समाश्लिष्यद्; M_{3-5} परिष्वज्य.

18 B_4 G_3 missing (cf. v. l. 1). D_{10} reads 18^{ab} after 16^{ab}; T $G_{1.2.4.5}$ $M_{1.2}$ read 18^{ab} after 55*, and 18^{cd} after 57*. — ^{a}) D_1 T_2 G_2 ततः; D_8 यथा; M_2 तदा (for तथा). Dn_2 $D_{1.6}$ Cn कृष्णौ; D_2 चैव; Cnp हृष्टौ (as in text). — ^{b}) $K_{2.3}$ Dn_1 Dn_2 यमजौ; D_8 एव तौ (for च यमौ). M_{3-5} माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ. — T $G_{1.5}$ M_2 ins. after 18^{ab}: $G_{2.4}$ M_1, after 15:

58* द्रौपदी च सुभद्रा च अभिमन्युश्च भारत ।

— ^{c}) M_2 उपसंविष्टः (for उपविष्टस्तु). D_{10} T_2 M_{3-5} सन्; T_1 $G_{1.2.5}$ M_1 स (for तु). — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — After 18, T_2 $G_{2.4}$ read 17^{cd}.

19 B_4 G_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) S (G_3 missing) सर्वत्र (for कच्चित्ते). — T_1 $G_{1.5}$ read 17^{cd} after 19^{ab}, while M_2 reads it after 19.

20 B_4 G_3 missing (cf. v. l. 1). T_2 om. 20^{ab}. — ^{a}) T_1 $G_{1.4.5}$ M_1 दुष्करं ते (G_4 हि); M_2 दुष्कृतं ते (for सुदुष्करं). $D_{1.2.3}$ इदं (for कृतं). K_3 वीर (for राजन्). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ गहने (for वसता). K_3 Dn D_5 D_{10} त्वया (for वने). — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ $M_{1.2}$ कौंतेय (for राजेन्द्र). — ^{d}) K (except K_3) तथा; D_1 तदा; D_{3-7} T_1 $G_{1.5}$ M_2 अनघ (for सह). G_4 कृष्णया सह भार्यया.

21 B_4 G_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) $K_{2.3}$ T_2 M_2 दुष्कृतं (for दुष्करं). — ^{c}) $K_{2.3}$ एतत्; T_1 एवं (for एव). K_3 ध्रुवं; M कुतं (for कुतः). — ^{d}) K (except K_1) $D_{2.3}$ T_2 $G_{2.4}$ राज्याद्भ्रष्टस्य; Dn D_5 D_7 भ्रष्टराज्यस्य. — After 21, K_3 *repeats* 21^{cd} as in text.

22 B_4 G_3 missing (cf. v. l. 1). $M_{1.2}$ om. 22–23. For T_1 $G_{1.5}$ cf. v. l. 16. — ^{a}) Cap.sp cite अंते चैतस्य. Cd cites अन्ते. — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ M_{3-5} फलं; G_4

C. 5. 204 B. 5. 8. 33 K. 5. 8. 24 विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप ।
तस्माल्लोभकृतं किंचित्तव तात न विद्यते ॥ २३
ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ॥ २५
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।
कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ २६
तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।

कृतं (for सुखं). — ^{d}) K (except K_3) D_8 transp. हत्वा and शत्रून्.

23 B_4 G_3 missing (cf. v. l. 1). $M_{1.2}$ om. 23 (cf. v. l. 22); K_3 G_2 om. 23^{ab}. For T_1 $G_{1.5}$ cf. v. l. 16. — ^{a}) $K_{1.2.4}$ $D_{5.8}$ °भाग (for °राज). — ^{b}) B (B_4 missing) Dn D_3 $D_{5-7.10}$ m G_4 Ca लोकतंत्रं; D_1 T_2 लोकवृत्तं; D_9 लोभतत्त्वं; D_{10} लोभतंत्रं. $K_{1.2.4}$ D_8 परंतप; M_{3-5} तु सर्वशः. — ^{c}) K_3 M_{3-5} लोके कृतं; K_4 D_7 T_1 $G_{1.4.5}$ लोककृतं; D_9 लोकभयं. K_3 तात; M_{3-5} चैव (for किंचित्). — ^{d}) K_3 किंचित् (for तात). — After 23, B (B_4 missing; $B_{1.3}$ om. line 7) D (except D_1; D_9 om. lines 1, 2 and 7; D_5 $D_{5-8.10}$ om. line 7) S (except G_3; T_2 om. line 1; G_3 missing for lines 1–3 and 5; T_1 $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ om. lines 1 and 8; M_{3-5} om. lines 5 and 8) ins.:

59* राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत ।
दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर ।
क्षमा दमश्च सत्यं च अहिंसा च युधिष्ठिर ।
अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन्प्रतिष्ठितः ।
मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायणः ।
धर्मास्ते विदिता राजन्बहवो लोकसाक्षिकाः ।
सर्वं जगदिदं तात विदितं ते परंतप ।
दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन्पारितं भरतर्षभ ।
दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगम् ।
निस्तीर्णं दुष्करं राजंस्त्वां धर्मनिचयं प्रभो ।

[(L. 1) M_{3-5} अन्वेहि (for अन्विच्छ). — (L. 2) S (except G_3; G_3 missing) transp. दाने and सत्ये. Dn_1 $D_{2.4-7}$ T $G_{1.4.5}$ M तव (M_5 सर्व-); Ca भव (as above). T $G_{1.4.5}$ M युधिष्ठिर (for तात). M_{3-5} नराधिप (for युधि°). — (L. 3) D_{10} शमो (for क्षमा). T_2 $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ अहिंसा च; T_2 धर्मश्च (for सत्यं च). D_{10} क्षमाहिंसा; T $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ दया चापि (for अहिंसा च). T_1 $G_{1.5}$ नृपोत्तम; T_2 M_{3-5} आर्जवं तथा (T_2 त्वयि); G_4 नरोत्तम (for युधि°). — (L. 4) S (except G_3) read line 4 after line 7. S (except G_3) सुवृत्त° (for अद्भुत°), and प्रतिष्ठिते (for प्रतिष्ठितः). — (L. 5) $G_{1.5}$ दांतो (for दाता). — After line 5, M_{3-5} ins.:

60* कायानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।

— (L. 6) S (except G_3) धर्मिष्ठास्ते (G_3 धर्म्यास्तु ते) गुणा राजन्. $B_{1.3}$ D_9 लोकसाक्षिणः. — (L. 7) S (except G_3) व्यथितं (for विदितं). G_3 M तव नि(M_1 ते परि)भवात् (for ते परंतप). — After line 7, S (except G_3) read line 4. — (L. 8) D_{52} T_2 कृत्स्नम् (for कृच्छ्रम्). B_1 T_2 G_3 पालितं; Ca पारितं (as above). T_1 $G_{1.2.4}$ ते परंतप; G_5 M ते नरर्षभ (for भरत°). — (L. 10) T_2 दुस्तरं (for दुष्करं). $B_{2.3}$ धर्मनिरतं; T_2 धर्मतिमिरं.]

After the above, B_3 ins. an addl. colophon.

24 Before 24, all MSS. (except Dn_1 D_9 T_1 G_3; B_4 missing) ins. वैशं° उ° (S and some N om. उ°). — ^{a}) T_1 G $M_{1.2}$ तं चास्य (G_3 तच्चास्य); M_{3-5} तं तस्य (for ततोऽस्य). K_2 B_{1-3} D_{52} T_1 राजन् (for राजा). — ^{c}) K_4 तत्र; G_{2-4} तस्य (for तच्च). — ^{d}) S (except T_2 G_{2-4}) कौरवे (for भारत). — After 24, D_1 ins. an addl. colophon.

25 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) M_{3-5} यत्कृतं सुकृतं राजन्. — ^{c}) K_4 दुर्योधनाय. — ^{d}) K_1 प्रकाशितं; B_1 D_8 प्रतिष्ठितं; Ca as in text. — After 25^{cd}, M_{3-5} ins.:

61* दुर्योधनस्य चास्माकं विशेषोऽत्र न विद्यते ।

— ^{e}) K_4 M_{3-5} एकमिच्छामि; T G $M_{1.2}$ एतदिच्छामि. — ^{f}) K (except K_3) $D_{1.8}$ महामते (for मही°). S त्वया कृत(M_{3-5} कार्य)मरिंदम. — After 25, B (B_4 missing) D (except $D_{1.6}$; D_3 marg. *sec. m.*) ins.:

62* राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ।
मम त्वपेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।

[(L. 1) Cf. 27^{ef}. B_{1-3} मातुल; D_3 मानद (for सत्तम).]

On the other hand, S (except M_{3-5}) ins. after 25:

63* स्पर्धते हि सदा कर्णः पार्थेन रणमूर्धनि ।

26 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{3-5} read 26^{ab} after 26^{ef}. — ^{a}) M (except M_1) अपि (for इह). K (except K_3) $D_{1.8.10}$ महातेजा; S च सारथ्ये (M_{3-5} च राजेन्द्र) (for महाराज). — ^{b}) T_2 माधवेन समो. M_{3-5}

तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ।
अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुमर्हसि मातुल ॥ २७

शल्य उवाच ।

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ २८
अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ २९
तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ३०
यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३१
एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ३२
यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह ।
परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ३३
जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते ।
द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ३४
सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदर्कं भविष्यति ।
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ३५
दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।
देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ३६
इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।
अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ३७

C. 5. 229
B. 5. 8. 54
K. 5. 8. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रभुः (for शुचि). — K_3 om. 26^{cd}. — ^{e}) M_8 संग्रामे (for संप्राप्ते). M_{6-8} कर्णार्जुने संप्रवृत्ते. — After 26^{ef}, S ins.:

64* वासुदेवेन सारथ्यं कार्यं पार्थस्य मातुल ।
[M (except M_1) पार्थिव (for मातुल).]

— ^{f}) K_1 नृपसत्तम; M_{6-8} रणमूर्धनि (for नात्र संशयः).

27 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{6-8} transp. 27^{ab} and 27^{cd}. — ^{ab}) K_3 B_1 D_5 $D_{1.2.4.8}$ मे (for मम). M_{6-8} पालयेथा रणे तत्र फल्गुनं जयतां वरं. — ^{c}) M_1 कर्तव्यः (for ते कार्यः). M_{6-8} तत्र तेजोवधः कार्यः. — ^{d}) K_3 -सुखावहः; G_2 -जयाय वै (for -जयावहः). G_4 कर्णस्यात्मजयावहः; M (except M_1) सौतेः पार्थस्य संख्ये:. — After 27^{cd}, G_2 *repeats* 27^{ab}, reading as in M_{6-8}.

28 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) S (except T_2 G_2) वधोपायं (for यद्ब्रवीषि). B_2 महा° (for दुरा°). — ^{cd}) Dn संगमे (for संयुगे). S कर्णस्य सूतपुत्रस्य नित्यं युद्धा(G_5 धर्मा)भिनंदिनः. — After 28, T_2 ins.:

65* तेजोवधनिमित्तं मां तत्करिष्यामि ते प्रियम् ।

29 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{c}) D_1 Cd.s समितं; G_4 सदृशं (for हि समं). K (except K_3) D_{10} G_3 M_{6-8} वासुदेवसमं युद्धे (G_3 M_{6-8} सत्वे). — ^{d}) K_3 इह; S (except G_2) सोऽभि- (for स हि). $K_{1.2-6}$ स मां पार्थिव मन्यते.

30 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_3 राज° (for कुरु°). — ^{b}) D_3 प्रतीपसमितं; Cap °सहितं; Ca as in text. — After 30, T_1 G $M_{1.2}$ ins.:

66* अहं तस्य भविष्यामि सारथी रणमूर्धनि ।
[G_3 $M_{1.2}$ तत्र; $G_{3.4}$ तथा (for तस्य). $G_{3.4}$ कारि° (for भवि°). $G_{3.4}$ M_1 संग्रामे; M_2 सहायो (for सारथी).]

31 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{6-8} om. 31^{a}–32^{b}. — ^{a}) $K_{3.4}$ D_3 अपहृत°; Dn_1 $D_{3-4.8}$ G_1 स हृत°; Dn_2 D_7 M_2 संहृत°; D_{10} अपहृत°; G_3 स हृततेजाश्च. G_4 चेत् (for च). — ^{b}) $D_{2.4.7.8.10}$ $G_{1.2}$ M_1 हृततेजाश्च; G_2 हृतदर्पश्च. — ^{c}) K (except K_3) B_{1-3} D_5 $D_{8.9.10}$ Ca सुखः (for सुखं). G_3 $M_{1.2}$ सुखोदर्कं (for सुखं हन्तुं); cf. 35^{b}. — ^{d}) T_1 $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ transp. सत्यं and एतत्.

32 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{6-8} om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^{c}) $K_{1.8}$ तथा; D_{10} अथ (for यच्च). K_4 पश्यामि; M_{6-8} वक्ष्यसि (for शक्ष्यामि). — ^{d}) D_1 संयुगे; S (except T_2) ते हितं (for ते प्रियम्).

33 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{d}) M_{6-8} °कृतं हि तत् (for °कृतानि वै).

34 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{6-8} om. 34. — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ द्रौपद्युपगतं; G_4 द्रौपद्याभिगतं. — ^{d}) $K_{1.2}$ यथा पुरा; Dn_2 $D_{8.10}$ यथाश्रुतं.

35 ^{a}) K_4 Dn D_3 $D_{2.3}$ G_2 सर्वदुःखम्; M_{6-8} प्राप्तं दुःखम्. $M_{3.4}$ राजन् (for वीर). — D_8 om. 35^{c}–36^{b}. — ^{c}) K (except K_3) न च (for नात्र).

36 D_8 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) K_1 G_2 ह; $D_{1.2}$ $G_{3.4}$ M_1 इह; M_{6-8} च (for हि). — ^{c}) D_{10} तु;

G. 5. 297
B. 5. 9. 1
K. 5. 9. 1

९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।
दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १

शल्य उवाच ।

शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २
त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।
स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्किलासृजत् ॥ ३
ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।
तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४
वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिबत् ।
एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते ॥ ५
स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।
तपोऽतप्यन्महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिंदम ॥ ६
तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्त्वं चामिततेजसः ।
विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७
कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः ।
विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिभुवनं ग्रसेत् ॥ ८
इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ ।
आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९
यथा स सज्जेत्त्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।
क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥ १०

G4 च; M1 सु- (for हि). — For 36^{cd}, M3-5 subst.:

67* देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ।
दुःखं प्राप्ता यथा राजंस्तच्छृणुष्व नराधिप ।

37 ^{a}) K5 इंद्रेणापि स्वयं राजन्; M (except M1) इंद्रेणापि पुरा पार्थ. — ^{cd}) K1.4.5 D1 G3-4 M1 °राज्ञापि (for °राजेन). D5 G4 धीमता (for भारत). M3-5 मह-दुःखं यथा प्राप्तं शृणु मे राजसत्तम.

Colophon. — *Adhy. name:* K3.4 B1.3.4 D2.8.10 पुरोहितयानं; T1 G1.3 शल्य(G3 om. it)युधिष्ठिरसमागमः; M शल्याभिगमनं (M1 शल्यागमः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Da1 D4.6 S 8; D5 7; D7.10 9. — *S'loka no.:* K5 41; Dn 54.

9

1 ^{a}) K1 किमिंद्रेणेह राजेंद्र; S (except M3-5) कथं मातुल शक्रेण. — ^{c}) K1 D5 M3-5 पुरा; K3.4.5 D1.8 T2 G5 M2 महा-; T1 G1-4 M1 महत् (for परं).

2 ^{ab}) K1.5 Da2 D2.8-10 T G1.5 यथा-; K4 महा- (for पुरा). M (except M1) हंत ते कथयिष्येहमुपाख्यानमिदं नृप.

3 ^{a}) D1 om. हि. K5 D7.8 च; D5 तु (for हि). — ^{b}) M (except M1) ऋषि° (for देव°), and °यशाः (for °तपाः). — ^{cd}) K1.2.5 इंद्रद्वेषात्; D1 शक्रद्रोहात्; M2 शक्रक्रोधात्. G3 (*sup. lin.* as in text) इह (for किल). K3 ससर्ज ह (for किलासृजत्). M3-5 तस्य पुत्रो महावीर्यस्त्रिशिरा नाम भारत.

4 ^{a}) K1.3 D5 स प्रार्थयन्; K4 Dn Da2 D2.7 G1.2.4 संप्रार्थयत्; D1.10 G3 संप्रार्थयन्; G5 समभवत्; M प्रार्थयते. — ^{b}) K (except K3) °तपाः (for °द्युतिः). — ^{c}) M3-5 दीप्तैः (for घोरैः).

5 ^{a}) K4 वेदं चैकेन (for वेदानेकेन). — ^{b}) D1 सुधाम् (for सुराम्). G2.4 अन्येन (for एकेन). B3.4 पाति च (for चापिबत्).

6 ^{c}) B D (except D8-10) तस्य; B4m T2 G1 तप्यन् (for अतप्यन्). K1.3.5 D10 G4 महातीव्रं; K2 महत्तत्र. M (except M1) तप्यते स्म तपस्तीव्रं. — ^{d}) M3.4 दुश्चरं च महात्मभिः.

7 ^{a}) D2.7 तपो वीर्यं; T1 G M तपो (G2.3 तथा; G4 महद्) घोरं; T2 तपस्तीव्रं. — ^{b}) K2.5 B Dn D2 D5-9 T G सत्यं; D10 धैर्यं (for सत्त्वं). — ^{d}) M3-5 भवितेंद्रोयमित्यथ.

8 ^{a}) B2.3 Dn D2 D5-6 सज्जेत्स; T G (except G5) सज्येत; M3 स सज्जेद्; M3-5 सज्जेत्स. — ^{b}) D5 हि; D10 तु (for च). T G1 तपेच्च; M3 तप्येत (for च तप्येत्.) M3-5 न तप्येत तपः कथं. — ^{c}) D1.3 सं° (for वि°व — ^{d}) B1.2.3 Dn D5-7 G1.3 हि (for त्रि-). D3 अद्य.) (for ग्रसेत्).

9 ^{a}) M (except M1) एवं (for इति). T2 मनसा (for बहुधा). — ^{c}) M3-5 च (for सः). — ^{d}) K2.4.5 D1.2.9 त्वष्टुः (for त्वष्टृ).

10 Before 10, K5 reads इंद्र उ°. — ^{a}) M (except M1) transp. यथा स and सज्जेत्. D8-10 सज्जेत; T1 G1.2.4 तु सज्येत; G3 -मुपज्येत् (for स सज्जेत्). — ^{b}) D10

शृङ्गारवेषाः सुश्रोण्यो भावैर्युक्ता मनोहरैः ।
प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ॥ ११
अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ।
भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥ १२

अप्सरस ऊचुः ।

तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिषूदन ॥ १३
निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ।
यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ १४

शल्य उवाच ।

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ।
नृत्यं संदर्शयन्त्यश्च तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ॥ १५
विचेरुः संप्रहर्षं च नाभ्यगच्छन्महातपाः ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः ॥ १६
तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ १७
न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥ १८ C. 5. 247 S. 5. 9. 19 K. 5. 9. 19

मोहिताः; M5–8 वीर्यवान् (for वै नूनं). K1 कामभोगैस्त्वा- हृताः; K3 °गै सुरांगनाः; K4 °गैस्तथावृताः; K5 °गैस्तथा- हृताः; D1 °गै वरांगनाः; D2. 8 °गैर्वरांगनाः; T G M1 °गै वरांगनाः (T2 G4 तथांगनाः; G1 तदाहृताः; M1 तथाहृताः). — c) M (except M1) गच्छध्वं (for कुरुत). T2 तत्सर्वं; M (except M1) भद्रं वः (for गच्छध्वं).

11 D1 om. 11. — a) Some MSS. °वेषाः. — b) K1. 2. 4 B2. 5 Dn Ds2 D5–8. 10 हावैर्; K3 Ds1 Cd. 8 हार्वैर्; Ca भावैर् (as in text). K1 मनोहराः; G2. 8 M (except M1) मनोरमैः. — After 11ab, B (B1 marg.) D (except D1; D2 marg.) ins.:

68* हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौन्दर्यशोभिताः ।

— D8 om. 11c–12b. — d) K3 शमयंतु. K1. 4. 5 D10 ज्वरं (for भयं). M5–8 भयप्रशमनाय वै. — After 11, M ins.:

69* प्रजापतिर्भवेदेष चन्द्रो वैश्रवणो यमः ।
वरुणः पाशहस्तो वा धर्म एव भवेत्स्वयम् ।

12 D8 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) D2 असुखं हि स्वमात्मानं; M (except M1) °स्थमिव चात्मानं. — b) D1 कामभोगाः (for लक्ष°). K3 सुरांगनाः; D1 तथांगनाः. — c) Dn Ds D5–7 तन्मे; M (except M1) तस्माद् (for एतन्). M (except M1) समुत्पन्नं (for महा°). — d) M5–8 अद्भुतं (M8 sup. lin. अतुलं) (for अबलाः).

13 K4 (hapl.) om. from 13b up to °ष्यामो in 14e. — b) K3 शचीश (for शक्र). M3 transp. शक्र and तस्य. — c) T1 G2. 3 वा नाप्स्यसि (for नावा°). K1. 5 यथा न स्यादयं तस्माद्. — d) K1 पुनर् (for तस्माद्). K5 पुनर्भोगैर्निमज्जति.

14 K4 om. up to °ष्यामो in 14e (cf. v. l. 13). — b) K1. 2. 5 महातपाः; D2. 8 S तपोधनः (G4 दहन्निव). — c) T G1. 2. 4. 5 तं विलो° (for तं प्रलो°). — d) D2. 8 G2. 5 M (except M1) गच्छाम. — e) D1 M (except M1) °ष्याम. K1. 2. 5 D2. 9 वशं; D1 तथा; G2 वयं (for वशे). — f) T2 G1 M1 अप° (for व्यप°). D2 तपो° (for च ते).

15 a) M3 च; M5–8 ते (for तास्). D7 G3 M अभि°; T2 अपि; G1. 3 हि (for तु). — b) M5–8 त्रिशीर्षस्य प्रलोभने. — c) K1 तं तत्र; D10 हावैश्च (for तत्र ता). M (except M1) transp. तत्र and ताः. K1 B1 m. 2 Ds Ds m. 4–6 हावैर्; M5–8 वेषैर् (for भावैर्). — d) M5–8 उपाकार्मस्तपोधनं. — e) K3 B2. 4 (m as in text). 5 Dn Ds D2. 4 नित्यं; T G M3 नृत्तं (G3 अथ); M3 नृत्ते (for नृत्यं). B Dn Ds D5–7. 9. 10 M1 संदर्शयामासुः; G5 °र्शयिष्यंतः. K2. 4–5 D1. 2. 3 ताः (for च). M5–8 नृत्तेन दर्शयामासुः. — f) T1 G2. 5 च (for एव). B2 गात्रेषु; M3 अंगेषु च (for एवाङ्गेषु). C8 cites अंगेषु. M1. 5–8 अंगसौष्ठवमुत्तमं.

16 a) G3 विचरुः (for विचेरुः). G4 संप्रहर्षं तः. K2. 4 B D (except D1. 2. 8) T1 G1. 3 M नाभ्य(K4 T2 G1 नाप्य°; M1–8 नैवा)गच्छत्प्रहर्षं ताः (T1 G1. 3 M सः). — b) K3 B1. 4 पश्यन्स तु°; K3 नान्वगच्छन्; K4 Dn2 Ds D8. 10 संपश्यन्तु°; B2. 3. 5 Dn2 D2. 4 स पश्यन्तु°; D1. 2 नाभ्यगच्छन्; D6–7 स पश्यंश्च; T1 G1 M1 प्राप्यन्तु°; G5 प्राप्यं तस्तु° (for नाभ्यगच्छन्). M3 प्राप्यास्तुमहत्तपाः; M5–8 पूर्णसागरसंनिभः (=16d). — d) G4 पूर्वसागर°; M5–8 पश्यन्नपि न पश्यति.

17 ab) T1 G1. 3 समागताः (for उपस्थिताः). M (except M1) ताश्चेष्टा विविधाः कृत्वा आगम्याहुः (M3 °हुः) शतक्रतुं. — cd) T1 G1. 3 M1 देवदेवम् (for देवराजम्). M5–8 वृत्तांतं कथयामासुः सर्वं बहुविधं कृतं.

C. 5. 247 B. 5. 9. 19 K. 5. 9. 19 संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ १९
स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
विनिश्चितमतिर्धीमान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ २०
वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २१
शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ।
मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २२
स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।
पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २३
तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ।
हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव च दृश्यते ॥ २४
अभितस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ।
अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २५
तक्षोवाच ।
महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न तरिष्यति ।
कर्तुं चाहं न शक्ष्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ २६

---

18 [a]) K_2 transp. स and शक्यः. T_1 G (except G_2) च (for स). M_2–$_5$ शक्यते (for स शक्यः). D_1 दुराधर्षः; T_1 M_3–$_5$ स दुर्धर्षः. M_2 न शक्यः स दुराधर्षः. — [b]) D_1 गर्वाच्च (for धैर्याच्च). — [c]) M_2–$_5$ न्याय्यं (for कार्यं). K_3 S °राज (for °भाग).

19 [b]) B_2 महीपतिः; T_2 G_2–$_5$ महाद्युतिः (for °मतिः). — [c]) M (except M_1) शत्रुमापेदि(M_2 चिंतामापेदु)वाग्स्भूयः. — [d]) B_2 Dn D_2 D_5–$_7$.$_{10}$ युधिष्ठिर; D_1 महामतिः; D_2 पुरंदरः (for महा°). M (except M_1) वधोपाये च तस्य (M_2 चिरस्य) वै.

20 M_2 reads 20[ab] (with v. l.) as in text and also as in M_3–$_5$! — [ab]) K_2 चिंतयित्वा वै (for °यन्वीरो). D_1 धीरः; M_2 (first time) धीमान् (for वीरो). T_1 G_1.$_5$ °देवः (for °राजः). M_2 (second time). $_3$–$_5$ स तीक्ष्णबुद्धिर्देवानां देवो निश्चित्य वीर्यवान्. — [c]) D_1 शूरः; D_2 G_3.$_4$ वीरः; G_2 धीरः (for धीमान्).

21 [a]) G_4 त्वहं (for वज्रं). G_5 वज्रं; G_3 अद्य; M उग्रं (for अस्य). D_5 M (except M_1) अस्य; G_5 एव (for अद्य). — [b]) K_2 स नूनं; D_2.$_5$ M (except M_1) क्षिप्रं स (by transp.). G_1.$_5$ निहनिष्यति (for न भवि°).

22 [b]) K_1 transp. कृत्वा and बुद्धिं. D_1.$_2$.$_5$ transp. वधे and दृढां. K_2 च वै (for वधे). — [ef]) G_2 चिक्षेप (for मुमोच). G_4 transp. वज्रं and शक्रः.

23 [a]) K_1.$_4$.$_5$ D_2 महाबाहुः (for हतस्तेन). — [b]) D_1.$_3$ दृढपर्वणा; D_{10} च महात्मना. — [d]) T G_1.$_4$.$_5$ M_1 निकृत्तं; G_2 निकृत्तः (for प्रणुन्नं). D_1 धरणी° (for मेदिनी°).

24 [b]) K_2 अवनीतले; K_3 D_2 अनलोपमं; M (except M_1) ज्वलनप्रभं. — [c]) M_3–$_5$ तत्र वज्रधरः शर्म. — [d]) T G पीडितस्तु; M_2–$_5$ न लेभे (for दीपितस्तु). K_2 पतितस्यापि (for दीपितस्तस्य). — After 24[cd], K (except K_2) D_5.$_{10}$ ins.:

70* घोररूपो महारौद्रस्तीव्रस्तीव्रपराक्रमः ।
[K_3 D_2 °देवा रौद्र° (for °रौद्रस्तीव्र°).]

— [e]) K_2 दीप्तसंतेजाः; T_1 G_1.$_4$.$_5$ M_1 तपसा दीप्य(G_1.$_5$ °प्य)न्तु; M_2–$_5$ तेजसा दीप्तः (for दीप्ततेजाः स). K_1 च; K_2 D_5 सन्; G_2 तु (for स). — [f]) K_2 संजीवन् (for जीवन्निव). B_2 अपि (for इव). K_3 इन; K_2 B_2.$_3$ Dn D_3 D_1–$_5$ G_2 हि (for च). K_4 व्यदृश्यत; D_{10} प्रदृश्यते (for च दृश्यते). — After 24, K_2 (om. lines 2–4) B (B_4 om. line 4) D (except D_1; D_2 marg.; D_{10} om. line 1) ins.:

71* घातितस्य शिरांस्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि वै ।
ततोऽतिभीतगात्रस्तु शक्र आस्ते विचारयन् ।
अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वर्धकिः ।
तदरण्यं महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः ।

[(L. 2) D_{10} शक्रो (for ततो). B_2 D_2 D_5.$_6$.$_{10}$ °भीतो (B_2 °भीत)रूपास्तु; D_2 भीतोतितरोषात्तु. D_{10} तूष्णीम् (for शक्र°) — (L. 3) Some MSS. वार्धकिः.]

On the other hand, S ins. after 24:

72* शिरांसि तस्य जायन्ते त्रीण्येव शकुनास्त्रयः ।
तित्तिरिः कलविङ्कश्च तथैव च कपिञ्जलः ।
विश्वरूपशिरांस्येव जायन्ते तस्य भारत ।

[Cf. 35 below. — (L. 3) T G तानि (for तस्य).]

25 B_4 missing up to तपोबलात् in 50[c]. — [a]) B (B_4 missing) Dn D_2–$_5$.$_8$ स भीतः; D_{10} सोऽभितः; Cd.$_3$ अभितः (as in text). K_3 D_2 तस्य; D_1.$_3$ सोप; D_2 सोपि (for तत्र). — [c]) M (except M_1) °इयदेवराजस्तं. — [d]) K_1.$_2$.$_4$ T_1 G_1 सत्वरः. — [ef]) K_3 (m as in text) शिरो ह्यस्य; G_2 शिरांस्यद्य. T_1 G_1.$_5$ M (except M_1)

इन्द्र उवाच ।

मा भैस्त्वं क्षिप्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।
मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ २७

तक्षोवाच ।

कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।
कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ २९

तक्षोवाच ।

क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।
ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।
शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३१
अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्नस्माद्बिभेमि वै ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३२
शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।
एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३३

शल्य उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।
शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३४ C. 5. 268 B. 5. 9. 38 K. 5. 9. 40

परश्वधेन तीक्ष्णेन शिरांस्यस्य निकृन्त वै. — 25f = 27b.

26 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) G2.3 °स्कंधो (G3 °स्कंध) क्वचिद् (for °स्कन्धो भुजं). — b) K2.3 B (B4 missing) D (except D5.7–9; D10 marg.) G3 C3.ap भविष्यति (D10 orig. तरिष्यति); T2 क्षमिष्यति; M1.3 करिष्यति; Ca.d तरिष्यति (as in text). — c) D1.2.3 G2.3 कथं (for कर्तुं). Dn1 Dn3 D5–7 न शक्यामि; D1.2.3 G2.3 करिष्यामि (for न शक्ष्यामि). M न पर्याप्तोस्मि भद्रं ते. — M4 (hapl.) om. 26d–28c. — d) S (M4 om.) चैतद् (for त्वद्विद्).

27 B4 missing (cf. v. l. 25). M4 om. 27 (cf. v. l. 26); M2 om. 27a–28d. — K1.4.5 D10 शक्र उ° (for इन्द्र उ°). — a) G4 भैषीः (for भैस्त्वं). K2.1.3 B D (except D1.2.3.10) शीघ्रं; G4 त्वं च (for क्षिप्रं). D9 एतद्धि; D10 T1 G M1.3.5 एवैतत् (G4 वै क्षिप्रं) (for एतद्वै). — 27b = 25f.

28 B4 missing (cf. v. l. 25). M2 om. 28 (cf. v. l. 27); M4 om. 28abc (cf. v. l. 26). — a) D9 कष्टवंतं (for कं भवन्तं). M3.5 जाने (for विद्यां). — b) T2 G1.3 अप्युत; T2 G2–4 M1.3.5 अच्युत (G3 M1 °तं) (for अद्य वै). — c) T1 G1.3 च ज्ञातुं; T2 G2.3 तत्वेन; G4 M1.3.5 भद्रं ते (for अहं श्रोतुं). — d) D1 तत्वं च; T2 G2.3 वेदितुं (for तत्त्वेन).

29 B4 missing (cf. v. l. 25). — ab) M (except M1) देवराजं हि मामिंद्रमेवं जानातु वै (M3 मां) भवान्. — M3–5 (which all om. 29cd) ins. after 29ab: T (T2 om. line 1) G1.3 ins. after 29:

73* मया हि निहतः शेते त्रिशिरास्त्वं च विद्धि वै ।
स भद्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा इदं वचनमब्रवीत् ।

[(L. 1) M3 अपि; M3–5 अभि- (for हि). — (L. 2) T2 तक्षः (for भद्रः), and इंद्रं (for इदं).]

— c) M1 तत्कुरुष्व (for कुरुष्वैतद्). T1 G च (for एतद्). B2 वचो मह्यं (for यथोक्तं मे). — d) K3 नु (for त्वं)! K (except K3) D10 विलंबिथाः (for विचा°). — After 29, T (T2 om. line 1) G1.3 ins. 73* (see above).

30 B4 missing (cf. v. l. 25). — M (except M1) om. the ref. — ab) K3 त्वं शक्र; K5 शक्र त्वं; Dn3 D8 G3 शक्रेण (for शक्रेह). M (except M1) नापत्रपसि क्रूरेण कर्मणा सुरसत्तम. — d) K1.2.5 ब्रह्महत्याभयं; G3 °हत्वा भवेत्. T1 G1.3 किं (for ते). M (except M1) न कथं ब्रह्महा भवेत्.

31 B4 missing (cf. v. l. 25). — N (except D3.8) शक्र उ° (for इन्द्र उ°). — a) D1.8 करि° (for चरि°). — c) M (except M1) °घोरो (for °वीर्यो). — d) T G1.3.4 नाद्रोहात्; G2.3 M1 न मोहात्; M3 रोषाद्धि; M3–5 रोषाद्धि (for वज्रेण).

32 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) K4 अस्मि (for अपि). D1.2.3 transp. अपि च and अहं. — b) T2 तेन; G4 तस्मात् (for तक्षन्). K4 D1 तस्मात्; K3 अस्य; T G M1 तस्य (T2 तक्ष; G4 तक्षन्); M3–5 त्वस्य (for अस्मात्). D2.8 अहं (for वै). — c) K3 D1.2.3.10 T2 G2.3 अस्य (for त्वं).

33 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) K (except K3) D8 तु ते भागं; D3 प्रदास्यंति. — b) K (except K3) D8 यज्ञे दास्यंति; S (except T2) यज्ञभागेषु (G3 °न) (for भागं यज्ञेषु). — c) T2 G3 M3.4 तक्षं (for तक्षन्). — d) B3 Dn1 D8 T1 G1.3 M1 transp. कुरु and मम.

C. 5. 267 B. 5. 9. 30 K. 5. 9. 41 निकुञ्जेषु ततस्तेषु निष्क्रामंस्त्रिशिरास्त्वथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ३५
येन वेदानधीते स पिबते सोममेव च ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ३६
येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ३७
यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ।
कलविङ्का विनिष्पेतुस्तेनास्य भरतर्षभ ॥ ३८
ततस्तेषु निकुञ्जेषु विज्वरो मघवानभूत् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ ॥ ३९
त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।
क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४०
तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अनापराधिनं यस्मात्पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४१

34 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) $K_{1.2}$ G_2 च; $D_{1.9}$ स; M_{3-5} अथ (for तु). T_2 M_2 तक्षः. D_1 तु; $D_{2.3.9}$ वै; T_2 असौ (for स). T_1 $G_{1.3}$ एतत्तक्षा समाकर्ण्य. — [b]) $K_{2.4}$ B (B_4 missing) D (except $D_{2.3}$) $M_{2.3}$ °वचनात्. — [c]) K_3 G_3 अस्य (for अथ). — [d]) D_{10} न्यकृंतत (for अच्छिनत्तदा).

35 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) K_1 निष्कांताः; D_{10} न्यक्रामन् (for निष्कामन्). K_3 D_3 निष्क्रामंत शिरः (D_3 मुनेः); D_1 विनिष्कांता मुनेः (for निष्क्रामंस्त्रिशिराः). K_1 शतशः; K_4 B_3 D_n D_3 $D_{6-8.10}$ अंडजाः; $B_{1.3}$ त्रिशिरः; S शिरसः (G_3 शकुनाः) (for त्रिशिराः). K_1 $D_{2.3.10}$ G_4 तदा; K_4 $B_{1.3}$ T_2 तथा; G_3 त्रयः (for त्वथ). $K_{3.5}$ D_9 निष्कामंत (K_3 °स्ते) शिरस्यथ; B_2 °मंति शिरःसु च. — [c]) M_2 तित्तिरिकाः (for °राश्च). — [d]) $G_{1.4.5}$ M_1 (*inf. lin.*) कलविंगाः; $M_{1.2.5}$ कलविंकाः; $C_{a.d.s}$ as in text. K_3 D_3 $D_{4.6.10}$ च संघशः; D_9 सहस्रशः.

36 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) $D_{1.2.3}$ स (for च). G_4 येन वेदान्यधीयंते. — [c]) D_n $D_{2.4}$ विनिश्चेरुः (for °ष्पेतुः); cf. v. l. 37, 38.

37 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) K_1 दिशश्चापि (for दिशो राजन्). — [c]) K_3 D_n $D_{3.4.6}$ विनिश्चेरुः (for °ष्पेतुः); cf. v. l. 36, 38. G_4 तस्माद्धि वक्त्रान्निष्पेतुः.

38 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [a]) $K_{3.5}$ च (for तु). K_3 तत्र (for तस्य). — [b]) $K_{1.2}$ $D_{2.3}$ G (except G_4) तथा (for तदा). — [c]) $G_{1.4.5}$ कलविंगाः; M_2 °विंकाः. $K_{2.4}$ D_n D_3 $D_{5-7.10}$ समुत्पेतुः; $D_{1.2}$ विनिश्चेरुः (for °ष्पेतुः); cf. v. l. 36, 37. — [d]) B (B_4 missing) D_n D_3 $D_{5-7.10}$ श्येनाश्च (for तेनास्य). D_9 क्षिप्रं तस्य नरेश्वर.

39 B_4 missing (cf. v. l. 25). M_2 om. 39^{ab}. — [a]) K $D_{1.2.8-10}$ T_2 पूर्वं (for ततस्). — [b]) K_3 transp. विज्वरो and मघवान्. K_1 मघवाः; B_{1-3} D_{n1} D_3 $D_{4.6.7}$ भगवान् (for मघ°). K_1 ततः; K_3 अभवत्; B (B_4 missing) D_n D_3 $D_{5-7.9}$ अथ; D_{10} नृप (for अभूत्). — After 39^{ab}, S (except M_2) ins.:

74* तक्ष्णे चैव वरं दत्त्वा मुहुर्हृष्टस्त्रिदशेश्वरः ।

— [c]) $K_{1.4.5}$ $D_{2.3.8}$ T_2 शक्रः; T_1 G M देवः (for हृष्टः). — [d]) K_3 $D_{1.2.8}$ T_2 स्वगृहं. D_9 तक्षकोपि दिवं ययौ; T_1 G_1 तक्षा स्वगृहमाव्रजत्; G_{2-5} M तक्षा गृहमथाव्रजत्. — After 39, S (T_2 om. line 12) ins.:

75* तक्षापि स्वगृहं गत्वा नैव शंसति कस्यचित् ।
अथैनं नाभिजानन्ति वर्षमेकं तथागतम् ।
अथ संवत्सरे पूर्णे भूताः पशुपतेः प्रभो ।
ते चाक्रोशन्त मघवाश्चः प्रभुर्मेऽब्रह्महा इति ।
तत इन्द्रो व्रतं घोरमचरत्पाकशासनः ।
तपसा च सुसंयुक्तः सह देवैर्मरुद्गणैः ।
समुद्रे च पृथिव्यां च वनस्पतिषु स्त्रीषु च ।
विभज्य ब्रह्महत्यां च तांश्च संयोजयद्वरैः ।
वरदस्तु वरं दत्त्वा पृथिव्यै सागराय च ।
वनस्पतिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ब्रह्महत्यां नुनोद ताम् ।
ततस्तु शुद्धो भगवान्देवैर्लोकैश्च पूजितः ।
इन्द्रस्थानमुपातिष्ठत्पूज्यमानो महर्षिभिः ।

[(L. 4) T_1 $G_{1.3}$ समाक्रो° (for ते चाक्रो°). T_2 G_3 बहुशो (for नः प्रभुर्). $G_{2.3}$ M प्रभु(G_3 प्राहु)र्ब्रह्महणस्त्विति; G_4 प्रभुस्तु ब्रह्महेति वै. — (L. 5) T G_{3-5} आचरत्. — (L. 7) T_1 $G_{1.3}$ समुद्रेषु (for °द्रे च). — (L. 8) M (except M_1) स (for the first च). T_1 $G_{1.3}$ तान्वरैरभ्ययोजयत्.]

— N (B_4 missing) ins. after 39 : T, after 75*:

76* मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ।

[$D_{2.3.9}$ T_1 हृष्टश्च (T_1 महेशो) बलवृत्रहा (for the posterior half).]

40 B_4 missing (cf. v. l. 25). — [ab]) K (except K_2) $D_{2.3.10}$ T_2 नि- (for अथ). T_1 G M त्वष्टा तु निहते पुत्रे सहस्राक्षेण वज्रिणा.

41 B_4 missing (cf. v. l. 25). Before 41, K_4 $B_{1.2.3}$ D (except $D_{1.2.10}$) ins. त्वष्टोवाच. — [a]) S (except $M_{2.3}$) घोरं (for नित्यं). — [b]) T_1 G_{1-3} transp. क्षान्तं and दान्तं. D_9 साधुं क्षांतं; G_3 दांतं शांतं; $C_{d.s}$

तस्माच्छक्रवधार्थाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।
स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ४२
उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
अग्निं हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ।
इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४३
सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ।
शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ४४
ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा ।
संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ४५
ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।
अपावृत्य स जग्रास वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ ४६
ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदशास्तदा ।
असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ४७
विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ।
ततः प्रभृति लोकेषु जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ॥ ४८ C. 5. 269 B. 5. 9. 54 K. 5. 9. 63

क्षान्तं दान्तं (as in text). T2 क्षांतं (for दान्तं). — c) Lengthening *metri causa*! K1.3 B (B4 missing) D1 M3.5.6 अनपराधिनं (metrically defective). Dn D3 D5-7.10 विनापराधेन यतः; T2 अपराधं विना कस्मात्; M1 अपराधहीनं यस्मात्त (hypermetric!). — d) K1.3.5 D5-10 निहत° (for हिंसित°).

42 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) Dn D3 D5-7 °विनाशाय; D1.2.3 °वधायाथ; T1 G4.5 M1 इंद्रवधा°; G3 शत्रुवधा°. — b) K1.4.5 D1.2.10 S पुत्रम् (for वृत्रम्). — d) D3 D1.3 फलं (for बलं). D1 बलं (for महत्). — e) K1.3 D2.3 G2-4 M3 तु (for च). S (except T2) देवेशो (for देवेन्द्रो).

43 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) K3 एवमुक्त्वा भृशं क्रुद्धः. — b) K1.3-5 D8.10 M1.2.4 स; T G च (for सु°). K3 त्वष्टा च सुमहातपाः; D2.3 स तपस्वी महा°. — c) K3 B (B4 missing) D (except D1.2.3) T2 G1.2 अग्नौ (for अग्निं). — d) D10 सुतं (for घोरं). Dn D8.4 शत्रुम्; D3 तत्र; M3 पुत्रम् (for वृत्रम्). D1 अचोदयत (for उवाच ह). — f) D3 प्रसादात् (for प्रभा°).

44 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) K4 लब्ध्वा; Dn1 त्वाहू (for स्तब्ध्वा). — b) T2 G2.3 M2 °वैश्वानरप्रभः. — c) K3 जहीहि (for जहीति). K4 G3 चाप्युक्तः; D10 स प्रोक्तः. — f) K3 D1.2.3 S बली (for ततः). K1.3-5 त्रिदिवं च (K1 स) जगाम ह.

45 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) Dn D3-4.5.9 महत् (for तदा). — c) Dn1 संबद्धयोर्; Dn2 संबंधयोर्; G4 संसक्तयोर् (for संक्रु°). D3 तयोर्घोरं; S (except T2) महाराज (for महाघोरं). — After 45, M (except M1) ins.:

77* ग्रस्ता लोकाश्च वृत्रेण सर्वे भरतसत्तम ।
त्वष्टृतेजोविवृद्धेन वृत्रेण सुमहात्मना ।
सर्वे गन्धेन्द्रियरसा हृता भारत तेन वै ।
पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिश्च पञ्चमः ।
हृतमेतन्महाराज वृत्रेण सुमहात्मना ।

46 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) M (except M1) संक्रुद्धः (for देवेन्द्रं). — b) K3 D9 वृत्रवीरः; M (except M1) वृत्रो देवं. K1.3-5 वृत्रः क्रोधसमन्वितः. — K1 (hapl.) om. 46cd. — c) G3 M अपावृत्यास्यो (for °वृत्य स). K3 D3.9 च; D1.3 तु (for स). K3-5 मुखे क्षिप्त्वा; B (B4 missing) D3 Dn m.3-6.10 T2 आक्षिप्य शक्रं; Dn D7 क्षिपद्द(D7 °प्य)क्रं (for स जग्रास). K3 (*sup. lin.* as in text) D1.2.3.9 G (except G3) जग्राह (for जग्रास). — d) B (B4 missing) D (except D1.2.3) T2 शक्रं; T1 G1.4 चक्रे; G3.5 चक्रं (for वृत्रः). K3 B1.2.3 D (except D1.2.3.9) T2 कोपसम°; M (except M1) क्रोधवशार्दितः. K3-5 स्थितो वृत्रः शतक्रतुं.

47 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) M3-5 गीर्णे (for ग्रस्ते). K3 transp. वृत्रेण and शक्रे तु. D2.3 च (for तु). — b) K3 B (B4 missing) Dn D3 D5-7 त्रिदिवे(B1-3 °दशो)श्वराः; D10 त्रिदिवौकसः (for त्रिदशास्तदा). K1.3 M3 तथा; T1 G1.3 ततः (for तदा). — c) K (except K3) D1.2.3-10 T2 G M3 असृजंत (G4 °जन्तं); M1 °जत्सु°; M3-5 °जंश्च (for °जंस्ते). K3 महापर्वी; K3 Dn2 D8.10 T2 M3-5 °सत्वां; Dn3 °सत्वात्; D1.2.3 °स्मानः; T1 G M1.2 °घोरां. — d) D1(m as in text) कृत्तिकां (for जृम्भिकां). K1.3-5 रिपुनाशनीं; K3 D1.3 वृत्रमोहिनीं; B1.2 D3 G3 °नाशनीं; T2 °मर्दिनीं; M3 °धावनीं; M3-5 °बाधनीं.

48 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) D3 जृंभमाणस्य च (for विजृम्भ°). M (except M1) तदा (for ततो). — c) D3 स्वमंगानि. K1 च; K3-5 T2 अपि; D3 D5.8.10 G4 अति° (for अभि°). T1 G1.3 स्वांगान्यतीव संक्षिप्य; M

G. 5. 264 B. 5. 9. 50 K. 5. 9. 53

जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिःसृतम् ।
ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ ४९
यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्वांस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ५०
निवृत्ते तु तदा देवा विषादमगमन्परम् ।
समेत्य शक्रेण च ते त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ।
अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ५१
किं कार्यमिति ते राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः ।
जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

इन्द्र उवाच ।
सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।
न ह्यस्य सदृशं किंचित्प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥ १
समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽस्मि सांप्रतम् ।

कृत्वं रूपमथो कृत्वा. — ^{d}) K_2 B (B_4 missing) D (except $D_{1.2.3.10}$) $M_{3.4}$ बलनाशनः. — ^{e}) M (except M_1) तदा (for ततः). K_4 D (except $D_{1.2.5-10}$) लोकस्य (for लोकेषु). — ^{f}) K_1 B (B_4 missing) Dn D_2 D_{3-6} T G_1 प्राण°; K_{3-4} D_6 °संस्थिता; D_1 प्राणसंस्थिता; D_3 प्राणसंभृता; D_6 प्राणसंस्तृता; D_{10} प्राणिषु स्थिता. M (except M_1) प्राणिनो जृंभिकाविशत्.

49 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) Dn_1 $D_{2.9}$ $G_{4.6}$ जहर्षुः. T_1 G M_1 ते (for च). M (except M_1) महृष्टाश्च तदा देवाः. — ^{b}) K_{3-4} D (except $D_{1.2.3.9}$) transp. दृष्ट्वा and शक्रं. K (except K_2) D_3 M (except M_1) विनिर्गतं. — ^{c}) D_9 प्रादुरभूद् (for प्रववृते). — ^{d}) K_4 T_2 तदा; D_5 इह (for पुनः). — K_3 om. 49^{ef}. — ^{e}) K_4 संवृत्तयोस् (for संर°). T_2 पुनः (for तदा).

50 B_4 missing up to तपोबला in 50^c (cf. v. l. 25). — ^{a}) S तदा (for यदा). T_1 $G_{1.4}$ ह्यवर्धत; T_2 $G_{2.3}$ अभ्यवर्ध(G_3 °र्द्धं)त. — ^{c}) K_3 B (B_4 missing) D_6 तेजो° (for तपो°). K_4 विद्धः; B_4 वृद्धान्; D_9 वृद्धः; Ca विद्वान् (as in text). Dn D_3 $D_{5-7.10}$ त्वष्टुस्तेजोबलाद्विद्धः. — ^{d}) $D_{2.3}$ S ततः (for तदा). $K_{1.2.4}$ शक्रो निववृते (K_3 वै विन्ध्ये) तदा.

51 ^{a}) B Dn D_3 D_{5-9} T_2 च (for तु). K_{3-4} T_1 $G_{1.2.3}$ $M_{1.3.4}$ ततः (for तदा). Dn_2 महायुद्धे (for तदा देवा). K (except K_3) $D_{1.2.3}$ T_2 शक्रे (for देवा). D_{10} ततः शक्रे निवृत्ते तु. — ^{b}) K (except K_3) $D_{1.2.3.10}$ T_2 सुराः; G_3 भृशं (for परम्). — ^{c}) B D (except $D_{1.2.3}$) T_2 सह शक्रेण (for शक्रेण च ते). K_3 G_3 तु (for च). — ^{e}) $K_{1.2.3}$ $D_{2.5-10}$ S (except T_2) अमंत्रयन्हि (for °यन्त). K_4 $D_{2.10}$ T_2 $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ तं (for ते).

52 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2.3.9}$) वै (for ते). — ^{c}) T_1 $G_{1.2}$ महात्मानः. — ^{e}) K_3 मंदिराग्रे; T_2 मंदराद्री. — ^{f}) T_2 देवा (for सर्वे).

Colophon. $K_{1.2}$ B_{1-4} D (except $D_{1.2}$) T_1 $G_{1.2}$ M_1, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (T_1 G_2 M_1 इन्द्रविजयोपाख्यान; G_3 विजयेन्द्रोपाख्यान). — *Adhy. name:* $K_{1.4}$ B_2 पुरोहितयानं; K_3 पुरोहितयाने इन्द्रवृत्रवधः; D_3 G_1 त्रिशिरसो वधः; D_6 T_1 G_2 M त्रिशिरो (G_3 M_3 °र°; $M_{2.3}$ °रा)वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 Dn_1 $D_{5-7.10}$ S 9; K_1 (marg. sec. m.) D_3 8. — *S'loka no.:* K_4 58; Dn_2 60; D_3 64.

10

1 Before 1, T_2 $M_{1.2}$ ins.:

78* शल्यः ।
आख्यानमुत्तममिदमितिहासं पुरातनम् ।
शृणु मे भ्रातृभिः सार्धं द्रौपद्या च जयावहम् ।

[(L. 2) T_2 च युधिष्ठिर; M_1 विजयावहं (for च जया°).]

T_2 cont.:

79* एवं विचिन्त्य विबुधैः शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।
वृत्रस्य मरणोपायं पुनर्वचनमब्रवीत् ।

On the other hand, $M_{1.2}$ ins. after 78*:

80* सर्वं व्याप्तं जगत्तेन वृत्रेणेतीह नः श्रुतम् ।

कथं कुर्यां नु भद्रं वो दुष्प्रधर्षः स मे मतः ॥ २
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
ग्रसेत्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३
तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः ।
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ४
शल्य उवाच ।
एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५
ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्दिताः ।
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः प्रभो ॥ ६
अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७
त्वं प्रभुः सर्वलोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
त्वं हि देव महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ।
जगद्व्याप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९
विष्णुरुवाच ।
अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १० C. 5. 300 B. 5. 10. 10 K. 5. 10. 10

वृत्रभूतेषु लोकेषु भयमिन्द्रमुपागमत् ।
अथेन्द्रो हि महातेजाः समेत्य सह दैवतैः ।
अमन्त्रयत तेजस्वी वृत्रस्य वधकारणात् ।
— K (except K2) D2.3.5 S शक्र उ° (resp. शक्रः). — a) M (except M1) transp. सर्वे and व्यासं. — c) S (except G1.2) सदृशः कश्चित् (for °शं किंचित्). — d) Dn D3.4 प्रतीघाताय. S यो (for यद्).

2 b) K3 D9 हि (for ऽस्मि). D1 समर्थोऽस्मि न सांप्रतं. — c) K करोमि; Dn1 D3.7 नु कुर्यां; Dn3 D5 D10 नु कुर्यां (by transp.); D2 T G M1.2 कुर्यास; D2.8 कुर्यां तु; D4.6 नु कार्यं; D9 कुर्याश्च (for कुर्यां नु). M3-5 करवाणि कथं ह्यद्य. — d) B1.2.3 D (except D1.2.3.10) G3 दुर्धर्षः स हि (for दुष्प्रधर्षः स). D9 मतिः (for मतः).

3 a) D1 तेजोवान् (for तेजस्वी). — b) M3.4 वीरश्च (for युद्धे). D1.2.3 M3-5 चाद्भुत° (for चामित°). — c) D2 T G ग्रस्तं (for ग्रसेत्). K3 च (for त्रि-). — d) K1.2.4 B1 D1.2.3 M1 °मानवं (for °मानुषं).

4 a) D3 वो (for त्रि-). K3 M2.3.4 (m as in text) इदं (for इमं). — b) K (except K3) Dn D3-7.10 त्रि- (for मे). — c) K1 D1m गृहं; Ca.d.3 क्षयं (as in text). — e) K (except K3) D10 तेन सार्धं चिंतयामः (D10 विमृश्यामः); D1 ते गत्वा तु समाचख्युः. Ca cites वेत्स्यामः (as in text). — f) D1.2 (m as in text) महा° (for दुरा°). — After 4, M3 ins. 81*.

5 M3 om. 5^{ab}. D9 T3 G3-5 om. the ref. — a) Dn1 D3.4.7 S (except T3; M3 om.) उक्त्वा (for उक्ते). M3-5 महेंद्रेण (for मघ°). — b) D2 ऋषि° (for सर्षि°). K1.2.3 D7 (m as in text).8-10 तथा (for तदा). M3-5 सर्वे देवाः सवासवाः. — M ins. after 5^{ab} (M3, which om. 5^{ab}, ins. after 4):

81* प्रणिपत्य महात्मानं सर्वभूतनमस्कृतम् ।
— cd) D9 T3 transp. देवं and विष्णुं. G3 M (except M1) transp. देवं and जग्मुर्. D1 transp. जग्मुर् and विष्णुं. K3 जग्मुर् (for देवं), विष्णुं (for जग्मुर्), and देवं (for विष्णुं)! D1 महाबलाः; G3 सनातनं.

6 a) K1.4 Dn D53 M1 सर्वे-; M3-5 देव- (for सर्वे). — b) M (except M1) तत्र सर्वे भया°. — Before 6^{cd}, T1 G1.2 ins. देवाः. — c) D (except D1.2.3.9) S (except T3) त्रयो लोकास्त्वया (T1 G M1 °स्त्रिभिः) क्रांताः. — d) T1 G M1 पुरा वै विक्रमैः (for त्रिभिर्विक्र°). K2.3 B विभो; D (except D1.2.3.9) पुरा (for प्रभो). K1.4.5 पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः.

7 M3 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. — a) B1.3 D3 D2 च हृतं (for चाहृतं). T1 G चाप्युपहृतं (for चाहृतं विष्णो). — b) G4 देवानां च कृते त्वया. — c) T2 बलिर्बद्धो महादैत्यः. — d) M3 शनैर्; M3-5 इंद्रो (for शक्रो). D1.2.3 देवेश्वरः; M3-5 लोकाधिपः.

8 a) K1.4 सर्वभूतानां; D (except D1.2.3.9) सर्वदेवानां. — K3 om. 8^{bc}. — b) D3 G4 कृतं (for ततम्). — c) K1 B (except B4) D (except D53 D3.5) M3 देवो (for देव). K4 Dn3 D1.4.5.10 S (except T1 G3 M1) महादेव. — d) K1.3.4 B3 D1-4.5.9 T G M1.2 सर्वदेव (T3 °भूत) नमस्कृतः (T G1-3 M2 °त); M3.4 °स्कृत. — After 8, D9 ins.:

82* गन्धर्वोरगरक्षाणां सर्वेषाममरोत्तम ।;
while M (except M1) read (for the first time) 9^{cd} (with v. l. वृत्रेण सुमहात्मना in all except M3), *repeating* the lines in its proper place.

9 a) Dn3 D3 D2 भवस्व; S (except T3 M1) भवसि (for भव त्वं). D3.8 देवेश (for देवानां). — b) D3.

C. 5. 301 B. 5. 10. 11 K. 5. 10. 11 गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ।
साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ११
भविष्यति गतिर्देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमम् ॥ १२
गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।
वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिरम् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तास्तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ १४
समीपमेत्य च तदा सर्व एव महौजसः ।
तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ १५
ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
ददृशुस्तत्र ते वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६
ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।
व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७
न च शक्नोषि निर्जेतुं वासवं भूरिविक्रमम् ।
युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८
पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।

देवानाम् (for सेन्द्राणाम्). K1.4.5 अमरार्चित: (K4 °त); S (except T2) च (M3 स्व-) सुरोत्तम (M1 °म:). D9 नारायण नमोस्तु ते. — d) D2.3.5 °ण सुरसत्तम.

10 T2 G2.4 श्रीभगवान्; G3 भगवानुवाच(!); G5 श्रीविष्णु:. — a) Dn Ds1 M3 अवश्य- (for °श्यं). — d) D1.2.5 T G M1.2 स (G4 न) (for ऽसौ). G4 स (for न). M3-5 येन त्वाहं वधिष्यथ.

11 a) M3-5 प्रयात (for गच्छध्वं). K1.4 D7 M3-5 ऋषि°; D8 सर्वे° (for सर्षि°). — c) K1 सामवाक्यं; D8 समेतस्य. M3-5 साम एवात्र कुर्वाणा:. — d) K1 हनि°; M3-5 वधि° (for विजे°).

12 a) M3-5 वर्धिष्यते (for भवि°). K1.4 D2.3 पुनर्; K2.3 T1 G (except G3) M1.2 मतिर्; K5 Dn D5 D3-5.8.10 T2 m जयो; M3-5 बलं (for गतिर्). — b) M3-5 इंद्रस्य (for शक्रस्य). D2(m as in text).4 सह (for मम). K1.4.5 D2.3 शक्रश्च (K1 D2 °स्य-) भुवनेश्वर:; Dn1 शक्रस्यामिततेजसा. — d) T G M2 एव (for अस्य). M3-5 आयुधं महत् (for आयुधो°). K2 B D (except D3.5-10) वज्रे ह्य(B1.2.4 चा)स्यायुधोत्तमे.

13 ab) M3-5 गच्छंतु मुनय: सर्वे गंधर्वाश्चापि सर्वश:. — c) D3 T2 G2.4 वृत्रेण; M3-5 इंद्रस्य (for वृत्रस्य). D3 T2 G2.4 शक्रस्य; M3-5 वृत्रेण (for शक्रेण). — d) M3-5 संधिश्च क्रियतामिह.

14 D2 T2 M (except M1) om. the ref. — ab) K2 B D (except Ds1 D10) उक्ते (for उक्तास्). D10 transp. ऋषय: and त्रिदशा:. D1.2.3.5 मुनय: (for ऋषय:). D2.3 G3 M1.2 तदा (for तथा). M3-5 विष्णुनाप्येवमुक्तास्ते देवा: शक्रपुरोगमा:. — K3 om. 14cd. — c) K1.5 S विभुना (G2 विधिना); K2 विविधा:; K4 विबुधा:; D1.2.3 सहसा; D10 सगणा: (for सहिता:). — After 14c, M3-5 ins.:

83* चक्रुश्चैव त्रिभोर्वच: ।
तत: समेत्य वृत्रेण.

15 a) K3-5 D10 आगत्य (for एत्य च). Ds1 सहसा (for च तदा). K4 Dn Ds1 D2.4.6 यदा; T2 सदा (for तदा). — b) D8 अमितौजस:; T G1 दिवौकस:; G3 M1 महौजसं. — c) K4 Dn D1.3.6 M3.5 तत्; D8 स्व- (for तं).

16 b) D8 G3 M3 °चंद्रमसस्. K B4 D5 D9.10 G2 तथा (K3 इव); D3-8 G5 तदा (for यथा). — c) B (except B4) Dn D2 D3-7 ते तत: (for तत्र ते). K3 D2 तं; D1 तद् (for ते). — d) D3.8 भारत (for देवता:).

17 a) K2 T1 G2.3 M1.2 च; G4 तु (for अथ). K5 D3.10 तम्; T2 G3 तथा (for तत:). T2 राजन् (for ऽभ्येत्य). M3-5 ऋषय: सहगंधर्वा:. — b) M (except M2) प्रियंवदा:. — Before 17cd, T G M2 ins. ऋषय:. — M2 (? hapl.) om. 17d–19a.

18 M2 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) K3 T2 शक्नोषि; K5 T1 G1.5 शक्नोति; D7 शक्नोसि. G4 न शक्नोषि हि निर्जेतुं. — b) K5 T1 G1.5 वासवो (for वासवं). B2.4 M3-5 भूरितेजसं; Dn D8 D5-7 बलिनां वर (Dn1 °रं); D2.3 °तेजसा. — c) K1.2.3 युधयो:; K4 क्रुद्धयो:; D2.3 M3.4 युध्यत: (for युध्यतो:). D7 transp. च and अपि. D10 om. च. K3 वां हि (for चापि). K1.3-5 युध्यतो: (for चापि वां). D2.3.6 M3-5 ते; Ca. d.3 वां (as in text). K2 परम: (for वां कालो). — d) K1.3.4 D2 G4.5 इव; K5 अपि (for इह). K2 कालोतीत: सुदारुण:; D10 व्यतीयाय महानिह; M3-5 सुमहान्ययवर्तत.

19 M2 om. 19a (cf. v. l. 17). — a) D2.3 M3-5 हि (for च). G3 सुरा: (for प्रजा:). — b) B (except B1) D (except D1.2.3.5) T G1-3 M1.2 °मानुषा:. — c) M3-5 भद्रं ते (for ते वृत्र). — d) D2.4 देवतै

सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ।
अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान् ॥ १९
ऋषिवाक्यं निशम्याथ स वृत्रः सुमहाबलः ।
उवाच तांस्तदा सर्वान्प्रणम्य शिरसासुरः ॥ २०
सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
यद्ब्रूत तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः ॥ २१
संधिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥ २२

ऋषय ऊचुः ।

सकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं
ततः परं भविता भव्यमेव ।
नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥ २३
दृढं सतां संगतं चापि नित्यं
ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।
महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४
इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्सुविनिश्चितः ॥ २५
तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु शाश्वतः ।
एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ २६

शल्य उवाच ।

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७ C. 5. 318 B. 5. 10. 27 K. 5. 10. 27

(for नित्यदा). — e) D1-6 T G1.4.5 M transp. त्वं and च. G2.3 नित्यं (for त्वं च). K4 हि (for च). — f) K3 G4.5 शक्रो (for शक्र॰). M1 (sup. lin. as in text).6-8 इंद्रश्चैव न संशयः.

20 a) D10 एवं; M6-8 एव (for अथ). — b) D (except D1.2.3) transp. स and वृत्रः. M6-8 वृत्रस्तु (for स वृत्रः). D (except D1.2.3.9) तु (for सु॰). — c) K3 च (for तान्). K4 D (except D1.2.3.9) G2 सर्वान्; T2 G1-3 M2 तथा; M6-8 ततः (for तदा). — d) K2 D1 T2 सुरान्; D2 महान्; M6-8 प्रभुः (for असुरः).

21 b) D5 D4.6 गंधर्वैश्च. D10 G2.3 M2 अपि (for एव). G4 °श्चोश्च विशेषतः. — c) K1 अत्र; K3 B2-4 Dn1 Da1 D1.3-8.10 T1 G3 M1 ब्रूथ; K4 भूतं; D7 ब्रूयं (for ब्रूत). K1 न कृतं (for तच्छ्रुतं).

22 a) M6-8 transp. संधिः and कथं. D10 नु; G3 वा; M6-8 तु (for वै). — b) M2 transp. मम and शक्रस्य. G3 (sup. lin. as in text) चैव हि (for चोभयोः). — c) G3 M1 तेजसा. M1 अपि (for हि). S (except M6-8) आवयोर् (for द्वयोर्). K2 उपायश्चिन्त्यतां देवाः. — d) D7 च; D10 M6-8 तु (for वै). T1 G3-5 M1.2 भवति वै (G3 तत्) (for वै भविता). — After 22, K (except K2) D1.2.3.10 ins.:

84* एतद्वेदितुमिच्छामि ब्रुवन्तु ऋषिसत्तमाः ।

23 a) M2 संतः; Cd.3 सकृत् (as in text). K2 S ईप्सि° (for लिप्सि°); see below. — b) B1 यद्भवितव्यम्; Cd.3 भविता भाव्यम्. K B1 Dn1 D5 D1.2 (after corr.).8.10 भाव्यमेव (K2 भावि यच्च) (for भव्यमेव). — c) K2 B4 Dn D2 T1 G5 नातिक्रामेत्; M6-8 कुर्यात्सदा. M6.8 सत्पुरुषैस्तु (for °षेण). T G1.2.5 °षेण संगं. — D6.7 (hapl.) om. 23d-24a. — d) D1 G1.5 सद्भिः (for सतां). K2 D10 S ईप्सि° (for लिप्सि°); see above.

24 D6.7 om. 24abc (cf. v. l. 23). — a) M6-8 सकृत् (for दृढं). T1 G4 संगतः. D1.3 चैव नित्यं; M6-8 चेत्पुरस्तात्. — b) M6-8 transp. ब्रूयात् and अर्थं (omitting च). D1.2 स्वार्थं; T1 G4 च कः; G1.5 शक्रः (for चार्थं). D10 M6-8 om. हि. D1.2 स्वार्थं° (for ह्यर्थं°). K अभिज्ञः (K2 भावात्); D1 G4 भीतः; D5 अतीतः; D9 T1 G1-3.5 M अभीतः (for धीरः). — c) M6-8 अमोघं च (for महार्थं°). D5 संगतिं; T1 G1.3 संगं. — d) T2 G2 संगं; M6.8 कृतं (for सन्तं). D1 जिघांसीत; D2.5.9 जिघांसंति; D10 जिघांसेद्; C3 जिघांसेत (as in text). K (except K2) वीरः; D2.5.9 धीराः; D10 अभिज्ञः.

25 K2 om. 25cd. — a) D (except D1.2.3) ज्ञानिनश्च; M2 ह्यदीनात्मा. — d) M1 सर्वे° (for धर्मे°). K1.4.5 D (except D1.2.3) M6-8 सूक्ष्मनिश्चयः; T2 च विनि° (for सुविनि°). B3 सूक्ष्मनिश्चयनिश्चितः.

26 a) D2.4 एतेन (for तेन ते). — b) D (except D1.2.3.9) नित्यदा (for शाश्वतः). — cd) M6-8 विश्वासं गच्छ भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा.

27 M (except M1) om. the ref. — a) M6-8 ऋषीणां (for महर्षि°). — c) D1 S (except G1) हि (D1 तु; M6-8 च) भवंतो (for भगवन्तो). — d) K2 मनस्विनः; M6-8 तपोधनाः.

28 a) D2 इदं (for अहं). K2 सौम्य (for देवाः).

C. 5. 319
B. 5. 10. 28
K. 5. 10. 29

ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतामिह ।
ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ २८
न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
न शस्त्रेण न वज्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ २९
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।
एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३०
बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
एवं कृते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१
यत्तः सदाभवच्चापि शक्रोऽमर्षसमन्वितः ।
वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।
रन्ध्रान्वेषी समुद्विग्नः सदाभूद्बलवृत्रहा ॥ ३२
स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥ ३३
ततः संचिन्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः ।
संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।
वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३४
यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३५

M3-5 समयं तमहं ब्रूमः. — b) K (except K2) transp. तत् and सर्वं. B2.4.5 D (except D1.2.3) क्रियते (for क्रियताम्). K (except K2) D1.2.3 G2 इति; B2.4.5 Dn Ds D3-7.9.10 यदि (for इह). M3-5 तेन संधिर्भवेद् द्वयोः. — c) M3-5 नापि रात्रौ न च दिवा. — d) K (except K1) D2.3 यन्मां मूल; D1 यत्समूल; G3 मां यदूचुः (by transp.). K1.2.4 D10 द्विजोत्तमाः; K3 नरर्षभाः; K5 तपोधनाः; B1.3 सुर°; B2.4 महर्षयः; T1.2 (before corr.) G M1.2 दिवौकसः. M3-5 हंतव्यो भूरितेजसा.

29 b) M3-5 न लोहेन न दारुणा. — c) K1.2.3 D2.3.9 transp. शस्त्रेण and वज्रेण. K4 B चास्त्रेण; D1 वास्त्रेण (for शस्त्रेण). K3 Dn Ds D3-7 चास्त्रेण; B D1 शस्त्रेण; D10 शापेन (for वज्रेण). — d) T G M1.2 अपि वा (for तथा). M3-5 सर्वैमहर्षिभिरपि.

30 a) M3 अहमेव (for भवेयं). M3-5 अवध्योऽहं भवेयं च. — b) Some MSS. दैवतैः. — d) K3 transp. शक्रेण and सह. K (except K1) D1.2.3-10 नान्यथा (for नित्यदा). T1 G1 युष्माकं यदि रोचते.

31 a) K (except K1) D2.3 M एवम् (for एव). D8.10 मुनयः; G3 ते सर्वे (for ऋषयः). — c) D (except D1.2.3.9) वृत्ते (for कृते). K1.4.5 च; M3-5 हि (for तु). M3-5 संधौ तु (for संधाने). — d) M3-5 शक्रः (for वृत्रः). K3 T G M1.2 स (for प्र-). — After 31, T G M1.2 ins.:

85* ततः संधिं मिथः कृत्वा ऋषयो दीप्ततेजसः ।
　　शक्रस्य सह वृत्रेण पुनर्जग्मुर्यथागतम् ।

T G cont.: M subst. for 32ab:

86* अथ दीर्घस्य कालस्य शक्रः संचिन्त्य भारत ।
　　[M (except M1) इंद्रः (for शक्रः).]

32 For 32ab, M subst. 86*. G3 transp. 32ab and 32cd. — a) K4.5 B3 D (except Ds1 D2.3-10) युक्तः; Cd.s यत्तः (as in text). T2 G1 यत्नवान् (for यत्तः सदा). B (except B3) समभवत् (for सदाभवत्). — b) K4 B D (except D1.2.10; D3m as in text) G3 हर्ष° (for ऽमर्ष°). Cd.s cite अमर्षः. — c) K3 तु वधे युक्तान्; M3-5 वधसंयुक्तं. — d) M3-5 उपायं (for उपायान्). K (except K1) B1.3 Dn3 D1.2.4.5.9 T G1 M1.2 अन्व(K3 वह्न°; K4.5 बहु)चिंतयत्; G3 स विचिंतयन्; M3-5 त्वन्य(M4 °न्व)चिंतयत्. — T G M1.2 ins. after 32cd (G3, which transp. 32ab and 32cd, ins. after 32ab):

87* अभिसंधिर्महेन्द्रस्य संधिकर्मणि यः कृतः ।
　　ऋषिभिस्त्वीरितं यच्च मेहेन्द्रस्तदनुस्मरन् ।

— e) K3 B2.3 D (except D1.2.3-10) M3-5 छिद्रान्वेषी. M3-5 च वृत्रस्य (for समु°). — f) K (except K2) T G1.4.5 M1.2 तदा (T3 तथा) (for सदा). G3 आसीद् (for अभूद्). B3 D (except D1) T2 G2-4 वसति (D2.3 T2 G2-4 भवति) देवराट् (for -भूद्बलवृत्रहा).

33 b) B3 T1 G (except G4) सम° (for तम°). M3-5 वृत्रमिन्द्रो ददर्श ह. — c) M3-5 उपव्यूढे (for उपा°). K3 संध्याकालमुपासीनं; M3 उपावृत्ते महाघोरे. — d) K1.4 B1.2.3 D2.3 रौद्र°; K3 सौम्य°; B2.4 Dn Ds D3-7 चाति°; D10 [ऽ]तिभयंकरे; T3 राग° (for रम्य°). M3-5 रौद्रे कालेऽथ भारत.

34 a) K3 T G1.3 मघ° (for भग°). — b) M3 महात्मनाः; M3-5 महासुरैः. — d) K Dn1 D1.3.4.7.9 दिवसो. T1 G1.3 न च वासरः; M3-5 न दिवाप्युत (for दिवसं न च). — After 34cd, K D8 ins.:

88* यस्मादनेन संमासो ह्यवध्यो दैवतैरपि ।
　　तत्कथं त्विह कर्तव्यमुपायं चिन्तये सदा ।

— M3-5 om. 34e–35b. — f) K4.5 स मे (for मम).

35 M3-5 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) D8 (before corr.) T G M1.2 नि- (for न). — d) T1.2 (before

एवं संचिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् ।
अथ फेनं तदापश्यत्समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३६
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ३७
सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान् ।
प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ३८
निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् ।
प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥ ३९
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ ४०
नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतानि सान्त्वयन् ।
हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ।
विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ॥ ४१
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ।
अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ।
त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्यया ॥ ४२
सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।
न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ।
प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥ ४३
ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते । G. 5. 337 B. 5. 10. 45 K. 5. 10. 49

corr.) G M1.3 तत् (for स).

36 M3-5 om. 36ab (cf. v. l. 34). — a) D8 स (for सं-). K3 एवं चिंतापरो राजन्. — c) M3-5 अथ फेनोत्करं पश्यन्. — d) D10 सामुद्रं (for समुद्रे).

37 a) K4 transp. अयं and शुष्को. M3-5 चाप्यार्द्रो (for चार्द्रोऽयं). — b) M3-5 महत् (for तथा). — c) K1.2.5 D5 T G M1.2 एतत्; D1.2.3 एवं; D7.8.10 M3-5 एतं (for एनं). T2 G4 M3-5 क्षिपामि (for क्षेप्स्यामि). — d) K1.2.5 D10 एनं; K3.4 B1 D4.6 एवं; M1.2 इव (for एव). K1.2.5 D10 वधिष्यति; K4 विनंक्ष्यति; D4.6 नशिष्यते; M1.2 विनश्यति. T G तत्क्षणाद्विनशि°; M3-5 क्षिप्रं स न भविष्यति.

38 a) K4 D5 (before corr. as in text).10 T2 सासुद्रम् (for सवज्रम्). K1 D5 तु; K2.3 D8 T G1.2.3 M1.2 तत् (for तं). G4 स वज्री फेनं तत्क्षिप्रं. — b) G4 वृत्रं समभिसृष्ट°. — For 38ab, M3-5 subst.:

89* जग्राह च स तं फेनमिन्द्रो वृत्रनिबर्हणम् ।
निगृह्य शक्रो बाहुभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमस्तके ।

— c) M3-5 transp. फेनं and विष्णुः K4 T G1.3 M1.2 तत् (for तं). — d) K3 Dn3 D8 T2 G2 M2 विनाश°; T1 G1.3 व्यनाश°; G3 स नाश°; M3-5 न्यसूद°.

39 D10 om. 39ab. — a) K1.4 D1.2 G1.3 तदा; D8 तथा (for ततो). M3-5 हते तु वृत्रे शक्रेण. — b) D1 वितमस्को° (for वितिमिरा°). — c) B1 तदा; D8 ततो; D10 शुभो (for शिवो). D3.8 ववौ शिवः सुखो वायुः; D9 M3-5 ववौ च सुशिवो (D9 °सदो) वायुः. — d) D2.3 प्रजहृषुः; T1 G1.3 च तुतुषुः; M1.2 च मुमुदुः; M3-5 च सुखिनः (for च जहृषुः). D (except D1-4.8.10) T1 G5 तथा; M3-5 अभवन् (for तदा). K3 जहृषुर्देवतास्तथा.

40 a) M1 च (for स-). — b) B4 D (except D1.2.3.9) यक्षरक्षोमहोरगाः. — d) D2 प्रास्तुवन्; M (except M1) तुष्टुवुर (for अस्तुवन्).

41 a) Dn1 °भूतान् (for °भूतैः). — b) Dn1 इति प्रोवाच (for सर्वभूतानि). Dn3 D2-6 असांत्वयत् (D1.3 °न्). — c) K2 B1-3 D8 हत्वा वृत्रं; K4 B4 Dn D3-7 हत्वा शत्रुं; D1 हते शत्रौ; D10 हतवृत्रः; M3-5 हतारयः. D10 प्रसन्नात्मा; M3-5 प्रहृष्टेंद्राः. — d) Some MSS. देवतैः. M3-5 देवा अग्निपुरोगमाः. — f) D9 धर्मतः (for °वित्). M3-5 मुहुः संपूजयंस्तदा.

42 c) M3-5 ब्रह्महत्याभिभूतश्च. — d) K2 परमदुःखितः. — e) K2.3 त्रिशीर्षस्य; K4 D1.7 त्रिशीर्षया; M2 त्रैशीर्षम्. K1 M2 अभिपन्नश्च; K2-5 M3 अभिविष्ट°; T1 G1.4.5 अभियुक्त°. M3-5 त्रिशिरोवधजं चापि. — f) M3-5 कश्मलं चाप्यदेवराट्. — After 42, T G ins.:

90* महादेवस्य भूतैश्च स पुनर्ब्रह्महत्यया ।
आक्रुष्टो निर्भयैर्भूयो व्रीडितो बलवृत्रहा ।

[(L. 1) T2 G2 °दैवैश्च (for °देवस्य). G2 मिथुर्ब्रह्महत्यया. — (L. 2) T G1.3 अभिक्रुष्टोभय(T2 G1 °ष्टो भये)द्रुतः (T2 °तैः). T2 वेदितो (for व्रीडितो).]

43 b) K2 B1.2.3 ह्यचेतनः (for विचे°). — c) K1.4 D1.7.8 G2-4 M2 प्रज्ञा° (for प्राज्ञा°). M3-5 ततोनश्यत्स देवेंद्रः. — d) G3 हि (for तु). K च कल्मषैः (K2 किल्बि°); B2.3 स कल्म°; D4.8 तु कल्म°; T1 G M1 स्वकर्मभिः; T2 स किल्बि°. M3-5 कश्मलेनाभिपीडितः. — e) K1 D10 M2.4 वसन्; B3 Dn D5 D2.4.6.8 वसञ्च; D1.3.7 वसंश्च; M3.4 -वसद् (for वसति). T1 G M1 अपि; M3-5 राजन् (for अप्सु). — f) K3 Dn3 D1 M3-5 चेष्ट°; T1.2 (m as in text) G M1.2 नष्टसंज्ञः. D2.3.4 निःश्वसन्निव चोरगः.

44 a) D10 G3.4 प्रणष्टे. D1 जातः प्रनष्टो देवेंद्रः. — b)

C. 5. 338 B. 5. 10. 47 K. 5. 10. 50 भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ।
विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥ ४४
संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ।
देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४५
अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।
ततो भीताभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ४६
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।
न च स कश्चिद्देवानां राज्याय कुरुते मनः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

शल्य उवाच ।
ऋषयोऽथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् ।
ते गत्वाथाब्रुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ १
स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
पितृभिः सहितान्राजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥ २
दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।
बलवाञ्जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ३

K2 ब्रह्मवध्या°; D8 D10 वृत्रहत्या°; D1 °र्दितः. — e) K1.4.5 D2 S (except T2) निः(K1 D9 वि)वृक्षा; B4 D1 Cd.s निवृत्ता (for निर्वृक्षा). — e) Some MSS. °स्रोतसो. — f) D3 सर्वाण्यंबुधराणि च.

45 G1 om. 45a–46b. — a) M संक्षयश्चापि. K2 भूतानां; G3 M3 लोकानां. — b) K4 ह्यभूत् (for ऽभवत्). — c) D10 सर्वे (for चापि). — d) D5 सर्वे चैव (for तथा सर्वे).

46 G1 om. 46ab (cf. v. l. 45). — a) K1 अराजक तथा (for °जकं जगत्). G4 इदं (for जगत्). — After 46ab, K3.4 ins.:

91* राजा वा क्रियतामद्य महेन्द्रो वाथ मृग्यताम् ।
[K4 शक्रश्चाप्यथ मृग्यति (for the posterior half).]

— c) K2 भ्रांता (for भीता). — d) K1.3–5 नु; K2 B1 D5.9 -न्यः; Dn1 -चि; Ca.d.s नः (as in text). K3.4 भविष्यति (for भवेदिति).

47 a) K (except K2) चैव; D10 भीताः (for चापि). — K2 om. 47cd. — c) D9 तत्र (for च स). K1.4.5 न स कश्चिद्धि; B3 Dn D5 D8–8.10 न स कश्चन (for न च स कश्चिद्). — d) K1.4.5 D (except D1.2.8.9) राज्ये वै (for राज्याय). D (except D1) मतिं (for मनः).

Colophon. K2.3 B1–4 D (except D1.8) G1.3 M1.3, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (G1.3 M1.3 इन्द्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1.4.5 D3 पुरोहितवधं; T1 G1.3 M वृत्रवधः (or °धं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D8–7.10 S 10; D2 9. — *S'loka no.:* K2 52; Dn 50.

11

1 D9 om. 1. — a) D1 च (for अथ). — b) K3–5 B3m D (except Dn2 D1.3.8.9) G3.5 त्रिदिवेश्वराः; M (except M1) त्रिदिवौकसः. — c) T1 G1.3 M च (for वै). — d) D7 देवराज्येभिषिच्यतां. — After 1cd, B D (except D1.8; D8 marg.) ins.:

92* तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।
[D10 नित्यदा धार्मिको नृपः (for the posterior half).]

— e) K1.4.5 D1.3.8 transp. गत्वा and अथ. D10 तं गत्वा (for गत्वाथ). K2 हि; Dn D5 D8–7 तु; D9 च (for अथ). T1 G1.3 देवगंधर्वाः (for अथाब्रुवन्सर्वे). — After 1e, M1 ins.:

93* देवाश्च त्रिदिवेश्वराः ।
नहुष त्वं महाबाहो.

2 b) K2 B3.5 D1.2.5 G2–4 M1.2.4 सर्वि° (for ऋषि°); cf. v. l. 4. K2 B3.5 D5 D10 G (except G2) M तदा (for तथा). — c) D3.9 मंत्रिभिः; T2 M ऋषिभिः (for पितृभिः). K4.5 D3.7 S सहितः (for सहितान्). D3.7.8 S राजा (for राजन्). — d) D8 परीप्सुर् (for परीप्सन्).

3 a) B4 G2 जायतां; B3m D5 D1.3.10m T G1.2.4 M ज्ञायतां (M3 ज्ञायते) (for जायते). S कश्चित् (G2 sup. lin. शक्तिः) (for राजा). — d) S बली शक्रस्तु (for बलं शक्रे हि). G4 सर्वदा: (for नित्यदा).

तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ४
परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः ।
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ५
देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।
पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ।
तेज आदास्यसे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि ॥ ६
धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ।
ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ ७
सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ ८
देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ।
कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।
सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ९
अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
नहुषो देवराजः सन्क्रीडन्बहुविधं तदा ॥ १०
शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।
वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥ ११
विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
ऋतवः षड् देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ।
मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥ १२
एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य महात्मनः ।
संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ १३
स तां संदृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ।
इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ॥ १४
अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः । G 5. 359 B 5. 11. 18 K 5. 11. 18

---

4 [a]) K_3 B ततः; S (except G_3) सुराः (for पुनः). — [b]) $M_{2.3.5}$ दिव्याः (for देवाः). D (except $D_{1.2.3.8}$) $M_{2.8}$ ऋषि° (for सर्षि°); cf. v. l. 2. T_2 गंधर्वैर्षिपुरो°. — [d]) B त्रिपिष्टपे(!); D_1 °ष्टपं.

5 [a]) $K_{1.3}$ $D_{7.10}$ परस्परं; D_{n1} परंपर. — [b]) K_4 अस्मान्पाहि (for अस्माकं हि). $G_{3.8}$ तु (for हि). — [c]) K_1 D_{n1} °षिच्यस्व; $D_{1.8}$ S °षिचस्व. — [d]) B त्रिपिष्टपे(!).

6 [a]) K_3 °सिद्धानां (for °यक्षाणां). — [b]) K_3 ब्रह्माणां; M_3 रक्षसां (for ऋषीणां). M_3 पक्षिणां (for रक्षसां). — [c]) $K_{2.3}$ B (except B_3) सिद्धगंधर्व°; T $G_{1.2.3.5}$ °देवानां; G_6 M_1 °दैत्यानां; M_{2-8} °सिद्धानां. — [d]) S (T_2 before corr.) दृष्ट्वा (for चक्षुर्). S -वासिनां (for -वर्तिनाम्). — [e]) D_1 आसाद्य मे; $D_{3.4.7}$ चादास्यसे; T_1 G_3 °स्यते. K_1 भवान्; $K_{4.5}$ D_9 T_1 G M पश्चात्; $D_{1.3.8}$ दृष्ट्वा (for पश्यन्). T_2 तेज आसाद्य दिव्या त्वं.

7 B_1 om. 7^{ab}. — [a]) T G_4 स्व(T_2 सु)धर्मं वै (T_1 च) पुरस्कृत्य. — $D_{3.6}$ om. 7^{cd}. — [c]) K_1 मह° (for ब्रह्म°). — [d]) T_2 $G_{1.3}$ गोपायाशु; G_{2-5} गोपयाशु; M_1 गोपाय त्वं. $K_{2.3.5}$ D_8 T_2 त्रिविष्टपं; B त्रिपिष्टपं(!). — B D_n D_8 D_3(marg.)$_{.3.4.7.10}$ ins. after 7: G_1, after 15^{ab}:

94* अभिषिक्तः स राजेन्द्र ततो राजा त्रिविष्टपे ।
धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ॥

[(L. 1) $B_{2.3.4}$ D_8 अभ्यषिच्यत; D_{n1} अभ्यषिच्य तु; D_{n2} अभ्यषिचत; D_7 G_1 °षिच्यत (for अभिषिक्तः स). B (except B_3) त्रिपिष्टपे(!). — For line 1, D_{10} subst.:

95* ओमित्युक्तोऽथ नहुषो देवराज्येऽभिषेचितः ।

— (L. 2) $D_{3-4.7.10}$ तथा (for तदा).]

8 Before 8, K D_{n1} $D_{1.2.8}$ B_3 S ins. शल्य उवाच (S om. उ°). — [a]) D_{n2} D_8 सुदुर्लभवरं; T_1 सुदुर्लभान्वरान्. — [b]) B (except B_3) त्रिपिष्टपे(!). — [c]) K_1 काले (for भूत्वा).

9 [b]) K_4 नंदनेषु च भारत; $D_{1.2.8}$ नंदनोपवने तथा; M_2 कंदरेषु वनेषु च. — [c]) Some MSS. कैलाशे. — [e]) $K_{1.4.5}$ $D_{7.9}$ G_3 महेंद्रमलये.

10 [b]) M °कीर्त्या (for °कन्या°). K_3 $D_{1.2.8.10}$ -समन्वितः (for -समावृतः). — [c]) K_1 च; K_2 B स; K_{3-5} D_n D_5 D_{3-7} अथ; $D_{2.8}$ असौ (for सन्). — [d]) $D_{1.7}$ (*sup. lin.* as in text) T_2 $G_{2.3}$ तथा (for तदा). K (except K_2) D_{10} चिक्रीड विविधवत् (D_{10} विविधं) तदा.

11 [a]) M_1 transp. दिव्याः and बहुविधाः. K (except K_2) शृण्वन्बहुविधां दिव्यां (K_1 रम्यां). — [b]) K (except K_2) कथां श्रुतिमनोहरां; $D_{2.8}$ कथाश्रुतिमनो°. — [c]) $K_{2.3}$ $D_{1.2.8}$ B (except B_3) च दिव्यानि; T_2 विचित्राणि (for च सर्वाणि). — [d]) D_{n2} D_8 T_2 °स्वनं (for °स्वरं).

12 [a]) K_3 तुंबरु° (for नारद°). — [c]) M_3 ऋषयः (for ऋतवः). G_4 चापि (for षड्). — [d]) K_2 (before corr.) $D_{7.9}$ G_6 मूर्तिमंतस्तु. K_3 T_1 $G_{1.3}$ उपासते.

13 [a]) $K_{1.2.4}$ $D_{3.7.10}$ G_1 M_1 (*sup. lin.*) वि-; $K_{2.3}$ B D_n D_5 $D_{1.6}$ T च (for हि). — [b]) B_1m D (except $D_{1.2.8.9}$; D_{10} marg.) सुरा° (for महा°).

14 [a]) $K_{1.4.5}$ विलोक्य; T_2 संप्रेक्ष्य (for संदृश्य). — [b]) $K_{1.4.5}$ $D_{2.8}$ M_3 चिंतयामास भारत. — [d]) $G_{1.3}$

C. 5. 350
B. 5. 11. 19
K. 5. 11. 19

आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ।
रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मि शरणं गता ॥ १६
सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे ।
देवराजस्य दयितामत्यन्तसुखभागिनीम् ॥ १७
अवैधव्येन संयुक्तामेकपत्नीं पतिव्रताम् ।
उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ॥ १८
नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किंचिदीश्वर ।
तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ १९
बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ।
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ॥ २०
द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ।
न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २१
अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।
बृहस्पतेरङ्गिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

transp. कस्मात् and मां. D_7 $M_{3.4}$ मा (for मां). $K_{1.4}$ T_1 °तिष्ठते; K_3 °सर्पति (for °तिष्ठति).

15 [a]) $K_{1.4}$ अथ; $K_{2.3}$ अत्र; D_2 च; D_3 अपि; D_5 हि (for अस्मि). — [b]) K_3 मह्ये° (for तद्वे°). — After 15[ab], G_2 ins. 94*. — [d]) K_3 शीघ्रं मेद्य (for क्षिप्रमद्य). D_9 मम (for अद्य).

16 [a]) K_3 B अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — [d]) K_4 B_{4}m. D (except $D_{1.2.3.9}$) M_1 त्वामस्मि. K_4 $D_{2.5}$ शरणागता.

17 [b]) $D_{2.4}$ मां (for त्वं). $D_{2.4}$ G_4 प्रति° (for मां प्र°). — [d]) $D_{2.4.6}$ G_3 अत्यर्थं; G_4 $M_{2.3}$ अत्यंतं (for अत्यन्त-). $K_{1.4}$ -संगिनीं; $G_{2.3}$ M_2 -भोगिनीं (for -भागिनीं).

18 [ab]) K_1 D_{n2} D_8 युक्तां चापि; K_2 युक्तां मां; K_{3-4} B D_{n1} D_3 D_{5-7} युक्तां चापि; D_9 युक्तां च (for संयुक्तां). D_{n2} दृढव्रतां; D_1 सत्यव्रतां; T_1 $G_{4.5}$ तपस्विनीं; G_{1-3} M यशस्विनीं (for पति°). — [c]) K_3 transp. मां and पूर्वं. $B_{2.4}$ यत्; M (except M_2) मा (for मां). — D_3 om. from मां up to भवेत् in 19[a]. — [d]) D_3 तदृतां (for ऋतां तां).

19 D_3 om. up to भवेत् (cf. v. l. 18). — [a]) T_1 $G_{1.3}$ हि (for च). K_1 मृषावाक्यं; D_{10} ते वचनं (for च भगवन्); see below. — [b]) D_n D_3 $D_{5-8.7}$ वृथा (for मृषा). K_1 भगवन् (for मृषा ते); see above. K_4 मृषा किंचिदिहेश्वर; D_{10} मृषा किंचन गीष्पते.

20 [b]) N (except $D_{1.2.3}$; D_3m as in text) शक्राणीं. D_{n2} D_1 T_2 भयविह्वलां. — [c]) D_9 हि त्वं (for देवि). — [d]) D_3 transp. सत्यं and तत्. D_9 देवि (for सत्यं). K_4 T G ते; D_7 च (for तद्).

21 [a]) D_1 T_1 $G_{1.3}$ °राजं तं (for °राजानं). — [b]) K_3 B D_1 पुनर् (for शीघ्रम्). G_3 ईदृशं शीघ्रमागतं. — [d]) $G_{2.3}$ एव (for एतद्). — [e]) D_{n1} D_3 G_3 संमानयिष्ये; D_9 समानेष्यामि; $C_{d.3}$ as in text. — [f]) D_3 इह (for अहम्).

22 [a]) K_1 इति श्रुत्वा च (for अथ शुश्राव). — [b]) $K_{1.3}$ D (except $D_{1.2.3}$) शक्राणीं. K_3 B_3 D (except D_{n2} $D_{1.3.4.5.9}$) T_1 G (except G_5) शरणागतां. — [c]) K_1 $G_{1.3}$ बृहस्पतिं. K_1 $G_{1.3}$ चांगिरसं; K_3 D_{n3} D_3 T $G_{2.4}$ M_{3-5} आं(T चां)गिरसः; C_a as in text. — [d]) K_3 T $G_{1.3}$ नृपतिस्; $B_{1.2.4}$ $D_{1.2.3}$ G_{2-4} नहुषस् (for स नृपस्). D_3 transp. नृपः and तदा. D_{n3} चुक्रोध नृपसत्तमः.

Colophon. $K_{2.3.4}$ B_{1-4} D T_1 $G_{1.2}$ M all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (D_1 नहुषोपाख्यान and इंद्राणीविजय; T_2 $G_{1.3}$ M इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* $K_{1.4}$ D_8 पुरोहितयानं; D_3 नहुषराज्यं; G_3 नहुषाभिषेकशच्युपरोधः; M_1 नहुषाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_{n1} $D_{3.6.10}$ S 11; D_2 10. — *S'loka no.:* K_3 24; D_n 26.

12

1 [a]) K_3 D (except $D_{1.3.8.9}$) G_3 दृष्ट्वा; G_4 M (except M_1) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — [b]) K_3 G_4 सर्षिगणास्तथा (G_4 °दा); D (except $D_{1.5.8}$) ऋषि(D_3 अग्नि)पुरोगमाः.

१२

शल्य उवाच ।

क्रुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अब्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ १
देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् ॥ २
जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यन्ति भवद्विधाः ।
परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३
निवर्तय मनः पापात्परदाराभिमर्शनात् ।
देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४
एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५
अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।
जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ६
बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ७
उपतिष्ठतु मां देवी एतदस्या हितं परम् ।
युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८

देवा ऊचुः ।

इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९

शल्य उवाच ।

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १०
जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि । C. 5. 376 S. 5. 12. 11 K. 5. 12. 11

---

2 [b]) D_{10} transp. त्वयि and क्रुद्धे. B_1 $D_{1.2.3.8}$ T G प्रभो (G_6 पते) (for विभो). — [c]) D_1 T_1 प्रस्तं (for त्रस्तं). $D_{1.3}$ सस्रुर° (for सासुर°).

3 [a]) $D_{2.3}$ G_{3-6} वीर (for साधो). — [b]) G_6 transp. न and क्रुध्यन्ति. $K_{3.4}$ D (except $D_{1.2.3}$) क्रुप्यंति (for क्रुध्यन्ति). — [c]) $K_{1.4.5}$ शक्रस्य (for परस्य). — [d]) K_3 D_1 प्रसीद त्वं (for प्रसीदस्व). G_3 सुरोत्तम.

4 [a]) G_1 क्रोधात् (for पापात्). — [b]) Some N MSS. °मर्षणात्. — [c]) $G_{1.3}$ देवराड् (for °राजः). — [d]) K_1 D_{31} प्रजां (for प्रजा).

5 [d]) K_3 M_4 नराधिप; $B_{1.2.4}$ $M_{2.3}$ नराधिपः; $D_{1.3.10}$ $G_{3.4}$ सुराधिपं; D_3 सुर्मीस्तदा (for सुरा°).

6 [b]) M (except M_1) तप° (for यश°). — [c]) S पत्यौ (M_{2-6} पत्तौ) जीवति सैं(T_2 G_{3-5} चें)द्रेण. — [d]) = 7[d]. $K_{4.5}$ B_1 D_{10} T G च; D_2 वै (for वः). G_3 तु (for च). M_{3-5} च (for कि-). M_2 स किं च न पराजितः.

7 $D_{1.3}$ om. (hapl.) 7. — [a]) $K_{1.3.5}$ इह; K_4 हि (for च). — [b]) T_1 G_4 सुराः (for पुरा). — [c]) $K_{1.2.3}$ D_n $D_{4.7}$ G_3 M (except M_1) वैधर्म्याणि; all comm. as in text. D_3 उपधा; G_1 उपायात्; $C_{a.d.3}$ उपधाः (as in text). K_1 उपधाभिश्च; K_3 उपरोधाश्च (for उपधाश्चैव). — [d]) = 6[d]. $K_{1.4}$ च; C_a वः (as in text). B D_3 $D_{8.9.10}$ T_1 $G_{1.4.6}$ कस्माच्च वारितः; M (except M_1) किं न च वारितः.

8 [a]) K_3 B D (except D_3) transp. मां and देवी. $K_{1.3-5}$ सा (for मां). G_{3-5} देवी सा (for मां देवी). — [b]) K_4 यस्तद्; K_5 T_1 $G_{1.3}$ ह्येतद् (for एतद्). K_3 T $G_{1.3}$ M तस्याः (for अस्याः). $K_{1.4.5}$ $D_{3.10}$ M_2 transp. हितं and परं. $B_{3.4}$ भवेत्; T_2 M_3 वरं (for परम्). — [c]) K_3 B_1 T_2 G_4 तु; T_1 $G_{1.3}$ हि (for च). D_2 (hapl.) om. 8[d]–10[a]. — [d]) T_2 $G_{2.4}$ एतद् (for एवं).

9 D_6 om. 9 (cf. v. l. 8). — [a]) T आनयिष्याम. — [b]) D_5 M यदि (M_3 यद्) (for यथा). D_1 दिवःसद; T_2 तथास्तु वै (for दिवस्पते). K (except K_1) D_{10} देवराज तवांतिकं (K_3 D_{10} °के); T_1 G सुराधिप यदी(G_4 °दि)च्छसि. — [c]) D_5 M देव (for वीर).

10 D_6 om. 10[a] (cf. v. l. 8). K_3 B_4 D_5 S (except T_2 $G_{2.3}$) om. the ref. — [a]) K_3 B D_n D_8 $D_{1.3-5.7.10}$ तं; D_5 तां (for ते). $K_{2.3}$ D_3 M_{3-5} तदो (for तदा). D_5 देवीं (for देवाः). — [b]) $K_{1.4}$ मुनिभिः (for ऋषिभिः). — [c]) D_1 °स्पतेर् (for °स्पतिं). D_3 विप्रं (for वक्तुं). K_1 जग्मुर्बृहस्पतिगृहं. — [d]) D_{10} शक्राणीं (for इन्द्राणीं). D_2 om. च. $K_{1.4.5}$ B_1 D (except D_{n2} D_3 D_5) T_1 G_1 M (except M_1) शुभं (for अशुभं).

11 Before 11, D_2 T_2 ins. देवाः. — [a]) M (except M_1) G_4 जानीम (for °मः). — [c]) D_7 दस्यामयं (for दत्ता°).

12 [a]) D_2 G_3 ततो; D_5 नत्वा (for ते त्वां). D_{n2} D_1

C. 5. 378
B. 5. 12. 11
K. 5. 12. 11

दत्ताभयां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११
ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२
इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३
एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वरम् ।
उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४
नाहमिच्छामि नहुषं पतिमन्वास्य तं प्रभुम् ।
शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्राहि मां महतो भयात् ॥ १५

बृहस्पतिरुवाच ।

शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चितम् ।
धर्मज्ञां धर्मशीलां च न त्यजे त्वामनिन्दिते ॥ १६
नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ १७
नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८
न तस्य बीजं रोहति बीजकाले
न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९
मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः ।

T1 G1.3 M त्वा (for त्वां). K3 बृहस्पते देवाः (for देवाः सग°). — b) K (except K3) D10 मुनयः (for ऋषयः). — c) K3 D5 प्रसादयंते; D1.2 T2 G2.4 °यंतः. K D10 शक्राणी; D1.3 T2 इंद्राणीं; D5 G3.5 इंद्राणीं; T1 G1.3 सेंद्राणी (for चेन्द्राणी).

13 a) T1 G देवेशो (for नहुषो). — b) T1 G नहुषोयं; T2 देवेशोयं (for देवराजो). D5 देवराजसमद्युतिः. — c) G2.4 वरय (for वृणोतु). B (B4 m as in text) Dn2 D5 इमं; D10 श्वशुं; G2.4 त्वं (for इयं). K3 वृणु त्वं त्वं वरारोहे; D1 वृणोति त्वां वरा°; D5 G3 वरयस्व (G3 °स्व त्वं) वरारोहे; T1 G1 (m as in text).3 M वरयत्वियं (M2 °मं) वरा° (hypermetric). — d) T1 G1.4.5 भर्तारं. K2 G3 °वर्णिनि.

14 a) K1.4.5 D2.10 T2 G2.3 उक्ता (for उक्ते). M1 तदा (for तु सा). G3 वरारोहा (for तु सा देवी). K1 D5 देवैः (for देवी). — b) D3 D10 (m as in text) अन्वास्य (for उत्सृज्य). K1.2.4.5 सुस्वरं; K3 Dn D5 D1.2–7.10 (m as in text) सस्वनं; D2.8 सत्वरं; G3 गद्गदं. — c) K4 तु तदा (for रुदती). K1.4 देवी; D5 भीता (for दीना).

15 Before 11, T2 ins. इंद्राणी उ°, G1 इंद्राणी. — a) G3 भजामि; M3 अर्हामि (for इच्छामि). — b) K1.4.5 B1–3 D8–10 M2 अन्वासितुं; Ca अन्वास्य तं (as in text). Cd.s cite अन्वास्य. K1.4.5 B2 D6.9 प्रभो; K2 विभो; D10 गुरो; G3 विभुं (for प्रभुम्). B4 m Dn D5 D2–7 T2 (m as in text) पतिं देवर्षिसत्तम; D5 इति मत्वास्म्यहं प्रभो; M1.2–5 पतिमन्वेषयाम्यहं. — c) Hypermetric! K3 D5 S शरणं (for शरणा-). M3–5 ब्रह्मंस्त्वं (for ते ब्रह्मन्). K4 भद्रं (for ब्रह्मन्). — d) K3 Dn D5 D2–7 त्रायस्व (for त्राहि मां). D5 त्वं महामते (for महतो भयात्). — After 15, K1–3 ins.:

96* एवमुक्तस्तया देव्या वाक्यमाह बृहस्पतिः ।

16 K2.3 om. the ref. — a) Hypermetric! K2.3 B D (except D2.3) °गतं (for °गतां). K1 D5 न त्यजेहं; D5 न भेतव्यं. — b) K (except K3) D (except D5) T2 निश्चयः (for निश्चितम्). T1.2 (before corr.) G इन्द्राणी च यशस्विनी; M त्वामिंद्राणि (M2.3 °णीं) मनस्विनीं (M1 °नि). — c) N (except D1) सत्यशीलां (for धर्म°). — D7 (hapl.) om. 16d–17c. — d) D (except D1.2.8.10; D7 om.) T G त्यजेयम् (for त्यजे त्वाम्). K1.3.5 D5 T1 G अनिंदितां.

17 D5 om. 17abc (cf. v. l. 16). — a) K1 सत्यधर्मः; K3 S (except G3) श्रुतधर्मः.

18 a) K (except K3) D2.6.8 एवं (for एतत्). — b) D3.5 च (for वै). — c) D10 om. च.

19 a) S चास्य (for तस्य). K Dn2 D1.9.10 T1 G1.3.5 M1.4 (sup. lin. as in text) रोह° (for बीज°). — b) Dn तस्य (for चास्य); cf. S above. K2.4 D1.2.10 T2 देवो (for वर्षं). — c) = 21c. Cf. 20c. D1 भीरुं (for भीतं). K4 (sup. lin.) च (for the second प्र-). — d) D1 transp. न and स. M1.2 om. स. M3–5 असौ (for सः). K3 D5 उत्तमान्; K3–5 उत्तरं; B (B4 m as in text) Dn D5 D2 m. 3–7.10 M2 (m as in text) T2 (before corr. as in text) त्रातारं; D1 उत्तमं; M3–5 सार्थं (for अन्तरं). G3 भजते (for लभते). K2 ईप्सन् (for इच्छन्).

20 a) K1 D5 स मोघं; D5 (m as in text) मोघं; C5 मोघं (as in text). B4 Dn1 D2 m.3.4.7 अर्थं; D1 T2 सर्वं; C3 अन्नं (as in text). K2 D2.10 T1 G1 विंदते; C9

भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै
न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २०
प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले
सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१
एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।
इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२
अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।
क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३
शल्य उवाच ।
अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमङ्गिरसां वरम् ।
कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥ २४
बृहस्पतिरुवाच ।
नहुषं याचतां देवी किंचित्कालान्तरं शुभा ।
इन्द्राणीहितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५
बहुविघ्नकरः कालः कालः कालं नयिष्यति ।
दर्पितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६
शल्य उवाच ।
ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् ।
ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवौकसाम् ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ॥ २७
ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८ C. 5. 396 B. 5. 12. 29 K. 5. 12. 24

विन्दति (as in text). K3 हि; T1 G5 वा (for च). K2 D2.10 T G अप्रचेताः; K2 D1 अल्पचेताः; M2 अप्युपेतः (for अन्यचेताः). — b) D1 G3 सर्वान्; M3 धर्मान् (for स्वर्गान्). K2.4 T2 G नश्यति (for भ्रश्यति). K1.4.5 Dn2 D3 (m as in text).2.4.9 M3 नष्टचेताः; D6-7 चान्यचेष्टः; D8 चान्यचेताः; T2 भ्रष्टचेताः; G M1 भ्रष्टचेष्टः (G4 हृष्टचेताः). — T1 G om. 20c-21b. — c) Cf. 19c. K4 (sup. lin.) च (for प्र-). K2.3 D3 शत्रवे; M3 योत्र वै (for यो वै).

21 T1 G om. 21ab (cf. v. l. 20). — a) M न जायते (M1 sup. lin. प्रजायंते); Ca.d.3 प्रमीयते (as in text). M1 (sup. lin.) अपि (for हि). M (M1 sup. lin. as in text) काले (for अकाले). — b) K1 Dn1 D3 D2-8.10 m विवादं; K2-8 D10 विनाशं; D5 विषादं; C8 विवासं (as in text). — c) = 19c. K4.5 D10 यो हि; T1 G4 च (for the second प्र-).

22 a) K3 B1.2.4 प्रजानन्; D1 प्रपन्नां (for विजानन्). — b) D1 ददामि (for दास्यामि). T2 G अहं (for इमाम्). — D1 om. 22cd. — c) M देवीं (for लोके).

23 b) D10 यन्मम (for मम च). T1 G4 transp. च and अपि). Dn1 D2.9 वा (for च). — c) K1.4.5 त्रिदश° (for तत्सुर°). — d) K1 T2 om. हि. K1 transp. अहं and शचीं. T2 शचीमिमां (for अहं शचीम्).

24 D1 M om. the ref. — a) Dn D3 D6-7.10 सगंधर्वाः (for तमेवाहुः). D1 अथ देवाश्च ते प्राहुः. — b) S (except T2) ऋषिं (for गुरुं). B2.3 T1 G1.2 अंगिरसं. D (except D1.2.5.8) गुरुमाहुरि(D3 °हमि; D8 °ह हु)दं वचः. — c) K1.5 Dn D3 D1.2.4.6.7.10 नु; K2 च; D2.8 हि (for तु).

25 G4 गुरुः (for बृह° उ°). — a) M2.3 देवि (for देवी). — b) D3 G2.3 M1.3 कंचित्. D3 तदा (for शुभा). D1 कंचित्कालं शुभांतरे. — c) M2.3 इंद्राणि हि°. T G हितमेतद्धि वै मन्ये. — d) K3 T2 यथा; D3 तदा (for तथा).

26 G3 om. 26ab. — a) K2.3 B D (except D2.8) °विघ्नः सुराः; G4 °विघ्नतरः; M3 °विघ्नकरं. M3 कालं; C8 कालः (as in text). — b) K1 transp. कालः and कालं. K4 स्वयं; D8 तस्मात् (for कालः). G2 तं हि; C8 कालं (as in text). M2-4 निनेष्यति (for नयि°). K3 रक्ष्यः कालो भविष्यति; Dn1 कालं न क्षपयिष्यति; D1 कालः कालेन गच्छति; T G1.4.5 कालंस्तं घात(T2 G4 नाश)यिष्यति; M3 कालं विघ्नेन नेष्यति. — c) D (except D1.2.8-10) M3 C8 गर्वितो (for दर्पितो). — d) B (except B4) D2.8.9 M (except M1) बल° (for वर°).

27 D7 om. 27ab. T G om. the ref. — a) K4 D3 यथा (for तथा). K1.4 D2.8.9 T2 उक्तेन (for उक्ते तु). K2 अथ चांगिरसा प्रोक्ते. — b) K B2.3.4 Dn D3 D1.2.5.9.10 तथा; B1.4 D4.8 तदा (for तम्). K3 प्रोचुं (for अब्रुवन्). — d) K4 B Dn1 D2-4.6.7 M1 सर्वं (for सर्वे-). — f) D10 शक्राणीयं प्रपद्यतां.

28 a) = 5. 13. 8b. B2 साग्निपुरोधसः; Dn D2-4 चाग्नि°; D2 अग्नि°. — c) D1.3 एकाग्रा; G2 अव्यग्रां (for अव्यग्रा). — d) T G1.3.4 देवानां (for लोकानां).

29 Before 29, K2 B2.4(marg.).5 D (except

G. 5. 397
B. 5. 12. 29
K. 5. 12. 29

त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।
एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९
क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पार्थिवः ।
नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्यमवाप्स्यति ॥ ३०
एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।
अभ्यगच्छत सव्रीडा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३१
दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।
समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

शल्य उवाच ।

अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ।
भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १
एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ॥ २
नमस्य सा तु ब्रह्माणं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३
कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किंचित्त्वत्तः सुरेश्वर ।
न हि विज्ञायते शक्रः प्राप्तः किं वा क वा गतः ॥ ४
तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

$D_{1.2.3.5}$) ins. देवा ऊचुः. — [c]) D_{2} देवि; T_{1} $G_{1.2}$ साध्वी (for सत्या). D_{1} त्वं (for च). — [d]) D_{1} $G_{1.2}$ गच्छ त्वं (for गच्छस्व).

30 [a]) K_{5} अयं (for क्षिप्रं). K_{1} D_{6} तद्-; $K_{2.3.5}$ $D_{2.8.10}$ त्वद्- (for त्वाम्). $K_{2.3}$ D_{1} अपि° (for अभि°). K_{4} स; D_{10} तु (for च). — [b]) K_{2} D_{1} विनंक्ष(D1 °श्य)ति स; D_{n2} विनश्यति च; D_{7} T_{1} G स विनश्यति; D_{9} स विनंश्यति. D (except $D_{1.2.8.9}$) G_{2} पापकृत् (for पार्थिवः). — [c]) $K_{2.5}$ M दिवि (for देवि). — [d]) $K_{2.3}$ D_{n1} D_{7} G_{3} अवाप्स्यसि.

31 Before 31, T G (except G_{1}) ins. शल्यः. — [a]) $D_{2.6}$ विनिश्चितं (for °श्चयं). $K_{1.3-5}$ मत्वा; K_{2} D_{1} ज्ञात्वा (for कृत्वा). — [b]) K (except K_{2}) $D_{2.3.4.6.10}$ शक्राणी (for इन्द्राणी). — [c]) $G_{2.3.5}$ °गच्छत्स (for °गच्छत). S सव्रीळा. — [d]) = 5. 13. 3[d].

32 [a]) $D_{1.2.3}$ transp. दृष्ट्वा and तां. $K_{1.5}$ तु (for तां). D_{10} राजा (for चापि). — [d]) $K_{1.4}$ कालोपहत°; $K_{2.3}$ D_{3} कालोपहत°; D_{n2} D_{1} कामोपहत°.

Colophon. $K_{1.2.3}$ B D (except D_{3}) T_{1} G_{3} M_{2} all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (D_{3} इंद्रजय; T_{1} G_{3} M_{3} इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* $K_{1.4.5}$ पुरोहितयानं; D_{3} नहुषनिश्चयः; D_{8} पुरोहितयानं and नहुषनिश्चयः; $G_{1.3}$ नहुषातिक्रमे बृहस्पतिवाक्यं (G_{3} °स्पतिसंवादः); M_{1} नहुषशचीप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} D_{n2} $D_{5-7.10}$ S 12; D_{9} 11. — *Śloka no.:* D_{n} D_{8} 32.

13

1 [a]) B_{1} दुःखितताम् (for अथ ताम्). — [b]) K_{1} transp. नहुषः and देवराट्. D_{1} तथा (for तदा). — [f]) K_{3} पति वै (for पतित्वे).

2 [a]) $K_{4.5}$ $M_{1.2}$ उक्ते (for उक्ता). — [c]) D_{1} प्राकंपत (for प्रावे°).

3 [a]) $K_{1.3}$ B D_{n} D_{8} $D_{1.2-8.10}$ प्रणम्य सा; D_{9} नमस्कृत्य. K_{2} B D_{n} D_{8} $D_{1.3-7}$ हि; D_{9} च (for तु). D_{8} भर्तारं (for ब्रह्माणं). G_{4} ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य. — [b]) K_{2} B D (except $D_{2.3-10}$) शिरसा तु कृतांजलिः; $K_{3.4}$ (also as in text) विष्णुं च शरणं (K_{4} °णा-) गता. — [c]) $K_{3.4}$ दुर्विनीतम् (for देव°). — [d]) = 5. 12. 31[d].

4 [a]) D_{9} संप्राप्तुं (for अहं लब्धुं). K (except K_{2}) प्राप्तुं; T_{1} $G_{1.3}$ किंचित् (for लब्धुं). — [b]) $K_{1.2}$ G_{4} $M_{1.2}$ कंचित्; M_{3-5} अद्य (for किंचित्). K_{2} D (except $D_{1.2.3.9}$) T_{2} $G_{2.3}$ त्वत्तः कं(T_{2} G_{2} किं)चित्; T_{1} $G_{1.3}$ त्वत्तो लब्धुं (for किंचित्त्वत्तः). — [c]) K_{2} क्वासौ कुत्र; B D (except $D_{1.2.3}$) किं वा प्राप्तः (by transp.); T G कुतः प्राप्तः; M प्राप्तः कुत्र. K_{3} D_{n} G_{4} च (for the second वा).

5 [a]) K_{2} एव; B_{1} $D_{1.2}$ एवं (for एतत्). K_{1} च (for तु). K_{5} परिज्ञाय; T_{2} तु वै ज्ञेयं (for तु विज्ञाय). — [b]) K_{4} T_{2} G_{1-3} वि- (for न). K_{5} $D_{1.2.3.9}$ S विभो

एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ५

नहुष उवाच ।

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे ।
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ६

शल्य उवाच ।

नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।
बृहस्पतिनिकेतं सा जगाम च तपस्विनी ॥ ७
तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः साग्निपुरोगमाः ।
मन्त्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ८
देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ ९
ब्रह्महत्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।
गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ।
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १०
त्वद्वीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया ।
वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ ११
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।
मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ १२
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।
पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ १३
स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।
कंचित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ॥ १४
श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमाम् ।
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः । C. 5. 417 B. 5. 13. 17 K. 5. 13. 17

(for प्रभो). — ^{c}) K (except K_3) त्वाहम् (for प्रहं त्वाम्). — ^{d}) D_8 सहेंद्राण्या; D_1 स चेंद्राण्या.

6 T G om. the ref. — ^{a}) $D_{1.2.3}$ एवमस्तु महाभागे. — ^{b}) N (except $D_{1.9}$) G_3 M_1 इह (for अभि-). — ^{d}) $K_{1.4}$ $D_{8.10}$ S (T_2 after corr.) °स्मर; K_3 T_2 (before corr.) °स्मरन्.

7 $K_{2.3}$ B D (except $D_{2.8}$) S (except T_2) om. the ref. — ^{a}) D_9 S (except T_1 G_{3-5}) सा (for च). — ^{c}) K (except K_3) B D (except $D_{1.2.3}$) च (for सा). T_2 बृहस्पतेस्तु भवनं. — ^{d}) $K_{1.4.5}$ जगामाथ; B D (except $D_{1.2.3}$) सा जगाम; T G (except G_3) प्रजगाम. K_3 सुदुःखिता; $B_{3.4}$ D (except $D_{1.8.9}$) यशस्विनी.

8 ^{a}) M (except M_1) तु संश्रुत्य (for संश्रुत्य च). D_8 वचसः; D_9 सुवचः; T_1 $G_{1.3}$ वचनं (for च वचो). K_3 इंद्राण्याश्च प्रविज्ञाते. — ^{b}) = 5. 12. 28^{b}. K_1 D_8 सर्षि°; Dn $D_{2-4.6}$ चाग्नि°. — ^{c}) $K_{2.3}$ B D (except $D_{2.8.9}$) चिंत° (for मन्त्र°). D_3 D_8 T_2 अव्यग्राः (for एका°).

9 ^{a}) $K_{1.3}$ D_8 देवा (for देव-). — ^{c}) D_1 तं; S (except T_2 G_4) एव (for एनं). — ^{d}) S सर्वे दिवौकसः (for वाक्य°).

10 ^{a}) K (except K_3) $B_{1.2.3}$ D (except $D_{1.2.8.9}$) ब्रह्मवध्या°. $D_{2.8}$ T_2 असौ (for वै). — ^{b}) K (except K_3) $D_{1.2.8.9}$ G_{3-4} सुरगणाधिपः; T_2 त्रिभुवनेश्वरः. — After 10^{ab}, K_4 ins.:

97* क्व गतो नेति जानीमो देवदेव जगत्पते ।;

while T_2 ins.:

98* अविज्ञातः सुरगणैर्गतो न ज्ञायते प्रभो ।

— ^{d}) K_3 $B_{1.3}$ D_2 G_3 सर्वेतो; $B_{2.4}$(m as in text) सर्वेशो; D_1 सर्वेश्च; T_2 सर्वं यो (for पूर्वजो). — ^{e}) T_1 G_2 सर्वदेवानां. — ^{f}) K_4 विष्णो त्वां; D_1 विष्णो त्वं; D_8 T_1 विष्णुस्त्वं; G_3 विष्णुत्वं (as in text). K_4 D_8 अपि जग्मि°; D_8 अभिजग्मि°; T_1 अपि जज्ञि°; G_3 उपजज्ञि°.

11 K_3 om. 11^{ab}. — ^{a}) K_3 B D (except $D_{2.8}$) G_4 त्वद्वीर्येनिहते. — ^{b}) $K_{1.4.5}$ ब्रह्मवध्यावृतः प्रभो (K_1 °भुः). — ^{c}) K (except K_3) शक्रः (for वृतः). K_3 $D_{2.8}$ G_1 °श्रेष्ठः. — ^{d}) G_1 त्वच (for तस्य).

12 ^{a}) T_2 $G_{1.2}$ तु (for तद्). — ^{c}) D_1 तपसा (for मामेव). D_2 युज्यतां; G_4 भज° (for यज°). — ^{d}) $M_{2.4}$ पाल° (for पाव°).

13 ^{d}) $K_{1.4}$ D_8 M_2 °सर्वं.

14 ^{a}) K_3 स्वकर्मणैवं (for °भिश्च). — ^{c}) K_4 D_{n2} D_{n3} $D_{1.8-6}$ T_1 $G_{2.3}$ किंचित् (for कं°). K_1 $D_{2.8}$ T_2 G_3 $M_{1.2.3}$ इदं (for इमं). — ^{d}) K_1 D_8 क्षमध्वमप्यतंद्रिताः. — K_3 ins. after 14: K_2, after 15^{ab}:

99* शल्य उवाच ।
विष्णुर्विसर्जयामास देवान्सर्षिपुरोगमान् ।

15 ^{a}) T_2 शुभं; G_3 तथा (for शुभां). K_3 $D_{2.8}$ T_1 $G_{1.3}$ वाणीं; T_2 वाक्यं (for सत्यां). — ^{b}) $K_{2.4}$ Dn $D_{8-7.10}$ transp. तां and वाणीं. K_3 सत्यां ताम्; T_2 परमम् (for तां वाणीम्). T_1 $G_{1.3}$ सत्याम् (for वाणीम्). K (except K_3) Dn D_{8-3} अशरीरिणीं; G_3 अकुतोभयां. — After 15^{ab}, K_3 ins. 99*. — ^{c}) T G transp. सर्वे and सुरगणाः. — ^{d}) B_1 D_{n3} सुरर्षिभिः; D_1 M_{2-3} मह°

C. 5. 417
B. 5. 13. 17
K. 5. 13. 17

यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १५
तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १६
विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १७
संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरः पूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ १८
अकम्प्यं नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा च बलसूदनः ।
तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ १९
ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत ।
अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २०
प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ।
हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २१
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ।
एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २२
पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।
देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २३
प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २४
यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(for सह°).

16 a) K3 ततः; D5 तस्य (for तत्र). — c) K4.5 T2 G3.5 ववृधे; G4 प्रवृत्तः (for ववृते). B3 पावनार्थाय. — d) K (except K3) D5 D6.7.8.10 ब्रह्मवध्या°.

17 Before 17, D2.6.7 ins. शक्र उ°. — a) M3-5 विभजन् (for °भज्य). K2.3.4 B1.2.4 ब्रह्मवध्यां. B3 D7 वै; G2 च (for तु). — d) D10 महिलासु (for स्त्रीषु चैव).

18 D5 D10 om. 18ab. — a) D9 T2 स (for सं-). — b) K5 निःसृज्य; D4 विभज्य. — c) K2.4 B (except B4) D (except D5) भूत° (for पूत°). — d) K (except K3) वृत्रहा; D9 बलहा; S विमुक्तो (for वासवो). D1 आत्मना (for °वान्).

19 a) K3 अचाल्यं; B Dn D5 D2-7.9 अकंपत्; D1 M3 अकल्प्यं; T3 आगम्य (for अकम्प्यं). D1 तस्मात्; G1.5 स्वर्गं (for स्थानात्). K3 स्वस्थानस्थं च नहुषं. — b) K3 B D बलनिषूदनः (for च बल°). — d) B2 सु- (for च).

20 a) K3 B D (except D1.2.3.9) T2 देवः; T1 G1.2.5 M3 भीतः (for वीरः). — b) D5 विनश्यति; G6 न दृश्यत. — d) D2 T2 G (except G5) कालकांक्षी. D1 G6 च भारत (for चचार ह).

21 a) D5 D1.3.10 G3.4 प्रणष्टे (see below). D2.3 च (for तु). K (except K3) पुनः (for ततः). T1 G1.2 ततः प्रणष्टे देवेशे. — c) D5 D2 ततो (for तदा). G4 दीना (for देवी).

22 Cf. 1. 9. 4ab. — Before 22, M ins. शची. — a) K5 हुतं चापि (for यदि हुतं). — c) K1.4 D1.3.8.10 T G एकभर्तृकता मे (D1 च); B4 एकपत्नीत्वमेव (for °भर्तृत्वमेव). Dn2 D2.3 G1.2.3 M3 अस्ति; D1 इति (for अस्तु). — d) D2.3 वै; M चेन् (for वा).

23 a) D1 पुण्यं; T1 G1.2.3 आर्यां. K1 चैताम्; D1 चैतम्; M3-5 शिवमाम् (for चेमाम्). K1 दिव्यां; D1 दिव्यं. — b) D1 प्रवृत्तं; T2 प्रवृत्ते. K2.3 Dn2 D2.3 उत्तरायणीं (K3 °णात्); D1 T2 चोत्तर°. — c) Some MSS. रात्रीं. — d) K (except K3) Dn1 D2.4.7.8.10 सिध्यंतां मे °रथाः.

24 a) K3 प्रीयतां; K3 नियता; D1 प्रयाता; D5 T2 प्रयतां. D2 तां (for च). K1 वचिम तां (for च निशां). K3 G4 M2.4 निशा- — b) K1.3 उपा(K3 °प)तिष्ठत्; D9 G3 उपतिष्ठति. K1 सा मयि; K3 मामिति; T1 तत्र ह. — c) K1.4.5 D1.3.10 पतिव्रतानां; K3 D7.8 G3 M3 °व्रतत्वात्; D5 पातिव्रत्यस्य. — d) D5 G4 उपाकरोत्; G2 अथाशृणोत्. — After 24, K4 ins.:

100* सा दृष्ट्वा तां ततो देवीं प्रत्युवाच यशस्विनी ।

25 K3 transp. 25ab and 25cd. — a) G (except G6) मे; M अपि (for असौ). — b) K3.4 वै सं- (for देशं). G3 ह; G4 नः (for मे). — c) S प्र(G3 प्री)त्या-होपश्रुतिर् (G2 °र्ति). K B4 Dn D2-4.5.8 G4 देवीं. — d) M (except M3) सत्यासत्येन (for सत्यं स°). Dn1 दृश्यते; M2.3 दृश्यता.

Colophon. K1.2.4.5 B D G3 M3-5 all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (G3 M3-5 इंद्र-

१४

शल्य उवाच ।

अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १
इन्द्राणी संप्रहृष्टा सा संपूज्यैनामपृच्छत ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २

उपश्रुतिरुवाच ।

उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥ ३
पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ।
क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ४

शल्य उवाच ।

ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ।
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ५
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ६
तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥ ७
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ८
पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तया ।
बिसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ९ C. 5. 425 B. 5. 14. 11 K. 5. 14. 11

विजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1.4.5 B1.3.4 D8 पुरोहितयानं; M1.3 ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तकरणं (M3 °कथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D31 D5.7.10 S 13; D3.6 12. — *S'loka no.:* K3 28; Dn 27.

14

1 a) D10 M3 पूर्तां (for पूर्नां). K2-3 D5.6.8.10 T1 G1.5 M (except M1) रूपिणी. G3 M देवीम् (for साध्वीम्). — c) K3 ततस्तां रूप°.

2 a) G2 सुश्रोणी (for इन्द्राणी). K (except K4) B3.3.5 D (except D2.5.8) सं(K3 D1 सा)प्रहृष्टात्मा (for °हृष्टा सा). — b) K3 T1 G (except G3) इदम् (for एनाम्). B1.3.4 D (except D1.2.5-10) अथाब्रवीत्; T1 G उवाच तां (G4.5 *sup. lin.* ह). T2 संपूज्य समुवाच तां. — d) K3 तत् (for का), and वरांगने (for वरान°). — After 2, T2 ins.:

101* एवमुक्ता तथेन्द्राण्या देवी वाक्यमथाब्रवीत् ।

3 K3 G3.4 om. the ref. — a) D5.9 देवी; M (except M1) भद्रे (for देवि). — c) D5.8 देवि (for चैव). G2 संप्राप्य. — d) K (except K2) transp. तव and सत्येन. K3 भामिनि; B D (except D1.2.8.10) भाविनि (for तोषिता). T G भवत्याः सत्यभाषितात्.

4 a) K3 B (except B2) D (except D1.2.8-10) T2 G3-5 च (for असि). D1.2.8 युक्तासि (for युक्ता च). — b) K1.3 D8 S शमेन; K3 तपसा; B3-4 दमेन; D3 समेन (for यमेन). B2 विनयेन; D2 विषमेण; G3 च दमेन (for निय°). — d) D1.2.8.9 देवि (for देवं). K1.3 शत्रुनिषू°; G3 यज्ञारिसूदनं; some MSS. °निसूदनं. — e) T2 आगच्छ (for अन्वेहि). — f) D1 प्रेक्षसे (for द्रक्ष्यसे).

5 All MSS. except G3 om. the ref. — a) K3 Dn3 D5.7.10 Cn प्रहितां (for प्रस्थितां). — b) K2.3 पृष्ठमन्वगात्; B1-3 पृष्ठतोन्वया(B3 °गा)त् (for सा सम°). — c) D3 T2 G1.4.5 देवारण्यम्. — d) G1.4 ततः (for बहून्). K3 (*sup. lin.* as in text).5 D3 D2.8-10 तथा (for ततः). — f) B3.4 आसदत्; T G आगता (for आगमत्).

6 a) T1 G मुंजवंतं (G3 °वन्तं तं) (for समुद्रं च). — b) K D5.10 °विस्तरं. — c) G3 आजगाम (for आस°). — d) D3 T2 G1-3 °लताकुलं; T1 G4.5 °लतायुतं.

7 b) D2.8 °शकुनिसेवितं; T1 G1 °शकुनिनादितं; T2 °शकुनिसंवृतं; G3 °द्रुमलताकुलं.

8 b) K3 सुरभीणि समंततः. — c) T2 अनु° (for उप°). — d) K प्रोत्फुल्लानि (K3 पुष्कलानि). B1 च सर्वतः (for सह°). — After 8, K (except K3) D (except D3 D1.9.10; D2 marg. sec. m.) ins.:

102* सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ।
गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ।
[(L. 2) K1-3 D3 °णोद्गतनालेन.]

9 a) M transp. पद्मस्य and भित्त्वा. D3 तु; S स

C. 5. 439 B. 5. 14. 12 K. 5. 14. 12 तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १०
इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ ११
किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ १२
इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यमदान्वितः ।
दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ।
उपतिष्ठ मामिति क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥ १३
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ।
एतेन चाहं संतप्ता प्राप्ता शक्र तवान्तिकम् ।
जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १४
प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।
तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

शल्य उवाच ।
एवमुक्तः स भगवाञ्शच्या पुनरथाब्रवीत् ।
विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १
विवर्धितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भामिनि ।

(for च). — ^{c}) K_3 D_{n1} D_8 T_1 $G_{1,2,3}$ $M_{1,3}$ विसर्त्तंतु प्रविष्टं; C_3 as in text. $B_{2,4}$ S तु (T_2 M_2 तं) (for च). K_4 विश्रांतमुपविष्टंतं. — ^{d}) K_4 तंत्रा (for तत्र). M शचीपतिं (for शतक्रतुम्).

10 ^{a}) K_3 transp. दृष्ट्वा and च. $B_{1,3,5}$ अति°; B_2 D_2 तु; D_1 T $G_{1,2,3}$ M अथ (for च). D_8 सूक्ष्मरूपेण; G_3 चैव रूपेण; G_4 अथ सुरश्रेष्ठं (for च सुसू°). — ^{b}) $K_{4,5}$ वेषेण; $G_{3,4}$ सूक्ष्मेण (for रूपेण).

11 Before 11, M (except M_1) ins. शल्यः. — ^{b}) D_1 विशुद्धैः; C_3 विश्रुतैः (as in text). — ^{c}) K_2 D_8 स्तय° (for स्तूय°). T_1 $G_{1,3}$ तथा; G_2 $M_{1,2}$ तदा (for ततो). T_1 $G_{1,3}$ स्तोत्रैः (for देवः).

12 ^{a}) $K_{1,4,5}$ $D_{2,8-10}$ T_2 G_3 इह; D_1 त्वसि; G_2 अपि (for असि). — ^{b}) D_{10} G_3 नु (for तु). — After 12^{ab}, K (except K_3) D_8 ins.:

103* केन चास्मि त्वयाख्यात इहस्थो वरवर्णिनि ।

13 ^{b}) T_1 G प्राप्तो (for प्राप्य). K_{3-5} B (except B_1) D (except $D_{1,2,3,9}$) °समन्वितः (for °मदान्वितः). — ^{c}) K_3 B_1 D_2 तु; T_2 स (for च). M_{2-4} दुरात्मा स (for च दुष्टात्मा). — ^{e}) Hypermetric! K_4 T_1 उपातिष्ठ; T_2 उपैहि; G_3 आतिष्ठ (for उप°). K_1 B_{2-5} D_{n2} D_8 $D_{5-7,10}$ T_1 G_1 $M_{2,4}$ इति स; $K_{3,4}$ D_{n1} $D_{1,2,3}$ इति मां; B_1 D_2 इति मा; T_2 मामिह (for मामिति). K_5 G_2 उपतिष्ठत (G_2 °ति) मां क्रूरः. — ^{f}) T_2 $G_{1,2,3}$ M मयि; G_2 प्रभो (for मम).

14 ^{a}) K (except K_3) आयास्यसि (for त्रास्यसि). — ^{b}) T_2 $G_{2,3}$ M मा (for मां). — ^{c}) $B_{1,3}$ M संत्रस्ता; B_5 D_n D_8 D_{8-10} G_4 °प्राप्ता (for °तप्ता). K_1 एतेन कारणेनाह; $K_{3,4}$ D_2 एतेनाहं संप्रतप्ता (K_4 °प्त); K_5 एतेन चाहं संप्रतप्ता (hypermetric). — ^{d}) B_5 D_{n2} दुःखं; D_{n1} $D_{5-8,10}$ दूनं; D_8 तप्ता (for प्राप्ता). G_3 संतप्ताहं (for प्राप्ता शक्र). — T $G_{1,3-5}$ read 14^{ef} after 15, followed by 104*. — ^{f}) $K_{3,5}$ तं दुष्टं (for नहुषं). D_1 क्रूर° (for पाप°).

15 ^{a}) B_1 D_3 $M_{1,3,4}$ प्रकाशय स्व(B_1 त्व)मात्मानं; B_{2-5} D_n D_8 $D_{5-8,10}$ प्रकाशयात्मनात्मानं. — ^{b}) G_2 दैवेन हतचेतनः. — ^{c}) K_3 स्वमा° (for समा°). D_1 प्रभो (for विभो). — After 15, T $G_{1,3-5}$ read 14^{ef}. T $G_{1,3-5}$ ins. after 14^{ef} (transposed): G_2 M, after 15:

104* यथैव च महाराज त्वया वृत्रो निषूदितः ।
[T_2 M (except M_4) स; G_2 हि (for च).]

Colophon. $K_{1,4}$ B D (except D_{n2} D_2) T_1 G_1 M_{2-5} all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (M_{2-5} इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* $K_{1,4}$ $B_{1,2,4}$ पुरोहितयानं; D_3 इंद्रसदर्शनं; G_1 शच्युपश्रुतिसमागमे इन्द्रोपलब्धिः; M_1 शच्युपश्रुतिसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 D_{n1} $D_{5,7,10}$ S 14; $D_{4,8}$ 13. — *S'loka no.:* K_3 17; D_n 18.

15

1 ^{a}) K (except K_5) D_8 T G M_3 तु (T_1 G_1 च) (for स). — ^{b}) T_2 शचीं (for शच्या). D (except $D_{1-4,8}$) तां पुनर् (for पुनरथ).

नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २
गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।
गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि तनुमध्यमे ॥ ३
ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४
इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५
नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६
भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७
न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ।
सत्येन वै शपे देवि कर्तास्मि वचनं तव ॥ ८

इन्द्राण्युवाच ।
यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९
कार्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय ।
वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ।
वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ॥ १०
इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
इच्छाम्यहमिहापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ।
यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥ ११
वहन्तु त्वां महाराज ऋषयः संगता विभो ।
सर्वे शिविकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ १२
नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
सर्वेषां तेज आदत्स्व स्वेन वीर्येण दर्शनात् । C. 5. 459 B. 5. 15. 14 K. 5. 15. 14

---

2 a) K (except K2) D10 T2 मुनिभिद् (for ऋषिभिद्). — b) Dn D1.2.4.7 G4.5 हव्यकव्यैश्च. B D (except D1.2.6.8–10) भाविनि. — c) T2 इति (for नीतिम्). D1 अनु°; T2 मंत्रं (for अत्र).

3 a) G3 एवं (for गुह्यं). D10 S om. च. K1.4.5 B1 D2–4.8 एव (for एतत्). K5 धार्यं (for कार्यं). — b) K3 D1 G4 कथातव्यं (for आख्या°). — d) K (except K2) वदस्व; D1 ब्रूहि त्वं (for ब्रवीहि). B2.4 D (except D1.2.8.10) च सु° (for तनु°).

4 b) B1 जगत्प्रभो. — c) K5 वशप्राप्ता; T1 G1.2.4.5 वशीभूता. K1 चाहं; K2 D1.9 T2 प्रीत्या (for प्रीता). G3 एवं ते विनयी प्रीता. — d) D12 भविष्यामि तवान्तिकं.

5 b) S (except G3) पत्या (for पत्नी). D8 पौलोमी (for पत्नी सा). — c) K3 B1 D1.2 T G1.2.4 M तं (for तु). K1.4 D2.3 G3.5 एवमस्त्वित्य(D2.3 G3 °स्तु त)थेत्युक्त्वा.

6 b) K4 B D (except D1.2.10) सस्मितो. — d) D1.2 G3 ब्रवीषि (for करोमि).

7 K1 om. 7a–8b. — b) D2 तत्कर्तास्मि प्रसीद मे. — D2 om. 7cd. — d) K4.5 करिष्यामि (for तत्करिष्ये).

8 K1 (cf. v. l. 7) T1 om. 8ab. — a) S (mostly) व्रीडा (for व्रीडा). — b) D1 मम (for मयि). B D (except D1.2.10) T2 G3 विश्वसेः (for °स). — c) Dn1 G3 च; D1.8 एव; D10 अहं; T1 G2–4 M (except M2) ते (for वै). — d) K3 B D (except D1.2) करिष्ये (for कर्तास्मि).

9 B2 G1.5 शच्युवाच (G1.5 om. उ°). — a) K3 B D (except D1) M1 transp. त्वया and कृतः. — b) K (except K1) T1 G M2.4 आकांक्ष (for °क्षे). — c) K2.4 B1 D1.9 G1.2.5 transp. भर्ता and मे. — d) G1.5 नरा° (for सुरा°).

10 G3 om. 10a–11d. — a) M कार्यार्थं (for कार्यं च). D10 हृदये (for हृदि मे). D4.8 T2 तु; D2 च (for तद्). — b) T1 G1.2.4 उप° (for अव°). — d) K2 D7 एव; K4.5 एवं (for एतद्). — f) D7 गता (for ततः). M2–4 ततस्त्वां (for ततः स्यां). K1.2.4 D7 G3 अहं (for स्यां). D9 मम चेदिच्छसि प्रियं; T1 G1 ततस्त्वं कर्तुमर्हसि.

11 G3 om. 11abcd (cf. v. l. 10). — b) K2 B (except B4) चा; D3 च (for अथ). D3 G4 transp. रथाः and तथा. — c) K (except K2) D10 अपूर्वं वै; B2.3 Dn D3 D2.5.6.8.9 अथापूर्वं. — f) D1 T1 G1.5 M1 सुराणां (for असु°).

12 a) D8 M1.3.4 त्वा (for त्वां). K3 B Dn D3 D2–8 °भागाः; D1.9 °भाग (for °राज). — b) K3–5 D2.4.10 मुनयः (for ऋषयः). K3 संस्थिता; D1 संश्रिता (for संगता). D9 T2 मुनयः (T2 ऋषयः) संशितव्रताः.

13 G2 om. 13abcd. — b) K2 D8 M2–4 अर्हसि (D12 अर्हथ). — c) K4 D1.9 T आधत्स्व; B Dn D3 D2–8.10 G3 M1 आदत्से. — f) B D (except D1.2.8.10) शक्नोति (for इच्छति).

14 S om. the ref. — a) K1.2.4 उक्ते (for उक्तस्). — b) K3 प्राहुर्ब्रह्मज्ञानदुर्बलः. — c) D10 भूयः (for

C. 2. 480 B. 5. 16. 15 K. 5. 16. 15 न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिदिच्छति वीर्यवान् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।
उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १४
अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।
दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥ १५
न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन् ।
अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १६
मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥ १७
न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।
चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १८
तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।
सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।
पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ १९
एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।
विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ॥ २०
अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च ।
कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २१
नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमुवाच सा ।
समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ।
शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥ २२
बाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ।
न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः ॥ २३
न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ।
अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ॥ २४
इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ।
शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ २५

चापि). — ^{d}) T_2 इंद्राणीं; M (except M_4) नरेंद्र: (for सुरेन्द्र:).

15 Before 15, all MSS. ins. नहुष उ° (S om. उ). — ^{c}) D_2 T_2 $G_{2.4.5}$ रुचिरं; G_3 कथितं.

16 ^{ab}) $G_{3.4}$ ना(G_4 ना)ल्पवीर्यो भवति यो वाहान्न (G_4 °न्स) कुरुते मुनीन्.

18 ^{a}) K_2 क्रुद्धे मयि विनश्यंति. — ^{b}) $K_{2.4.5}$ B_1 T_1 G (except G_5) M_{2-5} सर्वे°; M_2 सप्त (for सर्वे). — After 18, T_2 $G_{1.3}$ ins.:

105* अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च महेश्वरः ।
मयि हव्यं च कव्यं च लोकाश्चैव सनातनाः ।
[(L. 2) T_2 प्रतिष्ठिताः (for सना°).]

19 T_1 om. 19. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ देव° (for ब्रह्म°). T_2 तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः. — G_2 (which om. 19^e–20^b) ins. 107* after 19^{cd}. — ^{e}) K (except K_2) D_{12} माहात्म्यं पश्य मे देवि; Dn $D_{4.6.8}$ पश्य माहात्म्ययोगं मे. — ^{f}) $D_{5.10}$ समृद्धिं (for ऋद्धिं च). — After 19, T_2 (om. line 2) $G_{1.3}$ ins.:

106* हतौजसो मया सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ।
चक्षुषा तेजः पश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ।

20 D_5 om. 20; G_2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — Before 20, N (except K_1; D_5 om.) T_1 $G_{1.4.5}$ ins. शल्य उ° (T_1 $G_{1.4.5}$ om. उ). — ^{a}) D_1 M_{2-5} अथ; $M_{1.2}$ च (for तु). — ^{b}) $K_{1.2}$ तु (for च). — T $G_{1.3.4}$ M_1 (om. lines 1 and 4).$_5$ ins. after 20^{ab}; G_2 (om. lines 1–3), after 19^{cd}:

107* अथ संचिन्त्य नहुषो बलवीर्येण भारत ।
विसृज्य सुप्रतीकं च नागमैरावतं तथा ।
हंसयुक्तं विमानं च हरियुक्तं तथा रथम् ।
स तु दर्पेण महता परिभूय महामुनीन् ।
[(L. 1) T_2 $G_{3.4}$ वीर्येण भरतर्षभ; M_5 बलवीर्यसमन्वितं.]

— ^{c}) $K_{1.2.5}$ T $G_{1.2.5}$ M तु; $B_{2.3}$ Dn $D_{2-4.6}$ $G_{3.4}$ च (for स). — ^{d}) T $G_{1.4.5}$ मुनीन् (for ऋषीन्). $K_{1.5}$ स ऋषीन्नियमस्थितान्; B_3 ऋषीन्नियमसंयतान्.

21 ^{a}) K_2 $D_{1.3.10}$ S (except T_2) °ण्यावलेपेन. — ^{b}) K_3 B D (except $D_{1.2}$) T_1 $G_{1.5}$ $M_{3.4}$ मद(D_{10} वर)बलेन; $M_{1.2.5}$ बलमदेन. — ^{c}) T_2 G_3 कामयुक्तः. K_3 D_6 G_{2-5} M (except M_5) तु°; D_1 च (for स).

22 Before 22, T_2 G_3 ins. शल्यः. — ^{a}) $B_{1.3}$ D_{10} सा (for च). — ^{b}) K_3 B Dn D_5 $D_{2-8.10}$ अथाब्रवीत् (for उवाच सा). K_4 D_3 च; K_5 D_1 T_1 ह (for सा). — ^{c}) G_{2-4} °शिष्टश्च (for °शेषो). T G च (for मे). — ^{d}) K_2 $B_{3.4}$ D_2 तु; G_3 च (for इह). — ^{e}) D_5 $D_{3.6}$ तं (for त्वं). — ^{f}) K_1 भक्तायां.

23 ^{d}) T_2 नहुषो. $K_{1.4.5}$ °चेतनात्; T_2 °चेतनः.

24 ^{b}) T_2 M_4 (*sup. lin.* as in text) हत (for गत). K_3 B_4 D_1 T_1 $G_{1.4.5}$ एव (for एष). $B_{3.4}$ नृपाधमः; D_{12} T_2 G_3 नराधिपः; D_8 न संशयः. — ^{c}) K_1 ऋषीणां च (for महर्षीणां). — ^{d}) B (except B_2) Dn D_8 D_{2-8} T_2 $G_{3.4}$ हतः (for हतः). D_{10} वाहनाद्धतमंगलः.

तत: प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हवि: ।
बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ २६
तस्माच्च भगवान्देव: स्वयमेव हुताशन: ।
स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ २७
स दिश: प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचीयातिमनोगति: ।
निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ २८
अग्निरुवाच ।
बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।
आप: शेषा: सदा चाप: प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ।
न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ २९
शल्य उवाच ।
तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ॥ ३०
अग्निरुवाच ।
नाप: प्रवेष्टुं शक्ष्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३१
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मत: क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेज: स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्याय: ॥ १५ ॥

१६

बृहस्पतिरुवाच ।
त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्त: सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १
त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुन: । G. 5. 424 B. 5. 15. 2 K. 5. 15. 2

---

25 K_3 D_1 T_3 om. (hapl.) 25^{bc}. — ^{a}) M (except M_1) तु (for च). K_1 अपि गमिष्यामि; K_{2-3} अप्याप- विष्यामि; G_4 अहं गमि°; M (except M_1) अभिगमि°.

26 ^{a}) M_1 वह्निं स (for विधिवत्). — ^{b}) $D_{1.3}$ सुमहत् (for परमं). — ^{c}) D_3 °राज (for °तेजा). — ^{d}) D_1 देवराजप्रशांतये. — After 26, B_3 D_n D_2(marg.).$_{3-5}$ T_3(marg.) ins.:

108* हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्राजन्शक्रमन्विष्यतामिति ।
[D_{n2} $D_{2-6.8}$ T_3 अन्वेष्य°; C_n as above.]

27 K_4 (hapl.) om. from मद्भुतं in 27^{c} up to °पाग- मत् in 28^{f}. — ^{d}) K_3 B D (except $D_{1.9}$) तत्रैव (for सहसा).

28 K_4 om. up to °पागमत् in 28^{f} (cf. v. l. 27). — ^{a}) D_{10} सर्वा: (for चैव). — ^{b}) B_6 D_{n1} $D_{3.4}$ पर्वतानि (for °तांश्च). — ^{d}) K_1 D_n D_{n1} $D_{5-7.9}$ विचि- त्याथ; K_3 विचीयाथ; $K_{4.5}$ विजगाह; B D_{n2} $D_{2-4.8}$ विचित्याथ; D_1 विदेशांश्च; D_{10} समन्विष्य; T G $M_{1.2.4}$ (*sup. lin.* as in text) विचिनोति (for विचीयाति-). D_1 महोदधीन्; G_2 महामति:; M_4 (*sup. lin.* as in text) मनोत्थित: (for -मनोगति:). — ^{e}) K_3 D_{1-3} निमिषांतर°. — ^{f}) D_3 °गत: (for °गमत्).

29 G_6 om. the ref. M_1 वह्नि: (for अग्नि:). — ^{b}) K_3 B D (except $D_{1.2.9}$) इह (for अहं). — ^{c}) T G तथा (for सदा). — ^{d}) G_3 °हं नाहमुत्सहे.

30 All MSS. om. the ref. — ^{ab}) K_1 महातेजा:; K_3 आंगिरस:; K_{2-5} म(K_5 बृ)हत्तेजा:; D_3 T_1 G M बृहस्पति: (for देवगुरु:). K (except K_3) $D_{1.10}$ आपो (for अपो). K_3 G_4 महामते. T_3 बृहस्पतिरथोवाच त्वमापो विश पावक.

31 ^{a}) D_{n1} $D_{8.9}$ शक्ष्यामि (for शक्ष्या°). — ^{d}) $M_{1.2}$ मे (for ते). K (except K_3) T $G_{1.2.4.5}$ महाकवे; $B_{1.3}$ G_3 महामते. D_3 प्रपन्नोस्मि महामते.

32 = Manu 9. 321. — ^{c}) T_1 G (except G_3) सर्वगतं (for °त्रगं). — ^{d}) B_3 स्वं स्वं (for स्वासु).

Colophon. $K_{1.2.5}$ B D (except D_{n2}) T_1 G_1 M_2 all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (D_1 इंद्रजय; T_1 G_1 M_3 इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* $K_{1.4}$ D_3 पुरोहितवाक्यं; D_3 शचीवाक्यं; G_2 इंद्रान्वेषणे अग्निबृहस्पतिसंवाद:; $M_{1.2}$ इंद्रान्वेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_{n1} $D_{5.7.10}$ S 15; D_{n2} 16; $D_{2.8}$ 14. — *S'loka no.:* K_3 35; D_n 34.

16

1 ^{ab}) = (var.) 1. 220. 22. K_4 D_1 T_3 $G_{3.4}$ M_3 °भूतानां (for °देवानां). — G_3 (hapl.) om. 1^{bc}. — ^{c}) K_1 अग्ने (for अन्त:). $K_{1.2.4}$ D_3 सर्वभूतेषु. G_4 त्वमं- तश्चरसि भूतानां (hypermetric!). — ^{d}) G_3 त्वमसि

G. 5. 464
B. 5. 15. 2
K. 5. 15. 2

त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥ २
कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३
त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४

सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५

त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ ६
त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७
स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८

शल्य उवाच ।

एवं स्तुतो हव्यवाहो भगवान्कविरुत्तमः ।
बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९
प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः ।
आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १०
अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।

(for चरसि).

2 2^{ab} =(var.) 1. 220. 23^{ab}. — ^{a}) K (except K_2) transp. आशु: and एकं. G_6 as in text. — T_1 om. 2^{cd}. — ^{c}) D_1 क्वापि (for त्यक्तं). $K_{2.3}$ D_{10} ह्यैवं; D_3 चैतद्; G_3 सर्वं; G_4 इदं; M_3 सह (for चेदं). — ^{d}) $K_{3.4}$ न स्याद् (for नश्येद्). K_5 विनश्यति न संशयः; D_1 अन्यं न स्याद्धुताशनाद्.

3 =(var.) 1. 220. 25. — ^{a}) K_1 $D_{1.3.5}$ तुभ्यं कृत्वा (by transp.); K_{3-5} T G (except G_5) तव कृत्वा. — ^{b}) $K_{1.4.5}$ सत्कर्म°; K_2 B_1 D_2 $D_{5.7.8.10}$ T_2 G_2 °विहितां. — ^{d}) K (except K_2) D_6 T G (except G_5) पुत्रै° (for सुतै°).

4 ^{a}) K_1 D_3 D_1 हव्यवाह. M त्वम(M_2 °द)ग्ने हव्यवाहस्तु ($M_{1.2}$ °स्त्वं). — ^{c}) D_3 यजंते. D_2 सत्रे; T_2 यज्ञैस् (for सत्रैस्). — ^{d}) K_1 यजंति; T_2 मंत्रैश्च; G_2 यच्छंति (for यज्ञैश्च). K_1 T_1 $G_{1.3.4.5}$ परमा(G_2 च वरा°; G_4 विविधा)ध्वरैः; G_3 परमेश्वरं.

5 ^{a}) K_1 D_{32} हुत्वा (for सृष्ट्वा). K_4 त्वम् (for त्रीन्). G_1 हव्यवाहः; M_3 जातवेदाः. K_5 सृष्ट्वा च लोकान्त्रुति मान्हव्य°. — ^{b}) D_6 S (except T_2 $G_{2.3}$) transp. प्राप्ते and काले. $K_{2.3.5}$ G_4 ससूत्रः; D_6 प्रसिद्धः; T_2 समस्तान् (for समिद्धः). — ^{c}) B (except B_1) D (except D_1) त्वं सर्वस्य (for सर्वस्यास्य). K_4 जगतस्त्वं (for भुवनस्य). $K_{3.5}$ त्वं प्रसूतिः (for प्रसूतिः).

6 =(var.) 1. 220. 26. — ^{a}) D_2 एव (for अग्ने). — ^{b}) B (except B_1) Dn D_5 $D_{8-8.10}$ T_2 (before corr. as in text) मनीषिणः; M (except M_1) महाद्युते (for त्वमेव हि). G_{3-5} च (for हि). D_2 ते विशश्वाश्च विद्युतः. — ^{c}) $K_{3.4}$ B Dn $D_{2-4.6.7}$ वहंति; D_5 G_4 वहंते. — ^{d}) B_1 भानवः; B_{2-4} D (except $D_{1.2}$) हेतयः (D_6 °यः); T_2 दीप्तयः; G_1 रश्मिभिः; G_5 रश्मयः; Ca, d.s हायनाः (as in text).

7 7^{ab} =(var.) 1. 220. 28^{ab}. — ^{a}) K_3 T_2 त्वय्यापो; G_3 त्वय्यासीन् (for त्वय्यापो). $K_{3.4}$ D_{10} विहिताः (for (for नि°). — ^{b}) T_1 $G_{1.3}$ विश्वं (for सर्वं). — ^{c}) D_9 अस्तु (for अस्ति). — ^{d}) T_1 $G_{1.3}$ सुव्रत (for पावक).

8 ^{a}) T_2 G_3 M त्वां; G_4 त्वां (for स्व-). D_9 विशते सर्वो (for भजते सर्वो). — ^{b}) K_5 T_1 G_1(*sup. lin.* as in text).$_4$ विशतु (for विशस्व). — ^{c}) K_5 D_2 G_3 M (except M_2) त्वा (for त्वां). — ^{d}) T G ब्रह्म- (for ब्राह्मैर्).

9 N (except D_3) M (except M_1) om. the ref. — ^{a}) B D (except $D_{2.9-10}$) T $G_{1.2.3}$ हव्यवाट् स (for °वाहो). — ^{b}) K_4 $D_{2.10}$ T_1 G_{1-3} कविसत्तमः. — ^{c}) D_9 ह्यवाचेदं (for अथोवाच). — ^{d}) K_1 उत्तरं; D_{32} G_3 अब्रवीत् (for उत्तमम्). — ^{e}) M (except M_1) transp. ते and शक्रं. G_4 अहं (for ते). — ^{f}) K_1 $D_{1.2}$ अहं (for ते).

10 Before 10, $K_{3.5}$ B D (except D_{31} $D_{1.2}$) $G_{4.5}$ M ins. शल्य उ° (S MSS. om. उ°). — ^{a}) D_2 विविश्य (for प्रविश्य). — ^{b}) B_1 सपर्वताः; D_6 समुत्पलाः (for सपल्वलाः). — ^{c}) Dn $D_{3.4}$ आससाद (for आज°). $K_{1.4.5}$ तद्वै; K_3 D_2 S तत्र (T_2 M_1 तत्तु) (for तच्च). — ^{d}) M_{3-5} transp. गूढः and यत्र. $B_{2.4}$ शचीपतिः (for शत°).

11 ^{a}) G_4 सहाग्निः; $M_{2.3.4}$(*sup. lin.*).$_5$ सरसि (for पद्मानि). — ^{c}) K_4 अभ्य°; Dn $D_{3.4.7.9}$ अपश्यत्स; G_3 अपा° (for अन्व°). Dn $D_{3.4.7.9}$ तु (for स). — ^{d}

अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं बिसमध्यगतं स्थितम् ॥ ११
आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥ १२
गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३
महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४
शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्शत्रून्निषूदय ।
उत्तिष्ठ वज्रिन्संपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५
महेन्द्र दानवान्हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ।
अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ।
त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६
त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य ईड्य-
स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।
त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र
त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७
पाहि देवान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि ।
एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८
स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ।
अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थितम् ॥ १९
किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।
वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष यः ॥ २०

बृहस्पतिरुवाच ।

मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।　C. 5.505 B. 5.16.21 K. 5.16.21

MSS. बिस°, विस° or विश° also. B (except B1) Dn Ds D6–8.10 तथा; D7 स्थिरं; G3 प्रभुं (for स्थितम्). T2 बिसमध्ये व्यवस्थितं.

12 a) S (except G2) आगम्य. D5.9 M3 च पुनस्; M3–5 सरसस् (for च ततस्). — b) D10 M3 समा° (for तमा°). K (except K5) B2–3 D5.8.10 बृहस्पतिं. — d) K3 °तंत्वाश्रयं; S (except T1) °सूत्राश्रितं.

13 a) D5 S (except M3; G1 before corr. as in text) °गंधर्वै- (for °गन्धर्वैः). — c) K1.4 पौराणैः (for पुरा°). D1 कविभिर्; G3 स्तुतिभिर् (for कर्मभिर्). T1 G1.3 दिव्यैः (for देवं). M विविधाभिश्च स्तुतिभिः.

14 a) T1 G1.3 शत्रुः (for शक्र). — b) K2 D3.9 T2 M दानवस्; D7 दारितस् (for दारुणस्). K1 तथा (for त्वया). — c) D10 इभौ (for एव). — d) D9 अथोभौ; D10 संहतौ; T2 तथा तौ. K2–5 B2.4 D10 घोरदर्शनौ.

15 b) D5 T2 G3 सर्वे- (for सर्वान्). K4 om. from 15d up to हतः in 16d. — c) K1.2 D1 M (except M1) वज्रं; K3 B (except B1) Dn D5–8 शक्र; D10 च हि (for वज्रिन्). — d) D8 D10 मह°; T1 G1.3 ऋषीन्देवान् (for देवर्षींश्च). K5 स्वयमागतान्; D9 च सनातनान्; D10 समुपागतान् (for च समा°).

16 K4 om. up to हतः in 16d (cf. v. l. 15). — b) G3 लोकान् (for लोकाः), and (by corr.) प्रभो (for विभो). T2 त्वया लोकाः सुरक्षिताः. — c) T2 °दाय (for °साद्य). — d) B Dn1 D3–6 °तेजोति° (for °तेजोप°).

17 a) B (except B1) °देवेषु (for °भूतेषु). Dn D5 D5–8.10 शरण्य (for वरेण्य). K3–5 D5 S वरो (K3.4 D5 समो; K5 समं) वरेण्यः (K4.5 T2 °ण्य) (for वरेण्य ईड्यः). — b) D9 समो; G3 परं (for समं). D5 एव (for इह). — c) K5 शाश्वत् (for शक्र). — d) K1 G5 अभिमानं; K4 D7 महिमा त्वं; T2 शत्रुमार्गौ; G4 अतिमानं (for महिमानं). K1.3–5 गतिश्च; G4 च शक्रः; G5 च कर्ता; Cd.5 चकर्थ (as in text). K3 त्वं देवानामापदं हंसि नूनं.

18 a) K2 त्राहि; G4 शाधि (for पाहि). K2 D2 T2 G (except G2) transp. देवान् and लोकान्. K3 B2.4 Dn D5–8 सर्वान्; D5 M (except M1) लोकान् (for देवान्). K D (except D5 D6.8) T G च; M (except M1) स- (for स-). D5 माहेंद्र (for -लोकांश्च). — d) K1.2 G3 त्वमथा° (for बलमा°). — c) K1.3 D5 T G तु; D5 अथ (for च).

19 a) K2 om. च. D10 पुरेव (for स्वं चैव). G3 आदाय (for आस्थाय). — b) K2 सर्वभूत-; D5 (by transp.) स बभूव. — c) K1 D5 गुरून् (for गुरुं). K1 देवान् (for देवो). — d) K3 B D (except D1) अथ (D5 तथा) स्थितं.

20 a) D1 G4 वै (for वो). — b) M °बलः (for °सुरः). — c) K2 स; D5 तु (for च). K1.4.5 D10 अपि (for सु-). — d) K3.5 D1.2 G2.4 M3–5 सुः (for यः). B Dn D5 D5–8 यो वै लोकाननाशयत्.

21 a) K1 मानवो (for मानुषो). D5 (hapl.) om. from राजा up to नहुषो in 22a. — b) K (except K2) बलवीर्येण तेजसा; T2 महर्षिगण°. — c) K1.4.5 D8.10 T2 अनुप्राप्य (for °प्राप्तः). — d) D5 M बाधति नो (for नो बाधते). G2–4 अधिकं (for भृशम्).

C. 5. 505 B. 5. 16. 21 K. 5. 16. 21 देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वाञ्शो बाधते भृशम् ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कथं नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।
तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

देवा भीताः शक्रमकामयन्त
त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ।
तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च
गन्धर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे ॥ २३
गत्वाब्रुवन्नहुषं शक्र तत्र
त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।
तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त
आप्यायध्वं तपसा तेजसा च ॥ २४
एवमुक्तैर्वर्धितश्चापि देवै
राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।
त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्विनः
कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥ २५
तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं
मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित् ।
देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता
न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति ॥ २६

शल्य उवाच ।

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे
बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।
वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो
देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७

22 D_8 om. up to नहुषो in 22[a] (cf. v. l. 21); D_{n1} om. the ref. K_2 B D_8 $D_{2.5.7-10}$ शक्र (for इन्द्र). — [a]) K $D_{2.7-8}$ $G_{2.4}$ M_{3-5} तु; B_3 D_n $D_{3.4}$ च; B_4 वै (for नु). K (except K_3) मानुषो (for नहुषो). $G_{2.5}$ राजा (for राज्यं). — [b]) $K_{1.3}$ D_{n2} G_5 प्राप्य (for प्राप). D_{10} मानुषः (for दुर्लभम्). T_2 M देवानां प्राप्तवान् विभो (T_2 नृपः; M_1 प्रभो); G_3 देवराज्येभिषेचितः. — [c]) G_3 संयुक्तः (for वा युक्तः). — [d]) D_8 वो; T_1 G अथ (for वा). — After 22, T_1 G (except G_3) ins.:

109* तत्सर्वं कथयध्वं मे यथेन्द्रत्वमुपेयिवान् ।
[G_4 कथयस्व त्वं (for °ध्वं मे).]

23 T_2 G_3 om. the ref. G_4 गुरुः (for बृहस्पतिरु°). — After the ref., S ins.:

110* त्वयि प्रणष्टे देवेश विश्वं प्रव्यथितं जगत् ।
परस्परभयोद्विग्नं बभूवार्तमराजकम् ।
ततो देवैः सगन्धर्वैः सर्षिसंघैः सपार्थवैः ।
मानुषो नहुषो राजा देवराज्येऽभिषेचितः ।

[(L. 1) T_2 प्रविष्टे; $M_{2.3}$ प्रनष्टे (for प्रणष्टे). — (L. 3) $G_{2.5}$ ऋषिपर्वैः (G_3 °र्गैः); G_3 सर्षिसिद्धैः (for सर्षिसंघैः).]
— [a]) T_1 $G_{1.2.4.5}$ M_1(sup. lin.)$_{.2}$ ततो; $M_{1.3-5}$ यतो (for देवा). D_8 T_1 $G_{1.4.5}$ M नाकामयंत; $D_{1.9.10}$ नाकाम°; G_2 न काम° (for अकाम°). G_3 ततो हि ताः शक्रुमाः कामयन्त. — [b]) S (except T_2) राज्यं त्वया त्यक्तमिदं महात्मन्. — [c]) D_1 तथा; S ततो (for तदा). T_1 $G_{1.5}$ महर्षय° (for अथर्षय°). — [d]) B D_n D_8 D_{2-8} °मुख्या°; D_9 T_2 °सिद्धा° (for °संघा°).

24 [a]) $K_{1.2}$ D_n $D_{2-4.9}$ S transp. शक्र and तत्र. — D_4 (hapl.) om. from राजा up to देवै in 25[a]. — [b]) K_3 transp. नो and राजा. — D_{n2} $G_{4.5}$ om. भव. K_4 भव वै (for भव). B_1 T $G_{1.2}$ भुवनस्यास्य (for भव भुवनस्य). — [c]) K_3 G_3 अस्ति शक्तिः (for अस्मि शक्तः). — [d]) T_2 हीनसत्त्वाः; M आप्यायवध्वं (for आप्यायध्वं). B (except B_2) D (except $D_{1.3.9}$; D_4 om.) मां (for च).

25 D_4 om. 25[a] (cf. v. l. 24). — [a]) $K_{1.2.4}$ स एवमुक्तो; K_3 एवं त्वुक्तो; K_5 B_1 D_8 G_5 एवमुक्तो; D_1 T_1 G_2 एवं चोक्तैर् (D_1 °क्ते). D_{10} सर्षिदेवैः (for चापि देवैः). — [b]) G_3 °रूपः (for °वीर्यः). — [c]) T_2 त्रैलोक्यं. $M_{3.4}$ om. च. T_1 $G_{1.5}$ M_1 अस्मिन् (for च). M_1 प्राप्तराज्यस् (for प्राप्य राज्यं). K_4 B (except B_1) D (except D_9) G_{2-4} महर्षीन् (for तपस्विनः). — [d]) D_{10} transp. कृत्वा and वाहान्. K_1 D_9 लोकं; D_1 लोके (for लोकान्). M_{3-5} महात्मा (for दुरा°).

26 [a]) M (except M_1) °हन्तं (for °हरं). — [b]) T G तं (for त्वं). D_3 तं नहुषं; T_1 G त्वं नहुषं (for नहुषं वै). M तं पश्येस्त्वं नहुषं मा कदा°. — [c]) $B_{3.5}$ D_n D_8 D_{2-9} G_4 भृशार्ताः; D_3 प्रयाताः (for भयार्ताः). — [d]) B_1 नै पश्यंति; B_{3-5} D_n D_8 D_{2-10} $G_{3.4}$ न पश्यंते; D_1 दृश्यंते ते; G_3 पश्यंतो वै (for न पश्यन्तो). B D $G_{2.4}$ चरंतः (for चरन्ति).

27 [a]) K_1 T G ब्रुवति (for वदति). — [d]) G_4 transp. देवः and सोमः. D_8 D_{10} om. the first च.

ते वै समागम्य महेन्द्रमूचु-
र्दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।
दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च
पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ २८

स तान्यथावत्प्रतिभाष्य शक्रः
संचोदयन्नहुषस्यान्तरेण ।
राजा देवानां नहुषो घोररूप-
स्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ॥ २९

ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो
दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव ।
त्वं चेद्राजन्नहुषं पराजये-
स्तद्वै वयं भागमर्हाम शक्र ॥ ३०

इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पति-
र्यमः कुबेरश्च महाभिषेकम् ।
संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव तेन
रिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम् ॥ ३१

ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं
प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ।
तमाह शक्रो भविताग्ने तवापि
ऐन्द्राग्नो वै भाग एको महाक्रतौ ॥ ३२ C. 5. 517 B. 5. 16. 32 K. 5. 16. 34

---

28 a) K_5 G_3 समागत्य. — b) D_{10} शक्र (for चैव). — c) Dn G_1 $M_{1.3.4}$ त्वा (for त्वां). T G अद्य सर्वे (for अक्षतं च). — d) Dn D_{3} $D_{5-6.7}$ पश्याम वै; D_8 पश्यामि वै; T_3 संपश्यामो. K $D_{1.2.10}$ पश्याम देवेंद्र पुनः समग्राः.

29 a) After यथावत्, N (except $K_{1.2.3}$) T (T_2 marg. sec. m.) ins.:

111* च हि लोकपालान्
समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः ।
उवाच चैनान्.

[(L. 1) K_3 प्रतिपूज्येह राजा; D_{10} नृपलोकपालान्. — (L. 2) K_3 सर्वो मन्ये निहतारिं शक्रः.]
— D_3 om. from प्रतिभाष्य to °स्यान्तरेण in 29b. K प्रतिपूज्य (K_3 °भाज्य); M परिभाष्य. — b) $K_{1.2.3}$ संनोदयन्; $K_{3.4}$ B D (D_3 om.) G_3 °चोदयिष्यन्; $M_{3.4}$ °चोदितं (for °चोदयन्). D_7 नहुषं च (for नहुषस्य). T G M_1 अंतरायम्; $Cd._{s}$ अंतरेण (as in text). — d) S (except G_1) तस्मात् (for तत्र). K_1 $D_{3.10}$ साहाय्यं; $D_{5.7}$ सह्यं. K_1 transp. दीयतां and मे. S (except G_3) वै (for मे).

30 a) G_3 तत् (for ते). T G तु (G_3 ते) (for च). $K_{4.5}$ °कल्पो (for °रूपो). — b) D_{33} T $G_{1.3-5}$ दृष्टिविषं ($G_{3.4}$ °षस्); G_3 षष्टिर्विषं (for दृष्टी°). $K_{3.4}$ G M बिभेम; T बिभेमि. K_1 B Dn D_3 D_8 ईश; K_3 D_{10} शक्र; T_3 घोरं (for देव). D_7 दृष्टिविषयस्तस्य वै भीमदर्शः. — c) K_1 D_3 G_3 चेद्राजा; K_3 B Dn $D_{3-8.10}$ $G_{1.3-5}$ चेद्राजानं (K_3 °जा तं); D_1 चेंद्र जानन्; D_2 देवराजं (for चेद्राजन्). D_9 त्वां चेद्राजासौ नहुषः पराजयेत्. — d) $K_{1.2.3}$ B_{2-5} Dn D_3 $D_{3-8.10}$ G_1 (after corr.) ततो; K_3 B_1 D_1 ते वै; K_4 G_3 त्वत्तो; D_2 T G_1 (before corr.)$_{2.4.5}$ M_1 तं वै; D_9 न वै (for तद्वै).

31 a) K_5 अब्रवीत् (for अब्रवीद्), and भवन् (for भवान्). M_{3-5} भगवान् (for भवतु भवान्). K_3 इंद्रश्च पूर्वं वरुणश्च पश्चात्. — b) K_5 सहाभिषेकं; B (except B_1) Dn D_3 D_{3-5} मयाभि°. — c) K_{3-5} संप्राप्नुयुः; $D_{2.9}$ प्राप्नुवंत्वद्य; D_{10} संप्राप्नुवंतां; T G M_1 (orig.) अवाप्नुतां (T_3 अवाप्याहं; G_3 संप्राप्नुतां); M (M_1 sup. lin.) अवाप्तवान् (for संप्राप्नुवन्त्वद्य). K (except K_3) $D_{2.9}$ T G सहिता (T_3 °तो) देवताभिः (K_1 °ताश्च); D_{10} सह देवताभिः; M नहुषो (M_1 सहितो) देवताभिः (for सहैव तेन). Dn D_{3-7} दैवतैः; C_s तेन (as in text). D_1 (corrupt) प्राप्नुवंत्वद्य देवताः सहिता भीमरूपं. — d) G_3 रिपून् (for रिपुं). K_4 B Dn D_3 $D_{1.3-5}$ T_1 G_3 रिपुं जयाम; D_3 रिपुंजयं; M ज(M_1 ज्ञा)यामहे. B (except B_3) D_{n1} D_{3-8} तं (D_7 वै) नहुषं (for नहुषं). B_1 $D_{2-4.8.10}$ G_4 °रूपं (for °दृष्टिम्).

32 a) D_1 अनलः प्राह (for ज्वलनोऽप्याह). $T_{1.3}$ (m as in text) G ततस्त्वग्निः ($G_{1.3}$ °स्त्वनलः) प्राब्रवीदिंद्र भागं. — b) $K_{1.4.5}$ वै (for मह्यं). Dn भवत् (for तव). K_1 साहाय्यं; D_3 $D_{7.8}$ सह्यं (for साह्यं). D_2 करोमि (for करिष्ये). — c) $M_{3.4}$ तदाह. G_3 om. अग्ने and reads इति (for अपि). — d) $K_{1.3.4}$ ऐंद्राग्नयोर्; K_4 $B_{1-3.5}$ $D_{2-4.6.7}$ चैंद्राग्न्योर् (K_4 °ग्नयो); B_4 Dn D_3 $D_{3.5.8}$ चैंद्राग्नयोर् (D_{n1} °ग्नौ; D_{n2} °ग्नो; D_3 ग्नयो; D_4 °ग्नोर्). D_9 चेंद्राग्नी भाग एतौ महाग्नौ.

33 Before 33, except K_3 all MSS. ins.: शल्य उवाच (S om. उ°). — a) K (except K_3) एवन्; M ततः (for एवं). T_2 G संमंत्र्य (G_3 संयम्य); M सत्कृत्य (for संचिन्त्य); cf. v. l. 34. — T_1 $G_{1.3}$ transp. 33cd and 34ab. — d) K_3 राक्षसानां; B_1 धनदानां (for धनानां च). T G चाधिपं (T_2 G_3 अधिपं) (for च प्रभुं). $K_{3.5}$ D_3 D_1

G. 5. 518
B. 5. 16. 33
K. 5. 16. 35

एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ३३

वैवस्वतं पितॄणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तदा ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

शल्य उवाच ।
अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सहैव तैः ।
तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥ १
सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ २
दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर ।
दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥ ३

इन्द्र उवाच ।
स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ४
शल्य उवाच ।
पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५
एतदिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ६

M (M1 *sup. lin.* as in text) तदा (for तथा).

34 T1 G1.3 transp. 33[cd] and 34[ab]. — [b]) T1 G1 हि (for अपि). T1 G1.3 अपि (for तथा). — [c]) K3 D5 D8 G2 आधिपत्ये (for °पत्यं). — [d]) K3 D (except D5 D1.2.8.10) संचिन्त्य (for सत्कृत्य); cf. v. l. 33. N (except K1.2.4 D8) T G1.2.3 तथा (for तदा).

Colophon. K1.2.4 B D (except Dn3 D8) G1.3 M2.3, all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (G1.3 M2.3 इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K4.5 पुरोहितयानं; M2-5 इंद्रप्रत्यक्षी(M3 °क्ष)करणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn1 D4.7.8.10 S 16; D2.6 15. — *S'loka no.:* K5 Dn 34; D2 36.

17

1 [a]) D9 एवं (for अथ). B2 G8 संचिंतयता(G8 °मा)नस्य; D8 चिंतयतस्तस्य. — [d]) N (except K3) सदैवतैः; T G सहाम(G2 °सु)रैः. — [f]) D5 प्रत्यपद्यत.

2 [a]) S तत्र (T2 अथ) (for अर्च्य). Dn3 G3 M2.3 देवेंद्र. — After 2, S ins.:

112* दिष्ट्या हतारिं पश्यामो देवराजं शतक्रतुम् ।
विष्ट्या धर्मः स्थितो लोके दिष्ट्या लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

[(L. 1) T1 G2.3 पश्यामि. — (L. 2) M1 धर्मे स्थितो लोकः. — T G cont.: M ins. after 3[ab]:

113* दिष्ट्या पश्याम देवेन्द्र दिष्ट्या लोकान्पुनर्नयान् ।

3 [a]) Dn D3.4 अथ (for च). D1 नष्टः; M दग्धः (for भ्रष्टः). — [b]) M तिमिरं च प्रणाशितं. — After 3[ab], M ins. 113*. — [cd]) S (except T2 G3-4) transp. हतारिं and भवन्तं. K3 B1 D1 M1 पश्यामो. D1 सर्वे एव च; G3 M2 बलसूदनं; M1.3-5 बलसू°.

4 D1 शक्यः (for इन्द्र उ°). — [a]) D1 तु; S (except G3) वै (for ऽस्तु). — [b]) M3 प्रीतोस्मि. S transp. दर्शनात् and तव. — [d]) Some MSS. अर्घं.

5 K D1.2.3 S om. the ref. — [a]) K1 हि; K4.5 D9 T1 G1.3 च; D1 तद् (for तम्). K3 पूजितेपूपविष्टेषु. — [b]) K4 आसीनं (for आसने). K3 T2 मुनिपुंगवं. — [c]) D1.2 देवेंद्रः (for देवेशः). S (except T2) पप्रच्छ देवदेवेशः. — [d]) K (except K3) राजसत्तम; D3 T2 मुनिसत्तमं (for ब्राह्मण°). D1 प्रहृष्टवदनस्तदा; D9 प्रहृष्टेनांतरात्मना; T1 G M तदा तं नहुषं प्रति.

6 Before 6, M ins. इंद्रः. — [a]) T G श्रोतुम् (for एतद्). G2 पूर्वं हि (for इच्छामि). M अहं ब्रह्मन् (for भगवन्). — [b]) K4 तपोधन; D10 त्वयानघ (for द्विजो°). — [d]) D2 कामनिश्चयः; D7 पापदुर्मतिः.

अगस्त्य उवाच ।

शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ७
श्रमार्तास्तु वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
पप्रच्छुः संशयं देव नहुषं जयतां वर ॥ ८
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ १०

अगस्त्य उवाच ।

ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ ११
तेनाभूद्धततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ।
ततस्तमहमाविग्नमवोचं भयपीडितम् ॥ १२
यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १३
यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ १४
ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम् ।
दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।
विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १५ C. 5. 537 B. 5. 17. 17 K. 5. 17. 17

7 b) G3 मदाद् (for यथा). M सुदुर्मतिः (for दुरा°). — c) D10 transp. स्वर्गाद् and भ्रष्टः. — d) K2.4.5 B1.3.4 D5 D10 बलगर्वितः; D3 वरदर्पितः.

8 G5 om. 8ab. — ab) M श्रीमंतः (for श्रमार्ताः). K3 B (except B1) Dn D8 D2-5 च; D10 तं (for तु). D10 च (for तं). K1.5 M पापकर्मिणं; D5 पापचारिणं. T G (G5 om.) ऋषयस्तु परिश्रांता वाह्यमाना दुरात्मना. — d) K5 (m as in text) D7 M3 °र्षयोऽबलाः. — ef) D (except D1.2.8) transp. संशयं and नहुषं. K1.2 M2-5 देवाः; D6 T2 देवं; D10 घोरं; M1 देवः. K3 जयिनां (for जयतां). K (except K3) D5 D3.4.7 T G2.5 वरं; D1.8 G3 वराः (for वर). M पापचेतनं (for जयतां वर).

9 a) K2.3 इमे वै; C5 य इमे (as in text). K (except K3) M1 ब्राह्मणाः; C5 as in text. — c) K1.4.5 D1 प्रमाणा; C5 प्रमाणं (as in text). — d) D5 पार्थिव (for वासव). — f) S सहसा (for तमसा). K1 Dn1 D1.4 गूढ° (for मूढ°).

10 D2.8 ऋषिरुवाच; M3 ब्रह्मर्षयः. — a) G4 अथाधर्मेण वृत्तस्त्वं. — b) T G1.3 transp. धर्मं and न. D5 स्वधर्मं; G3 M अधर्मं (for धर्मं न). D5 नोपपद्यसे; T1 G1.3 च जिघृक्षसि; T2 प्रतिगृह्णसे; G2.4 M प्रतिगृह्णसि. K1.4.5 D2.10 (sup. lin. as in text) स्वमतं (D5 अधर्मं) च प्रशंससि; G5 धर्मं प्रतिजिहीर्षसि. — c) G2.4 M1.2.4 एतम् (for एतद्). — d) K1.4.5 D5 पूर्वोक्तं च; D1.5 G2.4 M1.2 पूर्वंप्रोक्तं. G5 मनीषिभिः.

11 a) K1 B4 तु; K3 T2 G2-4 सन् (for स). — b) K3-5 D3 S (except M2.5) ऋषिभिः (for मुनि°). K1.2 Dn1 D5 G3 वासवः.

12 a) K1 S (except G5) हृत°; K4 D2.8 गत° (for हत°). K1.4.5 B D (except D1.9) च; K2.3 असौ; T G1.2.4 सन् (for स). — b) K1.4.5 स निःश्रीकः; G4 अश्रीकश्च. B5 शचीपतिः; Dn D2.4 महीपतिः. — c) M1.2.4 अतः (for ततः). K4 B2.3.4 Dn D2.4.6 तमसाविग्नं; D5 D3.7.8 (before corr.) सहसाविग्नं; D10 सहसोद्विग्नं; G5 अहमुद्विग्नं; M ऋषयः क्रुद्धाः. — d) K2.3 B3 Dn D3-4.6 भयपीडितं (K3 D2.8 °तः). M अवोचन्भय(M2 °न्मुञ्च)पीडिताः.

13 a) M पूर्वे (for पूर्वैः). K3 Dn D3-6 ब्रह्मन्; B1 D3 कर्म; D3 वर्त्म; S मार्गं (for ब्रह्म). — c) D3-4 अदष्टं (for अदुष्टं). K3.4 B2.3.4 Dn D3.4.7.9 मे (for वै). — d) K1 यस्त्वं; K3 यन्मां; D10 यन्मे; G3 यस्य; G4 यस्मात् (for यच्च). K1.4.5 D5 मूर्ध्नोऽस्पृशः (D5 °शन्); D3 मौल्यस्पृशः; D10 मूर्ध्न्यस्पृशन्. T G1.2.5 यन्मूर्धन्यस्पृशः (G2 °शन्) पदा.

14 a) M देवान् (M3 एतान्) (for मूढ). — d) M3 हृतप्रभः.

15 a) D5 G2.5 परिभ्रष्ट. — b) K4.5 Dn1 D1 महीतले. — d) B1 T2 भवान्; T1 G M महीं (for महान्). — e) M चरिष्यसि च (for विचरि°). K1.2.4 D2 चीर्णेन; K4 T1 G M1.2 पूर्णे च; D1 चीर्णे तु; D2 T2 M3-5 पूर्णे तु (for पूर्णेषु). — f) D2 G3 ततः (for पुनः). T G गमिष्यसि (for अवाप्स्य°). — K3.4 D2 T G M1 ins. after 15: M2, after 16ab:

114* दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम तव वंशसमुद्भवम् ।

C. 5. 537
B. 5. 17. 18
K. 5. 17. 19

एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिंदम ।
दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥ १६
त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्शचीपते ।
जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १७
शल्य उवाच ।
ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।
पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १८
गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशां पते ॥ १९
उपगम्याब्रुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।
हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता ।
दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

शल्य उवाच ।
ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १
पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २
सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ।

T G M1.2 cont.:

115* निहतो ब्रह्मशापेन प्रपद्यस्व त्रिविष्टपम् ।

16 a) K1 D1.2.3 G3 असौ (for स). — After 16ab, K (except K2) D5 ins.:

116* नहुषस्तु सुदुर्बुद्धिर्दुरात्मा पापचेतनः ।
[K3 D5 पापपूरुषः.]

On the other hand, after 16ab, M2 ins. 114* and 115* (cf. v. l. 15). — d) S (except M3.5) ब्रह्मर्षि° (for ब्राह्मण°).

17 a) B (except B1) त्रिपिष्टपं(!). D9 समासाद्य (for प्रपद्यस्व). — c) Dn D8 D9 जितामित्र. — d) K1 महात्मभिः (for मह°).

18 K1.4.5 S (except G3 M1) om. the ref. — b) D5 °सेविताः. — c) G4 ऋषयः (for पितरः). D10 पितरो वसवो यक्षाः. — K1.2.3 om. 18d–19a. — d) K4 D1.2.9 S transp. भुजगाः and राक्षसाः. D8 भुजगाश्चैव राक्षसाः.

19 K1.2.3 om. 19a (cf. v. l. 18). — a) K3 B1 D1.3 पंनगाश्चैव; K4 शतशश्चैव; T1 G1.3 किंनराश्चैव; T2 G4 °प्सरसश्चैव; G2.3 M1.2 सर्वेशाश्चैव; M3–5 सर्वतश्चैव (for देवकन्याश्च). — b) K1.2.3 गंधर्वाप्सरसां गणाः; D9 किंनराश्च सहस्रशः; T2 G4 सर्वे देवगणास्तथा. — c) K3 D2.3 G3 चैव (for शैलाः). — d) K3 समुद्रा° (for सागरा°).

20 a) K4.5 B D (except D2 D5.8.9) T G2 उपागम्य. — b) K4.5 शत्रुजित्. D1 दिष्ट्या संवर्धिता वयं; T2 G हतारिर्भव शत्रु°. — c) D10 निहतो (for हतश्च). — f) T2 सर्परूपो (for कृतः सर्पो). K3–5 महीपतिः; T G महीं गतः; M1 (sup. lin.) महीपते.

Colophon. K1.2 B D (except Dn3 D9) T1 G2 M3 all om. sub-parvan name, cite only इंद्र(D1 शक्र)-विजय (T1 G1 M2 इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name.*: K4.5 पुरोहितख्यानं; D2 शक्रनंदः; G3 नहुषप्रपतनं; M2 नहुषपापशांतिः (sic); M3–5 नहुषशापः. — *Adhy no.* (figures, words or both): K1 Dn1 D4.7.10 S 17; Dn2 18; D1.3 16. — *S'loka no.*: K5 13; Dn3 23.

18

1 a) T1 G1.4.5 ततः संस्तूयमानः स (G4 °नो वै). — c) K (except K2) B1.2.3 D (except Dn D6.8.9) ऐरावणं. K1.3 °सा‍द्य; D8 D10 °स्थाय (for °रुह्य). — d) M1 गजेंद्रं (for द्विपेन्द्रं). D2 लक्षणान्वितं (for लक्षणैर्युतम्).

2 a) K4 D (except D1.2.3.10) सु- (for च). K3 आजगाम महाद्युतिः. — b) T2 ब्रह्म° (for मह°). — d) K (except K3) D10 धनाधिपः (for धने°).

3 a) D10 सर्वैर्देवैः. M (except M1) एतैः (for देवैः). — b) K4 तदा (for शक्रो). D2.3 दैत्य°; G4 बल°; M3–5 शत्रु° (for वृत्र°). — c) T1 G सर्वैर्भिद् (for गन्धर्वैर्). — d) M3–5 स्तुवत् (for यातस्). K3.4 B3 M1 विभुः; B3 प्रति; B4 हरिः; M3–5 यथौ (for प्रभुः). K4 देवराजः शतक्रतुः (= 4b); cf. v. l. 4.

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३
स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।
मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४
ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत ।
अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५
ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत ।
वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ६
अथर्वाङ्गिरसं नाम अस्मिन्वेदे भविष्यति ।
उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥ ७
एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
संपूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
इन्द्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥ ९
एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।
अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ १०
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्क्लिष्टोऽसि महावने ।
द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ ११
एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ १२
दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पापचेतनः ।
अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३
एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।
क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४
ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहाभिभो ॥ १५
उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६
तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर । C. 5. 560 B. 5. 18. 17 K. 5. 18. 17

---

4 ^{a}) D_7 स महेंद्रो; T_2 G_2 समेत्य च; M_2 स स्वमेत्य. — ^{b}) = 8^d. K_4 शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः; cf. v. l. 3. — ^{d}) K_3 विष्टपं (for देवराट्).

5 ^{a}) $K_{1.2}$ B_3 $D_{1.2.9}$ T G M_2 तु (for स). — ^{b}) K_3 $D_{2.9}$ प्रत्यदृश्यत; D_8 T_2 G_2 समपद्यत. — D_8 (hapl.) om. 5^c–6^b. — ^{c}) D_8 °वेदैर्मंत्रैश्च; G_2 °वेदैरेनं तु. — ^{d}) D_{10} महेंद्रं (for देवेन्द्रं).

6 D_8 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) $K_{1.3}$ $D_{1.8}$ (after corr.) S (except M_2) स (for तु). — ^{b}) K_4 D_n D_{6-8} संहृष्टः. D_2 °दृश्यत (for °पद्यत). — ^{c}) G_2 वासवः (for वरं च). K_2 स; B_1 तु; D_{10} सं- (for च). $K_{1.3.4}$ राजन्; K_2 D_5 $D_{6.7}$ तस्माद् (for तस्मै). — ^{d}) K_1 तस्मादांगिरसै; K_2 D_3 °गिरसां (D_3 °सं). K_3 अपि; D_8 तथा (for तदा).

7 ^{a}) K_4 B D (except $D_{2.8}$) T_2 G_1m. $_4$ °रसो (for °रसं). D_{10} नाम्ना (for नाम). K_3 तस्मात्वांगिरसे तात. C_a cites अथर्वांगिराः. — ^{b}) $K_{4.5}$ D_2 तस्मिन्; D_8 त्वस्मिन्; T_1 $G_{1.2}$ त्वस्मिन् (for अस्मिन्). K_2 छन्दोहे (sic) वै; K_3 B D_{6-7} वेदेस्मिन्वै; D_n D_5 वेदोस्मिन्वै; D_8 वेदोस्माहै. C_n अस्मिन्वेदे (as in text). — ^{d}) $D_{1.2}$ यज्ञे (for यज्ञ-). D_2 लिप्ससे; $D_{3.9}$ M लप्स्यसि.

8 ^{b}) K_3 °गिरसां; D_1 °गिरसे. K_4 D_8 T_1 तथा (for तदा). — ^{c}) D_{n1} G_2 विसर्जयन्. K (except K_2) D_8 °भागो; M °शार्दूल (for °राज). — ^{d}) G_2 महाराजः (for देव°).

9 ^{a}) $K_{1.4.5}$ D_2 transp. सर्वान् and त्रिदशान्. — ^{c}) M_4 राज्यं (for राजन्). — ^{d}) M प्रभो (M_2 °भुः) (for प्रजाः).

10 ^{a}) K_{2-4} एतद् (for एवं). D_8 इदं (for अनु-).

11 ^{b}) K_3 महीपते; $K_{2.4}$ °द्युते; G_2 °मते (for महा°).

12 ^{b}) D_8 लप्स्यसि (for प्रा°). — ^{cd}) $K_{1.3}$ B_1 $D_{2.3.8}$ वृत्रहंता (for वृत्रं हत्वा). T_1 $G_{1.3}$ M transp. प्राप्तः and शक्रः.

13 ^{a}) T G दुरात्मा चैव (for दुराचारश्च). K_4 स (for च). — ^{c}) $K_{2.3}$ °शापाभिभूतो; T_1 G (except G_1) °शापाभिद्रुतो.

14 ^{a}) M (except M_2) ते च (for तव). — ^{b}) D_2 शत्रुमर्दन; M_1 °कर्शन.

15 ^{b}) D_8 पृथिवीम् (for मेदिनीम्). — ^{c}) $D_{2.4.8.9}$ राजन्; T_2 तात (for वीर). — ^{d}) B_1 T_1 $G_{1.2}$ सह प्रभो; B_{2-3} D_n D_5 $D_{2-3.7-10}$ सहानया; D_6 महानयं; T_2 तथा विभो (for सहाभिभो).

16 ^{a}) $K_{1.4.5}$ D_8 राजन् (for शक्र-). — ^{b}) K_1 नाम संमतं; D_8 $D_{2.7.9}$ T_2 देवसं° (for वेदसं°). — ^{c}) K_3 राज्ञो; K_3 D_3 G_2 M (except M_2) राज्ञां; T_1 G_2(m as in text). $_{2.3}$ राजन् (for राज्ञा). — ^{d}) D_1 जयतां वर; T_1 G_2 M_{2-3} जयमिच्छतां.

17 D_1 om. 17^{ab}. — ^{a}) D_8 संश्रावयामास; G_2 °वयिष्यामि (for °वयामि त्वां). M_{3-4} त्वा (for त्वां). — ^{b}) M_{2-3} जयाय; C_a विजयं (as in text). D_7

G. 5. 510 B. 5. 18. 17 K. 5. 18. 17 संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७
क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १८
आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गः स प्रेत्येह च मोदते ॥ १९
न चारिजं भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ।
नापदं प्राप्नुयात्कांचिद्दीर्घमायुश्च विन्दति ।
सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१
श्रुत्वा शल्यस्य वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्रराजमिदं वचः ॥ २२
भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्य मम संस्तवैः ॥ २३

शल्य उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तत आमन्त्र्य कौन्तेयाञ्शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिंदमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जयमिच्छतां (for जयतां वर). D2 G4 वरं (for वर). — a) K4 संस्तुत्य° (for संस्तूय°). M वर्धंति; Ca वर्धन्ते (as in text).

18 a) K1.4.5 D8 महाबाहो; G4 M अभावाय (for अभावोऽयं). — b) M3-5 दुरा° (for महा°). — After 18, K (except K2) D5.7.8 ins.:

117* संग्रामे संक्षयो घोरो भविष्यत्यचिरादिव ।

19 G3 om. 19–20. — a) D2 M (except M1) आख्यातं (for आख्यानं). D5.6 T1 G1.2 M चेन्द्र° (for इन्द्र°). — b) K (except K2) D3 M3-5 इमं; T1 G1.2 चैव; G2.4 च वै (for इदं). G2 M3.5 नियतं. — c) D10 धौत°; T G (G3 om.) हुत°; M1.2.4 पूत°. Dn D8 D5.8 M8 जितः स्वर्गः; G4 वसेत्स्वर्गे. — d) K5 B1 D1.2 G4 M1 प्रेत्य च; K4 T2 G1.2 संप्रेत्य; B2-5 Dn D8 D5-8.10 परत्र (for स प्रेत्य). K5 मोदति; M नन्दति (for मोदते).

20 G3 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) T G (G3 om.) च शत्रु- (for चारिजं). — b) K5 B (except B1) D (except D1.2.8) नापुत्रो वा (for न चापुत्रो). M (except M1) पुनः (for नरः). — c) D8 आपदः; G4 अशुभं (for आपदं). K3.5 Dn1 D8 D5.7.9 T2 G2.4 M1.2 किंचित्. D8 नाप्नुयादापदा किंचित्. — e) D1 स तत्र (for सर्वत्र). — f) K3.5 पराभवं; D8 D10 G1 पराजयः.

21 B2.3.4 om. the ref. — a) D8 राजन् (for राजा). — b) Dn1 Dn2 G2 M3.4 भरतर्षभः. — d) D8 धर्मविदां. K2 B1 D5.8 T1 G4.6 M1.2 वरं (for वरः). K1.3-5 शल्यं च (K1 तं शल्यं; K4 °ल्यं तु) कुरुनंदनः (K1.2 °न).

22 a) K1 B Dn D8 D1.5-8.10 तु शल्यवचनं; D2 S (except T2) तु (M1.3-5 च) शल्यस्य वचः (for शल्यस्य वचनं). — b) B1 धनंजयः (for युधिष्ठिरः). — c) T1 G समुवाच (for प्रत्यु°). K5 महाबाहुं; T2 तदा राजा (for महाबाहुर्). — d) M धर्मराजः (for मद्रराजम्).

23 Before 23, T2 G2.3 ins. युधिष्ठिरः. — a) K1.4.5 D8 सारथ्ये (for °थ्यं). — b) K1.4.5 D8 भविष्यति (K4 °सि); K3 G4 करिष्यसि. — d) K1 न च (for मम). K1.3 D9 संस्तवः; K4 संमते; D1 च स्तवः; G2 संस्तुतैः (for संस्तवैः). K2.5 कर्णस्यास्मदभिस्तवः; B Dn D8 D3-8.10 T G1.3 Ca कर्णस्यार्जुनसंस्तवः (Dn1 D3-4 °भवः; T G1.3 °स्तवैः).

24 b) T1 G त्वं; M3-5 मा (for मां). K4 T2 त्वं (for सं-). — c) K1 वक्ष्यामि; Dn1 D8 शक्यामि; D10 कर्तव्यं (for शक्ष्यामि). G2 वक्ष्यसे राजन् (for अपि शक्ष्यामि). — d) K1 तत्करिष्ये न संशयः; K4 करिष्यामि हितं तव.

25 a) K4 ततश्चामंत्र्य; B D (except D1.2.3.10) ततस्त्वामंत्र्य; T G समामंत्र्य च (G3 स समामंत्र्य). K2 D1.2.7 T G कौंतेयं. — b) K1 D2 G1.3 तथा. — c) K3 स बली; D10 सेनया (for सबलः). D10 सार्धं (for श्रीमान्). — d) K2.5 Dn2 D2.4.7.8 अरिंदम; K3.4 B2 D6.10 S (except T1 G4 M1.2) अरिंदमं. D1 सुयोधनपुरं

१९

वैशंपायन उवाच ।

युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १

तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
नानाप्रहरणा वीराः शोभयांचक्रिरे बलम् ॥ २

परश्वधैर्भिण्डिपालैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शक्त्यृष्टिपरशुप्रासैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३

खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि ।
तैलधौतैः प्रकाशद्भिस्तदशोभत वै बलम् ॥ ४

तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च ।
बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५

अक्षौहिणी हि सेना सा तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।
प्रविश्यान्तर्दधे राजन्सागरं कुनदी यथा ॥ ६

तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः ॥ ७

मागधश्च जयत्सेनो जारासंधिर्महाबलः ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८

तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः । C. 5. 578 B. 5. 19. 9 K. 5. 19. 8

प्रति. — After 25, K4 ins. 118* (cf. v. l. 5. 19. 1).

Colophon. K1.2.3 B D G1.2 M all om. sub-parvan name, cite only इंद्र(D2 शक्र)विजय (G1.2 M इंद्रविजयोपाख्यान); to it B D (except D2.5) M1.2-5 add समाप्त. — *Adhy. name:* K1.3 B1.2 पुरोहितयानं; D5 इंद्रराज्यप्राप्तिः; T2 G1.2 महेंद्रराज्यप्रत्(G2 °ज्यावा)प्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 Dn1 D2.7.8.10 S 18; D2.6 17. — *S'loka no.:* K2 Dn 25.

19

1 K D7.8 ins. after वैशं° उ° (K4, after 5. 18. 25):

118* ततः शल्यः सहानीकः कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
जगाम धार्तराष्ट्रस्य नगरं नागसाह्वयम् ।

— b) T2 G सात्वतां संमतो (G3 प्रवरो) रथी (G2 °थः; G4 °के); M शिनीनां संमतो बली. — d) K1 M (except M2) अयात् (for अगात्). D1 °न समदृश्यत.

2 a) M (except M2) यस्य (for तस्य). G1.2 M2.3 यौधाः. D1.9 महावीराः. — b) K1.2.3 °देश्याः; D5 °देशात्; T G °दिग्भ्यः (for °देश°). — c) B1 D2 °काराः; D2 धोराः; D6 T1 G शूराः (for वीराः). K (except K2) T2 °प्रहरणोपेताः.

3 a) Some MSS. परश्व°. K1-3.5(sup. lin.) D7.8.10 भिंडिमालैः; B D2-4 T भिंदि°. — b) K1.4.5 °पट्टिशैः; K3 B (except B1.4) Dn D2.4.8.9 शूल°; T1 G शर° (G4 प्रास°); M2 गदा°; M3-5 खड्ग°. C3 cites शक्तिः तोमरः. — c) K1.4.5 D5 कुंतर्ष्टिपरशुप्रासैः (K3 °स-); K2.3 B Dn D5 D2-7.10 परिघैर्यष्टिभिः (K3 °घैर्ऋष्टिभिः; D5 °घैः पट्टिशैः) प्रासैः (K3 Dn D2.4.5.7 पाशैः); D1.2 पट्टिशैर्ऋष्टिभिः प्रासैः; T2 यष्टिभिः परिघैः प्रासैः; G1 शक्तिटंकगदाप्रास°. C3 cites यष्टिः प्रासः. — d) K3 सु (for च). D5 कणपैश्च सुनिर्मलैः; T1 G1.2.4 कर्प(T1 °र्प)णैश्च वि°; G3 कृपाणैस्तु सु°; G5 कार्पणैरति°. C3 cites करवालः.

4 a) K1.3.4 B2.3 Dn1 D1-4.7.8.10 °निर्व्यूहैः (for °निर्यूहैः). C3 cites निर्व्यूहः. — b) S (except G2) शक्तै° (for शरै°). — c) K1.3 तैलधूतैः; T1 G शिला° (G2 शरा°); C3 as in text. D1 प्रसन्नाग्रैः; G4 पृषत्कैश्च (for प्रकाशद्भिः). — d) K2.4 B2.3 Dn D2-4.6 सदा; K2 D3 सम्; D5 D1.7 G2.3 M1 तथा; T2 तथा; G3 ततः (for तद्). K4.5 T2 G3 तत् (for वै). K1 अशोभत महाबलं.

5 a) K4 B2.3 D1.7.10 T2 M (except M2) शस्त्राद्यैः; Dn D2.4 सौवर्णैः; D2 शस्त्रौघैः; G3 चक्राद्यैः (for शस्त्रैस्तैः). K3 वै (for च). — d) D3 एव (for इव).

6 a) Here and below S (mostly) अक्षो° (for अक्षौ°)! K1.4.5 B1.3 Dn D2-4.8 G तु (for हि). K1.4.5 B1 Dn D2-4.6.8.10 G transp. सेना and सा. T2 सुपूर्णा सा; M प्रविष्टा तु (for हि सेना सा). — b) T2 G3 तथा (for तदा). — d) K4.5 D5 सागरे; G2 पर्वते (for सागरं). K4.5 च; T2 G3 तु (for कु-). K1 सागरेषु नदी च°; Dn1 सारं कुलनदी च°.

7 a) D5 तथा च; T1 G पूर्णाम् (for तथैव). — b) G1.2.4 M1 अधिपो (for ऋषभो).

8 b) K3 Dn1 Dn2 D6.8-10 T1 G2-5 M3 जरासंधिर्; D7 जरासंधो. K1 ततो बली (for महाबलः). — c) K1.3 D5 G3 च (for एव). M सैन्यानां (for सैन्यस्य). — d)

C. 5. 578 B. 5. 19. 9 K. 5. 19. 9 वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९
तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ।
प्रेक्षणीयतरं राजन्सुवेषं बलवत्तदा ॥ १०
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।
शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ १२
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसंकुलाः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समहर्षयन् ॥ १३
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ १४
तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ।
बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ॥ १५
तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ।
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्पृथक् ॥ १६
कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धकबलैः सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ॥ १७
तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ।
अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥ १८
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥ १९
तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ।
विधूयमाना वातेन बहुरूपा इवाम्बुदाः ॥ २०
सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशां पते ॥ २१

D7 उपाययौ (for उपागमत्).

9 a) D10 पांचालराजेंद्र:. G1 M1 राजेंद्र: (for राजेन्द्र). — c) D5 ततो (for वृतो). G1 M3.4 यौधै:; M1 सैन्यै: (for योधै:). — d) T2 G1.5 यौधिष्ठिरमगा(G5 °या)द्बलं. — After 9, T1 G1.4 read 23 and 25 (G4 *repeating* 23 in its proper place); while G2.3.5 read here 25 only.

10 T1 G read 10 after 13. — b) T2 बहु°; G1.5 जन° (for बल°). — c) K1.4.5 D2.8 T G (except G5) °तमं (for °तरं). — d) K (except K2) D5 सुरूपं; B D6–8 सुवेशं; G5 परेषां (for सुवेषं). T2 अभवत्तदा; M (except M1) बलवत्तरं. — After 10, T2 reads 25.

11 a) K2 आबभौ; D1.3 S अभवत् (for अप्यभूत्). — b) D9 °देशात्समा°. — c) G3 पुरुषव्याघ्रैः (for पुरुषैः शूरैः). — d) G3 अन्यैर् (for अस्य). D3 °बलैः (for °रथैः).

12 a) K5 राजन् (for राजा). G1.3.4 मात्स्यानां. — b) D1.3 M -क्षौ(*or* -क्षो)हिणी° (for वाहिनी°). — d) T1 G1.2.5 अयात्; T2 ययौ; G4 अगात् (for इयात्).

13 a) M3 (*sup. lin.* as in text) अतः (for the first इतः). D10 ततः (for the second इतः). — b) D1.3 समागच्छन्; G2–4 सेना जग्मुर्. — c) K4.5 D1.2.3 च (for तु). K5 B D (except D1.3) एताः (for एव). — d) K5 Dn2 D2 विविधा ध्वजसंकुलाः (D2 °युताः); G2 विविधाः सुष्ठुलंकृताः. — f) G2 संप्रहर्षयन् (for सम°). — After 13, T1 G read 10.

14 D7 om. 14^{ab}. — b) T1 G4 संपरि°; G1.2.5 संप्रति° (for समभि°). G3 प्रहर्षं प्रतिवर्धयन्; Cd.s as in text. Ca cites हर्षं and वर्धयन्. — d) K2 D2 तदा; Cap.dp ददौ (as in text).

15 a) D3 (before corr.) तस्य नीचैः; T2 तस्यानीकैः. — b) K3.5 D3 कांबोजैः (for काञ्चनैः). K3.5 T2 चैव (for इव). D3 इव संवृतैः; G2 M अभिसंवृतं (M3–5 °तैः) K1.2.4 कांबोजैश्च सुसंवृतं. — c) K1.4 बभूव तद् (for बभौ बलम्).

16 ab) T1 G (except G5) ततो (for तथा). D1.3 transp. शूरः and शल्यः. D7 वीरः (for शूरः). K2 G2 शाल्वः (for शल्यः). K2 D5.10 S (except M3–5) कुरुनंदनं. — c) B3 D3.4.8 M1 उपायातास्; Dn2 °यातम्; D1.3 °याताः; D2 T1 G1–3.5 M3.4 उपेयाताम्; G4 उपायान्तौ; M5 उपेयातौ. K4 (hapl.) om. 16^{d}–17^{b}.

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — b) K2 D1 S (except T2) भोजांध(T1 °प्र)कवरैः (G2 °कुकुरैः; M5 °कुवरैः); B (except B1) Dn D5 D8–8.10 °कुकुरैः. — c) K3.5 सैन्यस्य (for सेनाया). — d) D3 उपागतः.

18 b) D2 ध्वज°; Cd.s वन° (as in text). — cd) D2 transp. यथा and वनं. G1 M2 महा- (for यथा). D7 T2 G प्रक्रीडितं; D10 विक्रीडितैः.

19 b) M3 °वासिनः. — d) K1.2 अचलं; K3 G1 M1 अचलाः; M2 अवनिं (for अचलान्).

20 D4 om. 20^{c}–21^{d}. — cd) K2.4.5 B D (except D3 D1) M1 °माना वातेन °रूप इवांबुदः (K4 °धिः).

21 D4 om. 21 (cf. v. l. 20). — b) T2 G2.4 M transp. यवनैः and शकैः. K1.3.4 सशकैः; K3 शशकैः; B3

तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ ।
स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥ २२
तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ।
महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ २३
आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ २४
केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ २५
इतश्चेतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।
तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ २६
एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ २७
न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ।
राज्ञां सबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ २८
ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ २९
अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ।
वारणा वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ ३० C. 5. 600 B. 5. 19. 31 K. 5. 19. 31

सोमकैः (for च शकैः). K1. 2. 5 वृतः; D1. 3 T G3 M सह (for तथा). G1. 2. 5 यवनेशश्च पार्थिवः (see below). — After 21ab, T G4 ins.:

119* आजगाम महाबाहुर्यवनेशश्च पार्थिवः ।

[T2 बलवान्बलसंयुक्तो (for the prior half). G4 यवनैः सह (for °नेशश्च).]

22 a) K1. 5 D1 समायाता; S (except T2; G1 *inf. lin.* as in text) °समावायः; Cd. s °समावायः (as in text). — b) K2. 5 इवायतिः (for इवाबभौ). — c) K1. 3–5 D10 अथ; K2 T G सा च (G3 सेना) (for स च). D1 तं (for सं°). — d) K3 D3 तथा (for तत्र). D3 °दैधत् (for °दधे). K1. 3–5 D1. 3 नाहश्यत (D3 °श्यंत) महीपतिः (K1 °तलात्; K3 °तले; K4 °पते).

23 M1. 2 om. 23. T1 G1. 4 read 23 with 25 after 9 (G1 *repeating* 23 here). — a) T2 G3 ततो; G2 तत्र (for तथा). K3 माहिष्मतीराजा; D3 M3 माहीष्मती°; G1 °वासो. — b) D3 नाना° (for नीला°). — c) D3 महावीर्यो; G3–5 M3–5 °पालैर् (for °पालो). K1. 2 B1 D3 T G M3. 4 °वीर्यो (for °वीर्यैः). — d) K (except K2) दक्षिणावासिभिर्नृपैः; D1 दक्षिणान्नृप°; D3 °वासिभिः.

24 a) T G2 अवंतिकौ (T2 °का-); G1. 3–5 आवंतिकौ (for आवन्त्यौ च). K (except K3) D1. 3. 6. 10 आवंत्यश्च महीपालो (K1 °लैः). — b) K1 °सुसंवृतैः; K3 °पराक्रमः; K4. 5 °सुदावृतः; D1 °समन्वितः; D2. 6 सुसंवृतः; D10 S °समावृ(M3 °समन्वि)तौ. — cd) G4 उप° (for अभि°). K2 आयेतलुश्च (for तावभियातौ). K1. 3–5 D3 अक्षौहिणीभ्यां (K3 D3 °हिण्यैव; K4 °हिण्या च) कौरव्यं दुर्योधनमुपागमत्.

25 For the sequence in T G, cf. v. l. 9, 10. — a) Some N MSS. कैकेयाः and कैकयाः. D3 महात्मनः; G4 महावीर्याः (for नर°). — b) T G सोदराः (G4 भ्रातरः a gloss!) (for सोदर्याः). G4 पार्थिव (for °वाः). — c) D1 संहर्षयंत. T1 G1. 5 कौंतेयान्; T2 G2–4 कौरव्यान्. — d) K3–5 समाव्रजन्; D1 °द्रुवन्; T G1. 3 °गताः; G3–5 °वृताः.

26 a) M3–5 अतः (for the first इतः). K3. 5 B D त(D10 इ)तस्ततस्तु (K5 °श्च) (for इतश्चेतश्च). K5 भूपानां (for सर्वेषां). — b) K1. 3 भूपालानां; K5 सर्वेषां सु°; D1 भूपानां च (for भूमि°). — c) G5 हि (for ऽन्याः). M अक्षौ(M1 °क्षौ)हिण्योऽभ्यवर्तंत.

27 a) Dn1 D3. 4. 7 T2 G3. 5 °दशावृत्ताः; T1 G1. 4 °दशविधाः; M °दशायताः. — b) T1 G1. 5 वै (for ताः). — c) D1 कौरव्यं; D10 कौंतेयैः (for कौन्तेयान्). D3 प्राप्ताः सेनास्तथैवात्र.

28 ab) M राजन्वै हास्तिनपुरे नावकाशो°. — c) K2 D3 D5–10 T2 G3 स्वबल°; K5 सुबल°; Dn D1 च बल°; G4 संबंध°.

29 a) D3 पांचनदं; D6 पांचनदश्च. — b) K1. 3 D3. 5 °जंगलं; D6. 7 °मंडलं. — D3 om. 29c–30a. — c) K1 रौहीत°; K2. 3 रोहीत°. — d) K Dn1 D1. 2. 4 M3 °भूमिं च (K3 °भूम्यश्च). K1. 5 Dn1 M3 केवलां; K3 °वलाः; K3. 4 D2. 4. 7 G5 °वलं; D3 °रजाः.

30 D3 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) K2. 4. 5 D1 °छत्रां; B D3 D8–10 °छत्रा. K1. 5 °कूटीं; K3 B3 °कूटी; K4 D1 °कूटां; B1. 3–5 D3 D10 °कूटा. — b) B D3 D5. 10 गंगातीरं. — c) K1 D3 D5. 10 वरणा; K2. 4 D3 वारुणा; K5 वरुणा; B4 D6 वरणं; Dn D2. 4. 7 G3 वारणं; M3–5 वाराणा. K1. 3 G1. 3 वटधानं; K4 वीरधानं; B1 M1 वाटधानश्च; D1. 3 M3–4 °धानाश्च; T1 °धारं; T2 °दानं; G4 °धानं; G3 वरधारं. — d) K1. 3 D1. 3 यामुनाश्चैव; T G यामुनं चैव. K1. 4. 5 D3 सर्वशः; D1 पर्वताः; T G1. 3. 5 पर्वतं; G3 सर्वतः; G4 भारत.

C. 5. 600 B. 5. 19. 31 K. 5. 19. 31

एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः ॥ २१
तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।
स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १
सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनाप्रणेतॄणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २
सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास्ते प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५
एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।

---

31 a) K2 च; T1 M (except M5) तु (for सु-). — b) D7.9 प्रभूतो (for प्रभूत-). — c) K4 बभौ च (for बभूव). — d) K (except K2) बलेनासीत्समावृतः (K3 °कुला); D1 सैन्येन सुमहाकुला:; Dn D3-7.9 बलेनातीव संवृतः; S बलेन सुसमावृतः (T2 महता°; G5 °हितः).

32 a) B1.2 D1.4 S तत्तु (for तत्र). K1 D2 यथा°; Dn2 समा°; G2.4 तदा यु° (for तथा°). — c) K (except K2) असौ; D10 G4 तु; T2 च (for स). Some N MSS. पंचाल°. G2 °राज्ञा तु (for °राजेन). — d) K1.2.4 प्रहितः (for प्रेषितः). T1 G (G1m as in text) कुरुजांगलं (for कौरवान्प्रति).

Colophon. *Adhy. name*: K1.2.4.5 B Dn D1.3-5.7-9 पुरोहितयानं; D2 D10 पुरोहितयाने बलागमनं; D6 सैन्यसमवाप्तिः; D8 संजय(*sup. lin.* पुरोहित)यानं; G1 पुरोहितयाने कौरवबलाभिगमनं; M1 सेनासमावापः; M2 पुरोहितयाने सेनासमावापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 Dn1 D5.7.10 S 19; D2.6 18. — *S'loka no.*: K5 Dn2 G5 33; D8 34.

20

1 a) B2.4.5 Dn D3-8 च; G2 M1-3.5 तं (for तु). K1 D8 कौरवं (for °व्यं). K5 M4 शत्रुं (M4 वयः) कौरवमासाद्य; D1.10 स कौरव्यं (D10 °वं) समासाद्य; Cd.s as in text.

2 a) K1 Dn1 D1.8 सर्वकौशल्यं; K2 G3.4 M सर्वान् (K2 स वै; G2.4 सर्वं) कुशलं; T2 सर्वं कौशलं; G2 सर्वाण्कौशल्यं. Cd.s cite कौशल्यं. B2.4 G5 तु; D2 असौ (for आदौ). — b) K2 पृष्टवा; M2 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K2 B2.3 एनं; D10 एषां; T G1.2.5 एतान्; G2 M एवापि; G4 एव (for एवं). G4 निरामयं; Cd.s as in text. — c) K2 B Dn1 D2 D5.6.7 °सैन्य° (for °सेना°). — d) K2 जगाद (for उवाच). K4 तत् (for ह).

3 b) M प्रतापवान् (for सनातनः). — c) D1 वाक्योपधानहेतोस्; S वाक्योत्पाद(T1 G5 M5 °दा)नहेतोस् (T2 °तौ); Cn.d.s as in text.

5 a) K2.3 G5 वै (for ये). — b) K2 B Dn D2 D6-8.10 प्राप्तं तैः; K3.5 तैः प्राप्तं; D2 प्राप्तास्ते (by transp.). K4 B (except B1) D5 D6-7.8.10 पदं; T G (except G3) धनं (for वसु); see below. — G2 (hapl.) om. 5^cd. — c) K1.3 T G (G2 om.) पांडोः पुत्राः; B2 पांडुपुत्रैः. — d) B2 प्राप्तं (for प्राप्ताः). D2 D10 पदं; G4.5 धनं (for वसु); see above.

6 a) G1.3 वनं (for एवं). K1.2 D2 G1 गतैः; K2 च वै; K3 च तैः (for गते). G2 पांडवे च (for °वेयैः). — b) T2 विहितं (for विदितं). K2 च; K5 D8 वा; S हि (for वः). K4 Dn2 D8 S transp. पुरा and यथा — c) K2 राज्यं (for द्रव्यं). — d) K2.3 D1 S दत्त° (for धार्त°). S यद्वृत्तं°; Cn.d.s संवृतं (as in text).

7 a) K1.3 M (except M2) अभ्यु° (for अप्यु°).

शेषवन्तो न शकिता नयितुं यमसादनम् ॥ ७
पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
छद्मनापहृतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥ ८
तदप्यनुमतं कर्म तथायुक्तमनेन वै ।
वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९
सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १०
तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ११
ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥ १२
तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।
अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥ १३
न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥ १४
यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५
अक्षौहिण्यो हि सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६
अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७
एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपो धनंजयः ॥ १८
यथा किरीटी सेनाभ्यः सर्वाभ्यो व्यतिरिच्यते । C. 5. 631 B. 5. 20. 19 K. 5. 20. 19

M om. 7^{bc}. — ^{b}) T_2 प्रयच्छन्निर्. B_8 D_8 अनेकधा. — ^{c}) D_7 शेषवत्ते; T_1 तेषामंतः; all comm. शेषवन्तः (as in text). T_2 परैः शक्याः (for न शकिता). G_8 धार्तराष्ट्रैर्महामायैः. — ^{d}) K_2 B D_8 $D_{2.5-8.10}$ C_8 गमितुं; K_4 D_n $D_{2.4.5}$ T_1 G नेतुं वै (T_1 G ते); D_1 नयत्वं (for नयितुं).

8 ^{a}) $D_{2.9}$ राष्ट्रं (for राज्यं). — ^{b}) D_9 दुरात्मना (for महा°). — ^{c}) D_7 छलेन (for छद्मना). B_1 S (except G_1 M_8; M_2 om.) राज्यं; B_8 पापैः (for क्षुद्रैः). — ^{d}) D_8 महाबलैः (for ससौ°).

9 ^{a}) D_{n2} तदा (for तद्). D_8 अनुत्तमः; D_9 °गतं; T G_8 °कृतं; G_4 °चितं (for °मतं). D_2 कर्तुं (for कर्म). — ^{b}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{2.8.10}$) T_2 यथायुक्तं; G_8 तथावृत्तं. K_4 D_1 मतेन; D_8 च तेन (for अनेन). K_4 च: (for वै). — ^{c}) T_2 M विवासिता (for वासिताश्च). — ^{d}) B_1 वर्षाणां (for वर्षाणि). B_1 T_2 च (for इह).

10 ^{b}) G_3 सभार्यैस्तु (for सहभार्यैस्). K_2 B_1 D_2 S (except T) तदा; D_1 सदा (for तथा). K_3 कृतं (for भृशम्). — ^{d}) T_2 वै (for तैः). $D_{1.2}$ महारथैः (for सुदा°).

11 ^{a}) G_3 तदा; G_8 ततो (for तथा). — ^{b}) G_3 M देहांतर° (for योन्यन्तर°). Cd. s cites योन्यंतरं. D_8 अपि (for इव). D_8 योन्यंतरगतेन वै. — ^{c}) $K_{1.4}$ प्राप्ताः परमसं(K_4 °काः)क्लेशाः; B_1 T_2 संप्राप्तः परमः क्लेशः; D_{10} संप्राप्ताः परमक्लेशाः.

12 ^{a}) K_3 D_8 तद् (for ते). K_{2-4} $B_{2.3.4}$ $D_{1.2}$ S सर्वं (for सर्वे); see below. — ^{b}) K_8 तैः (for तत्). K_1 $D_{2.9}$ S (except G_8) पूर्वं; K_8 कृतं; K_4 सर्वे (for सर्वं); see above. $K_{1.4}$ $D_{1.2.8}$ S कर्म (for पूर्व°). — ^{c}) K_3 D_{10} S (except T_2 G_8 M_2) साम्नैव; D_{n2} साम वै (for सामैव). T_1 $G_{1.3}$ संधिम् (for सार्धम्). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ पुरुषर्षभाः (K_8 °भ); K_3 कुरवस्तथा (for कुरु°).

13 ^{a}) K_1 तु (for च). G_8 वृत्तिं (for वृत्तं); see below. T G विज्ञाय (for आज्ञाय). — ^{b}) G_8 वृत्तिं (for वृत्तं); see above. D_8 वै (for च). — ^{c}) $K_{4.5}$ B_2 D_n $D_{2-4.7.9}$ T_2 $G_{1.4}$ M_{2-8} धार्त° (for धृत°); cf. v. l. 15.

14 ^{a}) M_{2-8} विक्रमं (for विग्रहं). — ^{b}) $K_{1.2.3}$ $D_{8.10}$ कांक्षंति (for कुर्वन्ति). — ^{d}) D_9 G_8 स्वयं; T_2 श्रियं; C_8 स्वकं (as in text).

15 ^{a}) G_8 M_2 यत् (for यः). T_2 $G_{3.4}$ धृत° (for धार्त°); cf. v. l. 13. — ^{b}) D_1 S (except T_1 G_3) निग्रहं (for वि°). — ^{d}) D_1 महात्मानः (for बलीयांसः). T_2 च पांडवाः (for तथा हि ते).

16 ^{a}) B D_n D_8 $D_{2-8.10}$ T G च (B_1 अपि); D_1 अत्र (for हि). G_4 एते (for एव). — ^{b}) T_1 G °राजस्य (for °पुत्रस्य). D_2 T $G_{3.4.8}$ M_2 पंडिताः; D_8 G_2 पीडिताः; $M_{1.3-8}$ संधिताः (for संगताः). — After 16^{ab}, D_1 reads 17^{cd}. — ^{c}) M इच्छंतः कुरुभिर्योद्धुं. — ^{d}) K (except K_8) D_1 G_8 स्म; G_8 अथ; M हि (M_1 च) (for अस्य). T_2 स्म विग्रहं; G_3 सुशासनं; G_8 अनु° (for अस्य शासनम्).

18 ^{a}) $D_{1.2}$ सहिताः (for पृतनाः). — ^{b}) $D_{1.2}$ अक्षौहिण्यः; S कौरवाणां (for एकतश्च). K (except K_4) B_4 D_8 $D_{8.8.10}$ ते (for च). — ^{d}) K_2 सर्वरूपो; $K_{3.4}$ सूर्य°; D_n D_{n2} $D_{2.4.7}$ बहुरूपी; D_1 एकरूपो. T_1 G

C. 5. 621
B. 5. 20. 19
K. 5. 20. 19

एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥ १९
बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
बुद्धिमत्तां च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ॥ २०
ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १
दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मे च ते रताः ॥ २
दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।
दिष्ट्या न युद्धमनसः सह दामोदरेण ते ॥ ३
भवता सत्यमुक्तं च सर्वमेतन्न संशयः ।
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४
असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ५
किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महाबलः ।

(except G_{3}) जनार्दनः.

19 ^{ab}) T G तथा (G_{3} तदा) (for यथा). K_{5} $B_{1.2.3}$ D (except $D_{1.2.9}$) T_{1} G_{4} transp. सेनास्य: and सर्वास्य:. K_{4} D_{2} -स्यति°; T G द्याति°; M -श्यति° (for स्वति°). — ^{c}) D_{1} पार्थौ; D_{2} पार्थान् (for एव). B (except B_{1}) °बुद्धिर् (for °बाहुर्). — ^{d}) D_{2} °मतिः (for °द्युतिः).

20 ^{a}) $K_{2.3}$ सैन्यानां; $D_{2.3}$ सेनायां; T_{2} M सेनायाः. — ^{c}) K_{3} B D (except $D_{1.2.8.10}$) बुद्धिमत्वं; G (except G_{3}) ऋद्धिमत्तां. K_{4} बुद्धिं कृत्वा च कृष्णस्य. — ^{d}) T G जानन् (for बुद्ध्वा). K_{1}(m as in text) युध्येत; D_{3} युध्यति (for युध्येत). G_{3} रणे (for नरः). M बुध्वा युध्यत कौरवाः.

21 ^{cd}) D_{1} इति (for अयम्). M पाण्डवानां प्रयच्छंतु धर्मेणैव नरोत्तमाः.

Colophon. D_{2} reads it in margin. — *Adhy. name:* N (except D_{2}) पुरोहितयानं; T_{1} G_{2} $M_{1.2-5}$ पुरोहितवाक्यं; M_{3} पुरोहितयाने पुरोहितवाक्यं (followed by पुरोहितयानं समाप्तं!). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} D_{n1} $D_{5.7.8.10}$ S 20; D_{6} 19. — *S'loka no.:* K_{3} D_{n1} D_{8} 21; D_{n2} 20.

21

1 ^{b}) K_{4} T_{1} G (except G_{4}) प्राज्ञो वृद्धो; M वृद्धः प्राज्ञो. K_{2} महामतिः; D_{1} महीपतिः. — ^{c}) S (except T_{2}) तं (for एनं). K_{2} $D_{1.8}$ °कामं; D_{2} °न्यायं (for °कालं).

2 Before 2, D_{10} T_{2} M ins. भीष्मः (D_{10} cont. उ°). — ^{b}) $K_{1.4}$ D_{5} T_{2} G_{2-4} पांडवाः सहबांधवाः; B (except B_{1}) D_{n} D_{5} $D_{8-8.10}$ सह दामोदरेण ते (= 3^{d}); M पाण्डवाः ससुहृज्जनाः. — ^{c}) D_{5} च सत्यवंतश्च (for सहाय°).

3 ^{a}) $D_{1.2}$ दिष्ट्या च धर्मकामास्ते; S दिष्ट्या च (G_{2} तु) संधिं (M_{2} सह) कांक्षंते (G_{3} दिष्ट्या संधिं प्रतीक्षंते). — ^{b}) $K_{1.4}$ S भ्रातृभिः (for भ्रातरः). — ^{c}) K_{4} चायुद्ध° (for न युद्ध°). — ^{d}) B (except B_{1}) D (except $D_{1.2.3}$) पांडवाः सह बांधवैः (= 2^{b}).

4 ^{a}) N (except $K_{1.2.4}$ D_{1}) तु; G_{3} हि (for च). T_{1} $G_{1.3}$ सत्यमुक्तं च धर्मं च (G_{1} धर्मज्ञ; G_{3} सर्वज्ञ). — ^{b}) T_{2} सत्यं (for सर्वं). D_{5} एव (for एतत्). D_{1} T_{2} असंशयं (for न संशयः). — ^{c}) B_{1} तद् (for ते). — ^{d}) G (except G_{2}) मतं (for मतिः).

5 ^{a}) K_{3} असंशितं; G_{3} नसंशयं (for असंशयं). — ^{b}) K_{3} वासे (for चेह). — ^{c}) D_{2} T_{1} $G_{1.2}$ प्राप्यं (D_{2} °प्ताः) स्वधर्मतः. D_{2} D_{10} पूर्वं; D_{3} T_{2} G_{4} सर्वे (for सर्वं). T_{2} G_{3} प्राप्यं तु सर्वं धर्मं (G_{3} धर्म्यं सर्वं) हि. — ^{d}) D_{10} दैव्यं (for पितुर्). D_{2} अनुत्तमं (for असंशयम्). $K_{1.2}$ इह ते धर्मं(K_{2} धन)संचयं; T_{2} पित्र्यमर्थं न संशयः.

6 ^{a}) T_{2} G तथैव (G_{3} यथैको) (for किरीटी). K_{3} चाभवत् (for बलवान्). K_{3} B D_{5} $D_{1.2.5-8.10}$ शूरः (for पार्थः). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ D_{n} $D_{2.4.8.10}$ °रथः; T_{1} $G_{1.3}$ °द्युतिः (for °बलः). — After 6^{ab}, S (except T_{2}) reads

को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनंजयम् ॥ ६
अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भृतः ।
त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७
भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युमान् ।
दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८
न तन्न विदितं ब्रह्मँल्लोके भूतेन केनचित् ।
पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९
दुर्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्जितवान्पुरा ।
समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १०
न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छति पैतृकम् ।
बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च पार्थिवः ॥ ११
दुर्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात्पदमन्ततः ।
धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ १२
यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३
ततो दुर्योधनस्याङ्के वर्तन्तामकुतोभयाः ।
अधार्मिकामिमां बुद्धिं कुर्युर्मौर्ख्याद्धि केवलम् ॥ १४
अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १५

भीष्म उवाच ।

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्स्मर्तुमर्हसि ।
एक एव यदा पार्थः षड्रथाञ्जितवान्युधि ॥ १६ C. 5. 639 B. 5. 21. 16 K. 5. 21. 16

7^{cd}. — ^{d}) D_7 विजयेत (for विषहेत).

7 ^{b}) $K_{4.5}$ °धैराः (for °भृतः). — S (except T_1) reads 7^{cd} after 6^{ab}. — ^{d}) G_3 पर्याप्तः (for समर्थः).

8 Before 8, T $G_{1.3}$ ins. वैशं°. — ^{b}) D_2 धृष्टः; all comm. धृष्टं (as in text). D_2 प्राक्षिप्य; M_1 आस्फोट्य (for आक्षिप्य). B_3 Dn D_{3-5} मन्युना (for °मान्). G_2 धृतिमान्क्षिप्रमन्युमान्. — ^{c}) K_4 °भाष्य; D_5 °रम्य; S (except T_1) °साद्य (for °लोक्य).

9 Before 9, $K_{1.3}$ T_2 M (except M_2) ins. कर्ण उ° (T_2 M om. उ°). — ^{a}) K (except K_3) Dn_2 Ds_2 न तत्र विदितं; B_3 Dn_1 D_{3-7} न तत्रावि°; D_1 एतत्र वि°; T_2 न तत्तु वि°; Ca as in text. — ^{b}) $K_{1.3}$ S जीवेन (for भूतेन).

10 ^{a}) $D_{1.3}$ दुर्योधनार्थं. — ^{b}) G_3 पुनः (for पुरा). — ^{c}) K_3 D_1 समयैः (D_1 °ये) वासितोऽरण्यं. — ^{d}) T_2 धर्म° (for पाण्डु°).

11 ^{a}) $K_{1.4}$ Dn $D_{1-4.7.9}$ S (except G_2) स; Cs न (as in text). $K_{1-3.5}$ $D_{1.2.4}$ Cn आश्रित्य; K_4 Dn $D_{7.9}$ आक्षिप्य; $D_{3.8}$ आहृत्य; T_1 $G_{1.2.4.5}$ आक्रम्य; T_2 G_3 M उत्सृज्य; $Cd.s$ आदृत्य (as in text). — ^{b}) D_9 राष्ट्रं (for राज्यं). — ^{d}) Some MSS. पञ्चा°. K_1 B_1 M (except M_1) पार्थिव; $K_{3.4}$ Dn $D_{1-4.7.8.10}$ मूर्खवत्; D_9 सर्वशः; T_1 $G_{1.2.5}$ पांडवः; G_3 भारत.

12 ^{a}) K_3 भयाच्चेषां; $B_{1.3}$ T $G_{1.2.4.5}$ भयोद्विग्नो; G_3 M °द्भूमेः (for °द्विद्वन्). — ^{b}) B Dn D_{3-5} T_1 $Ca.s$ पादं (for पदं). K_3 आत्मनः; G_3 M अच्युत; $Ca.s$ अन्ततः (as in text). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ धर्मेण (for धर्मतस्). K_3 हि (for तु). $K_{1.3}$ सर्वां (for कृत्स्नां). — ^{d}) D_2 शात्रवे-ष्वपि; T_2 M अपि शात्रवे (for शात्रवेऽपि च). K_3 D_2 अपि (for ऽपि च).

13 ^{a}) $K_{1.3}$ transp. ते and राज्यं. M वै (for ते). — ^{c}) T_1 $G_{1.2.5}$ M_2 transp. कालं and तं. $D_{1.3}$ G_3 $M_{1.3-5}$ तत्कालं (for कालं तं). $K_{1.2.5}$ $D_{1.4}$ च; B_3 तु; T_2 ते (for तं).

14 ^{ab}) T_2 दुर्योधनप्रांते (for °स्याङ्के), and वर्तेयुर् (for वर्तन्ताम्). — ^{c}) $K_{1.3}$ B D (except $D_{1.3}$) T_1 $G_{1.5}$ अधार्मिकीं; K_3 अधर्मे कि. K D_3 G_3 मिमां; B Dn $D_{3-7.9}$ तु मा (for इमां). — ^{d}) S (except T $G_{1.5}$) कुर्यान् (for कुर्युर्). T_2 बाल्याद् (for मौर्ख्याद्). $K_{2.4}$ $D_{1.3}$ केवलात् (for केवलम्). $K_{1.2.5}$ B Dn D_3 $D_{5-8.10}$ मौर्ख्यात् (D_{10} मूर्खाः) कुर्वंतु ($K_{1.2.5}$ °ति) केवलात् ($K_{1.2.5}$ °लं).

15 ^{ab}) S (except T_1 $G_{1.5}$) transp. धर्ममुत्सृज्य and युद्धमिच्छन्ति. $K_{1.5}$ अथ धर्मं समुत्सृज्य. $D_{2.10}$ योद्धुम् (for युद्धम्). — ^{c}) K आसाद्य युधि मां मूढाः (K_3 °द्य मां कुरुश्रेष्ठाः).

16 ^{a}) K_3 Dn_1 D_3 तु (for नु). — ^{b}) $D_{1.3.8}$ कर्मणा कर्तुम्; T_1 G कर्म (G_3 किं तु) संस्मर्तुम्; T_2 कर्मतः स्मर्तुम्. — ^{c}) D_1 ह्यस्मात् (for एव). B_3 D_3 T_1 G (except G_3) यथा; T_2 तदा (for यदा). — ^{d}) K_3 पुरा; G_3 इमान् (for युधि). K_4 षड्रथान्युधि निर्जिताः; M जितवान्षड्रथानिमान्. — After 16, Dn_2 D_{10} ins.:

120* बहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्टं तदैव ते ।;

while T_1 $G_{1.3}$ ins.:

121* विराटनगरे वीरः किं त्वं तत्रैव नागतः ।

17 ^{a}) $D_{1.3}$ S (except T_2) एतत् (for एवं). — ^{b})

C. 5. 640 B. 5. 21. 17 K. 5. 21. 18 न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।
अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
अस्मद्धितमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९
चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ।
स भवान्प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव माचिरम् ॥ २०
स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

२२

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्राप्तानाहुः संजय पाण्डुपुत्रा-
नुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।
अजातशत्रुं च सभाजयेथा
दिष्ट्यानघ ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ १
सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमन्तः
कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य ।
तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं

D_2 यथार्थं (for यदयं). — [d]) D_{n2} D_2 T G_1 M_4 भक्षयिष्यामि. Some MSS. पांशुकान्; K (except K_2) D_8 पांशुकं; T_1 $G_{1,3}$ M पांसु च ($M_{1,3}$ °शुकं). — After 17, T_1 $G_{1,3}$ ins.:

122* दुर्योधनः सहामात्यो विनङ्क्ष्यति न संशयः ।

18 K_3 D_2 G_4 M om. the ref. — [c]) D_1 अभि° (for अव°). — [d]) $K_{1,3}$ D_8 ततो; D_3 भीतो (for इदं).

19 Before 19, K_2 ins. धृतराष्ट्र उ°, S (except $G_{4,5}$ $M_{2,4}$) ins. धृत°. — [a]) K_3 Dn $D_{3,4,7}$ transp. इदं and वाक्यं. D_{10} अस्मद्धितकरं वाक्यं. — [b]) S (except T_3) उक्तवानाम्नदयीसुतः. — After 19[ab], K (K_2 ins. line 2 after 20[ab]) $D_{1,3}$ ins.:

123* दुर्योधनसमक्षं च पार्थिवानां च संनिधौ ।
एष वक्ष्यति धर्मात्मा वाक्यं वाक्यविशारदः ।

[(L. 1) K_2 तु (for च in both the places). — (L. 2) K_1 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति).]

K_4 cont.:

124* अस्मद्धितमिदं वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।

— [c]) D_{10} हितकरं (for हितं चैव). — [d]) M सर्वेषां च महीक्षितां.

20 [a]) $K_{1,4}$ विचिंतयित्वा (for चिन्तयित्वा तु). — [b]) D_1 G_3 M (except M_1) प्रेषयिष्याम. K_{3-4} S (except T_3) वन्दितं (for संजयम्). — After 20[ab], K_2 ins. line 2 of 123*. — [c]) M भगवान् (for स भवान्). D_3 एव (for प्रति°). K (except K_2) T_2 G (except G_3) भवान्प्रतिप्रयात्व(K_2 G_3 °स्त्व)द्य.

21 [a]) D_{10} मध्येसभं (for सभामध्ये). — [d]) $K_{1,3}$ D_2 G_{3-4} चेदम् (for वाक्यम्).

Colophon. All MSS. except M_3 om. sub-parvan name. — *Adhy. name:* K_{1-4} B D पुरोहितयानं; $G_{1,3}$ पुरोहितप्रतिनिवर्तनं; M_3 पुरोहितविसर्गः; to it $K_{1,2,4}$ $B_{1-3,5}$ Dn $D_{2-6,8,10}$ add समाप्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_{n1} $D_{4,7,8,10}$ S 21. — *S'loka no.:* K_3 22; Dn 21.

22

1 [a]) D_1 C_a आह. D_{n1} D_{n3} संजयं. K_4 राज° (for पाण्डु°). — [b]) D_1 °प्लव्यां; S °प्लाव्यं; C_a °प्लव्ये (as in text). D_3 तांस्तु जानीहि; T_1 तद्विजा° (for तान्विजा°). — [c]) T_3 सभाजयेत; C_a as in text. — [d]) S वनाद् ($G_{3,4}$ भवाद्) (for अनघ). D_1 उपागतस्त्वं. K मुक्ताश्च ($K_{3,4}$ °श्च) दिष्ट्या (K_3 दिष्ट्यानघ) समुपस्थित(K_2 °पागत)स्त्वं; $B_{3,4}$ D_{n3} D_{10} Cn दिष्ट्या न ग्रामस्थानमुप°; D_3 दिष्ट्या न क्षयः समुपागतस्त्वां. — T_3 M ins. after 1: T_1 G, after 7[ab]:

125* पुत्रो मह्यं मृत्युवशं जगाम
दुर्योधनः संजय रागबुद्धिः ।

मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २
नाहं कंचित्संजय पाण्डवानां
मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्वपश्यम् ।
सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्ध्वा
पर्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥ ३
दोषं ह्येषां नाधिगच्छे परीक्ष-
न्नित्यं कंचिद्येन गर्हेय पार्थान् ।
धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं
सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान् ॥ ४
घर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव
निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय
धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥ ५
त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले
न संवासाज्जीर्यति मैत्रमेषाम् ।
यथार्हमानार्थकरा हि पार्था-
स्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥ ६
अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धे-
र्दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
तेषां हीमे हीनसुखप्रियाणां
महात्मनां संजनयन्ति तेजः ॥ ७
उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो
दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
तेषां भागं यच्च मन्येत बालः C. 5. 592 B. 5. 22. 8 K. 5. 22. 8

2 b) D8 वान्यम्; Ca. d. s वासम् (as in text). K3 B (except B1) Dn D1. 2 M2–4 अतदर्हान्; G3 एतदर्हान्; G4 तदनर्हान् (for अतदर्हान्). Dn1 निरूप्य; D6 निरस्य; G4 निरीक्ष्य; all comm. निरूप्य (as in text). — c) D1. 4 G3–4 M नैषां. — d) B (except B1) D8. 10 G4 मिथ्या-पेतानां; Ca. d. s as in text. D1 S (except T3 G1–3) अपकारिणां. S च (for सताम्).

3 a) S सर्वे (for सर्वां). D2 आत्मवीर्येण; D3 ह्यात्म-बलेन. K3 B D3 D1–4. 7. 10 लब्धां; D6 नष्टां (for लब्ध्वा). — d) K2. 4 D8. 10 °हार्षुः; D1 T2 G1 °कर्षुः; Ca. d. s as in text. G5 मियम् (for मह्यम्).

4 a) K3 दोषानेषां; G4 दोषं येषां; G6 दान्यै दोषान्. K3 B Dn D3 D1–8. 10 नाध्यगच्छं. K1 D1 T1 G M परीक्ष्य; B Dn2 D3 D10 T2 परीप्सन्; Dn1 D6. 8 परीच्छन् (for परीक्षन्). — b) K4 D10 S सूक्ष्मं; K3 तत्र (for नित्यं). Dn1 D8. 6 S (except T1 G2 M3) किंचिद् (for कंचिद्). K1 D3 गर्हे च; D2 D8. 8 T2 G2. 4 M गर्हे(M3 °र्हा)म (for गर्हेय). — c) T2 G4 पार्थाः (for नित्यं). — d) N (except K3) T2 G3 Ca सुखप्रिये; G3 सुखासये. Cd. s cite सुखं and प्रियं. K3 नानुरुध्यंति; Ca °रुध्यंते; Cd. s as in text. K3 B (except B3) D3 D2. 4. 10 T1 G1 Ca कामात्; G5 मित्रं (inf. lin. कामं) (for कामान्).

5 a) D6 घर्मशीते; Cd. s घर्मं शीतं (as in text). — b) K4. 5 D2. 6 M (except M4) निद्रातंद्री; Dn1 T2 निद्रातंद्रीं; D1 निद्रातंद्रे; D3 निद्रां तंद्रां. Cd. s cite निद्रा तन्द्रा. — c) S (except G2) चापि (for चैव). — d) K3 °योगात्; K4. 5 D2 G2 °योगाः; Dn2 °योग्याः (for °योगान्). K4. 5 प्रतपंति; B1 प्रतिचांति; D1. 2 G2 प्रसहंति; D3 प्रयसंति; T G1. 4 M प्रतिपद्यंति; G3 प्रवदंति (for प्रयतन्ति).

6 b) K D3 D1. 2. 10 T1 G1. 3. 5 C3 जीर्यते; M (except M1) जीर्यंति; Ca. d जीर्यति (as in text). K1 D2. 10 मैत्र्यमेषां; K3 B Dn D3 D3–8 तेषु मैत्री; K3 प्रीतिरेषां; T2 मैत्रं तेषां; G3 M मैत्रिरेषां. — c) S (except T2 G3) यथार्थं° (for यथार्ह°). D3 हितार्थांश्च् (for हि पार्थास्). — d) D6 दोषो (for द्वेष्टा). K1. 2 D3 G2. 4 M3 आज-मीढपक्षे; K3 D5. 6 T2 G3 अजमीढस्य पक्षे; D1. 3 T1 G1. 3 M1. 3–5 अजमीढपक्षे; Ca as in text.

7 a) D3 G2. 4. 5 विषमतो (for °मात्). — b) D3 क्षुद्रचराच्च; G3 दुष्टसहाच्च. — After 7ab, T1 G ins. 125*. — c) Dn D3 D2. 4. 7. 8 हीमौ; T1 G2. 5 M1. 2. 5 हि मे (for हीमे). D2. 6 तेषां ह हीमौ न सुख°. — d) B4 D5. 8 वर्धयतो हि; D3 स्पर्धयतो हि (for संजनयन्ति). D10 m कोपं (for तेजः). S (except G3) महात्मनां संजय पांडवानां. — After 7, S (except G3) ins.:

126* भागं गन्तुं यतते मन्दबुद्धि-
र्महात्मनां संजय दीप्ततेजसाम् ।

[(L. 1) T2 G1. 2 हर्तुं; T2 G3. 5 कर्तुं (for गन्तुं). — (L. 2) T2 दयात्मनां (for महात्मनां). G2 दीप्र° (for दीप्त°).]

8 a) K3 उत्थानवीर्यं; D2. 6 तपोनवीर्यः; Ca. d. s as in text. — c) D3 D10 यच्च भोक्ष्येत; D1. 2 T G2. 5 मन्यते यच्च (D1 °स्य); G4 यद्धिमन्येत. — d) Ca अशक्यं; Cd. s शक्यं (as in text). D1 हंतुं; M3–5 कर्तुं; Ca. d. s हर्तुं (as in text). D2 M1 (sup. lin.) जीवितं (for

G. 5. 652
B. 5. 22. 8
K. 5. 22. 8

शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८
यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च
वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि सर्वे
पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९
स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
तथा विष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो
लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १०
तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता-
द्यः सर्वदेवेषु वरेण्य ईड्यः ।
पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्शरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११
दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरू-
न्गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।
धनं चैषामाहरत्सव्यसाची
सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे ॥ १२
यथैव देवान्खाण्डवे सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
उपाहरत्फल्गुनो जातवेदसे
यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ १३
गदाभृतां नाद्य समोऽस्ति भीमा-
द्धस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं
बाह्वोर्बले चायुतनागवीर्यम् ॥ १४
सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी
दहेत्क्रुद्धस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो
युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५
सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ

जीवतां).

9 a) M तस्य. K1.2 D7 केशवस्य. — b) G3 M (except M3) सत्यको. K1.2 D5.9 T1 G2.4 M °शत्रुः (M1 *sup. lin.* °शत्रोः as in text). — c) S चैव (for चापि). D (except D1.2.8) यांति (for सर्वे). — d) G6 वरं; Ca.d.s पुरा (as in text). G3 तस्य चैव (for साधु तस्य). M1 (*sup. lin.*) सत्यं; Ca.d.s तस्य (as in text). G4 M3 प्रसादं (for प्रदानम्).

10 a) D10 स एवैकः; G4 संहस्यैकः. — b) K3 गांजीव°. D1 प्रवादे प्रजीयात्; T2 G1.3 प्रणुदेद्धि रथस्थः. — c) K1.2 महान्; K3 B1 Dn D3-7 T2 जिष्णुः; Cs विष्णुः (as in text). Ca.d mention विष्णु-. Dn1 D8 om. अपि. K3 M (except M3) हि; K4 वा; K5 च (for अपि). B2 अधर्ष्यो (for अप्रधृष्यो). — d) K3 S (except T2 G3 M1.2) अपि (for अधि-).

11 a) S (except G3) पुमान् (for मर्त्यः). — b) K1 °वेदेषु; K2.3 B D (except D8) °लोकेषु (for °देवेषु). G3 यथा (for वरेण्य). K3 इंद्रात्; B D (except D1.2.3.10) एकः (D8 एव); G3 महेंद्रः (for ईड्यः). — c) D2 प्रवर्षन्; D8 प्रवयत्; T1 प्रवमन्; G3 प्रवपेत् (for प्रवपन्).

12 D1 (hapl.) om. 12c-13a. — a) Dn1 G4 M3 आहरन्; T1 G3 अहरत्. — d) K3 सेवानुगान्. N हविदान् (for बलिदान्).

13 D1 om. 13a (cf. v. l. 12). — a) D2 तथैव; D8.10 G2.4 M यश्च (for यथैव). — b) Some N MSS. गांजीव°. G1 वि- (for प्र-). — c) D1 उपानयत्; Cd.s °हरत् (as in text). N (mostly) फाल्गुनो (B4 Dn D2.4 पांडवो) (for फल्गुनो). — d) M यशोमानौ.

14 a) K4 D1 °भृतो (for °भृतां). K1.2 B2-6 D (except D1.2) T2 G3 नास्ति (for नाद्य). K2.5 D8 समो हि; K3 B3 D5 D6.8.9.10 T2 G3 समोप्य; B3-5 Dn समोत्र (for समोस्ति). B1 गदाभृतां भीमसमो न कश्चित्; T1 G1.2-4 M गदाधरोन्यो न समोस्ति भीमाद्. — b) T2 G1 हस्त्यारोहे. K2.3 हि (for च). S (except G2-4) कश्चित्समोन्यः (for समश्च तस्य). — c) D9 तथा (for रथे). K3 D1.2 G3 प्राहुर् (for आहुर्). — d) K2.3 B2.3 D (except D8 D9-10) G4 M1 बलेनायुत° (for बले चायुत°). D8 °वीर्यः (for °वीर्यम्).

15 a) K3 D9 स; C8 सु- (as in text). K1.2 G3 कृतवीर°. — b) Dn D2.4.7 क्रुद्धांस्तरसा. — c) K3 स चात्यमर्षी; K3 D1.2.8.9 T1 G1.3 सदा ह्य°. K3 B2.3 Dn D2.4.6-9 G3 न बलात्स (for बलवान्न). T G1.3-5 M अशक्यो (for न शक्यो).

16 a) S (except T2 G3) °तेजसौ; Cd.s °चेतसौ (as in text). — b) N G1 फाल्गुनेन (K3 °नस्य); T2 G3 फल्गुनस्य. — c) K3 °सृगान्; D1.2 °गानं; D9 °गणान्; M3

सुशिक्षितौ भ्रातरौ फल्गुनेन ।
श्येनौ यथा पक्षिपूगान्रुजन्तौ
माद्रीपुत्रौ नेह कुरून्विशेताम् ॥ १६
तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी
धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः
संत्यक्तात्मा पाण्डवानां जयाय ॥ १७
सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थः
शाल्वेयानामधिपो वै विराटः ।
सह पुत्रैः पाण्डवार्थे च शश्व-
द्युधिष्ठिरं भक्त इति श्रुतं मे ॥ १८
अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो
महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति ।
केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ १९
सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां
समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि
प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् ॥ २०
गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च
योधाः पृथिव्यां कुलजा विशुद्धाः ।
म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः C. 5. 656 B. 5. 22. 22 K. 5. 22. 22

°पूर्ष (for °पूगान्). K3.5 D1.2.5 G3 व्रजंतौ; K5 D7 भजंतौ; G5 हरंतौ (for रुजन्तौ). — d) K2 D8 D1.2.9 माद्रीसुतौ; T1 G1.5 पुत्रौ माद्याः. K3-5 D5 चेह (for नेह). K3 कुरुन् (sup. lin. कुरून् as in text). K5 समस्तान् (for विशेताम्). Dn D8 D3-8.10 Ca.s शेषयेतां न शत्रून्; D2 नेह वशे कुरूणां (for नेह कुरून्विशेताम्). Cd cites न विशेतां. G2 वमौ कुरूणां प्रसहेत कोत्र. — After 16, N T1 G3 ins.:

127* एतद्बलं पूर्णमस्माकमेवं
यत्सात्वतां नास्ति तृतीयमन्यत् ।

[(L. 1) K1 पूर्वम्; D2 सर्वम् (for पूर्णम्). K3.5 T1 एव; D5 G3 एकं (for एवं). — (L. 2) K5 D8 सात्वतानां (for सात्वतां). B Dn D5 D3-7.10 T1 यत्तत्वं तान् (T1 यत्तात्वतान्) प्राप्य नास्तीति मन्ये.]

17 a) D5 D10 येषां (for तेषां). D1 अन्यो; G2 अर्थे (for मध्ये). — c) D5 Ca.s सात्वतानां; Cd सात्वतां (for सोमकानां). T1 प्रियार्हः; G1.5 वरिष्ठः; G4 प्रबाहुः; Ca.d.s प्रबर्हः (as in text). — d) K1.4.5 त्यक्तात्मा च; Ca.d.s संत्यक्तात्मा (as in text). K2 B Dn D5 D3-10 पांडवार्थे (K3 D5 °वानां) श्रुतो मे. Cap पाण्डवार्थे; Ca.d.s पाण्डवानां (as in text). — After 17, B D (except D1.2.3.10) ins.:

128* अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।

18 a) T2 सहामात्यः; Cd.s सहोषितः (as in text). G3 स हितार्थो (for चरितार्थो). Dn1 D5 G4 M1 वयस्थः (for वयःस्थः). — b) K1.2.4 S साल्वेयानाम् (G2 corrupt); B (except B1) D (except D5 D2.9) मात्स्येयानाम् (for शाल्वे°). — After 18ab, K4.5 read 20cd, repeating it in its proper place. — c) K1.4.5 D10 सहैव पुत्रैः; K2.3 B Dn D5 D3-8 G3 स वै सपुत्रः; D1 सहपुत्रः; T1 G1.5 पुत्रैः सार्धं (for सह पुत्रैः). B3 D1.9 °वार्थेन (for °वार्थे च). T1 G1.5 हि (for च). D3 G3 निविष्टो (for च शश्वद्). — d) K5 B D (except D2.9) युधिष्ठिरे.

19 a) K3 D5 अपरुद्धा; K5 अविरुद्धाश्च; Dn1 यथावरुद्धा; D2 सुविरुद्धा; D10 ये चावरुद्धा; S अथावरुद्धा. Dn D3.4.7.9 S (except G3) रथिनः (for बलिनः). K D (except D1.5) कैकयेभ्यो; S (except G3) पंच संति (for केक°). — b) S (except G3) केकयेषु (for पञ्च सन्ति). — c) K1.3 ते कैकया; K5 कैकयेभ्यो; K4.5 D5 D10 G3 ते कैके(K4 G3 °क)येभ्यो; Dn D3.4.7.8 कैकेयेषु; D2.5.6.8 G1 कैकेयेभ्यो. — d) G4 युद्धाक्षीणाः (for युद्धार्थिनः). K3 तानुपासंति; K4 D5 D10 चानुसरंति; K5 D8 चानुचरंति; M चानुचरंति. K5 पार्थिवान् (for पार्थान्).

20 D2 om. 20ab. — a) K Dn D3.4.7-9 सर्वांश्च वीरान्. K3.4 D8 °पतींश्च; T1 G1 °पतींद्राः; Ca.d.s °पतीनां (as in text). — b) Cf. 21d. K समानीतान्; B (except B4) Dn D3.4.7.9 °गतान्; D5 G2-5 संमानिताः. K B3.5 Dn D3.4.7-10 निविष्टान्. — B2 (hapl.) om. 20c-21d. — c) S सर्वान् (for शूरान्). K3 B1 D5 D1.6.8 अर्हान् (for अहं). T1 भक्तिनतः; G3 °युतः. — d) K1 प्रीत्या च युक्तान्. Dn2 संस्थितान् (for संश्रि°).

21 B3 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) D1 T G1.3 °श्रिता (for °श्रया). — b) K4.5 B3.5 Dn D3.4.8.9 °जातिशुद्धाः; B1.4 D6.7 °जाश्च शुद्धाः; D5 D10 °जातशुद्धाः

C. 5. 666
B. 5. 22. 22
K. 5. 22. 22

समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥ २१

पाण्ड्यश्च राजामित इन्द्रकल्पो
युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।
समागतः पाण्डवार्थे महात्मा
लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २२

अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवा-
त्कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।
यं तं कार्ष्णिप्रतिमं प्राहुरेकं
स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥ २३

अपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च
सर्वोत्साहैर्भूमिपालैः समेताः ।
तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं
श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २४

अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं
ज्याकर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य
प्रसह्य कृष्णस्तरसा ममर्द ॥ २५

यशोमानौ वर्धयन्यादवानां
पुराभिनच्छिशुपालं समीके ।
यस्य सर्वे वर्धयन्ति स्म मानं
करूषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २६

तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा
सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
संप्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय
सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २७

यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीया-
दाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासु-

(for °जा विद्रुताः). S (except G_2) यो(M_{2-4} यौ)धाः सर्वे कुशलाः संनिविष्टाः. — G_5 om. 21^{cd}. — ^{c}) K_2 S (except T_2 G_2; G_5 om.) नानाविधवीर्यं°. — With 21^d, cf. 20^b.

22 ^{a}) K_2 Dn $D_{2-4.8.10}$ समितींद्रकल्पो; K_5 यत इंद्र°; D_5 अर्चित इंद्र°; S (except G_2) अमितवीर्यविक्रमो; Ca. d. s अमित इंद्र° (as in text). — ^{b}) D_2 योधप्र°; T_2 युधि प्रवीरो (for युधि प्र°). D_5 S (except T_2 G_2) बलिभिः (for बहुभिः). — K_4 om. 22^d–23^d. — ^{d}) T_1 G (except $G_{3.4}$) °प्रवेषि (for °प्रवीरो). M (except M_3) [अ]प्रतिवार्यं°.

23 K_4 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{b}) D_1 transp. कृपाद् and भीष्माद्. B_{1-3} D_8 G_2 धृतं; B_5 Dn D_8 $D_{3-7.10}$m T_2 वृतं (for कृतं). — ^{c}) B Dn $D_{2-6.8}$ आहुर्; D_5 चाहुर् (for प्राहुर्). S यत्तश्च कृष्णप्रतिमप्रभावः.

24 ^{a}) K_1 Dn $D_{2-8.10}$ उपाश्रिताश्च. $K_{1.3-5}$ चेदिकरूषसेनाः. K_2 $D_{1.9}$ अ(K_2 उ)पाश्रितश्चेदिकरूषराजः; S अपाश्रित(T_2 तदाश्रित°; G_2 आसादित)श्चैव करूषराजः. — ^{b}) B D (except $D_{1.2.9}$) सर्वोद्योगैर्. K_2 B D (except $D_{1.2.9}$) भूमिपालाः. K_2 $D_{1.9}$ S (except G_1) समेतः. — ^{c}) D_5 राज्ञां (for तेषां).

25 ^{a}) S (except T_2 G_2) अस्कंद° (for अस्तम्भ°). M यदि (for युधि). K_2 Dn $D_{2.4}$ °मानाः; $K_{4.5}$ B D_5 $D_{1.2.8.7-10}$ M_4 °मानो. — ^{b}) $K_{1.3.4}$ B Dn_1 $D_{2.6}$ $G_{1.3}$ Cn °ज्यां कर्षतां; D_5 ज्याः क°. — ^{c}) T G_1 महो° (for सर्वो°). D_5 वै निहत्य; M निगृह्य (for निहत्य). — ^{d}) S (except T_2 G_2) विष्णुस् (for कृष्णस्). B D (except $D_{1.9.10}$) G_2 संममर्द; G_2 यशस्वी (for ममर्द).

26 ^{a}) K_2 D_5 $D_{1.2.10}$ $G_{3.5}$ यशो मानं; K_{3-5} D_5 योसौ मानं (for यशोमानौ). N (except K_2 D_5 $D_{1.9}$) T_2 G_2 पांडवानां (for याद°). — ^{b}) D_5 °भवत्; S °हनत् (T_1 °हनच्च; G_4 °हरत्; G_5 °हंता) (for °भिनत्). K_2 महीपं; B Dn D_5 $D_{2-8.10}$ समीक्ष्य; D_1 समीपे; S (except G_5) सुघोरं (for समीके); cf. v. l. 34. — ^{c}) K_2 वर्धयिष्यंति मानं; D_5 वर्धयंति प्रभावं. — ^{d}) K_1 करूषचेदिप्र°; D_1 करूषराजप्रतिमा; T_2 $G_{3.4}$ M करूषाराजप्रमुखा.

27 ^{a}) T_1 G_1 तमसंतं; G_2 तमसांतकं. — ^{b}) K_2 सुयुर्यं° (for सुग्रीव°). B_2 हृष्टं; G_2 M_2 पार्थं (for कृष्णम्). — ^{c}) B_2 Cn के (for सं-). — ^{d}) S सिंहार्दिताः (for सिंहं दृष्ट्वा). M_1 यथान्ये (for इवान्ये).

28 ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_5 यस्तं प्रतीपं (D_5 °पात्); Dn $D_{2-8.7.8}$ T_2 कस्तं प्रतीपस् (T_2 °तस्); D_1 तं यः प्रयांतं; T_1 G तम(G_5 तं वै)प्रतीपस्; M तं वै ($M_{1.4}$ om. वै) प्रतीपस्. Cd cites प्रतीपं. D_1 प्रदीयाद्; D_5 अप्युदीयाद्; T_1 $G_{1.5}$ प्रत्यायासी(G_5 °स्थी)द्; Ca. d. s प्रत्युदीयाद् (as in text). — ^{b}) Ca. d. s अपार्थिवो (for आशंसमानो). — ^{c}) K_{1-3} शेते स; $K_{4.5}$ स तेन; $D_{1.9}$ अशेत; D_2 G_2 समेत्य (for सोऽशेत). K_2 क्षमायां (for परासुर्). — ^{d}) K_1 $D_{6.8}$ T

वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २८
पराक्रमं मे यदवेदयन्त
तेषामर्थे संजय केशवस्य ।
अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णो-
र्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ २९
न जातु ताञ्शत्रुरन्यः सहेत
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।
प्रवेपते मे हृदयं भयेन
श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३०
नो चेद्गच्छेत्संगरं मन्दबुद्धि-
स्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः ।
नो चेत्कुरून्संजय निर्दहेता-
मिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ।
मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः
सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥ ३१
धर्मारामो ह्रीनिषेधस्तरस्वी
कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी
नो चेत्क्रुद्धः प्रदहेद्धार्तराष्ट्रान् ॥ ३२
नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवा-
द्भीमाद्वापि यमयोर्वा बिभेमि ।
यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत
मन्योरहं भीततरः सदैव ॥ ३३
अलं तपोब्रह्मचर्येण युक्तः
संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
तस्य क्रोधं संजयाहं समीके C. 5. 690 B. 5. 22. 36 K. 5. 22. 36

G3.4 एव; G5 एवं (for इव). T2 मर्दितः; G6 M मथितः (for उन्मथितः). K3m इवात्र (for कर्णिकारः). K5 वातेन भग्नः स्म यथा कर्णिकारः.

29 a) K3.4 D5 यद्वेदयंते (K3 °यन्वै); K6 D3 G5 यद्वेदयंतः; D1 यथा वेदयंति; G3 प्रतिवेदयंति; Ca.d यद्वेदयन्त (as in text). T1 G1.3 पराक्रमं चाप्रतिमं वदंति; T2 G2.4 M °मं त्वप्रमेयं (M1 त्वप्रतिमं) वदंति. — b) S (except G2) मध्ये (for अर्थे). Ca.d.s cite संशयं (for संजय?). — c) D1 अथाह्यपश्यं (for अनुस्मरन्). M4 सस्य- (for तस्य). B5 D3 D1 Ca.d.n जिष्णोः (for विष्णोः). — d) Some S MSS. गावल्गणे. K2-5 नाभि° (for नाधि°).

30 K3.5 repeat 30ab here, reading it for the first time after 18ab. — a) D1 न जातु तं; S (except G2) कस्तान् (T1 G3.4 M5 कस्तौ; T2 कस्मान्; G5 M2 कस्तं) जेतुं (T2 हंतुं); T2m न जातु तान् (as in text). D1 शक्नुयात्: सहेत; D5 शत्रुरस्तुल्य°. T2m शत्रुहन्यान्समेतान्. — b) D5 सदा (for स). — d) D3 °रथेन यांतौ; M3 °रथौ समेतौ.

31 a) N G3 न (K1-3 स; D2 तौ) (for नो). D7 वै (for चेद्). K1.3.5 संयुगं; K4 D5 संयुगे; D1 S संगतं (G3 M2 °ति) (for संगरं). — b) B D5 D8-8.10 ताभ्यां कथेच्छन्मे तदा सुतो मे. — c) K1.4 Dn D1.5-7 तौ चेत्; K2.3 ततः; K5 तावत्; D8 G3 तौ वै; T G2.4 सर्वान्; G1 तौ वा; Cn नो चेत् (as in text). D3 नो दहेताम्. — d) D3 मित्रो विष्णुर्; D8 इंद्रो विष्णुर्. D8.10 °सैन्यं (for °सेनां). K3-5 D2 M दानवानां चमूमिव (K4 चमूं च; K5 चमूवत्; D5 चमूं वा); T2 G2 दानवानादिदेवौ (for दैत्यसेनां यथैव). — f) B1 जिष्णुः; S (except G1.4) कृष्णः (for विष्णुः).

32 a) B1 D2 G3 धर्मराजो; G2 स धर्मराजो; Ca धर्मारामो (as in text). B (except B1) D (except D1.2.3.8.9) G3 Cap ह्रीनिषेधस्; Ca.d.s as in text. M (except M1) महात्मा; Cd.s तरस्वी (as in text). — c) S (except G3) तर(T1 °प)स्वी (for मनस्वी). — d) D1 न; Ca.s नो (as in text). D3 स (for प्र-). Ca.d.s cite दहेत्.

33 a) K1.4.5 D2 न ह्येवाहं (for नाहं तथा). K1.4.5 चार्जुनाद्; Dn3 Ds3 अर्जु°; D1 G3 अप्यर्जु°; D3 फाल्गुनाद् (for ह्यर्जुनाद्). — b) K1 तथा भीष्माद्; K3.4 न (K4 तथा) भीमसेनाद्; K5 भीमसेनाद्; B1 D2 T2 भीमाद्वा; Dn D3.4.8.7.10 भीमाद्वाहं (for भीमाद्वापि). K2 बिभेमि om. वा); K3 वापि नूनं; K4.5 T1 G1 M वा(M3-5 चा)पि बिभ्ये (for वा बिभेमि). — c) K (except K1.2) D2 S (except T1 G1-4) संजय; D2 तात; D10 मन्योर् (for सूत). — d) K3 मन्योर्भीतो; D10 गावल्गणे (for मन्योरहं). K2 D2 S (except G2) भीतभीतः (for °तरः). D10 सदाहं.

34 a) K1.2 स वै तपो-; K4.5 स वै सदा; B Dn D3 D8-8.10 T2 महातपा; D2 अलोलुपो (for अलं तपो-). T1

C. 5. 680
S. 5. 22. 36
K. 5. 22. 36

स्थाने जानन्भृशमस्म्यद्य भीतः ॥ ३४

स स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन
पाञ्चालराजस्य चमूं परेत्य ।
अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः
पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥ ३५

जनार्दनं चापि समेत्य तात
महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छे-
र्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ॥ ३६

न तस्य किंचिद्वचनं न कुर्या-
त्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ।
प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो
विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ ३७

समानीय पाण्डवान्सृञ्जयांश्च
जनार्दनं युयुधानं विराटम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः
सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ३८

यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-
स्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
तत्तद्भाषेथाः संजय राजमध्ये
न मूर्च्छयेद्यन्न भवेच्च युद्धम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G1.3.5 M अलं तपोब्रह्मचर्यं (G3 °र्यां) च शुक्लं (T2 G1.5 चतुष्कं); Ca. d. s (as in text). — [b]) D8 D10 अलं; D2 वै; T2 यो (for अयं). M मनसस् (for मान°). D10 G4 Ca. d. s सिध्यै (for सिध्येत्). — [c]) D8 क्रोधात् (for क्रोधं). K4.5 B Dn D3–8 S Cap समीर(T2 G3.4 निरी)क्ष्य; Ca. d. s समीके (as in text); cf. v. l. 26. — [d]) Dn D3.4 S (except G2) जातं; Cn जानन् (as in text). T G (except G2) transp. अस्मि and अद्य.

35 [a]) D1 त्वरितो; T1 G4 M3 सहि° (for प्रहि°). K1.3.4 जवेन (for रथेन). — [b]) Some N MSS. पंचाल° (for पाञ्चाल°). K1.3 चमूमुपेत्य; K2 D1 चमूं समेत्य; K4.5 T1 G3.5 M चमूं परेभ्यः; B Dn D3 D5–8.10 T2 चमूनिवेशं (B4 Dn D3.4.6.7 T2 °वेशनं); D9 चमूं परेण; G5 चमूं विगाह्य (for चमूं परेत्य). C9 समेत्य; Ca. d परेत्य (as in text). B2 om. 35[d]–37[b]. — [d]) D1.9 प्रीतियुक्तो. T1 G1 वद त्वं (for वदेस्त्वम्). D7 प्रीतियुक्तं वीर्यवंतं वद त्वं.

36 B2 om. 36 (cf. v. l. 35). — [a]) S सूत (for तात). — [b]) K3 D2.6 महामात्यं; D1.3.9 सहामात्यं; D7 महामान्यं; T1 G1.5 महामतिं; T2 G3–4 M3 महात्मानं; M1.2–3 महात्मनां; Ca. d. s महामात्रं (as in text). K (except K2) D9 वीर्यवंतं यशस्विनं; T1 G1.5 °वतां वरिष्ठं (for वीर्यवतामुदारम्). — 36[c] = 38[c]. — [d]) D9 संधिम् (for शान्तिम्). K2 इच्छुः (for ईप्सुः). T G1.4 धा(T2 स धा)र्तराष्ट्रैः पांडवः संधिमिच्छेत्; G2.3.5 M धार्त(G3 यहार्त-; G2 M धृत)राष्ट्रः पांडवैः संधिमिच्छुः (G3.5 M °च्छेत्); C3 as in text.

37 B2 om. 37[ab] (cf. v. l. 35). — [b]) K1.4 T2 °सुतो (for °पुत्रो). — [c]) D1 तेषाम्; D6 चैवम् (for चैषाम्). S (except G2) संमतश्चैव (for आत्मसमश्च). — [d]) K4.5 तेषां (for चैषां).

38 [a]) K2 B (except B3) D (except D1.2.5) T G1.2.3 M3 °नीतान्; G4 °गतान्; Cd. s °नीय (as in text). K3 B2.3 G1 सृञ्जयान् पाण्डवान् (by transp.); D10 पांडवैः संजयान्. — 38[c] = 36[c]. — [d]) K3 D9 तान् (for तथा).

39 [a]) K3–5 परेषु; C3 परेभ्यः (as in text). — [b]) D1 G3 मन्येथास्त्वं (by transp.). M1 पांडवानां (for भारतानां). S (except G2) हिताय (for हितं च). — [c]) K3 B (except B4) D (except D2.5) G5 M3 Ca. d. s तद् (for तत्तद्). Dn1 तात (for राज-). — [d]) K2 यत्सूत्रवेद्; K3.4 D3 यन्मूर्छयेद्; G5 न क्रोधयेद्; Ca. d. s न मूर्च्छयेद् (as in text). B1–3 D3 न (D3 यत्) मूर्छयेयुर् (for न मूर्च्छयेद्यन्). B D (except D1.2) न च युद्ध-हेतुः (for न भवेच्च युद्धम्). D9 न मूर्छयेत्तेन चैव युद्धं (catalectic!).

Colophon. — *Sub-parvan*: N M1.3.5 संजययान. — *Adhy. name*: T1 G2 M3–5 संजयप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D5.7.8.10 S 22; D3 (*sec. m.*).6 20. — *S'loka no.*: K4 D3 41.

२३

वैशंपायन उवाच ।
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ।
उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १
स तु राजानमासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रणिपत्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २
गावल्गणिः संजयः सूतसूनु-
रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।
दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये
सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ३
अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो
धनंजयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४
कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री
सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्व-
मिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
गावल्गणे संजय स्वागतं ते
प्रीतात्माहं त्वाभिवदामि सूत ।
अनामयं प्रतिजाने तवाहं
सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६
चिरादिदं कुशलं भारतस्य
श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।
मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं
दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ॥ ७
पितामहो नः स्थविरो मनस्वी
महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो
यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य कच्चित् ॥ ८
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा । C. 5. 632 B. 5. 23. 9 K. 5. 23. 9

23

1 a) D_1 उपप्लव्यां; S °प्लाव्यं. S (except G_2) शीघ्रं (for द्रष्टुं). — d) S (except G_2) द्रष्टुं पार्थान् (M_2 पश्यान्) महौजसः.

2 b) $K_{2.3}$ B Dn Ds $D_{2-8.10}$ कुंतीपुत्रं; D_1 धर्मराजं (for धर्मात्मानं). — c) $K_{3.4}$ B D (except D_2) अभिवाद्य (for प्रणिपत्य). K_2 सर्वं; K_3 सर्वे; K_4 पूर्वान् (for पूर्वं).

3 a) G_{3-5} M_3 गावल्गणिः. K_{2-4} °पुत्रो (for °सूनुर्). — b) K (except K_3) अभ्यवदत्; S (except G_2) तमवोचत् (for अवदत्). D_{10} सुप्रतीतः; T_1 $G_{1.2.3}$ प्रतीतं; G_4 प्रीतः; M_2 प्रकीर्तितं; Ca.d प्रतीतः (as in text). — After 3[ab], M (except M_1) ins. संजयः. — d) D_1 °तुल्यं (for °कल्पम्).

4 a) K_3 आंबिकेयो; $D_{3.9}$ त्वामांबिकेयो (for त्वाम्बिकेयो). Ca cites त्वा (as in text). — b) B_1 मनस्वी (for मनीषी). — c) K_1 भारताग्र्यो (for पांडवा°). S (except G_2) कच्चित् कुशली (T_1 $G_{1.3}$ सुखी) पांडवाग्र्यो-ग्रधन्वा. — d) K (except K_3) D_3 धनंजयो माद्रवतीसुतौ च; S (except G_2) °यो भीमसेनो यमौ च.

5 b) K_1 T_1 $G_{1.3}$ सु° (for स्व°). — c) S (except $G_{3.4}$) मनस्विनी वांछति (T G_1 °सि) यत्र च त्वं. — d) M_2 तासुत (for भारत).

6 a) Some S MSS. गावल्गणे. — b) K $D_{1.2}$ G_3 प्रीतात्मा त्वाम्; B Dn Ds D_{2-10} प्री(B_4 प्रि)यामहे; T_1 $G_{2.3}$ प्रीता(G_3 °त्वा)त्मानं (for प्रीतात्माहं). $K_{2.3}$ om. त्वा. $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.3}$ अभि(T_1 $G_{1.3}$ त्वाभि°; G_3 चाभि)नंदामि सूत; B Dn Ds D_{2-10} ते (D_2 त्वद्°) वयं दर्शनेन; G_2 त्वाभिवक्ष्यामि सूत. — d) D_3 °तमर्जैः; D_{10} °त्मजः; T_1 G (except G_3) °नुजः (for °नुजैः). K (except K_3) सहानुजैः संप्रति साधुवृत्तः (K_3 °त्त; K_4 °त्तं).

7 a) D_3 दर्शनं (for कुशलं). — d) K_3 च (for एव). G_4 transp. दृष्ट्वैव and त्वां. M त्वा (for त्वां).

8 a) D_2 G_3 यशस्वी; G_4 मनस्विनां (for मनस्वी). — b) $K_{4.5}$ महाप्रज्ञः. — c) K_3 $D_{1.2.3}$ T G_2 स कौरवः. — d) K_1 अप्यस्ति; K_2 अस्यास्ति; K_3 B (except B_1) Dn Ds $D_{2-8.10}$ अस्त्यस्य; D_1 अथास्य (for अप्यस्य).

9 b) D_3 S (except G_2) सूतपुत्र (for महात्मा).

C. 5. 698
B. 5. 23. 9
K. 5. 23. 9

महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः
कच्चिद्विद्वान्कुशली सूतपुत्र ॥ ९
स सोमदत्तः कुशली तात कच्चि-
द्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ।
द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो
महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १०
महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता
धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ।
कच्चिन्मानं तात लभन्त एते
धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ ११
सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति संजय
धनुर्धरा ये पृथिव्यां युवानः ।
येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो
महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥ १२

वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चि-
न्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।
कर्णोऽमात्यः कुशली तात कच्चि-
त्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३
स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो
महानस्यो दासभार्याश्च सूत ।
वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो
दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४
कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथाव-
त्प्रवर्तते पूर्ववचात वृत्तिम् ।
कच्चिद्दायान्मामकान्धार्तराष्ट्रो
द्विजातीनां संजय नोपहन्ति ॥ १५
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र
उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ।

— [c]) K (except K_4) बाह्लिकः प्रातिपीयः; S (except G_5) बाह्लिकानां महात्मा. C_a प्रातिपेयः (as in text). — [d]) K_2 D_2 वृद्धः (for विद्वान्). S (except G_5) प्रातिवीर्यः (T_1 G_5 $M_{2.5}$ °पीयः; T_2 प्रतीपमानः) कुशली तात कच्चित्; cf. 10^{a}.

10 M (? hapl.) om. 10^{a}. — [a]) $G_{2.5}$ सौमदत्तिः (for सोम°). K_1 चापि विद्वन् (for तात कच्चिद्). — [b]) T_2 G_1 $M_{1.2}$ सोमदत्तः; G_{2-5} M_{2-5} सो(G_{2-5} सौ)मदत्तिः (for सत्यसंधः). M च शल्यो (for शलश्च). — [c]) K (except K_2) सकृपः (for च कृपः). G_5 महाशल्यो युधि (for कृपश्च विप्रो). K (except $K_{1.2}$) अथ विप्रो; D_2 च वीरो (for च विप्रो). — After 10^{c}, G_5 ins.:

129^{*} शारद्वतः कुशली तात विप्रः ।

— [d]) K_1 महेष्वासौ. D_{10} अन्ये (for एते). $K_{1.5}$ हि (for अपि). — After 10, B D read 12^{ab} ($D_{1.2}$ marg. $_5$ marg. *repeating* it in its proper place).

11 D_1 om. 11^{ab}; D_6 om. 11. — [a]) K_2 B_1 D_3 $D_{6.8.10}$ T_1 G_{3-5} M_3 महाप्रज्ञाः. D_5 D_9 °शास्त्रेषदाता; D_3 °शास्त्रे च दांताः; C_a °शास्त्रावदाताः; Cd as in text. — [c]) D_6 कच्चिदातं. K (except K_2) D_2 सर्वे लभंते (for लभन्त एते). Cd cites दातं, C_s कच्चिन्मानं लभन्ते (as in text). — [d]) G_2 सर्वे एते (for कच्चिदेते). K (except K_2) D_2 आचार्यमुख्या युधि विश्रुतास्ते (D_6 °ता ये).

12 B D read 12^{ab} after 10 ($D_{1.2}$ marg. $_5$ marg. *repeat* it here). — [b]) D_5m G_4 धनुर्भृतो (G_4 °तां) (for °धरा). S (except T_2 $G_{2.3}$) च मह्यां (for पृथिव्यां). K_2 transp. पृथिव्यां and युवानः. B D_n D_6 $D_{2-3.10}$ प्रधानाः (for युवानः). — [c]) D_2 G_4 तेषां; C_s येषां (as in text). K_2 D_1 G_3 न्यवसद्; C_s निवसति (as in text). — [d]) D_6 कुशली (for शीलवान्). D_1 °सूनुः; C_s °पुत्रः (as in text).

13 [a]) D_{10} G (except G_1) M_4 वैश्यापुत्रः. — D_{n3} (hapl.) om. 13^{bc}. — [b]) D_{n3} D_{n1} $D_{3.4}$ (by corr.) $_{8.10}$ महाप्रज्ञो. — [c]) K_2 D_5 G_2 मान्यः; T $G_{1.3-5}$ M (except M_3) मानी (for ऽमात्यः).

14 [a]) D_2 च या (for वृद्धा). $K_{1.4.5}$ D_{10} च नार्यो (for जनन्यो). — [b]) D_6 महानसे; T_1 $G_{1.3}$ महावास्यो; G_4 मानाख्या वै; $M_{1.2.4}$ $C_{a.d}$ माहानस्यो; C_s महानस्यो (as in text). M_3 राजभार्याश्च. — [c]) D_6 वध्वश्च (for वध्वः). D_{10} सपुत्रा; G_4 M_3 पुत्रो; $M_{1.2.4}$ पुत्र्यो (for पुत्रा). $G_{2.4}$ M (except M_3) भागिनेयो. — [d]) G_4 दौहित्रेयाः; M (except M_3) °त्र्यो वा (for °त्रा वा). K (except K_2) M अप्यव्यलीकाः; $B_{2.3}$ एते व्य°; D_8 एतेऽप्यरोगाः (for अप्यव्य°). $C_{d.s}$ अव्य° (as in text).

15 [b]) K_1 पूर्ववच्चानुवृत्तिं; $K_{4.5}$ D_2 °वृत्तानुवृत्तिं; D_{n2} °वन्मानवृ°. Cd cites वृत्तिं (as in text). — [d]) D_2 पार्थिवो (for संजय). D_1 नापहंति.

16 [a]) S (except G_2 M_3) तातो (for राजा). — [b]) S (except G_3) समीक्षते (for उपे°). T_2 G_1(m as in

कच्चिन्न हेतोरिव वर्त्मभूत
उपेक्षते तेषु स न्यूनवृत्तिम् ॥ १६
एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके
शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
ते चेल्लोभं न नियच्छन्ति मन्दाः
कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ १७
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति
सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमित्राः ॥ १८
कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात
ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंघान्समेता-
न्स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ १९
मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स्म तात
दोधूयमानेन धनुर्धरेण ।
गाण्डीवमुक्तान्स्तनयित्नुघोषा-
नजिह्मगान्कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २०
न ह्यपश्यं कंचिदहं पृथिव्यां
श्रुतं समं वाधिकमर्जुनेन । C. 5. 705 B. 5. 23. 22 K. 5. 23. 22

text).4 ब्राह्मणानव्यलीकं; T2 M ब्राह्मणानां व्यलीकं; G5 विप्रवर्यानलीकं. — c) K2.3 D3 कच्चिच्च हेतोरिह (K3 °च). D1.3 G4 धर्मभूतं; T G1.2.5 सव्यलीकं; M वर्त्मभूतं (M2.5 °तो) (for वर्त्मभूतः). B Dn D5 D2–8 स्वर्गस्य कच्चिन्न (B1 Dn D5 D2.4 om. न) तथा वर्त्मभूतां; D10 सुवर्गलोकस्य च वर्त्मभूते. Ca cites हेतोर्वर्त्मभूतां, Cd.3 हेतोर्वर्त्मभूतः. — d) B1 D (except D1.2.3) अपेक्षते. K2.3 न न्यून°; K5 सदानु°; B D सदैव वृत्तिं (D1 राज्यं मदीयं; D2.9 सत्वानु°); T1 स सूत°; T2 G2.3 च न्यून° (for स न्यूनवृत्तिम्). Ca.d cite न्यूनां वृत्तिं.

17 a) K2.3 B D (except D1.2.3.10) T1 M1 ज्योतिश्चोत्तमं. — b) Dn1 D7.9 G3 शुभ्रं; Ca.d.3 शुक्लं (as in text). D1.3 S प्रजातं (for प्रजानां). — c) K4 G3–5 ते वै; D3 तच्च; T1 G1 तान्वै; T2 तं वै (for ते चेल्). K1.2.4.5 Ca.d दंभं; K3 B D दोषं (D1.3 दूरं; D2 दंभात्); T G लोभा(G2.4 °भा)न् (for लोभं). D1 दंभात् (for मन्दाः). — d) D3 S (except G3) वै कुरूणां (for कौरवाणाम्).

18 a) M1 धृतराष्ट्रपुत्रो (for °ष्ट्रः सपुत्रो). — c) D2 om. न. G3 भेदेषु; C3 भेदेन (as in text). — d) K2 प्रहृष्टरूपाः; D1 सुहृद्रूपान्; Ca.d सुहृद्रूपाः (as in text). K2.3.5 Dn2 D1.2.9 सुहृदः (for दुर्हृदः). K D7.8.10 चाप्यमात्याः (K3 चैव सूत); B D3 D5 चैकमत्यात्; Dn D3.4.6.9 T2 चैव (D5 T2 °क-) मान्याः (Dn2 च मान्याः); D1.3 G3 अत्याप्यमात्याः; G4 चाप्यमित्राः; G5 चैव मित्राः (for चैकमित्राः).

19 T2 G2.4 M transp. 19ab and 19cd. — a) K1 D2 Ca.d नु पापं; K3 उपायान्; K4 न पापात्; K5 न पापाः; S (except G3) नु पापं (for न पापं). K3 पापाः; G3 सूत (for तात). — b) K1 D1.2 S (except G3) न (for ते). — B D (except D5; D3[marg.] om. lines 1–2; D4 marg.) T2 G3.4 M (all eight S MSS. om. lines 3–4) ins. after 19ab: T1 G5 (both om. lines 3–4), after 19:

130* द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो
नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित् ।
कच्चिद्राज्यं धृतराष्ट्रं सपुत्रं
समेत्याहुः कुरवः सर्व एव ।

[(L. 1) M मिश्रः (for वीरो). — (L. 2) T G3–5 M पितामहो विदुरो बाह्लिकश्च. — (L. 3) B1.3.4 राज्ये; D2 D10 पुत्रं; D1.3 याहो (for राज्यं). D4 °राष्ट्रस्य पुत्रं.]

— c) K1.4.5 D10 अनेकान् (for समेतान्).

20 a) K1 Dn1 D2.3 मौर्वी भुजाग्रप्रहितां (D2 °तान्; D3 °ग्रात्सहितां); S मौर्वी भुजाग्रे (G3 °ग्र्यां) प्रहितां. K2.3 नु तात; S स्मरंतः (T2 G1.3 स्मरंति) (for स्म तात). — b) B4 D5 D4.5.10 C3 °गुंजेन (for °धरेण). T2 दोधूयमानस्य धनुर्धरस्य; G5 दोर्मूलदंडस्य धनुर्धरस्य. — c) B4 Dn D1–4.5 S (except T2) °मुक्तान् (for °मुक्तान्). — After 20, S (except G3) ins.:

131* न तं दृष्ट्वा कश्चिदत्र प्रतीपं
गन्ता गृहाज्जातु जगाम रङ्गात् ।

[(L. 1) T1 G (except G3) अस्ति (for अत्र). — (L. 2) G (except G1.3) गतो; M1 (inf. lin.) गत्वा (for गन्ता). T1 G (except G3) गृहं.]

21 a) K3 B D (except D1.2) G3 च; T1 G1.4.5 ह्यस्य; T2 ह्यन्यम् (for हि). K (except K2) D3 D1.3 G2.4 कच्चिद्; G3 काचिद् (for कंचिद्). — b) N (except K1.4.5 D1) वीर्ये; T2 शूरं; G3 ध्रुवं (for श्रुतं). K2.4

G. 5. 706
S. 5. 23. 22
K. 5. 21. 22

यस्यैकपष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः
सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ २१
गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी
प्रवेपयञ्शत्रुसंघाननीके ।
नागः प्रभिन्न इव नड्वलासु
चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २२
माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गा-
न्समागतानजयद्दन्तकूरे ।
वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै
महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २३
उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितो वै
गावल्गणे संजय पश्यतस्ते ।
दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे
माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४
अभ्याभवो द्वैतवने य आसी-
द्दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
यत्र मन्दाञ्शत्रुवशं प्रयाता-
नमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २५
अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं
माद्रीपुत्रौ भीमसेनश्च चक्रे ।
गाण्डीवभृच्छत्रुसंघानुदस्य
स्वस्त्यागमत्कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २६
न कर्मणा साधुनैकेन नूनं
कर्तुं शक्यं भवतीह संजय ।
सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे-
न्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

D6.8.9 G3 च (for वा). K2 चार्जुनेन; D1.3 फा(D3 फ)ल्गुनेन; D5-8 चार्जुनेन; T G (except G3.5) अर्जुनस्य (for अर्जुनेन). — c) D2 D3 यस्यैव षष्टिर्. D7 शिशितास्; T1 G1.2.5 M निहितास् (for निशितास्). K (except K3) सुधाराः; D10 तिग्मधाराः (for तीक्ष्णधाराः). — d) S संम(T1 °ह)ता (for संमतो). B3 G2-4 M1.3-5 हस्तवापाः; T2 °चापाः; G5 हस्तिवाहाः; all comm. as in text.

22 b) T1 G1.3-5 M1.3-5 प्राद्रावयन्; T2 प्रधावयन् (for प्रवेपयन्). K2.4 B3 अभेकान्; D1 समीपे; D2 T1 G M समीके; T2 समाजौ (for अनीके). — c) K3.5 B D (except D1) T G1 Ca.s नड्व(D6 लड्व)लेषु; G3.5 षष्टिहायनः; M5 (*inf. lin.*) शाड्वलासु; Cd नड्वलासु (as in text). — d) G5 चाक्रम्यते; Ca.d चङ्क्र° (as in text). D2 अनु-; Ca.d एनं (as in text).

23 T2 transp. 23 and 24. D1 *repeats* 23 (with v. l.) after 24. — a) D1 (second time) °सुतः (for °पुत्रः). — b) K3 युद्धकाले; K4 अथकूरे; K5 क्षंतकूरे (sic); Dn1 D3-4.7 अक्षिपकूले; D1 (first time) यत्र रेवा and (second time) देवरूपः; D5 दंतवक्रं; D8 अंतकूले; T G1.2 M दंतवक्रे (M2 °पते); G3.4 दंतचक्रे; G5 दंतवक्रं; Ca.n दन्तकूरे (as in text). — c) B1 D3.5 T G1.5 योधैः (G1 also यो वै as in text); G3 युद्धे; G4 M यो(M3.4 यौ)धान्. — d) G3 D2 अनु- (for एनं).

24 K3 G2 om. 24. K1.3.4.5 D2 read 24 after 26. T2 transp. 23 and 24. — a) B D (except D1.2.5) पुरा जेतुं (for उद्यन्नयं). D5 प्रेषितो. K1.3 यो; K4 यद्; K5 B D अयं (D1.5 अभूद्); M (except M2) मे (for वै). — b) B D (except D1.2.9) शिबींस्त्रिगर्तान्; a few S MSS. गावल्गणे (for गावल्गणे). — c) D8 आनयेस्यो (for °यन्मे). — d) S (G2 om.) माद्रीपुत्रं. K1 एवं; D2 अनु (for एनं). — After 24, D1 *repeats* 23 (with v. l., cf. v. l. 23).

25 a) K2m Dn2 D1-4 अस्माह्वयो; B Dn1 D5 D8-10 पराभवो; S अभ्यागमो (T2 अभ्यागते and पराभवो); Cd अभ्याभवो (as in text). K (except K2) D8 G3 यदासीद् (for य आसीद्). — b) K4 दुर्मैत्रितैर्; D1 °त्रते; D8 °त्रितं; G3 °त्रितो (for °त्रिते). K4 Dn1 °यात्रां गतानां; G2 °यात्रांगसंधौ. — c) D8 अनयात् (for मन्दान्). B3 S प्रपन्नान् (for प्रयातान्). — d) K1 न चाक्षेत्; S अर्जुनश्च (for जयश्च). K2 न मोचयितुं भीमसेनोभिचांक्षेत्.

26 a) D1 T2 G2-4 Cn °सुतौ (for °पुत्रौ). K3 T2 G1.3 °सेनं (for °सेनश्च). K च चक्रे (K3 तथैव); B (except B1) D (except D2.9) G2 अभ्य(G3 °भ्य)रक्षत्; T G4 च संख्ये (G4 °ख्ये); G1.2.5 च युद्धे (for च चक्रे). — c) K B4 Dn D3.4.7-9 G5 °धन्वा (for °भृत्). T2 शत्रुसेनां; G5 °गणान् (for °संघान्). K1.2.4 उदस्तन्; D8

२४

संजय उवाच ।
यथार्हसे पाण्डव तत्तथैव
कुरून्कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।
अनामयास्तात मनस्विनस्ते
कुरुश्रेष्ठान्पृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ १
सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे
सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।
दद्याद्रिपोश्चापि हि धार्तराष्ट्रः
कुतो दायाँल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २
यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्य-
मद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु ।
मित्रध्रुक्स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो
युष्मान्द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३
न चानुजानाति भृशं च तप्यते
शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।
शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य
मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४
स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संगमे C. 5. 717 B. 5. 24. 5 K. 5. 24. 5

स्युदस्य; S प्रयुत्य (T2 °साद्य; G3 °युत्यन्); Ca उदस्य (as in text). — d) K1.3 स्वस्त्यागमम्; K4 D2 °गतः; D5 D8 °गमं; Cd स्वस्त्यागमम् (as in text). K1 केचिद् (for कच्चिद्). — T2 *repeats* 23–26 after 26. K1.3.4.5 D2 read 24 after 26.

27 a) D8 साधुकृतेन; all comm. साधुनैकेन (as in text). M1 शक्यं; Ca. d. s नूनं (as in text). — b) N (except B2 D8 D1.3) सुखं; T G1.3–5 M C8 कार्यं (M1 नूनं); Ca. d कर्तुं (as in text). B Dn D5 D8–8 शक्यं वै; D2 हि शक्यं; G2 शिष्यं; G3 कर्तुं; M1 कार्यं; C8 शक्यं; Ca. d शक्यं (as in text). — K1 om. 27cd. — c) K4 B2 D8 D1.3 Ca. d. s. np °नेतुं (for °जेतुं). B (except B4) T2 च (for चेत्). K (K1 om.) D1.3.6 धृतराष्ट्रं सपुत्रं; S (except G2 M3) °ष्ट्रस्य पुत्रान्.

Colophon om. in K1. — *Sub-parvan:* K2.4.5 B Dn3 D8 D1.2.5–8.10 G1.3 M3–5 संजययान. — *Adhy. name:* D2 युधिष्ठिरप्रश्नः; G1 M3–5 कुशलप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D2.6 21; D7.8.10 S 23. — *S'loka no.:* K3 27; Dn 28; D5 29.

24

1 a) K1 यथार्हसि; B (except B1) D (except D1.3.6) यथार्थ मे (for यथार्हसे). G5 पांडवानां (for पाण्डव). G3 om. तत्. T1 G1 तान् (for तत्). G2 वसुश्रीदयां (for तत्तथैव). — b) G2 °श्रेष्ठगुरून् (for °श्रेष्ठ जनं). T2 पश्यसि (for पृच्छसि). K1.3 गुरून्कुरून्श्रेष्ठतमं (K3 °जनं) च पृ°. — c) T1 G4.5 M मनस्विनो वै विमनस्विनस्तान् (T1 G4.5 °मस्ते). — d) K1.3 D5 D8 °श्रेष्ठाः; Dn1 श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठान्). S (except T2 G3 M1) पृच्छसे. K3 M पार्थिवांस्त्वं; D2 पार्थिव त्वं; G3.4 पांडवांस्त्वं (for पार्थ यांस्त्वम्).

2 c) K D8–10 रिपूणामपि; B Dn D1–4.7 G1.3 रिपुभ्योपि हि; D5 D6.8 विप्रेभ्योपि हि; M2 रिपोर्वापि हि (for रिपोश्चापि हि). — D8 (hapl.) om. from 2d up to धृतराष्ट्रः (in 3c). — d) K4.5 D5 (marg. *sec. m.*) कुर्यात् (for कुतो). T G1.3.4 M दापयेत्; G2 नार्पयेत् (for लोपयेत्).

3 K3 om. 3abc and *repeats* 4. 23. 16b (with v. l. स for वै) instead; D8 om. 3abc (up to धृतराष्ट्रः); cf. v. l. 2. — a) K1.3 युष्मासु यद्; Dn1 युष्माकं; D1.8 यत्तु युष्माकं; D2 T2 G (except G3) M यत्तद्युष्माकं (G1.3 °सु) (for यद्युष्माकं). D1 सौम्य (for ऽसौ न). S (for T1 see below) अ(G3 ह्य)धर्म्यं (for न धर्म्यं). Cn वर्तते सौनधर्म्यं! T1 दापयेद्धा यत्तद्युष्मासु धर्म्यं. Ca.s as in text. ‡ Nil.: सौनः सूनावान् हिंस्रः । तद्धर्मादनपेतं सौनधर्म्यं क्रौर्यं । A curious aberration of the great scholiast! ‡ — b) K4 D8 त्वम्मित्रेषु; D2 अभक्तेषु; T2 अद्विष्टेषु (for अद्रुग्धेषु). K4.5 D8 द्रोहवान्; Dn D3–6 द्रुह्यवान् (Dn1 °वत्); T2 क्लिश्यवत्; G3 मूढवत्; Cn द्रुग्धवत् (as in text). — c) K1.3 मित्रद्रोग्धा (for °ध्रुक्स्याद्). D2.10 S (except T2 M2) धृतराष्ट्रस्य पुत्रो. — d) K3 न साधुः; T1 G3.4.5 असाधु; G1 M3 न साधु.

4 a) K1 न चानु°; K3 D8 G3 न जातु; D5 तथानु°; T1 स चापि; T2 G1.3–5 M न चापि (M1 न चाभि°) (for न चानु°). D1 भृशं न (for भृशं च). K4.5 तप्येत् (for तप्यते). — b) K1 Dn1 D1.2.8 G1.3.5 M3–5 अतः; K4.5 D8 D10 अतो; T2 G3 M1 अथ; G4 अपि (for अन्तः)

C. 5. 717
B. 5. 24. 5
K. 5. 24. 5

युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुत्क्रुष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे
गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ५
माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये
सर्वा दिशः संपतन्तौ स्मरन्ति ।
सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं
महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६
न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-
न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
त्वं चेदिमं सर्वधर्मोपपन्नः
प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७
त्वमेवैतत्सर्वमतश्च भूयः
समीकुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो ।
न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं
पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८
त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रो
शमं कुर्या येन शर्माप्नुयुस्ते ।
धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाः संनिविष्टाः ॥ ९
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशाया-
मजातशत्रो वचनं पिता ते ।
सहामात्यः सहपुत्रश्च राज-
न्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

— d) D1.2 T1 G1.4.5 M1.2 °श्रोतं; D6 G3 M3-5 °तुष्टं; G2 °धुष्टं (for °ज्ञोष्ठः). D1.2.9 S (except T2) गरीबः.

5 a) K जिष्णोद् (for युध्यं). K1 B D T1 G5 संयुगे (for °शमे). — b) K4 जितं चापि (for च जिष्णोश्च). G2 प्रतिश्रुतः (for प्रणेतुः). K1.3 युद्धं युद्धे चापि युधां प्र°; K2 युद्धे युतां चापि युधां प्र°; D2 युद्धेषु जिष्णुं च युधां प्रधानं; T1 G1.3-5 M युद्धे चापि युयुधानप्र°. — c) K2.4.5 D3 D5 M1 समुत्कुष्टे; D1 °शब्दे; T1 G4.5 °तुष्टे; G2 °कृष्टे. K1.2 °शंखनादे.

6 a) K1-3 D2 M1 °पुत्रौ (for °सुतौ). K1.2 B1 D5 D6-8.10 रणाजिरेषु; K3-5 D2 रणे व्यवस्थितौ; D1 G2 महाजिमध्ये; T G1.4.5 तथाजिमध्ये. — c) K शरवर्षेण राजन्; D2 शरजालैरजस्रं. — d) K1.3 समरे दुष्प्रसह्यौ; K4.5 B D (except D8.10) °रे दुष्प्रकंपौ; T1 G1.5 M1-4 °रेष्वप्रकंप्यौ; T2 °रे निष्प्रकंपौ.

7 a) M1 किंचिद् (for राजन्). — b) G3 M1.2.4 आयते (for ज्ञा°). D1.2.7 S यद्भविष्यत्. — c) S (except M2.5) त्वां (for त्वं). B Dn D5 D8-10 चेत्तथा; D1 चेविदं; G3 चेयत्वं (for चेदिमं). S (except M2.5) °धर्मोपपन्नं. — d) S (except G4 M2) क्लेशः. S (except M2) कृच्छ्ररूपः.

8 a) K3 B Dn1 D3.4 M3 कृच्छ्रगतश्च; Dn2 सर्वगताभि°; D1 °मतश्च; D3 G1 °तमं च; D6 सर्वमवेक्ष्य (for सर्वमतश्च). — b) K5 Dn D1.2.7 शमीकुर्याः; S (except G1.2) समीक्ष्य कुर्याः; Cd.5 समीकुर्याः (as in text). — D8 om. 8c-9b. — c) G4 ते कामार्थौ (for न कामार्थं). Dn2 T1 च; G4 न (for हि). Dn2 धर्म्यं (for धर्मं). — d) K1.2 D1.2 T2 G3.4 पुत्राः (for सुताः).

9 K1.2 om. 9a; D6 om. 9ab (cf. v. l. 8). — a) D2 एकः (for एतत्). — b) B D G3 स(Dn D3-5.7.8 श)मीकुर्याः; T G1.2-5 M क्षमं (T1 G1.5 क्षेमं; T2 शमी°) कुर्याः (for शमं कुर्याः). T2 G1 M5 शमाप्नु°; G4 शममाप्नु° (for शर्माप्नु°). Cs has शमाप्नुवंति. — c) D3 D10 समागताः (for धार्तराष्ट्राः). D2 S (except T2) संजयाः पांडवाश्च (by transp.); cf. v. l. 5. 25. 1a. — d) K1.2 D2 पार्थिवाः संति वृद्धाः; K3-5 B Dn D5 D1.6-7.9.10 संनिविष्टा (K3-5 संति वृद्धा; D3 D8.10 संनिकृष्टा) नरेंद्राः; D2 पार्थिवाः संनिबोध (for पार्थिवाः संनिविष्टाः). — After 9, K1.2 ins.:

182* तेषां सर्वेषां शममेवं विदध्याः ।

10 a) K1 B D (except D3 D8.10) T2 G यन्मां; K2 यस्माद् (m यन्मां) (for यन्मा). T G सभायाम् (for निशायाम्). — d) K3-5 समेत्य तत्वं वचनं निबोध; S (except G2) समेत्य तच्छ्रोष्यसि संनियोगं.

Colophon missing in B4. — *Sub-parvan:* K1-4 B1-3.5 D3 D1.2.5-10 M3-5 संजययान. — *Adhy. name:* T2 G1 M2-5 संजयप्रतिवचनं (T1 G1 °प्रतिवाक्यं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 23; D5.7.8 S 24; D6 22. — *Śloka no.:* K5 Dn2 D6 10.

२५

युधिष्ठिर उवाच ।
समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
जनार्दनो युयुधानो विराटः ।
यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं
गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ १

संजय उवाच ।
अजातशत्रुं च वृकोदरं च
धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ।
आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं
युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ २
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं
धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां
वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन्कुरूणाम् ॥ ३
शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-
न्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे ।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ-
स्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ४
सर्वैर्धर्मैः समुपेताः स्थ पार्थाः
प्रस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।
जाताः कुले अनृशंसा वदान्या
ह्रीनिषेधाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ५
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं
सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्त-
च्छुक्ले वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः ॥ ६
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः
पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रजान-
न्पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं
ये वः पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च । C. 5. 730 B. 5. 25. 8 K. 5. 25. 8

25

1 ^{a}) T G संजयाः पांडवाश्च (by transp.); cf. v. l. 5. 24. 9^a. — ^{c}) K D_{10} धृतराष्ट्रोन्वशासत् ($K_{1.4.5}$ °शास्ते); D_3 °राष्ट्रादुपात्तं; D_7 धार्तराष्ट्रानुशिष्टं. — ^{d}) Some S MSS. गावल्गणे.

2 ^{ab}) S (except $G_{2.3}$) transp. वृकोदरं and धनंजयं. — ^{d}) $D_{1.3}$ G_2 ससात्यकिं (for युयुधानं).

3 ^{a}) B and some other MSS. पंचाला°. K_{3-5} चापि (for चैव).

4 D_2 reads 4 after 5^{ab}. — ^{a}) K_1 स मां; D_5 Cp समं; G_4 धर्मं; Ca.d शमं (as in text). — ^{b}) K_1 G_3 $M_{1.3.4}$ स्वयोज°; T_1 अयोच°; G_1 नियोज°; G_2 निवेद° (for अयोज°). T_1 G_4 -श्च धर्मे (for रथं मे). — ^{c}) K_1 Dn D_5 स्व- (for स-). K_1 सर्वं; $K_{2.3}$ राजन् (for राज्ञस्).

5 ^{a}) K_1 G_3 सर्वैं धर्मैः; D_1 सहैव तैः. Cd cites तैः. T_1 G_3 समवेताः; Cd समुपेताः (as in text). $K_{2.3.5}$ $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1.2}$) T_2 तु; Cd स्थ (as in text). S सर्वे (for पार्थाः). — ^{b}) K_3 B Dn D_5 $D_{3-6.10}$ सं(D_{11} m D_7 संप्र)स्थानेन; D_1 प्रस्थापमानं; T G (except G_3) प्रज्ञानेन; M प्रस्थाने वा; Cd.s प्रस्थानेन (as in text). $K_{2.4.5}$ प्रस्थापने मार्दवे चार्जवे च. Cd मार्दवेनार्जवेन (as in text). — After 5^{ab}, D_2 reads 4. — ^{c}) K_{3-5} B $D_{1.2.5-8.10}$ कुले जाता (by transp.). K_4 त्वनृशंसा; B D (except $D_{1.2}$) S ह्यनृ°. — ^{d}) $K_{2.3}$ B D (except D_{11} $D_{2.9}$) Cs ह्रीनिषेवाः (Csp as in text).

6 ^{a}) K_4 D_2 $D_{1.2}$ G_2 Cd.s दीनं; Ca हीनं (as in text). — ^{b}) G_2 सत्वं; Ca सत्त्वं (as in text). K_1 वै; Ca वः (as in text). B_1 भीमवेगाः; S (except T G_2) भैमसेनाः; all comm. as in text. — ^{c}) M_1 उद्भास्यते; Ca उद्भासेत्; Cd उद्भासेत. — ^{d}) K_3 B D (except $D_{1.2.5.7.9}$) शुभ्रे (for शुक्ले). D_3 transp. यद्भवेत् and किल्बिषं.

7 ^{a}) K_{1-3} सर्वो(K_3 °र्वो)पायो; K_4 सर्वं भूयो मे (for सर्वक्षयो). D_{10} युद्धे (for कृत्स्नः). — ^{b}) S (except G_3) पापोदयोभावसंस्थः कुरूणां. — ^{c}) K_4 B (except B_1) D_{n1} $D_{1.5.6.8}$ G_3 तत्र (for तत्). — ^{d}) K_3 वा विषमो; K_4 यत्र शमो (for यत्र समो). K_1 Cd यत्र समोजयः!

8 ^{a}) $K_{2.3}$ B Dn D_5 $D_{2.4-8.10}$ G_2 ते वै; $D_{2.4.9}$ ते वः (for ये वः). G_2 पांडवाश्च (for बान्ध°). — ^{c}) K_1 उपन्यस्तं; D_5 °कृतं; S (except M_2) उपक्लृ(G_3 उपकृ)प्ता;

C. 5. 790 B. 5. 25. 8 K. 5. 25. 8 उपक्रुष्टं जीवितं संत्यजेयु-
स्ततः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८
ते चेत्कुरूननुशास्य स्थ पार्था
निनीय सर्वान्द्विषतो निगृह्य ।
समं वस्तज्जीवितं मृत्युना स्या-
द्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥ ९
को ह्येव युष्मान्सह केशवेन
सचेकितानान्पार्षतबाहुगुप्तान् ।
ससात्यकीन्विषहेत प्रजेतुं
लब्ध्वापि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥ १०
को वा कुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्ता-
नश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।
रणे प्रसोढुं विषहेत राज-
न्राधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥ ११
महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः
को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।
सोऽहं जये चैव पराजये च
निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किंचित् ॥ १२
कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया
निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।
सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ १३
कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये
कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।

---

all comm. उपक्रुष्टं (as in text). C3 चे (for सं-). — d) B (except B1) Dn D2-7 G3 M2 बलः; G2 स्तुताः; C3 ततः (as in text). K1.2 D1.3.5 G3 नियतो भवः (K1 °तो बधः; D1 °तो मतः) स्यात्; K3-5 T G1.2-5 M नियतः स्याद्भावः (for नियतो वै भवः स्यात्). Ca.d cites भवः, C3 भावः.

9 a) K1.2 D3 तांश्चे(K3 तां चे)त्; K3 तान्वै; K4.5 ए(K4 जे)तान्; D8 M नो चेत्; D9 ते वै; T G (except G3) न चेत्; C3 ते चेत् (as in text). Ca.d cite ते (as in text). K1 अनुशिष्या स्थ; K2 °शास्य वः; K3 °शिष्यांश्च; B Dn D2-10 °शिष्याथ; D1 °त्पुत्राः स्थ; S °ने(G2 °शि)-ष्यामि; Cd.s °शास्य स्थ (as in text). Ca cites स्थ (as in text). K4 अनुशिष्याश्चार्यैः (for °शास्य स्थ पार्था). Dn D3.4 G1 पार्थान्. — b) K2.3 B Dn D2-8.10 S निर्णी(D3 °र्णी-; G3 °णी)य; K4 D5 निणीय; D9 विनीय; Ca.d.s निनीय (as in text). D1 विद्विषो; Ca.d.s द्विषतो (as in text). Dn2 Dn1 वै निगृह्य; D1 G3 विगृह्य; all comm. निगृह्य (as in text). — c) K1 D1 च वस्तत्; K3 च तत्; D3 ततं; G3 वस्तु; Ca.d.s वस्तत् (as in text). — d) D3 यज्जीवितं; Ca.d.s °वध्वं (as in text). K4 °वधाच्च; K5 °वधास्तव; D1 °नाशाय; G2 °वधो न; Ca.d.s °वधे न (as in text). D1 साधुः; Ca.d.s साधु (as in text).

10 a) D5 G4 M3.4 को ह्येष; D10 को न्वेष; G3 कोऽन्वेव (for को ह्येव). — b) K1 Dn1 D4.8.9 T1 सचेकितान्; K4.5 D5 सभीमसेनान्. K1.2 पार्थिव° (for पार्षत°). — c) K4.5 D1.8.9 ससात्यकान्; Dn1 D4.8.9 °सात्यकीन्को. Dn1 D2-5.7.10 विषहेतेह (for विषहेत). Dn1 Dn2 D2-5.7.8.10 जेतुं; S (except G3) प्रहर्तुं (for प्रजेतुं). — d) K3-5 D1 समर्हे(D2 सर्हे)द्रांश्चैव; B (except B3) D5 D6-7 सचिवानपीन्द्रः; D9 सेंद्रान्सहायान् (for सचिवान्सहेन्द्रान्). D1 लब्ध्वा सहायानपि देवान्सशक्रान्.

11 a) K1 कुरून् (for को वा). K3 भीष्मद्रोणाभि° (by transp.); G3 M1 °विगुप्तान्. — c) K1.2 D3 S युद्धे; D1 युद्धं (for रणे). K1 B Dn D3 D5-8.10 विजेतुं; D1 प्रकर्तुं (for प्रसोढुं). B1 प्रसहेत (for विष°). T G1.3.4 M3.5.5 वीरान्; G3 राजा; G3 कस्मात् (for राजन्).

12 ab) T G (except G3) M1 सुहृद्बलं. K3 राजन् (for राज्ञः). T3 transp. राज्ञः and को वै. K4 D1 M2 वा (for वै). — c) D10 पार्थ (for चैव), and वा (for the second च). — d) D1 नाभिजानामि; G3 नाभिग°; G4 चाधिग° (for नाधिग°).

13 a) K1 D8 Ca नीताः; Cd.s.ap नीचाः (as in text). G3 दौष्कुलेन. — b) D1 निधर्मार्थं; D2 अधार्मिकं (for निर्धर्मार्थं). D1 कुर्युर्हि; D2 कुर्वन्ति (for कुर्युश्च). — c) K1.2 प्रपद्ये; D2 प्रपद्य (for प्रसाद्य); cf. 14a. B1 प्रयतो. — d) Some MSS. पंचाला°. D9 चाधिपतिं च वृद्धं; D10 अधिपं पार्षतं च; S (except G3) अधिपं चापि वृद्धं.

14 B3 om. 14ab. — a) B1 D1 T1 G1.4.5 M वै; G3 अहं (for वः). — b) = 5. 26. 18b. G4 °पांडवानां (for °सृञ्जयानाम्). — c) K3 B1-4 Dn3 D5 D5-6 क्षेयमेवं; B5 D10 क्षेमं मे; D9 क्षेम ते; G1 क्षेममेव; G3 क्षेमं

न ह्येव ते वचनं वासुदेवो
धनंजयो वा जातु किंचिच्च कुर्यात् ॥ १४
प्राणानादौ याच्यमानः कुतोऽन्य-
देतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य
मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।
कां नु वाचं संजय मे शृणोषि
युद्धैषिणीं येन युद्धाद्बिभेषि ।
अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः
कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत ॥ १
अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय
सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद्विदितं ममैत-
दन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ २
कुतो युद्धं जातु नरः प्रजान-
न्को दैवशप्तोऽभिवृणीत युद्धम् ।
सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था C. 5.740 B. 5.26.3 K. 5.26.3

ते (for ह्येव ते). Dn1 D8 T G5 मे (for ते). Cn cites एवमेवं. — d) K3 सुपाभूतं (for धनंजयो). K1.2 D3 D1 G3 om. वा. D1 कुर्याच्च किंचित् (by transp.).

15 a) K4 प्राणानाजौ; Dn D2-4.6.7.8 °न्यदाद्; D5 D3 Cap °न्वदौ; Ca.d.s प्राणानादौ (as in text). Dn D2.4.6.8.10 G3 याच्यमानः; Ca °मानान्; Cd.s as in text. K2.4 प्रयच्छे; K3 D10 प्रयच्छेत्; D1 ततोऽन्यद्; Ca.d कुतोऽन्यद् (as in text). — b) K1.3 एवं विद्वाः; K3-5 D10 कुतोऽन्यदेतत्; D1 T2 G (except G5) एतद्विद्वान्; D3 एतद्वचनं; C3 एतद्विद्वन् (as in text). — After 15ab, D10 (marg.) ins.:

133* धनानि रत्नानि बहूनि राज्यं
कल्याणरूपाणि च वाहनानि ।
न दुर्लभानीह नरप्रधाना
वृद्धस्य राज्ञः शासने तिष्ठतां वः ।

— d) D10 उत्तरं (for उत्तमा). K1.2 मतं च वः सम्य-गिहोत्तरं स्यात्.

Colophon. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B D3 D1.2.6-10 M2 संजययान. — *Adhy. name.:* Dn3 संजयवाक्यं; D2 संदेशप्रदानं; T1 संजयवचनं; G1 संजयवचनश्रवणं; M3 संजयप्रतिवचनं. — *Adhy no.* (figures, words or both): K1 D7 24; D2.8 S 25; D8 23. — *Śloka no.:* K3 Dn D8 15.

26

1 a) K D8.10 कांश्चिद्; B3 कां त्वं; D1.2 कच्चिच्च; G3 कदा नु; M2 कां सु (for कां नु). D7 शृणुयात्संजयो मे and also संजय मे शृणोषि (as in text). — c) K2 M3 तात; D7 चैतद् (for वै तात). — d) K1.2 कथं; K3 D2.8.6 G4.5 M2 कस्तं; D3 M4 कः स्वं; G3 कश्चं; M1 कः सं- (for कस्तल्). S (except T1 G1.2) साधु (for जातु). B (except B1; B3m as in text) सूतः (for सूत).

2 a) D1 कामो (for संकल्पो). G3 M2 om. the first यं. — c) K3 कः; Ca.s न (as in text). K3 ममैव तद्; D3 वै ममैतद्; G3 मे तदन्यद् (for ममैतद्). — d) K1.2 अपि; Ca.d.s बहु (as in text). K4 T1 G1.4.5 तल्लघीयः; G3 तुल्यवीर्यः; Ca यल्ल° (as in text). K3 बहुलायासयापात् (for बहु यल्ल°).

3 a) K को वा; D1.2 को नु (for कुतो). D3 युध्येत् (for युद्धं). K4 M कश्चिद्; T1 G (except G3) किंचित्; T2 कश्चित् (for नरः). K (except K3) G3 प्रशंसेत् (K4 °सन्); B Dn D3 D5-8.10 आचचक्षेत्; D3 प्रपश्येत्; G4 सुखाय (for प्रजानन्). — b) K1.4 Cd.s दैवसक्तो; K3 B Dn D2.4.6.10 T G1.2.5 M दैवशप्तो; D2 D3 दैवशक्तो; D1 वा शक्तो हि; D7 G3 दैवशक्तो; Ca दैवशप्तो (as in text). K1.3 वि-; B D (except D1) T1 G4.5 M3 हि (for अभि-). K1.2.4 दुःखं (for युद्धम्). — c) G3 सुखै°; Ca सुखै° (as in text). — d) K1.2 युद्धाद्; Ca.d

G. 5. 740
B. 5. 26. 3
K. 5. 26. 3

धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३
कर्मोदयं सुखमाशंसमानः
कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं
य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ।
कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति
यया प्रयुक्तोऽनुकरोति दुःखम् ॥ ४
यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो
भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।
कामार्थलाभेन तथैव भूयो
न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
संपश्येमं भोगचयं महान्तं
सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ५
नाश्रेयसामीश्वरो विग्रहाणां
नाश्रेयसां गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयसः सेवते माल्यगन्धा-
न्न चाप्यश्रेयांस्यनुलेपनानि ॥ ६
नाश्रेयसः प्रावरानध्यवस्ते
कथं त्वस्मात्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ।
अत्रैव च स्यादवधूय एष

धर्माद् (as in text).

4 a) K1.2 B D (except D8) G1.2 धर्मो°; Ca.s कर्मो° (as in text). K1 B D (except D10) आशंसमानाः. — b) K1 T2 G1.2 M1.2-5 कृच्छ्रापायं; T1 G3 M2 कृच्छ्रापयन्; all comm. as in text. K कर्म कुर्वीत (K1 °र्वति); D1 किं त्विति कर्म; D2-4.7-9 तत्त्वतिकर्म (for तत्त्वतः कर्म). Ca.d.s cite अतिकर्म. D1m वस्तुतः (probably gloss for तत्त्वतः). — B1 (hapl.) om. 4cdef. — c) K1 B (B2 om.) D (except D1.5.10) T2 G1.2.6 M2 Cs सुखं प्रेप्सुर्; Ca.d as in text. K विजिघांसुश्च; D5 वै जिघां°; G3 विजिगीषुश्च; G4 M विजिहा°. D9 सुखप्रेप्सुर्विजित्वा सुखदुःखं. — After 4c, D5 ins.:

134* कुलान्तकं संजय कोऽभिवाञ्छेत्;

while S ins.:

135* कर्मारभेयश्च धर्मानपेतम्.

— d) D1 T G1.2.3 क; D5 यद् (for य). K2-5 °वशानुगश्च; Dn D2.4.5.10 °रसानुगामी; D3 S (except T2 M5) °वशानुगामी. — e) T G1.2.6 M कर्मा(T2 M1 [sup. lin.].2.4.5 कामा)भिज्ञः; G3 को हि प्राज्ञः; G4 यैः कर्मभिः; all comm. कामाभिध्या (as in text). D1 T2 G1.2 धुनोति (for दु°). — f) K2 D8 G2 यथा; Cs यया (as in text). B4 Dn D3-7 T2 G3-4 प्रमुक्तो; Cs °युक्तो (as in text). B4 Dn D1-7 G3-4 न; T1 अपि; Cd नु; Cs अनु- (as in text). K1.2 D5 (in addition to the variant shown above). e यया प्रयुक्तः पुरुषः कर्म कुर्यात्. — After 4, S ins.:

136* तृष्णां त्यजेत्सर्वधर्मादपेतां.

5 a) K3 प्रवृद्ध°; D3 आसिच्य°; Cs यथेध्य° (as in text). M1.2 समृद्ध°. — c) K1 कामार्थभावेन; K4 D3 T2 °लोभेन; G2-3 M2.4 कामोर्थै°; G4 काम्यार्थे°. — d) K3 न वै तृप्येद्; Cs न तृप्यते (as in text). K2-5 हविषा (for सर्पिषा). — e) K यद्; D8 मे; T2 वै (for इमं). D3 भोग्यचयं; T G2.3 भोगमोहं; G1.2.4 M °मद्वं; Cd.s as in text. — f) G3 गृहाद्यांति; Ca.s सहास्माभिर् (as in text). — After 5, K4 ins.:

137* संमोहनं तस्य महत्त्वयैत-
यदस्माभिर्विप्रयोगो नृपस्य ।

6 a) K1 नोश्रेयसाम्; K2 (by corr.) M2 न श्रे°; K3 B4 D2-7 T2 Cn नाश्रेयान्; Dn D2.4 न चाश्रेयाणाम्; D10 नाश्रेयान्स्याद्; G3 संश्रेयसाम्; Cn नाश्रेयान्; Cd.s नाश्रेयसाम् (as in text). — b) K1 नोश्रेयसां; B Dn D3 D2-8.10 नाश्रेयान् (B1 °श्रेयसां) वै (for नाश्रेयसां). K3 गीतवृत्त्यादिकानां; D7 गीतयुक्तं शृणोति. — c) K1 नोश्रेयसः; K2.4.5 D3 T2 नाश्रेयसां; B Dn2 D3 D2-8.10 नाश्रेयान् (B1 °यसां) वै; Dn1 निश्रेयसान्वै (for नाश्रेयसः). Cs cites नाश्रेयान्. D2.8 सेवति; T2 वहते (for सेवते). K1-3 T1 G1.2.4 गंधमाल्यान्; K4.5 T2 G3 गंधमाल्यं; D2 M3-5 माल्यगंधं. — d) B Dn D5 D2-5.7.10 न चाप्यश्रेयान्; D6.8 नाप्यश्रेयान्; S (except G2) नाश्रेयसश्चापि (for न चाप्यश्रेयांसि).

7 a) K5 B D (except D1.2.5) नाश्रेयान्वै; Ca न चाश्रेयान् (for नाश्रेयसः). B Dn1 D5 D2-8 Ca.n प्रावारान्; D1.2 G1-4 प्रवरान्; T2 प्रवराणि; Cd प्रावरान् (as in text). K4 प्रावरणोति वस्त्रं; D3 प्रावरान्यध्यास्ते; G3 पारराष्ट्राधिपास्ते (for प्रावरानध्यवस्ते). K1.2 एष वस्ते; K3 T2 अध्य(T2 °ध्य)वस्ते; K5 D3 D2.10 Ca संनिवस्ते; B Dn D2-7 संविवस्ते; D1 G4 नाधिवस्ते; G2 चाधिवस्ते (for अध्यवस्ते). — b) K1-3 नु (K1 न; K3 नु) लोकान्; B4 Dn D2-3 तस्मात्; D3 G4 Cn अस्मात्; G3 मम स्यात्; G3 M3 त्वस्मान्; M4 त्वमस्मात् (sup. lin. °न्); Cs अथान्

कामः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ७
स्वयं राजा विषमस्थः परेषु
सामस्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव
तथा परेषामपि सोऽभ्युपैति ॥ ८
आसन्नमग्निं तु निदाघकाले
गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
यथा वृद्धं वायुवशेन शोचे-
त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ ९
प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा
लालप्यते संजय कस्य हेतोः ।
प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं
पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ १०
अनाप्तः सन्नाप्ततमस्य वाचं
सुयोधनो विदुरस्यावमन्य ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
संबुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ ११
मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां
बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
सूत राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो C. 5. 790 B. 5. 26. 13 K. 5. 26. 13

(for स्वस्मात्). D4–6 स प्रणुदेत्; D8 Ca. d. s प्रणुदेत् (for संप्रणुदेत्). B1. 2. 4 कुरुष्वै; Ca. d. s कुरुष्व: (as in text). — c) T2 G4. 5 चास्मात् (for एव च स्यात्). G2. 5 M1 अवधूत; Ca. d. s अवधुर्य: (for अवधूव). K1 अत्रैव स्याद्‌धुर्य एष; K2 °व न स्यादवधुष्य कामः; K3 °व न स्यादव-बुद्धिमानः; K4 °व तस्य ह्यवधुर्यकामः; K5 °व स्यादनुबध्य कामः; B1 D8 D10 °व च स्यादनुपस्यैव (B1 om. एष) कामः; B2–4 Dn D5–7 °व स्यादनुपस्यैव (D5. 6 °ष) कामः; D1. 2 °व च स्यादवलीर्ण (D2 °धुर्य) एष; D3 °व स्यादवधुर्यः स कामः; D9 °व च स्यादवनित्य एष. — d) K (except K1) शरीरभूतो; B D (except D1. 2. 3) C3 प्राय: शरीरे (for कामः शरीरे). D1 T1 G3 धुनोति; C3 संदुनोति; Ca. d दुनोति (as in text).

8 a) K3 सामस्थात्; K4 B D (D10 m as in text) S Cap सामर्थ्यम् (D5 सामस्त्यम्; D2 संस्थाम्); Ca. d. s सामस्थ्यम् (as in text). — c) K1 यथात्मनः; D3 यथा पुनः; D2 यथात्मना; C3 as in text. B1 T2 G (except G3) M1. 2. 4 वृत्तिम्; M3 वृत्तिर् (for वृत्तम्). K2. 3 B1 D1 Ca. d. s एवं; K4 D2. 3 T2 M एषां; T1 G एष (for एव). — d) B1. 3 D5 D6. 8. 10 m S (except T2) Cn. s सोभ्युपैतु.

9 a) D9 समिद्धम् (for आसन्नम्). D3 G3 च (for तु). D2 निदाघ काले; G3 विधाय कामं (for निदाघकाले). — b) K1. 2 Ca गंभीरवार्क्षे (Cap as in text). Cd cites वार्क्ष. — c) K3 T1 G1. 4. 5 M प्रवृद्धे; K4. 5 B4 Dn3 D5. 6. 7. 9 विवृद्धं; B3 G2 वृद्धे; T2 प्रवृद्धं; G3 विवृद्धे (for वृद्धं). K1. 3 B1. 2. 3 D3 G3 M3–5 °वेगेन; B3 D5 D8 °पथेन (for °वशेन). Dn3 D5. 6. 7. 9 सेवेत्; Cn. s शोचेत् (as in text). — d) Dn3 D5–6. 7. 9 क्षिप्रं; T1 G1. 2. 3 कक्षं; T2 G4 कक्षे; all comm. क्षेमं (as in text). D1 सरदो व्य°; C3 शिशिरव्य° (as in text).

10 a) K1. 2. 3 D1 आप्तै°; D2. 3 T G C3 आप्तै° (for प्राप्तै°). — b) S (except T1 G1. 2. 3) संमुह्य ते; Cd. s लालप्यते (as in text). — c) B1 अनादरे (for अनार्जवे). — d) G3 transp. पुत्रं and मन्दं. K3 T G1. 4 M1 transp. मन्दं and मूढं. K3 सं- (for मन्दं). D8 M (except M3) अमित्रिणं (for अमन्त्रिणं). K B3 D9 च; B1 T2 M (except M3) तं (for तु). D3 T1 G1–3 असंप्रणे रतं; G4. 5 अमित्रभेषः (G5 °षंतं) (for अमन्त्रिणं तु).

11 a) K D10 अनात्मवान्; B Dn D8 D1–3 T2 G3 अनाप्तवचा; Ca. d अनाप्तवत् (for अनाप्तः सन्). K आत्मवतस्य (K3 °तोक्ता) (for आप्ततमस्य). K3. 4 B D (except D2. 10) G2 C3 वाच: (for वाचं). — b) M3 दुर्योधनो; C3 सुयो° (as in text). B1. 4. 5 D2. 4 T G1. 3–5 M Cn अवमत्य; D1 G3 °मेने; C3 अवमन्य (as in text). D3 om. अवमन्य and 11cd. — d) S (except M3) संबुध्य° (G3 संबोध्य°); Ca. d संबुध्य° (as in text). K1. 2 मन्यते; T1 G1 द्विषते; Cn. s संविशते; Ca. d विशते (as in text).

12 a) D1 om. हि. D2 ह्यर्थकाले and °कामं also. — b) T1 G1 शीलवृद्धं; T2 °वृत्तं; G3 वीर्यवंतं (for शीलवन्तम्). — c) K1 D31 संतं; K3 तथा; K4 B1 Dn D3–9 G3 स तं; K5 सौते; B3–5 D31 D10 सूतं; D1 स तु (for सूत). T G1. 3–5 M सुतस्यार्थे (for सूत राजा). D1 सुनतं; D3 G3 सव्(G3 °मि)द्यो; D10 प्रवृद्धो; T G1 प्रमोहाद्; G3–5 M कुरूणां (for कुरुभ्यो). — d) K4 B D (except D8) G3 न सस्मार; K5 नासंस्मरद्; T G1. 3–5 M अवासृजद् (for न सोऽस्मरद्). K D2. 3 T2 G4 °कामात्

C. 5. 760 B. 5. 26. 13 K. 5. 26. 13 न सोऽस्मरद्विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १२

मानघ्नस्य *आत्मकामस्य चेर्ष्योः
संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो दुर्हृदो भावनस्य ॥ १३

अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो-
र्मित्रद्रुहः संजय पापबुद्धेः ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
प्रपश्यमानः प्रजहाद्धर्मकामौ ॥ १४

तदैव मे संजय दीव्यतोऽभु-
न्नो चेत्कुरूनागतः स्यादभावः ।
काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो
न विन्दते धृतराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥ १५

क्षत्तुर्यदा *अन्ववर्तन्त बुद्धिं
कृच्छ्रं कुरून्न तदाभ्याजगाम ।
यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य
तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १६

तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य
ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो
गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥ १७

सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः

(for °काम्यात्).

13 a) K1-3 D1.3 सन्मानघ्नस्यात्म(K3 D1 °र्थे)कामस्य; K4.5 D2 Cd मानघ्न(K5 °स्य)स्यात्मकामस्य; B Dn Ds D3-7 मा(D5 संमा)नघ्नस्यासौ मानकामस्य; D8 मानार्थस्यात्मकामस्य; D10 Ca.3 मानघ्नस्य मानकामस्य; T G1.2.5 मानघ्नस्याप्यर्थ(T2 °नर्थ-; G3 °प्यात्म)कामस्य; G2 संतानघ्नस्यात्मकामस्य; G4 भावस्तस्याप्यन्यकामस्य; M मानात्मनश्चात्मकार्य(M1 °म)स्य (for मानघ्नस्य *आत्मकामस्य). B D2-4 T2 G2 चेर्ष्योः; G1 राज्ञः; G3 M2-5 चेह्यग्र; G4 M3 corrupt (for चेर्ष्योः). — b) G3 संरंभेण (for °रम्भिणः). T1 G (except G2) M स्वार्थ° (for चार्थ°). T2 स्वं भीषणस्यार्थ°. — c) K D1.2 G3 निष्ठु(K3.4 D1 G3 °ष्ठु)रिणो; T G1.2.4 M दुर्वारि(T2 °दि)णो (for दुर्भाषिणो). K2 B1 D1.2.3 T1 G3.5 °तिगस्य (for °नुगस्य). — d) K3 दुर्हृदौ; B D (except D2.3) T2 दौर्हृदैर् (B3 °दैर्; D8 D10 °दे; D1 सुहृदो); T1 G M दुर्हृदां (for दुर्हृदो). B D (except D5 D1.2.3) T2 भावितस्य; Cap.dp अभावनस्य; Ca.d.3 भावनस्य (as in text).

14 a) K4 D1.2 G4 अनयस्य; K3 अज्ञाय तस्य; Ca.d अनेयस्य (as in text). K3-5 °द्वेष्टः (for °मन्योः). — M2 om. 14c–15b. — c) K4.5 साक्षाद् (for राजा). — d) D2 G3.4 M5 °दृश्य°; T1 G2 M1.3.4 °दृश्यं°; G1 °बुध्य°; G5 °दृश्य° (for °पश्य°). K B D (except Dn2 D5-8) प्राजहा(K3.4 D2 °ह)द्; S (except G2; M2 om.) प्रजहाति (for प्रजहाद्). S (except G2; M2 om.) अर्थधर्मौ (for धर्मकामौ).

15 M2 om. 15ab (cf. v. l. 14). — a) S (M2 om.) सदैव (for तदै°). S (T2 before corr; M2 om.) वै; Ca.d.3 अभूत् (as in text). — b) K1 D1.3 न चेत्; B Dn Ds D3-7.10 T2 (before corr.) मतिः; Ca.d.3 नो चेत् (as in text). K3 B D (except D2.3) T2 G1.3 Ca.3 कुरूणाम्; Cd कुरून् (as in text). — c) D1 श्रव्यां; S (except G1) काम्यां (T2 काव्यां also); Ca.d काव्यां (as in text). K D1.3 विदुरं भाषमाणं (K3-5 D3 तु ब्रुवाणं). — d) D10 नाविन्दत; Ca.d न विन्दते (as in text). K D3 धृतराष्ट्रो नृशंसः; B Dn D3-5.7.10 यद्धार्त-(B1 वै धृत-; B3 Dn3 यद्भूत)राष्ट्रात्प्रशंसां; D1.3 धृतराष्ट्रः प्रशस्तां (D3 °स्तं); D6 धार्तराष्ट्रात्प्र°; M2 धृतराष्ट्रप्र° (for धृतराष्ट्रात्प्र°).

16 a) G3.4 यथा (for यदा). — Before अन्ववर्तन्त, to avoid hiatus, K3 G3 ins. च; K3-5 D3 ते; B Dn Ds D5-7.10 T2 M3 न; D1.2 G3.4 M1.2.4.5 तु; T1 G1 हि; G5 अपि! D1.2.3 G5 अनु° (for अन्व°). K1 क्षत्तुर्यदान्वावर्तते राज्यबुद्धिं. — b) B D (except D1.2.3.9) T2 सूत (for न). D10 जगाम; G5 M3 ह्याजगाम (for अभ्याज°). — c) M राज्ञः; C3 तस्य (as in text). — d) D3 M1.3 °वृद्धिर् (for °वृद्धिर्).

17 a) D31 M3 तदा (for तद्). T1 G1 M अर्थलुब्धेषु; G3 °ब्धे तु; G5 °ब्धेष (for °ब्धस्य). K मे(K4 ते)ऽद्य; G3 मे त्वं (for मेऽद्य). — b) K4 D10 दुर्मन्त्रिणो; G4 लुब्धस्य वै (for ये मन्त्रिणो). K1 B D1.3 T G धृत° (for धार्त°). — c) K1.3 B Dn2 D3 सौबलश्च (for सूत°). — M2 (hapl.) om. 17d–19a. — d) Some S MSS. गावल्गणे. K3 संमोहितस्य (for °हमस्य).

18 M2 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) K1.2 D2.3 T1 G1.2 निरी°; T2 समी° (for परी°). — b)=5. 25.

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
आचैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः
प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १८
आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यो
अत्यासन्नं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ १९
यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं
युद्धे गृहीतायुधमर्जुनेन ।
आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति
कथं कर्णो नाभवद्द्वीप एषाम् ॥ २०
कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च
द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति
यथार्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २१
जानन्त्येते कुरवः सर्व एव
ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
दुर्योधनं चापराधे चरन्त-
मरिंदमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २२
तेनार्थबद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
किरीटिना तालमात्रायुधेन
तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २३
गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजा- C. 5. 762 B. 5. 26. 25 K. 5. 26. 25

18[b]. D2 G3 °पांडवानां; D8 °जांगलानां (for °सृञ्जयानाम्). — [c]) K4 B1 G3 आसैं°; D8 अर्थैं°; T G1.2-5 M1.2-3 प्रासैं° (for आचैं°). D8 °राष्ट्रस्य पुत्रो; G4 °राष्ट्रः सपुत्रः (for °राष्ट्रः परेभ्यः).

19 M2 om. 19[a] (cf. v. l. 17). — [a]) K4.5 D1.9 S (except G3; M2 om.) आशास्ते (for आशं°). K1.2 D8 D10 G3 om. वै. D8 G4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रो; D10 संविधातुं सपुत्रो. — [b]) S मोहाद् (for महा-). — [c]) G4 अस्मिन्; Ca. d. s तस्मिन् (as in text). D5 D8 Ca. d. s क्षेमः (for शमः). K1 D2-7.9 केवलो नोप°; K3 Dn1 D8 Cd. s केवले नोप°; Ca केवलैर्नोप° (for केवलं नोप°). — [d]) K D1-4.8.9 G3 स्वकं संतं (K3 स्वकं; D1.3.4 सर्वं; D8 अर्थं); B Dn D8 D5-7.10 C3 सर्वं स्वकं (B1 स्वकर्मभूतं); T G1.2 M अ(T1 G2 प्र)त्यासन्नं; Ca. d बद्धं संतं (for अत्यासन्नं). K3 D5-7 G4 मन्यते; B M2 Cn मद्गते; Dn Cd. s संगतं; D8 D10 केवलं; Cdp मद्गतं (as in text). K3 चैव सोऽर्थं; D5-7 G4 मद्गते(D7 °ता)र्थं; Ca. d. s मन्यतेऽर्थम् (as in text).

20 [a]) K3-5 यत्तं (for यत्तत्). K (except K3) D1 T3 G3.4.5 कर्णं; C3 कर्णो (as in text). Dn1 D7 S (except M2.5) वारणीयं; all comm. as in text. — [b]) Dn1 D1.2.4.7.9 G2.3 M गृहीत्वायुधम्. B D (except D1.2.8) अर्जुनं वै (for अर्जुनेन). — [c]) G3 बहूनि तत्र (for पुरा महान्ति). — [d]) T G1 तदा कर्णो; G3 कस्मात्कर्णो; G4 तदाभवन्; G5 तदा कश्चिन्; M तदा (M2 भो) कथं (for कथं कर्णो). K Dn1 D1 G3 M1 Cd द्वीपम्; T G1.2.4.5 M2-5 वीर्यैस्; Ca. n द्वीपः (as in text).

21 [a]) K2-5 द्रोणोपि (for द्रोणश्च). K4 तथा कृपश्च (for पिता°). — [c]) K1 तथान्ये (for अन्ये). K2-4 अपि (for च). G3 वै (for ये). G3 संवसंति (for तत्र सन्ति). — [d]) D5 परो; G3 वरो (for अपरो).

22 [a]) K1.2 D2 G3 पुनं; K3 ते; B Dn D8 D2-8.10 T G1.4.5 एतत्; D1 एनं; D3 एव (for एते). — [c]) K3 B D (except D1.2.8) T2 (after corr.) G3 दुर्योधने; T (T2 before corr.) G1.2.5 M °धनो (for °धनं). B Dn D8 D2-8.10 T2 राज्यमिहाभवत्तथा; D1 चापराधेन रक्तं; T1 G1.2.5 M1 नापराध्येश्चरंतं; G3 नापराध्ये च°; G4 नापराध्यो च°; M2-4 नापराद्धे च°; M5 नापरार्थे च°. Ca. d cite दुर्योधनस्यापराधेन चरंतं. — [d]) D10 ह्यरिंदमे. N (except D1) G1.2 T2 फाल्गुने.

23 [a]) K3 D8 D10 केन; S (except G3) तवो; Ca. d. s तेन (as in text). B Dn D2-7.8 अनुबंधं; Dn1 D2.10 S (except M2.4) अर्थबंधं; Ca. d. s अर्थबद्धं (as in text). — [b]) K4.5 G3 हंतुं; D5 D1 कर्तुं; Ca. d. s हर्तुं (as in text). Dn1 D1.10 T2 G2.4 M C3 पांडवानां समेति (Dn1 D1 C3 समत्वं; D10 समस्तं); T1 G1.5 जीवतां पांडवानां. Ca. d cite ममत्वं (as in text). — [d]) K3 D8 D7 तद्वेदिना; T G (except G3) °दिनः; Ca. d. s °दिना (as in text). K1.2.4 Dn1 D8 संयुगे; T1 G4 संगरं; Cn संयुगं (as in text).

24 [a]) D10 गांडीव°; S °शब्दमात्रं. — [b]) K2-4 अशृण्वंतो; S (except G3) शृण्वैव (T2 M2-5 °वै-) ते (for अशृण्वाना). D3 शृण्वंते; T G (except G3) म्रियंते; M म्रि(M2 मि)यंते; Ca. d म्रियन्ते (as in text) — [c]) B

C. 5. 769 B. 5. 26. 25 K. 5. 26. 25 वशृण्वाना धार्तराष्ट्रा म्रियन्ते ।
क्रुद्धस्य चेद्भीमसेनस्य वेगा-
त्सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २४
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेचात हर्तु-
मैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनंजये नकुले चैव सूत
तथा वीरे सहदेवे मदीये ॥ २५
स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं
वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा
न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥ २६
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं
त्वां पूजयन्संजयाहं क्षमेयम् ।
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं
या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २७
अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां
शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

संजय उवाच ।
धर्मे नित्या पाण्डव ते विचेष्टा
लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।
महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं
संपश्य त्वं पाण्डव मा विनीनशः ॥ १
न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धा-

D (except D1.2.6) क्रुद्धं न चेद्वी(B D7 °द्वी)क्षते भीमसेनं. Ca cites न चेत् and भीमसेनं. Cd cites चेत् and भीमसेनस्य वेगात् (as in text). — d) K4 न मन्यते; Ca.d मन्यते (as in text). Ca cites सिद्धिं.

25 a) T1 G1.3 एवं (for एतन्). D2 T2 G1.2.4 M2 °त्सहेचापहर्तुं. — b) K1.2 ऐश्वर्यं वै; D2 G4 °र्यं मे; D8 मयि स्वयं (for °र्यं नो). — d) K D2.9 G2 मदीयं; B Dn D3 D5–8.10 सहिष्णौ (for मदीये).

26 a) K2 सदैवैतां; G2 स चेदिमां; Cs स चेदेतां (as in text). D5 °भिद्येत (for °पद्येत). — b) S (except G3) चैव (for सूत). — c) K2–4 D2 ध्रुवं (for एवं). — d) K1.2.3 D2 T G1.3 वि-; Ca.d न (as in text).

27 b) K1–3 तं; Cs त्वां (as in text). K (except K4) D2 क्षमेय; D9 क्षमे ह; Cs क्षमेयम् (as in text). — c) G1.4 कौरवे; Ca.d.s °वैर् (as in text). — d) K2.3 धार्तराष्ट्रैस्; Cs धृतराष्ट्रे (for धार्तराष्ट्रे). K2 तदाभूत्; Cs तदासीत् (as in text).

28 a) K अद्यैव (for अद्यापि). K2 तत्तथा; D10 S (except G2) सा तत्र (for तत्तत्र). — c) T1 G2.3 वास्तु; T2 G3.4 M वा भवतु (for भवतु). K1.2 (marg. sec. m. as in text) तथैव; Cn ममोप- (for ममैव). — d) T1 G1.3 दुर्योधनो; M दुर्योधनं. D1 T2 M गच्छतु. T2 G3 M भारताग्र्यं.

Colophon. — *Sub-parvan:* K1.2.4.5 B1–3.5 Dn1 D5 D2–5.9–10 T1 G1.3 M1–5 संजययान. — *Adhy. name:* Dn1 D5 युधिष्ठिरवाक्यं; Dn2 संजयवाक्यं; M1–5 संधिप्रशंसनः (M5 °प्रशंसः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7 25; D2.8 S 26; D5 28. — *S'loka no.:* K5 Dn 29; D5 27.

27

1 a) K1.2.4.5 D6.10 धर्मात्मता; K3 B Dn D51 D2.8–6.9 G4 M3 धर्मेनित्या (for धर्मे नित्या). K (except K5) D6.10 विशिष्टा; D1 हि चेष्टा; Ca.d विचेष्टा (as in text). — c) K (except K5) B Dn D2–7.8.10 महाश्रा(K4 °श्र)वं; D1 सहस्रार्धं; T1 महाह्रादं; Ca.s.np °स्रावं (as in text); cf. v. l. 3. Cd cites स्राव:. D1 नित्यं; Ca.d अनित्यं (as in text). — d) K (except K5) D5 D1.4.6.8.10 T2 संपश्यंस्त्वं. K1 पांडवा (marg. sec. m. °व as in text); T2 साध्विदं. K (except K3; K1 marg. sec. m.) B Dn D5 D8–10 Ca.s क्षय्(D8

न्प्रयच्छन्ते तुभ्यमजातशत्रो ।
भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये
श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २
अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये
महास्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं
तस्मात्पापं पाण्डव मा प्रसार्षीः ॥ ३
कामा मनुष्यं प्रसजन्त एव
धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।
पूर्वं नरस्तान्धृतिमान्विनिघ्न-
ल्लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४
निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ
तामेषतो बाध्यते धर्म एव ।
धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः
कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५
धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं
महाप्रतापः सवितेव भाति ।
हानेन धर्मस्य महीमपीमां
लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६
वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं C. 5. 773 B. 5. 27. 7 K. 5. 27. 7

sup. lin. त्रि)नीनशः; T G विनंक्षीः (G_2 विनंक्षः); Cd विनीनशः (as in text).

2 ^{a}) D_8 T_2 नो चेद्. K_4 (by corr.) राज्यं (for भागं). D_2 कौरवो (for कुरवो). — ^{b}) B Dn D_8 $D_{5-8.10}$ प्रयच्छेरन्; D_1 °च्छंति (for °च्छन्ते). — ^{c}) Some MSS. भैक्ष्य(*or* °क्ष्या)चर्याम्. — ^{d}) M_2 om. राज्यम् (cf. v. l. 3).

3 M_2 om. 3^a. — ^{a}) K (except K_2) D_8 $D_{2.3}$ T_1 $G_{1.4.5}$ अल्पं कालं; D_6 अकल्पकालं; G_3 अल्पकल्पकालं. — ^{b}) K_1(before corr.)$_{.4.5}$ $D_{2.4.6.7.10}$ महास्रावं; K_2 महामात्र (before corr.); D_1 सहस्रावं; D_3 महास्रवं (for °स्रावं); cf. v. l. 1. K_4 $D_{2.9}$ °दुःखात्मकं च; D_7 °दुःखं बलं च; D_8 °दुःखं भयं च. — ^{c}) K_1 त्वद्वयसो; K_1(marg. *sec. m.*)$_{.2}$ (marg. *sec. m.* as in text)$_{.3-5}$ B_{3-5} Dn D_8 $D_{2.5-7.10}$ m त्व(K_3 m$_{.2.4}$ त्व-; K_2 य)यशसो; T_2 $G_{1.2}$ एतद्वयसो; G_4 एतद्यशसो. Ca.d.s cite वयसो (as in text). — ^{d}) K_1 कामं तस्मात्; K_1(marg. *sec. m.*)$_{.2}$ पापं तस्मात् (by transp.). K_2(marg. *sec. m.*) $D_{2.9}$ प्रकांक्षीः; $K_{3.5}$ अत्र कार्षीः; K_4 अत्र कांक्षीः; B Dn D_8 $D_{5-8.10}$ कृथास्त्वं; D_1 प्रकार्षीः; T प्रतीक्षः; $G_{1.2.4}$ प्रवि(G_2 °वी)क्षः; G_3 प्रसंक्षीः; G_5 प्रविष्टः; M प्रवेक्ष्यः; Ca.d प्रसार्षीः (as in text).

4 ^{a}) D_2 कामान्मा पुष्यंते (for कामा मनुष्यं). $K_{1.4}$ D_8 प्रसृजंत; K_2(marg. *sec. m.* as in text)$_{.3}$ D_8 $D_{2.3}$ °सज्जं(D_3 °सज्यं)त; D_1 °सहंत; D_2 °सचंत; D_7 m (orig. as in text, cancelled) °भवंत; S °दहं(T_2 °हरं)त. B Dn D_8 $D_{5-8.7}$(m as in text)$_{.8}$ (before corr.) एते (for एव). — ^{b}) S °मूला (for °मूलं). D_8 ये विघ्नमूलं प्रसभं नरेंद्र. — ^{c}) K $D_{2.8}$ प्राज्ञो (for पूर्वं). K_4 तत्र; D_8 G_2 तद् (for तान्). B D (except $D_{1.2.8-10}$) मति° (for धृति°). B D_8 Ca.d प्रणि°; Dn D_8 $D_{1.2-7}$ G_3 M (except M_2) प्रति° (for विनि°). — ^{d}) D_2 प्रशंसि (for प्रशंसां). $K_{1.2}$ न वाच्यं; K_{3-5} D_{10} न निंद्यां; $D_{2.7}$ चान-वद्यां (for ऽनवद्याम्).

5 ^{a}) K_2 $D_{2.9}$ $G_{1.4}$ निबंधिनी; B_1 °धनं. $K_{1.2}$ °तृष्णैव; K_4 M_2 °तृष्णा हि (for °तृष्णेह). K (except K_4) D_{10} पापा (K_2 marg. *sec. m.* पार्थ as in text). — ^{b}) B Dn D_{2-8} G_2 Ca इच्छ(B_1 G_2 एष)तां; D_8 $D_{2.10}$ Cd इच्छता; $D_{2.9}$ पृच्छतां; T_2 एषितां; G_1 M_2 एषते; Cs अनिच्छता (for एषतो). T_2 $G_{1.4}$ बाधते. D_9 एषः (for एव). K_{3-5} तामिच्छन् (K_4 °च्छन्तै) धर्ममर्थं प्रस(K_3 °ज)ह्याद्. — ^{c}) D_9 च; T_1 G_1 हि; Ca तु (as in text). $G_{2.4}$ M प्र(G_4 om. प्र)वृणुते; Ca °वृणीते (as in text). K_{3-5} स बुद्धिमान्; B_1 प्रबुद्धः; D_1 स वै बुधः; D_6 बुद्धः; $G_{1.4.5}$ सर्वबंधुः; G_3 M (except M_2) स बंधुः; $Ca._s$ स बुद्धः (as in text). Cd cites बुधः. — ^{d}) B Dn $D_{2.4.7.9}$ Ca.d गृध्नो; D_8 G_3 गृध्रो; T $G_{1.2-5}$ M गृध्नुः (for गृद्धो). K_1 चानुसारं; K_2 चानुकार्ं; $K_{3.5}$ चात्र सात्म (K_3 सत्रे); B_1 $D_{1.2}$ T_1 G_{1-4} M -र्थानुरोधी; D_8 D_{10} स्वानुरोधात्; D_2 -र्थानुसारी; T_2 धर्मरोधी; G_4 -र्थानुबंधी (for ऽर्थानुरोधात्).

6 ^{a}) D_2 $G_{1.2.5}$ कर्मणा; Cs °णां (as in text). D_1 मोक्षं; Cs मुख्यं (as in text). — ^{b}) $K_{2.4}$ S °प्र(G_2 °तु)भावः; Ca.d °प्रतापः (as in text). $K_{2.5}$ T $G_{1.4.5}$ अव(K_2 G_4 °वि)भाति (for भाति). — ^{c}) K_2 हीनस्तु; K_4 B D (except D_1) G_2 हीनो हि; K_3 हीनोपि; T_2 त्यागेन (for हानेन). K_4 B D (except D_1) G_2 धर्मेण (for धर्मस्य). T_1 $G_{1.4.5}$ इमां च (for अपीमां).

7 ^{b}) $K_{2.3}$ D_9 प्र-; K_4 अत्र (for च). — ^{d}) D_2 चात्मा; Cs आत्मा (as in text). $K_{1.2}$(marg. *sec. m.*)

C. 5. 778 B. 5. 27. 7 K. 5. 27. 7

यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
परं स्थानं मन्यमानेन भूय
आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७
सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं
योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।
वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं
दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८
एवं पुनरर्थचर्याप्रसक्तो
हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।
अश्रद्दधत्परलोकाय मूढो
हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९
न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र
पुण्यानां वाप्यथ वा पापकानाम् ।
पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं
पश्चात्त्वेतदनुयात्येव कर्ता ॥ १०
न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् ।
अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु
तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११
इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं
न वै किंचिद्विद्यते प्रेत्य कार्यम् ।
कृतं त्वया पारलोक्यं च कार्यं
पुण्यं महत्सद्भिरनुप्रशस्तम् ॥ १२
जहाति मृत्युं च जरां भयं च
न क्षुत्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि ।
न कर्तव्यं विद्यते तत्र किंचि-

तप्तो; C3 दत्तो (as in text). K3.4 D3.4.10 G2 M3 °पूगान्; Ca.d °पूगं (as in text).

8 ^{a}) D1 सुखं प्रियं; D2 G3 सुखप्रियः. Ca.d cite सुखं and प्रियं. D2 वर्तमानो; G3 सेवमाने. — ^{b}) D1 योगाभ्यासैर्; S (except T1 G3) योगाभ्यासे; Ca.d.s as in text. K D3.9 Cd.s धर्मं (K3 बुद्धिं); Ca कर्म (as in text). — ^{c}) K1.2 पुण्यक्षये; D1 वित्तक्षयैर्. D3 G3 हीनसुखे. — ^{d}) G1.4 दुःखी (for दुःखं). D1 यायात् (for शेते). D1 कामवेगेन नुन्नः; D7 °प्रपन्नः; M3 °भोग°.

9 B3 (hapl.) om. 9^{a}–11^{b}. — ^{a}) K3 पुमान् (for पुनर्). K1.2 अर्थचर्याप्रयुक्तः; K3 चार्थं°; K4 B1.2.3 Dn1 D3 D3.8 G2 ह्यर्थं°; B4 Dn2 D3-7 Cn अक्ष°; D1 ह्यर्थकाम°; T1 G1.2.5 M स्वर्थं°; G4 स्वार्थं°. — ^{c}) K3.4.5 D10 अश्रद्दधानः; Ca °द्दधत् (as in text). — ^{d}) T2 त्यक्त्वा (for हित्वा). K1.2 संघातं सीदति; K2.3 च (K3 तु) संतप्यते; K4 असून्संतिष्ठते; D3 देहं तप्यति; D1.2.10 G3 तनुं (D1 सुखं; G3 तं तं) तप्यते; T G1.3-5 सोऽसुंस्तप्यते (G3-5 °ति); M -सुखं(M3 स नस्)तप्यति (for देहं तप्यते).

10 B3 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K1.2 D3.9 G3 विप्रनाशो°; T2 G1.3 M प्रविनाशो°. — ^{b}) K3 पुण्यानां च; D2 पुराणानां (for पुण्यानां वा). D1.3 G3 यदि वा; D2 यदिह; D10 पांडव (for अप्यथ वा). K3 पातकानां; D1 पापानां (for पापकानाम्). — ^{d}) K3 B4 D3-9 M1.2.4 (*inf. lin.*) त्वेनम्; K3 G3 त्वे(G3 ए)वम्; B1.2.3 चैनम्; D2.10 एनम्; T G1.4.5 एतद् (for त्वेतद्). C3 cites एतत्. K4 पुनरभ्येति; K3 पुनरन्वेत्येव (for अनुयात्येव). Ca.d.s cite अनुयाति.

11 B3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) K3 योगो° (for न्यायो°). K3 हि दत्तं; K3-5 प्रदत्तं; B4 D3 अथ दत्तं (for यदन्नं). — ^{b}) M1 श्रद्धापूर्वं. — D4 om. 11^{c}–12^{b}. — ^{c}) K2 D2 G2.3 उत्तमं दक्षिणेषु. — ^{d}) M4 यथारूपं; Ca.d.s तथा° (as in text).

12 D4 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — ^{a}) G3 महत्क्षेत्रे; Ca.d.n इह क्षेत्रे (as in text). D3 विद्यते; G4 क्रीय° (for क्रिय°); see below. Dn1 D3.7.8 पार्थ कर्म; G3 पापकार्यं. Ca.d.n कार्यं. — ^{b}) K1 (hapl.) om. 12^{b}. K4 B Dn D3 D3.5-9 G3 क्रियते (for विद्य°); see above. K3 प्रेत-; S (except G3) अन्यत्र (for प्रेत्य). Dn1 D3.7.8 कर्म (for कार्यम्). — ^{c}) K3.3.5 B Dn1 D3 D3-4.9 T1 G3 M पारलौक्यं. K1.2 पुण्यं; K3 B4 D (except D1.2.3) कर्म (for कार्यं). — ^{d}) K3 कार्यं (for पुण्यं). K3 अभिप्रशस्तं; K4.5 B3 D10 अपि प्र°; B1.3-5 Dn D3 D3-8 G4 अतिप्र°; D1.3.4.9 अनुहितं च (for अनुप्र°). K1 तस्मात्सतां श्रेष्ठतमोसि नित्यं.

13 ^{a}) K1 जरो (for जरां). D2 G1 transp. जरां and भयं. — ^{b}) B1 D2 T3 om. न. T1 G (G2 before corr.) M1 (*inf. lin.* as in text) स (for न). B1-3.5 Dn D3 D3.8.10 मनसः (B3 °सश्च) प्रियाणि; B4 मनसोऽप्रि°; D1 मनसा प्रि°. — ^{c}) D1.9 तात; G3 नैव (for तत्र). — ^{d}) D1 T G (except G3) वा (for वै). K (K3 m as in text) D2 इंद्रियप्रीणनार्थं; B Dn D3 D1.3-10 चें(D10 सें)द्रियप्रीणनाद्धि (D1.2 °नार्थात्; D7 [marg. corr.].8

दन्यत्र वै इन्द्रियप्रीणनार्थात् ॥ १३

एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र
मात्रावता हृदयस्य प्रियेण ।
स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च
लोकावुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥ १४

अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा
सत्यं दमश्चार्जवमानृशंस्यम् ।
अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः
पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५

तच्चेदेवं देशरूपेण पार्थाः
करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।
निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु
दुःखं वासं पाण्डवा धर्महेतोः ॥ १६

अप्रव्रज्ये योजयित्वा पुरस्ता-
दात्माधीनं यद्बलं ते तदासीत् ।
नित्यं पाञ्चालाः सचिवास्तवेमे
जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ॥ १७

मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः
प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।
राजानश्च ये विजिताः पुरस्ता- C. 5. 794 B. 5. 27. 18 K. 5. 27. 18

°नार्थं); G3 °प्रीणनत्वात्. Cs cites इंद्रियप्रीणनात्.

14 ^a) B4 D5.8.9 Cn मात्रावद्वं; Dn1 D2.4.7 मत्वा च त्वं; T1 G3-4 M मातापिता; T2 वै तावता; G1.2 मातापित्रोर्; Ca.d.s मात्रावता (as in text). Dn1 D2.8.9 T G (except G3) हृदयस्याप्रियेण; Ca.d.s हृदयस्य प्रियेण (as in text). — ^c) D5 संक्रोधजं; G3 त्यज क्रोधं; Cn.s स क्रोधजात् (for स क्रोधजं). G1 M1 हर्षजं; Cs लोभजात् (for हर्षजं). Ca cites स क्रोधहर्षजौ; Cd सक्रोधहर्षलोभजात्. K1.2 वा (for च). — ^d) K1 लोभं चोभौ; K2 (m as in text) लोभं नभो (for लोकावुभौ). Ca.d cite नभः. G3 प्रतिहासीः; M जहासीः; Cd हासीः; Ca प्रहासीः (as in text).

15 ^a) D2 अंते; Ca.d.s अन्तं (as in text). K4 D5 M2 कर्मणा; B2-4 D5 D2 Cs कर्मणो; Ca.d कर्मणां (as in text). B4 Dn1 D2-4.7 G1 (by corr.) मा प्रजह्याः; D5 प्रशंस्याः; Ca.d.s या प्रशंसा (as in text). — ^b) B4 D2-7 G1 M (except M2) दमं; Cs दमः (as in text). — ^c) K2.3 B4 D2-7 अश्वमेधं राजसूयं; K4 M °मेधं (K4 °मेधो) राजसूयस्य; B2 D2 °मेधं राजसूयस्; T G1.2-5 °मेधै राजसूयैन (T2 °सूयैर्) (for °मेधो राजसूयस्). K4 °सूयश्चवेष्ट्वा (for °सूयस्तथेष्टः). K2 m त्वयेष्टः; K2.3 तथेष्ट्वा; B Dn D5 D1.2.10 तथेज्याः (B1.2 D5 °ज्यः; D2.10 °ज्या); D2-7.8 T2 स (D5 च) चेष्ट्वा; D2 तथेष्टा; S (except G3; for T2 see above) चेष्ट्वा (for तथेष्टः). — ^d) K1 D5 पापस्यांते; D2 पापस्वरूपं; Cs पापस्यान्तं (as in text). Ca.d cite अन्तं. K4 कर्मणां; Dn2 G3-5 M (except M2) °णा; Cs °णः (as in text). D5 अप्याङ्कुरुथाः; Ca.d.s मा पुनर्गाः (as in text).

16 ^a) K1 D5 तच्चेदिदं; K2-4 तदे(K2 °दै)वेदं; K5 T G1.2.4 M न चे(M2 चै)वेदं; D10 m न चेदेवं; G3 न चैव देवं; Cs तच्चेदेवं (as in text). Ca cites तच्च; Cd तच्चेत्. B Dn D2-7.10 द्वैप°; D1 G2 द्वेष°; D5 दैव°; M2 तव रू°; Ca.d.s देश° (as in text). — M4 (hapl.) om. from कर्म (in ^b) up to निवसध्वं (in ^c). — ^c) K1.2 D1 G3 Cd नावसध्वं; K2-5 D5 नि(K4 किं)वसित्वा; D2 किं नु सज्यं; M2 निवर्तध्वं; Cs नावसध्वं; Ca निवसध्वं (as in text). M2.4.5 वर्षपूगं. — ^d) D5 G3 दुःखे वासं; T1 G2 सुखावासं; T2 सुसुखसे; G2.4 M सुखं वासं; G3 दुःखावासं; all comm. as in text. D1 G2.3 M पांडव. K4 B2 m Dn D5 D2-7.10 धर्मे एव (D2.7 °वं); B1.2 D2.4 धर्मनित्याः; D1.9 धर्मचारिणः (D1 °रिन्) (for धर्महेतोः).

17 ^a) K B2 D5 D1-4.8.9 Ca.d.s अप्रव्रजन्; T G (except G3) प्रव्रजया (for अप्रव्रज्ये). K1-3 योजयं(K2 °य)स्त्वं; K4 D5 योजयस्त्वं; K5 योजयध्वं; B (except B2) Dn D5 D2-7.10 मा स्म हित्वा; S (except G2.3) यात्° (for योज°). — ^b) B (except B1) D (except D1.2.9) ह्यतदासीत्. — ^c) K2 (m as in text) अथनिपाकाः; K4 सत्यं पां°; B नित्यं वश्याः पांचालाः; Dn D5 D2-8.10 नित्यं च वश्याः; D2 मत्स्याः पांचालाः; S (except G3) नित्याः पां° (for नित्यं पा°). — ^d) D5 S (except G3) युयुधानो विराटः (for °नश्च वीरः).

18 ^a) Some S MSS. मात्स्यो. — ^b) K2-5 D10 योधैः; D5 वीरैः; D1.2 G2 मत्स्यैः; T1 G1.2 मित्रैः; G2.4 शाल्वैः (for पुत्रैः). T G1.2.3 M (except M2) सशाल्वैः; G2.4 सपुत्रैः (for विराटः). — ^c) K1-3 T G (except G3) ते; D5 वै (for च). K1-3 निर्जिता ये (K2 om. ये); K4 D5 ये जिताः; D2 विजिता ये (by transp.); D5 T2 G3.4 M (except M2) ये विजिताः. K2.3 D2 पूर्वमेव (for पुरस्तात्). — ^d) K5 S (except G3 M2) त्वामेवैते; K4 D5 ते सर्वे त्वां (for त्वामेव ते). K1.2 D5 समंतात्;

C. 5. 724
B. 5. 27. 18
K. 5. 27. 18

त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८
महासहायः प्रतपन्बलस्थः
पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान्हनिष्यन्द्विषतो रङ्गमध्ये
व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९
बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य
निजान्कस्मात्कर्शयित्वा सहायान् ।
निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु
युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २०
अप्रज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो-
ऽधर्मज्ञो वा भूतिपथाद्व्यपैति ।
प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्मं
संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१
नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धि-
र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।
अद्धा किं तत्कारणं यस्य हेतोः
प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२
अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
यशोमुषं पापफलोदयं च ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३
पापानुबन्धं को नु तं कामयेत
क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।
यत्र भीष्मः शांतनवो हतः स्या-

K3.5 D5 पुरस्तात्; S (except G2; G1 before corr.) महात्मन् (for समस्ताः).

19 M om. 19a. — a) K1 Dn2 D8 D1.2 प्रपतन्; G2 प्रभवन् (for प्रतपन्). D1 इथ॰ (for बल॰). — b) D8 वीरान्; T1 G (except G2) M1.2.4 परान् (for वरान्). Dn2 M1.2.4 हनिष्ये; D7 हंति; G4 हरिष्यन्. — d) D8 G2.3 M3–5 विनेष्यथा; D6–8 व्यपे(D8 ॰न)हय(D8 ॰ध्ये)था; D9 व्यनेष्यन्वा; D10 C3 व्यपनेष्यथा; Ca.d व्यनेष्यथा (as in text). D9 G (except G2) M धार्तराष्ट्रस्य हर्षं; T1 ॰ष्ट्राः सहर्षं (for ॰स्य दर्पम्).

20 a) K1 वर्धयेथाः; D8 T1 G2 वर्धयित्वा; D9 धर्षं॰. T1 G1.3 परस्मिन् (for ॰स्य). — b) K1 जानन्; T G1 M2 निर्वां; G3–5 दारान्; M1.3–5 भिदन् (for निजान्). K3 D5 D1.2.3 कामात् (for कस्मात्). K1 कर्शयेथाः; K3.5 B1 D2.3.5.9 कर्षयित्वा; K4 धर्षं॰; S दर्शं॰ (G2 धर्षं॰). T G (except G2) M2 सभार्यां (for सहायान्). — c) K3 D5 निरूप्य (for निरुध्य). — d) G4 युयुत्सवः. K3–5 काल-हीनं; S (except G2) हीनकाले.

21 a) K4 B D (except Dn2 D1) G3 M2.3 Ca.d.3 अप्राज्ञो. D2 वै; Ca.d.3 वा (as in text). — b) K1.2 भूतितश्चैव(K2 ॰श्च)पैति; K4 B D (except D1) भूतिमयो-(K4 Dn1 D2–4.7.8.10 ॰था)भ्युपैति; G2 ॰पथादपैति; G3 ॰पदाद्व्यपैति; G4 ॰पथा (or ॰पथो) व्यपैति; M1.3–5 ॰पथो व्य(M5 ॰प्य)पै(M4 ॰वै)ति; M2 ॰पथोप्युपैति (for भूति-पथाद्व्य॰). C3 cites भूतिं and उपैति. — c) K2 D7 S (except T1) युध्य॰; C3 बुध्य॰ (as in text). K3 -पि धर्म्यं; T G1.3–5 -पि धर्मात्; G2 M1.3 विधर्मा; M4.5 -पि धर्मां (for ऽपि धर्मं). — d) K2–5 B D (except D3 D1.2) G2 संरंभाद्; Ca.d.3 as in text. T2 om. वा. T2 सोभि-; G3 नोपि (for सोऽपि). K4 D2.3 T1 G3–5 भूतैरपैति; K3 D5 ॰रुपैते (Dn2 ॰त; K3 ॰ति); C3 as in text.

22 a) K D10 चर्तं॰ (for धीय॰). G3 नाधर्मे ते पार्थ बुद्धिर्न कार्या. — b) K4 D2 करोषि (for चकर्थ). — c) K1–3 D2 अत्र; K4.5 D5 अतः; B Dn D5 D3.4.7.10 आहोस्व (B1 अथ); D2.6 G3 अथो; D9 अन्यद्वा; T1 अत्था; T2 अर्थात्; G4.5 अर्थाः; M2 अंधं; Cd अद्धा (as in text). D2 तत्किं; T G3 किंचित् (for किं तत्). K3 (sup. lin. as in text) त्वस्य; D2.7 T2 G2.4.5 कस्य; T1 तस्य (for यस्य). — d) K1.2 D1 प्रजा॰ (for प्रज्ञा॰). D1 च (for कर्म). K3 D8 G3 त्वं (for इदम्).

23 =(var.) B. 2. 64. 18. — a) D1 सव्याधिजं; C3 as in text. D1 कंपकं (for कटुकं). K1.2 तीक्ष्णरोगं; K3 तीक्ष्णशुल्कं; K4.5 तीक्ष्णरोगि; B D (except D1.2.3) शीर्षरोगि (Dn2 Dn2 D7.9 ॰गी) (for शीर्षरोगं). — b) D2 ॰ध्ययं; D3.4 ॰लुपं (for ॰मुषं). B4 Dn3 D8 D5–7.10 वा (for च). — c) D1 T2 G5 सतामपेयं न पिबंति (T2 ॰स्य-) संतो. — d) K1m (sec. m.) D1 मृत्युं; G4 M2.4 मन्युर् (for मन्युं). D1 महाराजमिमं प्रशाम्य.

24 a) K1.2 कर्म; D2 G2 को हि (for को नु). D1.2.3 S तद्; Cd तं (as in text). K1 कृत्वा कामयेत; K2 कृत्वा कालं वै (for तं कामयेत). — b) G4 एवा (for ते). D2–4.7 G2.4 नोत (D3.4 ॰प-) भोगाः; T1 G1 को नु भोगाः (G1 ॰गाः) (for नोत भोगाः). Cd cites उत.

यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४
कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो
विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्या-
द्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५
लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां
जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्नेवं विद्वान्नैव युद्धं कुरुष्व ॥ २६
अमात्यानां यदि कामस्य हेतो-
रेवंयुक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
अपाक्रमेः संप्रदाय स्वमेभ्यो
मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।
असंशयं संजय सत्यमेत-
द्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ।
ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हयेस्त्वं
यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥ १
यत्राधर्मो धर्मरूपाणि बिभ्र- C. 5. 705 B. 5. 28. 2 K. 5. 28. 2

---

25 a) K1 Dn3 D4.8 T2 G2.4.5 सोमदत्तिर्; M2-5 °दत्ती (for सौम°). — B4 is missing from 25a up to 5. 29. 3a. — c) D5 ईदृशं (for एतान्). — d) D7 G4 पार्थाः (for पार्थ).

26 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) G6 M2 लब्ध्वा सीमां. S (except G3) सागरांतां धरित्रीं (for पृथिवीं सा°). — b) K1 (before corr.).2-3 D4.8 (by corr.) प्रजह्याद्. — d) B3 D2 नैवं; D2.4.8 जानन्; S (except G3) एतद् (for एवं). B (B4 missing) Dn3 D2-7.10 M विद्वन्. K1-3 Dn D5 D1.4.6.8 नैव (for नैव). B (B4 missing) Dn D2-6 T G1.2.5 कुरु त्वं; D3 D1 G4 °ष्वं (for °ष्व). K4.5 नैवं युद्धं विप्र(K5 वि)कुर्वंति धीराः.

27 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) T G1.3 M1.3.4 या यदि (for यदि). — b) D2 हि तं; G4 कर्तुं (for -युक्तं). — c) K2 T1 M1.3.5 अपाक्रमः; K3 B3 अपाकामेः; K4 Dn D2-7.8.10 Cd.8 अपकामेः; D3 Ca अपक्रमेः; T2 M2 अपाक्रामः (M2 °मत्); G अपक्रामः (G3 अपि कामा). K3 B (B4 missing) D (except D1.2.3.10) स्वं; Ca.d सं- (as in text). K1.2 स्वमेभ्यो; K3.5 स्वमेषां; K4 स्वमेषां; B (B4 missing) D (except D1.2.4.8) एव तेषां; Ca.d स्वमेभ्यो (as in text). C3 cites स्वं. — d) D3 मापन्नास्त्वं; T G1.2.4 M1.4 मा वा गास्त्वं; G3 मा चापगास्त्वं; M2.3.5 मापागास्त्वं (for मा गास्त्वं वै). D3.4 वधो; D7 स्वधो; G3 पथा (for पथो). K3 तु नः; K4 D2 M अन्यत्; K5 च; B1.2.3 D10 (m as in text) अन्यं; B3 तु; D1.2.4.8 वै (for अद्य).

Colophon missing in B4. — *Sub-parvan:* K B1-2.3 Dn Ds1 D1.2.6-8.10 G1.3 M2.4 संजययान. — *Adhy. name:* D3 D5.10 संजयवाक्यं; T1 G1 मन्युनिन्दा; M2.4 युद्धनिंदा; M3 युद्धनिंदासमं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7 26; D4.8 S 27; D5 29. — *S'loka no.:* Dn3 D3 27.

28

☞ This adhy. is missing in B4 (cf. v. l. 5. 27. 25).

1 a) G4 नित्यम् (for सत्यम्). — b) K1.2 धर्म्यं वचः; K3 m.3-5 D8 धर्मः परः; D5 धर्माचारः; M3 धर्मतो वरः (for धर्मो वरः). M1 (*inf. lin.*) कर्मणो. — c) G4 गर्हेसे; C3 गर्हेयेः (as in text). M3 गर्हयेथाः (for °स्त्वं). — d) B (B4 missing) D (except D1.2.8) चरेयं; Ca.d.8 चरामि (as in text). K1.2.4 D1.3 G3 Ca.d.8 यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामि; K3 धर्मं हित्वा यद्यधर्मं चरामि.

2 K3 *repeats* 2 (with v. l.). — a) B (B1 m as in text; B4 missing) D (except D1.2.8) G4 धत्ते; Ca बिभ्रत् (as in text). — b) K3 (first time) तथा धर्मो;

C. 5. 795
B. 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

द्धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं
विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २
एवमेतावापदि लिङ्गमेत-
द्धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ भजेताम् ।
आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं संजय तं निबोध ॥ ३
लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म
निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान
उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ ॥ ४
अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां
प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
आपद्यथाकर्मसु वर्तमाना-
न्विकर्मस्थान्संजय गर्हयेत ॥ ५
मनीषिणां तत्त्वविच्छेदनाय
विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।
अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः
सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६
तदर्था नः पितरो ये च पूर्वे

D1 कृत्स्नो धर्मो (for धर्मः कृत्स्नो). Ca.s cite कृत्स्नः and धर्मः. — M3 om. 2c. — c) B (B4 missing) D (except D1-4.9) विभ्रद्धर्मो; T3 सदा धर्मो; Cd.s तथा धर्मो (as in text). K (K3 both times) D1-4.9 बिभ्रदधर्मरूपं; B (B4 missing) Dn D8 D5-8.10 धर्मरूपं तथा च (for धारयन्धर्मरूपं). — d) K3 (second time) प्रविशंति (for संप्र°). Ca cites धीरबुद्ध्या.

3 a) B (B4 missing) D (except D1.2.9) G1 (by corr.) M1 (inf. lin.) तथैव; Cd.s एतौ (as in text). K3 m ते मतिस्थत्; Ca.d.s लिङ्गमेतत् (as in text). — b) K3 नीतिसुक्तौ; K4.5 D8 G2 नित्ययुक्तौ; B (B1 missing) Dn Ds1 D8-8.10 नित्यवृत्ती; G3 भक्तिनित्यौ; Ca.d.s वृत्तिनित्यौ (as in text). K5 भजेत्; S भजेते; Ca.d.s भजेतां (as in text). — c) S आद्या(G1 अर्था)ल्लिङ्गात् (G3 M1 inf. lin. as in text); Ca.d.s आद्यं लिङ्गं (as in text). — d) T1 G1 आपद्धर्मः; Ca.d.s as in text. K1.2 एतं; K4 D1.7 तन्; D9 सं-; D10 त्वं (for तं). M1 (inf. lin.) वदंति (for निबोध). — After 3, D2 reads 5cd for the first time, repeating it (marg. sec. m.) with v. l. in its proper place.

4 a) D1.2 T1 G1.2 M1 यो न; Ca.d.s येन (as in text). — b) K1-3 D2 G3 परीप्से(K3 °प्सी)त हीनः; K4 D2 T2 G1 °प्सेदहीनः; T1 °प्सत्रिहीनः; Ca.d °प्सेद्धि हीनः (for °प्सेद्विहीनः). Cs cites परिप्सेत्. — c) K3 प्रकृतिश्चेत्; Ca.d.s °स्थः (as in text). D3.4.7 अनापदि; Ca.s आपदि (as in text). K5 °मानौ; M3.4 °माना; Ca.d.s °मानः (as in text). K1.2 प्रकृतिस्थौ (K1 °स्थे) चापदि वर्तमानौ. — d) M3-5 भवता (for भवतः). T1 G1.4.5 इमौ (for एतौ). K1.2 उभौ गर्ह्यौ संजयैतौ निबोध.

5 For D2 cf. v. l. 3 also. — a) Dn D5-7 °नाशम्; Ca.d.s °लोपम् (as in text). K1 M1.4 इच्छता; Ca.s °तां (as in text). D2sm अनुतापवतां (for अविलोपमिच्छतां). — b) K1.2 D8 D1 G3 Cd transp. विहितं and यद्. — c) K स आ(K1 सत्या°; K4 अथा)पदि कर्मसु; B1.2 Dn2 संपद्यथा(B3 °था)क°; B2.3 Dn1 D2 (second time).5-8.10 संपश्ये(B3 °के)था: क°; D1 संसाद्यायाम्य क°; D2 (first time) असत्यामापदि क°; D9 अनापद्यक°; S आ(G3 ना)पद्येतान् (G4 °पद्येतोः) क° (for आपद्यथाक°). Ca.s cite आपदि. K1.2 D2 (first time) °मानो; K3 °माना (for °मानान्). — d) D1 S Cd.s निमार्गस्थान्; D2 (first time) विकर्मस्थः; Ca विकर्मस्थान् (as in text). K3 गर्हयेत्वं; K4 B (B4 missing) Dn D8 D2 (second time).5-6.8.10 °येत्त्वं; D2 (first time) °ये तं; D7 (sup. lin. as in text) °येत्त्वं; D9 °यीत; S °येथाः (for °येत). Ca.d cite गर्हयेत्; Cs विगर्हयेः. — After 5, S (except G2) reads 4. 29. 19 for the first time, all of these MSS. except G3 repeating it in its proper place.

6 a) K D (except D1) G2 Ca.d.s तत्त्व°; Cap तत्त्व° (as in text). — b) S सत्य(T2 °त्यं-; G2 °त्य)वृत्तिः (T1 G1.3.4 °त्तं); Cs असत्सुवृ°; Ca.d सत्सु वृ° (as in text). — c) S (except G2) अन्नब्राह्मण्याः; Ca.d.s अब्रा° (as in text). K ये त्व(K3 -त्र)वैद्याः; S (except G2) ये न विद्युः (T1 G4 °द्याः; G2 °द्यान्); Ca ये न वैद्याः (as in text). Cd.s cite वैद्याः. — d) Dn2 D8.9 T1 सर्वोत्संगं; D7 °त्सेदं; Ca.d.s.np °च्छेदं (as in text). G2.3 धीरः; Ca.d.s तेभ्यः (as in text).

7 a) K2.3 B (B4 missing) Dn Ds1 D8-7.10

पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म चक्रु-
र्नास्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये ॥ ७
यत्किंचिदेतद्वित्तमस्यां पृथिव्यां
यद्देवानां त्रिदशानां परत्र ।
प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं
नाधर्मतः संजय कामये तत् ॥ ८
धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चा-
प्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
नानाविधांश्चैव महाबलांश्च
राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥ ९
यदि ह्यहं विसृजन्स्यामगर्ह्यो
युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु
वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ १०
शैनेया हि चैत्रकाश्चान्धकाश्च
वार्ष्णेयभोजाः कौकुराः सृञ्जयाश्च ।
उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं
निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ११
वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै
कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
मनस्विनः सत्यपराक्रमाश्च
महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १२
काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो C. 5. 806 B. 5. 28. 13 K. 5. 29. 13

तदृध्वानः; D1 तदहो नः; D2 S तदर्थिनः; Ca.d.s °र्थो नः (as in text). K (except K4) पूर्वे; Ca.d पूर्वे (as in text). Cd is missing from here up to 5. 30. 2[ab]. — [b]) K2 S (except G2) पूर्वे; Cs तेभ्यः (as in text). K1 परोक्ष्यः; K2 S परेभ्यः (G2 परे च) (for परेऽन्ये). K2 repeats परेऽन्ये also. — [c]) K2 B1.2.3 Dn D2.4.7.8.10 S (except G2) Cap यज्ञै°; D2 पदै°; Ca.s प्रज्ञै° (as in text). K2 om. च. D1 Cs तु; D2 न; D10 अपि (for च). K4 D1 चि-; D2 च; D9 वा (for हि). D (except D2) G2 कुर्युर् (for चक्रुर्). — [d]) K4 B (B4 missing) Dn D2-7.9 G2 M1 नान्यं (Dn2 °त्यं-) ततो; K2 D1 T G1-4 M1-4 नान्यत्ततो; Ca.s नास्त्यन्ततो (as in text). K4 B (B4 missing) Dn D2-7 G2 Cap नास्तिको(G2 नास्ति वा)स्तीति; Ca.s नास्ति नास्तीति (as in text).

8 [a]) K2.4 B (B4 missing) D (except D2) G2.5 Cs यत्किंचनेदं; T G3.4 M यत्किंचिदेवं; G1 यत्किं चेदं (for यत्किंचिदेतद्). — [b]) K1.2-5 दे(K4.5 दै)वतानां; K2 D2 दैत्यानां; Cs देवानां (as in text). K1-3 पवित्रं; K4.5 B (B4 missing) D G2 परं यत्; Cs परं च (for परत्र). — [c]) K यदि वा; D2 D10 त्रि(D10 चि)विधं (for त्रिदिवं). K2.3 °लोकयं; K4 °लोचनं; K5 °लोकयं (for °लोकं). — [d]) K D1 M (except M1) कामये(K °यी)त; B (B4 missing) Dn D2 D2.6.8.10 °येयं (D22 °ये ह) (for °ये तत्).

9 [ab]) D1 धर्मे शूरः; T2 धर्मे रतः; Ca.s धर्मेश्वरः (as in text). B1 सर्वतो (for कुशलो). K2.5 om. अपि. G2 हि (for अपि). — [c]) K4.5 D2 °नृपान् (for °विधान्). K2-5 D1.2 T1 G1.2 चापि (for चैव). — [d]) D2 D5-7.10 राज्ञो विजानन्; D1 राजन्यभोगान् (for राजन्यभोजान्).

10 [a]) D1 विसृजे; S °जामि (G1 by corr. as in text); Cs °जन् (as in text). K1.2 स्यां न गर्ह्यो; B (B4 missing) D2-4.7 G1 (by corr.) Cn स्याम ग°; D2 स्यां सुग°; S (G1 before corr.) अस्य ग° (for स्यामगर्ह्यो). — [b]) B (B4 missing) Dn D2 वियुध्य°; T1 G1.4.5 न युध्य°; G2 युयुध°; Cn युध्य° (as in text). D1 स्वधर्मान्. — [c]) D1 च (for तद्). G2 स्वधर्मं (for ब्रवीतु). — [d]) K1 नो वासु°; K2-4 D2 यद्वासु° (for वासु°). G2 repeats 10[c] (as in text) instead of 10[d] !

11 [a]) K1 सैनेया हि चैत्रकाः; K2 D9 G2 शै(D9 सै)नेयाहिचक्षत्रकाः; K2 D1.2 से(D1 शै)नेयकाश्चैत्रकाः; K2 सोमकाश्चैत्रकाः; B (B4 missing) Dn D2 D2-7.10 शैनेयोश्च (Dn2 °या ये) चेद्यः; D2 सैनेयका यादवाः (for शैनेया हि चैत्रकाः). K2 शैनेयकाश्चैत्ररथान्धकाश्च; T G1.2-5 M शैनेया-श्चीराश्चैत्र(G2 °स्सोम-; G4 °श्चैव)का अंधकाश्च. — [b]) K5 वार्ष्णेया भोजाः. K1.2 कौक(K2 °इ)राः; B (B4 missing) Dn D2 D2-8.10 T G3.4 कुकुराः; D9 G1.2.5 M कौरवाः. D1.2 G2 वृष्णयश्च (for सृञ्ज°). — [d]) D2 D10 नंदयंते (for °यन्ति).

12 [a]) D10 उग्र°; G2 वृष्णि° (for ह्युग्र°). K2 ये; G4 च (for वै). — [c]) B (B4 missing) D (except D1.2.6) °परायणा° (for °पराक्रमा°). — [d]) S (except G2) महात्मानो (for °बला).

13 [a]) K1 बभ्रुश्च; K2 बभ्रश्च (for बभ्रुः). K (except K2) गतौ (for गतो). — M2.3 om. from उत्तमां (in

G. 5. 906
B. 5. 28. 13
K. 5. 28. 13

लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम् ।
यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो
ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १३
ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयो
विद्मो ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम् ।
प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो
नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वासुदेव उवाच ।
अविनाशं संजय पाण्डवाना-
मिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत
सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १
कामो हि मे संजय नित्यमेव
नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेति ।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
मन्ये चैतत्पाण्डवानां समर्थम् ॥ २
सुदुष्करश्चात्र शमो हि नूनं
प्रदर्शितः संजय पाण्डवेन ।
यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः

13ᵃ) up to कर्मणां (in 14ᵇ); and M4 reads the same portion *int. lin.*! — ᵇ) K ह्येनं (for कृष्णं), and केशवम् (for भ्रातरम्). — ᶜ) K1.4 यथो:; K2 वृषो:; D1 G2.3 M1.4 यस्मिन्; G3 यस्मै (as in text).

14 M2.3 om. up to कर्मणां (in ᵇ) and M4 reads the same *int. lin.* (cf. v. l. 13). — ᵃ) K1.3 D2 (by corr.) ईशो ह्ययं; D1m ईशश्चायं; G3 यदीदृशोयं (for ईदृशोऽयं). B (B4 missing) D4.5.8 G2 C3 भूयान्; Dn विद्वान्(!) (for भूयो). — ᵇ) B (B4 missing) Dn D3 D1.2–5.8.10 M3 विद्धि; D2 G2 विद्म; G3 विदुर; G1 सख्यो (for विद्मो). Dn D2 D5.8 कर्मणो; G2.4 °णा (for °णां). G3 निश्चयज्ञः. — ᶜ) D8 T1 M3–5 °मतश्च (for °तमश्च). K2–5 लोके (for कृष्णो). — ᵈ) K2.3 Dn D5.6.8 °क्रामे; D3 °क्रमं (for °क्रमे).

Colophon missing in B4; om. in D5.6. — *Sub-parvan:* K1–4 B1–2.3 Dn1 D3 D1.3.8–10 G1.3 M2–5 संजययान. — *Adhy. name:* D7 T1 G1 युधिष्ठिरवाक्यं; M2–5 आपद्धर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7 27; K3 24; D2 S 28. — *S'loka no.:* K5 Dn D3 14.

29

1 B4 missing up to 3ᵉ (cf. v. l. 5. 27. 25). For Cd, cf. v. l. 5. 28. 7. K1.3 T G1.3 श्री(K1 om. श्री)कृष्णः; D1 M1 श्रीवासुदेवः; G2.4 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ᵃ) D1.3 अविनाशे. — ᵇ) D9 transp. अहं and एषां. K3 श्रियं च; D8 प्रयच्छन् (for प्रियं च). — ᶜ) D8 राज्ये (for राज्ञो). K3 गतनेत्रस्य (for धृत°)! — ᵈ) K1.2.3 D8 सदा चाशंसे; B (B4 missing) Dn D5 D8–7.10 समाशंसे; D1.2 G3 स(D2 त)दा चा(D2 -प्य)हं; T2 G3 य(G3 त)थाशंसे; M4 तदाशंसे (for सदाशंसे). K1.2.3 D1.2 G3 सह° (for बहु°).

2 B4 missing (cf. v. l. 1). — ᵃ) T1 G1.3 एष; G4 एषां (for एव). — ᵇ) S (except G3) तथा ब्रूया-स्तानभि(T2 °पि; G4 °च)शाम्यतेति; C4.5 as in text. — ᶜ) K4 एतत्; K5 मे तत्; S (except G3) अहं (for हि). K1m.4 शृणोमि; G3 ब्रवी° (for शृणो°). — ᵈ) K1.2 च तं; K3 B2.3 Dn2 D4.7 T2 चै तत्; B1.3 D3 D10 तद्धि; D2 चैतं; D4 च तत्; G2 चैव; Cn चैतत् (as in text). K1.3 पांडवार्थे; C3 °वानां (as in text). B2.3 D5–7 समर्थं; G1 समार्थं; C4.5 समर्थं (as in text).

3 B4 is missing up to 3ᵉ (cf. v. l. 1). — ᵃ) K2–5 ह्य(K5 य)त्र; B (B4 missing) Dn D5 D8–8.10 तत्र; D1.2 चापि (for चात्र). D1 अत्र; D9 अपि (for हि). — ᵇ) D8 प्रकीर्तितः; G3 M (except M3) प्रदर्शितं (for °तः). T2 G1.2.3 पांडवेषु (for °न). — ᶜ) K (except K4) D1.2 G3 यस्माद्; T1 एवं; T2 G1.3–5 M अस्मिन् (for यस्मिन्). K1.3 B2.3 Dn2 D9 C4.5 वृद्धो; D1 धूर्तो; D7 G3 गृ(G3 सगृ)ध्रो; T1 प्रवृत्तो; T2 G1.2.4 M1.3–5 वृत्ते;

कस्मादेषां कलहो नात्र मूर्च्छेत् ॥ ३

तत्त्वं धर्मं विचरन्संजयेह
मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच ।
अथो कस्मात्संजय पाण्डवस्य
उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ।
यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं
पुराकल्पात्साधु विलोपमात्थ ॥ ४

अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथाव-
दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ।
कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र
हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-
द्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ५

या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म
तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म
पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥ ६

सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव
तद्वर्तते संजय तत्र कर्म ।
तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये- C. 5. 918 B. 5. 29. 8 K. 5. 29. 8

G5 ऋते; M2 धृते; Cnp शुद्धः (as in text). D3 G2 °राष्ट्रस्य पुत्रः; T G1.3-5 M °राष्ट्रे सपुत्रे. — d) D3 G5 तस्माद् (for कस्माद्). D3 एतेषां (for तेषां). K1-3 B D5 Ca.n नाच-; Dn D2-5.7.8 G1 (by corr.) नात्र-; D6 नाभि- (for नात्र).

4 a) K3 m Dn1 D7.9 न चाधर्मं; B Dn2 D5 D3-6.10 न त्वं ध°; D1 S त(M4.5 स)त्वं धर्मान् (for तत्त्वं धर्मं). Cs cites त्वं धर्मं. K1.2 D1 T2 G2.5 व्याहरन्; B D6 G1 Cn विचरं; G3 आचरन् (for विचरन्). K3-5 D5 न त्वं ध(K5 विध)र्मेच्चवचनं (K3 °र्मं व्यचरं) संज°. — b) Dn1 G4.5 जानाति; Ca.s जानासि (as in text). — c) K4.5 D3-4 M3-5 अथ कस्मात्; D5 कथमस्मात्; G5 अतो क°; Ca अहो क°; Cs अथो क° (as in text). K5 D5 पांडवानां; Cs °वस्य (as in text). — d) K5 D5 उत्साहिनां; D5 °हिनः; S (except G2) °हतः; Cs °हिनः (as in text). K1-4 D5 D10 Ca.s पारयितुः (K5 °यतः); K5 D5 पूरयतां; D5 प्रार्थयंतः (for पूरयतः). — G5 om. 4e-5d. — e) D5 यथाख्यातिम्; T2 अथा°; Ca.s यथा° (as in text). D5 आनीप्सतः; Ca.s आवसतः (as in text). Some MSS. कुटंबं or कुटुंबं; Ca.s कुटुम्बं (as in text). — f) B1 (m as in text).3 Dn D3-6 पुरा कस्मात्; D7 °कर्णात्; Ca.s °कल्पात् (as in text). M3.4 साध्व(M4 °ध्व)विलोपम्; Cs as in text. Cn cites विलोपम्.

5 G3 om. 5abcd (cf. v. l. 4). — a) K4.5 D3 °मानो; Ca.s °माने (as in text). K4.5 स्वधर्मे; Ca.s यथावत् (as in text). — b) K4.5 D3 (marg. sec. m. as in text) न हीयते नापि गर्ह्यो हि लोके. — c) K1 कर्मणा चाहुः; D5 स्वकर्मणा; Ca.s कर्मणाहुः (as in text). S (G3 om.) कर्मणा चेत् (T G1.4.5 केचित्; G2 एवेति) सिद्धिमाहुः परत्र. — d) K1 कामं; K5 कामात् (for कर्म). — K5 (which om. 5f) ins. after 5cd:

138* नो विन्दन्ति क्षत्रियाः संजयापि.

— e) K1.2 न चाभुंजानो; K5 नो भुंजानो; T1 न वाभाहुर; G1.2 नाभुजानं; Ca.s नाभुञ्जानो (as in text). D1 तृप्येद्; S तृप्ये (T1 तृप्तिं; G3 तृप्ते); Cn तृप्येद् (as in text). — f) K5 om. 5f (see above). D5 इदं (for इह). B Dn2 D5.8.10 Cn विहितं (for विदितं). D3.4 जनानां; D9 द्विजानां (for ब्राह्म°). S विद्या नापि (T1 G1 विद्यां न वा; T2 विद्याचापि; G2 तृप्तो विद्यात्र; G4 विद्यानां वा; G5 विद्यात्र चा-; M1 विद्यानामपि) विषयं भोजनस्य.

6 a) S (except G3 M2) विद्या साधय(T G1.2.5 °यं)तीह; Cs as in text. — b) S (except G3 M2) तस्याः; Cs तासां (as in text). D1 S (except G4.5) दृश्यते (for विद्य°). S नेतरस्याः; Cs as in text. — c) D1 °दृष्टं; G4 °बलं; Cs °फलं (as in text). K5 D9 हि; G4 च (for तु).

7 G3 om. 7a-8b. — a) K3 Dn2 D5 योऽयं; Cs सोऽयं (as in text). K1-3 D10 विहितो वै (K2.3 by transp. वै विहितो) विधात्रा; Cn विहितः कर्मणैव (as in text). Cd cites कर्मणैव. — b) K1-3 D5 प्रवर्तते; B (except B4) Dn D3.4.7.9 संज°; D1.8 तद्व° (for तद्व°). K1-3 D5 कर्मणैव; K5 तत्र कर्म; D1 तंत्रैः कर्म; D2.8 कर्म त(D5 तं)त्र; S (except M1; G3 om.) यत्र कर्म; Ca.s तत्र कर्म (as in text). — c) K1.2 D5 अत्र; G5 स तत्र (for तत्र). K1 D1 G5 योन्यः; T1 नान्यत् (for योऽन्यत्). Cs cites अन्यत्. Dn D5 D2.4.8.10 T1 G2.5 M3.4 (inf. lin.) मन्ये; D1 T2 मंता; M1.2.5 मन्यते (for मन्येत्). — d) K5 Dn1 D2.8 G1 आलपितं; K4 ज्ञापितं (for लपितं).

C. 5. 815
B. 5. 29. 8
K. 5. 29. 8

न्मोघं तस्य लपितं दुर्बलस्य ॥ ७
कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र
कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा ।
अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव
अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ८
मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगा-
नतन्द्रितश्चन्द्रमा अभ्युपैति ।
अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥ ९
अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं
बिभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ १०
अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः
संनादयन्नन्तरिक्षं दिवं च ।
अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिद्देवतानाम् ॥ ११
हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि
तेन शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यमाप ।
सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।
एतानि सर्वाण्युपसेवमानो
देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यम् ॥ १२
बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार
समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि
तेन देवानामगमद्गौरवं सः ॥ १३
नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति
रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो

---

8 G2 om. 8ab (cf. v. l. 7). — a) K3 एवं; K5 T G (G2 om.) वै (for अमी). K6 कर्मणा चैता देवताः परत्र. — b) K1.3 D5 G2.4 एव; K2 एव हि; K4.6 एवं; D1 असौ; T1 G3 चायं; T2 G1 M एवायं (for एवेह). K1-3 पवति (K3 °ति हि); K4.6 प्रवते; B1 D5 T1 G2.4.5 प्र(G3 आप)वर्ते; D1 वाति तु; G6 पतते (for प्लवते). — c) K3 D2 G3 अहोरात्रं; D1 दिवारात्रं; G6 अहोरात्रिद् (for °रात्रे). K1 व्यचरत्; K2.3.4 व्यदधत्; D10 विधिवत् (for विदधत्). — d) K2 D2 ह्यतंद्रितो; K4 ह्यतं°; T1 G1.3 त्वतं° (for अतं°). B4 D3 D5-7.9.10 शश्वद् (for नित्यम्). K1 D5 उपैति (for उदेति). D2 G3 भानुः (for सूर्यः).

9 a) K3 °मासा तिथयो (for °मासानथ). K1.2.4 ऋक्ष°; K3 कृष्ण° (for नक्षत्र°). — b) K B2-5 D चाभ्युपैति; B1 T1 G1.2.3 अ(B1 चा)भ्युदेति (for अभ्युपैति).

10 b) M1 वहेदपीयं (for बिभर्ति देवी). — c) K (except K1) Dn1 D3 D7.8 G3 M1 आपो (for अपो). — d) K2 D33 सदा: (for नद्यः).

11 a) D1 वारिवाहः; Cn.s भूरितेजाः (as in text). — b) K2.3 B1 Dn D2.4 T1 G1.2.3 M2 दिवश्च (for दिवं च). Dn1 (hapl.) om. 11d-13a. — d) D1.2.8 S (except G2) श्रैष्ठ्यम् (for श्रेष्ठत्वम्). K अ(K1.3 प्र)ति देव°; D1.2 वज्रभृद्देव° (for बलभिद्देव°).

12 Dn1 om. 12 (cf. v. l. 11); K3 (hapl.) om. from मनसश्च (in 12a) up to सुखं (in 13c). — a) K2.4 प्रतिरुद्धे(K4 °ध्ये)न्द्रियाणि (for मनसश्च प्रियाणि). — b) K2 स तेन; D3 D1.6-8.10 S (except T2 G1.3) देवः (for तेन). Ds1 D10 ह्यैश्वर्यम् (for श्रैष्ठ्यम्). — c) B (except B4) D3 D5.6.8.10 सत्य(D3 श्रेष्ठ)धर्मौ (B3 Ds1 D5.6.10 °र्मौ); D1 सत्यव्रती (for सत्यं धर्मं). K4 D10 G3 M पालयानो (for °यन्). — d) K1.2.4 D1.2.8.10 G3 ह्रियं (for प्रियं). — K1 om. 12ef. — e) D8 °चीय° (for °सेव°). — f) K2.3 दैवं; B D (except D1.2.8) स दे(D7 दै)व-; T G यो देव- (for देव-). D10 समवाप (for मघवान्प्राप).

13 Dn1 om. 13a; K3 om. up to सुखं in 13c (cf. v. l. 11, 12). — b) K1.2.4 D7.8.10 संस्थिता°; D1 संश्रिता°; T2 संयता°; G3 संहिता° (for संशिता°). K4 यथा च (for यथावत्). — c) G3 प्रतिमर्थ्येन्द्रियाणि. — d) K G3 ततो (for तेन). K1 Ds2 D1.6.8 T1 देवान्; Cs देवानाम् (as in text). K1 Ds2 D6.8 आगमद्; Cs अगमद् (as in text).

14 a) K4 B D (except D1.2.9) ins. तथा before नक्षत्राणि. — G3 (hapl.) om. 14b-14f. — b) K2.3 G3 अ(K3 अथा)श्विनौ च; T G1.4.5 M ये च विश्वाः (for अथापि विश्वे). — d) D5 T2 अथ (for च). K3-5 D3 m सिद्धाः; B (except B1) Dn D5 D8-7.10 G1 (by corr.)

गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च शुभ्राः ।
ब्रह्मचर्यं वेदविद्याः क्रियाश्च
निषेवमाणा मुनयोऽमुत्र भान्ति ॥ १४
जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं
ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
स कस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्स-
न्व्यायच्छसे संजय कौरवार्थे ॥ १५
आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य
तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।
संयुज्यते धनुषा वर्मणा च
हस्तत्राणै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १६
ते चेदिमे कौरवाणामुपाय-
मधिगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।
धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्या-
दार्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ १७
ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना
आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।
यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म
तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ १८
उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव
राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं
तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ १९
चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभाग-
मवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म ।
निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म C. 5. 810 B. 5. 29. 22 K. 5. 28. 22

सूत; D8 सूर्यैः (for शुभ्राः). — b) K2 G2 °विद्याः क्रियां च; B1 D3 °विद्यां क्रियां च; T G1.4.5 M °विद्या व्रतं च. B3-6 Dn D5 D8-8.10 ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च. — d) K2 निषेवणान्; D3 संसेव्यमाना. K4 B D (except D3) ऋषयो (for मुनयो). B1 M3 यत्र; D8 G3.4.5 अत्र (for अमुत्र).

15 a) G3 विद्वान् (for इमं). — b) B1 Dn D8.4.9 विप्रेंद्राणां (for ब्राह्मणानां). — c) G3 कस्मात्त्वं च (for स कस्मात्त्वं). D2 ज्ञानतो; T1 ज्ञानवान्; T2 ज्ञायतां; G1.4 ज्ञानिनां (for जानतां). T1 ज्ञानिनां; T2 G4 ज्ञातवान् (for ज्ञानवान्). D2 त्वं; S (except M5) च (for सन्). K2-4 कस्माच्च (K3 °स्त्व) त्वं जानमानोपि सूत.

16 a) K8.4 आम्नायेषु च; Dn1 आम्नाये (for °येषु). — c) K4.5 D10 चर्मणा; Dn1 D7 च° (for ध°). — d) K3 हस्तत्राणे; K4.5 हस्तितंत्रे; B1.2 D8 D5-10 अश्वपृष्ठे (D8 D8.10 °ष्ठैः); B3-5 Dn D2m.3.4 हस्त्यश्वाद्यैः; T1 G1.8 अश्वैः शस्त्रैः; G8 M हस्तस्तोत्रैः; G4 अश्वैस्तोत्रैः (for हस्तत्राणैः). K1 रथशस्त्रैश्च; K2-4 °शास्त्रे च; G1 °शास्त्रैश्च. Dn1 G5 भूयः; D5-7 युद्धः (D5m भूयः as in text).

17 a) T G1.2 M इमं (M3 °दं); G3 पूर्नं; G4.5 इयं (for इमे). K D1.2 C8.5 उपायान्; D2 उपेयं (for उपायम्). — b) K (except K3) D1.2 नाधि°; B3 Dn D8 D8-7.10 M5 ह्यव° (for अधि°). K1 D8 अवधिं न; K3 G3.5 अपधेन; C8.5 अवधेन (as in text). K3 पार्थे (for पार्थाः). — d) K1-3 आर्यै (K7 आर्यैर्) वृत्तैर्; K4 आचार्यैवृत्तैर्; D1 आर्यवृत्तं; D3 अनार्यवृत्तैर्; C3 आर्ये वृत्ते (as in text). K1.4 D2.7 S (except G1.2) भी (G3 M भै) मसेनान्; C8.3 °सेनं (as in text).

18 a) G1 चै (for चेत्). T1 वर्तते वै and also वर्तमाना (as in text); G2 यत्तमाना. — c) K1-3 पारयंतः; S (except T2 G1.2) पूरयंतो (for पूरयन्तः). — d) K3 D3 D10 M3-5 तदा; K4.5 तथा (for तद्). K D10 (m as in text) प्रशंसा (for प्रशस्तम्).

19 S (except G3) reads 19 after 5. 28. 5 for the first time, all of these MSS. except G3 *repeating* it here. — a) T1 G1.2 (first time) आहोस्विद्; C8 उताहो (as in text). K1.2 धर्मस्; K3 संधिम्; B2.4.5 (m as in text) D8 D5-8 Cn शाक्यम्; D2 सर्वथा (for सर्वम्). Dn1 सर्वमेवं; D10 शाक्यकार्यं (for सर्वमेव). — b) D8 D10 C8 युद्धं (for युद्धे). T1 G5 (first time) वर्धते (for वर्त°). T2 °तत्वं; C8 °तन्त्रम् (as in text). — K1 om. 19cd; M3 (first time) om. 19c. — c) K4 अप्रयुद्धे; D8 D10 C8 अयुद्धं (for °द्धे). D1.2 न वर्तते. T2 °तत्वं (for °तन्त्रं). K3 अयुद्धे वा धर्मतत्वं शृणोषि. — d) Dn1 D8.4 यथैव; T2 त्व°; C8.n.3 त° (as in text).

20 a) K B2.4 D8.4.8.10 G3 संविभागम्; B1 चै वि°; C8 विभागम् (as in text). — b) K3 अवेक्षस्व; D1 ऐक्षस्व वै; T G3-5 अवेक्षसे (T2 °सि); C8 अवेक्ष्य त्वं (as in text). D2 धर्मं; C8.3 कर्म (as in text). — c) S (except T2 G3) निखिलं; C8 निशम्य (as in text).

C. 5. 820
B. 5. 29. 22
K. 5. 28. 22

प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २०
अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत
दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव ।
अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्या-
न्प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत् ॥ २१
तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां
कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।
यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य
दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २२
वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यै-
र्वित्तं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः ।
प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २३
परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां
नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।
नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्या-
देष स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २४
एतान्राजा पालयन्नप्रमत्तो
नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ।
अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु
नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ॥ २५
श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चि-

K2. 3 चैषां; K3 चै; K4. 5 D3 T1 G1. 3–5 M त्वं; G2 वा (for अथो). K1. 3 विहितं; Ca पाण्डवानां (as in text). K4. 5 स्वधर्मं; B4 Dn D3 D8. 4. 10 Ca च कर्म (for स्वकर्म). — [d]) K3–5 वा त्वं स्वमत्या; Ca यथा मतिस्ते (for वा या मतिस्ते). D1 तदप्येषां शंस वा निंद वा त्वं.

21 [a]) K2. 3 यावधीत; K4 D32 यो जयेत; Dn D2–4. 7 वै यजेत; D8. 9 T2 G3–5 M3–5 यो यजेत (for ऽथो यजेत). — K4 om. 21[a]; M2 om. 21[bcd]. — [b]) K3 देयात्; K5 D1. 5. 7 T1 G2. 4. 5 M (M2 om.) ईयात्; D8 D10 देयात्; Ca इयात् (as in text). M (M2 om.) तीर्थमुख्यानि. — [c]) K3–5 D8 चैव; D7. 10 M (M2 om.) वापि (for चापि). K3 यज्ञान्; K5 याजान् (for याज्यान्). — [d]) D8 D1. 5. 6. 10 प्रतिग्रहं (D1 °हान्) च (D10 वै) (for प्रतिग्रहान्वा). K4 B Dn1 D5–6. 10 T1 G (G3 corrupt) विहितान्; D1 विधितः; Ca विदितान्. T G1. 4. 5 उपेयात् (for प्रतीच्छेत्). K1–3 प्रतिग्रहान्विहितांश्चा(K3 °हितान्वा)ददीत. — S (except G2) ins. after 21 (M2, which om. 21[bcd] ins. after 21[a], om. also lines 1–3 of the following up to °येत्):

139* अधीयीत क्षत्रियोऽथो यजेत
दद्याद्धनं न तु याचेत किंचित् ।
न याजयेन्न तु चाध्यापयीत
एवं स्मृतः क्षत्रधर्मः पुराणः ।

[(L. 4) G2. 4 M एष (for एवं). T1 G3–5 श्रुतः (for स्मृतः).]

22 [a]) K1. 2 मूर्धाभिषिक्तो (for तथा राजन्यो). — [b]) D8 D8. 9. 10 अप्रमादो (for अप्रमत्तो). K3 प्रदद्यात् (for अथ दत्त्वा). — [c]) D9 °धर्मानधीत्य; S (except G2) °देवान्स्वधर्मान् (for °वेदानधीत्य). — D9 (hapl.) om. 22[d] and line 1 of 140* up to अधीत्य. — [d]) G3 (by transp.) कृत्वा दारान्; G5 राजन्कृत्वा. K1. 2 गृहं. — After 22, B1 Dn D8(marg.). 3–5. 8 (om. up to अधीत्य) ins.:

140* स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं
यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ।

[(L. 1) D8 वेदान् (for पुण्यं). — (L. 2) D8 यदृच्छया; D9 पुण्यान्स (for यदि°). D9 हि लोकान् (for ब्रह्मलोकम्).]

23 [a]) S (except G2) -व्यधीत्य (for ऽधीत्य). K4 B1 D8 D8 S (except T1 G1. 3–5) °गोरक्ष्य°. — [b]) K1 प्राप्य; K2. 3. 5 D8 D8. 6. 10 Ca चित्वा; K4 विद्वान्; D1 जित्वा; M विचिन्वन् (for चिन्वन्). K D3 पालयित्वा (for °यन्). — [c]) K4. 5 D1. 3 कुर्वाणो (for कुर्वन्). — [d]) T1 G1 धर्म्यांन्सदा; G5 धर्म्यांस्तदा; M1 धर्मं कृत्वा; M3–5 धर्मं तथा (M2 °था) (for धर्मशीलः). K1. 2. 4 गृहं; K3 गृहे (for गृहान्).

24 [b]) K2. 3 नाधीयते; D1 अनाध्यायी (for नाधीयीत). — [c]) T1 G1 नित्योत्थाने (G1 °नो) (for °स्थितो). — [d]) B4 Dn D3. 4 T2 M2 एवं (for एष). K4. 5 D9 G4 श्रुतः; D3 D8. 10 स्थि° (for स्मृ°).

25 [a]) K1. 2 एवं; K4 D9 T1 G2. 5 एतद् (for एतान्). K3–5 पालयते (for °यन्). — [b]) K4 D1. 2 G4 नियोजयेत् (for °यन्). — [c]) D8 धर्म°; D2 सत्य°; D8 सर्व°; T1 G1. 3 संप्र° (for सम°). — [d]) T G1. 3. 4 अनुरुध्येद्; M1 नानुरुध्येत; M3 न निरुध्येत (for अनु°). K2. 3 B3. 5 D2–4. 6. 10 कामाद्; T G1. 3. 4 अकस्मात्; G3 कश्चित् (for कामान्).

दभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजान-
न्न चेद्गृध्येदिति तस्मिन्न साधु ॥ २६
यदा गृध्येत्परभूमिं नृशंसो
विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ।
ततो राज्ञां भविता युद्धमेत-
त्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।
इन्द्रेणेदं दस्युवधाय कर्म
उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ २७
स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः
प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः ।
उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ
किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।
योऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं C. 5. 842 B. 5. 29. 34 K. 5. 29. 34

---

26 ᵃ) K4 D2 श्रेयस् (for श्रेयांस्). K3.5.7 D1.2 विंद्रेत; Ca.s विन्देत (as in text). — ᵇ) D2 अवि°; Ca.s अभि° (as in text). — For 26ᵃᵇ, S (except G2) subst.:

141* यत्राप्रमत्तो रक्षति भूमिपालो
नियोजयन्स्वेषु धर्मेषु वर्णान् ।

— ᶜ) K4 संतं; T G1.3.4 M स तान्; G5 सदा; Cs स तं (as in text). K1 B D Cs त्रष्टुम् (D1 राष्ट्रम्); K3.5 प्रष्टुम्; T1 दृष्ट्वा; T2 G1.3.4 M दुष्टान्; G5 दुष्टान् (for दुष्टम्). K5 अनुशिष्टः; B5 G2.4 °शिष्येत्; B4 D1.3.8 G3 °शिष्यन्; T G1.3 M °शिष्य; Ca.np शिष्यात् (as in text). K1.4 B D (except D1) G1.3.4 M1 Cs प्रजानां (for प्रजानन्). — ᵈ) B1 न च तद्; B5 न तद्; B3-5 D3-8 एतद्; D2 न वै; Cn न चैतद्; Ca.s.np न चेद् (as in text). K1 (m as in text) B4 D2.7 Cn युध्येद्; D5 वध्येद्; Ca.s.np गृध्येद् (as in text). K1 (m as in text) दिवि; K4 D10 तात; B4 D5-7 न च (for इति). K1 (m as in text) नास्मिन्; Ca.s तस्मिन् (as in text). K3.4 B D1.5.6.8.10 T1 Ca.n.s साधुः; Cnp साधु (as in text).

27 ᵃ) B1 न चागृ°; G3 यथा गृध्रो; Cs यदा गृ° (as in text). K (except K4) D9 °भूम्यां; B Dn D5 D1.3-6.8.10 °भूमौ; D2 G3 °भूमौ; D7 °बुद्धौ; G4 भूमिपतिं (for परभूमिं). — ᵇ) K2.4 D5 D1 बलप्र°; K5 D3 विधेः प्र° (for विधिप्र°). Ca cites प्रकोपात्; Cs विधिः and कोपात्. T2 G2.4 M बलिम् (M1 *inf. lin.* विधिम्); Ca.s बलम् (as in text). K2 D1 Ca.s आविदानः; K3 T2 M1 (*inf. lin.*) आदधानः (for आददानः). K1 बलात्प्र-बलमाविदानः (sic). — ᶜ) K3 राज्ञो; D3 राज्ञा (for राज्ञां). K1.3 भवति हि; K3.5 D10 भवति च; K4 भवति; B Dn D5 D1-4.7-9 G2 Cs अभवद्; D5.6 Cn समभवद् (for भविता). D1 एव; D3 एवं (for एतद्). — ᵈ) D5 तदात्र; D9 अत्र; T1 तत्तत्र; G3 तत्रैवं; G4 ततो (for तत्र). K1.3 युक्तं (for जातं). D5 D1 धर्मशास्त्रं; D2.8.10 धर्मशास्त्रं (for वर्म शस्त्रं). K3-5 तदा योग्यं (K3 युक्तं) धर्मशास्त्रं धनुश्च. — Dn1 D5 M2 (hapl.) om. 27ᵉᶠ. — ᵉ) B Dn2 D3-5 G1 Cn.s एतद् (for इदं). — ᶠ) B1 D1.2.8 G2 M2 धर्मं शा(D2.8 -शा)स्त्रं (for वर्म शस्त्रं). K3-5 D10 उत्पादितं ब्राह्मणानां हिताय. — D2 repeats 27ᵉᶠ (v. l. धर्मशास्त्रं). — Dn D1.2.6(marg.).8 T2 ins. after 27 (Dn1, which om. 27ᵉᶠ, ins. after 27ᶜᵈ):

142* तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते
सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः ।
अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैः
प्रादुर्भूतः संजय तत्र साधु ।
तत्र राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
धर्मं हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।
नावेक्षन्ते राजधर्मं पुराणं
तदन्वयाः कुरवः सर्व एव ।

[(L. 1) T2 तत्तद् (for तत्र). — (L. 4) D2.8 प्रख्याभूतं (D8 °तः) (for प्रादुर्भूतः). Dn साधु तत्र (by transp.). — (L. 6) D2 Cn धर्मं (for धनं). — (L. 7) D1.2 नावेक्षते. — (L. 8) Dn D2 तदाश्रयाः; T2 तथा तथा; Cn तदन्वयाः (as in text). D1 एते (for एव).]

28 ᵃ) G4 वित्तं (for धनं). K1.3 ह्यदृश्यः; K2.5 स्वदृष्टः; K4 G2 प्रदृष्टः; T G1.4 प्रनष्टः; G5 M प्रनष्टं (for ह्यदृष्टः). — ᵇ) G4 प्रगृह्य (for प्रसह्य). D3.4.9 वा(D5 चा)न्यत्र (for वा यत्र). B2 हरेत्तु; G2 भवेद् (for हरेत). D5 T1 G1.3.4 M दृश्यः; G5 आदृश्यं. — ᶜ) Dn1 D2.4 वध्यौ; D5 तौ वध्यौ; Cs गर्ह्यौ (as in text). K4 भवतां; Dn2 भवतं (for भवतः). T1 G1.3 इमौ (for एतौ). — ᵈ) K3 om. 28ᵈ. K (K3 om.) D5 किं वा; D1.7.8 M1 (*inf. lin.*) Ca.s किं; T1 G1.3 M1.3-5 किं नः; T2 तयोः; G2.5 किं च; G4 M2 किं तु (for किं वै). T1 G1.4 M पृथग्; T2 पृथक्; G5 पृथक्ते; M1 (*inf. lin.*) पृथक्त्वे; Ca.s पृथक्त्वं (as in text). K4 D10 धृतराष्ट्र (for °ष्ट्रस्य). K4 D10 सपुत्रे; T2 G2.4 पुत्राः; G3 पुत्रैः; G5 पुत्रे (for पुत्रे). — ᵉ) B2.3 D (except D5) T2 सोऽयं (for योऽयं).

C. 5. 842 B. 5. 29. 34 R. 5. 28. 34 यमिच्छते मन्युवशानुगामी ॥ २८

भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट-
स्तं नोऽकस्मादाददीरन्परे वै ।
अस्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि
श्लाघ्यः पित्र्यः परराज्याद्विशिष्टः ।
एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणा-
नाचक्षीथाः संजय राज्यमध्ये ॥ २९

ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः
समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।
इदं पुनः कर्म पापीय एव
सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ३०

प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां
यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः
कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ३१

तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा
अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।
मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्य-
त्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३२

दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय

K1.3 धर्ममेवं; K4.5 पापचेताः; T1 G1 धर्ममेतं; G4 °मेतद् (for धर्ममेतं). C3 cites धर्मं. — K2.4.5 D2 ins. after 28^{e}: K3, after 28^{f}:

143* स्वधर्मं वै परवित्तापहारा-
श्चासौ धर्मः क्रोधमाहुर्निषिद्धाः ।

[(L. 1) K3 अधर्मं वा; K4 स्वर्कं धर्मे (for स्वधर्मं वै). D2 °हर्ता (for °हारान्).]

— ^{f}) K4.5 om. 28^{f}. B Dn D3 D5.8.9.10 यमिच्छति; D2.4.7 M1.2 यदिच्छति (M1.2 °ते); T2 प्रयच्छते; G3 यदीच्छते (for यमिच्छते). C3 cites इच्छति. B Dn D3 D5–8.10 M2 क्रोध°; D1 धर्म° (for मन्यु°).

29 ^{a}) K (except K2) D2 भाव: (for भागः). G4 पुरा (for पुनः). Dn1 D5.6.8.9 T1 G1.2 विशिष्टः; G3 विनष्टः; Cn निविष्टः (as in text). — ^{b}) K1 om. 29^{b}. K3 D1 स्वं न (D1 नः) क°; K4 G3 धनं क°; B2.4 D2 T Cn तं नः क°; Dn1 तन्मो क°; G1.2.4 M न नः क°; G5 स तं क° (for तं नोऽक°). — ^{c}) B3 D5 D10 तस्मिन्; C3 अस्मिन् (as in text). K1.3 अर्थे; Cn.3 पदे (as in text). T1 G (except G2) हि (for ऽपि). — ^{d}) G4 राज्यं (for श्लाघ्यः). K4.5 पैत्र्ये (K4 °त्रे); B Dn D3 D5–7.10 G2.4 M2.4 पित्र्यं; D1 पित्र्यात्; D8 पित्रे; G3 पित्र्ये (for पित्र्यः). K (except K2) अमरराज्याद् (K4 °राष्ट्राद्); D2 T2 G3 परराष्ट्राद्; C3 परराज्याद् (as in text). B Dn D3 D5–8.10 G2.4 विशिष्टं; D9 °ष्टात्. — ^{e}) K1 एतान्कामान्; G4 एतद्धर्मात् (for एतान्धर्मान्). G3 हितार्थं (for पुराणान्).

30 ^{a}) B2.4 D2 ये; B3 D5.6.8.9 T G M3 एते (for ये ते). C3 cites ये. B2.3 D2.4 G3 मन्दान्; B2.4 M2 मंदान् (for मन्दा). D1 °पथान्युपन्नाः; D2 G3 °पाशोप(G3 °पाशाभि)पन्नाः; T2 °वशं प्रपन्नाः; G4 °शापाभि° (for °वशाभि°). — ^{b}) G2 धार्तराष्ट्रेषु; G3 धृतराष्ट्रेण; M2 धार्तराष्ट्रस्य (for धार्तराष्ट्रेण). K3 भूपाः (for मूढाः). — ^{c}) D8 कर्मणापाप (for कर्म पापीय). K4.5 पापीय एतत्; D3 °य एवं; D10 °य एषां; M1 पापीयसां वः (for °य एव). — ^{d}) C3 राज्ञां मध्ये (for सभामध्ये).

31 ^{b}) D2 °वयोभिपन्नां (for °वृत्तोपपन्नाम्). — ^{c}) K4 तद्; D2 यद्वै; T2 om. यद्. K1 D2 प्रे(D2 पै)क्षंत; K3 प्रैक्षन्; K5 B Dn1 D1.3–8 T2 G1.2.4 उपैक्षंत; D9 T1 G3 M अपेक्षंते; G3 ईक्षंत (for उपेक्षन्त). — ^{d}) K3 subst. 144* for 31^{d}. K4 कामातुरेण; D3 कामभोगेन; M1.3.4 कामानुरागेण; Ca.s कामानुगेन (as in text). K1.2.4 M1.2–3 अवरुद्धां (M4.5 °द्धं); K5 अनुरुद्धां; G5 उपरुद्धाः; M3 Cnp °रुद्धं; C3 °रुद्धां (as in text). B D (except D3.8.10) G2 M क्रंदंतीं; G5 प्रशांताः (for रुदन्तीम्). — K3 subst. for 31^{d}: K4.5 ins. after 31^{d}:

144* कामात्मानो मन्दबुद्धेर्विचेष्टां ।

[K4 दुःशासनो मंदबुद्धिर्विचेष्टा.]

32 ^{a}) B1.3 Dn D2–7 तं (as in text); the rest (for K3 see below) तां. G3 तथा (for तदा). M2 स्म ते (for ते). T1 G2–5 M (except M2) स्म कुमार°; T2 G1.2 स्म कुरुवृद्धा (for सकुमारवृद्धा). K3 ममाप्यपेक्षा न कृता मयाँवैद् (sic). — ^{b}) K4 Dn D9.10 आवारयिष्यन्; D1 अवारयंतः; T1 G4 अपाकयिष्यन्; T2 G1 (before corr.).2 M3.4 अ(G2 आ)पारयिष्यन्; G3 निवार°; Cn अवार° (as in text). — ^{c}) K3 करिष्यत्; Dn1 M3 अकरिष्यत्; T2 G4 करिष्यन्; G3 करिष्येत् (for अकरिष्यत्). — ^{d}) G2 om. च. K (except K3) D2 चेत्; C3 च (as in text). K (except K1) Dn1 D2.4.7.8 सुकृतम्; D2 सुखम्; T1 G1.2 महिमा; T2 G4 M2–5 हितम्; Ca.n.s कृतम् (as in text). K3 G4 अत्र; K3 हितं; T1 G1.2 च;

सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
सा तत्र नीता करुणान्यवोच-
न्नान्यं क्षत्तुर्नाथमदृष्ट कंचित् ॥ ३३
कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो
नाशक्नुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो
धर्मं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ३४
अनुक्त्वा त्वं धर्ममेवं सभाया-
मथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं
सुदुष्करं तद्धि सभां समेत्य ।
येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुज्जहार
तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ ३५
यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां
कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ।
न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि
प्रपद्येदानीं धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
पराजितास्ते पतयो न सन्ति
पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ३६
यो बीभत्सोर्हृदये प्रौढ आसी-
दस्थिप्रच्छिन्मर्मघाती सुघोरः ।
कर्णाच्छरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः
प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥ ३७
कृष्णाजिनानि परिधित्समाना- C. 5. 813 B. 5. 29. 45 K. 5. 28. 45

M_1 (*inf. lin.*) अस्मात् (for अस्य). K_3 स्यात्; G_5 अभवत् (for अभविष्यत्).

33 [a]) K_{1-3} G_2 प्रातिकामी (G_2 °मान्); B_{2-4} D_{n2} $D_{5.7.8}$ T_1 प्रतिलोम्यात् (T_1 °मं); D_1 T_2 G_1 प्रतिकामी (T_2 °म्यं; G_1 °मं); G_{3-5} M प्रातिलोम्यं (G_{3-5} °मं); $C_{a.n.s}$ प्रातिलोम्यात् (as in text). G_5 तदानीं (for निनाय). — [b]) $D_{1.2}$ G_2 समक्षं (for च कृष्णाम्). — [c]) S (except T_2 $G_{3.4}$) दीना (for नीता). B D कर्णं व्यपेक्ष्य (D_1 कृपणं समीक्ष्य); T_2 कृष्णमभ्येतिदीना (for करुणान्यवोचत्). C_a cites करुणं. — [d]) K_1 $G_{1.3.5}$ आचष्ट; B D अवाप (D_1 ऐक्षिष्ट; D_2 अदृश्य; D_8 अदर्शि) (for अदृष्ट). B D_{n2} D_{5-7} $G_{3.5}$ M_3 C_n किंचित् (for कंचित्). G_4 चापश्यती सा (for अदृष्ट कं°). T_2 G_2 क्षत्तुर्नान्यं नाथमपश्यदार्ता.

34 [a]) K धर्ममेवं (K_4 °कं); G_2 कार्पण्याद्धि (for °ण्यादेव). C_s cites कार्पण्यात्. K_1 तस्य (for तत्र). B D_n D_8 D_{3-10} नृपा; D_2 T_2 नृपं (for राज्ञो). — [c]) B D_n D_8 $D_{2-4.8}$ T_1 $G_{1.8}$ धर्म्यम् (as in text); the rest धर्मम्. K $D_{1.2.10}$ T_2 G_2 अवेक्ष(*or* °क्ष्य)माणो (for अर्थं ब्रुवाणो). — [d]) $K_{3.4}$ B D_n D_{3-7} T_2 G_2 $M_{1.2.3}$ धर्मं(D_7 G_8 M_3 °र्मं)बुद्ध्वा (K_4 °ध्वा); D_{n1} यो धर्मबुद्ध्या; D_{n2} धर्म्यं बुद्ध्वा; D_9 धर्मं बुद्ध्वा (for धर्मं बुद्ध्वा). K अल्पबुद्धीन्; G_4 M आर्यबुद्धिः (for अल्पबुद्धिम्).

35 [a]) B (except B_3) D_n D_8 D_{10} C_s अनुक्त्वा (for अनुक्त्वा). G_5 अनुद्धृतं (for अनुक्त्वा त्वं). K_1 $D_{1.2}$ T_2 G_4 तं; G_8 तद् (for त्वं). K_{1-3} C_s एनं; B D G_2 C_a एतं; G_3 एतत् (for एवं). — [b]) $K_{1.2}$ G_8 अथेच्छसे; B_2 D_8 यथे°; $D_{2.4.7.9}$ अन्विच्छसे; T_2 अथेहसे; G_4 य इच्छसे (for अथेच्छसे). C_s cites इच्छसि. G_2 पांडवेभ्योपदेष्टुं; C_s पाण्डवस्योप° (as in text). — [c]) T_1 G_1 चचार (for चकार). $K_{1.2}$ G_2 शुभ्रं; K_{3-6} D_2 धर्म्यं (for शुद्धं). — [d]) $K_{2.3}$ B D (except $D_{1.2}$) T_2 तत्र (for तद्धि). — [ef]) Cf. 1. 2. 102 and B. 2. 72. 3. T_2 सहात्मना (for तथात्मानं).

36 [a]) D_2 तत्र; S (except G_2) यद्; C_s तम् (for यत्र). — [b]) D_{n2} D_8 कृष्णा स्थिता; T_2 कृष्णां प्राप्तां (for कृष्णां स्थितां). T_1 $G_{1.3-5}$ M प्राप्तां कृष्णां परिषदो वै सकाशे (G_4 °मीपे). — [c]) S (except T_2 G_2) पतिर् (for गतिर्). — [d]) T_2 याहि; C_a प्रपद्य (as in text). B D_{n2} D_{n1} $D_{2.2.5.6.10}$ T_2 G_2 M_2 C_a दासी (for इदानीं). T_1 $G_{1.5}$ प्रपद्येथा; M_1 प्रपद्यस्वेदानीं (for प्रपद्येदानीं). $K_{1.2.4.5}$ $D_{1.2}$ T G M_1 धृत° (for धार्त°). — [e]) S (except T_2 G_2) हि सर्वे (M भद्रे) (for न सन्ति). — [f]) K कामिनि; B D (except $D_{1.8.9}$) भाविनि (for भामिनि).

37 [a]) K_{1-3} स; K_4 नो (for यो). B D (except $D_{1.2}$) $C_{a.s}$ प्रोत; G_8 गूढ (for प्रौढ). — [b]) K_4 अस्थि-छिदेद्; K_2 °छिद्धि; B_1 °प्राछिदन्; B_2 $G_{1.5}$ °छेदी; B_{3-5} D_n D_8 $D_{2.6.8.10}$ °छिदन्; D_1 °प्रछिन्न; $D_{2-4.7.8}$ T_2 G_2 °प्रच्छिदन्; T_1 °प्रछिन्नः; G_4 [illegible] (for अस्थिप्रच्छिन्). S (except G_2) पृषत्कः (for सुघोरः). — [d]) N C_s फाल्गुनस्य.

38 [a]) T_1 $G_{1.4.5}$ M कृष्णा जि(M_1 भी)ना वै परिभर्त्स्य(M_2 °र्स्य)मानो (M_3 °ने); T_2 कृष्णाजिनां वै परिधत्स्यमानो;

C. 5. 853
B. 5. 29. 45
K. 5. 29. 45

न्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत् ।
एते सर्वे षण्ढतिला विनष्टाः
क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ३८

गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या
यदब्रवीद्द्यूतकाले स पार्थान् ।
पराजितो नकुलः किं तवास्ति
कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ३९

जानासि त्वं संजय सर्वमेत-
द्द्यूतेऽवाच्यं वाक्यमेवं यथोक्तम् ।
स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं
समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४०

अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं
शमं कुरूणामथ चेच्चरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४१

अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४२

अतोऽन्यथा रथिना फल्गुनेन
भीमेन चैवाहवदंशितेन ।
परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि
प्रदह्यमानान्कर्मणा स्वेन मन्दान् ॥ ४३

पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो

G3 °नानि परिवत्स्यमाना. — b) K1.4 D8 G1 कटुकान् (for °कानि). K अभ्यभाषी(K2 °ष)त्; D1 G3.5 व्याचभाषे; T2 G4 अभ्यभाषीत्; G1 अभाषत् (for अभ्यभाषत्). — d) S (except G3.5) तथा (for क्षयं). S (except G3) निरयं (for नरकं).

39 a) A few MSS. गंधार°. — b) K4.5 D1.2.7–8 स्म (for स). B (except B1) D (except D1.2.8.9) पार्थं (for पार्थान्). S (except G3) यदब्रवीत्पांडवान् (T2 G4 M2 °वं) द्यूतकाले. — c) G3 पराजिते नकुले (for °तो नकुलः). B4 D5 (m as in text).8 नंदनः (for नकुलः). S (except T2 G2–4) किं नु तेस्ति (for किं तवास्ति). — d) K3 (by transp.) त्वं कृष्णया; K4 किं कृष्णया त्वं; D1 कृष्णाया वै. K4.5 D1 G3.4 दीव्यसे (for दीव्य वै). G2 राजपुत्र्या (for याज्ञसेन्या).

40 b) N (except K3 D2) T2 G2.4.5 वाक्यं (for ऽवाच्यं). K1.2.5 D1 G3.4 वाच्यम्; K2 (marg. sec. m.) गर्हम्; K4 B Dn D8 D3–9 गर्ह्यम्; T2 सर्वम् (for वाक्यम्). D10 गर्हणीयं; T1 G1 वाक्यमेतद् (for वाक्यमेवं). K एवं यथावत्; G4 एवंविधोक्तं (for एवं यथोक्तम्). — c) D2 चाहं; T1 G (except G2) वाहं (for त्वहं). — d) M2 एवं (for एतद्). G3 M1 विनष्टं (for विपन्नम्). — After 40, T1 G1.4.5 ins.:

145* जानासि त्वं धार्तराष्ट्रस्य मोहं
दुरात्मनः पापवशानुगस्य ।

41 a) D1 अवापयित्वा; T1 अहं प्रविष्यन्; G1.4.5 अहा(G4 °श्वा)पयिष्यन्; G3 M अहं प्रयात्वा (for अहापयित्वा). S (except G3) कुरुपांडवार्थं (T2 M2 °र्थे). — b) T G3 M हितं; G1.5 अहं; G4 अयं (for शमं). B Dn D8 D5.6.10 अपि चेत्; D3.4.7–9 अचिरात् (for अथ चेत्). B4 D2.6 T1 Cn शक्येयं; T2 G4 आचरेयं; G5 शमोर्थं (for चरेयम्). — c) M3.4 om. मे. D1.3 महार्थं; T1 G1 (before corr.) यथोदयं (for महो°). — d) K3 मुच्येयुश्च; B4 मुच्येरन्वै; D5 मुच्येरंश्चेत्; D10 G2 विमुच्येरन्; T1 G1.3.5 M संमुच्येरन्; T2 न मुच्येरन् (for मुच्येरंश्च).

42 a) B D (except D1.3.9) मे वाचं (for वाचं). K2 वाच्यां; K4 T2 G2–4 M काम्यां; T1 G1.5 धर्म्यां; Ca.s काव्यां (as in text). — b) T1 G1.5 काम्यां रम्याम्; T2 धर्म्यामऽन्याम्; G2 धर्म्यां रम्याम्; G3.4 धर्म्यारामाम्; Ca धर्मारामाम् (as in text). — c) K समीक्षे°; T1 M2 अपेक्षे° (for अवेक्षे°). Dn3 कुरवः; D7 कुरवस्ते (for धार्तराष्ट्राः). K D2 T2 G3 समेत्य; D1 M1.4 समर्थाः; D3.4.9 T1 G1.2.5 समर्था; G4 समग्रा; M2.3.5 समर्थं (for समक्षं). — d) K1–3 चै; D3.4.8 सं- (for च). Dn3 धार्तराष्ट्राः (for कुरवः).

43 a) N (except D1.2) फाल्गुनेन. — b) D10 सूत (for चैव). S MSS. (mostly) °दंशितेन. — c) K2 D3.8 पराशक्तान् (K2 marg. sec. m. °भूतान्); Dn1 D3.4.7 M1 °शितान्; D1 G2 °सृष्टान्; T1 G1.3–5 बलोत्सिक्तान्; T2 बरोत्सिक्तान्; M2–5 पराधिक्तान्; Ca. n.s परासिक्तान् (as in text). Dn D8 D2–8.10 T2 च; D1.2 T1 G M स्म; D9 हि (for तु). D2 पश्य (for विद्धि). — d) D2 प्रपच° (for प्रदह्य°). B D (except D1–4.9) पापान्; M चोक्तं (for मन्दान्).

44 a) K D9 हि; D6 D10 T2 G2–5.5 M1 च; D1

रौद्ररूपा भाषते धार्तराष्ट्रः ।
गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो
दुर्योधनं स्मारयिता हि काले ॥ ४४

सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ४५

युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ४६

वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
व्याघ्रा वने संजय पाण्डवेयाः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥
निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ४८

लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः ।
न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् ॥ ४९

स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ५०

स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
योधाः समृद्धास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ५१ C. 3. 888 B. 5. 29. 58 K. 5. 29. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

M3-5 स्म (for तु). D5 G3 पराजितान्पांडवान् दृष्ट्व (G3 वीक्ष्य) वाचो. — b) K4 रौद्रा रूपाश्च; K5 सुरौद्ररूपा; B Dn D5 D3-6.8.10 C3 रौद्रा रूक्षा (D5 °पा); D7 रौद्राण्येवं; G2 रौद्रं रूपं (for रौद्ररूपा). K1.2 D10 अभाषत; K3 अभाषन्; D5 भार्षते (for भाषते). K5 D5 धार्तराष्ट्राः. — d) T G1.4 मारयिता; G3 मारयेत (for स्मारयिता). S (except G3) च (for हि).

45 =(var.) 1. 1. 65 (v. l. दुर्योधनो). — a) D2 D1.2 S (except T1 G3 M3) दुर्यो° (for सुयो°); cf. 1. 1. 65. — b) K5 B Dn1 Ds1 D3.5-10 T1 G1 M2.3 शाखा. — d) G2.3 M °ष्ट्रोंबिकेयः (for °ष्ट्रोऽमनीषी).

46 =(var.) 1. 1. 66 (v. l. मूलं कृष्णो). — b) K2 च (for अस्य). K3-5 B (except B4) D (except D3) T2 M2.3 शाखा. — c) K2.3 B1 D1.3-5.7.9 T2 G2 M2 °सुतौ (for °पुत्रौ). — d) K D1.2.3 G3 कृष्णो (cf. 1. 1. 66); G4 चाहं (for त्वहं).

47 ^{ab}) D1.2 तत्र (D2 नर-) व्याघ्राः; B Dn D3 D5-8 व्याघ्रास्ते वै; D10 व्याघ्राश्चेमे; S सिंहा वने (G2 वने व्याघ्राः) (for व्याघ्रा वने). B Dn D3 D5-8.10 पांडुपुत्राः; D1.2 G2 पांडवाश्च (for पाण्डवेयाः). — For 47^{ab}, D3 subst. (the s'loka line):

146* धार्तराष्ट्रो वनं राजा व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।

To complete the Triṣṭubh stanza, D3 ins. after 47^{ab}:

147* लताधर्मा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
नरव्याघ्राः संजय पाण्डवेयाः ।
[Cf. 49^{ab}.]

On the other hand, S ins. after 47^{ab}:

148* सिंहाभिगुप्तं न वनं विनश्ये-
त्सिंहो न नश्येत वनाभिगुप्तः ।

Thereafter G1 reads 48 (with v. l.) for the first time, *repeating* it in its proper place. — S ins. after 148* (G1, after the *first* occurrence of 48):

149* वनं राजा धृतराष्ट्रो वने व्याघ्राश्च पाण्डवाः ।
[Cf. 146*. T2 धृतराष्ट्रो वनं राजा (for the prior half).]

— c) G1 निर्व्याघ्रं (for सव्याघ्रं). — d) D2 व्याघ्राः. K1.2 नीनशुः. K4 वनं. K5 D2.4.7.9 S (except G2) व्याघ्रा नेशुर्वनं विना; K3 B1.3 D6.8.8 मा व्याघ्रा नीनशुर्वनात्; B3-5 Dn D5 D10 मा व्याघ्रा नीनशन्व (D5 °इ) नात्.

48 G1 *repeats* 48 here, reading it for the first time after 148*. — a) D5 निर्वनं; G4 M2 °ने (for °नो). D1.2.5 बाध्यते (for वध्यते). T2 G1 (first time).3 M सिंहो (for व्याघ्रो). K D5 वनेन रक्ष्यते व्याघ्रो. — b) D7 क्षीयते (for छिद्यते). K (except K3) D5 व्याघ्रो रक्षति काननं; T2 G1 (first time).3 M निःसिंहं (T2 G2 °हो) वध्यते वनं. — cd) T2 G1.3 M सिंहो (for व्याघ्रो), and सिंहं (for व्याघ्रं). — After 48, T1 G2 ins. 149*, followed by a *repetition* of 47^{cd}.

49 ^{ab}) D2 लताधर्मोपो; T G1.4.5 लता मता (for लताधर्मा). K3m वृक्षाः; S सालाः; C3 शालाः (as in text). T1 G1.2 सर्वे च (for संजय). D3 पांडुसुता मताः (for संजय पाण्डवाः). D3 (for the first time) लताधर्मा

३०

G. 5. 857
B. 5. 30. 1
K. 5. 30. 1

संजय उवाच ।

आमन्त्रये त्वा नरदेवदेव
गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किंचि-
दुच्चारितं मे मनसोऽभिषङ्गात् ॥ १
जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च
माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।
आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः
सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ
न नोऽकार्षीरप्रियं जातु किंचित् ।
विद्मश्च त्वा ते च वयं च सर्वे
शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३
आप्तो दूतः संजय सुप्रियोऽसि
कल्याणवाक् शीलवान्दृष्टिमांश्च ।
न मुह्येस्त्वं संजय जातु मत्या
न च क्रुध्येरुच्यमानोऽपि तथ्यम् ॥ ४

धृतराष्ट्रस्य पुत्रा नरव्याघ्राः संजय पांडवेषाः. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_{8} वर्तते (for वर्धते). D_{1} न क्षता जातु वर्धते; G_{3} क्षता जातु न वर्धते. — ^{d}) $K_{1.3}$ स्वनाश्रित्य; K_{2} ह्यनाश्रित्य. K (except K_{3}) G_{3} महाद्रुमान्. B D (except $D_{3.8}$) G_{3} M महा(D_{1} विना)द्रुममनाश्रिता.

50 ^{a}) K_{2} B_{3} $D_{2.8.9}$ M (except M_{2}) घातै° (for धृत°).

51 ^{a}) T_{1} $G_{4.5}$ हि श्रे; G_{1}(before corr.).$_{2}$ हीमे; G_{3} धर्मे; M वशे (for धामे). — ^{c}) K_{2} D_{1} युद्धे; D_{10} योद्धुं; G_{2} M (except M_{2}) वीर्या: (for योधाः). $K_{1.2.4.5}$ D_{5} समिद्धाः; K_{3} B (except B_{1}) Dn D_{8} $D_{3-6.10}$ T_{2} G_{3} समर्थाः; G_{1} संनद्धाः (for सन्नद्धाः). K_{3} D_{n2} D_{n3} $D_{8.10}$ M_{3} तद्विद्वान्.

Colophon. — *Sub-parvan*: $K_{3.4.5}$ B D (except D_{n3}) M_{2-5} संजययान. — *Adhy. name*: B_{3} D_{n3} D_{8} $D_{3.8.10}$ M वासुदेववाक्यं; B_{3} कृष्णवाक्यं; T_{1} $G_{3.6}$ भगवद्वाक्यं; G_{1} भगवद्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} D_{6} 28; D_{8} (*sup. lin. sec. m.*) 26; $D_{7.8}$ S 29. — *S'loka no.*: K_{3} 59; Dn 58; G_{3} 57.

30

1 ^{a}) K_{1-3} B D (except $D_{1.8}$) T_{1} $G_{1.3.4}$ M_{1} त्वां (for त्वा). D_{2} °वर्य; D_{9} °देवं (for °देव). — ^{b}) K_{1} वो (for ते). — ^{d}) T_{1} G_{3-5} $M_{1.3.4}$ ते (for मे). M (except M_{2}) विषण्णात्; C_{3} अभिषङ्गात् (as in text).

2 ^{b}) K_{3} $D_{1.8.10}$ G_{3} °पुत्रौ (for °सुतौ). M सात्यकिचेकितानौ (for °किं चेकितानं). — Cd resumes from 2^{cd} (cf. v. l. 5. 28. 7). — ^{c}) K D_{10} शिवं च वोऽस्तु; D_{3} T_{2} $G_{3.4}$ सुखं शिवं वः (D_{2} G_{4} च) (for शिवं सुखं वः). Cd cites शिवं. D_{n1} T_{1} $G_{1.3.5}$ च (for वः). — ^{d}) $D_{1.2}$ M मा (for मां). K_{4} क्षत्रिया (for चक्षुषा). $D_{3-4.7}$ अनघाः; D_{6} अनघ (for नृपाः).

3 ^{b}) K न ते चरे वा(K_{1} चा-; K_{3} मो)प्रियं (K_{5} चराम्यप्रियं); B_{1} $D_{1.2}$ नरेश्वरस्य (D_{2} °स्य त्वं) प्रियं; B_{2-5} Dn D_{3-8} G_{3} न नः (D_{7} वः) स्मरस्यप्रियं; D_{8} $D_{3.10}$ न ते स्मराम्यप्रियं (for न नोऽकार्षीरप्रियं). B_{1} जातुम्; D_{1} आयपाहि (for जातु). N G_{3} विद्वन् (K_{4} विप्र; K_{5} D_{8} विद्वान्; B_{1} वृष्णन्) (for किंचित्). — ^{c}) G_{4} विदुश्च (for विद्मश्च). K (except K_{1}) B D T_{2} $G_{1.3}$ त्वां (D_{n1} ते; D_{1} वा) (for त्वा). D_{n1} त्वां च; D_{2} च ते; D_{10} हि च; T_{1} $G_{1.3}$ ते हि; M_{4} (*inf. lin.*) तात (for ते च). G_{3} विद्मश्च त्वा ते वयं चापि सर्वे. — ^{d}) K (except K_{3}) शुभसत्वं; T_{2} सभायां (for सभास्थम्).

4 ^{a}) B_{3} D_{3-8} मे; G_{2} च (for असि). — ^{b}) $K_{2.4}$ D_{1} T_{1} $G_{3.4}$ $M_{1.2}$ कल्याणवान्; B_{2} ज्ञानवाक् (for °वाक्). $B_{4.5}$ Dn D_{8} $D_{2.6.10}$ T_{2} शीलवान् शुचि(D_{8} D_{10} स्वस्ति-; T_{2} शुचि)मांश्च; $D_{1.2}$ T_{1} G_{1-3} दृ(D_{2} सु)ष्टिमाञ्शीलवांश्च (for शीलवान्दृष्टिमांश्च). C_{a}.d cite दृष्टिमान्. — ^{c}) K मुह्यसे (for मुह्येस्त्वं). K_{1} जातु मान्यान्; D_{2} जातु मन्ये; D_{10} ज्ञानमत्या; T_{1} जातु सत्यात् (for जातु मत्या). — ^{d}) D_{1} मा कुप्येस्त्वम्; G_{3} न च कुप्येस्त्वम् (for न च कुप्येर्). $K_{4.5}$ D_{8} वक्ष्यमाणोप्यनर्थैः (D_{8} °नार्थैः). B Dn D_{8} $D_{3-8.10}$ उच्यमानो दुरुक्तैः; D_{2} अपि जानंश्च तत्त्वं; D_{2} उच्यमानोप्यनर्थैः; S उच्य(G_{4} ज्ञाय)मानोपि (T_{2} हि) त(G_{4} च)त्त्वं (for °मानोऽपि तथ्यम्).

5 ^{a}) G_{4} नाधर्मगां; Cn नो मर्मगां. B_{1} जातु रूक्षासिरूपां; D_{8} वक्ष्यसि जातु रूक्षां; D_{8} जातु वदेश्च रूक्षां (for

न मर्मगां जातु वक्तासि रूक्षां
नोपस्तुतिं कटुकां नोत शुक्ताम् ।
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्रा-
मेतां वाचं तव जानामि सूत ॥ ५

त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत
इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं
धनंजयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६

इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव
उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।
विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्ना-
न्कुले जातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ॥ ७

स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च
तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
अभिवाद्या वै मद्वचनेन वृद्धा-
स्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८

पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ
आचार्यांश्च ऋत्विजो ये च तस्य ।
तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं
संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९ C. 5. 875 B. 5. 30. 9 K. 5. 30. 9

जातु वक्तासि रूक्षां). — b) K3 B2.3 Dn D1.3-8 M2 नो(D1 ना)पस्तुतिं; D9 नापस्तुतिं; T1 G नोत स्तुतिं (for नोपस्तुतिं). Ca.d.s cite उपस्तुतिं. K4 कटुकामतिक्तां (for कटुकां नोत शुक्ताम्). B2 D9 M2 नोप- (for नोत). K1 B2.3 Dn D2-7 सुक्तां; K2 सुरूपां; K3m T G M3-5 शुष्कां; K5 शुक्तां; K4 D10 शुल्कां; B2 M1.2 गुप्तां; D2 D1.2.8 शुक्कां; D3 Cd सूक्तां (sup. lin. स्तुतिं); Ca.s शुक्तां (as in text). — d) K5 मितां; D2 पूतां (for एतां). K3 B (except B3) D (except D1.2.5) जानीम (for जानामि). K3 सौम्य (for सूत).

6 a) K3 Dn1 हि (for ऽसि). D1 G3 तात; D2.7 G3-5 सूत (G5 inf. lin. दूत as in text). — c) K1.3 पुरो हि नस्त्वं; Dn1 D8.10 पुरा हिवस्त्वं; T G1.4.5 पुरा-तनस्त्वं; G2 M1.2 पुरापि नस्त्वं (for पुरा हि नस्त्वं). — d) K (except K4) च; D2 अपि (for असि).

7 a) B1 सर्वं; B3.4 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). — b) K (except K3) उपतिष्ठेथा; D1.2 M उ(M1 तू)पातिष्ठे (D1 M1 °ष्ठेर्). D2 ब्राह्मणा. K1.2.4 D8.10 G2 पृथगर्हान्; K2 D1.2 G2 वै तद°; D3 मे तदर्हाः; T1 G1.4.5 वेदगर्भान्; T2 ब्रह्मनिष्ठान् (for ये तदर्हाः). — c) S °वृत्तान् (G2.3 °वृद्धान्) (for °वीर्यान्). K1-3 G1.5 च गुणो°; D1 चरणो° (for चरणो°). B Dn D8 D3-5 विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्नाः. — d) B4 D1 M2 om. (hapl.) 7d. B (B4 om.) D (except D2.8.10; D1 om.) जाताः and °पन्नाः (for जातान् and °पन्नान्).

8 a) T1 G1.3 ये वसंति (for भिक्षवश्च). — b) T G1.3.5 M च स्ता; G2 परीता (for च नित्या). — c) B1 D1 °वाद्य वै; D7 °वाद्या हि; D5 T G1.5 M °वाद्य तान्; G3.4 °वादतां (for °वाद्या वै). D1.2 S (except G2 M3.5) वृद्धान् (for वृद्धास्). — d) K5 संवदेथाः; D2 वदेश्च (for वदेथाः). S (except G2) तथैव तान् (M तथेतरान्) कुशलं तात पृच्छेः.

9 b) B D तथा(B1.3 °दा)चार्यान्; T G आचार्यांश्च (for आचार्यांश्च). S (avoiding hiatus) अप्यृत्विजो (for ऋत्विजो). — c) K2.3 सर्वैर् (for सहितैर्). S (except G2) तांश्चैव (M1.3-5 °श्चापि) त्वं सहितान्वै यथावत्. — d) K4.5 D1.2 G3.4 M समागच्छेथाः (D1 °गच्छेः) (for संगच्छेथाः). — After 9, K4 B D (except D1.2; D2 marg.) ins.:

150* अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा
मनस्विनः शीलबलोपपन्नाः ।
आशंसन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो
यथाशक्ति धर्ममात्रां चरन्तः ।
श्रावस्व मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
ह्यनामयं तात पृच्छेर्जघन्यम् ।

[(L. 1) K4 श्रोत्रिया; D3 (by corr.).7 ये श्रो°; C3 अश्रो° (as above). — (L. 4) B1.3.4 D2-4.7.8.10 धर्ममार्गं; C3 °मात्रां (as above). — (L. 5) D3 श्राव्यमानं; D7 श्राव्यश्च मां; D8 श्राव्यस्वं मां. — (L. 6) D7 पश्चेर् (for पृच्छेर्).]
On the other hand, T G (except G2) ins. after 9:

151* ततोऽव्यग्रप्रसन्नमनाः प्राञ्जलिश्च
कुर्या नमो मद्वचनेन तेभ्यः ।

— K4 B D (except D1.2; D2 marg.) ins. after 150*: T G (except G2) ins. after 151*:

152* ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे
ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ।

[(L. 1) D3-6.8 जीव्यंति; T2 G3.4 जीवंतो (for जीवन्ति). — (L. 2) D10 तान्गच्छेथा मद्वचनेन संजय; T G (G2 om.)

C. 5. 878
B. 5. 30. 12
K. 5. 30. 12

आचार्य इष्टोऽनपगो विधेयो
वेदानीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार ।
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे
द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यो यथार्हम् ॥ १०

अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।
गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं
तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ ११

शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा
महारथस्यास्त्रविदां वरस्य ।
त्वं माममीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै
कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः ॥ १२

यस्मिञ्शौर्यमानृशंस्यं तपश्च
प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।
पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य
भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १३

प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां
बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य
आचक्षीथाः संजय मामरोगम् ॥ १४

ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो
मूर्खः शठः संजय पापशीलः ।
प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा
सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १५

पर्युश्च (T1 शृणुष्व) ये (G3 ते) पाण्डवेतो वसंति.]
— T G (except G3) cont.:

153* कृषीवला विश्रति ये च लोके
तेषां सर्वेषां कुशलं स्म पृच्छेः ।

[(L. 1) G2 सर्वे (for लोके). — (L. 2) G2 लोके तेषां (for तेषां सर्वेषां), and तात (for स्म).]

10 a) K2 इष्टो; D1 -पुत्रो; Ca इष्टो (as in text). K3 अनुपगो; K5 B Dn D3 D5-8.10 Cap नयगो; D1.9 परतो; D2 तपसो; T G (except G3) अनवमो; Ca अनपगो (as in text). D1 तृणज्ञो (sic); D6 वृद्धसेवी; G3 विहार्यो; Ca विधेयो (as in text). D2.4 गुरुवृद्धसेवी (for ऽनपगो विधेयो). — b) K ईप्सुर; B D (except D1.2.3.9) अभीप्सन्; G3 इच्छन्; G4 परीप्सन् (for ईप्सन्). — c) K2 चतुर्थां; K4.5 चतुष्मान्; Cs चतुष्पात् (as in text). Ca.d cite चत्वारः पादाः. S (except G3) सकलं च (T2 स नरस्य) (for पुनरेव). Cs cites पुनः. — d) K1.2 द्रोणं भवान्; D1.6 द्रोणः प्रपन्नो (for द्रोणः प्रसन्नो). K (except K3) D2.8 °वदेद्; D1 G2 °वदेद् (for °वाद्यो). K D1.2.9 G3 यथा मां; B Dn D5 D8-8.10 त्वयासौ (for यथार्हम्).

11 a) Dn1 D2.4 S अधीत्य वेदान् (G3 अधीतवेदश्च) (for अधीतविद्यश्च). G5 चतुरोपपन्नो. — b) K (except K5) D8.10 पुरस्तात् (for चतुष्पात्). T1 G1.5 पितुरेव; G2 सकलं च (for पुनरेव). — c) K1 B1 D1.3 G3 Ca.d °पुत्रोपनिभं (D1 G3 Ca.d °भः); D2 Cs °पुत्रोपमितं (for °पुत्रप्रतिमं). D1 G3 तरस्वी; T G2.4 तपस्विनं. — d) D2 T1 G1.2.4 M1.2.4 om. तम्. G2.5 च; G4 च तात; M2-4 तात (for स्म).

12 a) K D2.10 T2 हि; G4 च (for स्म). — b) B Dn D5 D6-7 M3 आत्म° (for अस्त्र°). — c) K मामेव (for त्वं माम्). B1.3 परिकीर्तयेथाः (for °यन्वै). — d) K5 स्पृश (for स्पृशेः). D1.2 G2 कृपस्य पादौ पाणिना संस्पृशेथाः.

13 a) B4 Dn1 D2.8 अस्मिन्; D1 तस्मिन् (for यस्मिन्). K D2 स्थैर्यम्; S (except G3 M3) शौचम् (for शौर्यम्). K1.2 चानृशंस्यं. D2.7 G3 दमश्च (for तपश्च). — b) D1.10 S (except G3) प्रज्ञाशीले. K D2.10 श्रुति(D2 °त)वीर्ये; B1 श्रुतिसत्ये; D2 G2 श्रुतसत्ये (G3 °त्वे); D2.4 प्रीतिसत्त्वे; D5.6 प्रतिसत्त्वे (D6 °त्वं); T G1.3-5 M श्रुत(T1 G3 °ति)रूपे (for श्रुतिसत्त्वे). — After 13ab, D1 ins.:

154* निवेदयाश्वासु यथानुवृत्तम्.

— d) S (except G3 M3; G2 before corr.) तात (for तत्र). D10 भीष्मस्य मां कुशलं वेदयेथाः.

14 a) G2 कुरूणां प्रणेता (by transp.). — b) B1 D2 मनस्वी (for मनीषी). — d) D10 ह्याच°; T2 त्वाच° (for आच°).

15 a) B1.3 G2.4 मूढः (for मन्दः). — b) G2.4 शठः (for मूर्खः). D2 (before corr.) संतः and (by corr.) पंढः; D6 सदा; G3 सोयं; G2.4 प्रियः (for शठः). — c) G3 प्रविष्टा वै; M प्रशासिता (for प्रशास्ता वै). T G1.3-5 यस्याप्रवादः (T2 G4 °वादाः; G3 °रावाः) पृथिवीं याति (T2 G2.4 यांति) सर्वां. — d) K1.2 दुर्योधनं; M (except M3) सुयोधनं तं. D7 वाच्यः (for पृच्छेः).

भ्राता कनीयानपि तस्य मन्द-
स्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत् ।
महेष्वासः शूरतमः कुरूणां
दुःशासनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १६
वृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं
महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचि-
द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७
निकर्तने देवने योऽद्वितीय-
श्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।
यो दुर्जयो देवितव्येन संख्ये
स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८
यस्य कामो वर्तते नित्यमेव
नान्यः शमाद्भारतानामिति स्म ।
स बाह्लिकानामृषभो मनस्वी
पुरा यथा माभिवदेत्प्रसन्नः ॥ १९
गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो
विज्ञानवांश्चैव च निष्ठुरो यः ।
स्नेहादमर्षं सहते सदैव
स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २०
अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः
स नो भ्राता संजय मत्सखा च ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमो यः
सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१ B. 5. 30. 21 K. 5. 30. 22

16 K_1 D_7 T_2 om. 16; $D_{5.8}$ read it in marg. — [a]) G_4 यस्य (for तस्य). — [b]) D_1 तथा शूरः; G_4 तथाविधः; G_6 तथाशिवः (for तथाशीलः). D_8 तद्वत् (for शश्वत्). — [c]) G_2 °ष्वासं °तमं. — [d]) N (except B_3 $D_{1.8}$; K_1 D_7 om.) M_4 दुःशासनः (for °सनं). N (except $D_{1.2}$; K_1 D_7 om.) M_4 वाच्यः (for पृच्छेः). — T_1 G (except G_2) M ins. after 16: T_2 (which om. 16) ins. after 15:

155* तथैव ये तस्य वशानुगाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाश्च प्रधानाः ।
तेभ्यो यथार्हं कुशलं च सर्वं
तथा वाच्यं मद्वचनाद्धि सूत ।

[(L. 1) T_2 M_{2-4} अनुजाः; G_1 वै; M_1 सुताः (for च).]

17 K_1 om. 17; D_8 reads it in marg. Dn reads 17-18 after 26! — [a]) $K_{2.4}$ D_1 G_6 कविमध्येषु; $K_{3.5}$ Dn $D_{5.5}$ $D_{2-4.9}$ M_2 कुरुमध्येषु; D_6 कुरुमध्येषु; G_2 विषमास्थेषु (for कविमर्थेषु). C_s cites अर्थेषु. $B_{1.3.4}$ D_5 मूढं (for अमूढं). — [b]) B $D_{1.3}$ T_1 $G_{1.3.6}$ M (except M_3) महाप्राज्ञं. — [d]) $B_{1.3.4}$ D_{10} G (G_1 before corr.) M_3 वेश्यापुत्रं.

18 For sequence of Dn cf. v. l. 17. — [a]) K_4 $D_{3.4.7}$ °कृंतनो; K_5 °कृंतिनो; D_8 $D_{5.6}$ °कर्तनो; $D_{1.2.9}$ T G °कृंतने; Cnp °कर्तनः; $C_{a.d.s}$ °कर्तने (as in text). K दीव्यते (K_3 देवने) यो; D_8 दीव्यतां यो (for देवने यो). — [c]) K_5 देवितव्ये च; B_{2-5} Dn देव(D_{n1} देवि°; D_{n2} विन्य)रथेन (for देवितव्येन). — [d]) $D_{2.8}$ T_1 पृच्छेः (for वाच्यः).

19 B_4 om. 19-26. — [a]) B_1 यस्य कामो वर्तयते नित्यं. — [b]) K (except K_5) $B_{2.3.5}$ D_{n1} $D_{1.6}$ S (except T_2 $G_{1.6}$) नान्यस् (for नान्यः). $K_{1.2.5}$ भरता° (for भारता°). — [c]) B (B_4 om.) D (except $D_{1.2}$) मनीषी; S (except G_2) महात्मा (for मनस्वी). — [d]) $D_{1.2}$ T $G_{1.4.5}$ M_{2-6} पुनर्यथा; G_2 यथा पुनर्; G_3 M_1 कुर्या यथा (G_3 °द्या) (for पुरा यथा). D_9 प्रपन्नः (for प्रसन्नः). B (B_4 om.) Dn D_8 $D_{2-8.10}$ स्वयाभिवाद्यः संजय साधुशीलः.

20 B_4 om. 20 (cf. v. l. 19). — [a]) G_3 M (except M_2) धीरैर् (for गुणैर्). G_3 M युक्ते (for युक्तो). — [b]) M (except M_2) विज्ञातवाङ्ग् (for विज्ञानवान्). D_3 असौ (for यः).

21 B_4 om. 21 (cf. v. l. 19). T $G_{1.4.5}$ स्व(T_2 स)योत्तमः (for अर्हत्तमः). G_4 कौरव्यः (for कुरुषु). K $D_{5.8}$ G_3 स सौ(K_5 सो)मदत्तिः; D_{n2} $G_{2.4}$ M_4 सोमदत्तिः; T_2 च सोमदत्तिः (for सौमदत्तिः). — [b]) K (except K_5) $D_{1-4.7.8.10}$ G_3 M_2 स तु (for स नो). K_{2-4} $D_{7.10}$ भ्रात्रा (for भ्राता). $D_{1.3.4.8}$ G_3 सत्सहायः; D_2 शाकसाह्वः; T $G_{1.3-6}$ M मत्(G_4 सु°; M मे)प्रियश्च (for मत्सखा च). — [c]) $B_{2.3.5}$ Dn D_{2-8} उत्तमोऽर्हः; D_8 D_{10} °मार्हः; D_2 °मो वः; T G °मश्च; M °माऽन्यः (for °मो यः). — [d]) D_2 G_3 सहामात्यं. K_4 D_{n2} $D_{5.2.6}$ T G $M_{1.3-5}$ तात (for तस्य). M_2 समः शल्यो रक्षिता पृष्ठमस्य. — After 21, S (except G_2; M_2 om. lines 1-6) ins.:

156* भूरिश्रवास्तात निपातयोधी
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्र्यः ।

B. 5. 30. 22
K. 5. 30. 24

ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः
पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
यं यमेषां येन येनाभिगच्छे-
रनामयं मद्वचनेन वाच्यः ॥ २२

ये राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
वसातयः शाल्वकाः केकयाश्च
तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २३

प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरा-
स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्ना-
स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ २४

हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च
पदातयश्चार्यसंघा महान्तः ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेषा-
मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५

तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्या-
न्दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।
आयव्ययं ये गणयन्ति युक्ता
अर्थांश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६

गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो
निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत
मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७

गत्वा स्म तं मद्वचनेन ब्रूयाः
शल्यं तथा मद्वचनात्प्रतीतः ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽव्ययः
समः शल्यो रक्षिता पृष्ठमस्य ।
ह्रीनिषेधो देविता वै मताक्षः
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ।
ये प्रस्थानं तत्र मे नाभ्यनन्द-
स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ।

[(L. 1) M (M_3 om.) निषात° (for निशात°). — (L. 7) T $G_{1.3-5}$ दो (for दे).]

22 B_4 om. 22 (cf. v. l. 19). — ^{a}) K_1 वै चान्ये; D_{13} T G (except G_3) चा(T_2 वा)प्यन्ये (for चैवान्ये). — ^{b}) K सर्वे; $D_{3.9}$ ये च; D_8 येन्ये; G_3 ये तु (for ये नः). — ^{c}) T_1 G_2 तं तं तेषां; T_2 ये ये तेषां; $G_{3.5}$ यं यं ते(G_3 ये)षां; G_4 तेषां ततो; M स्वयं तेषां (for यं यमेषां). T_1 $G_{1.3-5}$ तेन तेन; T_2 तं तमेव (for येन येन). K_1 अति-; $D_{2-4.7}$ T_1 $G_{1.4.5}$ M अधि-; G_2 अथ (for अभि-). B (B_4 om.) Dn D_3 $D_{5.6.8.10}$ मन्यसे येन योग्यं (for येन येनाभिगच्छेद्). — ^{d}) K_{1-3} T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.2.4}$ वाच्याः; $D_{2-4.7.9}$ पृच्छेः; M_3 वाच्यं (for वाच्यः). B (B_4 om.) Dn D_3 $D_{5.6.8.10}$ तत् (D_{10} तं) तस्योच्यतामनामयं सूत (B_1 तात) वाच्याः (D_{10} पृच्छेः).

23 B_4 om. 23 (cf. v. l. 19). — ^{a}) M (except M_1) ये वै (for ये). D_1 पांडवयो°; $G_{3.4}$ पार्थिवायो° (for पाण्डवायो°). — ^{b}) M_3 समर्थिता (for समानीता). — ^{c}) B (B_4 om.) Dn D_3 D_{2-5} G_1 (by corr.) वशातयः (D_{n2} वस्संतयः); D_8 वसादयः; G_3 वसंति ये (for वसातयः). Some MSS. साल्वकाः (for शाल्वकाः). Some N MSS. °केकयाश्च. T_1 $G_{1.4}$ केकयाः साल्वकाश्च (by transp.). — ^{d}) Cnp तथार्वष्ठाः (for तथाम्बष्ठाः).

24 B_4 om. 24 (cf. v. l. 19). — ^{a}) $D_{1.3}$ वीराः; T_2 मुख्याः (for शूराः). — ^{b}) T_1 $G_{1.3.5}$ $M_{1.3-5}$ ये च; T_2 ये; G_4 ये वै (for तथा). — T_2 G_4 om. 24^{cd}. — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ अंतभूताः. D_2 वृत्तशीलोपपन्नाः; T_1 G_1 शील-धर्मोप°. — ^{d}) $B_{1.3.5}$ Dn D_{3-5} T_1 G_1 सूत; D_8 $D_{1.2.3.10}$ G_2 स्म (D_{n2} तावत्) (for तात).

25 B_4 om. 25 (cf. v. l. 19). — ^{b}) K (except K_2) D_2 पदातिनः. S (except G_2) चा(T_2 वा)श्व° (for चार्य°). — ^{c}) D_8 आख्याहि. B (B_4 om.) Dn D_3 D_{2-6} T G नित्यं; D_1 तेभ्यो (for तेषाम्). — ^{d}) G_3 समस्तान् (for समग्रान्).

26 B_4 om. 26 (cf. v. l. 19). — ^{a}) G_3 तदा; G_4 अथ (for तथा). K_3 राज्ये (for राज्ञो). $D_{3.4.6}$ अपि; T $G_{1.5}$ M तु; G_2 च; G_4 स्व- (for हि). B_2 अनुरक्तान्; T_1 $G_{1.5}$ अर्थकामान्; C_5 अर्थयुक्तान् (as in text). $K_{4.5}$ $D_{1.2}$ G_3 ह्यर्थयुक्ता ह्य(K_3 स्व)मात्या. — ^{b}) $K_{4.5}$ D_{n1} D_{n3} $D_{1.2}$ G_3 $M_{1.2.4}$ दौवारिका ये. D_8 D_6 सेना नयंति. — ^{c}) B (B_4 om.) D (except $D_{1.2.3}$) T_2 नित्यं (for युक्ता). — ^{d}) D_{n2} D_{s1} D_8 अर्थांश्च ये; D_2 चार्थांश्च ये; G_2 तांस्तांश्च ते. — After 26, G_1 repeats 25^{cd} (v. l. नित्यम् for तेषाम्). — Dn (which om. 27) reads 17–18 after 26!

27 Dn om. 27! — ^{a}) K_5 D_6 गांधारराजः; $G_{1.5}$ तथा राजा. — ^{b}) K_2(m as in text)$_{.4.5}$ $D_{1.2.10}$

यः पाण्डवानेकरथेन वीरः
समुत्सहत्यप्रधृष्यान्विजेतुम् ।
यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो
वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २८

स एव भक्तः स गुरुः स भृत्यः
स वै पिता स च माता सुहृच्च ।
अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी
स नो मन्त्री कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९

वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना
या ज्ञायन्ते संजय मातरस्ताः ।
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य
स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३०

कच्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य-
ग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाम् ।
इति स्मोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चा-
दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३१

या नो भार्याः संजय वेत्थ तत्र
तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।
सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः
कच्चिद्गृहानावसथाप्रमत्ताः ॥ ३२

कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः
कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाम् ।
यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला-
स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३३ C. 5. 901 B. 5. 30. 35 K. 5. 30. 37

निकुंतनो (D2 °त्ते); G3 निकर्तनो. K2 G2 om. यो. — c) K1.4.5 D1.7 G3 धृतराष्ट्रस्य. K D1.2 G2 संजय; T G1.3–5 M नित्यं (for सूत). — d) Dn1 D10 °बुद्धिः; D1 °वृत्तिः; D8 T2 °बुद्धिं; T1 G1.3 °वृत्तं; G2.4 M °युद्धं; G5 °युक्तं (for °युद्धेः). K B1–3 D1 G2 तस्य (for तात).

28 b) T1 G1.3 °स्सहेत; T2 G4 °स्सहेत् (for °त्सहति). K पुत्र एवावजेतुं; T1 अप्रधृष्यमिव°; G2 °धृष्यापि जेतुं; G3 प्रतनस्थामिव°. — d) B Dn D8 D1.3 वैकर्तनः कुशलं तस्य (D8 तात) पृच्छेः; D10 वैकर्तनं तं कुशलं स्म पृच्छेः.

29 D8 reads 29 in marg. (sec. m.). — a) K1–3.5 D10 बंधुः; D8 शुक्तः (for भक्तः). S (for T1 G1 see below) च स एव (for स गुरुः स). K1.2.4.5 सखा (for गुरुः). B (except B1) Dn D8 D10 भर्ता; G2 शूरः (for भृत्यः). K3 स एव धर्मः स च तात भृत्यः; T1 G1 स एव भृत्यश्च स एव भक्तः. D8 om. स भृत्यः and the whole of 29b. — b) S (except G2) स हि (for स च). — c) S (except G2) °मेधा (for °बुद्धिर्). — d) K1.2 वो (for नो). D1 बुद्धिः (for मन्त्री). K2.4 B3 Dn1 D1.6.7 तस्य; B1.2–4 Dn2 D2–4.6–10 G3 तं स्म; G5 तं तु (for तात). T1 G1.3 वाच्यः (for पृच्छेः). — After 29, K4 D8 ins.:

157* वृद्धां गान्धारीं समुपेत्य संजय
कुन्त्या द्वितीयामभिवाद्य पृच्छेः ।
[(L. 2) K4 कुशलं स (for अभिवाद्य).]

30 a) G2 बहुलोप° (for च गुणोप°). — b) K1.3 B Dn2 D8 D1.2.4.6.8.10 T1 G3 M5 ज्ञायंते नः (K3 याः); Dn1 D2.4.7 विज्ञापयेः; T2 G1.3–5 M1–4 विज्ञायंते (for या ज्ञायन्ते). K संजय मातरोत्र; B1 संजय मातरं च; D8 मातरो याश्च पूज्याः. — d) B Dn2 D2.4 सवृद्धाभिर् (for वृद्धाभिर्). D3–7 स्वं वदेथाः (for वदेथाः). K D1.2 G3 वृद्धस्त्रीभिरिति (K1.2 °रति°; D1 °रभि)सांत्वं वदेथाः; T G1.3–5 M स्त्रीभिः शुद्धाभिरभिवाद्यानु(M3–5 °ब्य)पृच्छेः.

31 a) K2 D2.10 च; M (except M1) स्व (for सु°). D1 जीवपुत्रेषु सम्यग्. — b) Dn1 G3–5 M om. वो. D2.8 T G1 वै (for वो). K4.5 मात्रानुरूपां (K4 °पं); B3–4 D (except D1.2) M1 अनृशंसरूपाः (D8 °शंसां सरूपां); G5 आनृशंस्यस्वरूपां. — c) K4 D1.2.3 त्वस्माः (for स्मोक्त्वा). — d) B2 °भार्यः; T1 G (except G3) °भृत्यः (for °पुत्रः).

32 a) K1.2(marg. sec. m.).3 D1 या वो; G1.4 राज्ञो; C3 या नो (as in text). G2 बान्धवाः; C3 भार्याः (as in text). S (except G2.3) वेत्सि (for वेत्थ). — b) K D1.2 स्म (for तात). — c) K3 सुमतयो; B2.3 D8 D2.6 सुरतयो; D1 G1 सुरनार्यो (for सुरभयो). K1.3 नविद्याः (for ऽनवद्याः). — d) K D3 गृहाणि (for गृहान्). K1.3 Dn M3 आवसथाः. — After 32, G2 ins.:

158* आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
ह्यनामयं संजय तात पृच्छेः ।

33 a) D1 G3 कच्चिद्वृत्तिं वै; T1 G1 M3 कच्चिच्च वृत्तिं; M1.2.4 कच्चिद्वृत्तिः. K D2.3.9 T2 G1 भद्रां; G4 M1.2.4 भद्रा. — b) D1 कल्याणी वर्तयध्वं; S (except G2) कल्याणवृत्तिम् (T G1.3 °त्तीर्; G2.4 °त्तिर्). B2 D8 D2.4.5 T G3–5 °रूपाः (for °रूपाम्). — c) K3 च वः; B1 वः स्युः; Dn D8 (by corr.) T2 च स्युः; T1 G2 यथास्याः; G3 तथा स्युः (for च वः स्युः). — d) G3 आत्मना

G. 5. 902 B. 5. 30. 36 K. 5. 30. 36

या नः स्नुषाः संजय वेत्थ तत्र
प्राप्ता कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ३४

कन्याः स्वजेथाः सदनेषु संजय
अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा ।
कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला
यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३५

अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा
अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।
लघु यासां दर्शनं वाक्च लघ्वी
वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३६

दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां
तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेभ्यो
अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३७

कच्चिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी
कच्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रो ददाति ।
अङ्गहीनान्कृपणान्वामनांश्च
आनृशंस्याद्धृतराष्ट्रो बिभर्ति ॥ ३८

अन्धाश्च सर्वे स्थविरास्तथैव
हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेषा-
मनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९

स्थापयध्वं; G_4 आत्मने वर्तयध्वं.

34 a) $G_{3.4}$ वेत्सि; G_5 तत्र (for वेत्थ). — b) G_3 यथो° (for गुणो°). — d) D_5 D_8 G_4 om. वो. D_1 M (except M_1) यो; G_5 हि (for वो). D_8 प्रपन्नः (for प्रसन्नः).

35 T G (except G_2) transp. 35^{ab} and 35^{cd}. — a) $K_{1.2}$ (marg. sec. m. as in text) G_4 स्वभवनेषु (for सदनेषु). — b) K_{1-3} सन्मानयन्; T_2 ह्यनामयं. K_1 सद्वचनेन; G_5 मद्वचनाच्च. D_8 S (except G_2) पृच्छेः (for पृष्ट्वा). — cd) T $G_{1.4.5}$ M कल्याणवत्साः (for कल्याणा वः). G_5 गुणाढ्याः (for ऽनुकूलाः). D_8 कल्याणा वः पतयो संतु वश्याः (for c). D_2 स्वयं (for यूयं). G_3 वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्नाः कल्याणवत्साः पतयोनुकूलाः.

36 a) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ रूप° (for वस्त्र°). — b) K_1 D_8 ह्यबीभत्साः. T_2 सुखतो; M सुखिनो (for सुखिता). — c) G_4 लघुवाचा दर्शने वा स्नुषाणां. — d) $K_{4.6}$ $D_{1.2}$ T_2 $G_{1.2.6}$ वेश्या(K_4 °श्या)स्त्रियः; D_1 वंशस्त्रियः; D_6 वेश्यं स्त्रियं; D_7 वेशस्त्रियं; D_8 वेश्याः स्त्रियं; G_4 सर्वाः स्त्रियः (for वेशस्त्रियः). $B_{1.3}$ D_n $D_{6-8.10}$ ताः स्म (for तात).

37 G_2 om. 37^c–38^b. — a) D_n D_{2-7} दास्यः स्नुषा (for दासीपुत्रा). — b) T_2 तथाश्रिता (for तदाश्रया). — c) D_8 आख्याहि. K_4 D_1 $M_{1.2.3}$ मां (for मा). — In B_1, the portion from कुशलिनं in 37^c up to 5. 33. 92^a is lost on five missing folios (34-38). $K_{1.2}$ ह स्म; D_{n2} च; D_8 तात (for स्म). D_1 तेषां (for तेभ्यो). — d) Before अनामयं, to avoid hiatus K (except K_4) B (B_1 missing) D (except $D_{1.2}$) G_3 M_2 ins. अपि; T $G_{1.4.5}$ $M_{1.3-5}$ हि. K_{3-5} $D_{1.2.5}$ जघन्यान्; B_4 जघन्याः.

38 B_1 missing; G_2 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). D_1 (hapl.) om. 38–39. — a) B (B_1 missing) D (D_1 om.) T_1 वृत्ति and पुराणीं (for वृत्तिद् and पुराणी). C_a cites वृत्तिं. B_3 वर्तते. K वः (for वै). — K_2 (hapl.) om. 38^{cd}. — c) K_4 D_3 T $G_{3.4}$ अंगैर् (T_1 °गै) हीनान्; K_5 D_5 अथांगहीनान् (for अङ्गहीनान्). K_1 कुब्जवामनान्; D_8 पंगवनाथान्; D_6 G_2 पंगुवामनान् (for वामनांश्च). B (B_1 missing) D_n D_7 वा (for च). T_2 transp. कृपणान् and वामनान्; and om. च. D_5 $D_{6.8.10}$ अंगहीनाः कृपणा वामना वा. — d) $K_{1.2}$ B (B_1 missing) D_n D_5 $D_{3-7.10}$ T_1 $G_{1.2}$ यानानृशंस्यो (K_2 B_3 D_5 $D_{3-5.10}$ T_1 °स्याद्; G_2 °स्यान्); $K_{4.5}$ D_5 अन्यानृशंस्यान् (K_5 °स्यान्; D_8 °स्या); D_9 य आनृशंस्याद्; T_2 ह्यनृशंस्यान्; G_5 M अप्यानृशंस्याद् (M_4 °स्यान्) (for आनृशंस्याद्). K_{3-5} B_3 $D_{2.3}$ S (except T_2 $G_{3.5}$ M_4) धार्तराष्ट्रो.

39 B_1 missing; D_1 om. 39 (cf. v. l. 37, 38). — a) K_1 अंधाश्चयान्यान्; K_2 B (B_1 missing) D (D_1 om.) C_a अंधां(D_{n1} D_{10} °धा)श्च सर्वान् (D_{n1} D_{10} °र्वाः); K_3 अंधाश्च ये स्युः (for अन्धाश्च सर्वे). K_3 B (B_1 missing) D (except $D_{6.8-10}$; D_1 om.) $M_{2.3}$ C_a स्थविरान्; G_5 बधिरास्. $K_{2.4}$ च ये स्युः; K_5 च सर्वे; C_a तथैव (as in text). — b) $K_{4.5}$ B (B_1 missing) D_n $D_{2-5.7.10}$ हस्त्याजीवाः; G_5 ये हस्तजीवाः; $C_{a.d.s}$ as in text. K_{3-5} चा(K_3 अ)थजीवाश्च येऽन्ये (for बहवो येऽत्र सन्ति). $K_{1.2}$ च संति; D_{n1} वसंति (for ऽत्र सन्ति).

मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन
　नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य
　वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४०
सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि
　भावीन्यथो नो बत वर्तयन्ति ।
पश्याम्यहं युक्तरूपांस्तथैव
　तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४१
ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल-
　मात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।
तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव
　अस्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४२
ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
　न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ।
दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वा-
　न्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ४३
एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च
　राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।
पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च सूत
　पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४४　C. 5. 912 B. 5. 30. 45 K. 5. 30. 49

— c) D_8 स्वल्पाद्धि-. M_1 मा. K_3 D_5 D_{10} T_2 G_2 M च; $B_{2.3}$ $D_{2.8}$ G_3 चापि; $D_{3-4.8}$ ते स्म; D_7 वै स्म (for स्म). $B_{4.5}$ Dn D_{3-5} T_1 G_1 तेभ्यो (for तेषाम्). — d) Before अनामयं, $B_{4.5}$ Dn_1 D_{3-5} ins. अपि, T_1 G_1 हि. $K_{1.3}$ मद्वचनेन पृच्छेः (for परिपृच्छेर्जं°). K_{2-4} D_8 जघन्यान्; C_3 जघन्यं (as in text). Cd cites जघन्यः.

40 B_1 missing (cf. v. l. 37). — b) $K_{1.3.5}$ G_3 M (except M_4) वेदं; T_1 इदं (for नूनं). — c) $K_{2.5}$ अभिनंद्य; $D_{2.3}$ T_2 निगृह्य (for अनुगृह्य). — d) $K_{1.3}$ वस्त्रेण चान्नेन; D_3 वासोभिरर्थैन (for वासोभिरन्नेन). $K_{1.3}$ D_2 M_3 वो भविष्ये; D_1 वैभवेन; T_1 G_3 वोभविष्यत्; T_2 $G_{1.3}$ पोषयिष्ये; G_3 वो बिभिष्ये (for वो भरिष्ये). C_3 cites भरिष्ये. — After 40, S (except G_3) ins.:

159* न चाप्येतच्छक्यमेकेन वक्तुं
　　नानादेश्या बहवो जातिसंघाः ।
　बिप्रोषितो बान्धवद्रष्टुमिच्छ-
　　न्नमस्तेऽहं संजय भैमसेनान् ।
　ते मे यथा वाचमिमां यथोक्तां
　　त्वयोच्यमानां शृणुयुस्तथा कुरु ।

[(L. 1) G_4 $M_{1.4}$ एतेन (for एकेन). — (L. 2) T_1 G_2 जात°; T_2 G_4 ख्याति° (for जाति°). — (L. 3) $G_{3.4}$ बलवद्; M (except M_1) बलवान् (for बान्धवद्). — (L. 4) T_2 तान्सनेतान्; G_2 भीमसेनान्; G_4 हृष्टिहीनान् (for भैम°).]

41 B_1 missing (cf. v. l. 37). — a) Cn संतीति मे. Ca. d ब्राह्मणार्थे कृतानि; C_3 ब्राह्मणेभ्यः कृतानि (as in text). — b) K_3 D_{23} $D_{7.8}$ भाविनि; Ca. d. s भावीनि (as in text). K_1 अथा तौ; K_{3-5} D_1 अथान्ये; D_8 अथा; D_3 अथो वो (for अथो नो). C_3 cites नो. K परि- (K_5 *sup. lin.* वरि); B_3 D_{31} $D_{8.10}$ तथा-; B_2 भवा-; $D_{1.2}$ तथा; $D_{8.6}$ तथा (for बत). S भोग्यान्यथो विजयं (T_2 भोगा यथा संजय; G_2 भोक्ष्यां रथे विजयं) वर्तयेति. — c) B_3 Dn $D_{8.4}$ तान्पश्यामि; D_1 तान्पश्येहं; D_9 तानप्रपश्यामि (for पश्याम्यहं). Ca cites तान्; Cn तानि यथा पश्यामि; C_3 तानि पश्यामि. T_2 तानार्तरूपान्; G_3 न्यायरूपान्; G_3 तां युक्तरूपं; M (except M_1) युक्तरूपं; Cd. s युक्तरूपान् (as in text). — d) K_4 श्रावदेथाः; Ca. d. s श्रावयेथाः (as in text). $K_{1.2}$ नृपते. $K_{3.5}$ त्वं (for तम्).

42 B_1 missing (cf. v. l. 37). — b) S स्म (G_2 अति-) (for अथ). — d) K_4 D_9 अस्मद्वचनाद्; D_1 त्वस्मद्वा°; T_1 G_1 ह्यस्मद्वा° (for अस्मद्वा°).

43 B_1 missing (cf. v. l. 37). — a) Dn D_8 (by corr.) नाश्रिता; D_3 (before corr.).$_4$ नानाश्रिता (for संश्रिता). — b) D_3 D_{23} G_{3-5} M ह्यागताः; D_{5-7} ये गताः (for ऽभ्यागताः). — c) M पृष्ट्वा (M_1 उक्त्वा) (for दृष्ट्वा). $K_{3.5}$ तान्वै चा(K_3 चा)र्हतः; T_1 $G_{1.3}$ M पूर्वं कुशलं; G_2 चैवं कुशलं (for तांश्चैवार्हतः). K (except K_4) D_9 चैव; T_1 G_1 तांस्तु; G_3 चाव्ययं; G_3 M तां स्म (for चापि). G_2 च (for सर्वान्). — d) D_1 संपृच्छेर्वै. M (except M_1) स्वजनान् (for कुशलं). G_3 पश्चादहं कुशली तात वाच्यः.

44 B_1 missing (cf. v. l. 37). — a) G_3 आगतांश्च (for अभ्यागतांश्च). K_{3-5} सर्वानेव (K_3 °नेतान्; K_4 °नेवं) स्वागतानागतांश्च. Ca. d. s cite आगतान् अभ्यागतान्. — b) $K_{1.3}$ (m as in text) नृपान्सर्वान् (for राज्ञो दूतान्). — For 44^{cd}, D_8 repeats 43^{cd}. — c) $K_{1.2.4}$ D_3 $D_{1.2}$ T_2 $G_{3.4}$ M_{3-5} दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). $K_{1.3}$ दृष्ट्वा; K_4 G_3 सर्वं; D_8 T_1 $G_{3.4}$ पूर्वं (for सर्वान्). $K_{1.3}$ तात पृच्छेः; D_9 तात वाच्यं; G_4 तान्स्म पृच्छेः (for तांश्च सूत). T_1 तांस्तु; T_2 $G_{1.2.3}$ M_1 तान्स्म; M_{2-5} तात (for तांश्च). — d) K_4 S (except G_3) तात (for तेषु).

C. 5. 913
B. 5. 30. 47
K. 5. 30. 50

न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां
ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव
महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ॥ ४५
इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं
सुयोधनं संजय श्रावयेथाः ।
यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति
कामः कुरूनसपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ४६
न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-
न्नैवंविधाः स्याम यथा प्रियं ते ।
ददस्व वा शक्रपुरं ममैव
युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।
उत सन्तमसन्तं च बालं वृद्धं च संजय ।
उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १
उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २
अलं विज्ञापनाय स्यादाचक्षीथा यथातथम् ।

45 B$_1$ missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) D$_2$ D$_{5.8.}$ $_{9.10}$ T$_2$ G$_{3.4}$ M परे; T$_1$ पुरे; G$_5$ हि ते (for अपरे). — ^{b}) D$_2$ ये वै योधा; G$_{4.5}$ ये ये योधा; M ये यौधका. Ca.d cites योधकाः. S (except G$_5$) °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रेण). T$_1$ G$_2$ सुत; T$_2$ G$_{3.5}$ M राज्ञः; G$_4$ संति (for लब्धाः). — ^{c}) T G$_{1.3.4}$ M युक्तो; G$_5$ स्तुत्यो; Ca.d.s नित्यः (as in text). D$_{1.9}$ सम-; Ca.d.s मम (as in text). S नित्यं (G$_2$ एकः); Ca.d.s धर्मः (as in text). D$_{32}$ एष; Ca.s एव (as in text).

46 B$_1$ missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) K$_3$ D$_6$ एवं (for इदं). D$_3$ पूर्वं (for पुनर्). — ^{b}) S (except G$_2$) सुयोधनं मद्वचनेन ब्रूहि. — G$_2$ is broken from 46^c up to 47^a. — ^{c}) K$_1$ शरीरं; Cd.s शरीरे (as in text). — ^{c}) Ca हृद् + अयं; Cd.s हृदयं (as in text). — ^{d}) K$_2$ B (B$_1$ missing) सपत्नो; D$_2$ न सकामो; D$_6$ संपत्नो; Ca असपत्नः (as in text). Cd cites असपत्नान्; Cs सपत्नान्.

47 B$_1$ missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) G$_2$ broken (cf. v. l. 46). K हेतुरस्याजमीढ (for युक्तिरेतस्य काचिन्). Ca.d cite युक्तिः, Cs युक्तं. — ^{b}) K$_{1.2}$ नैवं करिष्यामि; K$_{3.4}$ D$_6$ T$_1$ G$_{3-5}$ M$_{1.3.4}$ नैवं विधास्यामि (K$_4$ D$_5$ M$_{1.3.4}$ °म). — ^{c}) D$_1$ त्वंदेहि; Ca ददस्व (as in text). T G (except G$_2$) वै; Ca वा (as in text). K$_3$ B (B$_1$ missing) Dn D$_{2-5.7}$ G$_5$ Ca शक्रपुरीं; D$_8$ शत्रुपुरीं; Cs शक्रमर्त्यं; Cd शक्रपुरं (as in text). — ^{d}) D$_9$ वीरैः (for वीर).

Colophon om. in B$_1$. — *Sub-parvan:* K B$_{3-5}$ D T$_1$ G$_1$ M$_{3-5}$ संजययान. — *Adhy. name:* B$_3$ युधिष्ठिरसंदेशः; T$_1$ M$_1$ कुशलवाक्यप्रेषणं; G$_{1.3}$ कुशलवाक्यप्रस्थानं (G$_3$ °स्थापनं); M$_{2.3.5}$ कुशलप्रश्नवाक्यं; M$_4$ कुशलप्रश्नं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_1$ D$_{5.7}$ 29; B$_3$ S 30; D$_8$ (*sec. m.*) 31. — *S'loka no.:* K$_2$ 46; Dn 48; D$_8$ 51.

31

☞ This adhy. is missing in B$_1$ (cf. v. l. 5. 30. 37).

1 ^{a}) G$_2$ broken. D$_1$ ततः; Ca.d उत (as in text). K (except K$_4$) B$_6$ Dn D$_{3.4.6-8}$ G$_3$ वा (for च). — ^{b}) T$_1$ जितं; T$_2$ G$_1$ जडं; G$_{3-5}$ M जाडं (for बालं). B$_2$ T$_2$ G$_{3.5}$ M वीरं; B$_{3.4}$ D$_3$ D$_{1.8-10}$ T$_1$ G$_{1.2}$ धीरं (for वृद्धं). K$_3$ तथैव च (for च संजय). — ^{c}) B$_{3.5}$ Dn$_2$ D$_5$ बालं (for अबलं). G$_5$ M उत बालमबालं च (G$_3$ वा).

2 2^{cd} = (var.) 3. 31. 21^{cd}. — ^{a}) K$_{1.2}$ M दधा(M$_1$ *sup. lin.* दा)ति; Ca ददाति (as in text). — ^{d}) G$_4$ Ca.d.s शुक्र उच्चरन्; Cap.sp शुक्रमु° (as in text).

3 ^{a}) G$_2$ broken. B (B$_1$ missing) D (except D$_{1.2.5.9}$) बलं; Cd.s अलं (as in text). K (except K$_4$) विज्ञापनं यस्माद्; B (B$_1$ missing) Dn D$_5$ D$_{2-8.10}$ जिज्ञासमानस्य; D$_1$ विज्ञायमानस्य; D$_2$ विज्ञापनायास्य; M$_{1.2}$ विज्ञापनाय स्यां; M$_{3.5}$ विज्ञापनाय त्वं (for विज्ञापनाय स्याद्). Cd cites अलं विज्ञापनाय, Cs अलं विज्ञापनं. — ^{b}) D$_2$

अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येनातिहृष्टवत् ॥ ३
गावल्गणे कुरून्गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ४
ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ६
सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ।
तात संहत्य जीवामो मा द्विषद्भ्यो वशं गमः ॥ ७
तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहम् ।
शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
भवता शांतनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥ ९
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १०
तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरः ॥ ११
अथो सुयोधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥ १२
अपश्यन्मामुपेक्षन्तं कृष्णामेकां सभागताम् । C. 5. 898 S. 5. 31. 15 K. 5. 31. 13

ins. अपि before आचक्षीथा. M_{2-4} यथा तथा; C_3 °तथम् (as in text). — G_3 om. 3rd. — ^{c}) K_1 अपि; $K_{2.3.5}$ अर्थ; K_4 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{3.4.7}$ अथ (for अथो). S (G_3 om.) अथोपमंत्रयेथास्त्वम्. — ^{d}) Before अन्योन्येन, D_1 ins. तु; D_9 हि. T_2 Cd अन्योन्यम् (for °न्येन). G_3 अत्र (for अति-). K_1 $D_{3.9}$ अभिहृष्ट(D_9 °ष्ट)वत्; K_{2-5} अतिष्ट(K_3 °ह)ष्ट° (for अतिहृष्ट°). $B_{4.5}$ Dn D_5 $D_{2-8.10}$ याथातथ्येन हृष्टवत्; C_3 अतोऽन्यैरभिहृष्टवत्. Cd cites हृष्टवत्.

4 ^{a}) G_{3-5} spell गावल्गणे. — ^{b}) D_1 महामतिं; M_1 जनेश्वरं (for महाबलम्). — ^{c}) K_{3-5} °संगम्य (for °संगृह्य). — ^{d}) K_3 पुनः (for ततः).

5 ^{a}) $K_{4.5}$ D_9 चैव (for चैनं). $K_{4.5}$ एनम्; G_1 उप-; G_3 तम्; M सम्- (for त्वम्). — ^{c}) D_9 तथैव (for तवैव).

6 ^{a}) K_3 संप्राप्ता; $K_{4.5}$ प्राप्तास्ते (for बालास्ते). — ^{b}) K_3 अनुत्तमं; D_9 अरिंदमाः. K_{3-5} राज्यं चैव सुखानि च. — ^{c}) D_9 राष्ट्रे (for राज्ये). S (except T G_3) च (for तान्). K_{3-5} आदौ (for अग्रे). — ^{d}) G_3 broken. K_3 D_3 M मा (M_1 *sup. lin.* न as in text). $K_{1.2.4}$ मो(K_4 नो)पेक्षीर्वै विनंक्ष्य(K_3 °नश्य)तः; B (B_1 missing) D_8 $D_{5-7.10}$ नोपेक्षस्व विनश्यतः; D_1 नोपेक्षिष्टाश्च शिष्यते; T_1 $G_{1.2}$ नोपेक्षेथा विनश्यतः; T_2 नोपेक्षिष्टा नशिष्यतः; G_4 नोपेक्षेथा नशिष्यथाः; G_5 नोपेक्षीर्विनशिष्यसि.

7 ^{b}) S (except T_2) भारत (for संजय). D_8 कर्हि° (for कस्य°). — ^{c}) G_4 नाथ; M तस्मात्; C_3 तात (as in text). T_1 $G_{1.5}$ M_2 संगत्य (for संहत्य). — ^{d}) B (B_1 missing) D (except $D_{1.2.8}$) द्विषतां मा (for मा द्विषद्भ्यो). C_3 cites द्विषतां. K_4 D_{n2} T_1 G_1 गताः (for गमः).

8 T_1 reads 8^{ab} twice (with v. l.). — ^{a}) $D_{1.9}$ T_1 (both times) G अथ (for तथा). — ^{b}) K_1 B_3 D_5 $D_{3.8.10}$ T_2 भरतानां. $K_{1.3}$ अनुत्तमं; D_9 T_1 (first time) M_3 अमत्सरं; G_3 $M_{1.3-4}$ अमध्यमं (for पितामहम्). — ^{c}) K_1 (hypermetric!) शिरसाभिवादयेथास्त्वं; K_3 शिरसाभिवंदेथाः; T_1 G (except G_3) शिरसा चाभिवंदेथाः. — ^{d}) K_3 त्वं मे (for मम).

9 ^{b}) D_3 तातो; D_9 तथा; S (except T_2 G_3) त्वया (for ततो). — ^{c}) A few MSS. शांतनोर्.

10 ^{a}) K_4 सर्वं (for स त्वं). $K_{3.4}$ यथा (for तथा). — ^{b}) D_3 सुखेनैव (for स्वमतेन). — ^{c}) K_3 D_7 ते पुत्राः; M_1 पौत्रास्ते (by transp.). — ^{d}) S (except T_2 G_3) °युक्ताः (for °मन्तः).

11 ^{c}) D_1 सौम्यभाषस्व; S (except T_2 G_3) सौम्य भाषेथाः. — ^{d}) D_1 G_3 मित्र°; D_9 मैत्र°; T $G_{1.3-5}$ M शम° (for हित°). K D (except D_3 $D_{1.6}$) T_2 युधिष्ठिरे (K_4 °रं).

12 ^{a}) K_3 $B_{2.4}$ D T_2 G_3 अथ (for अथो). K_4 B_3 D (except D_9) T_2 G_3 दुर्योधनं. — ^{d}) D_3 अवमन्य; M अनुमान्य (for अनुनीय).

13 ^{a}) $K_{1.2.5}$ अपाप्मानम्; K_3 अपापां ताम्; B (B_1 missing) D_{n3} D_3 $D_{3-8.10}$ T_2 अपापां यद्; D_{n1} अपापं यद्; D_1 अपश्येत्ताम्; T_1 G $M_{3.4}$ अपश्यं माम् (for अपश्यन्माम्). K (except K_4) $B_{2.4}$ Dn D_{3-6} T_2 उपेक्षस्त्वं; $B_{3.5}$ उपेक्षंतं; D_5 D_{10} उपै(D_{n2} °पे)क्षंत; D_1 उपेक्ष्यंतीं; D_2 उपेक्ष्यंति; T_1 $G_{2.5}$ अपेक्षंतीं; $G_{1.4}$ अवेक्षंतीं; G_3 उपेक्षंतीं (for उपेक्षन्तं). — ^{b}) B_{3-5} Dn D_5 $D_{3-7.9.10}$ T_2 कृष्णामेतां; D_1 दृष्ट्वा कृष्णां. B_3 G_3 सभां गतां. — 13^{cd} = 15^{ed}. — ^{c}) K D_7 च तितिक्षामो; $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4}$ वै तिति°; B_3 D_6 T_2 G_4 M अतितिक्षामो; D_2 व्यतितिक्षामो; D_3 संतिति°; Cd.n अतितिक्षाम (as in text).

C. 5. 926 B. 5. 31. 13 K. 5. 31. 13 तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १३
एवं पूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षन्त पाण्डवाः ।
यथा बलीयसः सन्तस्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४
यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १५
यत्तत्सभायामाक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६
यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परंतप ।
निवर्तय परद्रव्ये बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ ॥ १७
शान्तिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ १८
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं भवेदत्र किंचिदेव तु पञ्चमम् ॥ १९
भ्रातॄणां देहि पञ्चानां ग्रामान्पञ्च सुयोधन ।
शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय ॥ २०
भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।

— d) K (except K5) D2.6 वधीः स्म; D1 वधीरन्वं; G3-5 M वधिष्ठाः; Cn वधीम (for वधीष्म).

14 T1 G5 om. 14; M1 om. 14–15. G1 reads 14 after 16. — a) D5 पूर्वान्परान्. G3 दुःखान्; G2 दोषान् (for क्लेशान्). — b) K4 तितिक्षंति च; G1.2.4 M (M1 om.) तितिक्षंत्येव (for अतितिक्षन्त). — c) D2 सर्वे; M (M1 om.) अथो (for यथा). K4 राजन् (for सन्तः). K1.3 D5 यथाबलीदमर्थं (K1 °र्थे) च; B (B1 missing) Dn D5 D8-7.10 T2 बलीयांसोऽपि संतो यत्; D1.2 G3 अद्धा (G3 सुद्धाद्) बलीयसः संतः; G1 अतो बलीयांसः संतः; G2 अतो बलीयसाः शंसंतः; G4 अथो बलीयांसं तथाः. Ca cites अर्थं, Cd अर्थं अवलीढं. — d) D3 सार्धं (for सर्वं).

15 M1 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) K2-5 यत्तत्; D1 यत्तान् (for यन्नः). K प्रव्राजनं; B3 D5 T2 प्रव्राजयः; Dn D7 प्राव्राजनैः; D1.2 प्रव्राजयन्; D2.4 T1 G1.3.4 M (M1 om.) प्रव्राजयेः; D3 प्रव्राजितं; D6 प्राव्राजयद्; G2.4 प्रव्राजयेत् (for प्राव्राजयः). D1 G5 सौम्यान्; D3 सम्यग्; G3 सर्वान् (for सौम्य). — b) K (except K3) प्रतिवासनं; S (except T2 G2; M1 om.) परिवारितान् (for प्रतिवासितान्). — 15cd=13cd. — c) K3 च तितिक्षाम; K4.5 D6 संतितिक्षामो; Dn1 D2.4.7 G4 अतितिक्षामो. B (B1 missing) D3 D5.8.10 T2 अ(D2.6 प्र)तितिक्षामहि च तत् (B3.4 °महे तच्च; D5 °महि च तं; D10 °म दुःखं तत्; T2 °म च तत्). — d) K D2.6 वधीः स्म; D3 G3-5 M2-5 वधिष्ठाः; M3 पतिष्ठाः (for वधीष्म).

16 For sequence of G1, cf. v. l. 14. — a) B2.3.5 D5 D1.2.6-8.10 G5 यत्तत् (B2 D5 यत्तु; D6m.7 यत्र) कुंतीम् (D1 धर्मम्; G3 यत्कर्म्यम्) अतिक्रम्य; B4 Dn D2.4.9 T2 (before corr.) यत्कुंतीं समतिक्रम्य. — b) K B2.5 D1 अकर्षं° (for अधर्षं°). — After 16, T1 G5 repeat 14 (v. l.: तितिक्षंत्येव for अतितिक्षन्त, and अतो for यथा).

17 a) K D5 यथोदितं; B4 Dn D2.4.7.10 T2 अथोचितं (for यथोचितं). D7 मितं (for स्वकं). — c) K2 कृतां बुद्धिं; B (B1 missing) D (except D1.2.6) T2 परद्रव्यात् (for °द्रव्ये). — d) K कृतां बुद्धिं (K2 परद्रव्ये) (for बुद्धिं गृद्धां). Dn1 गूढां; Dn2 D5 शुभ्रां; D1 शुभ्रां; D2.4.7 श्रद्धां; T1 G1.4.5 अद्धां; Cn गृद्धां (as in text). K2.5 नराधिप; D1 G2 परंतप; D8 नरेश्वर (for नरर्षभ).

18 a) Dn1 T1 G1.2.4 M एव; D1.2 G3 चैव (for एवं).

19 =(var.) 5. 70. 15; (var.) 5. 80. 7cd–8ab. — a) K Dn D2-4.6 (sup. lin.).9-10 M3 अविस्थलं; D5 कुशस्थूणं (for कुशस्थलं). Dn1 वृकस्थूणं; G3 वृकस्थं च (for वृकस्थलं). — b) K2 D1 M1.2.4 आसंदीं; K3 B (B1 missing) Dn D2-4.6.8.9 M3 माकंदीं; D5 D6.7.10 माकंदी; T1 वार्षंती; T2 G5 अर्वंती; G1 वसंती; G2 माकंदं; G3 अप्यवंती; G4 अवंतं (for आसंदी). — c) K1.2 G2 °स्थानं; T1 °सक्तं; G1 °धानं; M (except M3) °साने (for °सानं). B4 Dn D2.4.7.9 भवतु (for भवेद्). D3 यत्र; T2 G2.4.5 M (except M3) तत्र (for अत्र). K3 भवे-त्किंचित्; G3 च भवतः (for भवेदत्र). G2 प्रयच्छ चतुरो ग्रामान्. — d) D3 D2.3.9 T2 G2.4 कंचिद् (for किंचिद्). K4 B (B1 missing) D (except D1.2.9) M3 एकं; G3 स्वपि (for एव). N (except D1.2.9; B1 missing) G3 M3 च (for तु). K3 दैवं चैवात्र पंचमं. — G2 repeats 19, with v. l.: अविस्थलं कुशस्थलं (for a) and कंचिदेव तु पंचमं (for d).

20 a) B3 मम (for देहि). D5 सर्वेषां (for पञ्चानां). — b) K3 B3 D (except D1.2.9) T2 पंच ग्रामान् (by transp.). — Cf. 5. 80. 7ab. — c) D8 मे (for नो). K2.3 D3 D5-7 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). — d) T1 G1.4.5 M1.2.4 भ्रातृ° (for ज्ञाति°). T1 G (except G2) भारत (for संजय).

21 a) D10 G3 अन्येतु (for अन्वेतु). — b) T1 G4

स्मयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ॥ २१
अक्षतान्कुरुपाञ्चालान्पश्येम इति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ २२
अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।
अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ।
शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १
संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रं च प्रविवेश ह ।
अन्तःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ २
आचक्ष्व मां धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ
उपागतं पाण्डवानां सकाशात् ।
जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः C. 5. 942 B. 5. 32. 4 K. 5. 34. 12

स्तूय° (for स्मय°). K3 Dn सर्भा यांतु (for समायान्तु). — d) K3 पांडवाः; some N MSS. पंचालाः (for पाञ्चालाः).

22 a) G1 हर्षितान् (for अक्षतान्). — b) K B3 D (except D3 D1.10) T G (except G2) पश्येयम् (for पश्येम). — d) K D1.8 G (except G2) शाम्या(K3 पश्या)मो; D3 यस्समो (for शाम्याम). M (except M1) भरतर्षभाः.

23 a) D1 शमं यामि; G1 शमं याम (for शमायास्मि). — b) D3 यथा (for तथा). B3 भारत (for संजय). — c) D3 धर्मान्वयो बलं चाहं. Ca cites अलं. — d) G3 उत वै (for मृदवे). M (except M1) वा (for च).

Colophon om. in B1. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B (B1 om.) D T2 G1.3 M2-5 संजययान. — *Adhy. name:* T2 संदेश***योगः; G1 धर्मपुत्रसंदेशः; M ग्रामपंचकप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D3 S 31; D2.7 30; D3 (*sec. m.*) 28. — *S'loka no.:* K3 Dn D3 23.

☞ After adhy. 31, S (except T2 G2) reads (with v. l.) 5. 64. 3–11, for the first time, *repeating* the stanzas in their proper place.

32

☞ This adhy. is missing in B1 (cf. v. l. 5. 30. 37).

1 a) K4.5 D1.3 G2 सोऽनुज्ञातः. — b) K1 transp. प्रययौ and संजयः. — After 1, S (except T2 G2) ins.:

160* ततस्तु संजयः क्षिप्रमेकाह्नैव परंतप ।
याति स्म हास्तिनपुरं निशाकाले समाविशत् ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 तदा (for ततः). T1 G3 एकाह्ने च; G1 एकाहेन. — (L. 2) T1 G1.3.5 परंतप; M1 न प्राविशत् (for समाविशत्). G4 गजवाजिसमाकुलं (for posterior half).]

2 a) K1-3 D3 D10 G3 M (except M1) स (for सं°). D3 T1 G (except G3) हस्तिनपुरं; Ca हास्तिन° (as in text). — b) B (B1 missing) D शीघ्रमेव प्रविश्य च; T1 G1.4.5 शीघ्रमश्वैर्महा(T1 G4 °नो)जवैः. Ca cites शीघ्रमेव प्रविश्य. — c) K1.2.4 D3 T1 G3 M3 उपास्थाय; K3 B3.4.5 Dn D4.6.9 समास्थाय.

3 Before 3, G3.4 M ins. संजयः. — a) Some MSS. द्वास्थ. M3 om. द्वाःस्थ. D3 आचक्ष्व धृतराष्ट्रस्य द्वाःस्थ स्वं मां (sloka rhythm!). — b) K2.3.5 D3 समागतं (for उपा°). G3 दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते. — For 3ab, B (B1 missing) D (except D1.3; for D3 see above) T2 subst. (the anuṣṭubh lines):

161* आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां समुपागतम् ।
सकाशात्पाण्डुपुत्राणां संजयं मा चिरं कृथाः ।

— c) K3 इति; K4 अधि- (for अभि-). T1 G1.3 अभिवाद्योपतृप्तः; G3 अभिवंद्याप्रवृत्तो (for अभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः). B (B1 missing) Dn D3 D3m.2-8.10 T2 द्वाःस्थ; G4 द्वारस्थ (for क्षत्तः). — d) Dn1 प्रवेश्यथा; D2-4 प्रवेशाय मां; G1.4 M3 प्रवेश्य(G4 °शे)यं; G3.5 निवेशोयं (G5 °हं) (for प्रविशेयं). K1.4 D3 वै विदितो; D2.4 विदितोऽतः (for विदितो). — For 3cd, G3 reads 4cd for the first time, *repeating* it in its proper place. — After 3, B (B1 missing) D (except D1.2.3) T2 ins.:

162* निवेदयस्वात्मविकं हि मेऽस्ति
द्वाःस्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ।;

C. 5. 942
B. 5. 32. 4
K. 5. 32. 12

प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच ।

संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते
दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशा-
त्प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचक्ष्व मां सुखिनं काल्यमस्मै
प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय ।
न चाहमेतस्य भवाम्यकाल्यः
स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत क्षत्तः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य
महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद
वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः सूतपुत्रः ॥ ६

संजय उवाच ।

संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते
प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।
अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी
युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ७
स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः
कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च ।
तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राज-
न्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभ्येत्य त्वां तात वदामि संजय
अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।
कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः
सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ ९

---

while G3 ins.:

163* जानासि चेदभिवाद्यस्य पादौ
निवेद्याहं पाण्डवोक्तिं सयुक्तिम् ।

4 ab) G3 transp. नमस्ते and दिदृक्षया. G2.3 M दिदृक्षते (for °क्षया). M त्वां (for ते). — c) K4.5 D5 आप्तो (for प्राप्तो). G3 दुतः; G4 सूतः (for दूतः).

5 G2.4 om. the ref. — a) Dn1 D1 M2.4 मा (for मां). The portion of the text from कुशलिनं (5a) up to परस्परेणं (26a) is written (sec. m.) in D3 on a subst. folio. B4.5 D5 D2-4.7.9 G3 कुशलिनं; Dn दुःखितं Dn3 °नं) (for सुखिनं). K B4.5 D Ca.d.3 कल्पम्; B2.3 T2 G3 M2-5 कालयम्; G3 कार्यम्; M1 भव्यम् (for काल्यम्). — c) N (B1 missing) C3 अकल्पः; T3 अकल्प्यः; M3 अकाल्यः; Ca.d अकाल्यः (as in text). — d) Dn3 हि (for मे). K D1-4.7-9 G2 तिष्ठति द्वारि; B (B1 missing) D5.8.10 G1 द्वारि तिष्ठेच; T2 द्वारि तिष्ठेद् (for द्वारि तिष्ठेत). N (B1 missing) G3 Ca.3 सत्तः (K2 सत्वः; B4 D5.6 शाक्तः); T2 Cd अशक्तः; G1.4.5 सूतः (for क्षत्तः).

6 D10 T1 G3 om. the ref. — a) D6 (marg. sec. m.) अनुमतेद्; G6 °मतो. — b) Dn3 T1 G1.3 महावेश्म. G4.5 प्राण्य (for प्राज्ञ-). S (except G2.4) -अभिगुप्तं; Cd आर्यगुप्तम् (as in text). — c) K सिंहासने; D3 सहासनस्थं (for सिंहासनस्थं).

7 D9 G3 om. the ref. — a) = (var.) 4a above. — b) D1.2.5 G3 om. अस्मि. D1 नरदेवाम्यश; G3 °देवास्मि (for °देव). D3-4.7.8 G2.3.4 पार्थान् (for पाण्डवान्). — c) G4 M °वादयन् (for °वाद्य त्वां). K3 मनीषी (marg. sec. m. as in text). — d) Dn3 सर्वेषां नः (for युधिष्ठिरः). K3 चाभ्यपृच्छत्; K4 वा चान्वपृच्छत्; B3 चान्वपृच्छेत्; M त्वा(M3 चा)नुपृच्छे(M1.2 °च्छ)त्.

8 a) D3 ते स (by transp.). T1 G1 स ते पुत्रः; G3 सपुत्रं त्वां (for स ते पुत्रान्). G3 om. from पुत्रान् up to the end of 11. — d) D9 om. अपि. K3 अनु° (for उप°).

9 D7 (hapl.) om. 9 and the ref. before 10; G3 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) K3 D9 अभ्येत्यं; B (B1 missing) Dn D5 D2-6.8.10 T2 अभिनंद्य; C3 अभ्येत्य (as in text). M त्वा; C3 त्वां (as in text). K1 तु; K4 नु (for तात). — b) K (except K1) Dn1 D3-4 °शत्रुः and पार्थः. Cn.3 cite अजातशत्रुं. D3 अजातशत्रुश्च सुयोधनश्च. — c) K3 राजा; Dn3 T2 G2.3 च राजा (for स राजा). T1 G1.4.5 सूतपुत्र (for सपुत्रः). — d) K1-3 सहामात्यैः. D3 सहानुजः. D1 पांडवानां; G4 कौरवाणांः (for कौरवाणाम्).

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 8); D7 om. the ref. (cf.

संजय उवाच ।

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो
भूयश्चातो यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।
निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी
बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्शीलवांश्च ॥ १०

परं धर्मात्पाण्डवस्यानृशंस्यं
धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।
सुखप्रिये धर्महीने न पार्थो-
ऽनुरुध्यते भारत तस्य विद्धि ॥ ११

परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य
मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ १२

इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं
पापोदर्कं घोरमवर्णरूपम् ।
यावन्नरः कामयतेऽतिकाल्यं
तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ १३

अजातशत्रुस्तु विहाय पापं
जीर्णां त्वचं सर्प इवासमर्थाम् ।
विरोचतेऽहार्यवृत्तेन वीरो
युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ १४

अज्ञात्मनः कर्म निबोध राज- C. 5. 914 B. 5. 32. 15 K. 5. 32. 24

---

v. l. 8, 9). — a) K (except K2) धर्मे° (for पाण्डु°). — b) K4 B (B1 missing) D (except D1.2) T2 Ca.s शुश्रूषते; T1 भूयश्चाते; M Cap भूयश्च ते; Cd भूयश्चातो (as in text). K2 ये च; D1 यश्च; D3–4 यत्र (for यच्च). Ca.d.s cite यत्. K4 B (B1 missing) Dn2 D3–4 T2 स्मनो; Ca.d.s.np मनो (as in text). — c) K2 निर्णीत; G2 निर्णीय; Ca.d निर्णिक्त- (as in text). — K4 (hapl.) om. from धर्मार्थे° up to सुखप्रिये (in 11c). T1 G1 तपस्वी; G4.5 तरस्वी (for मनस्वी). — d) B2 शुष्टिमान्; D8 तृप्तिमान्; D3–4 बलवान्; G2 दृष्टिमान् (for दृष्टिमान्).

11 G2 om. 11 (cf. v. l. 8); K4 om. up to सुखप्रिये in 11c (cf. v. l. 10). — a) K (K4 om.) D1.7 T1 G1.3 Cn परो; G2 परात्; Cd.s परं (as in text). K (K4 om.) D1.7.9 G2 धर्मः; Ca.d.s धर्मात् (as in text). — b) D8 Cd °चयौत्; Ca.s °चयात् (as in text). — c) K2 °प्रिये न; D1 G4 °प्रियो (for °प्रिये). D1 °हीनो; Cs °हीने (as in text). K4 B2 न धर्म्यान्; B3.4 Dn2 D3.10 M2.3 न पार्थे; D8 न पार्थं; Cn अनपार्थे (for न पार्थो). Cnp पार्थः (as in text). — d) K4 B3 न रुध्यते; D8 अनुरुध्ये; G4 निरुध्यते; Cs अनुरुध्यते (as in text). K2.3 D8 D1.2 Ca.d.s भारतः; Cap भारत (as in text). K4 B (B1 missing) D (except Dn2 D8) T2 तस्य बुद्धिः; T1 (by transp.) विद्धि तस्य; G1.2.4 तद्धितस्य; G2 तद्धितं च. — After 11, G1.4.5 M (except M2) read 25ab, which is followed by:

164* अकुर्वतः सिध्यति चापि सर्वं
तस्मादाहुः पुरुषं कर्मणोऽन्यत् ।

[(L. 1) M1.4 साधु (for सर्वं). — (L. 2) G4 पौरुषं. G1 कर्मणो हि; G4 कर्म दैवं; G2 कर्मणोथ; M1.4 कर्मणोपि.]

— After 164*, G1.4.5 M (except M2) read 25cd and 26ab for the first time, repeating them in their proper place.

12 a) K3m दैव-; D7 G4 परः; Ca.d.s पर- (as in text). — b) = 5. 33. 1b. D7.8 धातु°; G3 दाम° (for दारु°). — c) K2 G2 इमं च; D1 इमं तु (for इमं). G4 निश्चयं; Ca.d.s नियमं (as in text). K (except K2) पार्थिवस्य (for पाण्ड°). — d) G2 (in addition to the text reading) नान्यत्राक्षीह लोके परत्र.

13 b) S (except T2) पापोदयं. K1.3 G2 घोरम-रूपवर्णं; D1 घोररूपमवर्णं; D7–8 G1 घोरमवर्ण्यैरूपं; Ca as in text. Cd cites अरूपवर्णं, Cs अवर्णैरूपं (as in text). — G2 om. 13cd. — c) K2 B (B1 missing) Dn D8 D3.8.10 T2 G4 Ca पृहः; D8 च न (for नरः). K1.3 D8 ध्यामयते; Dn1 कामपरिद्; Ca त्वा कामयते; Cd.s न कामयते (for कामयते). K1.3 Cd त्रिकाल्यं; K2 न काल्यं; K4 अतिकल्पं; K5 B (B1 missing) Dn2 D2–7.10 T2 Ca अतिवेलं; Dn1 °वलं; D8 D1.2 G4 Cs अतिकालं; D2 त्रिकल्पं (for अतिकाल्यं). — d) K1–3 स कामं; K4 D1.2 च कालं; K5 च कामं (for नरोऽयं). Ca cites अयं.

14 a) K (except K4) D3–4 T G1 च (for तु). — b) D8 नाग (for सर्पं). G4 अवमुच्य (for असमर्थाम्). — c) B3 विराजते; G2 शुश्रूषते (for विरोचते). Dn1 D1.2.8 S (except M2; T2 by corr.) ह्यार्यवृत्तेन (G2 °वृत्तो हि); Cn as in text. B3 D1.10 S (except G2) धीरो; D8 धीमान् (for वीरो). Ca.d निसृज्य; Cs विसृज्य (as in text).

15 a) B (B1 missing) Dn2 D8 D8–7.10 T2 Cn हंत; Dn1 D1.2 हत-; D8 अथ; Ca.d अज्ञ (as in text).

C. 5. 904
B. 5. 32. 16
K. 5. 32. 24

न्धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राज-
°न्नोहेश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १५

स त्वमर्थं संशयितं विना तै-
राशंससे पुत्रवशानुगोऽद्य ।
अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां
नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य ॥ १६

हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो
दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा नापदः संतितीर्षे-
द्धीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ १७

कुले जातो धर्मवान्यो यशस्वी
बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
धर्मार्थयोर्ग्रथितयोर्बिभर्ति
नान्यत्र दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १८

कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी
धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।
एवंयुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो
अनानृशंस्यं कर्म कुर्यादमूढः ॥ १९

तवापीमे मन्त्रविदः समेत्य
समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान्निश्चयश्च

— D1 (hapl.) om. 11^be. — b) K3 °युक्ताद्गाज°; G2 °युक्तार्थं° (for °युक्तादार्य°). — The portion from 15^cd up to 5. 101. 10^ab is lost in K3 on 107 missing fol. (42–148)! — c) T2 उप°; G4 पुन; Ca.d इह (as in text). K1.2.3 घोरं (for राजन्). — d) K1.4 नो चेपत्; K2 नेहैतत्; K5 D1.9 नो चेत्; B (B1 missing) Dn D2–8.10 T2 (before corr.) भूयश्च; D8 भूयः; D2–4 नेहेच; S (T2 by corr.) मोहाच्च; Ca.d.2 नो चा (for °नोहेश्च). D1 अपापं. T1 G1.2.4 विसृजन्; G3 प्रसजन्; G5 विसृजेन्; M विसृजेद्; Cd.2 प्रसजेत् (for प्रसजेत्).

16 K3 missing (cf. v. l. 15). — a) K3 सर्वम् (for स त्वम्). S (except T G1.3) समर्थं (for अर्थं). K1.2 (m as in text) संजनितं; K4 संशयितुं. — b) K1 आशंसये:; Dn2 D3 आशंसते; B2–5 D2 (by corr.).5.8.10 (m as in text) T2 (before corr.) Cn अस्य; D2 (before corr.).3.4.7.8 अय (for अद्य). — c) D1 तु; D2–4.9 सु (for च). — d) D1 नीचं (for नेदं). D1 त्वत्कृतं; Ca.d.3 त्वत्समं (as in text). D1.9 भारताद्य.

17 K3 missing (cf. v. l. 15). — b) K1.2.3 D3 दीर्घावलोकी; K4 दीर्घाचीलो; B2–5 D5–7.10 T2 G3 दीर्घं वैरी; D1 दीर्घवैरो; T1 G1.3–5 M1 धर्मद्वेषी (for दीर्घवैरी). K1.2 अधीरः (for अधीरः). — c) B2.4 T1 G1.3–5 एतान्धर्मान्; D1 एतद्धर्मो; D7 एवंधर्मे; G2 एकाद्धर्मान्; Cd.2 एवंधर्मा (as in text). K4 B (B1 missing) Dn D2 D3–7 T2 संश्रयेयुर्; K5 संतितीर्षन्; D9 सस्वतीर्षे; D10 संश्रयीत; Cd स तितीर्षेत्; Ca संतितीर्षेत् (as in text). — d) K4 D8 सुहीनवीर्यो; D2 D3–7 हीनो (D7 °ने) वीर्ये (D8 °र्यो); D9 यो न वीर्यो; D10 हीनवीर्ये; T2 G1.2.5 हीनप्रवीर्यो; G3 अदीनवीर्यो; G4 महावीर्यो; M हीनवीर्योऽसौ (for हीनवीर्यो).

18 K3 missing (cf. v. l. 15). — a) B (B1 missing) Dn D2–7.10 T2 G4 बल°; D5 D9 G3 M2 धन°; D1 यो धनवान्; D8 भग°; M1–4 धनधान्ये (for धर्मवान्यो). — b) K2 B2.3 D5 D2–5.7.8.10 T2 जितात्मा; K2 धृता° (for यता°). — c) G4 श्रुतिविधयोर् (for ग्रथितयोर्). T1 G1.3–5 M बिभक्षिन् (for बिभर्ति). K (K3 missing) धर्मार्थकामाश्च समं बिभर्ति; B (B1 missing) D (except D1.9) T2 धर्मार्थौ ग्रथितौ यो बिभर्ति. Cs cites ग्रथितौ and बिभर्ति. Cd cites विवर्धयिता. — d) K1 ह्यन्यथद्; K2 ह्यन्यथ; K4 G3 अन्यत्र; K5 नान्यथ; B2 स ह्यत्र; B3 यो ह्यत्र; B4.5 D T2 स ह्यस्य (D1 ताद्धास्य; D9 भावाद्) (for नान्यत्र). K1 D2 Cd दृष्टस्य (for दिष्टस्य). B3 Dn2 D3 D2.10 S (except T G3) अपैति.

19 K3 missing (cf. v. l. 15). — a) K1.2.4 मंत्राद्य (K2 °ग्र)धरो; D2–4.7 मंत्रार्थधरो; D9 मंत्राग्रधरो; T1 G2.4 M1.2.4 मंत्राग्र्यधरो; G3 मंत्रप्रधिनो (for मन्त्राग्र्यधरो). D9 मनस्वी (for मनीषी). — c) B2.5 D2.10 T M2 Cn एवमुक्तः; D2.3 युक्त एवं (D8 °व) (for एवंयुक्तः). D9 °धर्मैर् (for °मन्त्रैर्). K1 च हीनः; D1.2 T1 G1.2.4.5 M विहीनं; D2–4 T2 G3 अहीनं (for अहीनो). — d) K1.2 अनार्यत्वं; K4 नरो नृशंसं; K5 अनार्शंस्यं; B (B1 missing) D T2 नरो नृशंसं (D1.9 अयशस्यं); T1 G अनाशास्यं; Cd.2 अनायम्यं (for अनानृशंस्यं).

20 K3 missing (cf. v. l. 15). — a) B (B1 missing) Dn D2 D3.6.8.10 T2 G3 तव ह्यमी; D1 तवापीदं; T1 G2 M2.3 तथा हि मे; G1 M1.3.4 तथा हीमे;

कुरुक्षयार्थे निरयो व्यपादि ॥ २०
अकालिकं कुरवो नाभविष्य-
न्पापेन चेत्पापमजातशत्रुः ।
इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य
निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २१
किमन्यत्र विषयादीश्वराणां
यत्र पार्थः परलोकं ददर्श ।
अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या-
न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २२
एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य
भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।
बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो
नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ २३
चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक जिह्वा
ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।
तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते
तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ २४
न त्वेवमन्ये पुरुषस्य कर्म
संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।
मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः　C. 5. 984 B. 5. 32. 25 K. 5. 32. 24

G3.4 तथा (G5 °दा) हि ते (for तथापीमे). G4 समेताः (for समेत्य). — ^{b}) M3-5 समासाते! — ^{d}) K (K3 missing) D1.8 Cd. s कुल(K4 कुरु also)क्षयार्थे (D2 °र्थं). T1 G M1 निय(M1 sup. lin. र)तो (T1 °ता); Cd. s निरयो (as in text). T1 न व्यधाय; G1 न व्यधायि; G3 व्यधायि; G2-5 M व्य(M1.3.4 व्य)पायी (G2.5 °यि; G4 °यं [by corr.]); Cd. s व्यपादि (as in text). K (K3 missing) D8 निरयानुपाती (for निरयो व्यपादि). B (B1 missing) Dn D8 D3-7.10 T2 कुरुक्षये (D3-4 कुलक्षयो; D5 कुरुक्षयं; D7 कुलक्षये) नियमेनोदपादि; Ca कुलक्षये निरयो योदपादि.

21 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) K4.6 S (except T G1.2) आकालिकं; Ca. d. s अकालिकं (as in text). D1 नाभविष्यत्. — ^{b}) B2 Dn1 D3-4 T2 न्यायेन; all comm. पापेन (as in text). K4 राज्यम्; Cd पापम् (as in text). D1.8 अजातशत्रोः. — ^{c}) D3-4.8 इच्छेत; Cs as in text. K1.2 D1 पापं; K4.6 राजन्; G3 जातं (for जातु). K1.2 राजन्; D1 जातं; Cs पापं (as in text). K1 D1 Cd निसृज्य; Ca. s as in text. — G2 om. 21^{d}–22^{a}, and reads 23^{cd} in its place. — ^{d}) K (K3 missing) D8 G4 Cn निंद्यं; Cs as in text. K (K3 missing) चेमां; Cs येयं (for चेयं). — D1 om. from तव up to न संशयो in 22^{d}. K (K3 missing) आत्मलोकानुरागः (for तव लोकेऽभविष्यत्). Cs cites तव and अभविष्यत् (as in text).

22 K3 missing (cf. v. l. 15); D1 om. up to न संशयो (in 22^{d}) and G2 om. 22^{a} (cf. v. l. 21). — ^{b}) K2 B2.3 Dn1 D2.6.8-10 G4 स्म (K4 D8 च; G4 स) द्रष्टुं; Dn2 T G1 स्म दृष्टं; G5 सुदुर्गमं; Ca. d ददर्श (as in text). Cn. s cite द्रष्टुं. G3 यत्र पार्थः परलोकस्य द्रष्टा. — K2 om. 22^{cd}. — ^{c}) D8 स यथा; T1 G4 M स तदा; G5 सहसा; Ca. d स तथा (as in text). K1.2 संमतः सन्; B2 संगतः स्यात्; T1 G1.2.4.5 M सर्वमर्थान्; G3 धर्ममर्थान्; Ca. d. s संमतः स्यात् (as in text). — ^{d}) K1.2.4 न संशयं; T1 G1.2.4 M2 असंशयो; Ca. d असंशयं; Cs न संशयो (as in text).

23 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) G2 कृतान्; Ca. d. s गुणान् (as in text). Dn2 D5 D8 G3 °गुणान् (for °कृतान्). K1 D2 कर्म कृत्वानवेक्ष्य. — ^{b}) D1 च नित्यौ; T1 अनाद्यौ; Cs अनित्यौ (as in text). G2 reads 23^{cd} after 21^{ab} (cf. v. l. 21). — ^{c}) K1.2.4 बहिर्हि; D8 मंदो; T1 G1.2.4 बली; G3 बली च; M बली हि. K2 राजन् (for राजा). K4 स्वारमविंद°; D1.8 S परमं (D8 परमा; T2 परमे; G2 परं) विंद°; Ca. d पारमविंद° (as in text). Cs cites पारं. — ^{d}) T1 G2.4 नान्यत्र (for नान्यत्). M2 कार्यात्; Ca. d. s कालात् (as in text).

24 K3 missing (cf. v. l. 15). G2 om. 24^{a}–25^{a}. — ^{a}) K1.4 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). M स- (for च). — ^{b}) K1.2 भोगस्य (for ज्ञानस्य). — ^{c}) D1 तानि प्रीणयि; D8 G1.4 M1.3.4 नातिप्रीतानि; G3 तानप्री°. D1 तृष्णाक्षयाच्चो; T1 G1.4.5 M °क्षये तु; G3 °क्षयत्वाद् (for °क्षयान्ते). K1.2.4 तानि प्रीत्या नैव दुःखानि सज्जेत् (K4 तृष्णात्कथांते); B2 तानि प्रीत्वान्प्रसज्जेत तृष्णाक्षयांते. Ca. d. s तानि प्रीत्या न प्रसज्जेत. — ^{d}) T1 G1 तत्रव्ययो; G4 तान्यप्ययो; G5 तानप्येते (for तान्यव्यथो). K1.2.4.5 दुःखनीतानि नुद्यात् (K5 नुद्याद); T1 G1.4.5 M3-5 दुःखभीतः प्रणुद्यात्. D1 दुःखान्येतान्यत्यथा न प्रसज्जेत्; G3 एतां तृष्णां बीजभूतां प्रणुद्यात्. Ca. d. s cite अव्यथः, Cd. s दुःखानि and प्रणुद्यात्.

25 K3 missing (cf. v. l. 15); G2 om. 25^{a} (cf. v. l. 24). — ^{a}) K2 D5 Ca मन्येव; D8 न त्वेवम्; Cd. s न त्वेव; Cnp तेनैव. — ^{b}) D1 °वर्धते; M °पद्यते; Cs °वर्तते

C. 5. 954
B. 5. 32. 28
K. 5. 32. 34

संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ २५
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्निन्दाप्रशंसे च भजेत एनम् ।
परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे
प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २६
स त्वा गर्हे भारतानां विरोधा-
दन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् ।
नो चेदिदं तव कर्मापराधा-
त्कुरून्दहेत्कृष्णवर्त्मेव कक्षम् ॥ २७
त्वमेवैको जातपुत्रेषु राज-
न्वशं गन्ता सर्वलोके नरेन्द्र ।
कामात्मनां श्लाघसे द्यूतकाले
नान्यच्छमात्पश्य विपाकमस्य ॥ २८
अनाप्तानां प्रग्रहात्त्वं नरेन्द्र
तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तां
न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ २९
अनुज्ञातो रथवेगावधूतः
श्रान्तो निपद्ये शयनं नृसिंह ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
मजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं संजययानपर्व ॥

(as in text). Dn स्वप्र°; D5 D6 सुख°; D1.2 संप्र° (for सुप्र°). — G1.4.5 M (except M2) read 25^{cd} and 26^{ab} for the first time after 164*, *repeating* them here. — ^{c}) K1.2.5 D1 Cd चि-; T1 हि; G6 अपि; Ca.s अभि- (as in text). — ^{d}) D1.2 T1 G (except G2) M1.2 संवर्धितो (M2 °ते); Cs संरक्षते; Ca.d संवर्धते (as in text).

26 K3 missing (cf. v. l. 15). K2 om. 26^{ab}. — ^{b}) K1.2.4 प्रशंसा (for -प्रशंसे). B3 D2.7 न (for च). K1.2 भवेत्तथैव; K4 corrupt; B2.3.5 D3-4.9 T1 G1.5 भजंत एनं; B4 D7 T2 भजंतमेव (D7 °तं); Dn D2.6 भजंतमेवं; D8 भजंत एनं; D1 भवंत एव; G3.4 भजंति चैनं (for भजेत एनं). — ^{c}) D1 परेष्वेनं; D5 परश्चैनं (for परस्त्वेनं). Cs cites परस्तु. — ^{d}) K2 D6 M2 °वृत्ते; Cs °वृत्तं (as in text). K1.2.6 B5 °वृत्त(K1 B3 °वृत्तं)स्त्वमेव.

27 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) K2.4.5 B (B1 missing) D (except Dn1) T G1.2.5 M2.3 स त्वां; Ca.d.s सोऽहं त्वा (Cs त्वां). K4 (marg. *sec. m.*) गर्हे; Dn1 D2.4 गर्हे; Ca.d.s गर्हे (as in text). — ^{b}) T1 नाशो; Cs अन्तो (as in text). G4 च (for अयं). — ^{c}) K4 D1 न; Ca.d.s नो (as in text). K5 अयं; G6 इयं; Ca.d.s इदं (as in text). K1.2.4 D2 G2.5 तव कर्मापराधः; D5 तव कर्मानुरोधात्; Cn.s कर्म तवापराधात्.

28 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) K2 किल पुत्रेषु; K4 D1.2 G2.5 जातु पुत्रेषु; K5 D3 D8.10 T2 जात (T2 also °जातु)पुत्रस्य; B (B1 missing) Dn D5-7 जातु पुत्रस्य; D9 राजपुत्रेषु; Cs अजातपुत्रेषु; Ca जातपुत्रेषु (as in text). — ^{b}) K4.5 G2.3 वशं गतः; B (B1 missing) Dn1 D2-10 T2 M2 वशं गत्वा; Dn2 वशे कृत्वा; T1 G1 वशं इत्वा; G4 वंशांतगः; Ca वशं गंता; Cd.s वशं गंता (as in text). K5 D2.8 G2 नरेंद्रः. D7 सर्वलोकेषु राजन्. — ^{c}) B (B1 missing) Dn D5-7.10 कामात्म(Dn3 °त्मा)नः; T G1.3-5 यथा(G1 °था)त्मानं; G2 कामात्मना; M किमात्मानं; Cd.s कामात्मनां (as in text). K1 श्लाघ्यसे; K5 श्लाघता; B (B1 missing) Dn3 D5 Cn श्लाघनो; Dn1 D6 D8.9.10 T2 श्लाघनात् (D6 D7 °ना); D2 श्लाघतां; D3 श्लाघ्यतां; D9 corrupt; T1 श्लाघते (for श्लाघसे). — ^{d}) B (B1 missing) Dn D5-7.10 T2 नागाः; D8 मा गाः; Cs नान्यत् (as in text). B2.4.5 D (except D1.2.7-8) T2 शमं; B3 समं; Cd.s शमात् (as in text). S (except T2) पश्यसि पाक(M2 काल)मस्य; Cs as in text.

29 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) K2 प्रग्रहत्वं; B3 प्रग्रहात्तु; B4.5 Dn1 D2-8.10 T2 संप्रग्रहात्त्वं; G6 प्रग्रहत्वात्; G3 संप्रग्रहत्वं (for प्रग्रहात्त्वं). Ca.d cite प्रग्रहात्. — K1 (hapl.) om. from त्वं up to निग्रहात् (in ^{b}). — ^{b}) K4 Dn1 D6.8 T1 G2 M विग्रहाच्चैव; D1 परिहाराच्च; G3 निग्रहं चैव (for निग्रहाच्चैव). Cn cites विग्रहात्. — ^{c}) G2.5 स्थितां (for स्फीतां). K (K3 missing) G3 बहुरत्नाम्; T1 दुर्बलवत् (for दुर्बलत्वात्). K5 समेतां; T1 न वर्त्तां (for अनन्तां). — ^{d}) K4 B (B1 missing) D (except D7) T G1.4.5 M2.5 अशक्तः (for न शक्तः). K1.2.5 D8 कौरवेश; B4 Dn1 कौरवेंद्र (for कौरवेय).

30 K3 missing (cf. v. l. 15). The portion of the text from 30 up to 5. 33. 34. is lost in Dn3 on a missing folio (24). — ^{b}) K4.5 B (B1 missing)

३३

वैशंपायन उवाच ।

द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥ १

प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ।
ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २

एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच ।

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥ ५ C. 5. 975 B. 5. 33. 5 K. 5. 33. 5

Dn1 D8 D1-4.7.10 T2 C8 अभिपद्ये; D6 विपद्ये; D9 निबोध; T1 G अनुपद्ये; Cn प्रपद्ये; Ca.d निपद्ये (as in text). K1.2 D8 प्रपद्य; D7 नरेंद्र (for नृसिंह). — d) K (K3 missing) D1 समग्रं; D7 त्वयोक्तं; G8 M यथोक्तं (for समेताः). — After 30, K4.5 B (B1 missing) D (except D7; Dn3 missing; D1 marg.) T G (except G8) ins.:

165* धृतराष्ट्र उवाच ।
अनुज्ञातोऽस्यावसथं परेहि
प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
मजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ।

[(L. 1) K4 चावसथं; K5 D1 T1 G1.2 स्वाव°; D8 त्वाव°; D9 G3.4 आव° (for मस्याव°). K4 B (B1 missing) D10 Ca.n परेहि; K5 D1.3 परेत्य; D9 T1 G2.4.6 समेत्य; G8 प्रविश्य (for परेहि). — (L. 2) K4 D8.9 T2 सुखं प्रपद्यस्व; K5 D8 D1-4.9.10 G1.3.4 सुखं प्रपद्य (D9 °द्यः); T1 प्रपद्ये; G5 सुखं प्रपद्ये (for प्रपद्यस्व). Cd. s cite प्रपद्य (then reading probably स्वशयनं). — (L. 4) K5 B8 Dn1 D8 D8.6 T2 G2 समेताः (cf. 30d); B8.8 यथावत्; D8 समग्रं; G1.4.8 यथोक्तं (for त्वयोक्तम्).]

Colophon missing in K3 Dn3; B1 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4.5 B (B1 om.) D8 D1.2.5-7.8 T2 G1.2 M1.2 संजययान; to it K5 D1.2.8 G1.2 M1.2 add समाप्तं. — *Adhy. name:* D8 संजयहस्तिनापुरगमनं; D10 संजयागमनं; T1 G2 M संजयप्रत्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D8.7 31; D8 (*sec. m.*) 29; D8 S 32 (M 33). — *S'loka no.:* Dn1 32; D8 33.

33

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15); 1–92* is missing in B1 (cf. v. l. 5. 30. 37), and 1–34 is missing in Dn3 (cf. v. l. 5. 32. 30). K3 and B1 are mostly ignored in this adhy.

1 a) Most MSS. द्वास्थं. G3-5 चाह; M3.4 स्वाह (for प्राह).

2 Dn3 missing (cf. v. l. 1). — a) T1 G3-5 प्रेषितो (for प्रहितो). — b) T1 G4 द्वाःस्थः; G5 सूतः (for दूतः). — c) D1.2 त्वा (for त्वां). K3 D8 T1 G1.3.5 M °प्राज्ञ (D8 M1.2.6 °प्राज्ञो); G4 °बाहो (for °राजो). — d) K3.5m G3-5 M महाराजो; K4 D1.3.4.7 °प्रज्ञो; K5 T2 °प्राज्ञो; D3 D8.9.10 °प्रज्ञ; T1 G1 धृतराष्ट्रो. K1.4.5 B2.3 D1.9 G1.2.3 दिदृक्षते.

3 Dn3 missing (cf. v. l. 1). — b) K2 Dn1 D3.4.7.9 राजनिकेतनं; G2 राज्ञो निवे°. — d) B (B1 missing) D8.9 G3 M2 द्वाःस्थं. G1 मा (for मां). K1 प्रतिबोधय; B3 D8.6 T2 प्रतिपादय; D3.4.7-9 संनिवेदय; M5 प्रतिवेशय; Ca.d as in text. G3 प्राप्तं प्रतिनिवेदय.

4 Dn3 missing (cf. v. l. 1). — a) G3 महाप्राज्ञ (for अनुप्राप्तो). — d) D8 G3.4 करोमि (for °तु).

5 Dn3 missing (cf. v. l. 1). — a) D (except D1.2.6.8.9; Dn3 missing) T G2 महाप्रज्ञं. — d) K1.4.5 B2.4.5 D (except D8; Dn3 missing) T2 नाकल्पो; K3m नासमयो; G3 नाकार्यो; G4 न कालो; Ca नाकाल्यो (as in text). Cd cites अकाल्यं.

6 Dn3 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.4.5 B (B1 missing) D (except D8; Dn3 missing) T2 G2 अकल्पो (D1 °काल्यं); G3 अकार्यो (for अकाल्यो). — d) S (except T2 G2.3) महाराजो (for जातु राजा). B (B1

C. 5. 976
B. 5. 33. 5
K. 5. 33. 6

द्वाःस्थ उवाच ।
प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः ।
न हि ते दर्शनेऽकाल्यो जातु राजा ब्रवीति माम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७
विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् ।
यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।
संजयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः ।
अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९
तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।
तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ १०
जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११
यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो
न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।
सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि
किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ १२

विदुर उवाच ।
अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३
कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।
कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्विपरितप्यसे ॥ १४

missing) D (Dn3 missing) T2 अब्रवीद्धि (for ब्रवीति). G3 अब्रवीत्पुनः (for ब्रवीति माम्). — After 6, G3 reads 13.

7 Dn3 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 7–8. — [a]) G2 प्रांजलि वीरं (for प्राञ्जलिर्वाक्यं). — For 7, K (K3 missing) subst.:

166* एवमुक्तः प्रविश्याथ क्षत्ता राजानमब्रवीत् ।

8 Dn3 missing (cf. v. l. 1); G3 om. 8 (cf. v. l. 7). Before 8, G3 ins. विदुरः. — [a]) K4 D8.10 महाप्रज्ञ. — [c]) K2 किंचित्तु; K4 Dn1 D5 किंचिच्च; B3 किंचिद्धु (for किंचन). D2.4.9 यदि (D9 °च) किंचिन्मया कार्यं; D6 वचनं तव कर्तव्यं. — [d]) B2 किं करोमि (for अयमस्मि). — After 8, T1 G1.4 read 13–14.

9 Dn3 missing (cf. v. l. 1). — [b]) D8 T1 G5 तु; G4 स (for च). D6 G6 मा (for मां).

10 Dn3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) G2 अद्य (for तस्य). K4 अथ; B2 D1.2 G3 तद्; G4.5 अस्य (for अद्य). B2 कुरुराजस्य; G2 °सिंहस्य. — [c]) B2 D1.2 S (except T2 G1) दहन्मे (B2 °हते; G2 °हते) सर्वगात्राणि.

11 Dn3 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K3 B (B1 missing) D (Dn3 missing) यद्यनु°; G1 यद्यत्र (for यदिह). — [c]) K4 च हि (for ब्रूहि). K (K3 missing) हितं (for हि नः). — [d]) D1.2.3 G3 शुचिः; G2 यतः (for ह्यसि). M सर्वधर्मविशारदः.

12 Dn3 missing (cf. v. l. 1). — [c]) G2 प्रयांति (for गतानि). — [d]) K1.2.3 अत्र (for पुन). B2.4 मेद्य; G2 मेत्र; G6 मम; M च मे (for हि मे). K3 अस्ति; D2.3 अत्र; D6 च; G3 इह (for अद्य). K1.4.5 (sup. lin.) B2.4 D1.2.4.7.8 G3 M Cn प्रचिंता; K4 प्रशंसा; T2 विचिंता (for ऽद्य चिन्ता). — After 12, S (except T2) ins.:

167* तन्मे ब्रूहि विदुर सर्वं यथाव-
त्सान्त्वं तस्मै सर्वमजातशत्रोः ।
यथा च नस्तात हितं भवेत
प्रजाश्च सर्वे सुखिनो भवेयुः ।

[(L. 1) T1 G (except G3) त्वं (for सर्वं). — (L. 2) T1 G M2 (sup. lin.) मनीषितं (for सान्त्वं तस्मै). — (L. 3) T1 G1.3 भवेच्च; G2–4 भवेचद् (for भवेत). — (L. 4) T1 G प्रजाश्च सर्वाः (G1 m तन्मे) सुखिता भवेयुः.]

13 Dn3 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 13–14; G3 om. 13. T1 G1.4 read 13 and 14 after 8; G3 reads 13 after 6. — [c]) N (except B2; B1 Dn3 missing; D6 om.) चौरं (for चोरं). Cn cites हृतस्वः, कामी, चौरश्च. — After 13, G3 reads 15[ab].

14 Dn3 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 14 (cf. v. l. 13); G3 om. 14. For T1 G1.4 cf. v. l. 13. — [b]) G4 M1.2.4 अस्पृ° (for न स्पृ°). — [c]) B (B1 missing) D (except D1.2; Dn3 missing; D6 om.) T2 G2 च (for न). — [d]) G1.4 M1 (sup. lin. as in text).2.4 गृध्नन् (for गृध्यन्). K3 B (B1 missing) D (except D1.2.3; Dn3 missing; D6 om.) न परितप्य(D2 D6 before corr. °प्स्य)से (for विपरि°).

15 Dn3 missing (cf. v. l. 1). G3 reads 15[ab] after 13. — [a]) T1 G अहं (for ते). K4 सर्वं; T1 G M

धृतराष्ट्र उवाच ।
श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः ।
अस्मिन्राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ।। १५
विदुर उवाच ।
निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पण्डितलक्षणम् ।। १६
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता ।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ।। १७
यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ।। १८
यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ।। १९ C. 5. 994 B. 5. 33. 19 K. 5. 33. 26

धर्म्यः (G_3 त्वचः) (for धर्म्यं). — [b]) K (K_3 missing) $D_{1.2}$ T_1 $G_{4.5}$ श्रि:° (for श्रै:°). — [c]) $K_{1.2.4}$ वै (for हि). — [d]) T_1 $G_{1.3}$ प्राज्ञसत्तमः.

16 D_{n2} missing (cf. v. l. 1). — After the ref., K (K_3 missing) $D_{1.2.7.8}$ S (except T_2) ins.:

168* राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ।
विपरीततरश्च त्वं भागधेयेन संमतः ।
अर्चिषा प्रज्ञया चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ।
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यपराक्रमात् ।
गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्षते ।
दुर्योधने सौबलेये कर्णे दुःशासने तथा ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ।
आत्मज्ञानं समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।

[(L. 1) D_7 राजन्; G_{3-5} M राज- (for राजा). K_3 D_7 अधिपो (for अपि यो). — (L. 2) K_3 G_3 प्रेक्ष्यः; Cn प्रेष्यः (as above). T_1 G M प्रेषिता (G_3 प्रेक्षिता); Cn प्रेषितः (as above). M_{3-5} सोऽस्तु (for चैव). — (L. 3) D_1 तत्र; D_2 त्वं तु; D_8 त्वं न (for च त्वं). S (except T_2) विपरीतः सुपुत्रस् (T_1 G_{1-3} °त्र) त्वं. Cn explains both भागधेयेन (as above) and भागधेये न. S (except T_2) लंभितः (for संमतः). — (L. 4) K_3 D_7 Cn अर्चिषां प्रज्ञयाचैव. S (except T_2) धर्मज्ञो; Cn धर्मात्मा (as above). — (L. 5) $K_{1.2}$ D_7 सत्यात्सत्य°; T_1 G_{3-5} M °क्रमः. — (L. 6) K_3 D_7 तुल्यत्वात्. $K_{2.4}$ $D_{2.8}$ M तितिक्षति; Cn as above. — (L. 7) $D_{1.2}$ सौबले च; S (except T_2) दुःशासने (for सौबलेये). S (except T_2) राजपुत्रे च (M °त्रेष) सौबले. — (L. 8) S (except T_2 M_3) आत्मनो (for कथं त्वं). D_2 शांतिम् (for भूतिम्). — (L. 9) S (except T_2 M_3) अर्थार्थः (for समा°). $K_{1.2}$ $D_{1.7.8}$ आत्मज्ञानसमा°. — Of this passage, lines 1–6 are an anticipation (with variation) of 5. 34. 81–83; and, similarly, lines 7–8, of 5. 35. 66. The Bombay ed. of the comm. of Nīl contains a comment on this passage with the remark: क्वचित्पुस्तकान्तरे स्थितस्य मूलस्य व्याख्या, but this is an *interpolation* made in the *comm.* by some modern Pandit! The MSS. of Cn ignore this portion of the comment altogether. The passage is unnoticed in Ca. d. s !] — After the above, $K_{1.2}$ $D_{2.7}$ read 17^{cd} (*repeating* it in its proper place); while S (except T_2) cont.:

169* वाक्संयमश्च दानं च नैतेष्वेतानि कृत्स्नशः ।
एकस्मात्पुरुषाद्यत्रपात्राणि राज-
न्स्रुक्च द्रोणी चोदनी पीडनी च ।
एतज्ज्ञानन्ब्रुवतो मे निबोध
एकस्मात्पुरुषाज्जायतेऽसच्च सच्च ।

[(L. 2) M तद्वत् (for राजन्). — (L. 3) T_1 G_2 पेदनी; G_1 चोदनी; G_3 चोक्षिनी; $G_{3.4}$ वेधनी (for चोदनी). — (L. 5) $G_{1.3.4}$ वै; G_2 च (for पुरुषात्).]

— [c]) K_3 T_1 G_{3-5} आस्तिकः श्रद्दधानश्च.

17 D_{n2} missing (cf. v. l. 1). — [a]) D_8 अमर्ष° (for हर्ष°). D_8 दंभः; C_8 दर्पः (as in text). — [b]) $K_{1.2}$ C_8 अमान्यमानिता. — $K_{1.2}$ $D_{2.7}$ read 17^{cd} for the first time after 168* (cf. v. l. 16), *repeating* it here. — [c]) K_1 (before corr. as in text). D_{n1} $D_{3.4.9}$ T_2 G (except G_3) अर्थो (for अर्थान्). — [d]) = 18^d, 19^d, 20^d etc. — After 17, T_1 $G_{1.2}$ M read 20; while D_2 ins.:

170* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
कितवेन कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ।

[= (var.) 1. 68. 26; = (var.) Manu 4. 255.]

18 D_{n2} missing (cf. v. l. 1). K_2 om. 18–20; D_8 G_4 om. 18–19; B_3 om. 18. T_1 $G_{1.2}$ M transp. 18 and 19. — [a]) $K_{3.4.5}$ मंत्रं (for कृत्यं). M विदंति (for जानन्ति). — [b]) D_8 मित्रं (for मन्त्रं). $K_{3.4.5}$ M बाह्याश्चाभ्यंतराश्च ये. — [c]) K_3 अभि- (for अस्य).

19 D_{n2} missing (cf. v. l. 1). K_1 $D_{8.9}$ $G_{3.4}$ om. 19 (cf. v. l. 18); G_2 om. 19–26. T_1 $G_{1.2}$ M transp. 18 and 19. — [a]) K_3 D_3 विघ्नंति; T_2 विदंति. — [c]) T_2 G_3 M च (for वा).

20 D_{n2} missing (cf. v. l. 1). K_1 G_2 om. 20

C. 5. 990
B. 5. 33. 10
K. 5. 33. 27

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।
कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २०
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किंचिदवमन्यन्ते पण्डिता भरतर्षभ ॥ २१
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति
विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थे
तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २२
नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २३
निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४
आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २५
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २६
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ २७
प्रवृत्तवाक्चित्रकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
आशु ग्रन्थस्य वक्ता च स वै पण्डित उच्यते ॥ २८

(cf. v. l. 18, 19). T1 G1.2 M read 20 after 17; G3, after 22. — a) K4 Dn1 D7 संचारिणी; all comm. संसा° (as in text). — b) G3 धर्मार्थौ वशमुच्यते. — c) D5.8 कामार्थं न; G3 कामाच्चार्थं. — After 20, D7 ins.:

171* कामादर्थं वृणीते यो मोक्षादर्थं स विन्दति ।
राजनीतिं समीक्ष्याथ स वै पण्डित उच्यते ।

21 Dn3 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 21 (cf. v. l. 19); G4 om. 21ab. — b) K3 हि कुर्वते; D5 च कुर्वति; G2 M उपकुर्वते. — d) D6 G5 पुरुष° (for भरत°). B (B1 missing) Dn1 D5 D8–8.10 T3 नराः पंडितबुद्धयः (B3 °बुद्धयः; Dn2 °मानिनः).

22 Dn3 missing (cf. v. l. 1). K3 D10 G3 om. 22 (cf. v. l. 19). — b) K1 D2 चार्थान् (for चार्थं). Cs cites अर्थं (as in text). D5–6 T3 (by corr.) च; Cs न (as in text). D1 M कामं; D8 (sup. lin. as in text). 4.5.9 G5 कामान्; Cs as in text. — c) K4 असंस्पृष्टः; T G3 संपृष्टः; G4 संसृष्टः; Ca.d.s असंपृष्टः (as in text). K1 B2.3 Dn1 D3 D5–6.8 T2 व्युपयुंक्ते; D1 व्यपयुक्ते (sic); D6 नोपयुंक्ते; Cs उप°; Cd.n व्युप° (as in text). K1.4.5 (m as in text) परस्य; D2.4.6 T G4.5 परार्थं; Cd.s परार्थे (as in text). G1.2 M न संसृष्टोप्युपयुंक्ते परार्थं. — d) D3 प्रथितं (for प्रथमं). — After 22, G3 reads 20.

23 =(var.) Hitopades'a (ed. Peterson) 1. 127. — Dn3 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 23 (cf. v. l. 19). — c) D2.4 T1 G (G3 om.) न वि- (for च न). — d) D5 °मानिनः (for °बुद्धयः). K1 पंडिता भरतर्षभ.

24 Dn3 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 24 (cf. v. l. 19). — a) K2 S (except T3 G2; G3 om.) प्रकुरुते; Ca.d प्रक्रमते (as in text). — b) G2 नांतर्विशति; Ca.d.s as in text. K4 G5 कर्मणां; Cs as in text.

25 Dn3 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 25 (cf. v. l. 19). — a) K4 आर्ये (for आर्य-). K4 ईर्ष्यंति; D2 सज्यंते. — b) B3 D3 D5 G2 M2 भूति (D5 °ति) कर्मणि. B3 युज्यते (for कुर्वते). — c) D5 हेतुं (for हितं). T1 G1.2 M transp. च and न. T G1.4.5 अभ्यसूयंते; M अभ्यसूयंते. — d) D6 S (except T2 G2; G3 om.) पुरुषर्षभ (D2 °भाः).

26 Dn3 missing (cf. v. l. 1). B3 G3 om. 26 (cf. v. l. 19). — a) K (K3 missing) आत्मसन्माने. S (except T3 G2; G3 om.) न प्रहृष्यति संमाने. — b) K1 D2.4 M2 अपमानेन (K1 °ने च); K2.4.5 D5 G5 अवमाने च (for अवमानेन). K (K3 missing) कुप्यति (for तप्यते). D6 न तप्यंते परोदये. — c) K4 D1 G1.4 गंगा- (for गाङ्गो).

27 Dn3 missing (cf. v. l. 1). B4 G3 om. 27–28. M transp. 27 and 28. — a) S (except T2; G3 om.) मनोज्ञः; Cs तत्त्वज्ञः (as in text). Cn cites तत्त्वं. — d) S (except T2; G3 om.) स वै (for नरः). — After 27, T1 G2 reads 39.

28 Dn3 missing (cf. v. l. 1). B4 G2.3 om. 28 (cf. v. l. 27). M transp. 27 and 28. — ab) K2 B2.3 D5 ऊहवान्; D8 ज्ञानवान्; Ca ऊह° (as in text). Cd.n.s cite ऊहः. D6 प्रवृत्तिमाविनिमित्तज्ञो सुह्रदामनुभाववान्. — c) S (except T2; G2.3 om.) सुह्रद्वाक्यस्य (G1.4 °स्य) (for आशु ग्रन्थस्य). K1 D2–4.8 यः (for च). — d) K2.4.5 B (B1 missing) Dn1 D5 D1.6–7.8.10 T3 यः सः; D6 स च (for स वै).

29 Dn3 missing (cf. v. l. 1). Dn1 om. 29. — a) D2.4 शास्त्रं; Ca.d.s श्रुतं (as in text). K1 चैव (for यस्य). — b) D2 यस्य (for चैव). — c) D5 D6

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ २९
अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३०
स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१
अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विषन् ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३२
अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३३
संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३४
अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
विश्वसत्यप्रमत्तेषु मूढचेता नराधमः ॥ ३५
परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशः सन्स च मूढतमो नरः ॥ ३६
आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३७
अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३८ C. 5. 1009 B. 5. 33. 39 K. 5. 33. 47

लभेत्तु (for लभेत). — After 29, G2.4 M2 read 39.

31 Dn3 missing (cf. v. l. 1). — a) Ca स्वमर्थं (for स्वमर्थं). D2 सं- (for यः). — b) Ca परार्थं; Cd.s परार्थं (as in text). ❀ Ca: परार्थमिति अलम्यक् ।❀ D1 अनुधावति; G4 उपतिष्ठति. — d) T1 G1.5 स (for च). T1 G1 मूढोच्यते; G5 प्रकीर्त्यते (for स उच्यते). K1.3.4 तमाहुर्मूढलक्षणं; D3 यः स मूढतमो नरः. — After 31, D8 ins.:

172* यः प्राप्य मानुषं जन्म मोक्षद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु सज्जते मूढस्तमारूढच्युतं विदुः ।

On the other hand K4 ins. 173* after 31.

32 Dn3 missing (cf. v. l. 1). K4 om. 32–34. — a) G4 M1.3.4 अकामां; Ca as in text. G5 यः कामयते (for कामयति यः). — b) G2.4 M1.3.4 कामयानां. K3 B (B1 missing) D (except D1.2) T2 G3.5 परित्यजेत् (G5 °जन्) (for परिद्विषन्). — T2 om. 32d–34a. — d) = 33d, 38d. K1.3.5 °लक्षणं (for °चेतसम्).

33 Dn3 missing (cf. v. l. 1). K4 T2 om. 33 (cf. v. l. 32). K2 reads 33 after 35. — 33ab = Pañcatantra (ed. Kosegarten) 3. 231ab. — b) Dn1 द्वेष्टि हिनस्ति च क्रमात्. — d) K1.3.5 D8 मूढलक्षणं.

34 Dn3 missing (cf. v. l. 1). K4 om. 34 (cf. v. l. 32); T2 om. 34abc. — a) Ca cites सेव्यानि. — b) K3 D2 Ca विचिकित्सति. — c) D6 क्षिप्रार्थी; G3 क्षिप्रस्य; Cd.s as in text. — d) K1.3 तमाहुर्मूढलक्षणं; S (except T2 G3) मूढो भरतसत्तम. — B (B1 missing) D (except D1; Dn3 missing) T2 ins. after 34: K4 (which om. 32–34) ins. after 31:

173* आर्द्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।
सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढलक्षणम् ।

[(L. 1) D2 नो दद्यात् (for न ददाति), and दैवताश्च (for दैव°). D2 अपि; D3.4 च (for न). D1–4 न; T2 वा (for च). — (L. 2) D1–5.8.9 T2 भजते (for लभते). Dn2 D2.10 मूढचेतसं (D2 °तं).]

35 35ab = (var.) Hitopades'a 2. 45. — Dn3 resumes! — a) G3.4 M संप्रविशेत् (for प्रविशति). — b) Dn3 प्रविष्टो (for अपृष्टो). — c) K1 D2 T2 G5 विश्वसिति. T1 G M अप्रशांतेषु; Ca.d अप्रमत्तेषु (as in text). B (B1 missing) Dn D5 D8–10 T2 अविश्वस्ते विश्वसिति (Dn1 D5 °सति; T2 °सीत); D1 विश्वसेत्स प्रमत्तेषु. — d) K3 नराधिप (for °धमः). — After 35, K2 reads 33.

36 a) K1.2.4 D1.5.8 G3 परान्; Dn3 एवं (for परं). — c) D1 यस्तु; D8 यत्र. K1.3 कुप्यति (for कुप्य°). B (B1 missing) D (except D1–4.8) T2 अनीशानः; G3 अशक्तः सन्; M नीचः सन् (for अनीशः सन्). — d) D1 वै; G4 तु (for च). K1.4 मूढः सदा; T1 G (except G3) मूढतरः. D3.4 नृप (for नरः). K3 मूढचेता नराधिप.

37 a) G5 वधं (for बलं). D8 अज्ञात्वा; G3 आस्थाय (for अज्ञाय). — b) Dn1 D5 D3.4.8 T G (except G3) M3 °परिवर्जितः. — c) D1 वै कामं; Ca.d.s नैष्कर्म्यात् (as in text). S (except T2 G3) असाध्यं कर्म यः कुर्यात्. — d) D7 स (for इह).

38 G3 om. 38–39. — a) D3.4 G3 अशिष्यान्; Ca.d अशिष्यं (as in text). — b) D1 न (for च). D2 शिष्यं; Ca.d.s शून्यं (as in text). T1.2 (before corr. as in text) G (G3 om.) M1 (sup. lin. as in text) यश्च (G4 न च) शिष्यान् (G4.5 M1 °ष्यं) न शास्ति च (T2

G. 5. 1010
B. 5. 33. 40
K. 5. 33. 37

अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३९
एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ४०
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४१
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ४२
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४३
एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्रवः ॥ ४४
एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४५
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४६
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४७
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥ ४८

शासते). — c) Dn1 कमर्थं; Dn2 कंदर्पं; G3 कालर्यं; all comm. कदर्यं (as in text). D8 प्रसते (for भवते). K2 D3 D8 T1 G (G3 om.) तु (for च). — K4 om. from 38d up to वासश्च in 40b. — d) G3 विदुर (for आहुर्). K1.2 मूढलक्षणं; D5 मूढचेतनं.

39 K4 G3 om. 39 (cf. v. l. 38). T1 G1 read 39 after 27; G2.4 M1, after 29. — b) K2 D1.2.8 T G1.4 च (for वा). — d) G3 यः पंडित इहोच्यते.

40 K4 om. up to वासश्च (cf. v. l. 38). — b) K2.3 (sup. lin. as in text) धत्ते; Ca वस्ते (as in text). K1 सु- (for च). — c) K1 असं° (for योऽसं°). G3 Ca भृते° (for भृत्ये°). — d) K1 (m as in text) पुमान्; G3 स्सृतः (for ततः).

41 b) D5 G3-5 M1.2.3 महाजनाः; Ca as in text. — c) S (except T2 G1.2) तत्र मुच्यंते (T1 लुप्यंते); Ca विप्र° (as in text). — d) K2 B3 पापेन; Ca दोषेण (as in text).

42 =(var.) Pañcatantra I. 219; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1355; =(var.) Śukasaptati (text. simpl.), ed. R. Schmidt (Leipzig 1893), p. 101. — a) G2 हि (for न). — b) G2 धनुर्भृता; G3 M (except M1) महेषुणा. — d) D2 हंति (for हन्याद्).

43 D2 om. 43. G4 transp. 43 and 44. — a) S (except T2) द्वौ; Ca.d.s द्वे (as in text). — b) K1.3.4 Dn2 D1-4.7.8 G5 वशीकुरु; Ca वशे कुरु (as in text). — c) G4 हित्वा; Ca.d जित्वा (as in text). B1 D2 T विजित्वा; Ca विदि° (as in text).

44 G4 transp. 43 and 44. — a) T1 G विषधरो. — b) K2 शितेन (for शस्त्रेण), and (before corr.) एकेन (for एकश्च). — c) D5 D8 °राष्ट्रं (for °राष्ट्रं). — d) K1.2 (orig.) मंत्रनिश्रवः; K2.4.3 (inf. lin.) °निश्चयः; B (B1 missing) Dn D2-7.10 T2 (before corr. as in text) G2 Ca.s °विप्लवः; D1 °निस्रवः; D8 °विश्रवः; T1 °निश्चयं.

45 =(var.) Pañcatantra 5. 88. — b) D1-4.7 स्वार्थान्; T1 G1-4 चार्थं; G5 शास्त्रं (for चार्थान्). — d) S (mostly) जागियात्.

46 ab) D1 अद्वितीयस्य (for °तीयं तद्). K2 D5 transp. तत् and यत्. K4 Dn2 D5 D9 °बुध्यते; Ca.d as in text. — c) T1 G1 संधानं; G3 संधानं (for सोपानं).

47 =(var.) B. 12. 160. 34. — a) G2 क्षमावतो. — b) K (K3 missing) B2.3.4 Dn D5 D2-10 T2 G2 उपपद्यते; D3 एव लभ्यते (for °लभ्यते). — After 47, N (K3 B1 missing) T2 G1.2 ins.:

174* सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।

[K (K3 missing) D1 G2 अपि (for अस्य). D2.6 T2 धनं (for बलम्). G2 क्षमया हि परं बलम्.]

D5 (marg.).3.4.7.10 T2 G1 cont.:

175* क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।
शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ।
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।

[(L. 3) D10 transp. किं करिष्यति and दुर्जनः.]

D5 (marg.).3.4.7.10 (marg.) T2 G1 cont.: K (K3 missing) B (B1 missing) Dn D5 D1.2.3.6.9 G2 ins. after 174*:

176* अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ।

[Noticed in Ca.d.s! — (L. 1) K (K3 missing) B2.4 D2-4 G1.2 नापि; D1 अपि (for चैव). G2 वर्जं° (for योज°).]

द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ४९
द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते ।
अब्रुवन्परुषं किंचिदसतो नार्थयंस्तथा ॥ ५०
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५१
द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५२
द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५३
न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ५४
त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ५५ C. 5. 1039 B. 5. 33. 62 K. 5. 33. 64

---

48 a) B8 Dn D2 D5-7. 9. 10 T2 तुष्टिः; D3 T1 G (except G2) M तुष्टि: (for दृष्टिः).

49 =(var.) C. 2. 1958; 12. 665, 2049; 13. 2180. — b) D1 G1. 3 M (except M2) सर्पी. Dn2 D1 S (except T2 G3) बिलशयाविव; D2 °शयानि च. — c) K3 om. च. K4 विरोद्धंतं; B3 अविपोद्धारं; B5 Dn2 D5-7. 8 S (except T1) अप्ययोद्धारं; D1 अप्यवंधानं (for अविरोद्धारं). — After 49, D3 ins. 180*, followed by 178* (cf. v. l. 54, 52). On the other hand, T1 G1. 4. 5 ins. after 49:

177* पृथिव्यां सागरान्तायां द्वाविमौ पुरुषाधमौ ।,
followed by line 2 of 179* (cf. v. l. 52).

50 b) K2. 3 Dn1 D7 विराजते; D5. 10 [ऽ]विरोचते; S (except T2 G3) महीयते; Cd. s विरोचते (as in text). — c) T1 G (except G3) M न ब्रूयात्; T2 (before corr. as in text) नाब्रुवन् (for अब्रुवन्). Dn2 D1. 10 कंचित् (for किं°). — d) K1 B2. 4. 5 Dn Dn1 D5. 6. 8. 10 T2 [ऽ]नर्थयंस्तथा; K4 B3 नार्थंयंस्तथा; K5 D5. 6. 7. 8 नाम्य-यंस्तथा; D3 G3 [ऽ]नर्थयंस्तथा; T1 G1. 2-5 नार्थयेत च; M नार्थयीत च.

51 d) D1 S (except G3; T2 by corr.) मूर्खाः (D1 लोकाः) पूजितपूजकाः. Cd cites लोकः. — After 51, D3 G3 ins. 179* (cf. v. l. 52).

52 B4 om. 52. — b) K (K3 missing) शरीरस्यावशोष(K1 °षि)णौ; B (except B3) Dn2 D5-8. 9 T G1 M1 (sup. lin.) Cs °परिशोषिणौ; D3 G3 °परिशोषकौ. — cd) M1 (sup. lin.). 2-4 both times यत् (for यः). — K2. 4. 5 D5. 10 ins. after 52: K1, after 54: D6. 7, after 180*:

178* द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।

[=(var.) Pañcatantra 1. 345. — (L. 1) K5 D10 पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ लोके). D8 °भेदको (for °भेदिनौ). — (L. 2) D2 (marg. sec. m.) स्वामिना संप्रयुक्तश्च.]

After the above, K2 D10 ins. 180* (cf. v. l. 54). — K2 D10 ins. after 53: K4, after 180*: K5 D5, after 178*: Dn D6-7 T2, after 52: D3 G3 after 51: T1 G1. 4. 5 (all four om. line 1), after 49:

179* द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
गृहस्थश्च निरारम्भः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ।

[(L. 1) Dn द्वावेव (for द्वाविमौ). — (L. 2) T1 G4. 5 है (for च). T1 G4. 5 सारंभः (for कार्यवान्). D5 अथ (for एव). K2 कार्यारंभश्च भिक्षुकः.]
— After the above, K5 D8 ins. 180*.

53 a) G3 लोके (for राजन्). — b) D1 सर्वस्य (for स्वर्ग°). — d) K5 M4 प्रताप° (for प्रदान°). — After 53, K2 D10 ins. 179*.

54 =(var.) C. 12. 798. — a) T1 G3 M1 (sup. lin.) न्यायार्जितस्य. K1. 3 D5. 6 T1 G1. 5 M1 (sup. lin.) वित्तस्य. — b) K3 विज्ञेयौ (for बोद्धव्यौ). D2 T1 G1. 5 व्यति° (for अति°). — After 54, K1 ins. 178*. — K2 Dn D5-7 T2 ins. after 54: K4 D10, after 178*: K5 D8, after 179*: D3, after 49:

180* द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा दृढां शिलाम् ।
धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ।

[(L. 1) Dn1 D5-7 T2 विनिक्षेप्यौ (for निवे°). K2. 4. 5 D8 द्वावेवाप्सु प्रवेष्ट°; D3 द्वाविमावप्सु निःक्षेप्यौ (for the prior half). K2. 4 D8 कंठे; D6. 8 गाढं (for गले). D6. 8 गुर्वी (for दृढां). — (L. 2) K4 D5-6. 7 T2 धनिनं चाप्यदातारं. Cn cites अप्रदातारं.]
— After the above, D6. 7 ins. 178*.

55 a) D3 अन्यो; Cs. np त्रयो (as in text). K3 B3 D5. 6 T2 Cn उपायाः; D3 न्यायः; Cd. s. np न्यायाः (as in text). — b) K3 किल भारत (for भरत°). — d) K1 तत्व°; K2. 4 D2 G3 Cd. s वृत्त°; D1 वृत्ति°; D5. 6. 7 G1. 2. 5 M धर्म° (for वेद°).

56 =(var.) Hitopades'a 2. 63; =(var.) Śārṅ-

C. 5. 1032
B. 5. 33. 69
K. 5. 33. 70

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ५६
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ५७
चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-
न्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ५८
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु
श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः
सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ५९
चत्वार्याह महाराज सद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ६०
देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ६१
पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ६२
पञ्चैव पूजयँल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ६३

---

gadharap. 1366. — c) K3 यथावृत्तं (for यथावत्तान्).

57 =1. 77. 22; =(var.) Manu 8. 416. — b) D1 भार्या दासास्तथा सुताः. — d) D1.7 S (except T1 G3) एते (for ते). — After 57, N (except K1.2.3 D1; K5 B1 missing) T ins.:

181* हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।
भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् ।
त्रीनेताञ्शरणं प्राप्तान्विषमेऽपि न संत्यजेत् ।
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ।
शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ।

[(L. 1) B2.4.5 D5.6.7.8.10 °भिमर्षणं; D12 °भिदर्शनं. — (L. 2) K4 D2 सुहृदां च; D3.4 सुहृदोश्च; T2 (by corr.) मित्रस्य (for सुहृदश्च). B3.4 D5 D6.8.9–10 T2 भयप्रदाः (for क्षया°). — (L. 3–4) =Bhagavadgītā (Vulg.) 16. 21. K4 D3.4 एतद् (for इदं). — After line 4, T1 reads 58. — K4 B5 Dn T1 read lines 5–6 after line 8. — (L. 5–6) Om. (hapl.) in B4. D5 T1 विपन्नानपि न त्यजेत्; D3.4 °मेष्वपि न त्यजेत्. — (L. 8) Dn1.n2 (before corr.) D3.4.7 कृत्वा; Cn कृच्छ्रात् (as above).]

58 T1 reads 58 after line 4 of 181*. — a) K2.4 अपि; S (except T2 G3 M3) हि (for तु). — b) K1.2.3 D3.9 विद्याद्; Dn1 D2–4 जह्यात्; M3 (inf. lin., as in text) विद्वान् (for विद्यात्). — cd) D2 transp. अल्पप्रज्ञैः and न दीर्घसूत्रैः. D1 प्रकुर्यात् (for न कुर्यात्). B3 Ds1 (sup. lin.) Cn.s इमसैः; Cd.np.sp अलसैः (as in text). K1 Cd.ap.np अधनै°; D3 D5.9 अबलै°; Ca.s चारणै° (as in text).

59 a) S (except T2) चत्वारस् (for चत्वारि). — b) D5.8 श्रेयः (for श्रिया). K1.3.4 D3 G3.4.5 M1 अभिगुप्तस्य (K3 m अभियुक्तस्य); M2–4 Cd °भूतस्य (for °जुष्टस्य). K1 मनुष्यधर्मे; D3 D5 G4 गृहस्थधर्मैः (for गृहस्थधर्मे). — c) B5 T G1 (before corr.).2.3.5 M Cap श्रान्तः; D3.4 आर्तः; G4 शान्तः; Ca.d.s वृद्धः (as in text).

60 a) D3 G1.3 M3 °प्राज्ञ; T1 G2 M1–4 °प्राज्ञः (for °राज). — b) K3 श्रेयस्कानि; K5 B (B1 missing) Dn D3 D2–7.8.10 T2 M5 Ca.s साद्यस्कानि; D1 यशस्यानि; G3 सदृशानि; G4 सद्यस्तानि; Cd as in text. — d) T1 G5 एतानि; G3 तानि (for इमानि). G2 M (except M1) तानि वक्ष्यामि मे शृणु.

61 a) D3 दैवतानां (for देव°). Cn cites देवताः. — b) K3 महात्मनां (for च धीमताम्). — d) M3.4 विनाशः (for °शं). M2–5 °कर्मिणां (for °कर्मणाम्). — After 61, the Bombay, Calcutta and Kumbhakonam ed. ins. the foll. stanza (which is noticed in the comm. of Arj., but *not* found in our MSS.!):

182* चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥
[=1. 85. 24; =(var.) 5. 35. 38.]

62 a) G2 पंचैव तु (for पञ्चाग्नयो). G2 M मनुष्याणां. — b) D1 समंततः (for प्रयत्नतः).

63 a) D3.5 G2 पूजयेल्लोके. — b) T1 G1.4.5 चाप्नोति (for प्राप्नोति). G3 पुष्कलं (for केवलम्). — c) K1.3.4 ब्राह्मणान्; S (except T2 G3) च भूतान्; C3 मनुष्यान् (as in text).

पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ६४
पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ६५
षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ६६
षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ६७

अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ६८
षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।
सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ६९
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ७०
षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ७१ C. 5. 1159 B. 5. 33. 84 K. 5. 33. 91

64 a) Dn1 D8 अमित्रमित्र(D8 °त्रा)मध्यस्था. — d) S (except T2) उदा(T1 अथा)सीनोपजीविनः.

65 =(var.) C. 12. 8782; =(var.) Manu 2. 99. — b) K1.2 स्यात् (for चेत्). — c) K3 D8 C3 क्षरति; T1 द्रवति; G3 द्रवते; G2 M स्रवते (for स्रवति). — d) D1 हरेः; D3 m.2.4 T2 गिरेः; Ca.s दृतेः (as in text). B2.4 D7.8.10 पात्रा° (for पादा°).

66 =Hitopades'a 1. 25. — a) K1 पुंसे (for दोषाः). — b) D7 G3 हंतव्या (for हात°). K1.4 वृद्धिम्; K3 श्रेयः (for भूतिम्). — c) D2.4 मानं (for निद्रा). K3 मोहः; K2 मानः; D2.4 निद्रा; D7 मानं; C3 तंद्रा; Ca.d तन्द्री (as in text). K1 तंद्रा भयं क्रोधनिद्रा.

67 =(var.) C. 12. 2090; =(var.) Pañcatantra 3. 71. — a) B3 मति° (for षडि°).

68 =(var.) C. 12. 2091; =(var.) Pañcatantra 3. 72. — a) K1 B3 भर्तारं (for राजानं). — G3 om. 68c-70b.

69 G3 om. 69 (cf. v. l. 68). — a) T1 G (G3 om.) पुंसे (for एव). G2 धीमता (for तु गुणाः). — b) K3 D3 D8 G4 M कथं° (for कदा°). — c) K3 अहिंसा च (for अनालस्यम्). — K4 D1-7 T2 ins. after 69: B Dn D8 D8-10, after 72: T1, after 70:

183* षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ।
गावः सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसंगतिः ।
षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।
आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ।
नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजनम् ।
नावं निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ।
आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः
सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः ।
स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।
ईर्षुर्घृणी न संतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ।

[(L. 1) Om. in K4. D1.2.5.6.8 T2 मुहूर्तेन (for मुहूर्तम्). D8 अनपेक्षणात् (for अनवे°). — (L. 2) D8 वृषलसंहतिः; D7 विमलसंगतिः. — (L. 3) D3 षडान् (for षडे ते). T1 नरं (for नित्यं). D8 सर्वो° (for पूर्वो°). — (L. 4) K4 D2 आचार्यांश्च. Dn1 D3.4.6.7 T2 कृतकुला नरेश्वरं. — (L. 5) K4 D1-4.6 T च (for तु). Dn1 D8 कृतार्थेश्च. Dn D8 (before corr.) T1.2 (before corr. as above) प्रयोजकं; D8 (after corr.) प्रयोजकान्. — (L. 6) B2 निर्गताः; T2 ह्यरोगाः (for आतुराः). K4 B (except B2; B1 missing) D8 D8.10 चिकित्सकान्. D8 चिकित्सकमनातुराः. — (L. 9) B3 सुप्र°; C3 स्वप्र° (as in text). D8 D10 अभीतिवासः. — (L. 10) T1 एव (for जीव-). — (L. 11) =(var.) Hitopades'a 1. 19. Some MSS. ईर्षुः. Dn1 घृणिः; D3 घृही; Cn घृणी (as above). K4 B2 D1-7 T2 त्वसंतुष्टः; Dn1 असंतुष्टः (for न संतुष्टः). — (L. 12) K4 D2 दुःखभाजनाः; D1 दुःखजीविनः (for नित्यदुःखिताः).]

— K4 D1-7 T cont.: B Dn D8 D8.10 ins. after 69:

184* अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।

[=(var.) Hitopades'a Prastāvanā 16. — (L. 4) T1 षडेव (for षड् जीव-). D7 सुखानहानि (for सुखानि राजन्). D10 तात (for राजन्).]

70 =C. 3. 13941. — G3 om. 70ab (cf. v. l. 68). — b) K3 D3 अधि°; B3 मानु°; Dn नाधि°; G1.6 सोधि° (for योऽधि°). — c) G1.2.6 च (for स). S (except T2 G3; G4 damaged) न च; Ca कुतो (as in text). Cd.s कुतानर्थैः. G3 आलस्यैः; Ca. अनर्थैः (as in text). — After 70, T1 ins. 183*.

71 a) K1 G2 पुंसे (for इमे). — b) K1.2 B2.4 T1 G °पद्यते (for °लभ्यते). — c) N चौराः (for चोराः).

C. 5. 1080 B. 5. 33. 85 K. 5. 33. 92 प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ७२
सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः ॥ ७३
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ७४
अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ७५
ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ७६
नैतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।
एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुद्ध्वा विवर्जयेत् ॥ ७७
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ७८
समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।
पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने ॥ ७९
समये च प्रियालापः स्वयूथेषु च संनतिः ।
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ८०
नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ ८१
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ८२

---

72 K_3 transp. 72[b] and 72[d]. — [b]) G_3 यागशीलेषु (for यज°). — [d]) Dn सुखिषु; T_1 आर्तेषु; Cn मूर्खेषु (as in text).

73 [a]) M तथा (for सदा). — [b]) S (except T_2 G_2) विजिगीषुणा; Cn व्यसनोदयाः (as in text). — [c]) K_1 D_1 T_1 धै (for यैर्). — [d]) G_1 कृतमूलाः; Cn कृतमूलाः (as in text). $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ हि; K_4 $D_{2.4.9}$ G_3 अपि (for च). K_3 इव द्रुमाः; B (B_1 missing) Dn D_5 $D_{2.6.8.10}$ T_2 अपीश्वराः (for च पार्थिवाः).

74 = Pañcatantra (Pūrṇabhadra's recension) I. 158. — [b]) T_1 G_3 वाक्पारुष्यपंचकं (catalectic!); G_3 वाक्यपारुष्यपंचमं. — After 74, K (K_3 missing) $D_{2.7}$ read for the first time 5. 35. 45, all MSS. (except K_1) *repeating* it in its proper place (v. l.: some MSS. प्रीण° for दीप°, and कुलं चैव for च कीर्त्यं च); cf. v. l. 80 also.

75 [b]) $B_{3.4}$ भवंति (for नरस्य). D_1 हि विनश्यतः (for विनशिष्यतः). — [d]) B_3 प्रबोध्यते; $Ca.d.s$ विरु° (as in text).

76 [a]) M उपादत्ते (for चादत्ते). — [b]) B_3 $D_{2.4}$ जिघांसते. — [d]) K_3 अधिगच्छति; Dn_1 D_1 अभिनंदते.

77 [a]) $B_{2.3.5}$ D (except $D_{2.8.10}$) G_2 नैनान् (for नैतान्). G_1 कृच्छ्रेषु; $Cn.d.s$ कृत्ये° (as in text). — [b]) $K_{2.4}$ अभ्यसूयति; B_3 $D_{1.2.6}$ T_2 अभ्यसूयते. — After 77[ab], K_2 ins.:

185* यस्यैतानि निमित्तानि तस्यासन्नः पराभवः ।

— [d]) $K_{4.5}$ D_2 बुध्वा; B (B_1 missing) Dn_2 D_5 $D_{2.8.10}$ T_2 G_2 बुध्येद्; G_4 यत्नात् (for बुद्ध्वा). K_4 Dn_1 $D_{2.4}$ $G_{3.4}$ बुध्वा; K_3 D_3 चैव (for बुद्ध्वा). $K_{1.3}$ Dn $D_{5.8.10}$ T_2 M_2 विसर्जयेत्; $K_{2.4}$ $D_{1.2.4.7}$ $G_{2.4}$ च वर्जयेत्.

78 [a]) $D_{2.4.8}$ एतानि (for इमानि). — [b]) B_3 महाख्यानानि; D_1 रमणीयानि (for नव°). Cs cites हर्षस्थानानि. — [d]) T_1 G (except G_2) तथैव (for तान्येव). K_3 D_3 सुसुखान्युत (D_3 °नि च); K_5 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{5.8.10}$ स्वसुखान्यपि; D_1 च सुखानि च; D_{2-4} सुसुखान्यपि.

79 [a]) Dn_2 सखिभिर्वै (for च सखिभिः). Dn_1 मित्रेण; D_3 सुखिभिः; Ca.d सखिभिः (as in text). — [b]) Dn_1 $D_{2.4.8}$ सुमहांश्च (for महांश्चैव). — [c]) K_3 तनयस्य (for पुत्रेण च).

80 [a]) M (except M_2) तु (for च). D_1 G_3 M °लाभः; T_1 °लापः; Cs °लापः (as in text). — [b]) K_1 B_{3-4} $D_{2.10}$ G_2 Cn स्वयूथ्येषु; $K_{2.4.5}$ °यूथ्येषु; Dn °यूथ्ये च; D_1 प्रयुज्येषु; Cd स्वयूथेषु (as in text). B (B_1 missing) D (except D_1) T $G_{1.2.4}$ Cs समुन्नतिः (for च संनतिः). Cd cites संनतिः. — [c]) $K_{1.2.4}$ अभिप्रेतार्थलाभश्च. Cd cites अभिप्रेतस्य. — After 80, B (B_1 missing) Dn D_5 $D_{1.2-6.8-10}$ T_2 read for the first time 5. 35. 45, all MSS. (except D_1) *repeating* it in its proper place (v. l.: some MSS. प्रीण° for दीप°). — In D_5 D_{10}, (this first occurrence of) 5. 35. 45 is followed by 5. 35. 46 also.

81 [b]) $K_{1.2.4}$ $D_{1-4.7-9}$ Cnp पांच(K_4 $D_{1.2}$ पंच)भौतिकं; K_3 D_5 Cs.np पंच(K_3 पांच)भूमिकं; G_2 पांच°; Ca.d as in text. ꣸ Cn: पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्यः । ꣸

82 [a]) T_1 $G_{1.2.5}$ M (except M_2) धर्मान् (for धर्मं). — [d]) M transp. श्रान्तः and क्रुद्धः.

83 Dn_1 om. 83. — [a]) K_4 B_3 $D_{1.2}$ भीत°; K_5

त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ ८३
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ८४
यः काममन्यू प्रजहाति राजा
पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारी
तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ ८५
जानाति विश्वासयितुं मनुष्या-
न्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
जानाति मात्रां च तथा क्षमां च
तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ ८६
सुदुर्बलं नावजानाति कंचि-
द्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।
न विग्रहं रोचयते बलस्थैः
काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ८७
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-
दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते जितात्मा
धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ८८
अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
पापैः संधिं परदाराभिमर्शम् ।
दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं
न सेवते यः स सुखी सदैव ॥ ८९
न संरम्भेणारभतेऽर्थवर्ग-
माकारितः शंसति तथ्यमेव ।
न मात्रार्थे रोचयते विवादं
नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ९० C. 5. 1079 B. 5. 33. 109 K. 5. 33. 110

D_{n2} D_5 $D_{2-6.8.10}$ T_2 लुब्ध°; G_4 भीम° (for भीरु°). — ^{b}) K_3 $B_{2.4.5}$ D (except $D_{1.3.7.9}$; D_{n1} om.) T_2 भीत: (for लुब्ध:). — ^{c}) K_3 $B_{2.4}$ D_{n2} D_5 $D_{2.3.8.10}$ T_2 सर्वे° (for भावे°). — ^{d}) K_4 D_{n2} $D_{1.3.5}$ S (except T_1 G_4) प्रसज्येत; D_{a2} D_9 प्रसह्येत; $D_{2.4}$ प्रमाद्येत; D_8 प्रसंजेत.

84 G_3 om. 84. — ^{c}) Ca असुरेन्द्राय. — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ M_1 वेदे; G_1 वेदं; G_5 वेद; M (M_1 *sup. lin.*) वादे (for चैव).

85 M_2 om. 85^{ab}. — ^{a}) G_1 विजहाति (for प्रज°). — ^{b}) Ca.d प्रतिष्ठापयति. — ^{c}) D_{2-4} विशेषवान्; G_3 विशेषत:; Ca.d °विद् (as in text). — ^{d}) K_1 (before corr.) प्रणासं (for प्रमाणम्).

86 ^{b}) $K_{1.4}$ G_3 विज्ञाय (for विज्ञात-). $D_{1.9}$ ददाति (for दधा°). T_1 G (except G_2) दंडान्. — ^{c}) D_2 G_3 पात्रं; T_1 $G_{1.3-5}$ M पथ्यं; Ca.d.s मात्रां (as in text). $B_{2.3.5}$ G_2 यथा (for तथा). D_9 क्षमां च देशं; G_4 पराक्रमं च (for तथा क्षमां च). T $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ क्षमं (for क्षमां). $D_{3.4}$ जानाति मात्रानुगमं च देशे. — ^{d}) D_9 ईदृशं (for ता°). K_1 भजते (for जुषते). $D_{3.4}$ समस्ता (for °ग्रा).

87 ^{a}) $K_{3.4}$ B_5 T_1 यो (T_1 स) दुर्बलं; D_9 सुदुर्कर्मं (for सुदुर्बलं). Dn D_5 $D_{2.3.8.9}$ $G_{1.2.4}$ M_2 किंचिद् (for कं°). — ^{b}) D_2 युक्तया; Ca.d.s युक्तो (as in text). $K_{2.4}$ D_{n1} D_5 M (except M_1) सेवति. — ^{c}) $K_{1.2}$ विक्रमं (for °ग्रहं). — ^{d}) D_3 कालेन (for काले च). K_1 वीर: (for धीर:).

88 ^{b}) K_1(*inf. lin.*).$_4$ उत्थानं; K_1 (*orig.*) D_8 Ca.d.s उद्यानं; D_1 विद्वांसं; D_9 यो योगं (for उद्योगं). $K_{1.3}$ वा (for च). — ^{c}) $K_{1.2.4.5}$ (*sup. lin.*) D (except $D_{1-3.9}$) T_2 महात्मा; B (B_1 missing) यता° (for जिता°).

89 K_3 om. 89. — ^{b}) $B_{2.4.5}$ D_{n1} $D_{2-4.6.8.10}$ T_2 °भिमर्षं; D_5 °भिमर्षणं; D_7 °वमर्शं; G_2 °भिमर्शनं. — ^{c}) S (except T G_2) डंभं (for दम्भं). $K_{1.2}$ D_1 G_3 स्तेयं (for स्तैन्यं). — ^{d}) Dn च (for स). K_3 स धन्य: (for सदैव).

90 ^{a}) D_1 transp. न and संरम्भेण. $K_{3.4}$ संरंभाद्; D_9 संभ्रमेण (for संरम्भेण). T_1 हरते; G_2 आहरते (for आरभते). K_2 (*sup. lin.*) B (B_1 missing) Dn D_5 $D_{4.8.10}$ T_2 त्रिवर्गं; $D_{3.4.9}$ अर्थकृत्यं; T_1 G_2 पदार्थं; M अर्थवर्गान् (for अर्थवर्गम्). — ^{b}) D_1 अकारित:; T G_5 $M_{1.3}$ नाकारित:; G_1 न चाहूतं; G_3 M_{2-5} न कारित:; G_6 न कामत:; Ca.d.s आकारित: (as in text). B (B_1 missing) D_{n2} D_5 $D_{3.8.10}$ T_2 सत्यम्; $D_{1.7}$ S (except T_2) सत्यम् (for तथ्यम्). — ^{c}) B_{3-5} D_{n1} $D_{1.3.6.10}$ T_2 G_3 मित्रार्थे; Ca.d.s.np मात्रार्थे (as in text). K_3 न मित्रार्थे रोचते विग्रवादं; S (except T_2 G_2) न च स्त्रियोर्थे चलते विवादं. — ^{d}) $D_{3.4.8}$ न कोपित: (for नापूजित:). D_1 स: (for च). K_3 अनीश: (for अमूढ:).

91 ^{a}) K_3 D_{5}m Ca.d.s transp. न and च:. $B_{2.4}$

C. 5. 1080
B. 5. 33. 110
K. 5. 33. 117

न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च
न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
नात्याह किंचित्क्षमते विवादं
सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ९१
यो नोद्धतं कुरुते जातु वेषं
न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् ।
न मूर्च्छितः कटुकान्याह किंचि-
त्प्रियं सदा तं कुरुते जनोऽपि ॥ ९२
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं
न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं
तमार्यशीलं परमाहुरग्र्यम् ॥ ९३
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
न कत्थते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ९४
देशाचारान्समयाञ्जातिधर्मा-
न्बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।
स तत्र तत्राधिगतः सदैव
महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ९५
दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं
राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं
यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ९६
दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि
प्रायश्चित्तं विविधाँल्लोकवादान् ।

$D_{1-4.7}$ S (except G_2) च (for यो). $G_{4.5}$ M_8 अप्यसूयति; $Ca.d.s$ अभ्य° (as in text). D_8 यः (for च). — [b]) K_1 G_2 (before corr.) दुर्लभः; C_8 दुर्बलः (as in text). $D_{1.8}$ प्रतिभाव्यं; D_8(m as in text).$_4$ प्रातिभाव्यं; G_8 °भव्यं; Ca प्रतिभावं; Cd as in text. $G_{1.8}$ च याति (for करोति). D_8 न दुर्बलोऽस्मीति करोत्यकार्यं. — [c]) D_8 अति; $Ca.d.s$ अति° (as in text). D_8 G_8 Cd कंचित्; Ca as in text. D_1 कुरुते; $D_{8.8}$ क्षमते वै; C_8 क्षमते (as in text). D_8 नात्याहिते क्षमते वै विवादं; S (except T_2 G_8) न विग्रहाद्रोच(Gs °चाप)यते विवादं.

92 B_1 resumes from वेषं (cf. v. l. 1). — [a]) D_8 G_8 उद्धतः. D_8 T_2 (after corr.) G_8 दोषं (for वेषं). — [b]) K_2 अति (for अपि). K_4 हि; Cd हि° (as in text). D_n G_8 अन्याद्; M अन्यं (for अन्यान्). — [c]) K_4 D_8 G_8 कंचित्. K_8 न मूर्छितोऽप्याह कटूनि किंचित्. — [d]) G_2 जनौघः (for जनोऽपि). K_8 $D_{1.2.7}$ अयं; B_8 D_n D_8 $D_{8.8.8.10}$ T_2 हि (for ऽपि).

93 [a]) G_8 चैनम् (for वैरम्). — [b]) K_1 नांतम्; K_8 वास्तम्; S (except T_2) शांतिम्; $Cd.s$ नास्तम् (as in text). — [c]) $G_{3.4}$ दुर्बलो (for दुर्गतो). K_8 B D (except $D_{1.2.8.9}$) S (except $M_{1.2.4}$) अकार्यं; $Ca.d.s$ मन्युं (as in text). — [d]) K_1 नरस्य; K_8 तवस्य (for तमार्य°). D_{n1} आह (for आहुर्). $K_{4.8}$ B D_{n2} D_8 $D_{8-8.8.10}$ T आर्याः; D_{n1} पूर्णं; D_1 अग्रे; G_2 आर्यं; M_1(sup. lin. as in text).$_{2-8}$ आर्यं (for अग्र्यम्).

94 [a]) K_8 यः (for वै). D_1 T G कुरुतेति (T_1 °ते ते; G_4 °ते यः) (for वै कुरुते). T_8 मोदं (for प्रहर्षं). — [b]) K_8 B D (except $D_{1.2.7}$) T_1(m as in text).$_2$ $G_{1.8}$ महृष्टः; $Ca.d$ प्रतीतः (as in text). — [c]) K_8 D_8 G_4 तु; D_1 T_8 G_8 तु (for न). K_8 $B_{3.4}$ $D_{7.10}$ G_8 न तापं; D_8 प्रतापं; T_8 (before corr.) न पापं (for ऽनुतापं). — [d]) K_8 B D (except $D_{1.9}$) T_8 $G_{1.8}$ स (for न). B D (except $D_{1.7.8}$) T G_8 कथ्यते (for कत्थते). $K_{1.2.8}$ B_{8-4} D_n G_8 सत्पुरुषार्थशीलः; $G_{1.4}$ M सत्पुरुषः सुशीलः.

95 [a]) $K_{1.2.4}$ B_1 $D_{1.8-8}$ ज्ञाति° (for जाति°). — [b]) S (except T_2 $G_{3.4}$) बुभुत्सते; $Cd.s$ बुभूषते (as in text). D_1 स (for यः). $K_{4.8}$ B D (except D_1) T_2 स; C_8 च (for तु). — [c]) $K_{1.4.8}$ B D T_2 G_8 यत्र (for the first तत्र). K_8 T_1 $G_{1.2.8}$ यत्र (for the second तत्र). B D (except D_1) M_1 (sup. lin. as in text) अभि° (B_4 D_8 अपि) (for अधि°). — [d]) T_1 °राजस्य (for °जनस्य).

96 [ab]) S (except T $G_{1.8}$) दंभं. K_1 transp. मत्सरं and पैशुनं. D_8 (by corr.; orig. as in text) राज° (for पाप°). D_8 M_8 राजन् द्विष्टं; $G_{3.4}$ राजद्वेषं. G_8 परदाराभिमर्शं (for पैशुनं पूगवैरम्). K_8 सर्ववैरं; $D_{1.2}$ G_8 पूर्वं°; G_4 °कृत्यं; $Cd.s$ पूगवैरम् (as in text). — [c]) D_1 अभि°; G_2 अप°; M_8 अवि° (for अपि). — [d]) K_1 S (except T_2 $G_{3.4}$) transp. यः and प्रज्ञावान्. K_8 अत्र धीरः (for प्रधानः).

97 [a]) K_1 $B_{3.4.8}$ D_n D_8 D_{10} ज्ञानं; D_1 शमं (for

एतानि यः कुरुते नैत्यकानि
तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ ९७
समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः
समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति
विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ९८
मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो
मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
ददात्यमित्रेष्वपि याचितः सं-
स्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ९९
चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य
नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किंचित् ।
मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च
स्वल्पो नास्य व्यथते कश्चिदर्थः ॥ १००
यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः
सत्यो मृदुर्दानकृच्छुद्धभावः ।
अतीव संज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १०१
य आत्मनापत्रपते भृशं नरः
स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः
स्वतेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १०२
वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः
पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च
तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १०३
प्रदायैषामुचितं तात राज्यं
सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।
न देवानां नापि च मानुषाणां
भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १०४ C. 5. 1097 B. 5. 33. 116 K. 5. 33. 120

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दर्भं). B3.4.5 Dn D10 द्वोमं; D8 मोदं (for शौचं). S (except T3 G3.4) दैविकं; Cd.s दैवतं (as in text). K3 मंगलेज्या. — b) B3 Dn D10 M3 प्राचश्चित्ताद्; Cd as in text. D2 S (except T3 G3) विविधं °वादं. Cd.s cite लोकवादान्. — c) G4 वै (for यः). K3 नैत्ति(read °त्य)कानि; D5 नित्य°; D8 मंद° (for नैत्य°). — d) G2 M3-5 दैवता (for देवता). K1.2.5 D1.2.5.6.8 (by corr.).8 G2.3 M धारयंति; Ca.d.s राधयन्ति (as in text).

98 K3 transp. 98 and 99. — a) K1 D5 D6 T1 G1.2.4 विवाहं. — b) K4 समैश्च; D8 समं (for समैः). K3 B3.4 Dn3 D2.4.7.10 G2.5 कथां (for कथाः). — d) K2.3 जिताः; D1 नयः G2 नराः (for नयाः). K2.4 सपत्नाः; D1 सुनीतः (for सुनीताः).

99 K3 transp. 98 and 99. — c) D1 मित्रेषु (for अमित्रेषु). D1 यः; D2.5.8 T3 सं (for सन्). — d) K2.4 D2.5.8 G1.3 प्रजाहंति; D8 प्रजायंति (for प्रजहति).

100 a) K3 किंचित् (for यस्य). — b) D8 अन्यः; Ca.d अन्ये (as in text). D8 जनः (for जनाः). D8 जानाति; Ca.d जानन्ति (as in text). K1.5 G3 केचित्; K3 यस्य (for किंचित्). — c) K1 अपि; M3.4 न (for च). — d) D2 M3 नाल्पः; D5 स्वार्थः (for स्वल्पः). B Dn D5 D1.3-6.8.10 T3 G3 Ca.d नाल्पोपि (for स्वल्पो न). K (K3 missing) D2 अप्यर्थः; D8 M तस्य (for नास्य). K3 B Dn D5 D3-6.8.10 T3 Ca.s व्यथते; D7 बाध्यते (for व्ययते). K (K3 missing) D2.7 नास्य कश्चिद्; D8 नापचारः (for कश्चिदर्थः).

101 a) M (except M3) स (for यः). K3 सर्वभूतोपशमे; Ca.s as in text. Cd cites प्रशमे. — b) K3 B Dn D3-7.10 T3 G1.2 M3 मान°; D8 मौन° (for दान°). K3 सुप्रभावः (for शुद्ध°). — c) K2.4.5 B (except B3) D (except Dn1) T3 G1.4 M1 स ज्ञायते; M1 (sup. lin. as in text).2-5 संशोभति; Ca.d.s संज्ञा° (as in text). G5 अतीव स ज्ञातिमध्ये प्रकाशः. — d) K3 (before corr.) प्रधानः; D2 D8 प्रपन्नः (for प्रसन्नः).

102 a) B4 यथा (for यः). G4 स्वयं (for भृशं). — b) K1 परः; K3 D2.8 पुरः (for गुरुः). D2 भवेत्पुनः (for भवत्युत). K4 स सर्वलोकप्रवरो भवत्युत; D2 S (except T3; G1 damaged) स सर्वलोकेष्वधिको भव°. — d) K2.4 (before corr.).5 B D (except D1.2) सु (for स्व-).

103 a) G3 चैवेंद्र° (for पञ्चेन्द्र°). — c) K1.4 D1.2 G3 om. एव. D8 G4 transp. वर्धिताः and शिक्षिताः.

३४

G. 5. 1094
B. 5. 34. 1
K. 5. 34. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ १
त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि
प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व
श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २
पापाशङ्की पापमेवानुपश्य-
न्पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।
कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथाव-
न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३
विदुर उवाच ।
शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४
तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरून्प्रति ।
वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५
मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।
अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६

— [d]) K_4 D_8 त्वद्- (for तव).

104 [a]) D_5 राष्ट्रं (for राज्यं). — [b]) T_1 $G_{1.2.3}$ वर्धयस्व; M वर्तयस्व (for मोदमानः). — [c]) K_4 D_5 (by corr.; orig. as in text).8.8 देवतानां (for देवानां). — [d]) K_3 कुरुध्वं (for त्वं). K_1 m.3 T_2 (by corr.) धर्म°; $D_{1.10}$ G_1 राष्ट्र°; G_8 कर्म°; C_a राष्ट्र° (as in text).

Colophon. K_3 missing. — *Major parvan:* K_3 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* $K_{1.2.3}$ D_{n1} संजययान; $B_{1.2.4}$ D_{n2} $D_{2-6.8.10}$ T G_1 M प्र($D_{5.8}$ om. प्र-)जागर; B_3 संजयप्रजागर; B_5 D_8 G_3 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* K (K_3 missing) $D_{1.2.7-9}$ G_3 विदुरवाक्यं (K_4 °रवचनं); D_{10} संजयागमने विदुरवाक्यं; G_1 M पंडित(M_3 संचित)लक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_4 32; K_4 1 (of प्रजागरपर्व?); D_8 (*sec. m.*) 30; $D_{7.8}$ S 33 (M 34). — *S'loka no.:* K_3 111; K_4 107; D_{n2} 119; D_8 125.

34

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v. l. 5. 32. 15). G_4 is missing and damaged in many places in this adhy.; the variants in this MS. are given wherever possible.

1 [b]) K_2 $D_{1.2.4.5.7.8}$ श्रेयो यद्; S (except T_2; G_4 missing) यत्कृत्यं (for यत्कार्यं). K_2 इह (for अनु-). — [d]) N (except K_4 $D_{1.2.7}$; K_3 missing) T_2 G_2 ज्ञासि (for शुचिः).

2 G_4 missing (cf. v. l. 1). G_2 om. 2^{ab}. — [a]) D_9 त्वं मा; T_1 तस्माद्; G_3 M तन् मा (G_3 मां). — [b]) T_1 $G_{1.3}$ प्रज्ञातपूर्वस्त्वं (for प्रज्ञापूर्वं सर्वं). — [c]) T_1 $G_{1.3}$ तत्त्वं; $C_{a.d.3}$ पथ्यं (as in text). — [d]) T_1 $G_{1.3}$ श्रेयः पथ्यं; all comm. श्रेयस्करं (as in text). K_2 तद्ब्रूहि सर्वं (for ब्रूहि तद्वै). G_8 तथा (for तद्वै).

3 G_4 missing (cf. v. l. 1). — [a]) $D_{5.8}$ पापशंकी; $C_{d.3}$ as in text. D_9 अनुपृच्छन्. C_3 cites पश्यन्. — [b]) D_{n1} $G_{2.3}$ $M_{1.2.4}$ त्वा (for त्वां). S (except T_2 G_2; G_4 missing) व्याकुलितान्तरात्मा (for व्याकुलेनात्मनाहं). — [c]) K_1 कच्चित्; K_3 किंचित्; G_2 त्वं मे (for कवे). $B_{1.2.3}$ D_{n1} तदेतत् (for कवे तत्). T_1 G (G_4 damaged) तत्त्वं (for सर्वं).

4 =(var.) Pañcatantra 1. 269. — G_4 missing (cf. v. l. 1). — After the ref., D_8 ins.:

186* सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।
[=5. 37. 14 (q. v.); Rām. 6. 16. 21.]

— [b]) S (except T_2 G_2; G_4 damaged) प्रियं (for द्वेष्यं). D_8 वेतरं; S (except T_2 G_2; G_4 damaged) वाप्रियं (for वा प्रियम्). — [c]) D_8 ब्रूयाः (for ब्रूयात्). D_1 अपृष्टः कस्य न ब्रूयात्; S (except T_2) नापृष्टः कस्यचि- ($M_{2.3}$ °स्य त)द्ब्रूयात्. — [d]) D_1 यदि; T_1 G_1 यः स; $G_{2.3}$ यस्तु (for यस्य). K_1 °त्ययं (for °भवम्).

5 G_4 missing (cf. v. l. 1); G_2 om. 5^{a}–7^{b}. — [a]) $K_{1.3}$ D_8 $D_{1.2.5.7.8.10}$ $C_{a.d.3}$ भावं; $T_{1.2}$ (by corr.) $G_{1.2.3}$ शर्म; C_{ap} भवं (as in text). $B_{2.4}$ D_n $D_{2.4}$ हितं यत्स्यात्; D_8 यत्पृच्छसि (for भवमिच्छन्). — [c]) M वाचं श्रेयस्करीं धर्म्यां. — [d]) D_8 त्वं; M तां (for तत्).

6 G_4 missing (cf. v. l. 1). G_2 om. 6 (cf. v. l. 5). — [b]) M बु(M_1 *sup. lin.* बु)ध्येयुर् (for सिध्येयुर्).

तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप ।
उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७
अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८
अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।
उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०
यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११
न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२
भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।
रूपाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३
यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४
वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १५
यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६
यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १७ C. 5. 1110 B. 5. 34. 17 K. 5. 34. 17

T1 G1.3 अपि (for वापि). — c) K1.2.4 D1.3 G3 Ca.d अनुपायेन युक्तानि; Dn3 T G1.6 M अनुपा(Dn3 °पा)यप्र-युक्तानि; Cn as in text.

7 G4 missing (cf. v. 1. 1). G3 om. 7ab (cf. v. 1. 5). — a) K3 °सहितं (for °विहितं). — b) D3-4.8 कर्मजं (for कर्म यत्). B Dn D5 D8.10 यत्तु कर्म न सिध्यति. — c) K3 G2 अपाययुक्तं; T G1.2.4 उपाययुक्तो; Ca.d उपाययुक्तं (as in text). Cs cites उपायः. — d) K4 transp. न and तत्र.

8 a) K3 B3-4 Dn D5 D3-7.10 T1 M (except M1) अपेक्षेत; D8 च संप्रेक्ष्य (for अवेक्षेत). — c) D1 न; D2 प्र-; G3 तु (for च). — d) D2 न चोद्वेगं; S (except T2 G2; G4 damaged) सहसा न (for न वेगेन). Ca.d cite वेगेन (as in text).

9 a) S (except T2 G2; G4 damaged) °बंधान् (for °बन्धं). — b) B Dn D5 D3-8.9-10 T2 G3 विपाकं; Ca.d.s as in text. — c) K2 आत्मवान् (for आत्मनः). K1.2.4 T2 G2 आदौ (for एव). — d) D3-4.5.9 सांप्रतं (for वा न वा).

10 b) K3 transp. तथा and क्षये. — c) Some MSS. कोषे. K3 दुर्गे; Ca.d.s दण्डे (as in text). — d) D8 राष्ट्रे (for राज्ये). K3 B3 Dn1 Dn3 D5.9 अवतिष्ठति (Dn1 Dn3 °त); G4 अवशिष्यते; G3 पतिष्यति; Ca व्यव-तिष्ठते; Cd as in text.

11 K3 om. 11. — ab) K1 च (for तु). K1.3 transp. प्रमाणानि and यथोक्तानि, and reads उपसेवते (for अनुपश्यति). — d) D8 स राष्ट्रं (for स राज्यं). K3 D3 °तिष्ठति (for °गच्छति).

12 — Hitopades'a 3. 109. — K3 transp. 12 and 13. — a) D8 राष्ट्रं (for राज्यं). K3 Dn1 D3.4.9 एवं (for एव).

13 K3 transp. 12 and 13. — b) G3 आमिषं (for आयसम्). — c) K3 D5 Ca.ap रूपातिपाती; K3 (sup. lin.) B Dn D3-7 T2 लोभाभिपा(B3 °घा)ती; D2 (by corr.).8.10 G2 रसाभिलाषी (D8 G2 °पाती); T1 G1.3.6 M आहाराभिलाषी; G4 रूपाभिलाषी; Ca.d as in text (Cap लोभातिपाती). — d) D5 D3-6 अपेक्षते (for अवेक्षते).

14 — (var.) Pañcatantra 4. 23, 79; — (var.) Śārṅgadharapaddhati 1308. — ab) K3 transp. शक्यं and ग्रस्यं. B3 transp. ग्रस्यं and ग्रस्तं. K1.2.3 D1.2.3 ग्रासं; Dn3 m वस्तु; D8 गस्य; G4 ग्रस्तं (for ग्रस्यं). D10 G2.3 परिणमेत (for °णमेच्च). Ca.d cite परिणमेत्. — After 14ab, D1 reads 19–20. — c) D3.4.9 G2.4 स्यात्; M च (for यत्). — d) K3 B (except B3) Dn3 D3-7.10 T2 Ca तदाद्यं; D8 तदाज्यं; G3 तथाद्यं. Cd cites अद्यं. T1 तदर्थं स्वादभीप्सितं; G4 तदद्यादभीप्सया (sic); M यत्तदद्यमभीप्सया.

15 b) K1 G3 विचिनोति; B3 उपचि° (for प्रचि°). — c) S (except T2; G4 damaged) तेषां (for तेभ्यो). — d) B1.3 तस्य; D8 चैव (for चास्य). D2 प्रणश्यति (for विन°).

16 a) D1 उपादत्ते; D2 समादत्ते. — d) S (except T2 G2) बीजं (for बीजात्). T1 G1.2.4 M1.2 फलात् (for फलं).

17 c) S (except T2 G2.4) अर्थं (for अर्थान्). — d) G4 विहितं सदा (for अविहिंसया).

C. 5. 1111
B. 5. 34. 18
K. 5. 34. 18

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारम्भ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २१
ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २३
यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २४
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २५
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २६
अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ २७

---

18 ^{a}) K1m पुष्पमादौ; Dn3 T1 (also as in text) G3.5 पुष्पं फलं. D2.9 विचिन्वीयात् (for विचिन्वीत). — ^{b}) G3 M वि(G3 तु)वर्जयेत् (for न कारयेत्).

19 19^{ab} = C. 3. 2342^{ab}. — D1 reads 19–20 after 14^{ab}. — ^{c}) K4 D5 S (except T G2.3) °प्रेक्ष्य (for °चिन्त्य). — ^{d}) D6 G3 धीरः (G5 वीरः) कुर्वीत वा न वा; C3 as in text.

20 D1 reads 19–20 after 14^{ab}. — ^{a}) B1 अनवद्या (for अनारम्भ्या). — ^{b}) G3 कृत्वा; M कृत्यं; Ca. d. 3 नित्यं (as in text). K2.4 D7 तथाकृताः; G3 तथापरे; G5 तथैव च; Ca. d. 3 तथागताः (as in text). — ^{c}) B D (except D1.3) T2 G3 हि (for ऽपि). — ^{d}) D1 भवत्येव (for भवेद्येषु). — After 20, Dn (for the first time) reads 5. 38. 29, and D5 D2–4. 7. 8. 10 (all first time) read 5. 38. 29^{cd} only. On the other hand, S (except G3) ins. after 20:

187* अनर्थे चैव निरतमर्थे चैव पराङ्मुखम् ।,

and thereafter read (for the first time) the lines of stanza 5. 38. 29 as follows:

T1 G1.2	187*, 29^{cd}, 29^{ab}, 29^{cd} (repeated)
T2	187*, 29^{abcd}
G2	187*, 29^{cd}
G4	187*, 29^{ab}
M1.2	187*, 29^{cd}, 29^{ab}
M3.4	187*, 29^{ab}, 29^{cd}, 29^{cd} (repeated).

21 ^{a}) D1 T1 G (except G3) कश्चित् (for कांश्चित्). T1 G1.2 महाप्राज्ञो (for नरः प्राज्ञो). — ^{b}) D3.4 लघूपायान्; T1 G1 M °यत्नान्; G2.4 °शुल्कान्; G5 °मूलं. B3.4 महोदयान्; G5 महोदयं. — ^{d}) D1 विधूनति; G1.2 दीर्घं°; G4 M3 विघ्न° (for विघ्न°).

22 ^{a}) K2 B3 D (except Dn D1.2.6) T G1.2.4 ऋजुः; Cd. 3 as in text. D3 सर्वत्र (for यः सर्वं). — ^{b}) K1 D3–6 T2 प्र°; C3 as in text. — ^{c}) K4 अधि° (for अपि). K3 तं तूष्णीं; Cd तूष्णीकं (as in text). — ^{d}) D3 अपि रज्यंति; D2 अनुरक्षंति; Cd as in text. K3 हि (for तं). — After 22, B D (except D1.7.8) T2 ins.:

188* सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याद्दुरारुहः ।
अपक्वः पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ।

[= (var.) Ādi. App. I, No. 81, line 137 f.; = (var.) C. 12. 5277^{cd}–5278^{ab}. — (L. 1) B2.4.5 D5 D3.10 पुष्पितः स्यादफलितः (for the prior half). Cn सफलः सन् (for फलितः स्यात्). — (L. 2) B4.6 °सदृशो (for °संकाशो). B (except B3) D3–6.8 T2 न (for तु). B1 सीदेत (for शीर्येत), and कस्य° (for कर्हि°).]

23 = (var.) Śārṅgadharapaddhati 1394. — ^{ab}) K3 transp. चक्षुषा and कर्मणा. — ^{c}) B D (except D2) T2 G3 transp. लोकं and यः. K4 लोके; Ca. d लोकं (as in text). — ^{d}) K3 (m as in text) स राज्यमधितिष्ठति; M तस्य (M1.2 ततो) लोकः प्रसीदति.

24 ^{a}) K3 यतस् (for यस्मात्). K4 D3 M त्रसंति. — ^{d}) K4 D5 D1 T1 G1.2 transp. लब्ध्वा and स.

25 ^{b}) T1 G1.2 प्राप्यापि; G3.5 लब्ध्वा च (G5 अपि). G4 लब्धवान् (for प्राप्तवान्). K3 Dn D6 M कर्मणा (for तेजसा). — ^{c}) D5 वज्रं (for अभ्रं). T1 G2 अभ्येत्य (for आसाद्य). — ^{d}) B4 D8 D1 अनयस्थितः; G3 अपथे स्थितः; Cd. 3 अनये स्थितः (as in text).

26 ^{b}) D1 आत्मनः (for आदितः). — ^{d}) Dn3 D2.4.8 G3 भूति(D1 °मि)वर्धिनी; Dn3 D5 G3.4 भूरिवर्धनी;

27 ^{b}) D3–6.8 T G (except G3) om. च. — ^{c}) K1.4 B3 D2.4 °चेष्टते; D6 °चरते; Ca. d. 3 °वेष्टते (as in

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २८
धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ २९
अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।
संचिन्वन्धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३१
गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३२
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ३३
यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ ३४
एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३५
पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।
पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३६
सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३७
मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्रक्ष्यत्यनुक्रमः ।
अभीक्ष्णदर्शनाद्गावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ३८ C. 5. 1153 B. 5. 34. 40 K. 5. 34. 41

---

text). — [d]) K_3 अप्राबाहितचर्मवत्.

28 [a]) G_3 M transp. यत्नः and क्रियते. B_3 $D_{5.8}$ कर्तव्यः (for क्रियते). — B_3 om. 28[ab]. — [b]) B (B_3 om.) D (except $D_{1.2.7.9}$) T G परराष्ट्रविमर्दने. — [d]) M स्वराष्ट्रपरिरक्षणे.

29 [a]) K_1 $D_{1.2.7.9}$ S (except T_2 G_3; G_4 damaged) राष्ट्रं (for राज्यं). K_3 (by corr.; orig. as in text) विंदेत; D_3 विविदेत; T_2 वीक्षेत. — After 29, G_3 repeats 25 with v. l. [प्राप्यापि (for प्राप्तवान्); and अनवस्थितः (for अनये स्थितः:)].

30 [b]) K_3 B (except B_1) Dn $D_{8.9.10}$ T_2 °जल्पतः; $C_{a.d.s}$ °सर्पतः (as in text). T_1 G (except G_3) बालादपि सुभाषितं. — [d]) S (except G_3; T_2 by corr.; orig. as in text) पांसुभ्यः (for अश्मभ्यः).

31 [a]) D_3 D_1 अप्याहृ(D_1 °हि)तानि. B Dn D_3 $D_{8.9.10}$ T_2 सूक्तानि (B_1 सुमतं); T_1 G (except G_3) M महतां (for सुधियां). — [b]) M सुमतानि (for सुकृ°). — [c]) K_4 विचिन्वन्; $C_{d.s}$ as in text. D_{51} D_1 वीर (for धीर). — [d]) $K_{1.3}$ D_8 शालाहारी; K_2 $G_{2.4.5}$ M सला°; D_3 शिलाहारः; $C_{a.d.s}$ as in text. $K_{1.2.3}$ D_3 शालं; $G_{2.4.5}$ M सलं; $C_{a.d.s}$ as in text.

32 =(var.) Pañcatantra 3. 64; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1448; =(var.) Vikramacarita (ed. F. Edgerton) SR 8. 1 and JR 8. 2. — [a]) $K_{3.8}$ गावः पश्यंति गंधेन. — [b]) K_4 शास्त्रैः (for वेदैः). K_3 D_8 D_{10} बाडवाः; K_4 D_2 पंडिताः; $D_{3.4}$ च द्विजाः (for ब्राह्मणाः). — [d]) G_3 सर्वजंतवः (for इतरे जनाः).

33 =C. 12. 2503. — [b]) T_1 G_1 दुर्दुघा; $C_{a.d}$ दुर्दुहा (as in text). — [c]) Dn D_8 अथ वा (for अथ या). T_1 $G_{1.2.3}$ सुदुघा. D_1 गावं; $D_{3.7}$ S (except T_2 G_1) भवति (for राजन्). — [d]) T_1 G (except G_3) transp. नैव and तां. K (K_3 missing) $D_{5.9}$ विनि(D_9 °प्र)तुंजते; Dn D_3 $D_{8-8.10}$ वितुदंत्यपि. D_1 नैव तद्धि नियुज्यते.

34 =(var.) C. 12. 2504. — [a]) T G (except G_3) प्रणमते; C_d as in text. — [b]) T_1 $G_{1.2-3}$ M तत्र (for त्वपि). $K_{1.2.4}$ $D_{1-4.7-9}$ T_2 G_3 न तत्संतापमर्हति. — [c]) G_3 न तद्; G_3 नते; M नमेद्; $C_{a.d}$ नतं (as in text). D_4 यत्स्वयं संनमेद्दारु; T_1 $G_{1.4}$ यत्स्वयं नमते दारु. — [d]) $K_{1.4.5}$ Dn $D_{3.4.7.8}$ T_2 न तत्संता(K_4 °द्दा)पयं-त्यपि; S (except G_3; G_4 damaged) M न तत्संनामयेद्बुधः.

35 [a]) K (K_3 missing) D_3 G_3 (before corr.)$_{.4.5}$ वीरः; D_3 धीमान्; G_3 राजन् (for धीरः). — [b]) K (K_3 missing) D_3 प्रणमेत; D_3 यो नमेत (for संन°). — [c]) K_3 B_3 प्रणमति. — [d]) D_3 यो नमेत (for नमते यो).

36 [b]) K_3 अमात्य°; K_3 D (except $D_{1.2.9}$) T_2 G_1 (after corr.) C_{ap} संधि°; T_1 G_1 (before corr.) सुत°; $C_{a.d.s}$ मित्र° (as in text). — [c]) T_2 $G_{2.4}$ M transp. पतयः and बांधवाः. G_3 तथा वै (for पतयो). T_1 G_1 देवताः; G_3 पतयः; $C_{a.d}$ बान्धवाः (as in text).

37 [b]) K_4 S (except T_2 $G_{1.3}$) अभ्यासेन; $C_{a.d.s}$ योगेन (as in text). — [c]) K_4 (sup. lin.) लज्जया; D_{52} मृगया; $C_{a.d.s}$ मृजया (as in text). — [d]) D_1 शीलेन; T_1 वृत्तेन (for वृत्तेन).

38 [b]) S (except T_2 G_3) रक्षेत् (for रक्षति). S अनुक्रमात्; $C_{a.d}$ अनुक्रमः (as in text). C_s cites अनुक्रमणं. — [c]) K_4 B D (except D_9) T_2 $G_{1.3}$ C_s अभी-

C. 5. 1194
B. 5. 34. 41
K. 5. 34. 42

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ३९
य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।
सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४०
अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ ४१
विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४२
असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किंचित्कार्यं कदाचन ।
मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४३
गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ४४
जिता सभा वस्त्रवता समाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४५
शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ४६
आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४७
संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥ ४९

क्षणदर्शनं गात्र (D7 T2 G1 °त्र:). — d) K1.2.4 D8 G3 रक्षेत् (for रक्ष्या:). K (K3 missing) B1.3 Dn2 Ds2 D8 Cap कुचेलता; Dn1 कुचेन च; D2 G3 कुशीलता. D1.3 स्त्रियो रक्ष्यत्वचेलता. Ca.d.8 cite अचेलता.

39 a) B3 वृत्तिहीनस्य; D3 हीनवृत्तानां (for वृत्त°). — b) K2.4.5 B2.4 Dn2 Ds2 D5.7 अंतेषु; D1 S (except T2 G2) अन्येषु (for अन्त्येषु). S (except T2 G2-4) च (for हि). D10 अंतावसायिजातानां.

40 a) K3 ईर्ष्यालु:; G3.5 यस्यैषा; G4 यं रक्षय: (for य ईर्ष्युः). K5 B D (except Dn2 D3 D5.8) T2 G2 ईर्षुः; Cd.8 ईर्ष्युः (as in text). — b) K1.4.5 G4 transp. रूपे and वीर्ये. K1.4 D1 T1 G (G4 damaged) M1 (sup. lin.) कुलेन्वये (for कुला°). — c) G4 शीले (for सुखे). D1 °संस्कारे (for °सत्कारे). K (K3 missing) Dn2 D5 D2.6.8.10 T G3 M1.2 सुखसौभाग्यसत्कारे (K1 °संस्कारे). — d) G3 M तस्य चाधिर्निरंतर:.

41 b) D3 तु (for च). T1 G1.4.5 विसर्जे° (for विवर्जे°). — d) Cd येन माद्येत तत्पिबेत्!

42 a) K1 (by corr.).4.5 B (except B3) D (for D3 see below) T2 G2 transp. एते and मदा:. K1 (orig.).2 D3 एते मदा मदांधानां. — d) K1 त एव हि (for एत एव).

43 a) K3 प्रार्थिता:; B3-5 Dn D8 D2-8.10 T2 -अभ्य- (D10 -भ्य)र्चिता:; D1 G3 ह्यर्थिता:. Cn cites अर्थिता:. — b) B D (except Dn2 D1.3.7.9) T2 कश्चित्कार्यं (for किंचित्कार्यं). — After 43ab, B1 D6.8 T2 ins.:

189* तावच्च तस्य सुकृतं किंचित्कार्यं कदाचन ।

— d) B1 D3 G3 इति; T2 G1.4.5 चापि; Ca.d अपि (as in text).

44 a) S (except T2) एवात्मन:; Ca.8 आत्मवतां (as in text). D3 असंत: संतमात्मानं. — b) D3 * * संभावयत्सुत. — cd) D3 आत्मनो हि गति: संत: संत एव सतां गति:!

45 a) T1 G1.3.5 transp. जिता and सभा. D1 वसु°; G4 शास्त्र° (for वस्त्र°). — b) K (K3 missing) B3.4 Dn D3-8.10 T2 G2 मि(K2.4.5 D7 G1 मृ)ष्टाशा; B1.2.5 °धनाशा; D3 G3 सुखाशा; D1 सधना (for समाशा). — d) G4 अर्थ° (for शील°)!

46 b) D2.5.9 तद्यदास्य; M तच्च यस्य (for °स्येह). K1 (after corr.) न विद्यते, (before corr.) न विंदति (for प्रणश्यति). G4 तच्चास्य विप्रण°. — d) Ds2 D8.10 च (for the second न).

47 b) B1 D6.8.9 गोरसोत्तमं; B3 गोरसं परं; Ca as in text. — c) Hypermetric! K1.3.4 तैलप्रायं; K5 B3-5 Dn T2 (m as in text) G3 तैलोत्तरं (Dn1 °मं); B1.2 तिलोत्तमं (B2 °रं) (for लवणोत्तरं).

48 b) B1 D2.4.9 जना: (for सदा). — d) D3 सदा (for सा च). — K4 repeats 48 with v. l. [संपन्नतरं (for °तरं), and मत (for क्षुत्).]

49 a) D3 गेहे; Ca लोके (as in text). — c) K5 D3 च (for तु). K2 काष्ठान्यपि हि जीर्यंते; B Dn D8 D2-8.10 T2 G1 जीर्यंत्यपि हि (B1 Ds1 D2-8 T2 तु) काष्ठानि; G3 दरिद्राणां महाराज. — d) D1 ह्यपि (for अपि). K4 T1 G1.2.8 काष्ठादि (K4 °नि); D1 काष्ठोपि; M काष्ठं च (for काष्ठं हि). M जीर्यंति (for जीर्यंते). K5 B3-5 दरिद्राणां तथोदरे (K2 °णां तु भारत); K5 G2.4 काष्ठमश्म च

अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ५०
ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।
ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥ ५१
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५२
यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना ।
आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराड् ॥ ५३
अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ५४
आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ५५
वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५६

रथः शरीरं पुरुषस्य राज-
न्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
तैरप्रमत्तः कुशलः सदश्वै-
र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५७

एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ५८
अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।
इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ५९ C. 5. 1135 B. 5. 34. 61 K. 5. 34. 62

(G3 °ष्ठमदमापि; G4 °ष्ठं चाक्ष्मापि) जीर्यते. B1.6 Dn Ds D2–8.10 T2 दरिद्राणां महीपते. Cd cites 49d as in text! — After 49, K3 D7 ins.:

190* यथा यथा महत्तन्त्रं विस्तरश्च यथा यथा ।
तथा तथा महद्दुःखं सुखं तु न तथा तथा ।

50 a) B1.2.6 Ca अवृत्तेः; T1 G1–4 M अशनात्; Cd.s अवृत्तिः (as in text). K2.4.6 D1–4.7.10 T2 अ(D1 म)वृत्तिभयम्. G5 अशनाद्भयं तु मंदानां (hypermetric). — c) D1 तु सत्वानां; D3 मनुष्याणां; G5 तु सर्वेषां (for तु मर्त्यानां). — d) K1 D8 अप(D9 °व)मानान्महद्भयं; M (M1 inf. lin. as in text) अवमानभयं भयं.

51 a) D1.8 ऐश्वर्यप(D8 °स)दमाविष्टाः; S ऐश्वर्यमत्ताः (G3 °मदाः) पापिष्ठाः; Cn.s °मदः पापिष्ठो; Cd as in text. — b) K1.2.4 D9 मदा मद्य(D8 -व्यान)मदादयः; D2 मद्यपान°; S मधु(T2 °द्य)पानमदादपि. — c) T2 तु (for हि). M ऐश्वर्यमदमत्तानां. — d) K1.2.4 D1.8 विमाद्यति (D2 °ते); D9 विरुध्यते (for विबुध्यते). D8 नोपतित्वाव-बुध्यते; T1 G नाप(G4 न हि)तिष्ठति (G3 °हैत) कुत्रचित्; M गतिरूर्ध्वा न विद्यते. — After 51, G8 repeats 51cd, with v. l., as in M.

52 b) K2(m as in text) असंयुतैः; Ca.d अनिग्रहैः (as in text). — c) D1 नीय°; D2 श्राम्य°; G1.2.4 M तप्य° (for ताप्य°). D1 G4 लोके (for लोको).

53 b) B Dn Ds D1–4.7.8 T2 Cn आत्मकर्षिणा; D5.6 अनु°; D9 अप°; D10 °वर्तिना.

54 =(var.) 5. 127. 27 (cf. v. l. 55). — a) B2.4 Dn2 D2.4.10 यथात्मानं; G5 यमा° (for य आ°). — c) K D2.7 G2 अजितात्मा; B1 अमित्रात्मा; D1 अमात्यान्मि- (for अमित्रान्वा). D8 अमित्राश्चार्थतोमात्य:.

55 =5. 127. 28 (cf. v. l. 54). — b) K1 (before corr. as in text) उपदेशेन; B2–6 T2 (before corr.) Cn द्वेष्यरूपेण; B1 Dn D2–6.8 द्वेष°; D5 देशे कालेन; G2.5 शम°; Ca.d.s देश° (as in text). ※ Ca: दृष्टरूपेणेत्यसम्यक् । ※ — c) M मित्राणि (for अमात्यान्). M1.2.4 अमात्यान् (for अमित्रान्). — d) K1.4 क्रमेण; K2 ततोऽन्यं (for न मोघं). D9 न स मोघं जिगीषति; S (except T2 G3) नियतः कुरुते वशे; Cs as in text.

56 =5. 127. 29. — a) K2 B D (except D1–4.7) T2 G2 जितात्मानं (for °मात्यं). — b) K1 m (orig. as in text) D5 D10 Cs विकारिणं (D5 Cd.s °णां); Ca विकारिषु (as in text). — c) D2.5.8 वीरं; D2 शूरं; S (except T G1.2) दान्तं (for धीरं). D5 D10 अत्यर्थं (for अत्यन्तं).

57 =(var.) C. 3. 13942. — a) K (K3 missing) D1.7.8 G3 सर्वं; D5 स्थूलं; T1 G5 M दृष्टः; G5 दृष्टं (for राजन्). — b) T1 G2 यंता च; G5 यंता (for नियन्ता). D10 एव (for अस्य). D8 अस्य वाहा:; T1 G1.3.5 आहुरश्वान् (for अस्य चाश्वाः). — c) K1.2.4 D2(orig.).8 कुशलैः; K4 B Dn2 D5 D1–7.8(by corr.).10 T2 G2 कुशली (for कुशलः). D8 G5 सदाश्वैः. — d) G5 कृती (for सुखं). K3 (orig. as in text) D1 M यथैव; T1 G1.5 स एव; G2 सदैव (for रथीव). D8 G5 वीरः (for धीरः).

58 =(var.) 5. 127. 26. — a) D8 अपि गृहीतानि; M (inf. lin. as in text) अनुगृही°. — c) D1 अयनाद्यै (for अविधेया). — d) B2 D8 D1.2.10 हयाः पथिषु सारथिं; S (except T1 G2; G4 damaged) सरथं सारथिं हयाः.

C. 5. 1155 B. 5. 34. 62 K. 5. 34. 63 धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६०
अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६१
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६२
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६३
समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान्योऽधिगच्छति ।
स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६४
यः पञ्चाभ्यन्तराञ्शत्रूनविजित्य मतिक्षयान् ।
जिगीषति रिपूनन्यान्रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६५
दृश्यन्ते हि दुरात्मानो वध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६६

असंत्यागात्पापकृतामपापां-
स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ६७

निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ६८
अनसूयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।
दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ६९

---

59 a) ❀ Ca: आद्यन्तमिति च पाठः । ❀ D_5 अर्थवत्; Ca. d. s अर्थेशः (as in text). — b) $B_{3.5.6}$ D_{n1} D_7 अनर्थवत्; Ca. d. s as in text. — c) M_{3-5} इंद्रिय-. $K_{3.4}$ D_7 G_2 प्रसृतैः; K_4 B D_n D_5 $D_{8.9.10}$ T_2 अजितैः; T_1 $G_{1.3-5}$ प्राकृतः; Cd. s प्रसृतः (as in text). — d) T_2 G_1 स (for सु-).

60 c) D_7 श्रीधनप्राणदारेभ्यः; T_1 G (except G_2) $M_{1.2}$ श्रीप्राणराष्ट्र°; $M_{3.4}$ °धान्येभ्यः. — d) K (K_2 missing) सोचिरः (for क्षिप्रं स); cf. 54d. G_2 परिभूयते (for °हीयते).

61 d) D_5 G_3 (by corr.) भ्रश्यतीह (for भ्रश्यते हि). $B_{1.2}$ भ्रश्यतीह न संशयः.

62 a) K_3 आत्मनो मानमन्वि°; D_7 G_2 आत्मानं ह्या(G_2 आ)त्मनान्वि°. — b) D_5 यतः; D_1 रतः; T_1 G (except G_2) शुचैः; M हितैः (for यतैः). K (K_2 missing) आत्मानमवसादयेत्. Ca cites 62a, and Cd cites 62ab as in text. — 62cd =(var.) 1. 67. 7ab; Gītā (Vulg.) 6. 5cd. — c) K_3 आत्मनो बंधुरात्मैव; $K_{4.5}$ B D (except D_{n2} $D_{1-4.8}$) T_2 आत्मा ह्येवात्मनो बंधुः. — d) M_{3-5} गतिः (for रिपुः). $K_{3.4.5}$ G_2 रिपुरात्मैव चात्मनः. — After 62, $K_{4.5}$ (om. line 2) B ($B_{1.3.4}$ om. line 2) D (D_2 marg.; D_9 om. line 1) T_2 ins.:

191* बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ।
स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥

[(L. 1) =(var.) Gītā (Vulg.) 6. 6ab. D_{n2} D_2 transp. एव and आत्मा. — (L. 2) K_4 नियमो; D_5 D_8 (by corr.).6.9 अनियतो (for the second नियतो).]

63 =(var.) 5. 127. 30. — a) K_2 (m as in text) छिद्रात्मनेण; Ca. d. s as in text. D_{n1} च; D_5 $G_{3.5}$ एव; Ca. n. s इव (as in text). — b) $K_{1.4}$ D_n D_5 $D_{2.3.4}$ (by corr. as in text).7.8.10 G_3 Ca. d. s उभू; Cap उभौ (as in text). — d) T_1 $G_{1.3}$ द्वौ (for तौ). D_5 प्रदानं; D_1 G_2 विज्ञानं; Ca. d as in text. K_3 तौ ज्ञानमवलुंपतः.

64 a) D_2 प्रसमीक्ष्य; Ca. d. s समवेक्ष्य (as in text). $K_{1.2.3}$ D_7 T_1 G_1 हि (for इह). — b) $D_{3.4}$ सभां राज्ञोधि°.

65 a) G_2 पंचाभ्यंतरजाञ्छत्रून्. — b) G_4 विनिर्जित्य (for अविजित्य). B D_n $D_{8-8.10}$ T_2 Ca. p. s मनोमयान्; G_2 M मनीषयान्; Ca. d as in text. — c) G_2 जिगीषते. K_3 विजिगीषति वै बाह्यान्. — d) G_2 M आपदो; G_4 नृपाश्च (for रिपवो). G_4 $M_{3.4}$ (inf. lin. as in text) अपि (for अभि-). K_3 सोचिरस्तैर्विजीयते.

66 K_3 om. 66–71. — a) $D_{5.6}$ च (for हि). $B_{3.4}$ D_n $D_{2.5.7.8}$ महा° (for दुरा°). — b) K_1 वध्य-कामाः; B $D_{1.2.3.5.9}$ G_2 बध्यमानाः; T_1 $G_{1.3}$ वर्ध्यंते हि; M मुह्यमानाः. — c) K_1 अनैश्वर्यात् (for अनीशत्वात्). — d) $K_{1.4.5}$ $D_{1.3.7}$ G_2 चित्तविभ्रमैः; B (except B_4) D_5 $D_{8-6.10}$ T_2 राज्यविभ्रमे; T_1 $G_{1.3-5}$ M °विप्लुताः.

67 =(var.) C. 12. 2797. — K_3 om. 67 (cf. v. l. 66). — b) D_1 स्पृशति. D_{n2} D_{10} T_1 G_3 $M_{3.5}$ मिश्रभावात्; D_8 अपि भारत (for मिश्र°). — c) D_{n2} G_2 M_2 मिश्र°; D_8 (m as in text) मिथ्या° (for मिश्र°). — d) D_7 T_1 G_1 संगं (for संधिं).

68 K_3 om. 68 (cf. v. l. 66). — a) K_4 अविजित्य ततः शत्रून्. — b) D_5 $G_{3.4}$ (by corr. as in text) M_2 °प्रयोजनात्; Ca. d. s as in text.

69 K_3 om. 69 (cf. v. l. 66). — b) D_1 नाभिमानिता (for प्रिय°). — d) T_1 $G_{1.3}$ नैव मार्गो (for न भवन्ति).

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत ॥ ७०
आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७१
हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।
शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७२
वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ७३
अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७४
संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७५
कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७६
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७७
यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ७८
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ७९ C. 5. 1175 B. 5. 34. 82 K. 5. 34. 83

70 K_3 om. 70 (cf. v. l. 66). — ^{a}) M_1 (*inf. lin.* as in text).$_{2-5}$ असंरंभः (for अनायासः). K_1 आत्मज्ञानसमारंभः. — ^{c}) D_n सूक्ता; $C_{n.d.s}$ गुप्ता (as in text). D_1 G_3 गुप्तदानं च; $D_{3.4.5}$ मधुरा दानं; C_s as in text. D_2 वाक्शौचमधुरादानं. — ^{d}) K_3 एते हि; D_1 G_4 एतान्; G_5 एषाम् (for एतानि). $K_{1.4}$ $B_{1.2.4.5}$ D_{n1} D_{s2} D_{7-10} M_3 अंतेषु; K_5 अशेषु; B_3 G_4 अन्येषु; D_1 T_1 $G_{1.3}$ एतेषु; G_5 एतानि; $C_{a.d.n}$ अन्त्येषु (as in text). $D_{3.4.9}$ कुत्स्नशः (for भारत).

71 K_3 om. 71 (cf. v. l. 66). — ^{b}) D_1 बुधं (for बुधान्). $K_{1.4.5}$ $D_{3-6.9-10}$ विहिं(K_1 D_8 $^{\circ}$ह)सन्त्यबुधो बुधान्; M हिंसयन्त्यबुधा बुधं.

72 ^{b}) K_1 राज्ञो; C_s राज्ञां (as in text). — ^{c}) K_3 D_3 च (for तु). — ^{d}) D_{n1} D_1 T_1 $G_{1.3}$ बल$^{\circ}$ (for गुण$^{\circ}$).

73 ^{a}) K (K_2 missing) D_7 G_3 भे; D_3 M वै (for हि). $D_{2.9}$ $G_{2.3}$ नृपतेः. — ^{c}) K_3 अर्थ्यं वचो; K_5 B_2 अर्थयुक्तं. K_4 च चित्रं; D_3 पवित्रं; C_s विचित्रं (as in text). — ^{d}) K_5 $B_{1.3}$ $D_{7.8}$ G_5 भाषितं (for भाषितुम्).

74 D_2 om. 74-75; B_1 om. 74^{ab}. — ^{a}) B_2 अभ्याहरति; G_3 असौ वहति. — ^{b}) $K_{1.4}$ B_{2-4} D_{n2} $D_{1.3}$ विविधं; $K_{3.5}$ D_7 सततं (for विविधा). — ^{c}) D_1 सा वै दुर्भाषिता; G_3 सुभाषितेतरा (for सैव दुर्भा$^{\circ}$). — ^{d}) G_1 M $^{\circ}$कल्पते (for $^{\circ}$पद्यते).

75 =(var.) C. 13. 4987; =(var.) Pañcatantra 3. 112. — D_2 om. 75 (cf. v. l. 74). — ^{a}) $K_{1.4.5}$ $D_{3.5}$ G_3 दुखुणा (for शरैर्). K_3 B D_n D_3 $D_{5-7.9.10}$ T_2 रोहते सायकैर्विद्धं. — ^{b}) D_5 (after corr. as in text).$_4$ वनं (for वनं). — ^{c}) $K_{3.5}$ D_3 D_1 बीभत्सुं (D_1 $^{\circ}$त्सुः); $C_{a.d.s}$ बीभत्सं (as in text).

76 =C. 13. 4988. — ^{a}) B D (except D_n D_2 $D_{3.5}$) $G_{3.5}$ कर्णिनालीकनाराचान्; D_{n2} D_2 $^{\circ}$नालिकनाराचाः; $C_{a.d}$ as in text. C_n cites कर्णी नालीकः, C_s कर्णिः नालिकाः नाराचाः. — ^{b}) K_{1m} T $G_{1.5}$ M निःसरंति; $G_{3.4}$ निष्पतंति; C_a निर्वहंति; $C_{d.s}$ as in text. $D_{3.4}$ शरीरिणः (D_5 $^{\circ}$णां); G_3 शरीरगाः. — ^{c}) D_1 $^{\circ}$शरः (for $^{\circ}$शल्यः). D_2 सेन (for तु न). G_1 न निर्गंतुं (for न निर्हर्तुं). K_5 न वाक्शल्यस्तु निर्हर्तुं. — ^{d}) K_3 स्वादुर्हरो (for हृदिशयो). — K_3 repeats 76^{cd} in marg. with v. l. as above.

77 =(var.) 1. 82. 11; =(var.) C. 2. 2192; =C. 12. 10999; =(var.) B. 13. 104. 32. — ^{a}) K_1 (after corr., as in text) निःसरंति (for निष्पतन्ति). — ^{b}) D_6 राजन्हतः (for यैराहतः). — ^{c}) D_8 (before corr., as in text) हे; D_{10} वा (for ना-). K_3 D_2 वै; D_3 ये (for ते). — ^{d}) D (except D_{1-4}) T_2 G_2 परेभ्यः (for परेषु).

78 =(var.) C. 2. 2679; =(var.) Śukasaptati (*text. simpl.*), p. 29. — ^{d}) B D_n $D_{3-6.8-10}$ T_2 G_2 $C_{s.ap}$ अपा(B_1 $D_{4.6}$ T_2 $^{\circ}$वी)चीनानि; T_1 $G_{1.3-5}$ M अपनीतानि; $C_{a.d}$ as in text. $K_{1.3}$ (m as in text).$_4$ न स पश्यात्मनो हितं. — After 78, K_3 ins. 192* (cf. v. l. 79).

79 =(var.) C. 2. 2680; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1319; =(var.) Pañcatantra (*text. simpl.* ed. Kielhorn and Bühler) 3. 184. — ^{b}) K_3 D_8 T_1 समुप$^{\circ}$; K_3 $D_{1.7}$ G (except G_2) पर्युप$^{\circ}$; M_3 प्रत्यव$^{\circ}$

C. 5. 1177 B. 5. 34. 18 K. 5. 34. 84

सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८०
राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८१
अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८२
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १
विदुर उवाच ।
सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।
तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४

(for प्रत्युप°). — c) G3 नयरूपेण (for नयसंकाशो). — d) B3 G3 उप° (for अप°). M बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति. — T1 G1.4.5 ins. after 79: K2, after 78:

192* न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥

[=(var.) 5. 35. 33. — (L. 2) K2 सद्बुध्या ये जयंति (for बुद्ध्या संयो°).]

80 b) B D T2 G3.6 भरतर्षभ (for तव भारत). — c) D5 निरो° (for विरो°). — d) K3.5 तत्वं; D8 न त्वं (for न च). K3.5 नैव; D8 चैव; B Dn D2-4.7.10 T G एना(T1 G3 °ता)न् (for एनाम्). K1 अवकुध्यसे; D5 D10 अवमन्यसे; D7 G3.6 भावबुध्यसे; D2 अनुबुध्यसे.

81 81ab=(var.) 5. 88. 21ab; =line 1 of 168*. — a) B3.4 Dn1 D8 D1.5.6.9 G3.6 M राजलक्षणसंपन्नः (D1 °युक्तः). — b) D8 अधिपो (for अपि यो). M3 सं- (for यो). — c) D8 (sup. lin.).9 पुत्राः; G3 श्रेष्ठाः; C3 शिष्यः (as in text). Ca cites शासिता. T1 G चैव (G2 वै तु) (for सोऽस्तु). K1.4.5 शिष्यस्ते शाधि तस्मात्वं (K1 °त्वं).

82 a) K (K3 missing) D2-3 G3 अतीव; Ca अतीव (as in text). K2 स च; D8 शत्रुः (for सर्वान्). — b) Cn भागधेये; C3 °दैव- (for °धेय-). — c) D1 पूजया (for प्रज्ञया).

83 a) K2 B D (except D5.8) T2 G3 Ca.d.s transp. आनृशंस्यात् and अनुक्रोशात्. — d) D2 T1 G1.4.5 तितिक्षते. — Ca reads 83cd as in text.

Colophon. K3 missing. — Sub-parvan: K2.4 संजययान; B Dn D5 D3-6.8.10 T2 M प्रजागर; G3 विदुरप्रजागर. — Adhy. name: K1.2.5 D1.3.7 G3 विदुरवाक्यं; K4 विदुरवाक्र (sic); T1 G1 हिताहितविवेकः; M हितोपदेशः (M3 °शं). — Adhy. no. (figures, words or both): K1 D5 33; K3 2 (of प्रजागरपर्व?); D6 (sec. m.) 31; D7.8 S 34 (M 35). — S'loka no.: K2 78; K5 83; Dn D8 86; G3 87; M3 84.

35

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 K4 om. 1. — d) K1.2 (before corr. as in text) B (except B4) D1 हि; D9 प्र- (for इह). K3 G3 भाषते; D1 शंस मे.

2 a) D3.4.9 G2 च; D7 यत् (for वा). K1.4 G3.6 M सर्ववेदेषु वास्त्रा(K4 °वास्मा)नं. — b) D5 (m as in text) °तीर्थेषु (for °भूतेषु). K2 B3 D2 G1 वा (for च). — c) B Dn D5 D3.6.8 T2 स्वेते; D3.4 ह्येते; D10 चैते (for एते). G (except G2) M उभावेतौ समौ स्यातां. — d) K1.2 D1.10 G3 Cd तु; K4.5 Dn1 D7-9 च; Ca वा (as in text).

3 b) K2 स्वेषु तेषु च; D7 तेषु भारत (for सततं विभो). — d) G3 अवाप्नुहि (for °प्स्यसि).

4 b) K5 B1 Dn D8 D6.7.10 T2 लोके प्र- (for लोकेषु). T1 G (except G3) M लोके भवति भारत.

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५

केशिन्युवाच ।

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ।
अथ केन स पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ६

विरोचन उवाच ।

प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ७

केशिन्युवाच ।

इहैवास्स्व प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ ८

विरोचन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि संगतौ ॥ ९

सुधन्वोवाच ।

अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्रादेऽहं तवासनम् । C. 5. 1195 B. 5. 35. 14 K. 5. 35. 16

— c) D3–4 T3 पुरुषव्याघ्रः; G3–5 M °श्रेष्ठ (G1 M1 °श्रेष्ठः).

5 d) K3 महात्मनः; D8 सुधन्वनः. — After 5, Dn D3 (marg.).3.4.5 (marg.).8 T3 ins.:

193* स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ।
रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकाम्यया ।
विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ।
प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ।

6 a) D8 ब्राह्मणः. K3m D2.7 वै; M3.4 स्विद्ध; Ca.d.8 स्वित् (as in text). — b) G1 (before corr.).3 च; G3.4 स्तु: (for स्वित्). — c) Dn1 D3–5 T3 (before corr.) अस्य (for स). K4 G3 पर्यंके; C8 पर्यंकं (as in text). S (except G2; T2 by corr.) इदं (M3–5 इमं) व्यवस्य पर्यंकं. — d) K3 नाधिगच्छति; K4 नानु°; D1 ह्यधि°; D3 वाधि°; S (except T3 G3) -न्यधिरोहतु.

7 After the ref., K3 reads 9. — a) Dn1 D1.3 M3 प्रजापत्याः (D3 °त्यां). B3 Dn D2.4 T3 तु वै; D3 -स्य वै; D5 G (except G3) M वयं (for हि वै). — b) D3 सदा; S (except T3 G3) सर्वे; Cd वयं (as in text).

8 a) K3 अथ; K3m.5 B Dn D3 D5–8.10 Cap आवां; K4 आस्थ; D1 अप्सु; D5 आस्व; Ca.d आस्स्व (as in text). D3 प्रतीक्षाम; Cd.8 as in text. S (except T3 G3; G4 damaged) इह त्वं वस वै भोगाः (T1 G1 °ग्याः). — b) K1.3.4 D5 उपस्थानं; T1 G3.4 M स्वधर्मो मे; G1 स्वधर्मो मे; G5 स्वाधर्मेह; Ca.d.8 उपस्थाने (as in text). — d) K1.4 D8 वा (for वां).

9 K3 om. the ref. and reads 9 after the ref. of 7. — b) M3 यथार्थं (for यथा त्वं). G3 अभि- (for भीरु). M वक्ष्यसि (for भाषसे). — c) S (except T3 G3) उभौ (for एव). — d) K3 M द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि). — After 9, K1.5 B (except B1) Dn D3 D1.2.5–8 T3 G1 ins.:

194* अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।

[K1 D3 प्रभातायां (for अतीतायां). D7 ततो रात्र्यां व्यतीतायां (for the prior half).]

Dn1 D3.7.8 T3 cont.: K4 D3.4.9 G3 ins. after 9:

195* अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ।

K4 Dn1 D3–4.7–9 T3 cont.:

196* विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः ।
[D3 सह संगतः (for सहितः स्थितः).]

— Dn1 D3–4.9 (all om. line 1) T3 cont.: K1.5 B (except B1) Dn3 D5 D1.2.6 ins. after 194*: D10 (which om. 9cd) ins. after 9ab:

197* सुधन्वा च समागच्छत्प्राह्रादिं केशिनीं तथा ।
समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।
प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ।

[(L. 1) B3.4.5 Dn D5 D8 सुधन्वानं (for °न्वा च). K1 वै; K3 D5 तं; D1 तु; D10 तां (for च). K1 प्रति (for तथा). K3 प्रह्रादिमकनीयसिं; Dn D5 D3.8 प्राह्रा(D5 D8 °ह्ला)दिः केशिनी तथा. — (L. 2) K1.5 तमा° (for समा°). — (L. 3) D3 D1 पाद्या(D3 °द्य)र्घं प्र(D1 च)ददौ (for पाद्यमर्घ्यं ददौ). G3 मनुत्तमं (for ददौ पुनः).]

— T3 G3.5 M ins. after 9: G1, after 194*:

198* एतस्मिन्नन्तरे तत्र सुधन्वा प्रत्यदृश्यत ।
इति होवाच वचनं विरोचनमनुत्तमम् ।

10 S (except T G3 M5) om. the ref. — a) D3.4.9 समालभे; D7 अन्वारभे; Ca.d as in text. K3 अन्वारुहेयं रम्यं वै; S (except T3 G3) आस्स्व तल्पे हि सौवर्णे. — b) K4.5 Dn1 D3.4.8 T3 G3.4 M प्राह्लादे; Dn1 Dn2 D1.9 T1 G1 प्रह्लादे. B Dn D3.10 T3 ते (D3 T3 -हं) वरासनं; D3 D3.4 तव चासनं; S (except T3 G3) ब्राह्मणस्त्वहं. — c) K3 समस्त्वं; D1 एवं त्वं; S (except T3 G3) एकांतं; Ca.d.8 एकत्वं (as in text). K3.5 अनुसंपन्नौ; Ca.d as in text. — d) K4.5 B D (except Dn D1.3.7.8) T3 आसेहं; Ca.d आसेवं (as in text).

C. 5. 1196
B. 5. 35. 14
K. 5. 35. 15

एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥ १०

विरोचन उवाच ।

अन्वाहरन्तु फलकं कूर्चं वाप्यथ वा बृसीम् ।
सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ ११

सुधन्वोवाच ।

पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।
बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंचन बुध्यसे ॥ १२

विरोचन उवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।
सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १३

सुधन्वोवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १४

विरोचन उवाच ।

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
न हि देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ १५

सुधन्वोवाच ।

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

---

11 G3 om. 11^{a}–13^{b}. — a) K1.5 D2.3 अथा(D3 °ध्या)हरंतु; B Dn D5 D8.9.10 तवाहरेंते तु; T3 हरंतु कूर्चं (for अन्वाहरन्तु). Cd.n cite अधः. K3 D2.7.8 T3 फलकीं; B (except B4) D5 फलकीं; Ca.d.s as in text. K5 D8.9.9 तवाहं फलकं मह्यन्; D1 अथाह तृचफलकं; T1 G (G3 om.) M हरन्तु फलकं (T1 G1 M4.5 °कां; M3 °कौ) कूर्चं. — b) T3 बर्हीं; Ca.d.s कूर्चं (as in text). K1.2.4 D7 तृणीं; K4 B1–3.5 Dn1 D5 D4.6.9.10 C3 वृषीं; B4 D3 Cn वृसीं; D1.2.3 T3 Ca.d वृषीं (for बृसीम्). T1 G (G3 om.) M तथा तु(T1 °थ्य; M3–5 तु)स्तरणानि च. — After 11^{ab}, D1 ins.:

199* न मत्तो ह्यधिकोऽसि त्वं गुणतो जन्मतोऽपि वा ।

— c) Dn2 transp. सुधन्वन् and न. — d) K3 समासितुं; D1 समासनं; D10 सहा°; Ca समा° (as in text). S (except T3; G3 om.; G4 damaged) सहासीना (T1 G3 °सिद्धा) मया सह.

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 11); Dn1 om. 12–13. — After the ref., K3 D2.8 ins. the foll. stanza (which is reproduced in some of the old printed ed.):

200* पितापुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ द्वौ च पार्थिवौ ।
द्वौ चैव वैश्यौ शूद्रौ च न त्वन्याविति स्थितिः ॥

[(L. 1) Bom. and Kumbh. ed. क्षत्रियावपि (for द्वौ च पार्थिवौ). — (L. 2) D1 द्वावेव वैश्यौ द्वौ शूद्रौ (for the prior half).]

— a) B D (except D1.2.7) G1 (before corr. as in text) M4 हि (for अपि). M (except M3) सहा° (for समा°). — b) K3 उपासीते च; T1 G1 उपासीतापि; G2.4 M उपोपासीत (for उपासीतैव). G6 विपणा चास्तु केशिनी. — c) K4 D6 सुखोषितो (for सुखैधितो). S (except T3; G3 om.) बालो गृहेषु सुखितो. — d) K1 D7 बोधिषि; K4 D9 जानासि; D1 बुध्यसि (for किंचन). K1.4 D1.7.8 किंचन (for बुध्यसे). K3.5 बुध्यसे त्वं न किंचन; G6 न त्वं किं नावबुध्यसे.

13 Dn1 om. 13 (cf. v. l. 12); G3 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). — a) = 14^{a}. G6 चैव गावः; G5 च गवाश्वान्; M मधुपर्कं (for च गवाश्वं). — b) K5 D1.2 असुरे पुनः (for असुरेषु नः). K1 D7.8 च (for नः). — c) K2 D7 विपणं (for विपणे). T1 G4 M (M1 inf. lin. as in text) तस्य नः (T1 सः) कृत्यं (for विपणे तेन). — d) = 14^{d}. G3 प्राज्ञं; G5 प्राज्ञान् (for प्रश्नं). K3 Dn1 D5 m. 10 G5 पृच्छामहे (G5 °म ये); M1 (sup. lin.).2 गच्छाव ये (for पृच्छाव ये). K3 विदुं; Dn1 D10 त्रिवर्गं (for विदुः). Cd cites ये विदुः.

14 T1 M4 om. 14; D8 om. 14^{bcd}. — a) = 13^{a}. G5 सुवर्णं (for हिरण्यं). G5 M1–3 चैव गावः; G6 च गवाश्वान् (for च गवाश्वं). — b) K1 Dn1 D5 D2.7.8 T3 G5 M3 तथा (for तव). G5 विरोचनः (for विरोचन). — c) G1.5 M (M1 inf. lin. as in text; M3 om.) प्राणयोरेव नः कृत्यं. — d) = 13^{d}. K3 पृच्छामहे; G1.5 M1 (inf. lin. as in text).2.3 गच्छाव ये.

15 a) K1 B1 D7 T3 तौ वै; K2 तौ च; K4 तं तौ (for आवां). D8 आवां क्व नु गमिष्यामः (sic); T1 G1.2–6 M ते वयं (G4 तावावां) क्व गमिष्यामः. — b) = 16^{b}. G4.5 M (M1 inf. lin. as in text) एवमंतरे (for विपणे कृते). — c) K3 B D (except D1.7–8) तु; T3 तु (for हि). D8 अवस्थाता; T1 G1.2.4.5 M (M1 inf. lin. as in text) संस्थानं; G6 अधिष्ठानं (for अहं स्थाता). — d) T1 मनुष्येष्विह तिष्ठतः; G1.2.5 M (M1 inf. lin. as in text) मनुष्येष्विह (G1.5 °षु हि; G6 °षु च) तिष्ठतः (G5 °ति).

16 K4 om. 16. — a) D8 प्रह्लादं नौ (for पितरं ते).

पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत् ॥ १६

प्रह्लाद उवाच ।

इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।
आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ १७
किं वै सहैव चरतो न पुरा चरतः सह ।
विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ १८

विरोचन उवाच ।

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।
प्रह्लाद तत्त्वां पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदीः ॥ १९

प्रह्लाद उवाच ।

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।
ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २०

सुधन्वोवाच ।

उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम ।
प्रह्लाद त्वं तु नौ प्रश्नं तथ्यं प्रब्रूहि पृच्छतोः ॥ २१ C. 5. 1206 B. 5. 35. 27 K. 5. 35. 28

T1 G2.3 गमिष्यामः. — b) = 15b. S (except T2 G2) एवमंतरे (for विपणे कृते). — c) D7 तु (for हि). K1 पुत्रस्यापि हिते प्रश्नं; K3 पुत्रस्य हेतोरपि सः; S (except T2 G2) अपि पुत्रस्य चेत् (G4 वै) हेतोः. — d) K1 B1.3-5 Dn2 D3.5-7.9.10 T G1.3 प्रह्लादो (as in text); the rest प्रह्रादो. — After 16, K2.4.5 D (for D2 see below) T1 (om. line 2).2 G (G4 damaged; all G om. line 2) M1 (om. line 2) ins.:

201* विदुर उवाच ।
एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।
विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादो यत्र तिष्ठति ।

[(L. 1) K2.5 T1 G2-5 M1 om. the ref. K2.5 D7 T1 G M1 एवमुक्त्वा गतौ तौ तु (K2.5 ततस्तौ; D7 गतौ शीघ्रं); K4 D8 D10 एवं कृतमानपणौ; D2 एवं विपणमास्थाय; D5 एवं कृतपणौ तौ तु; D6 T2 एवं कृत्वा तु तौ क्रुद्धौ (for the prior half). K2.5 प्रह्लादं प्रतिजग्मतुः; D1 प्रह्लादस्यांतिकं गतौ; D3-5.8-10 T2 क्रुद्धौ (D3.4.8 उभौ; D9 तौ तु) तत्राभिजग्मतुः; D7 प्रह्लादस्य निवेशनं; T1 G (G4 damaged) प्रह्लादं दितिनंदनं (for the posterior half). — (L. 2) D3 D5.6 प्रह्लादो. D7 -प्यत्र (for यत्र). K2.5 विरोचनस्तु प्राह्लादिः सुधन्वांगिरसश्च यः (K5 सः); D1 सुधन्वानं [तु?] दृष्ट्वैव प्रह्लादो वाक्यमब्रवीत्.]

— On the other hand, D2 ins. after 16:

202* इत्युक्त्वा जग्मतुस्तौ तु प्रह्लादस्य गृहं प्रति ।
गत्वा तं ददृशुस्तत्र दैत्यानामीश्वरं तदा ।
तावागतावभिप्रेक्ष्य प्रह्लादो विस्मितस्तदा ।
पप्रच्छागमने हेतुं उभयोर्दितिजस्ततः ।

17 Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — a) D3 यूसौ (for इमौ). D1 मम दृश्येते; D6 विप्र°; M (M1 sup. lin. as in text) प्रतिगृह्येते (for संप्र°). — b) K3 द्वाभ्यां; S (except T2 G2) ययोः (for याभ्यां). K3 चरितुं; Ca.d.3 चरितं (as in text). — c) M आस्तां च (for क्रुद्धौ). — d) K2 B D (except D1.7) T2 मार्गौ (for मार्ग°). K1 उपस्थितौ; K3 अनुस्थितौ (for इहागतौ). T1 G1.3.5 एकमार्गगतावुभौ; M क्रुद्धावेकाशयं गतौ.

18 a) K1.4 D1.2.8 T2 Ca.d किं वां; G3 किंचित् (for किं वै). K2.5 B3-5 D (except Dn1 D1.2.5) T2 एवं; Ca एव (as in text). K1.4 D1.2 G2 Ca.d चरितं; B Dn Dn2 D3-5.7.10 चरथो; D6 सुरथौ (marg. sec. m. सुहृदौ). — b) K1.4 B D (except D2.3.9) T2 G2 Ca.d चरथः (for °तः). — After 18ab, K3 ins.:

203* तत्त्वां सुधन्वन्पृच्छामि मा पृष्टमनृतं वदीः ।

19 a) Some MSS. प्रह्लाद. K1.3 B3 D3-7.10 T2 तत्त्वं (for तत्त्वां). K1.3 D1.2.7 G3 पृच्छावो (D7 °मो); Dn2 गच्छामि. K4 D3.4.8 प्रह्लादैतद्विजानीहि; T1 G1.2.3 Mतत्त्वा (G3 M1 inf. lin. त्वां तु; M1-4 तत्त्वं) पृच्छावहे तात. — c) K3 D10 पृष्टं; D9 सार्धं (for प्रश्नं). K1.4 B4 D1.3-6 T2 वदेः; B3 T1 G2.3 वद (for वदीः). — After 19, M2 ins. (cf. v. l. 21):

204* प्रह्लादः ।
न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।
अणीयान्क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति ।
सुधन्वा ।
यथातथ्यं वक्ष्यसि त्वं यदि वा नापि वक्ष्यसि ।
प्रह्लाद प्रश्नमनघं मूर्धा ते विफलिष्यति ।

20 M2 om. 20–23. — Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — ab) K4 B3.4 Dn D3 D1-4.10 वा; D9 वां (for च). K1 D3 आनयध्वं; K3 D7 अप्यानयध्वं; D1 प्रयच्छंतु; D9 आनयंतु (for अप्या°).

21 M2 om. 21 (cf. v. l. 20). — b) K1 D7.8 सर्वमेव; K3 B Dn2 D3-6 T2 पथिष्वेव; D2 तव पंच°; D10 यथावद्; T1 G1.3 M (M2 om.) प्रश्न एव (T1 G1 -वाचा); G2 त एव हि; Ca.d.3 पथ एव (as in text). G3 कांक्षितं; C3 अर्पितं (as in text). B3 D2 मया; C3 मम (as in text). K4 D9 तथैवास्तु सुरोत्तम (D6 सुरेश्वर); G3

C. 5. 1210
B. 5. 35. 23
K. 5. 35. 20

प्रह्राद उवाच ।

पुत्रो वान्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव भवेत्स्थितः ।
तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ २२
अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् ।
एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स किं वसेत् ॥ २३

प्रश्नान्तावर्षितं (sic) मम. — [cd]) Some MSS. प्रह्राद; D8 D10 पृच्छाम (D10 °व) (for प्रह्राद). K1 त्वं हि; K4 D5 पूर्वं तु; D1 त्वं च; D3.4 ब्रूहि; T1 G1.3 इदं (T1 इमं) तु; G3 M (M3 om.) एतं तु (for त्वं तु). K4 D5 G3 नः; B Dn D3.8 T G1.2 मे; Cd.3 नौ (as in text). K4 B Dn D8 D3–7.9.10 T2 G2 transp. प्रश्नं and तथ्यं. D1 तत्वं; D3 पथ्यं (for प्रश्नं). K3 प्रह्राद तव प्रश्नोऽस्ति. D1.3 प्रश्नं; T1 G1.3.5 M1.3.4 तत्वं (for तथ्यं). D3.4 त्वं चैव (for प्रब्रूहि). K4 B Dn D1.3.4.6.9 T1 G1.3.5 पृच्छतः (D1.3 °तो; D3 °तां). — After 21, N (except D5; K3 missing) T2 G1.3 ins.:

205* किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहो स्विद्विरोचनः ।

[=(var.) 6[ab]. K3 B1.3 D3.7.10 G3 वै; D1 अहं (for the first स्वित्). D1 श्रेयः स्याम् (for श्रेयांस). K1.3 विरोचन. B3 उत्ता गौः पीवरी कृता (for the posterior half).] K3 cont.:

206* सत्यं प्रब्रूहि दैत्येन्द्र सत्यं हि परमं तपः ।

Lines 1–2 of 204* are ins. in G1 after 205*, in T1 G3–5 M1.3–5 after 21; in M3–5, they are followed by lines 3–4 (with v. l.) of the same passage.

22 M2 om. 22 (cf. v. l. 20); M3–5 om. 22–23. — Some MSS. प्रह्राद in the ref. — [a]) K4 B Dn D5 D3–7.10 T2 Cap पुत्र एको; K3 D5 Cd पुरोधान्यो; T2 G (except G2) M1 अभिवाद्यो (for पुत्रो वान्यो). K1.3 D1.3.9 T1 G (except G2) M1 भवेत्; K4 B Dn D5 D3–7.10 T2 Cap मम (for भवान्). Cn पुरोधा ममान्यो ब्रह्मन्. — [b]) D1 सत्यं (for साक्ष्ये). K1.3 m D1.3 तथा; K4 भवान् (for भवेत्). B Dn D5 D3–7.8.10 T2 Cap त्वं च साक्षादिहास्थितः; Cn त्वं च साक्ष्य इव स्थितौ. Cd cites साक्ष्ये and स्थितौ. — [c]) D1 द्वयोः (for तयोः). K3 अन्यत्; G3 प्रश्नं (for प्रश्नं). — [d]) B1 T2 भवेत् (for वदेत्). — Lines 3–4 of 204* are ins. (with v. l.) in T1 G (except G3) M1 after 22, in M3–5 after 194*. — T1 G (except G2) M1 cont.:

207* विदुरः ।
आविवेश सहायान्तं प्रह्रादो हंसमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्र महाप्राज्ञं सर्वज्ञं प्रियदर्शनम् ।
प्रह्रादः ।
पुत्रवान्यो भवेद्ब्रह्मन्साक्ष्ये चापि भवेत्स्थितः ।
तयोर्विवदतोर्हंस कथं धर्मः प्रवर्तते ।

[(L. 2) M1 सर्वदर्शिनं (for प्रिय°). — (L. 3) G3.4 धीतवान् (for पुत्रवान्), and साक्षी (for साक्ष्ये).] — T1 G1.3–5 cont.: K4 B D T2 G2 ins. after 22:

208* सुधन्वोवाच ।
गां प्रदद्यात्स्वौरसाय यद्वान्यस्मात्प्रियं धनम् ।
द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया ।

[T1 G1.3 हंसः (for सुधन्वो°). — (L. 1) K4 B1 D (except Dn D5 D10) T2 G2 गाः (for गां). T1 G (except G2) वै दद्यात्; Ca.d प्रदद्याः (as in text). D23 D5 T1 G (except G2) Ca.d औरसाय (for स्वौ°). D5 च; G3.4 अस्य (for अन्यत्). — (L. 2) B3 T1 G (except G2) तयोः (for द्वयोः). T1 G (except G2) राजन् (for तथ्यं). K4 B1 D5 D3–4.7.8 तु; G2 तत् (for च). T1 G1.3 प्रश्नं सत्यं यथा वदेत्; G3.4 यथा धर्मस्ततो वदेत्.]

23 M om. 23 (cf. v. l. 20, 22). Before 23, K4 B D T G ins. प्रह्राद उ° (resp. प्रह्रादः). — [a]) K1.3 D2.7 G2 तद् ब्रूयात्; D3 तु ब्रूयात्; T1 G1.3–5 विब्रू°; Ca प्रब्रू° (as in text). — [b]) D3 T1 G (except G2) न सत्यं नानृतं वदेत् (D3 नरः). — [cd]) D1 कां (for किं). Ca किंवान; Cd किं वसेत् (as in text). T1 G (except G2) हंस तत्वं च पृच्छामि किमयं नः करोति सः. — T1 G (except G2) ins. after 23: M1 (which om. 23), after 22:

209* हंसः ।
पृष्टो धर्मं न विब्रूयाल्लोभकर्णैश्शिथिलं चरन् ।
धर्मोऽभ्यस्यति राजंस्तु नास्य लोकोऽस्ति न प्रजाः ।
धर्मं एतान्संसृजति यथा नद्यनुकूलजान् ।
ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ठोऽर्धं तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि ।
पादश्चैव सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
कर्तारमेनो गच्छेच्च निन्द्यो यत्र हि निन्द्यते ।
प्रह्रादः ।
मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावादं यदि ब्रुवन् ।
धृतराष्ट्र त्वां पृच्छामि दुर्विवक्ता तु कां वसेत् ।

[Cf. 214*. — (L. 2) T1 G3 राजा (for राजन्). — (L. 3) T1 G3 स एजति. — (L. 5) G3.4 अर्थं (for अर्धं), and पादं (for पादः). — (L. 7) G3.4 मुच्यते (for मुच्यन्ते). T1 G1.3 अपि (for च). — (L. 8) M1 निन्दार्हो यत्र निंद्यते. — (L. 10) G1.3.4 तत्वं (for त्वां). T1 G3 M1 नु (for तु). M1 कं (for कां).]

सुधन्वोवाच ।

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २४

नगरे प्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २५

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ २६

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ २७

प्रह्राद उवाच ।

मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
माताস्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः ॥ २८

विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ २९

सुधन्वोवाच ।

यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते तस्मात्पुत्रं प्रह्राद दुर्लभम् ॥ ३०

एष प्रह्राद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ॥ ३१

विदुर उवाच ।

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन् ॥ ३२

न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ३३ C. 5. 1222 B. 5. 35. 40 K. 5. 35. 51

---

24 G1 M (except M1) om. the ref. T1 G2-3 M1 हंसः (for सुधन्वा). — a) M (M1 sup. lin. as in text) या; C8 स्त्री (as in text). — b) M (M1 sup. lin. as in text) स्त्रिया वा (for यां चैव). B1.3.5 D5.6 अक्षे (for अक्ष-). D2 -पराजितां. — c) D8 यथा; D2 यं च (for यां च). T1 G (G1 by corr. as in text; G4 damaged) M यां च भाराभितप्ता गौः (M1 inf. lin. °पद्मास्ये). — d) $=25^{d}$. S (except T2 G2; G4 damaged) तु (for स). M1 (inf. lin.) कुलां (for स तां).

25 a) D3 D13 °बद्धः; D1 °विद्धः (for °रुद्धः). D1 बहिर्मार्गे; D3 G (G4 damaged) M °द्वारो; D5.6.9 T1 °द्वारं. K3 बहिर्द्वारेषु रक्षितः. — c) K4 भूयः स; T1 भूयसं; M (M1 inf. lin. as in text) चैव तान्. B Dn D3 D5.6-7.10 पश्येत् (for पश्यन्). D5.6 अमित्रीभूय सर्वस्व. — d) $=24^{d}$. T1 G1.3.5 M तु; G4 स (for स). D8 व्रजेत् (for वसेत्). B Dn D3 D5.6.10 यः साक्ष्यमनृतं वदेत्. — After 25, S (except T2 G2) ins.:

210* यां च रात्रिमभिद्रुग्धो यां च मित्रे प्रिये मृते ।
सर्वस्वेन च यो हीनो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ।

[(L. 1) M अभिशेते (for अभिद्रुग्धो). T1 G2 पुत्रे (for मित्रे).]

26 =Manu 8. 98; =(var.) Pañcatantra 3. 109. — D2 transp. 26^{ab} and 26^{cd}. — a) K1 T1 G1(after corr.).3 पश्वानृते; D8 पंचा°; G1(before corr.).4.5 कन्या°; Ca पश्व° (as in text).

27 =Manu 8. 99. — b) B3 Dn1 Dn3 D1.6.8 T2 G3.4 वदेत्; G2 ब्रुवन् (for वदन्). — c) M सर्वान् (for सर्वं). K1 Dn3 D8 Cn भूम्यनृतं. — d) G2 अस्तु (for स्म). D8 हन्त्यनृतं; D10 हन्त्याकृतं (for भूम्यनृतं). K4 वद; B (except B4) D1.3.4 वदेः; D2 T2 G3.4 वदेत्; D10 वदन् (for वदीः).

28 Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — a) Dcm पंडितो; Ca.d.s अंगिराः (as in text). — b) K3.5 B1.5 D8.4.7 G2 त्वत्त एव च; D1.2 G5 तु (D8 वै) विरोचनात् (for त्वद्विरोचन). Ca cites त्वत्तः, Cd.s त्वत्. — d) K4 तव त्वं; D1.2 G2 ततस् त्वं (G3 तु); T1 G2 M1 भवतः; G1.5 भवांस्तु; M2 भवतु; M3.4 भवसि; M5 भवति (for तस्मात्त्वं). G1.3 M2-5 एतेन (for तेन). K3 ततस्त्वं वै पराजितः; D10 तव पूज्यो द्विजस्ततः.

29 K1 om. 29^{a}–30^{b}. — a) K4 D8 वै (for अयं). — c) B1 D8.4.10 T1 G1 M1 (sup. lin. as in text) पुत्रं; D8 G3 पुत्र (for पुनर्).

30 K1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — a) B1 D8 यो; Ca तद् (for यद्). K4 योऽत्र धर्मं वृणीथास्त्वं. — cd) B3 D1 ददानि. K3.4 B D (except D7) T2 transp. तस्मात् and पुत्रं. Some MSS. प्रह्लाद (in this and the foll. stanza). G4 (by corr. from text reading) दुर्बलं (for दुर्लभम्).

32 a) D1 नरेंद्र (for राजेन्द्र). — d) K3 भवान्; B Dn D2 D5.6.8.10 T G (except G2) M1 मार्ग; D1 अनर्थं (for अत्ययं). B (except B1) Dn D2 D5.6.8.10 T2 पुत्रार्थमनुव्रजन् (for पुत्राननुभ्रमन्). K1.5 D2 G3.4 अनुस्मरन्; K3 D8 अनुव्रजन् (for अनुभ्रमन्). M3-5 यः पुत्राननुविभ्रमन्.

C. 5. 1273 B. 5. 35. 41 K. 5. 35. 52 यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ३४

न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३५

मद्यापानं कलहं पूगवैरं
भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुमांसोर्विवादं
वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ३६

सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं
शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।
अरिं च मित्रं च कुशीलवं च
नैतान्साक्ष्येष्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ३७

मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ३८

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ॥ ३९

भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४०

स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चार्थवानपि ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महणैः समाः ॥ ४१

---

33 =(var.) Pañcatantra (*text. simpl.*) 3. 182; =(var.) 193*. — a) B3.4.5 D (except D1.7.8) T2 वंचस् (for यदिम्). — c) G3 हि (for तु). — d) K1.2 B D T2 संविसजंति (as in text); the rest संयोजयंति.

34 b) D1.2.7 S (except T2; G4 damaged) मतिं (for मनः). — cd) G2 यथा यथा (for तथा तथा). K1.4 D2 हि; D9 अत्र (for अस्य). K1 सर्वाणि; S (except T2 G2) सिध्यंति (for सर्वार्थाः). S (except T2 G2) सर्वार्थो (for सिध्यन्ते).

35 =5. 43. 3. — a) N (except K1.2 D1; K3 missing) T2 नैनं; C8 न (as in text). G2 वृजिनं (for वृजिनात्).

36 a) K2 महापानं; K4 B D (except D2 D5.8.10) T2 Ca.p मद्यपानं; T1 G1 M मद्या(T1 °द्या)त्रपानं; G3.5 मध्वाम्लद्यपानं; Ca.d.s as in text. K1 D23 Ca.d.s विकलं; Cap कलहं (as in text). G4 पूर्वं° (for पूग°). — c) D1 G8 °द्वेषं (for °द्विष्टं). B3–5 D (except D5.9) T2 °पुंसयोर् (for °पुमांसोर्). B1 राजद्विष्टं पुंस्त्रियोश्चापि भेदं. — d) K4 D5.6 विवर्जयेद्; D2 त्याज्यानाहुर् (for वर्ज्यानाहुर्). D8 पंचातिरिक्तः (for पन्थाः प्रदुष्टः). K4 G3.4 सुदुष्टः; D5.9 तु दुष्टः (for प्रदुष्टः).

37 a) B1 G2 M (except M2) Ca.d.s सामुद्रकं. K3.5 B (except B4) Dn वाणिजकं; D8 D1.9 G2 वाणिजं (for वणिजं). K1.4 B3.5 D8 D1.2.3m.5 Cd.s चौरपूर्वं; K2 च चौरं; K5 B1 Dn D4.6.7 चौरपूर्वं; D5 चौर्यमुग्रं; G5 भोगपूर्वं (for चोरपूर्वं). — b) D1 T1 M Cd शाला(D1 T1 °ल)काधूर्तं; G5 शाढं धूर्तं; Ca.s as in text. G2 शालं धूर्तं वंचकं (for शलाकधूर्तं च). — d) K1 B (except B1) Dn D8 T2 G3–5 साक्ष्ये तु; M साक्षीन् (for साक्ष्येषु). D3–5.8.9 विप्रकुर्वति; G (except G1) M1 (*inf. lin.* as in text).3–5 अधि(M3.4 °ति)कुर्वंति (M2 °तु). G1–3 M काले (for सप्त).

38 =(var.) 1. 85. 24; cf. 182*. — a) T1 M3–5 °यज्ञः; G1.2 °यज्ञं (for °मौनं). — b) D8 T1 मानाधीतं; G1.3 मानाद्यधीतं; Ca as in text. T1 G1.2 M3–5 °मौनं (for °यज्ञः). — c) D1.3 T1 G (except G3) M1 (*inf. lin.* as in text) भयंकराणि; Ca.d.s अभयं° (as in text). — d) T1 G (except G3) M1 (*inf. lin.* as in text) श्रियं प्रयच्छंति यथाकृतानि. Ca.d cite अयथाकृतानि; Cs cites 38d as in text.

39 39ab = Manu 3. 158ab. Cf. Gautama-dharmasūtra 15. 17 (ed. Mysore, 1917, p. 255). — a) K3 (before corr.) D1.2.3 Cd आगार°; Ca as in text. M3.4 वरदः (for गरदः). — c) S (except T2) चर्म°; Ca.d पर्व° (as in text). Cs cites पर्वंवद्रकः. — d) K1 °याधिकः; K2 D1.7.8 °जाधिकः (for °दारिकः).

40 c) B1.2.3 S (G4 damaged) काकः; Ca.d.s काकः (as in text).

41 a) K1.4.5 Dn1 D1.7.8 G3 स्रु(Dn1 G3 स्रु)वमहर(K4 °श्रव)णो; B1.2 D8 स्रुव(D8 °त)प्रग्रहणो; D5.6 स्रुग्प्र°; G1.2 M स्रुवप्रहाण(G2 M1.3 °वाह)णो; G3 नृपः प्रहरणो; M1 (*inf. lin.*) सुराग्रहणो; Ca.d.s as in text. — b) B4 D6.7 आत्मवान्; D3.4 स्वार्थवान्; Ca अर्थवान्; Cs अर्थवान् (as in text). K3 कीनाशश्चार्थहा तथा. — c)

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
युगे भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ४२
जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा
ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ४३
श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ४४
अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ४५
एतान्गुणांस्तात महानुभावा-
नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं
सर्वान्गुणानेष गुणोऽतिभाति ॥ ४६
अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके
स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि-
श्चत्वार्येषामन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४७
यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च
चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः । C. 5. 1235 B. 5. 35. 55 K. 5. 35. 67

D1 रक्षाम्सुकरः; D7 रक्षेत्सुके. — d) K2.4 B Dn D2 D1.5-7.10 T2 G1-3 प्रज्ञावद्भिः; D3 °इना: (for °हुणैः).

42 b) K4 D3 D8 T1 G2-5 युगेन; K3 B Dn D5-6.10 T2 युगेन; G2 योगे; Cd धूर्युगे; Ca.s युगे (as in text). D9 धुर्यो; G शुद्रो; Ca.d.s भद्रो (as in text). K1 व्यवहारेपि; D1.2 व्यवहारे च; D2.4.7 G3 M व्यवहारेषु; Ca व्यवहारेण (as in text). Cd.s cite व्यवहारे. K1 असाधुः. — c) D2.3 अथ कृच्छ्रेषु; Cs as in text. — d) K1 Dn1 D3 D7.8.10 M1.3.4 कृच्छ्रास्वापत्सु; B कृच्छ्रेस्वापत्सु (so mostly old printed ed.!).

43 a) K1.2.3 D2.9 हरते. K (K3 missing) Dn2 D1.2.3.5 om. हि. D8 m.10 आशां; Cs आशा (as in text). — d) K2 B1 S (except T2 G3) अति° (for अभि°); cf. v. l. 5. 37. 7. — After 43, S (except T2) ins.:

211* न क्रोधिनोऽर्थो न नृशंसस्य मित्रं
क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।
न कामिनो ह्रीरलसस्य कोशः
सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ।

[(L. 3) T1 G4 न स्त्री; G2 दाक्ष्याद्; G3 च श्रीः; G5 न श्रीः (for कोशः).]

44 a) D1 श्रीर्धैर्यात्; M1.3.4 मंगल्यात्; Ca as in text. — b) D1 G5 संप्रवर्तते; G3 संविवर्धते (for संप्र°). — c) K1 Dn1 D8 प्र-; K2.3 च; T1 G1.2 M1 (inf. lin.) स्वं; G3 M सं- (for तु). S (except T2; G4 damaged) रूपं (for मूलं). — d) B4 संश्रयात्; Ca.d.s संयमात् (as in text). K2 D5 D10 °तिष्ठते.

45 K1 D1 om. 45. — a) K3 (m as in text) D7 प्रीणयंति; Cd दीपयन्ति (as in text). — b) K3 कुलं चैव (for च कौल्यं च). T1 G2.4 M कौशी; Ca.d कौल्यं (as in text). G4 शमः (for श्रुतं). — Cf. v. l. 5. 33. 76, 80; 37. 28 for this and the foll. stanza.

46 Cf. v. l. 45. — a) G5 तांश्च (for तात). S (except T2 G2) महानुभाव; Cd °भावान् (as in text). G2-5 M (except M2) प्रगृह्य; Cd.s प्रसह्य (as in text). — c) D5.6 संश्रयते (for सत्कुरुते). G3 M1 मनुष्यान्. — d) D2.4.7.9 एक-; Cd.s एषः (as in text). K1 अतियाति; K3.4 B3 D2.4 (by corr.).5-7 T Cn विभाति; B1 Dn D8 G1 अभिभाति; D8.10 बिभर्ति; Ca अतिभाति (as in text).

47 T1 (hapl.) om. 47d-48b. — d) K3 B1.4 Dn1 D5-7 T2 G3 चैषाम्; B3 Dn2 तेषाम्; D1 तैषाम् (for एषाम्). K3 B4 Dn D5.7 T2 अनुयांति; D1 अन्ववसंति; G2.4 M °वायंति; G5 °धायंति; Ca.s °वयंति (as in text); cf. v. l. 48.

48 K4 D1 G5 om. 48; T1 om. 48ab (cf. v. l. 47). — b) K3 अन्ववयंति; Cs °वेतानि (as in text). K3 om. 48cd. — c) D2 transp. दमः and सत्यं and adds च. B1 D2.4 धर्मः (for दमः). — d) B2.4 Dn D2-8 T2 अनुयांति; D8 अन्ववेतानि; T1 G2.4 M °वायंति; G3 °वसंति (for °वयन्ति); cf. v. l. 47. — After 48, N (except B1 D2; K3 missing) T G1.3 ins.:

212* इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ।

C. 5. 1209
B. 5. 35. 56
K. 5. 35. 57

दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं
चत्वार्येतान्यन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४८
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ४९
सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।
शौर्यं च चित्रभाष्यं च दश संसर्गयोनयः ॥ ५०
पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् ।
पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमेवाश्नुते फलम् ॥ ५१
पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५२
पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५३
असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ।
स कृच्छ्रं महदाप्नोति नचिरात्पापमाचरन् ॥ ५४
अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।
अकृच्छ्रात्सुखमाप्नोति सर्वत्र च विराजते ॥ ५५

[=(var.) 3. 2. 71; =(var.) Hitopades'a 1. 7. — (L. 1) D5 transp. क्षमा and घृणा. D2 T1 G1 दमः; D8.4 दया (for घृणा). — (L. 2) K1.2.4 D2-6.8 T1 G1 धर्मेश्च (for धर्मेस्र).]

— K (K3 missing) D (except D5 D8.10) T G1.3 cont.: G4 ins. after 48:

213* तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ।

[=(var.) Hitopades'a 1. 8. — (L. 1) Cf. 3. 2. 72[ab]. D8 T2 यत्र (for तत्र). Dn पूर्व (for पूर्व-). T1 G1 धर्मार्थे; C8 दम्भार्थं (as in text). T1 G1.4 क्षम्यते (for सेव्यते). — (L. 2) K4 D5 D2 G3 च (for तु).]

49 =(var.) Hitopades'a 3. 59; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1344. — [b]) K4 D5 D8.4 transp. न ते and वृद्धा. B4 D7 विदंति (for वदन्ति). K2 धर्मान् (for धर्मं). — [d]) D5 transp. न तत् and सत्यं. G4 नैतत् (for न तत्). N (except K2.4 D2; K3 missing) अभ्युपेतं (Dn2 °पैति) (for अनुविद्धम्).

50 [a]) Dn1 व्रतं; C8 श्रुतं (as in text). — [b]) Dn1 D3.4.9 S (except G3; G4 damaged) कुलं; Ca.d कौल्यं (as in text). — [c]) D1 चरित्र°; G1-3 M विचित्र° (for च चित्र°). K2 प्रीति°; D2 G3 मित्र°; D8.9 मित्र°; Ca.d.8 चित्र° (as in text). K3 शौर्यं च प्रीतिसंभाष्यं. — [d]) K1.3 Cnp दश संसर्गजा गुणाः; K4 B Dn D5 D1-7.10 m T2 दशेमे (Dn1 D7 दशैते; D1 दश वै) स्वर्गयोनयः. C8 cites संसर्गयोनयः (as in text), Cd.8 cite संसर्गस्य योनयः. — After 50, M ins.:

214* अथ यो नैव विब्रूयात्र सत्यं नानृतं वदेत् ।
ये धर्ममभ्यसूयन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ठः पादं हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि ।
पादश्चैव सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।
अनेनाः श्रेष्ठो भवति प्रमुच्यन्ते सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ।
[Cf. 209*.]

51 [d]) K2 B D (except D3.4.9) T2 पुण्यमत्यंतमश्नुते (K3 °मेधते). — After 51, K4 B (except B1) D (except D1) T2 ins.:

215* तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः ।

[D6 कुर्वंति (for कुर्वीत). Some MSS. संशित° (for शंसित°). D8 पुरुषाः °व्रताः.]

52 [a]) D5 D3.6.8.10 T2 transp. पापं and प्रज्ञां. — [b]) =53[b]. Dn2 D5 D10 ह्रिय° (for क्रिय°). — [d]) =53[d]. D2 क्षिप्रं (for नित्यं), and जनः (for नरः).

53 D2 om. 53. — [a]) D5 D10 वर्धयते. — [b]) =52[b]. Dn2 D5 D10 ह्रिय° (for क्रिय°). — [d]) =52[d]. K3 D1.7 क्षिप्रम् (for नित्यम्). K4 G2 आचरते (for आरभते). K3 D5 सदा (for नरः). — After 53, B D (except D1.9) T2 ins.:

216* पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स गच्छति ।

[Dn2 D5 पुण्य- (for the second पुण्यं). B3 D5 D10 स; D7 च (for स).]

— B Dn D5 D2-8.10 T2 cont.: K1.3 D1 T1 G1.2.3 ins. after 53:

217* तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः ।

54 K3 om. 54[ab]. — [a]) B1.2.3 Cnp अकृतप्रज्ञो; Ca.d.8 दंदशूको (as in text). — [b]) S (except T G1) वै(G2 नि)ष्ठुरो; Cd.8 निष्ठुरो (as in text). K4 °किंकरः (for °कृन्नरः). B D (except D1.2.7.9) T2 शठः (for नरः). K4 (hapl.) om. 54[d]-55[c].

55 K4 om. 55[abc] (cf. v. l. 54). — [a]) K1 B3.4 D3-7.9 S (except T2 G2 M3.4) अनसूयुः. K1.2.3 G2 कृतशस्त्र; D7 दृढप्रज्ञः. — [b]) K3 धर्ममेवाचरेत्सदा. — After

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ५६
दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ५७
पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ५८
जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्यां च गतयौवनाम् ।
शूरं विगतसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ५९
धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ६०

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ६१
ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ६२
द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
क्षत्रियः स्वर्गभाग्राजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६३
सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ६४
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ६५ C. 5. 1257 B. 5. 35. 75 K. 5. 35. 67

55^{ab}, D7 ins.:

218* पूजां च महतीं प्राप्य स सर्वत्र विरोचते ।

— ^{c}) K3 B1.2 Ca.d अकृच्छ्रं; B3-5 D (except D2.5) T3 C5 न कृच्छ्रं; G3 ससुखं; G4 अचिरात् (for अकृच्छ्रात्). K3 B D (except D2.5) T3 G2 महद्; T1 शुभम् (for सुखम्). — ^{d}) D7 अपि; D10 स; S (except T3 G3) तु (for च). K2.4 B3 D (except D8) T3 G3 °रोचते (for °राजते).

56 ^{a}) K3 आगमयते; Ca.d as in text. — ^{b}) G3 transp. यः and प्राज्ञेभ्यः. — ^{c}) D7 S (except T3) प्रज्ञामवाप्य (for प्राज्ञो ह्य°). G3 धर्मार्थान् (for धर्मार्थौ). — ^{d}) D7 G3 परिरक्षितुं (for सुखमेधितुम्).

57 D8 reads 57^{ab} after 58. — ^{a}) S (except T3 M5) अपि (for एव). D7 (hapl.) om. 57^{bc}. — ^{b}) K2.4.5 D1.2 M स्वपेत्; D3 भवेत् (for वसेत्). — G3 om. 57^{cd}; D8 transp. 57^{cd} and 58^{ab}; B4 (hapl.) om. 57^{c}–58^{b}. — ^{c}) K1 °मासैस्तु; K2.3 D3 °मासैश्च. — ^{d}) G3 वर्षान्; M वर्षं (for वर्षाः). K3 D1.5 भवेत् (for वसेत्).

58 B4 om. 58^{ab} (cf. v. l. 57). D8 transp. 57^{cd} and 58^{ab}. — ^{b}) K4 G4 सुखी (for सुखं). K4 G4 भवेत्; D1.7 स्वपेत् (for वसेत्). — T1 G3 om. 58^{cd}. — ^{c}) K1 D1.9 °जीवं च; D3 G4 M1.3.4 °जीवं तु (for °जीवेन). D3 कार्यं (for कुर्यात्). — ^{d}) D3 अमुत्र (for प्रेत्य). K (K3 missing) D7 सुखी भवेत् (for सुखं वसेत्). D1 स्वपेत् (for वसेत्). — After 58, D8 reads 57^{ab}.

59 =(var.) Cāṇakyaśataka 79 (ed. Haeberlin). — ^{a}) K1.4 D1.2 G3 प्रशंसे(K1 °सी)त; K2.3 B2 D7.8 प्रशंसीयात् (for प्रशंसन्ति). — ^{b}) S (except T2 G3 M5) नारीं (for भार्यां). — ^{c}) B D (except D32 D1.2.7.9) T3 G5 विजितसंग्रामं; Cd.s as in text. K1.2.3 रणप्रत्यागतं शूरं; G4 रणे प्रतिहतं शूरं. — ^{d}) D1 °पापं; Ca.d.s °पारं (as in text). K2.5 D1.2.7 Ca.d मनस्विनं; Cs.ap तप° (as in text). K1 धान्यं च गृहमागतं.

60 ^{b}) G3 यदि (for यत्). K4 संवि°; D3 G3-4 अभि°; G5 वि°; Ca.s अपि° (as in text). — ^{d}) B3 D1 अवधीर्यते; T1 G1.2 अपि जीर्यते; G3 अवकीर्यते; G5 अपि विद्यते; G4 अभिधीयते; Cs अवदीर्यते (as in text).

61 ^{a}) K3 (*sup. lin.* as in text) आचरतां; Cd.s आत्म° (as in text). — ^{b}) K3 D1.2.4 transp. शास्ता and राजा. — ^{c}) K1 D7 G2.3 M1 इह; G4.5 M4 (*sup. lin.* as in text) अंतः (for अथ).

62 ^{b}) D3 T1 G (except G3) शूराणां (for कुलानां). — ^{c}) K3 B3 प्रभावो; D1 नियमो; D3 संभवो; Ca.d.s प्रभवो (as in text). K3 अवमंतव्यः; G3 अभिगंतव्यः; Ca.d.s अधि° (as in text).

63 ^{a}) K3 G1 M3 °निरतो. — ^{b}) K1.2.3 D3 दांतो (for दाता). — ^{c}) K1 सर्वे°; B D (except D1.2.5) T3 शील° (for स्वर्ग°). Dn1 प्राज्ञः (for राजन्). K4 क्षत्रियः स्वर्गमाप्नोति.

64 =(var.) Pañcatantra 1. 51; =Dhvanyāloka (ed. N. S. P.), p. 49. Cited by Appayadīkṣita in Kuvalayānanda (p. 50). — ^{a}) K4 D2.4 सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं. Cd.s cites सुवर्णपुष्पां. — ^{b}) K1.2.5 D2-4.7.8 विचिन्वंति त्रयो जनाः (D8 नराः); K4 D6 G3 विचिन्वंति नरास्त्रयः.

65 =C. 12. 4191. — ^{a}) K1 कार्याणि (for कर्माणि). — ^{c}) D1 यानि (for तानि). M1 (*sup. lin.* as in text) जङ्घाजघन्यानि; Ca.d as in text. — ^{d}) D1 तानि प्रत्यवराणि च; D3 भारयन्त्यपराणि च; Cd as in text. Cs cites प्रत्यवराणि, Cs प्रत्यवरं.

C. 5. 1257
B. 5. 35. 76
K. 5. 35. 66
दुर्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।
कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ६६

सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितृवत्त्वयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

विदुर उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १

चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।
साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २

साध्या देवा वयमस्मो महर्षे
दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुम् ।
श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः
काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३

हंस उवाच ।

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे
धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।
ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्वं
प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥ ४

---

66 a) K1.3 B1.3.4 D T अथ; G3.4 तु (for च). — b) K3 एतेषु; K3 कर्णे तु (for कर्णे च). D7 आस्थाय (for आधाय). — d) T1 G1.3 M (except M3) आत्मनो; G3 कस्मात्त्वं; G4 तस्मात्त्वं (for कथं त्वं). — Cf. v. l. 5. 122. 44.

67 a) K3 D8 (before corr.) सर्वै (for सर्वैः). K3 D1 ते; K3 B Dn D5 D8.9–10 तु (for च). — b) D5 भरतर्षभाः. — c) G3 पितृवंशेषु (for °वत्त्वयि). — d) K3 पूर्ववत् (m पितृ° and पुत्र° [as in text]).

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K1 संजययान; K4 B1–3 Dn D5 D1.2.8.10 G3 M प्रजागर; G3 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* K (K3 missing) B1.3.4.5 D (except Dn1 D5) T2 G3 विदुरवाक्यं; G1 सत्यप्रशंसादिकथनं; M सत्यप्रशंसा (M1 °शंसनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 34; K3 3 (of प्रजागरपर्व?); D5 (*sec. m.*) 32; D7 S 35 (M 36). — *S'loka no.:* K3 70; K3 74; Dn3 76; G3 83.

36

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 a) K4 D5 S (except T2 M2.3) अपि (for एव). — c) S (except T2 G3) हंसस्यापि (for आत्रे°). — d) G3 सिद्धानां (for साध्या°). D1 om. च. D3.4.9 तच्छृणु; D8 विश्रुतं (for नः श्रुतम्).

2 b) K1.2 Ds3 D3–5 शंसित° (for संशित°). — c) K3 महाराज; K4 D1.2.7 महात्मानं; B3.4.5 D3–5.9 T2 महाप्रज्ञं; T1 महाप्रज्ञाः. — d) K3 °पृच्छंस्तु (for °पृच्छन्त). T1 G1.3 भारत (for वै पुरा).

3 Before 3, K1.2.3 B1.3 Dn3 D1.6.7.10 T1 G1–3 M1 ins. साध्या ऊचुः (B1.3 T1 G3 M1 om. ऊचुः). — a) K1 D5 Cn स्मः; K2.3 Ds2 D7.8 आस्मः; B Dn Ds1 D3–6.10 T2 एते; Cd.3 अस्मः (as in text). S (except T2) साध्याश्च देवाश्च वयं महर्षे. — b) S (except T2) transp. न and शक्नुमः. K1.3 (*sup. lin.* as in text) शक्ष्यामो; D1.2.8 अशाकामो; D3 शक्यामो (for शक्नुमो). K1.3 D7 G3 अनुगंतुं; D1 °मंतुं; Cn °मातुं (as in text). — c) D1 श्रुतो (for श्रुतेन). G3 श्रुतो गाधीरो बुद्धिमान्संमतश्च. — d) T2 G1.3.4 M3 काम्यां; Cd.3 काव्यां (as in text).

4 a) G3 संमतं (for अमराः). K3 संस्कृतं; T1 संचितं (for संश्रुतं). G2–3 सर्वदैवः; M सम्यगेव (for संश्रुतं मे). — b) T1 G1.3 सर्वं° (for सत्य°). — c) K1.4.3 D1–4.7–9 G3 ग्रंथीन्; K3 ग्रंथान्वै; Cn ग्रन्थिं (as in text). K1.3 D5 T1 G1 विमुच्य; D3.4.9 एतान्; T2 विना यस्य; G2.4 विभिद्य; M2.3 द्वितीयं; Cn विनीय (as in text). M1.2.4 ग्रंथिद्वितीयं (for ग्रन्थिं विनीय). K (K3

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य
मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चातिमानी न च हीनवृत्तो
रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयीत ॥ ६

मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासू-
न्घोरा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां
धर्मारामो नित्यशो वर्जयीत ॥ ७

अरुंतुदं परुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निरृतिं वहन्तम् ॥ ८

परश्चेदेनमधिविध्येत बाणै-
र्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो
विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९

यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १० C. 5. 1259 B. 5. 36. 10 K. 5. 36. 10

---

missing) D1–5. 7–8 G3 सर्वान् (for सर्वं). — d) B1 एव; G6 न (for च). K4 D3. 4. 9 M उपशमं (K4 °समं; M1. 2. 4 °वमं); K5 Dn D5. 6. 8. 10 T2 आत्मसमं (D5 °नि सं°; D8 °समां); B1 G4 अवशमं; B2 T2 G1–3 अनुवशं (B3 T1 °समं; G1 °शमं). K1. 2 D1–5. 7–9 G1. 2 नयेत; K4 नयेच्च; G6 अधीत्य.

5 =1. 82. 7. — a) K3. 4 G1. 3 नाक्रुश्येत्; G3 नाक्रुश्येः; C8 नाक्रोशेत् (as in text). — b) K2 मृत्युर्; C8 मन्युर् (as in text). — After 5ab, D8 ins.:

219* पुनाति ह्यात्मनात्मानं सुकृतं चास्य विन्दति ।

— c) D3 निर्दहते; C3 as in text. — d) T1 अपि (for अस्य).

6 b) K3 नापि द्रोही; D3. 4 मित्रध्रुक्; G1 M2–4 न मित्र°; M1 नो मित्र° (for मित्रद्रोही). K2 D2–4 नैव; K4 D8 नापि (for नोत). — c) T1 वा (for the first च). K2. 4. 5 B Dn D8 D1–6. 9. 10 T2 G4 अभिमानी; D9 T1 अपि मानी; Ca अतिमानी (as in text). Cd cites अतिमानः. D8 T2 नि- (for the second च). K1 D3. 4 वृत्तहीनः; K4 दीनवृत्तः; D3 G1 हीनवृत्ती; G4 हीनः प्रमत्तः. — d) K2 रूप्यां (for रूक्षां). G3 कुवाचं (for वाचं). K1 D1. 2. 4. 5. 10 G5 Ca. d. n रुषतीं; B1. 2. 5 D9 Cap. np उषतीं; Dn D8 D6 उशतीं; M1 रुषतीं; T2 ऋशतीं; C3 रुशतीं (as in text). K1 D1. 3. 7 G1. 2 वर्जयेत; K4 वर्जयेच्च; G3 वर्जयेत्तास् (for वर्जयीत).

7 K1 D8 om. 7. — b) B Dn D8 D3. 10 T2 रूक्षा; D6 रूक्षा (for घोरा). Dn D3. 4. 9 G4 M1 इव (for इह). — c) K4 B Dn D8 D3. 4. 5. 9 उषतीं; other MSS. रुषतीं, रुसतीं, ऋशतीं etc. (for रुशतीं). D1 G3 तीक्ष्णरूपां; D2 °रूपां; M2–5 पापलोकयान्. — d) G3 वर्जयेत् (for नित्यशः). K4 T2 G3. 4. 5 M वर्जयेच्चां; D1. 2 G1 वर्जयेत; G6 नित्यशास्त्रां.

8 =(var.) 1. 82. 9. — a) K1. 4 B4 Dn1 D1. 3–5. 8. 9 T2 पुरुषं; Cd परुषं (as in text). K2. 4 D1. 2 G (except G4) T1 तीक्ष्ण° (for रूक्ष°). — b) K1 Dn1 D3. 4. 9 वाक्सायकैर् (for वाक्कण्टकैर्). — c) K1. 2. 5 D10 विंद्यात् (for विद्यात्). K2 नराणां (for जनानां). — d) B1 S निकृतिं; Ca. d. s निरृतिं (as in text). K4 D2–5 वै वहंतं; Dn1 D2 वहंतीं (for वहन्तम्). D8 मुखे विद्धां निर्ऋतिं वै वहंतं.

9 a) K1 D8 M1 (inf. lin.) परे; T1 वरे; C8 परः (as in text). K1 D8 तु यो न; D1. 9 G4 चैनं; M1 (inf. lin.) चैकं न; C8 चेदेनं (as in text). K1 D1 G8 अभि°; D1. 9 C8 अति° (for अधि°). — b) M1. 3. 4 om. सु-. K1 D3 अनिलोग्रदीप्तैः; K4 D1 अनलाग्रदीप्तैः; G2 अनलार्करूपैः. Ca. d cite उग्र and दीप्त. — c) K4 विविच्य°; B1. 2 स ताड्य°; Dn D8 D3. 4. 10 T2 स विध्य°; D1 M2 विरच्य°; G3 उदीर्य°; G4 विरुच्य°; Cd. s विरिच्य° (as in text). K1 G4 M1. 2 प्र(K1 व्य)तिरिच्य°; K4. 5 B Dn D8–7. 10 अप्यतिवध्य°; M4 न प्रतिरिच्य°; Cd. s अप्यतिरिच्य° (as in text). — d) K2 D7. 10 विंद्यात्; Dn1 D1. 3. 4 विद्वान्; Ca. d विद्यात् (as in text). G3 transp. सुकृतं and मे. K2 D8 नो (for मे). D1 करोति; G3. 4 ददाति; Ca. d. s दधाति (as in text). — Cf. C. 12. 11001.

10 a) B1. 3. 4 D3. 8 T M सेवति. — K4 om. 10c–11b. — c) D9 S (except T2 M3–5) राग°; Ca. d. s रङ्ग° (as in text). — d) T1 G3 हि (for स).

C. 5. 1270
B. 5. 35. 11
K. 5. 36. 11

वादं तु यो न प्रवदेन्न वादये-
द्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छे-
त्तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं
धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२

यादृशैः संविवदते यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४

न जीयते नोत जिगीषतेऽन्या-
न्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च ।
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो
न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५

भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मतिम् ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६

नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
राद्धापराद्धे जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७

दुःशासनस्तूपहन्ता न शास्ता
नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।
न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा
कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८

---

11 K4 om. 11^ab (cf. v. l. 10). — ^a) S वाचं (T1 G1 °च्यं); Cd वादं (as in text). K2.3 D7.8 G3 च (for तु). B D (except D1.7-8) T2 अतिवादं (for वादं तु यो). — ^b) B3 D1 T1 G1.3 ये (for यो). D1 नाभिहतः; D2 नाभ्याहतः (for नाहतः). — ^c) T1 G (except G2) हंतुमिच्छोश्च (G1.4 °च्छेच्च) च (for हन्तु°). K1 D2 इच्छति (for इच्छेत्). B Dn D3 D4.8.10 T2 हंतुं (Dn D3 °तुश्च) च यो नेच्छति पापकं वै. Cn cites नेच्छेत्, Cd पापं.

12 =(var.) C. 12. 11029. B1 om. 12^cd. — ^d) K1.3 B (B1 om.) D2-4.8.10 T1 G3 M धर्मं (for धर्म्यं). D10 तुरीयं; Ca. d चतुर्थं (as in text).

13 =(var.) C. 12. 11023; =(var.) Pañcatantra 1. 279. — ^a) K1.2.3 D2-4.8.9 G3 संनि(K1 °वि-; K3 °व्य)वसते (K3 m संविवहते); K4 B2.4 Dn D3 D6.7.10 T2 Ca. d. 3 संनिविशते; G4 संविदधते; Cap संविवदते (as in text). — ^b) K4 Dn1 G4 यादृशैः; Dn2 D1 यादृशं (for यादृशान्).

14 ^a) K1.2.3 Dn2 D1.7.9 G3 M4 निवर्तेत; Dn1 निवृत्तेत; D8 विमुच्येत; Cd. 3 as in text. — ^b) K3 transp. ततस्ततः and विमुच्यते. K1 D3 विमुच्ये(D8 निवर्ते)त ततस्ततः. Ca. d. 3 cite विमुच्यते (as in text). — ^c) D4 निवर्तमानः (for °र्तनाद्धि). K2 च; K4 D2.7.8 S (except T1 G2.3) तु (for हि). K3 D2.4 T1 G3 सर्वत्र. — ^d) K2 D7.8 चास्ति; C3 वेत्ति (as in text).

15 ^a) K2 D7 नो जीयते; G3 संजीयते; Cd. n. 3 न जीयते (as in text). K1 Ca. नोप-; K2 न वि-; K3 D2.4.7 चाद्य-; Dn D3 D10 Cnp (!) नाद्य-; D6 T2 अन्यांश्च; D8 T1 G4 Cd अन्यैश्च; D3 नोद्य- (for नोत). D1 अन्यं; Cs अन्यान् (as in text). — ^b) K3 D8 वैरं कृत्वा; K4 D9 वैरीकृद्वा; K3 D8 वैरीकृत्; D6 T1 वैरीकृच्च; G3 °कृच्छ्राद्; G5 °कृच्चापि (for °कृच्च). K2 D8 न प्रति°; T1 G4 प्रतिघातकः (for अप्रति°). K2 D7 स्यात् (for च).

16 ^a) D7 S (except G3) सर्वत्र (for °स्य). — ^b) K1 B Dn D3 D4.6.8.10 T2 मनः (for मतिम्). — ^d) D1 सततं यः स पूरुषः.

17 D1 om. 17. — ^a) G4 नानर्थकान्; Cd. 3 नानर्थकं (as in text). D2 स्थापयति; Ca. d. 3 सान्त्वयति (as in text). — ^b) K1 D2 प्रतिज्ञातं. K4 वा (for च). — ^c) K (K3 missing) D (except Dn2 D3 D1.3.8) T2 M3 रंध्रं परस्य; T1 G (except G3) M1.2-3 रंध्रापरंध्रे; Ca. d. 3 राद्धापराद्धे (as in text). K1.2 m. 3 D7 नो याति; K2 यो याति; K4 नो वेत्ति (for जानाति). — ^d) K1.2.4 B Dn2 D3 D2.3.8.9 T1 G1.3.4 उत्तम° (for मध्यम°).

18 ^a) S (except T2) दुर्दर्शनः (for दुःशासनः). C3 cites दुःशासनस्त्वा. K1.4.3 D1.2.8.9 G1.3 M1 (*sup. lin.* as in text) उपहृ(G5 °ग)तोभिशास्ता; B Dn D3 D6-7.10 T2 उपहतोभिशास्तो (for उपहन्ता न शास्ता). K2 अभिशास्ता; T1 G4 अनुशास्ता; G3 परस्य (for न शास्ता). — ^b) K4 यो वर्तते; D1 G4.5 M2 (*inf. lin.*) न वर्तते; T2 G5 प्रवर्तते. Ca. d. 3 नावर्तते (as in text). — ^c) G3 मंत्रम् (for मित्रम्). D1 मित्रमहो; D8 मंत्रहेतोः (for मित्रमथो). — ^d) M3.4 (*sup. lin.*) कालाः; Ca. d. 3 कलाः (as in text). G3 M (except M1) पूर्वैताः. D2 स्युरधमस्य (for

न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।
निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९
उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् ।
अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २०
प्राप्नोति वै वित्तमसद्बलेन
नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।
न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां
न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१

धृतराष्ट्र उवाच ।

महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा
धर्मार्थवृद्धाश्च बहुश्रुताश्च ।
पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं
भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२

विदुर उवाच ।

तमो दमो ब्रह्मवित्त्वं वितानाः
पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति
सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३
येषां न वृत्तं व्यथते न योनि-
र्वृत्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां
त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४
अनिज्ययाविवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६　C. 5 1285 B. 5. 36. 25 K. 5. 36. 26

अधमस्येह). G3 अधर्मस्य; C3 अधमस्य (as in text). G2 om. इह. G3.4 एव (for इह). G3 पुंसां (for पुंसः).

19 D10 om. 19. — a) G3 श्र- (for न). — b) K4 D5 S (except T2 G1.2) हि (for अपि). D8 अत्रु°; G1 अति°; Ca.d.3 आत्म° (as in text).

20 b) K2 B (except B3) Dn D1.3–5 T2 प्राप्त°; C3 प्राप्ते (as in text). T2 G1.4.5 M transp. प्राप्ते and काले. — c) K1.3 D1.3 G3 च; T1 G1.3–5 M च (for तु). K1.3 D1.2 G3 एव (for न). — d) K4 B Dn3 D5 D3.7–10 G2 भूतिम्; Dn1 D3–6 T2 गतिम् (for श्रेयः).

21 a) S (except T2 G3) वीर्येण (for वित्तम्). K4 B3 Dn3 D3.5 T2 अर्थं बलेन; T1 G1.5 M असद्वरूपं; Ca.d.3 असद्बलेन (as in text). — c) D3 न त्वेव; G3 सर्वेव (for न त्वेव). G4 सत्यं (for सम्यग्). K4 रमते; G3 वहते (for लभते). — d) K4 निवृत्तिम्; B3.5 Dn3 D3 D1.3.8 न वृत्तिम्; G3 स वृत्तम् (for न वृत्तम्).

22 a) K1.3 Dn1 D3–4.7.8.10 T2 G2 Cn महाकुलेभ्यः; M1 °कुलानि (sup. lin. as in text). — b) K1 D3 G2 °युक्ता°; K2.3 B Dn D3 D3–5.7.10 T2 °निरता°; D1 °युत्ता°; D2 °बंधा° (for °वृद्धा°). — c) G3 M त्वा (for त्वां). K2 D3 एकं; D3.9 पुनं; G एतत् (for एतं).

23 D10 om. 23–24. — a) G2 शमो (for तपो). D1 बलो (for दमो). K1.3.4 B1.2.3 Dn D33 D3.7.8 M2.3 °वित्तं; K2 D3.4.9 °वृत्तं; G4 °चर्यं (for °वित्त्वं). S तितिक्षा; Ca.d वितानाः (as in text). — b) B3 विहाराः (for विवाहाः). B3 D1 सततं प्रदानं (for सततान्न°). S (except T2) दृष्ट्या विवाहः सांत्वनं (M सन्नतिश्च) चान्नदानं. — c) K1 येष्वेतेतै वै; K2 Dn3 येष्वेव ते; K4 यत्रैवैते वै; D3 ज्येष्ठे ते वै; D3 यथैवैते; S (except T2) अष्टावेते (for येष्वेवैते). S (except T2) नित्यमेवं (for सप्त गुणा). K (K3 before corr.) B3.4.5 Dn D31 वसंति; D32 च संति (for भवन्ति). — d) S सतां गुणाः (for सम्यग्वृत्ताः). — After 23, D2 reads 25^{ab}, 27^{cd}, 27^{ab}, 25^{ab} (repeated), 26, 28, 29, 24, 220*, 30^{ab}, etc.

24 For D2 cf. v. l. 23. D7.10 om. 24 (for D10 cf. v. l. 23). — a) K2 om. the first न, reading नैव for the second. D3–5 T2 transp. न and वृत्तं. S (except T2) येषां न (T1 G1.3 प्र-) वृत्तं साधुकारेण शुक्लं. — b) K1 चित्तप्रसादे; K3.4.5 Dn1 D1–3.5.8 T2 चित्त(D3 वित्त)प्रसादेन; T1 G M वृत्तप्रधानेन (G3 ००प्रधानेन); Ca वृत्तिप्रसादेन. Cd.3 cite प्रसादेन. K1 संचरंति; Dn3 धरंति; C3 चरन्ति (as in text). — c) D3 ईहंति; Ca.d इच्छन्ति (as in text). D1 विशुद्धां; T1 G1.3.4 M निविष्टाः; G3 विनष्टां (for विशिष्टां).

25 = (var.) Manu 3. 63. — a) K2 B D3–8.10 T2 C3 कुविवाहैः; Ca.d as in text. M1 अविवाहेन (for अविवाहैश्च). K4 अनिष्टकुविवाहैश्च; D3 अनिष्टकुलसंबंधैः. — b) K3 M3 उच्छेदनेन; Ca.d उत्सा° (as in text). — D3.4 om. 25^c–26^d; T2 om. 25^{cd}. — d) K1 Dn D3.9 G3 ब्राह्मणा° (for धर्मस्या°); cf. 26^d.

26 D3.4 om. 26 (cf. v. l. 25). K1.3 Dn D3 om. 26; G3 om. 26^{ab}. T2 reads 26^{ab} after 27. — a) B3

C. 5. 1268 B. 5. 36. 27 K. 5. 36. 27 ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः ।
कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९
मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु
राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा
पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३०
यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विषेत् ।
न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ॥ ३१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३२
श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३३
सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै
शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३४
न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति
यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।

D8 °लोपेन (for °साक्षेन). — D3 om. 26ᶜ–27ᵈ; D8 T2 om. 26ᶜᵈ. — ᵈ) D7 G2 धर्मस्या° (for ब्राह्मणा°).

27 D5 (cf. v. l. 26) and D8 om. 27. — ᵇ) K3 D6 G3 C3 परीवादात्; Cd as in text. — ᵈ) T2 धर्मस्यातिक्रमेण च (= 25ᵈ). — After 27, T2 reads 26ᵃᵇ.

28 ᵇ) Dn D3 D5–6 T2 M1 (sup. lin.) C3 अर्थतः; D1 अयतः; T1 अन्यतः; Ca. d अश्वतः (as in text). — ᶜ) T1 G3 कुलाख्यां नानुगच्छति. — ᵈ) G3 C3 वृत्तितः; Cd वृत्त° (as in text). — After 28, D3.4.7.8 ins. lines 3–4 of 220*.

29 = (var.) Manu 3. 66. — ᵃ) D2.8 च (for तु). D8 अविपन्नानि (for अविहीनानि). — ᵇ) K3 D3 D10 T1 च (for अपि). — ᶜ) K1.4.8 B1.3 D2–7.9.10 T2 G3.8 च; M8 न (for तु). K3 निगच्छंति; B3 प्रग°; Dn D8 प्रय° (for तु ग°). — ᵈ) D10 प्रकर्षं (for कर्षन्ति). G3 अपि (for च). K6 T1 G1 M महाजनं; G3 महाधनं (for महद्यशः). — K3 B D (except D3) T3 ins. after 29 (D3.4.7.8 ins. lines 3–4 after 28): T1, after 30:

220* वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।
गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ।
कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ।

[(L. 1) D3 D8 यत्नेन (for यत्नेन). D3.4 वै (for सं-). B3.8 D7 यापाति (for एति च). — (L. 3) D10 गोभिरश्वैश्च कृष्या च शतशः सुसमृ°.]

30 ᵃ) D1 °कृत् (for °कृत्). T1 G1.8 M (by transp.) अस्तु कश्चित्; T2 अस्तु राजन्. — ᵇ) D2 राजये- पथ्यो; T1 G M1 राजा वध्यो (G3 राजापथ्यो); M2–8 राजापथ्यो. D1 न; D8 यः (for मा). — ᶜ) D83 नैकृति- वान्. D3.8 नैष्कृतिको (for नैकृतिको). D83 m सदैव (for अनृती वा). — ᵈ) D1 यः (for वा). — After 30, T2 ins. 220* (cf. v. l. 29).

31 ᵃ) K (K3 missing) D7 गो- (for नो). K (K3 missing) B3 Dn3 D83 D1–4.7–10 T3 ब्राह्मणान् (for °णं). — ᶜ) K3 m D8 m नरः स; K4 G3 ततः स; Dn3 D83 D3.4 Cnp न तस्य; D8 यश्च न; D10 न च सं-; G4 स नरः; Cn न नः स (as in text). K1 समतिं; K3 (before corr.) सुमतिं; Cd.8 समितिं (as in text). D1 नरः सुसुमतिं (sic) गच्छेत्. — ᵈ) K4 विवदेत्; K3 विद्विषेत्; D1 निर्वहेत्; D9 निर्वदेत्; Ca. d.8 निर्वपेत् (as in text). K1.3 D8 Cnp पितॄन्; K4.8 ऋषीन्; D3.4 कृषित्; D8 गुरून्; C3 कृषिम् (as in text).

32 = 3. 2. 52; = (var.) Manu 3. 101; = (var.) Pañcatantra 1. 187; = (var.) Hitopades'a 1. 45; = (var.) Śārṅgadharapaddhati 642. — ᶜ) K1 हर्म्येषु (for गेहेषु). D3.4 पुत्रान्यपि सतां गेहे.

33 ᵇ) D1 सत्कृतिं; Cd संस्कृतिं; C3 सत्कृतिं (as in text). — ᶜ) B3 प्रसूतानि; D8 प्रदत्ता°; Cd.8 प्रवृत्ता° (as in text). K3 D1.3 G1 °राज (for °प्राज्ञ). — ᵈ) K3 B D3–5.7.8 T G (except G3) पुण्यकर्मिणां.

34 ᵃ) K1 D8 नृपतेः. — ᵇ) K3 D3.7 T2 G3 वोढुं शक्तो; D1 विसोढुं शक्तो; G3 शक्नोति वोढुं; G3 शक्नोति भारं (for शक्तो वोढुं). — ᶜ) K3 भारवहा.

35 M3 om. 35–36. — ᵇ) T1 G (except G3) M (M3 om.) कोपनेनोत (G1 °प) शक्यं; Ca. d शङ्कितेनोप°

यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत
तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥ ३५
यदि चेदप्यसंबन्धो मित्रभावेन वर्तते ।
स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥ ३६
चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः ।
पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३७
चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।
अर्थाः समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ३८
अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ३९
सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ४०
अर्चयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने ।
नानर्थयन्विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४१
संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलम् ।
संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्व्याधिमृच्छति ॥ ४२
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४३
पुनर्नरो म्रियते जायते च
पुनर्नरो हीयते वर्धते पुनः ।
पुनर्नरो याचति याच्यते च
पुनर्नरः शोचति शोच्यते पुनः ॥ ४४
सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४५ C. 5. 1336 B. 5. 36. 47 K. 5. 36. 47

(as in text).

36 M_3 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{a}) B D_n D_3 $D_{3-6.8-10}$ यः कश्चित्; D_8 G_3 अथ चेत् (for यदि चेत्). $K_{3.4.5}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.5-8}$ T_2 G_{1-3} C_n असंबद्धो; D_{n1} असंबंधी; D_{n3} असम्बद्धो; $D_{3.4}$ असंबद्धि (for असंबन्धो). D_1 यस्य चेतसि संबंधी; M_1 यदि कश्चिदसंबद्धो. — ^{d}) $G_{3.5}$ स (for सा).

37 ^{a}) D_{n3} D_{3-4} चलचि(D_3 °चि)त्तस्य; T_1 G_4 न कश्चि(G_4 °श्चि)त्तस्य; M_3 न तन्मित्रं यस्य (for चलचित्तस्य). — ^{b}) $D_{3.4.5}$ $G_{1.3.4}$ $M_{3.4}$ अनुपसेविनः. — ^{d}) B_3 D_{n3} °संगतः (for °संग्रहः).

38 ^{a}) D_1 स्थिर°; $D_{3.5}$ चल° (for चल°). K_3 T_1 $G_{1.3}$ अनात्मज्ञं; D_1 महात्मानं; M दुरात्मानं (M_1 *sup. lin.* as in text); C_s अनात्मानं (as in text). — ^{c}) K_3 B_{3-4} D_n $D_{8.10}$ T_2 समभि°; D_7 समधि°; $C_{a.p}$ समति° (as in text). — ^{d}) K_3 D_{n1} $D_{1.3.8}$ G_4 शुष्कसरो.

39 ^{a}) D_1 अथ (for एव). — ^{d}) B_1 D_1 मित्रं; D_3 अभ्रं; T_1 $G_{1.4.5}$ अप्सु; M_{3-5} अभ्रम्; $C_{a.d.s}$ अभ्रं (as in text).

40 =(var.) Rāmāyaṇa (ed. N. S. Press) 4. 30. 73.

41 ^{a}) B D_{n3} $D_{3.6.8.10}$ अर्थ°; T_1 $G_{1.3}$ प्रार्थ° (for अर्च°). — ^{b}) D_n D_3 च (for the first वा). — ^{c}) $B_{1.3.4}$ D_3 नाव°र्थयन्; D_3 नान्यथा विप्र-; T_1 $G_{1.3.5}$ तान्यर्थयन् (for नानर्थयन्). K_3 D_1 T_1 G M विजानाति (as in text); the rest प्र°.

42 K_3 D_{n2} om. 42^{ab}. G_3 transp. 42^{ab} and 42^{cd}. — ^{b}) D_{n1} D_{10} कुलं; D_3 फलं (for बलम्). — ^{d}) $B_{1.2.4}$ D_3 अर्धं°; D_n अर्दं° (for ऋच्छ°).

43 ^{a}) $K_{1.2}$ अनवाप्य; K_4 D_3 संप्राप्तं च; $B_{1.3}$ अनिवार्यं च; T_1 G अपहाय्यत्व ($G_{3.4}$ °त्वं); $C_{d.s}$ अनवाप्यं (as in text). — ^{b}) K_3 वै प्रतप्यते; K_4 चोपतप्यतः; B_3 $D_{1.3.4.5}$ G_1 उप°; D_3 चोपपद्यते. — ^{c}) $B_{1.3}$ प्रहृष्यंते.

44 ^{a}) G_3 transp. म्रिय° and जाय°. $K_{1.4.5}$ D_3 पुनः (for च). — ^{b}) $K_{4.5}$ transp. हीय° and वर्ध°. $B_{1.3}$ D_1 $G_{1.3}$ $M_{1.3.4}$ याचति याच्यते; T_1 याचते याच्यते; T_2 हीयते वर्धते; G_3 याच्यते याचते; G_4 याच्यते याच्यते; $M_{3.5}$ याचति याच्यते (for हीयते वर्धते). K_3 B D (except $D_{2.7.8}$) T_2 G (except G_3) च (for पुनः). — ^{c}) $B_{1.3}$ शोचति; B_3 याचते; T_1 $G_{1.4}$ M_1 वर्धते; $G_{3.5}$ हीयते; M_{3-5} हायति (for याचति). $B_{1.3}$ शोच्य°; D_{n2} $D_{8.9}$ याच°; T_2 जाय°; $G_{1.4}$ M_1 हीय°; $G_{3.5}$ M_{3-5} वर्ध° (for याच्य°). $K_{1.4}$ $D_{2.7-9}$ M_{3-4} पुनः (for च). — ^{d}) $B_{2.3}$ हीयते; B_3 शोचते; T_2 G_3 शोच्यति (for शोचति). $B_{1.3}$ वर्ध°; T_2 G_3 शोच° (for शोच्य°). $K_{2.3}$ B D (except D_{7-8}) $G_{4.5}$ च (for पुनः).

45 =(var.) C. 13. 762. — ^{b}) K_3 वा (for च). — ^{c}) D_{n1} $D_{3.4.10}$ $G_{1.3.4}$ पर्यायतः; G_3 पर्यायशश्चैव (for °शः). $K_{1.4.5}$ $D_{3.9}$ इदं; B D_n D_{n1} $D_{3-6.10}$ T_2 एते; D_{n3} इव (for इह). D_3 स्पृशंते; T_1 M आस्पृशंति (for स्पृशन्ति). — ^{d}) D_{n1} D_7 T_2 G_4 वीरो (for धीरो). K_5 B (except B_3) D_{n3} $D_{3.6.8}$ T_2 च (for एव). S

C. 5. 1307 B. 5. 36. 48 K. 5. 36. 48

चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि
तेषां यद्यद्वर्तते यत्र यत्र ।
ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य
छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४६

धृतराष्ट्र उवाच ।

तनुरुच्चः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४७
नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ।
यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ४८

विदुर उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ४९
बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।
गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दति ॥ ५०
अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५१
स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५२
स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना
न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।
न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवन्ति
न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५३
न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं
न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
न वै भिन्ना गौरवं मानयन्ति
न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५४
न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं
योगक्षेमं कल्पते नोत तेषाम् ।

(except T2) transp. हृष्येत् and शोचेत्. B3 शोच्येत्; D3 हृष्येत् (for शोचेत्).

46 ^{a}) B3 D5.6 चला° (for चला°). Dn1 D8 हीना°; T1 G3 भीमा°; G3 इमा° (for हीमा°). D6 यदि (for षड्). — ^{b}) D3–5.8 transp. तेषां and यद्यत्. K2 यद्वत्; K4 T1 यत्; Dn1 यत्तद् (for यद्यत्). B1.4 Dn D3 D8.10 T2 G1.2 C3 वर्धं°; D2 वत° (for वर्तं°). B3.5 D5 D10 तत्र तत्र; D7 T2 यत्र तत्र; C3 यत्र यत्र (as in text). — ^{d}) T1 G3 सच्छिद्र° (for छिद्रोद°). — Cf. 5. 33. 65.

47 =(var.) 5. 52. 13. — ^{a}) K1.4 D1.3.9 T1 G1.3–5 तनुरुच्चशिखी (T1 G3.5 °च्चो); B3.4 Dn1 D2–6 T2 Cn °रुच्चः शिखी; G2 °रल्पसुखी; Ca.d.s as in text.

48 ^{a}) G3 सत्सुद्विग्नं (for नित्यो°). K (K3 missing) B3.4.5 Dn1 Dn2 D3.7 Ca.d.s सत्वं; Dn2 मित्रं; G2 सत्वं (for सर्वं). — ^{c}) K4.5 चात्यंतम् (for तत्पदम्). K4.5 S (except T2 G2) अनुद्वेगं (for °द्विग्नं). — ^{d}) B3.4 D2 ब्रूहि (for वद). S (except T2 G3.4 M2) °द्युते (for °मते).

49 ^{a}) Dn Dn2 D8 G3–5 विद्यातपसः; D1 विद्यते धर्मसो (for °तपसोः). Cd.n cite विद्या तपः. — D1 om. 49^{c}–50^{b}. — ^{c}) K1.4.5 D8 G2 लोभसंन्यासात्; K2 सर्वसंत्यागात्; G4 प्रशमाद्राजन् (for लोभसंत्यागात्). — ^{d}) G4 हितं; Ca.d शान्ति (as in text).

50 D1 om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). — ^{a}) B2 तमः; Ca.d.s भयं (as in text). — ^{d}) K2 B1.4.5 Dn D3–8.10 T2 योगेन; Ca.d.s त्यागेन (as in text).

51 ^{ab}) K2 D1.2 G2 transp. दान° and वेद°. B1.4 वेद°; Cd.s वेद° (as in text). Dn2 धर्मं चैव समाश्रिताः.

52 ^{a}) Dn अधीतस्य (for स्वधी°). K1 स्वयुद्धस्य; K2 D2.9 T1 G (except G3) सु(G4 च; G5 स्व)युद्धस्य (for सुयु°). — ^{b}) D8 सुयु° (for सुकृ°). — ^{d}) K1 वर्धते (for एधते). Dn1 D3.4.5 भवंत्येते सुखोदयाः.

53 ^{a}) D8 आस्ती° (for स्वास्ती°). — ^{b}) T1 G1.3 निद्रां भजंति; G2.4 M लभन्ति निद्रां; C3 निद्रां लभन्ते (as in text). K1.3 D3 न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति (=54^{d}). — ^{c}) K1.4.5 धृतिम् (for रतिम्). — D6 om. 53^{d}–54^{d}.

54 D3 om. 54 (cf. v. l. 53). — ^{a}) D2 transp. चरन्ति and धर्मं. — ^{b}) K1 (before corr.) धीराः (for भिन्नाः). — ^{c}) K2 D7.9 मानयंते; K5 B (except B1) Dn D5 D8–6.8.10 T2 प्राप्नुवंति (Dn1 °ते); D1 च श्रयंति (for मानयन्ति). — ^{d}) T1 G3 M1.2 प्रथमं; C3 प्रशमं (as in text). B3 मान° (for रोच°).

55 ^{a}) K1.4 न चैषां; K2 D2 न वै चैषां; K3 D1 न चैवैषां (for न वै तेषां). T2 स्वादते; G3 संदधे; G5 रोचते (for स्वदते). — ^{b}) K2 B1 D1.8 T2 G1.2.5 योगक्षेमः; Ca.d.s as in text. B D T2 एव; G3.4 M इह (for उत). — ^{c}) T1 G2.5 वा (for वै). — ^{d}) G5 कश्चित् (for किंचित्). G4 अन्यत्र भावात् (for अन्यद्धि°).

56 =(var.) Rāmāyaṇa 6. 16. 9; =(var.) Pañ-

भिक्षाणां वै मनुजेन्द्र परायणं
न विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात् ॥ ५५
संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५६
तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।
बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५७
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ५८
ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ५९
महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य एव वातेन शाखास्कन्धं विमर्दितुम् ॥ ६०
अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६१
एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥ ६२
अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।
ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६३
अवध्या ब्राह्मणा गावो स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६४
न मनुष्ये गुणः कश्चिदन्यो धनवतामपि ।
अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६५ C. 5. 1325 B. 5. 36. 67 K. 5. 35. 67

---

catantra 4. 81. — a) B2.4.5 Dn2 D3 D5.8 T2 transp. संभाव्यं and संपन्नं. D1 च क्षीरं (for संपन्नं). — c) B Dn1 D2-5.8.9 चापलं स्त्रीषु; D8 D10 चापलं स्त्रीणां; T2 वा फलं स्त्रीषु (for स्त्रीषु चापल्यं).

57 =(var.) Pañcatantra 2. 8. — a) D8 D9 जंतवो; D1 तरवो (for तन्तवो). G3 M1.4 चि-; G4 हि (for ऽपि). K1 (by corr.) Cd आतता; B D3 (before corr.).4-8.10 T1 G3 M2.3 आयिता; Ca.s आयता (as in text). — b) B (except B1) D (except Dn1 D2.3.9) T2 G1.2.5 Ca.d.s तनवो (for तन्तवो). T2 G3.4 M स्थूलाः; Ca.d.s समाः (as in text). — c) D1 आयासाः; T1 M3.4 व्यायामात्; G1.2 M2.3 व्यायामान्; G3.4 आयामान्; M1 व्यायामा; Ca.d आयासान् (as in text). K3 बहुत्वाद्गुरुत्वाच्च. — d) K3 संहति; S (except T2 G2) वहंति; Ca सहंति (as in text).

58 =5. 62. 19. — a) K4 B3 Dn2 D5 D5.6.8.10 S (except T1 G1.4.5) धूमायंति; Ca.d as in text. G1 व्यपेता हि; Ca.d व्यपेतानि (as in text). — b) D2.7 M1.2 ज्वलंते; Ca as in text. K3.4 Dn1 M1.2 संहतानि. G3 तु (for च). K1 संहतानि ज्वलंति च; T1 G1.4 प्रज्वलंतीह (G4 °च) संगताः.

59 =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1312. — a) G3 तु (for च). — b) M2 transp. स्त्री° and ज्ञाति°. B1 स्त्रीषु गोषु च भारत; D2 m. 2.4 स्त्रीषु गोषु तपस्विषु.

60 =(var.) Pañcatantra 3. 51. — a) K1.2 Dn1 D3.4 T2 एककः; Ca.d एकजः (as in text). — b) K3 फलवान्; M (M1 sup. lin. as in text) बलवत् (for बलवान्). K3 तु (for सु-). — M2 (hapl.) om. 60c–61b. — c) D9 विषह्य; D10 सुशक्यः; Ca.d.s प्रसह्यः (as in text). K1 प्रसह्यैव हि (for प्रसह्य एव). B3 इव (for एव). S (except T2 G2; M2 om.) वातस्य (for वातेन). — d) D2.9 शाखास्कंधे; Ca.d as in text. D1 विसर्पितुं; D3 च मर्दितुं; D9 प्रमर्दितुं (for विम°). K3 शक्यः स्कंधे प्रमर्दितुं; K4 शक्यः स्कंधेन म°; K3 T1 G M शाखास्कंधेन- (T1 G2 °धेन; G3 °धश्च)म°; B Dn D5 D2-8.10 T2 सस्कंधो मर्दितुं क्षणात्; T2 शाखास्कंधेन म°.

61 =(var.) Pañcatantra 3. 60. — M2 om. 61ab (cf. v. l. 60). — a) K1.2 संहता (for सहिता). — b) K3 सर्वत्र; T2 G1.3 अमूलाः; G3 आमूलाः; G4 M (M2 om.) समूलाः (for संघशः). T1 G1.3 अप्र° (for सुप्र°). G3 आमूलाप्रत्यतिष्ठिताः. — c) K4 B1.3 D2.4.9 S (except T2 M2.3) अपि; D3 तेपि (for ते हि). — d) K3 [अ]न्योन्यमाश्रयात्; D4 [अ]न्योन्याश्रयेण च (hypermetric!).

62 =(var.) Pañcatantra 3. 53. — D4 (hapl.) om. 62c–63b. — d) K1 B3 D5 D1.8.10 T2 एककं (for एकजं).

63 D4 om. 63ab (cf. v. l. 62). — a) K (K2 missing) D1.2.5.6.8 G3 अन्योन्यसमुपस्तं(K3 °पाश्चं; K4 °पलं)भात्; T1 G1.2-5 M अन्योन्यस्नेप(G1 °स्नाप°; G4 °स्नेह; G5 °स्नैव)संस्तंभात्; T2 अन्योन्यसमनुस्तंभात्. — b) B1.3 वा (for च). G1 अन्योन्याश्रयणेन च; G4 अन्योन्यस्याश्रयेण च. — c) B3 G2 M1 (sup. lin.) संप्रवर्तंते. — d) D2-4.8 G4 (before corr.) च (for उत).

64 b) K1 वृद्धाः (for बालाः). M बालाश्च (for °श्च). D3 बांधवाः (for ज्ञातयः). B Dn D5 D2-4.8-10 T2 ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः. — d) K3 T1 G (except G5)

C. 5. 1327
B. 5. 36. 66
K. 5. 35. 68

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ६६

रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते
न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव
न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६७

पुरा ह्युक्तो नाकरोस्त्वं वचो मे
द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां
कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ६८

न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते
मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
र्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ६९

धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु
पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येकमन्त्रा
जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ७०

मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य
त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्ता-
न्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७१

शरणं गताः (for शरणा°). — After 64, D3 ins.:
221* महत्यप्यपराधेऽपि तेषां दण्डो विसर्जनम् ।

65 a) D9 मनुष्येषु (for न मनुष्ये). K1 D8 T1 G2.4 M मनुष्यगुणः; D3 G3.5 मनुष्यगुणाः (for मनुष्ये गुणः). — b) K1 D3 G4 गुण° (for धन°). D9 ऋते (for अपि). K4 B1.3 Dn D5 D8–7.10 T2 राजन् (K4 B1.3 D7 अन्यः) स्वधनतासुते.

66 =(var.) 5. 27. 23; =(var.) B. 2. 64. 18. — G3.4.5 transp. 66 and 67. — a) M3–5 अव्याधिकं; Ca.d as in text. K4 B1.3.4 D (except D1.3.7.8) T2 G4 Ca शीर्षरोगि; G2 शीर्षतोयं; Cd °रोगं (as in text). — b) G2 पापानुविद्धं; Ca.d as in text. K1 तीव्रम्; Ca.d.s तीक्ष्णम् (as in text). N (except D1; K3 missing) T2 Ca.d.s उष्णं (for उग्रम्). — c) D1 G2.3 अपेयं; Ca.d पेयं (as in text). D1 G2 om. यत्. D1 च (for न).

67 G3.4.5 transp. 66 and 67. — a) T1 रोगान्विता. K1 वै (for न). K1 धनम्; G2 M (except M1) फलान्; G4 बलान् (for फलानि). K1 आश्रियंते; G3 आश्र°; Ca.d आद्रि° (as in text). — d) T1 G2 न विंदंते; G1 विनिंदंते; G3 न लभ्यंते (for न बुध्यन्ते). Dn3 धनयोगात्; T2 न च भोगात् (for धनलोभात्). D1 धनलोभान्नसौख्यं; M1 (sup. lin.) धनभोगात्सुभोगात्. T1 G (except G2) M3–5 भोगात् (for सौख्यम्).

68 a) K1 D4 S (except T2 G2) अपि (for हि). K1.2 B1.3.4 Dn D5 D8–8.10 T2 उक्तं; D8 युक्तो (for उक्तो). — b) D1 G2 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). — c) D1.8 वारयति; D2 धारयति; D6.9 वारयेथ (for वारयेति). — d) K2.3 D1.2.7.8 G2 कैतव्यं वै; D8 कितवस्त्वं. K1.4 B1 D2 D10 वै पंडिता (for पण्डिता).

69 a) T1 G1 अव°; Ca.d.s वि° (as in text). — b) K4.5 B Dn D8–8.10 T2 Cap सूक्ष्मो; T1 मैत्री°; G मैत्रो (G3 मित्रो); M मित्रं; Ca.d.s मिश्रो (as in text). T1 G1.5 सहसा (for तरसा). — 69cd=C. 2. 2488cd. — c) K1.3 D1.7 प्रध्वंसिनी (for प्रध्वं°). T1 G क्रूरसमाश्रिता. D1 ते (for श्रीः). — d) D1 मतिर्मोहाद्; C3 मृदुप्रौढा (as in text). Ca.d cite प्रौढा. K3 धार्तराष्ट्रान् (for पुत्रपौत्रान्).

70 a) B3 पांडवेयान् (for पाण्डवान्). — b) K1.3.4 Dn1 D1.9 T1 G (except G2) पुत्राः (for सुताः). T1 G (except G2) तु (for च). D8 यान्तु (for पान्तु). — c) D3 D1.10 एकामित्राः (for एकारि°). K4 D1 G3 ह्येकमित्राः; B1.3.4.5 Dn D5 D8.6.8.10 T2 ह्येककार्याः; B3 D3.4.9 पांडवाश्च; D3 T1 G1.3.4.5 M1–3.4 (inf. lin. as in text).5 -चैकमित्राः. — d) S (except T2) कुरवः (for सुखिनः). D7 G4 समेताः (for समृद्धाः).

71 a) B4 D8 D9 S (except T G1.3) Cd मेधी°; Ca.s मेढी° (as in text). K1 एकः (for अद्य). — b) D7.8 G3.4 त्वया; T1 G1.3 त्वद्- (for त्वयि). K3 D7.8 S (except T2 G2 M1) अधीनं (for आधीनं). D3s D7 कुरुकुशलं (for कुरुकुलं). — c) T1 G1.3.4 °वासे (for °वास-). — d) K1.4 गोपाय त्वं; K3 गोपायन्वै; D8 (त)पालयस्व (for गोपायस्व). D7 रक्ष (for रक्षन्). S (except T2 G2) गोपायेस्त्वं स्वान्सुतांस्तात रक्ष.

संधत्स्व त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रै-
　र्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।
सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे
　दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

विदुर उवाच ।
सप्तदशेमान्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १
तानेवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादाननाम्यान्नमतस्तथा ॥ २
　यश्चाशिष्यं शास्ति यश्च कुप्यते
　　यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।
　स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते
　　यश्चायाच्यं याचति यश्च कत्थते ॥ ३
　यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं
　　यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
　अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति
　　यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४　C. 5. 1387 B. 5. 37. 4 K. 5. 37. 4

---

72 ᵃ) D9 संधत्त्व; G3 अद्यत्स्व; G2 संधच्छ (for संधत्स्व). K3 B D (except D1) T G (except G3) कौरव (for कौरवान्). — ᵈ) D8 सुयो° (for दुर्यो°). G3 चारय; Cᵃ स्थाप° (as in text). D10 सुमार्गे (for नरेन्द्र).

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K3 B2-4 Dn2 D8 D1. 2-4. 8. 10 T G1. 3 M प्रजागर; K4. 5 संजययान; B1 G2 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* K (K3 missing) D1. 3. 7. 8. 10 G2 विदुरवाक्यं; G1 M कुलप्रशंसनं (G1 °शंसा). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D3 35; D8 (*sec. m.*) 33; D7 S 36 (M 37). — *Śloka no.:* K3 71; Dn D8 73; G3 72; M2 70.

37

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 ᵃ) K2 धृतराष्ट्र (for राजेन्द्र). G2 मनुष्येंद्र (for इमान्राजेंन्द्र). D9 दोषान्सप्तदश श्रीमान्. — 1ᵇ = 1. 67. 9ᵈ; 111. 31ᵈ. — ᵈ) D8 आकाशे (for आकाशं). M2 आकाशं घ्नंति मुष्टिभिः.

2 ᵃ) Dn D2-6 T2 दानवेंद्रस्य (for तानेवेन्द्रस्य). Cᵃ. ᵈ cite इंद्रस्य. K1 कोशुत्र (sic); K2. 4. 5 D1. 7. 9 G3 Cd. 8 कार्मुकं; D3 कोदंडं; T2 च धनुः; G2-5 M वै चापं (for हि धनुः). T1 G1 तानेव हींद्रस्य चापं. — ᵇ) D8 T1 G2. 4 M2 अनम्यं (for अनाम्यं). K4 M1. 4 नाम्यतो; G1 नमते; G3 नयतो (for नमतो). D1 ब्रुवन्; T1 G1. 2. 5 ध्रुवं (for ऽब्रवीत्). K1 मान्यं कामयतो व्रतं. — G3 om. 2ᶜᵈ. — ᵈ) T1 G (G3 om.) अनम्यान्; M2. 4 अनम्यन् (for अनाम्यान्). D2 T1 G (G3 om.) M2-4 अब्रवीत् (for तथा). K4. 5 B Dn D8 D2-3. 10 T2 अनाम्यान्पृष्ठतस्तथा; D9 अनामयतोऽब्रवीत् (sic); M1 आनम्यांश्चैव नाम्यतः.

3 ᵃ) K2. 3 B Dn D8 D2-8. 10 T शास्ति वै (K3 D7 च; T1 सं; G2 तु) (for शास्ति). K2 Dn1 D2-6. 8 T2 Cn तुष्येत्; B Dn2 D8 D10 G2 कुप्येत्; D1 तप्यते; D9 कल्पेत; G3 कुप्यति; G4 Cs कुप्येत् (for कुप्यते). — D9 om. 3ᵇᶜᵈ. — ᶜ) K1. 2 D2. 7 Cᵃ स्त्रियं; K4 स्त्रियं; D1 प्रियं (for स्त्रियः). T1 G1. 2. 5 नो; Cᵃ. ᵈ यो (as in text). K2. 5 B1. 3. 4 Dn D1-4. 6 (*sup. lin.*) T2 अस्तुते (for अस्तु ते). — ᵈ) B D (except D1. 3. 7; D9 om.) T G2 याचते (for °ति). B1. 2. 4. 5 Dn D8 कत्थते वा; B3 D3 D8-6. 10 T2 कत्थते च; G4 वै ह्यनीर्थैः (sic) (for यश्च कत्थते). K2 D1. 3 G3 कुप्यते (for कत्थते).

4 K4 om. 4ᵃᵇᶜ. — ᵇ) D1 अबली (for अबलो). B1. 3. 5 Dn2 D8 T1 बलिनां (for °ना). — ᶜ) D2 ह्यश्र° (for अश्र°). T1 G1 वचो (for च यो). — ᵈ) K2 अधनः; K4 कामं; D8 D10 G2 Cᵃ. ᵈ. ˢ अकामान्; D1 कामान्; D5 T2 G1. 3. 5 M2 अकामं; G4 M1. 4. 5 Cdp. sp अकामां (for अकाम्यं).

5 ᵃ) K1 Cᵃ वध्वा हास्यं; K4 B Dn D2-6. 8 T2 G2 वध्वावहासं; D1 वध्वा दुराप; T1 G1. 3-5 वध्वा वासं; M1 (*sup. lin.* as in text). 3-5 वध्वा सहासं; Cd. s वध्वा हासं (as in text). D1 सुलभं (for श्वशुरो). B D

C. 5. 1309
B. 5. 37. 5
K. 5. 37. 5

वध्वा हासं श्वशुरो यश्च मन्यते
वध्वा वसन्नुत यो मानकामः ।
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं
स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५
यश्चैव लब्ध्वा न स्मरामीत्युवाच
दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानः ।
यश्चासतः सान्त्वमुपासतीह
एतेऽनुयान्त्यनिलं पाशहस्ताः ॥ ६
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ८

विदुर उवाच ।

अतिवादोऽतिमानश्च तथात्यागो नराधिपः ।
क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ ९
एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।
एतानि मानवान्घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ १०

(except D1.3.7.8) T2 transp. यः and मन्यते (om. च). — b) K4 B3.4 D (except D2 D1.9) T2 वध्वावसत्तमयो (for वध्वा वसन्नुत यो); see Cn. T1 G1.3.5 M वासं; Ca.d.8 वसन् (as in text). T1 G1.3.6 सहते; M सह यो (for उत यो). G3 धर्म°; C8 मान° (as in text). — c) K2 निर्वपते. S (except T2 G3) यश्च वपेत (for निर्वपति यश्च). Ca cites परक्षेत्रेषु, Cd क्षेत्रे. D7 स्व- (for च). D8 वीर्यं; Ca.d बीजं (as in text). — d) K1.4 स्त्रियः; T1 G3.4 M1 (inf. lin. as in text).3.4 प्रियं; G1.6 प्रियां (for स्त्रियं). Ca.d cite परिवदति.

6 a) B Dn D3 D5.8.10 T2 अपि (for एव). S (except T2 M3) लब्धं (for लब्ध्वा). B (except B3) Dn3 D3 D5.6.8.10 T2 वादी; Dn1 वदेत् (for उवाच). — b) B3.4 कथयति; T1 G3 कत्थते; G3.4 कत्थति; Cn कत्थते (for कत्थति). K1.5 D3 D1 याचमानं; K2 D3–7 याच्यमानं; B3.4 M1 (sup. lin. as in text).3.4 याचमानः (for याच्य°). — c) K1.3.5 D7.8 ये च; K4 तमेव (for यश्च). K1 असंतः (for असतः). K (K3 missing) D3–4.7.9 G3 संतम्; B3 D5.6.8.10 T2 G1 सत्वम्; D1 सततम् (for सान्त्वम्). K1.4.5 D3.4.7.9 T2 G3 उपासते ह; B Dn D5.6.8.10 °नयीत; D3 °शयीत (for °सतीह). — d) K4 उपला नयंति; K2 B Dn D3 D5–8.10 T2 एतान्नयंति; D3 ताः सर्वे नु यांति; T1 G1.3 एते हि यांति; G3 एते मनुष्याः; G3 एतेन सांत्वति; G4 एतेन याच्यति (for एते नु यान्ति). K3.5 B Dn D3 D5–8.10 T2 G3 निरयं; D1 सलिलं; G3 अनियं (for अनिलं). D1 वै मनुष्याः; G1.3 पाशहस्तं (G3 °स्तान्).

7 =(var.) C. 12. 4052. — a) D3 G3.4 M वर्तेत. — b) B3 T G1.3.6 वर्तितव्यः. D2 G3 धर्म. — c) D1 मायाविनो (for °चारो). D1 वर्तितव्याः; T2 G1.3.5 बाधि°; G3.4 M बोधि°. — d) D1 साध्वाचाराः. B D (except D2.8) T2 प्रत्युपेयः (D1 °देयाः). — After 7, K3 B D (except D2–4.9) T G (except G3) M1 ins. (a variant version of 5. 35. 43):

222* जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा
क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥

[(L. 1) K3 D3 D1.7 M1 om. हि. Dn3 G4 M1 आशां. — (L. 3) D1 transp. कामो and ह्रियं. — (L. 4) D7 सर्वहरो (for सर्वमेव). D1 T2 G (except G3) M1 अति- (for अभि-).]

8 b) K3 G3 वै सदा; D1 सर्वदा; D7 वै तदा; T2 G1.4.5 M1 (inf. lin.) वै तथा; G3 वै यथा; M भारत (for वै यदा). — c) D7 प्राप्नोति (for नाप्नोति). Dn1 D3.4 अयं; D3 इह; G3 अपि (for अथ). D7 न (for च). D9 न चाप्नुवन्ति तत्सर्वं. — d) K3 G3 एव (for इह). S (except T2 G3.3) कर्मणा (for हेतुना).

9 a) K1.4.5 B3.4 Dn D3 D5.8.10 T2 transp. °वादः and °मानः. B1.3.4 T1 G3 अभिवादो; Cd.8 अतिवादो (as in text). D3 अतिमानोतिवादी च. — b) D3 अति- (for तथा). K1.4.5 T2 Cdp.np.sp त्वत्यागो; K2 G अत्याशा; B3 अन्यायो; Cd.8 अत्यागो (as in text). D9 तथा संभावनात्मना. — c) K1.4.5 B2.3 D3–4.7.9 T2 विविधित्सा; B1.4.5 D3 m.6.8 G1 M3 Cn आत्म(G1 M3 अति)विधित्सा; Dn D3 D10 Ca.d.8 अनुविधित्सा; D1 अतिप्रहर्षः (for अतिविवित्सा). — d) M °द्रुहं (for °द्रोहः).

10 a) B1 D3 G3.3 M असयाः; D3–4 आमयाः (for असयः). — d) K1.2.4 Dn1 T2 अश्नुते (for अस्तु ते).

11 a) D3.4.9 विश्वस्तवर्गान् (D9 °स्त इति) यो हन्यात्.

विश्वस्तस्यैति यो दारान्यश्चापि गुरुतल्पगः ।
वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ ११
शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणैः समाः ।
एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२
गृही वदान्योऽनपविद्धवाक्यः
शेषान्नभोक्ताप्यविहिंसकश्च ।
नानर्थकृत्त्यक्तकलिः कृतज्ञः
सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १३
सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १४
यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १५
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १६
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १७
उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राज-
न्नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।
तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य
न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ १८ C. 5. 1258 B. 5. 37. 20 K. 5. 37. 20

— d) K1 अपि (for एव). D10 मधुपानरतः सदा; G3 यश्च स्यात्पानपो द्विजः. — After 11, N (except D2; K3 missing) T G (except G3) ins.:

223* आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः ।

[D1 आदेशनाद्; Ca.d.s as in text. T1 G1.2.4 विप्राणां (for द्विजानां).]

12 a) G3 शरणागतहंता च. — b) K3 D1.7 T G1.2.3 ब्रह्महभिः; K4 B Dn2 Ds D2-4.8.10 °घ्नाः (for °हणैः). B2.4 D2 स्मृताः (for समाः). — c) K1 संभाष्य; D1 समत्य (sic); D3.4 समेतैः; Cd.s समेत्य (as in text). B वर्तव्यं; Dn2 Ds1 D5.6 M1.3.4 चर्तुं°; D7 चक्र° (for कर्तुं°). — d) K4 स्मृतं; T2 स्मृतः; G1.3 स्मृतिः (for श्रुतिः).

13 a) D3m Ca गृहीतवाक्यो (for गृही वदान्यो). K1.2 D7-9 Cs अनयविद्धवाक्यः; D1 अनविरुद्ध°; T2 G1-4 M अनपविद्धाग्निहोत्रः; G3 अविधिनाग्निहोत्री; Cd.np अनप-विद्ध° (as in text). K4 B Dn Ds D3-6.10 T2 गृहीत-वाक्यो नचविद्धवाक्यः. — b) B D (except D1.2.7.8) T2 G3 M2.3 हि (for अपि). — c) K1.4 नानार्थं°; B Dn2 Ds D5.10 M3 नानर्थकुलाकुलितः; Dn1 D3.4 नानर्थकारी कुशलः; D1 corrupt; D8 नानर्थकृत्त्यक्तकलिः; G3.4 नानार्थं°; M1.2.4 यो ह्यर्थकृत्य° (for नानर्थकृत्त्य°). — d) D2 G2.3 साधो (for सत्यो). G3 सुतः (for मृदुः).

14 =(var.) Rāmāyaṇa 6. 16. 21; =(var.) Pañ-catantra 2. 171 (*text. simpl.* 2. 160); =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1360; =(var.) Subhāṣitāvali 2838; = Śukasaptati (*text. simpl.*) pp. 76, 199. — c) K2 D2 च (for तु). — d) D2 transp. वक्ता and श्रोता.

15 =(var.) B. 2. 64. 17; =(var.) Hitopades'a 4. 17. — a) K1.4 B Dn Ds D3-6.8.10 T2 समा°; K3 आना°; D8 G3 उपा° (for व्यपा°). — b) K3 त्यक्त्वा (for हित्वा). G3 °प्रियौ (for °प्रिये).

16 =5. 126. 48; =(var.) 1. 107. 32; =C. 2. 2104; =(var.) Skanda-purāṇa, Kās'īkhaṇḍa 13. 90; =(var.) Pañcatantra 3. 81; Hitopades'a 1. 115; =Cāṇakya-Śataka 31 (ed. Haeberlin); =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1462. — a) Dn2 कुलार्थं; Cs as in text. K1.4 त्यजेदेकं कुलस्यार्थे. — d) D8 आत्मार्थं; G4 ह्यात्मार्थे.

17 =Manu 7. 213; =(var.) Ādi 1614*; =Cāṇa-kya-Śataka 29; =Hitopades'a 1. 31; =Vikrama-carita (ed. Edgerton) SR 12. 1 (JR 20. 1). — a) K (K3 missing) B2.3 Dn1 Ds2 D5-10 T2 आपदर्थे. D2 G4 रक्ष्यं (for रक्षेद्). — b) D1 S (except T2 G3.4) दारा रक्ष्या (for दारान्रक्षेद्). — c) K2 D2 सर्वतो; G3 सर्वदा (for सततं). D1 M आत्मा तु सर्वथा (D1 °तो; M3 °दा) रक्ष्यो. — d) G4 प्राणैर् (for दारैर्). — After 17, K4 B D (except D9) T G1 ins.:

224* द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।

[(L. 1) B2.3 एवं (for एतत्). T1 दृष्टं (for दृष्टं). D3-5.7 T1 वै नरकं (for वैरकरं).]

18 a) K2 च; G4 तु; G3 हि (for ऽपि). — b) K1.2 D1.2 G3 एतत्; B Dn Ds D3-8.10 T2 Cs इदं (for एवं). K4 प्रयुक्तं; Cs युक्तं (as in text). K4 B3 D (except D2 D5.6.8) T G1-3 Ca.d प्रातिपेय (for °पीय). — c) K1 G2.3 यथा; G3 तथा (for तदा). — d) K2 तत्प्रातिपीय (for वैचित्रवीर्य).

19 a) D9 °वर्णान् (for °वर्णान्). — b) K4.3 D2-4.9 T1 G1.3 °जैषीः; B Dn Ds D3.6.8.10 T2 °जयेथाः (for

C. 5. 1354
S. 5. 37. 21
K. 5. 37. 21

काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरा-
न्पराजैष्ठाः पाण्डवान्धार्तराष्ट्रैः ।
हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः
प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ १९
यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं
भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति
न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २०
न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन
बाह्यं जनं संजिघृक्षेदपूर्वम् ।
त्यजन्ति ह्येनमुचितावरुद्धाः
स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २१
कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वा-
ण्यायव्ययावनुरूपां च वृत्तिम् ।
संगृह्णीयादनुरूपान्सहाया-
न्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २२
अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः
सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रीः ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः
शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २३
वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः
प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी
त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ २४
अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं
सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं
दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २५

°जैष्ठाः). — c) K2 transp. हित्वा and सिंहान्. K1 जंबुकान् (for क्रोष्टुकान्). — d) D5.4.8 S (except T2) transp. प्राप्ते and काले. — After 19, K (K3 missing) D1.2.7 T1 G (except G4) ins. an addl. colophon [*Adhy. No.:* K1.3.4.5 D1.2.7 35; T1 G (except G4) 37.]

20 Before 20, K (K3 missing) D1.2.7 T1 G (except G4) ins. विदुर उ°. — a) K2 सं- (for न). T1 G1.2 M1.4.5 सार्व° (for सर्व°). — b) K1.4.5 T1 G (except G4) transp. भृत्यस्य and भक्तस्य. M4 वर्धस्य; Ca.d.s भक्तस्य (as in text). K1.4.5 चिराश्रितस्य; G2 हितस्य तस्य (for हिते रतस्य). — c) D7 T1 G1.4.5 M1.2 यस्मिन् (for तस्मिन्). T2 भक्ताः (for भृत्याः). D5.4.9 पितरीवाश्वसंति (for भर्तरि वि°).

21 b) K5 B Dn2 D3 D5.6.8.10 T2 राज्यं धनं (for बाह्यं जनं). K2 D2 स जिघृक्षेत्; D5.4 संविचर्यैत; D9 संविभजेत; Cd as in text. D5.4.9 विद्वान् (for अपूर्वम्). — c) D2 एनं; T1 G1.5 अमी ह्येनं (for ह्येनं). K2 B3 Dn D5-7.10 T2 सं(D7 उ)चिता वै विरुद्धाः; D3 उचिता-आव°; D1.2 उचि(D2 कुपि)ता विरुद्धाः; D8 सुचिताव°; T2 G1.3.5 M उचितापराधा (G3 °धात्); Ca.d.s as in text. — d) M3.4 अपि (for हि). D8 समात्याः (for ह्य°).

22 a) D1 पूर्वाणि; T1 सर्वं न; G1 सर्वान् (for सर्वाणि). — b) B3.4 Dn2 D5.8-9 T2 °व्ययै; T1 G M °व्ययावन्यां; Ca.d.s °व्ययौ (as in text). B D (except D1.10) T2 चानुरूपां; G3 अनुरूपान्; Ca.d as in text. G3 तु (for च). — d) Dn2 सु-; D8 T2 तु (for हि).

23 a) K1.4.5 अथ; D10 तु (for तु). — b) K1.4.5 B3 D8 अतंद्रितः; K2 B3 Dn1 D1.2.6.7 T2 अतंद्री; B1 D8.10 अतंद्रः; T1 G M अवक्रः (for अतन्द्रीः). — c) D1 G4 अनुरूप (for अनुरक्त). — d) D5 D1 G3.5 आत्मैव. — After 23, K2 D2 ins.:

225* बाणः शाकुनिको मद्यी एकाकी स्तम्भसेवकः ।
सचोरोगी विवादी च सर्वेतान्सेवकांस्त्यजेत् ।

24 a) D5 D10 च; G4 हि (for तु). D1 वाक्यं च यो नाद्रियते विशिष्टं. — c) D8 ज्ञाना°; S (except T2) आत्मा° (for प्रज्ञा°). — d) K1 इह (for एव).

25 a) D2 अप्यस्तं (for अस्तब्धं). — b) K2 D5.9 शान्तं; D1 शुल्कं; T1 G1.5 कुशलं; G2-4 M2 शक्यं; M1.4 शुक्लं; Cd.s श्लक्ष्णं (as in text). G3 अवार्यं; Ca.d.s अहार्यं (as in text). — c) K1 Dn2 Ca.d अरोगिजातीयं; Cs as in text. K4 °चेष्टं; D10 °वाचं; Ca.d.s °वाक्यं (as in text).

26 a) K1.4.5 D2 विश्वसेत् (for विश्वासात्). B4 D (except Dn1 D2-4.9) T2 C3 गेहे (for गेहं). — b) D5.10 चिंत° (for चेत°). T1 G3.4 M1.4 -पि काले; Ca.d.s विकाले (as in text). — c) D2 तिष्ठन् (for तिष्ठेत्). Dn1 D2 D5 -नगूढो; T G3.5 गू(T2 गु)ढो; G2.4 M असूढो

न विश्वासाज्जातु परस्य गेहं
गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो
न राजन्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ २६

न निह्नवं सत्रगतस्य गच्छे-
त्संसृष्टमन्त्रस्य कुसंगतस्य ।
न च ब्रूयान्नाश्वसामि त्वयीति
सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २७

घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः
पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृतभक्त एव
व्यवहारे वै वर्जनीयाः स्युरेते ॥ २८

गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते
बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।
स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च
श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ २९

गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजन्ते
आरोग्यमायुश्च सुखं बलं च ।
अनाविलं चास्य भवेदपत्यं
न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३०

अकर्मशीलं च महाशनं च
लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
अदेशकालज्ञमनिष्टवेष-
मेतान्गृहे न प्रतिवासयीत ॥ ३१

कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च
वराकसंभूतममान्यमानिनम् ।
निष्ठुरिणं कृतवैरं कृतघ्न-
मेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३२ C. 5. 1358 B. 5. 37. 35 K. 5. 37. 31

(for निगूढो). — d) K1.3 राजकन्यां; K2.4 Cd राजकन्यां; B Dn Ds D2–8.10 T2 Ca.s °कन्यां; D2–4.6 G1 (before corr. as in text) °कीयां (for राजन्यां). D1 योषितो; Cs as in text. K1.3 D1 Ca.d प्रार्थयेत; Cs as in text.

27 a) K1 सर्वे°; K3.4.5 D2 शत्रु°; B Dn D3–10 T2 G1 (by corr.) M1 Ca मंत्र°; T1 G1 (before corr.).3–5 M2–5 पुत्र°; Cs.ap.dp सत्र° (as in text). G3 पृच्छेत् (for गच्छेत्). — b) K4 संस्पृष्टमंत्रस्य; B3 D3.4 संसृज्य मंत्र(B3 ·मान)स्य; D5.6.7 G (except G3) M1 (inf. lin. as in text).3–5 संसृष्टमात्रस्य; Ca.d.s as in text. G2 कुलं गतस्य; Ca.d.s as in text. — c) K1.2.3 B Dn1 D2–4.5 (by corr. as in text).6–8.10 T2 नाश्वसिमि; G आश्व° (G2 विश्व°) (for नाश्व°). — d) K1.2.4 D1–4.8.9 M1 (inf. lin. as in text) च (for तु).

28 a) G1.3 कुशाली (for पुंश्चली). — b) D9 पत्नी (for पुत्रो). K4 सपुत्राः; D1 बालपुत्रः. — c) D1 सूना°; Cs सभा°; Ca.d सेना° (as in text). K3 B Dn Ds D2–6.8.10 T2 उद्धृतभूतिः; D8 उद्धृतो भक्तः; T1 G M °भूमिः; Cs उद्धृत°; Ca.d as in text. — d) K2.4 B1.3–5 Dn व्यवहारेषु (K3 °रे चैव; K4 °रे च); B2 Ds D1.6.8 T1 G (except G2) Ca.d.n व्यवहारे (for व्यवहारे वै). — After 28, B Dn Ds D1 (om. lines 5–8).5.6.8 T2 Ca ins. 5. 35. 45–46 (with v. l.).

29 a) K4 एते गुणोदशास्नात शीलं भजंते (hypermetric!). — b) K1 B Dn1 Ds D10 G3.5 Ca °वर्णप्रसिद्धिः; K3 °वर्णैशुद्धिः; Cd.s as in text. — c) Dn1 D3–6.8 T2 तेज° (for गन्ध°). Ca.d.s cite स्पर्शगन्धौ. — d) T1 G भार्याः; Cs नार्यः (as in text).

30 a) S (except T2 G3 M2) तु; Cs च (as in text). K4 मितशुक्तिः; D8 G1–3 M2 मित(G3 °ता)भक्तं; Ca.d.s as in text. — b) T1 G M प्रतिभा (for च सुखं). K1.3 B Dn Ds D5.6.8.10 T2 transp. सुखं and बलं. — c) K1.3 B (except B4) D (except D1.2.7–9) T2 भवति (for भवेत्). — d) M आ तावद् (for न चैनम्). K1.2.4 D1.2.9 आद्यूनं; Ca.d.s as in text.

31 a) K3 D8 अधर्म° (for अकर्म°). — c) B3 अशिष्टवेशं; D3 अनिष्टवेगं; D1 °वेशं; Cd.s °वेषं (as in text). — d) D3 T1 G1 (by corr. as in text).2–5 M एनं (for एतान्). D8 गृहेषु (for गृहे न). K1.3 B Ds D1.2.5–8 T2 प्रतिवासयेत (D8 °यंति).

32 b) K3 वराकसंभूतं; B D (except D1.3) T2 G1 (by corr.) M2.3 वनौकसं भूतं (D2 M2.3 °सं सूतं); G3 वराकि°; Cd.s वराकसंभूतं (as in text). — c) D1 सुनिष्ठुरं; D8 नैष्ठुरिणं; Cd.s निष्ठुरी. K1 (by corr.).3 B2.4 Dn Ds D3.4.5.9 हतवैरं; D1 कष्ट° (for कृत°). — d) D1 चैतान् (for एतान्). K3 याचात्; D1 रक्षेत् (for याचेत्).

33 a) K1.2.4 B3 Ds D2–4.9 Cs संक्लिष्ट(B3 शाक्लि)ष्ट-कर्माणम्. K4 अतिप्रचंडं; B3.4 Dn1 D1.4.6.9 T G1.3.5 अतिप्रमादं (D1 °वादं); G2.4 M °प्रमादिनं; Ca.d.s as in text. — b) K4 D3.4 S (except T2) बह्वाशिनं (K4 °शिनं)

G. 5. 1370 B. 5. 37. 37 K. 5. 37. 37 संक्लिष्टकर्माणमतिप्रवादं
नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।
विकृष्टरागं बहुमानिनं चा-
प्येतान्न सेवेत नराधमान्षट् ॥ ३३
सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः ।
अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥ ३४
उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा
वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा
अरण्यसंस्थो मुनिवद्बुभूषेत् ॥ ३५
हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।
तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥ ३६
बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।
व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ३७
पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं
यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः ।
पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो
यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ३८
भीष्मस्य कोपस्तव चेन्द्रकल्प
द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः
श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन्खे ॥ ३९
तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।
पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४०
धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥ ४१

(for नित्या°). M वा (for च). K_1 अनृतभक्तिकं; $M_{1.3.4}$ अदृढभक्तिनं (for °भक्तिकं). K_3 वा (for च). — c) K (K_2 missing) D_5 $D_{1-4.7.8}$ $C_{a.d.s}$ निकृष्टरा($K_{1.3}$ D_5 °रो)गं; B D_n $D_{5.6.7.10}$ T_2 M_2 विघुष्ट° (for विकृष्ट°). $K_{1.4.5}$ $B_{3.4}$ D (except D_5) T_2 पहुमानिनं; T_1 G M बहुभाषिणं (G_2 °तं) (for °मानिनं). D_5 T_2 वा (for च). — d) D_{n2} D_3 T_1 $G_{1.4.5}$ om. अपि. $K_{1.4}$ न; D_1 हि (for अपि). $K_{1.4}$ निषेवेत; D_5 न भावेत्त (for न सेवेत).

34 a) K_4 अपि (for हि). — b) K_4 अपि; D_1 T_1 $G_{1.3.5}$ हि (for च). — c) D_5 ह्येतौ; D_{5-6} T_2 चोभौ (for एतौ). M °बंधना ह्येते. — d) G_2 सिध्यतः (for सिध्यतः).

35 a) S (except T_2) अनृणश्च भूत्वा (for अनृणांश्च कृत्वा). — b) D_7 अथ (for अनु-). — c) D_5 कुमारीं. K_1 °पादयित्वा (for °पाद्य सर्वा). — d) K_1 $G_{3.4}$ M ह्यरण्यसंस्थः (K_1 °स्थो); K_3 D_7 चारण्यसंस्थः (for अरण्यसंस्थः). K_3 तु मुनिः; K_2 D_7 च मुनिः; K_4 B_2 अपि मुनिः; $B_{1.3.4.5}$ D_n D_5 $D_{2-4.6.8-10}$ T_2 अथ मुनिः; D_8 नृपतिः (for मुनिवत्). — After 35, K_5 reads 55–58.

36 a) D_8 G_4 च (for यत्). — b) G_4 सर्वभूतसुखावहं. — c) K_3 om. तत्. D_2 यत् (for तत्). B D_{n2} D_5 $D_{6.8.10}$ T_2 ईश्वरे (D_5 D_6 °रं); $C_{a.d.s}$ ईश्वरो (as in text). K_5 S (except T_2 M_2) अपि; $C_{a.d.s}$ हि (as in text). D_5 एकं; $C_{a.d.s}$ एतत् (as in text). — d) B D_n D_5 $D_{3.10}$ T_2 सर्वार्थं° (for धर्मार्थं°).

37 a) K_4 B (except B_2) $D_{2-5.10}$ T_2 $G_{1.3}$ C_n वृद्धिः; D_8 बुद्धेः; $C_{a.d.s.np}$ बुद्धिः (as in text). — c) T_1 $G_{1.3}$ अस्ति (for स्यात्). — d) K_3 D_5 T_2 $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ वृत्तिभयं; D_8 C_n अवृत्तिभयं; C_a आवृत्ति°.

38 a) D_{n1} D_3 पश्यैह; D_{10} यत्र (for पश्य). D_{10} अदोषैः (for दोषान्). — b) $K_{3.5}$ यैः प्र-; G_4 यस्य (for यत्र). B D_{n2} D_5 $D_{5.6.7.10}$ T_2 व्यथेयुः (for व्यथेरन्). S (except T_2) सर्वदेवाः (for देवाः सशक्राः). — c) D_{n2} M_4 पुत्रैः (for पुत्रैर्). G_2 सर्वैः (for वैरं). K_3 भृशं (for नित्यं). — d) $K_{1.3}$ $D_{1.3}$ प्रहर्षः; D_{n1} $D_{5.4.7.8}$ संप्रहर्षः (for च हर्षः).

39 a) G_2 रोषः; C_s कोपः (as in text). $K_{1.5}$ B (except B_2) D_{n1} $D_{5-6.8}$ T $G_{1.5}$ चैवेंद्रकल्प; K_2 चै चेंद्र°; D_8 चैव प्रकल्प; D_{10} राजेंद्र कोपो; G_4 चेंद्र° (for चेन्द्र°). — d) T_1 $G_{1.3}$ $C_{a.d}$ श्वेतग्रहः; G_4 केतु° (for श्वेतो ग्रहः). $D_{1.8}$ आपतेत् (for आपतन्). D_1 च; D_8 खं (for खे). S त्वापतन्मै (G_4 °त्वाहवधे) यथैव (for तिर्यगिवापतन्खे).

40 a) $M_{1.3.4}$ तु (for च).

41 =(var.) 5. 29. 47. — b) G_4 व्याघ्राः पंच च पांडवाः. — c) G_3 भिंधि (for छिन्धि). — d) $K_{1.3.4}$ $D_{2.3.9}$ M निनशुः; B_4 D_n D_5 $D_{5.6.10}$ T_2 नीनशत्; $C_{a.d.s}$ नीनशो (as in text). $D_{2.4.7}$ M_1 (*sup. lin.*) व्याघ्रा नेक्षुर्वनं विना; G_3 व्याघ्र न न वसेद्वनं (sic).

42 b) D_{n1} $D_{2m.3.4.5}$ G_4 (by transp.) न स्युर्व्याघ्राः;

न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनम् ।
वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम् ॥ ४२
न तथेच्छन्त्यकल्याणाः परेषां वेदितुं गुणान् ।
यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४३
अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४४
यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।
तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४५
यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ४६
संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ४७
बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ४८
अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥ ४९
यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५०
येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।
यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५१
महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५२
स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५३
प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तो-
श्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।
न होममन्त्रा न च मङ्गलानि
नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५४

C. 5. 1391
B. 5. 37. 58
K. 5. 37. 58

K2.4 D8 न व्याघ्राश्च (K4 °घ्राः स्युः); D5 न स्युर्व्याघ्रं (for व्याघ्रा न स्युर्). D1 G4 वनात् (for ऋते). K2 B (except B3) Dn1 D3–4.7 वनाद्; D1 G4 ऋते (for वनम्). — c) D1 च; S (except T2 M2) तु (for हि). — d) G1–3 व्याघ्रं (for व्याघ्रान्). — Cf. 5. 29. 48.

43 a) K1.2 B D (except D2.3) T2 कल्याणान्; K4 T1 G (except G3) कल्याणाः (for अकल्याणाः). — c) K1.2.4 यथैव; T1 तदेषां (for यथैषां). — d) D3 वैगुण्यं. D9 S (except T2) पापचेतिनः.

44 a) G2 M2 ऋच्छन्; G4 ऋदयन् (for इच्छन्). — b) K1 उदितः; D2 अभितः (for आदितः).

45 a) D3.4 विगतः; M विमुक्तः (for विरतः). — b) K3 M वि(M1 अभि)निवेशितः; G2.4 च निवेदितः (for च निवेशितः). K3 कल्याणानि निषेवते. — c) G (except G3) पूर्वम् (for सर्वम्). M2 इयं (for इदं), and बुद्धा (for बुद्धं).

46 a) K4 D3 G3 अर्थं- (for अर्थं). G4 यो धर्मार्थकामं च. — b) D3.4 °कामं; G4 °काले (for °कालं). — c) D3 धर्मकामार्थसंयुक्तः; T1 G4 °संदोहात्; G1–3.5 °संयोगात्. — d) T1 G1.3 M वंदति (for विन्दति).

47 d) M अन्यश्चापत्सु (for यश्चापत्सु न).

48 a) K1 प्रोक्तं; K3 D5 D2–4.7.8 राजन् (for नित्यं). — b) K3 तत् (for मे). — c) K1.4 यत्तद्; K3 D1 G (except G3) M यत्र; D5 T2 यच्च; C3 यत्तु (as in text). M2 (hapl.) om. 48d–50a. — d) B3 श्रेष्ठं तद्; S (M2 om.) प्रथमं (for कनिष्ठं).

49 M2 om. 49 (cf. v. l. 48); D7 om. 49ab. — a) T1 G (except G3) M (M2 om.) °लाभं (for °लाभस्). B D (except D1.2.7–9) T2 तृतीयं धनलाभं तु. — d) K2.3 जिगीषया; B D (except D1.2.7.8) T2 मनीषिणः (for जिगीषवः).

50 M2 om. 50abc (cf. v. l. 48). — a) D2.3 T2 G3 यत्तस्य (for यत्त्वस्य). — c) G2.4 M (M2 om.) अभिजातं बलं; C3 as in text. — d) K3 transp. तत् and चतुर्थं. S (except T2) चतुर्थं बलमुच्यते.

51 a) K4 D8 G3 च (for तु). — c) T1 G3 तत् (for यत्). K1.4.5 D2.4.5.9 अपि बलं (for बलं श्रेष्ठं). — d) S (except T2) प्रज्ञानं (G2.4 M2 °नां) बलम् (for तत्प्रज्ञाबलम्).

52 D7 om. 52. — a) K4 न; D9 S (except T2) च (for यो). K4 T1 G1.2.3 उपकाराय (for अप°). — b) K1.4 पर°; T1 G4 भय° (for नर°). M1 तु यः (for नरः). — c) K (K3 missing) D9 G (except G1) समासाद्य (for °सज्य). — After 52, T1 G4 ins. (with v. l.) an *anticipation* of 5. 39. 32a–34b, repeating the passage in its proper place.

53 b) K1 D8 शत्रुसेविनि; K4.5 D7 °सेवने. B2.4.5 Dn D5 D9.10 स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु. — c) K2.3 B D (except D2) T2 भोगे(D10 °गि)षु (for भोगे च). D8.9 आयुषि (for आयुषि). M चाश्वासं (for विश्वासं). — d)

C. 5. 1322 B. 5. 37. 59 K. 5. 37. 59 सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ते ह्यतितेजसः ॥ ५५
अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।
न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नो दीप्यते परैः ॥ ५६
स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
तदा तच्च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ५७
एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ५८
लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुसुता मताः ।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५९
वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय
सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्ये-
त्सिंहा विनश्येयुरृते वनेन ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

D5 न (for क्व:). D1 इच्छति (for अर्हति). — After 53, T1 ins. an *anticipation* of 5. 39. 34[cd], repeating the line in its proper place (cf. v. l. 52).

54 [a]) D3.4 नि° (for अग्नि°). — [b]) D1 transp. न and च. — [c]) K4 D1 विधिर्संप्रयुक्ता (for न च सङ्कल्पानि). — [d]) K2 D1 T1 G M2 आश्चर्य(K2 °र्यो)जं (M2 °जो); Ca. d. s आश्चर्यजाः (as in text). K1.4 च; G1.2 M (except M2) वा (for the second न). D1 प्राप्यगदाः; G3 प्राप्य गताः; G4 व्याप्य तताः (for नाप्य गदाः). Ca. d. s cite अगदाः (as in text). K1.4.5 समृद्धाः (for सुसिद्धाः).

55 K3 reads 55–58 after 35. — [a]) K4 D3.4.9 विप्र° (for सिंह°). — [b]) G2 °पुत्राः; Cs °पुत्रः (as in text). — [d]) B D (except D1–4.8.9) T2 ह्येते (for ते हि). T1 G M सम° (for ह्यति°).

56 [a]) K4 S (except T1 G4) अतेस् (for अग्निस्). — [b]) K4 Dn1 D3.4.8 S (except G2 M3) गूढं (for गूढस्). D8 चर° (for तिष्ठ°). — [c]) K2 Dn1 D2–4.8 (sup. lin.).9 (by corr.) °भुंक्ते; D8 D10 °युक्तं (for °युङ्क्ते). — [d]) K4.5 B Dn1 D1.2–6.7.10 T G नोद्दीप्य(D1 °दीर्य)ते (for नो दीप्यते). Ca. d. s उद्दीप्यते.

57 [a]) D8 एष (for एव). M (M1 *inf. lin.* as in text) यद्दारु (for दारुभ्यो). — [b]) K2 Dn2 D1.8 T1 G (except G1) M1 (*sup. lin.* as in text) यथा (for यदा). — [c]) T1 G2.3 तथा (for तदा). B D5 D2–6.8.10 T2 तद्दारु (for तदा तच्). M1 (*inf. lin.* as in text).3 तद्दारुस्तभवनं चान्यत्. — [d]) K4 निर्दहेत् (for °र्दहति). K4 खेन; D8 M3 आत्म- (for आशु).

58 =(var.) 5. 38. 14.

59 =(var.) 5. 29. 49. — [a]) Dn1 D1–4.9 T2 °धर्मः (for °धर्मा). Dn1 D2–4.9 G4.5 (by transp.) सपुत्रस्त्वं; T1 तु ते पुत्राः. K3 D8 सपुत्रस्त्वं लताधर्मा; G1.3 लतास्धर्मास्त्वपुत्राः. — [b]) B3 Dn2 D8 D1 S (except T2) C3 साला:; Ca. d. n शालाः (as in text). K4 (*sup. lin. sec. m.*) हि ते (for मताः). — [c]) K1 G4 वर्तं° (for वर्ध°). K3–5 D7 जातु वर्धते (for वर्धते जातु). — [d]) K1.2.4 Dn1 Dn2 D7 M °श्रिताः (for °श्रिता).

60 [a]) K2 B4 D (except D1.5.6.8.9) T2 तव पुत्रो (for त्वं सपुत्रो). — [b]) Dn2 D2.8 G2 पांडवाः (for पाण्डवान्). — [c]) K2 T1 G1.2 तु; D8 च (for हि). K2 हि नश्येत्; D8 विनश्यति (for विनश्येत्). — [d]) M (M1 *inf. lin.* as in text) व्याघ्रा (for सिंहा). K1.5 वनं च; D5.6.8 वनाच्च; T2 G1–4 वनाच्चु; G5 M वनं तु (for वनेन).

Colophon om. in K2 D7; K3 missing. — *Major parvan:* G3 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K4 संजययान; B Dn D5 D1.8–6.8.10 T G1.2 M प्रजागर. — *Adhy. name:* K1.4.5 B1 D1.2.8.10 विदुरवाक्यं; G1 आयुर्वर्धनादि; G2 आर्वैर्धकथनं (sic); M आयुर्वर्धनोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T2 37; D2 36; D5 (*sec. m.*) 34; T1 G M 38. — *S'loka no.:* Dn 64; D8 65.

38

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

३८

विदुर उवाच ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १

पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २

यस्योदकं मधुपर्कं च गां च
नमन्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।
लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा
तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३

चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णी
स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४

अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं
दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।
तिला मांसं मूलफलानि शाकं
रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडश्च ॥ ५

अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये
चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६

नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयतात्माग्निकार्येष्वचोद्यः ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७

अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् । C. 5. 1405 B. 5. 38. 8 K. 5. 39. 8

---

1 = Mahābhāṣya 6. 1. 84 (ed. Kielhorn, vol. 3, p. 58); = Manu 2. 120. — a) D8 G3 M उत्क्रमंति (D8 G3 °ते). — b) K1 D5 (*sup. lin.* as in text). 7 G1. 4. 5 आयाते; Ca. d. s आयति (as in text). — c) G4 अभ्यु° (for प्रत्यु°).

2 a) M स्वागते (for साधवे). G4 हि; M अभि- (for अभि-). — b) K4 D9 परिसृज्य; D2 परिविसृज्य; G2. 4. 5 °निर्सृज्य; Ca. d. s परिनिर्णिज्य (as in text). — c) B2–4 D3. 4 G3 स्पृष्ट्वा; D1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K5 D7 S (except T2) परिवेद्य; D9 Cd प्रवेद्य; Ca. s as in text. K4 B2–4 Dn3 D5–7. 10 T2 Cn आत्म(B3 °तु)संस्थां; T1 G M आसनस्थं; Ca. d. s as in text. — d) M2 स्थितो (for ततो). D1 अवेक्ष्य (for अवेक्ष्य).

3 a) D1 गाः (for गां). — b) K1 M1. 3–5 नामंत्रवत्; K3. 4. 5 D1. 8 M2 नामंत्रवित् (for नमन्त्रवित्). — c) K1 B (except B2) Dn D3 D5–4. 7. 10 G1. 3 अथ कार्पण्यतो वा (G3 °ण्यहेतोः); D1 अर्थतः कामतो वा; D8 अर्थतः कार्यतो वा; D9 अथ कार्पण्यभावात्. — d) K (K2 missing) D2 M (except M2) सार्थवत् (for अनर्थं). M माहुर् (for आहुर्).

4 b) D1 तथा; G M पापो (for क्रूरो). K1 transp. मद्यपो and भ्रूणहा. D1 मद्युपो (for मद्यपो). — c) K1 B4 श्वैनाजीवी; D3. 4 श्येनोपजीवी; Ca. d as in text. K3 B3 D3. 9 श्रुतिविक्रेयकः; T1 G1. 4. 5 श्रुत°; M °विक्रयी; Ca. d वेदविक्रा°. — d) D2 M2 हि (for अपि).

5 a) K2. 5 D1. 3 (m as in text). 7–9 सर्वं; D3. 4 तिलान्; G4 तिलं (for तिला). K3. 5 B Dn D3. 7. 10 फलमूलानि (K5 °लं च) (for मूल°). — d) D10 नीली; T1 G3. 5 M1. 3. 4 रक्तं (for रक्तं). T1 G4 गावः (for वासः). K1 अगुरुः; B Dn3 D8 D9 (before corr.). 6. 8 गुडाः; D2 अगुरुं (for गुडः).

6 a) B3. 4 Dn S (except M3–5) समलोष्टाश्मकांचनः (hypermetric!) (for समलोष्ट°). — b) K3. 4 D1. 6. 8 प्रहीणकोशो; S (except T2) प्रक्षीणशोको. — D1 om. 6c–7b. — c) T1 G3. 5. 6 °प्रियौ; Cs °प्रिये (as in text). — d) K1 चरति; B Dn D3 D6. 8. 10 T2 त्यजन् (for चरन्).

7 D1 om. 7ab (cf. v. l. 6). — b) K3 सुसंशितात्मा; D3 स्वसंय°; D8 सुसंशि°; D9 S (except T2) सुसंशि°. K5 ह्यग्निकार्येषु; D2 गुरु°; G3 निज°; Cs अग्नि° (as in text). K1. 3. 5 D8 अनोद्यः; K4 B3. 4 Dn D8–6. 10 T G3. 4 चोद्यः; D3 D7 चोद्याः; D9 दक्षः; G2. 5 अशोच्यः; Ca. d. s अचोद्यः (as in text).

8 a) B Dn D3 D10 T1 अपकृत्य; D9 अपहृत्वा. — b) K3 मा (for न). S (except T2 G3) दूरस्थोपि न विश्वसेत्. D8 M2 om. 8c–9b. — d) D9 ताभ्यां (for याभ्यां). Dn1

C. 5. 1405 B. 5. 38. 8 K. 5. 38. 8

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९
अनीर्ष्युर्गुप्तदारः स्यात्संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १०
पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११
पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।
भृत्यैर्वाणिज्याचारं च पुत्रैः सेवेत ब्राह्मणान् ॥ १२
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ १४
यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव च दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥ १७
नासुहृत्परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।

D3 हिंसयन्त (for हिंसति). K4 हिंसकः (for हिंसितः). D3 याभ्यां दूरे हि नास्ति सः.

9 = Ādi, App. I, No. 81, lines 125–126; = (var.) C. 12. 5055^{cd}–5056^{ab}; = Harivaṃśa 1164; = (var.) Pañcatantra 2. 43 and 4. 14. — D5 M3 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). In B3, the portion from 9^{a}–34^{b} is lost on a missing fol. — ^{b}) K1. 3. 4 D2. 5 M1. 4. 5 अपि न (for नाति-). — ^{c}) D5 G4 विश्वस्तात् (for विश्वा°). G5 आपन्नं (for उत्पन्नं). — ^{d}) K4 D7 मूलाद् (for मूलानि). S (except T2) समूलमपि कृन्तति.

10 B3 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K4 B (B3 missing) D (except D5 D8. 10) T G1–3 Cd. 3 अनीर्षुः; G4 अभिर्षः (for अनीर्ष्युः). K3 B (B3 missing) D (except D1–4. 7. 8) T2 च (for स्यात्). — ^{c}) K2 G1. 3 M शक्तो; D3 तीक्ष्णो; D9 दक्षो; G1 शक्यो; Ca. d. 3 श्लक्ष्णो (as in text). — ^{d}) D9 M2. 3 तासां; G3 ह्यासां (for चासां).

11 = (var.) Manu 9. 26. — B3 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K2 D2. 7 °राज्ञ (for °भागाः). — ^{b}) D10 सुपुण्या (for पुण्याश्च). D11 G4 कुल° (for गृह°). — ^{c}) K1. 4. 5 आहुः (for उक्ताः). — ^{d}) K3 ताः सु°; K4 तास्तु (for तस्माद्).

12 B3 missing (cf. v. l. 9). — ^{ab}) K D1. 7. 9 om. 12^{ab}. S (except T2) भोजने मातरं कुर्यात्पितरं दार(T1 G1 चात्म°; G3 स्वात्म°; G5 ह्यात्म)रक्षणे. — ^{c}) K1 आत्मसंमितं; K4 आत्मसदृशं (for चात्मसमं). D3 दत्वा; S (except T2) कुर्वीत (for दद्यात्). — ^{d}) G4 transp. स्वयं and कृषिं. — ^{e}) K1 वणिज्याभारं; K2. 4. 5 B (B3 missing) D11 D3 D2. 5. 8. 10 वाणिज्यचारं; D6. 7 वाणिज्य भारं; T2 G3 M3 वणिज्यचारं (G3 °रैः). D1 भृत्यैः शौर्यं च वाणिज्यं; D3. 4 भृत्यैश्च वणिजाचारं. — ^{f}) B D (except D1. 2. 7) T2 च द्विजान् (for ब्राह्मणान्).

13 = Ādi. 1423*; = 5. 15. 32; = Manu 9. 321. — B3 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K4 एषां (for तेषां). G4 सर्वगतं (for °त्रगं). — ^{d}) B3 स्वात्म° (for स्वासु).

14 = (var.) 5. 37. 58. — B3 missing (cf. v. l. 9). K2. 5 om. 14; D10 om. 14^{ab}.

15 = C. 12. 1412^{cd}–1413^{ab}. — B3 missing (cf. v. l. 9). — ^{b}) M1 हि (for the first च). K4 D5 बाह्याश्चाभ्यंतरे स्थिताः. — ^{c}) K1 सर्वविचक्षणः (for °तश्चक्षुः). — ^{d}) K1 सर्वस् (for चिरम्). T1 G1. 2. 3 मश्नुवति (for अश्नुते).

16 B3 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) G1. 2. 5 मंत्रितं (for करिष्यन्). — ^{b}) K2. 4 (by corr.) B (B3 missing) D (except D2. 6) तु (for च). D5. 6 T2 निर्दिशेत् (for दर्शयेत्). — ^{c}) K1. 3 D2. 3 धर्मार्थकाम°; D3 सर्वकामार्थ°; G3–5 M1. 2. 4 धर्मकामार्थकार्येषु. — ^{d}) K1 G4 यथा; G3 सदा (for तथा). Dn1 D3 D1. 6 विद्यते (for भि°).

17 = (var.) Manu 7. 147. — B3 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K4 समारुह्य; D1 समारोहेत्; G3 समागम्य (for उपारुह्य). — ^{b}) K1 D5 G2. 4 M प्रासादे (for °दं). — ^{c}) G3 वाभिशाले; Ca. d. 3 निःशलाके (as in text). — ^{d}) B D2–6 T2 अभिधीयते; M1 (*inf. lin.*) न भिद्यते (for विधीयते).

18 B3 missing (cf. v. l. 9). — ^{d}) D1 नात्मवान्; Ca. d. 3 अनात्म° (as in text). — After 18^{cd}, N (K3

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥ १८
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य वा पार्षदा विदुः ।
गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ १९
अप्रशस्तानि कर्माणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशे भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २०
कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं महत् ॥ २१
स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २२
अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुंधरा ॥ २३
नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २४
ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २५
न शत्रुरङ्कमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ २६
दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च । C. 5. 1427 B. 5. 38. 30 K. 5. 38. 30

B3 missing) T2 G1 M1 ins.:

226* नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ।
[D1 °भर्ता (for °पालः).]

— c) K3.4 D1.7 अमात्येषु; D8 T2 °श्चैर्हि; G4 °तेभ्यः (for °त्ये ह्रि).

19 B3 missing (cf. v. l. 9). — a) G5 जितानि (for कृ°). — b) M1.2 om. वा. K1 D2.8 G2 वै; D1 ते (for वा). K3.4 B (B3 missing) Dn D5 D7.10 T2 G3 M3–5 पारिषदा; T1 G1.2.3 राज्ञः परे (for वा पार्षदा). K4 B (B3 missing) Dn D5 D1.2–6.8.9 T2 ins. after 19^{ab}; D7, after 19: D10 (which reads 20^{ab} for the first time after 19^{ab}) ins. after 20^{ab}:

227* धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।

— D6.8 om. 19^{cd}. — d) G6 बुद्धिर् (for सिद्धिर्). K1 न संशयः; K3 D8 अनुत्तमा; G4 असंशया (for असंशयम्).

20 B3 missing (cf. v. l. 9). D10 reads 20^{ab} (for the first time) after 19^{ab}. — a) K3 B (B3 missing) Dn D5 D10 कार्याणि (for कर्मा°). — c) T1 G1.2.3 M3 सर्वेषां (for स तेषां). K1.3 B (B3 missing) D (except D1.2.4) T2 C3 वि(K1 च)परिभ्रंशात्; G4 °भ्रंशो (for °भ्रंशे).

21 B3 missing (cf. v. l. 9). — a) K3 D7 च; D2 तु (for तु). — G2 (hapl.) om. 21^{bc}. — b) M2 मानुषाणां (for अनुष्ठानं). — d) K2.4.5 B1.2 D (except D2 D5) T2 सत्वं; G3 M3–5 भवेत् (for महत्). — K4 B (B3 missing) Dn D5 D1.2(marg.).3–6.8–10 T2 ins. after 21: D7, after 22:

228* अनधीत्य यथा वेदान्न विप्रः श्राद्धमर्हति ।
एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ।
[(L. 1) K4 D1.7.8 अश्रुत्वा (for अनधीत्य). K4 यथो (sup. lin. यथो) (for यथा).]

22 B3 missing (cf. v. l. 9). D8 om. 22^{b}–23^{a}; D10 om. 22^{d}–23^{a}. — a) K1.4 D3 अनभिज्ञात°; D2.4 T2 अनभिज्ञात°; D5 अनभिज्ञान°; D8 अनाभिजात°; D10 अनंतज्ञान°; T1 G M (except M3) अनवज्ञान°; Ca.d.s as in text. — d) G3 स्वामिनः (for स्वाधीना). D1 स्वधीना तस्य मेदिनी. — After 22, D7 ins. 228*.

23 B3 missing (cf. v. l. 9). D6.10 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — a) K4 D5 अपेत°; Ca अवंध्य° (for अमोघ°). Cd cites अवन्ध्यौ. — b) K3 B (B3 missing) D7.8 कृत्यान्ववेक्षिणः; D1.2 T2 G1–4 M1.3–5 कृत्यान्ववेक्षिणः (D1.2 G1.2 °क्षतः); D2 T2 G5 M3 कृत्यान्ववेक्षितः (D2 °क्षतः; M3 °क्षिणः); D3 m कृत्यानुवेक्षिणः. — c) A few MSS. and Ca.s °कोपस्य. — d) K1.2.3 B (B3 missing) Dn3 D5 D1.3.6–8.10 Cs वसुदैव; K4 Dn1 D3–6.9 T2 स्वाधीनेयं (for वसुधेयं). Cd cites वसुदा.

24 B3 missing (cf. v. l. 9). — a) K3 तुष्येत्तु; Dn2 D4.8 तुष्येत्तु; Ca.d as in text. — b) D5 D10 M (M1 sup. lin. as in text) तु; D3.5 स (for च). — c) G5 भृत्येषु (for °भ्यो). K1 विभजेद्; G5 -पि सृजेत् (for विसृजेत्). D8 S (except T G1.2) अर्थं (for अर्थान्).

25 B3 missing (cf. v. l. 9). — a) B4 Dn D10 transp. ब्राह्मणो and ब्राह्मणं. T2 ब्राह्मणान्; Cd ब्राह्मणं (as in text). — b) D7 ततः; G3 यथा (for तथा). — c) B1.2.4 G3 अमात्यो (for अमात्यं), and नृपतिं (for नृपतिर्).

26 B3 missing (cf. v. l. 9). — a) B (B3 missing) D (except D2–4.7.8) T2 वशम्; G1 (sup. lin. as in text) अंतम् (for अङ्कम्). — D2.4.9 ins. after 26^{ab}; K4 D5(marg.).7.8 T2, after 26:

229* न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद्बले सति ।
[K4 D2.7.8 °भूतः (for °भूत्वा). K4 D5 नये (for बले).]

K4 D5(marg.).7.8 cont.:

230* अहन्यमानो भयकृत्स्न हताज्जायते भयम् ।

C. 5. 1408
B. 5. 39. 31
K. 5. 39. 30

नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ २७
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ २८
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २९
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३०
विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३१
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३२

अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३३
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३४
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३५
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
तादृङ्नराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३६
न स रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ३७
येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

— D8 om. 26[cd].

27 B2 missing (cf. v. l. 9). — [a]) K1.8 G8 देवतासु; Ca.d as in text. D2 G1.2 M तु (for च). B4 Dn D1.6.9.10 प्रयत्नेन; D2.4.5 विशेषेण; G3 च यत्नेषु (for च यत्नेन). — [b]) Ca.d ब्राह्मणादिषु. — [c]) D3 भवेत् (for सदा). — [d]) D1 अपि (for च). K4 वृद्धबाल-तपस्विषु; D2.4 T1 G1 बालवृद्धातुरेषु च; D8 बालवृद्धतपस्विषु.

28 B2 missing (cf. v. l. 9). — [a]) K1.8 D1 G8 निरर्थ-; K4 D2.4.5 अत्यर्थं; G3 अनर्थं (for निरर्थं). K4 D8 ज्ञात्वा (for प्राज्ञो). — [b]) G3 (before corr.) मूढ-चेतसं; G4 मूढसेविषु. — [c]) Ca न (for च). D5 भजते; Ca.d लभते (as in text). G3 वित्तं कीर्तिं च लभते. — [d]) D3 D5.8 C8 अनर्थेषु; Ca.d अनर्थेन (as in text). K3 न चार्थेन वियुज्यते; G3 लोके चार्थेन पूज्यते.

29 —(var.) Śārṅgadharapaddhati 1369. Cf. v. l. 5. 34. 20. — B2 missing (cf. v. l. 9). — [a]) D1 तस्य (for यस्य). — [d]) D1.8 M2.3 षंढं (for षण्ढं).

30 B2 missing (cf. v. l. 9). — [b]) S (except T2) मौर्ख्यं (for जाड्यं). T1 G3 सु(G3 चा)समृद्धये (for असमृद्धये). — [c]) K4 Dn1 D2.4.8 G3 °वृत्तं तु; all comm. as in text. — [d]) M1 (inf. lin. as in text) चै नरः (for नेतरः).

31 B2 missing (cf. v. l. 9). — [a]) K1.8 विद्या-वृद्धांस्तपोवृद्धान्; D2.4.8 विद्यावृद्धं तपोवृद्धं. — [b]) D2.4.8 °वृद्धं (for °वृद्धान्). — [c]) K3 B (B2 missing) Dn D3 D5–8.10 T2 M2 धना(D3 °र्मा)भिजातवृद्धांश्च; D2.4.8 धनाभिजनेन वृद्धस्तु. C8 cites अभिजनः.

[32 B]2 missing (cf. v. l. 9). — [a]) D2.4 अनार्य- [...] K1.2.8 D2.10 अप्राज्ञं. — [b]) D2.4.8 अकृतज्ञम् (for असूयकम्). — [d]) K3 वाग्दुष्टं.

33 B2 missing (cf. v. l. 9). — [a]) D1 अविषादं च दानं च; S (except T2) अविसंवादिनं दातं. — [b]) S (except T2) अनतिक्रमं; Ca.d अव्यतिक्रमः (as in text). — [c]) K1.2.4 D3 D5.6.7 Ca.d आवर्तयति; Dn1 T1 G (except G3) आवर्जयति; Cn.3 as in text. — [d]) G2.4 प्रणिहितानि (for °हिता च). Ca.d.8 cite प्रणिहिता. G3 च (for वाक्).

34 34[ab] missing in B2 (cf. v. l. 9). — [a]) D3 दांतः (for दक्षः). T1 G3 दांतोनसूयको दक्षः. — [b]) M1 (sup. lin. as in text).8 मृदु (for ऋजुः). — [c]) D10 नरः; T1 G1.2.8 अति-; M अथ (for अपि). A few MSS. °कोषो. — [d]) D3 कुरुते (for लभते). K4 °वारणात्; T1 G1.2.8 °चारि(G3 °चार)णं; M °चारिणः; Ca.d.8 °वारणम् (as in text).

35 [a]) D3 G3 transp. शमः and दमः. — [d]) K4 D3 एते (for एताः). K4 D3 हेतवः; Ca.d समिधः (as in text).

36 [b]) Dn D3 D4.6 कृतज्ञो; D8 कृपणो (for कृतघ्नो). — [c]) Dn G2.8 M2 (before corr.) नराधिपो (for °धमो). Dn2 तादृशो धनमाँल्लोके. — [d]) K1.8 सदा बुधैः (for नरा°).

37 [a]) K4 (by transp.) स न; Dn2 D8 न च. — [c]) G3 क्रोध°; Cd कोप° (as in text). D8 om. 37[d]–38[c]. — [d]) K4 D3 सबाह्य-; T1 सरोषो; G1.2 सकोपो (for सदोषो). G4 सदोषस्य महज्जनं.

38 D8 om. 38[abc] (cf. v. l. 37). — [a]) D8 T1 एषु; G3 तेषु; C3 येषु (as in text). D1 G3 अदुष्टेषु; G3 M1 (sup. lin. as in text).3.4 रुष्टेषु; G2 दोषेषु; Cd.8 दुष्टेषु

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ३८
येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रथमोत्पतितेषु च ।
ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ३९
यत्र स्त्री यत्र कितवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
मज्जन्ति तेऽवशा देशा नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ४०
प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ४१
यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ॥ ४२
हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।
आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४३
तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ।
ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

धृतराष्ट्र उवाच ।
अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलायं C. 5. 1445 B. 5. 39. 1 K. 5. 39. 1

(as in text). K4 D1.9 दुष्टः (for दोषः). — d) K4 °क्षेमश्च; D9 °क्षेमं च (for °क्षेमस्य).

39 G2 om. (hapl.) 39b–40a. — a) B4 Dn D2–4.9.10 G3 °युक्ताः; Ca.d.s °सक्ताः (as in text). — b) K4.5 B D (except D1.5.8) T2 प्रमत्तपतितेषु च; G3 प्रमादात्पतितेषु च; G4 M प्रथमोत्पादितेषु च; Ca.d as in text. — c) K1 चानार्यसमापन्नाः; K4 B3.5 D8.10 T2 चानार्ये समा°; D9 G3 °समायुक्ताः. Ca.d cites अनार्याः.

40 =(var.) Pañcatantra 5. 52. — G2 om. 40a (cf. v. l. 39). — a) K4 transp. यत्र and कितवो. — b) K2.5 B1.3.4.5 D (except D8) T2 transp. यत्र and बालो. B3 यत्र (for बालो). K2 B D (except D7.9) T2 अनुशासिता (for °शास्ति च). K4 वा; G4 हि (for च). — c) Ca.d explain both अवशादेशा and अवशा देशा (as in text). K5 B Dn D5 D3–6.10 Cap राजन्; T1 G1.5 M देव; G3.4 एव; Ca.d देशा (as in text). — d) S (except T2 G3; G2 om.) यथा (for इव).

41 a) K4 B3 D2–4.9 T2 शक्ता (for सक्ता). — b) D1 निद्- (for न). — d)=C. 12. 12223d. D1 विशेषो (for °षा). D1.9 S (except T2) विघ्नकारकाः (D1 °कः); Ca.d.s हि प्रसङ्गिनः (as in text).

42 a) K2 कितवा यं प्रशंसंति. — b) G1.5 गायकाः; G4 याचकाः; Ca.d चारणाः (as in text). — c) K1.3 D7.10 बंधुक्यो; T1 वर्धक्यः; G1.2 वर्धक्यः; G3–5 वार्धक्याः; Ca.d बन्धक्यो (as in text). K5 बंधुक्यो यं प्रशंसंति. — d) K4 भारत; D2 मानद (for मानवः). S (except T2) स्त्रीप्रशस्तो विनश्यति.

43 d) M3–5 तदा (for त्वया). K1 (m as in text) नृप; D8 न वै; D10 सुते; T1 क्षते (for महत्).

44 a) D8 द्रक्ष्यसे. D1.6 T2 परं (for परि-). — b) K1.5 B2.4 D5.6.8 अचिरात् (for नचिरात्). — c) S °बल° (for °मद°).

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K4 B Dn D2 D4.6.8.10 T G1 M प्रजागर (Dn1 धृतराष्ट्रप्रजागर). — *Adhy. name:* K (K3 missing) D1.2.7.8.10 विदुरवाक्यं; G1 गुह्यसमाचारादिकं; M गुह्यसमाचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D1.8 T2 G4 38; D2 37; D8 (sec. m.) 35; T1 G1–3.5 M 39. — *S'loka no.:* K2 44; Dn1 47; M5 45.

39

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 b)=5. 32. 12b. — c) K1 T1 G3 धात्रानुशिष्टस्य; K4 D2.3 T2 G4 धात्रानुदिष्टस्य. Ca cites अनुदिष्टस्य; Cd.s दिष्टस्य. B D (except D1.3.9) T2 कृतो (for किल). K1.5 एतत्; K2.4 D1.3 इदं; D6.9 अहं (for अयं). — d) D1 वेदः (for वद). K1 श्रवणाहृतो; D10

C. 5. 1446
B. 5. 39. 1
K. 5. 39. 1

तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १

विदुर उवाच ।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत ॥ २
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रं मूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३
द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रिये शुभानि कर्माणि द्वेष्ये पापानि भारत ॥ ४
न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ५
समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।
धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जयेत् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७

विदुर उवाच ।

स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं प्रयोक्ष्यते ॥ ८
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ९
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १०

श्रवणोत्सुको; Ca श्रवणे धृतो (as in text). Cs cites धृतः; Cd श्रवणे. K4 D4.6.9 अस्मि; Ca अहम् (as in text). S (except T2) तस्मात्वचः श्रवणे भारतोऽस्मि.

2 =(var.) Pañcatantra 1. 24; (var.) Hitopades'a 2. 53. — b) G1.3 बुद्ध्यविज्ञानं; Ca.d.s °वज्ञानं (as in text). — d) K2 B2 D2 D3-6.8.9 अप° (for अव°). G3 शाश्वतं (for भारत).

3 =(var.) C. 12. 5065cd-5066ab. — b) D1 प्रियवाक्येन. — c) D7 °मूलफलेन; G2.4 M °मूलफ(G3 °ब)लैर्; T1 G1.3.5 °होमजपैर्; Cs as in text. Ca cites मूलं मंत्रः, Cd मूलं. D8 मंत्रमूलेन चान्यो वै.

4 a) K5 साधुर्द्वेष्यो न भवति. — c) K2 सर्वाणि; Cs अशुभानि; Ca.d as in text. K1 S (except T2) सर्वाणि (M1 inf. lin. as in text); K2 B Dn D2 D4.6.10 कार्या° (for कर्मा°). — d) B Dn D2 D4.6.8 T2 चैव हृ (B2 D4.8 हि); D10 चो वदेत् (for भारत). — After 4, K4 (om. line 6) B Dn D2 D3 (marg.; om. lines 5–6).8-8 (D4.8 om. line 6).10 T2 (om. lines 5–6) ins.:

231* उक्तं मया जातमात्रेऽपि राज-
न्दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् ।
तस्य त्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धि-
रस्यात्यागात्पुत्रशतस्य नाशः ।
न वृद्धिर्बहुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।
क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

[(L. 1) D10 °मात्रं नरेंद्र (for °मात्रेऽपि राजन्). — (L. 4) D7 (sup. lin. as in text) त्यागः (for नाशः). — (L. 5) Cf. stanza 5. Dn D2 वृद्धिर् (for वृद्धिर्). Dn वृद्धिः (for वृद्धिः).

¹ om. 5ab. — a) D10 transp. न and स. G4.5 सं- (for स). — c) K2 D1.2.7 transp. स and त्विह. K1 खलु; D10 G3 इह (for त्विह).

6 a) D3 धन° (for गुण°). — b) G3 वृद्धंति (for भवन्ति). K3.4 D1.3 G3 M (except M1) धनिनो; D3 गुणतो (for धनतो). — c) K4 धनवृद्धं; T1 G3 धने-ष्वितान्; G1.3 धनैः स्फीतान्; G3 धनैः स्थितान्; G4 M धनैर्हीनान्. K5 गुणैर्हीनं. — d) K1 D8 विसर्जय; K2.3 B Dn D1.3-6 T2 विवर्जय; T1 G1.3.5 विसर्जयेत्.

7 a) T1 G1 धर्म्यं (for सर्वं). K4 D3.5.7-9 T G1.3-5 M त्वया (for त्वम्). K4 D3 आयतीशुद्धं; K5 आयती युक्तं; D3 आयतीत्युक्तं; D4.8 नीतियुक्तं; D10 आयतीपथ्यं; T G1.3-5 M1 (inf. lin.) युक्तियुक्तं (G3 °क्ता); Cs as in text. Ca cites आयतिः. G3 सम्यग्धर्मं त्वया युक्तं. — b) K4 D3.4.9 S (except M2) भाषितं. K1.2 °संमतः; K4 T1 G1.3 M3 °संमितं. — c) D2 उत्सहेत्; Cs उत्सहे (as in text). — d) = 5. 141. 33d; 146. 16d.

8 ab) B2.4.6 Dn D3-6 अतीव गुण°; S (except T2 G1) °संपन्नाः. Ca.s cite स्वभावगुणाः. S (except T2 G1) विनयान्विताः. — d) K1 अपमर्दं; K2 उप°; K5 अर्थमर्थं; Cs उप° (as in text). K4 B Dn D3 D3-6.10 T2 उपेक्षते; K5 प्रयोक्ष्यते; D1 प्रयोक्ष्यति; D3 प्रयोक्षयेत्; T1 G M प्रचक्षते (for प्रयोक्ष्यते).

9 a) K1.2.5 परापवादे. — c) K2 D4.8 T1 G परस्पर-(G1 °रं)विरोधेन (G3 °धे तु). Cs धे (for च). — d) K1.5 B2 D3 D10 वर्तंति; Ca as in text. K2 (sup. lin.) सततोद्यताः.

10 G3 om. 10a-11b. — a) Dn1 D5 G4.5 सदोष-दर्शनं; Ca as in text. K4 D1 तेषां; Ca येषां (as in text). — b) K2 D1.2 संवासात्; Ca °से (as in text).

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ॥ ११
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ।
या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ॥ १२
यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ।
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥ १३
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ १४
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाव्ययमश्नुते ॥ १५
ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ।
कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥ १६
श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ।
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १७
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ।
प्रसादं कुरु दीनानां पाण्डवानां विशां पते ॥ १८
दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
एवं लोके यशःप्राप्तो भविष्यसि नराधिप ॥ १९
वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ।
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम् ॥ २०
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २१   G. 5. 1459 B. 5. 39. 22 K. 5. 39. 23

K5 D2.10 M च; D8 तु (for सु-). D3.4.7.9 T1 G1.4.5 संवासे(G3.5 °दे)षु महद्भयं; G2 सहवासे महद्भयं; C3 as in text. — D7 T2 om. 10[cd]. — [c]) D1 G3 M3 जयेद्दाने. — [d]) K4 प्रदाने सु-; Dn3 D8 °नेन (for °ने च). — After 10, B D (except D1.2; D5 marg.) T2 ins.:

232* ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः ।

[D3.4.7 ये च ये भेदशीलास्तु.]

11 G2 om. 11[ab] (cf. v. l. 10). — [a]) K2.4 D1.2.9 संवासैः; T1 G3 °दे (for °से). — [c]) K3 युक्ताः स्वकर्मदोषैर्ये. — [d]) K1 विसर्जय; S (except T2 G2 M3; M1 *inf. lin.*; M4 *sup. lin.*) विसर्जयेत्; C3 as in text. K3 नरांस्तांस्तु विवर्जयेत्.

12 D2 om. 12. — [a]) K3.4 निवर्तमाने; C3 as in text. S (except T2) सौभाग्ये (G1 *sup. lin.* as in text); C3 सौहार्दे (as in text). — [b]) S (except T2) विनश्यति; C3 प्रण° (as in text). — [c]) D2 एक-; M अस्य (for एव). K1.5 फलनिष्पत्तिः; G2 फलते वृत्तिः; C3.5 °निर्वृत्तिः (as in text). — [d]) K1.4 D1.9 सौहार्दे; C3 सौहृदे (as in text). B1.3 G1.3 वा (for च). B1.2.3 T1 G1.3 अपि (for एव).

13 [a]) K1.2.3 D5 अपकाराय; G3 च विवादाय (for अपवादाय). D8 om. 13[cd]. — [c]) B3 D5 D8-8.10 S स्वल्पे (for अल्पे). — [d]) K3.4 D (except D5-8; D8 om.) G3-4 अधि° (for उप°).

14 [a]) K3 तादृशं. K4 संगतिं; D2 T1 G1 °तिर्; D3.9 °तैर्. — [c]) K1m निरीक्ष्य; K4 D9 परीक्ष्य; K5 B Dn D5 D3-7.10 T2 G1 (*sup. lin.*) C3.5 निशाम्य. — [d]) K4 दूरान् (for दूरात्). T1 G1.4 M1 (*inf. lin.*).3-5 विसर्जयेत्.

15 [d]) K3.5 B D (except D3) T2 श्रेयः (for यशः). K1 D2 अक्षयम्; K3 अनिंद्यम्; K4 B Dn D5 D1.3-8.10 T2 आनंत्यम्; G3.4 M अप्ययम् (for अव्ययम्).

16 [a]) K4.5 Dn2 G3 ते (for तैर्). — [b]) K4.5 यदीच्छसि; Dn2 D8 य इच्छति. K1.4.5 B2 D3-4.6.9.10 G4 सुखं (for शुभम्). — [d]) D8 तत: (for तस्मात्). G3 सर्वं (for साधु). D3.8 T1 समाचरेत्; G2 °गमे (for °चर).

17 [a]) K3 B3 Dn2 D7.10 G3.4 M2 योक्ष्यते. — [c]) K (K2 missing) D7 निर्गुणा (for वि°). D1 अपि; D3.6 चापि (for ह्यपि). K3.5 D1.3.7 ते रक्ष्या; K4 राजेंद्र (for संरक्ष्या).

18 [a]) B2 गुणयुक्ताः (for °वन्तः). K4.5 D1.2 च (for ते). — [c]) B D (except D1.7-9) T2 वीराणां (for दीनानां). — [d]) K3 D6 S (except T2 M3) महात्मनां (for विशां पते).

19 [a]) K1.3.4 Dn D1.2 G4 दीयतां (for दीयन्तां). — [b]) M2.3 दत्त्वा (for तेषां). — [c]) K5 -प्राप्तिः; B D (except D1.7-9; D3 marg.) T2 प्राप्तुं (for -प्राप्तो). — [d]) N (except K1.4 D1.8; K3 missing) T2 G1.3.4 भविष्यति. K4 T1 G1.5 न संशयः; G3 परंतप.

20 [b]) K1.2 D7 परि-; M तव (for तात). Dn शासनं (for रक्षणम्). — D2 om. 20[cd]. — [c]) B2 D3 चाभि-; D10 -पि ते; G3 च हि- (for चापि). — [d]) K4 सा-; B D2.4 G4 त्वं (for त्वद्-).

21 [b]) K4 D5 सुखार्थिना; Dn D3.8 शुभा°; T1 G1.5 हितात्मना; G4 हितार्थिना (for भवा°). — [c]) K1.4 D8 भोग्या° (for भोज्या°). — [d]) K1 सह भारत (for भरत°).

22 =(var.) 5. 62. 16. — [b]) S (except T2) प्रीतिश्चैव (for संप्रीतिश्च). — [d]) N (except K1 Dn3 D1.7.9; K3 missing) T2 कदा° (for कथं°).

C. 5. 1460 B. 5. 39. 14 K. 5. 39. 24 संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथंचन ॥ २२
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ २३
सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २४
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २५
पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २६
येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति ॥ २७

न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ २८
दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ २९
तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि धीराणां फलतः प्रविचिन्त्य यः ।
अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ३२
परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया ।
परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ३३

---

23 D8 M om. (hapl.) 23^{ab}. — ^{a}) K1 अपि; K3 D5.9 हि (for च). — K2.4 B2 G1 om. (hapl.) 23^{cd}. — ^{c}) Dn2 D8 प्रवृत्ताः; D9 सद्वृत्ताः; T1 G1.2 सुवृत्तां. D2.4 तारयंति सुवृत्ता वै. — ^{d}) K1 T1 G1 दुर्वृत्तान्; G3 °त्तं (for °त्ता). K3 अपि; T2 G2 हि (for च). M (except M1) निर्वृत्तान्वर्तयंति ह.

24 ^{a}) M (except M1) सं° (for सु°). — ^{b}) K3 D1.7 T1 G1.2.3 भारत (for मानद).

25 After 25^{ab}, D2 ins.:

233* सौहृत्वा यत्कृतं तेन तत्पापं समश्नुते ।

— D9 (hapl.) om. 25^{cd}. — ^{c}) D8 दग्धहस्तं; S (except T2 G3) दिग्धहस्तान्; M4 (inf. lin.) व्याधहस्तान्; Ca.s दिग्धहस्तं (as in text). — ^{d}) K4 D2.4 Ca पापं; Cs एनस् (as in text). D10 पापं तस्य स विंदति.

26 D1 om. 26^{ab}. — ^{a}) K3 वा सुतान्; D1.2.4 आहतान् (for वा हतान्). K1 Dn1 D2.4.10 सुतान् (for सुतान्). D8 तान्वा सुतान्वापि हतान्. — ^{d}) G4 तात (for तद्). K3 D1 अनुचिंतयन्; B4 T1 G1.2.3 M3 अनुचिंतयेः; G4 विचिंतयेः (for अनुचिन्तय).

28 ^{a}) Dn2 D8 अपनयति; D2 अपमन्यते; Ca. n.s as in text. — ^{b}) K4 भारत; Ca.s भार्गवात् (as in text). — ^{c}) K4 B2 च (for तु). — ^{d}) K3 D3 D5.10 G4 M अवतिष्ठति (M °ते); D1 G3 अधिति°; T1 G2 एव तिष्ठते; G1.3 अधितिष्ठते; Ca एव तिष्ठति (as in text).

29 ^{b}) S (except T2) पांडवेषु (for पापं तेषु). K1.2.4 D5.9 कृतं पुरा (by transp.); B2 पुरस्कृतं. — ^{c}) K2.4 कुरु° (for कुल°). — ^{d}) K3.4 D1.2.7 नराधिप; D9 S (except T) जनेश्वर (for नरे°).

30 ^{a}) K4 D9 S (except T2) स्वे (for त्वं). — ^{c}) G3 °व्याघ्र (for °श्रेष्ठ).

31 G2.3.5 om. 31. — ^{a}) D2 D5.6 T2 सुव्याकृतानि; T1 G1.4 अव्याहृ(G1 °कृ)तानि. D9 वीराणां (for धी°). — ^{b}) K2 M प्रविचिंतयन् (M1 °येत्); K3 संप्रविश्य यः; K3 T2 G1.4 संप्रचिंतय (K3 °यन्); B (except B2) Dn D2 T2 परिचिंत्य यः; D8 D5.8.10 परिचिंतय (D6.10 °यन्); D1.7 संप्रचिंत्य यः; D5.9 प्रचिनोति यः (for प्रविचिन्त्य यः). — ^{c}) D2 अध्यवसति; D5.9 स व्यवस्यति; D8 अभ्य°. — After 31, N (K3 missing) T G1.4 ins. a passage given in App. I (No. 1).

32 ^{a}) Dn D5.8.10 अकीर्तिं; Ds2 M अवृत्तं; Ca. d.s अवृत्तिं (as in text). — 32^{d} = Manu 4. 156^{d}.

33 ^{a}) K (K3 missing) D1-4.7.9 धर्म°; S (except T2) ब्रह्म° (for परि°). Cs cites परिचर्यां. — ^{c}) D5.10 परीक्ष्यते; G3 परिरक्षेत् (for परीक्षेत). D5.4.9 प्राज्ञो (for राजन्). — ^{d}) M वा (for च). — After 33, Dn ins.:

234* उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।
अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ।
[= (var.) Bhāgavata Purāṇa 3. 22. 12]

— N (K3 missing) T2 M1 ins. after 33 (Dn, after 234*):

235* प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् ।
मित्रवन्तं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ।
दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् ।
धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान्स कुलीनशताद्वरः ।

यथोश्चित्तेन वा चित्तं नैभृतं नैभृतेन वा ।
समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यते ॥ ३४
दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ३५
अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ३६
कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ॥ ३७
इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना न विशिष्यते ।
अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्दैवतान्यपि ॥ ३८
मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः ।
आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥ ३९
अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते ।
मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ४०
आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ४१
कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।
तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ ४२
मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।
भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ४३ C. 5. 1502 B. 5. 39. 58 K. 5. 39. 57

[(L. 1) B (B5m as above) Dn3 D3 D5.6.10 T2 M1 राखो° (for प्राज्ञो°). K1 D2 दांतं; Ca.s धैर्यं (as above). K5 धर्मेशं (for धार्मिकं). D3 °वादिनं (for °दर्शनम्). — (L. 2) M1 मितवाक्यं (for मित्रवन्तं). K2 Cd सुवाचं; D1 °वाचं; D1 °वासं (for °वाक्यं). D3 मित्रवंतं सुदान्तारं (for the prior half). — (L. 3) K2 D2 दौष्कुलेयः; K2 B2.4 M1 अकुलीनः (for दुष्कुलीनः). D1 नैव (for यो न). — After line 3, D1 ins.:

236* अर्थसंतापिवाम्सश्च रक्षेद्वेतानि नित्यशः ।

— (L. 4) K1.4 D9 धर्मापेक्षी; M1 धर्मान्वेक्षी. K1.2 B2.4 D3 D2.4.9 धीमान्; D1 M1 दांतः (for ह्रीमान्). K1.2.3 D3 M1 कुलीनश्चैव; D2.8 कुलीनः शवान्. D1 स कुलीनश्चतेश्वरः.]

34 G2 om. 34–35. — a) M योर्य (M2 यो वा:) (for ययोः). B3 चित्ते°; Dn D3 वृत्ते° (for चित्ते°). D2 T2 G1.4.5 वै (for वा). K4 निभृतं; B3 वा चित्तं; Dn D3 वा वृत्तं (for वा चित्तं). — b) K1.3 D1 C5 नैभृत्यं; K4 नैश्चल्यं; B1–3 Dn1 नैर्वृत्तं; B4.5 D2.4.7.10 T2 G1.3 Cn निभृतं; Ca.d नैभृतं (as in text). K1.3 B4.5 Dn3 D3 D1.2.5–8.10 T2 G1.4 निभृतेन; B1–3 Dn1 निर्वृतेन (for नैभृतेन). K1.2 D3 G1.3 च (for वा). G3 नैभृतेन च नैभृतं. — c) D1.9 समेत्य; C5 समेति (as in text). Dn1 D2.4 M1.2.4 प्रज्ञां; C3 as in text. — d) K4 B D2.3.6.9 जीर्यति.

35 G2 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) K1.5 अकृतात्मानं; K4 D2.4 अकृतज्ञं च; C3 as in text. — b) K (K5 missing) D2–4.7 G3 विवर्जयेत (K2 °र्जे); D1 विवर्जयति. — d) D5.8 T2 विन° (for प्रण°).

36 a) S (except T2 G2 M2) मूढे° (for मूर्खे°).

37 a) K2 D3 सतं (for सत्यं). — d) K2 G3 M2.4 स्थित्या. — d) T2 कल्प° (for चेष्य°). K1.3 D2.9 मित्रमत्यागमिष्यते; D2 °त्या जिगीष्यते; T1 G M मित्रमित्यभिकांक्षते (T1 G2 °ति). Ca.d cite अत्यागि (as in text).

38 D3 (hapl.) om. 38ab. — a) K3.4 D2 इन्द्रोत्सर्गो; Ca.d.s अनु° (as in text). — b) K3 तु; B D (except D2.8; D3 om.) T2 Csp अपि; Ca.d न (as in text). C3 cites अतो मृत्युरवशिष्यते. — c) D2 उत्सर्गात् (for °र्गः). — d) D1 G3 साधयेद्; T1 G1.2.3 M शा(G3 M4 शां)तयेद्. B (except B3) D5.8.10 T2 G1 दैवतान् (for दैवतानि).

39 D3 om. 39. — b) K2 S (except T2) अनसूयां क्षमां धृतिं. — c) S (except T2) विजानीयात् (for बुधाः प्राहुः). — d) K1.4 (before corr.) Dn3 D3 D7.8 G4 M1 अवि(K1 G4 M1 °पि; D7 °न)मानिता; K4 (by corr.).5 D2 अविमानता; D3 अपि पालनं; T1 G1–3.5 M (M1 inf. lin.) अपि (M2 अभि-) माननं; T2 अविमाननात्. D10 मित्रसंमाननं तथा.

40 b) K1 प्रीत्या निनीषते; K5 S (except T2 G4) °निनीषति; D1 °निनेष्यते. — c) D2 आसाद्य (for आस्थाय). — d) M (except M1) स आनापुरुष°.

41 =(var.) Manu 7. 179. — b) D2 G3 कृत°; Ca.d दृढ° (as in text). — d) T1 G1.3 transp. नरोऽर्थैर् and न. D1 नरो हंत न हीयते.

42 a) G3 transp. कर्म° and मन°. — b) B3 यदाभीक्ष्णं; Dn1 D2.4.5 यदि (Dn1 °द्) तीक्ष्णं (for यदभीक्ष्णं). — c) K4 D3 तदभ्यासो हरत्येनं. Ca cites हरति, Cd.s अपहरति (as in text).

43 K4 Dn3 Dn1 D3 Ca.d °लम्भनं; T1 G1 °चरणे; G2 °लपने; G3.4 °लंभने; G5 °लापनं; M1 °लभते; M2–5 °लम्भने. S (except T2 M2) योगं; Ca.d.s योगः (as in text). — b) D2.4 उत्थानमार्दवं; C3 as in text. — c) T1 G1.3

C. 5. 1508
B. 5. 39. 56
K. 5. 39. 58

अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्नुते ॥ ४४
नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं तथा ।
प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ४५
क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ४६
यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ४७
दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ४८
आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।
अशक्तिमन्तं मन्यन्तो धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ४९
अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।
प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ५०
अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ५१
अधर्मोपार्जितैरर्थैर्यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ५२
कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ।
उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति शेषवतां भयम् ॥ ५३
उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तत् ॥ ५४

भूतये तानि कुर्वीत (G_3 °र्वंति).

44 44^a = Rāmāyaṇa 5. 12. 10^a. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{7.8}$ धर्मस्य च; K_4 D_{n1} $D_{2-4.9}$ दुःखस्य च; B D_{n2} D_5 $D_{6.8.10}$ T_2 लाभस्य च; D_1 शुभस्य च; G_3 दुःखनाशः (for दुःखनाशे). B D_{n2} D_5 $D_{6.8}$ T_2 शुभ° (for सुख°). — ^{c}) G_5 तस्माद्; Ca. d महान् (as in text). $D_{1.8.10}$ निर्विण्णः; D_2 सर्वेषां (for अनिर्विण्णः). — ^{d}) K_5 अत्यंतम्; B D_{n2} D_5 $D_{1.5.6.8.10}$ G_3 चानंत्यम् (for चात्यन्तम्). K_4 $D_{2.4.9}$ अर्थं न महदश्नुते.

45 ^{a}) $G_{3.5}$ M अन्यत् (for अतः). K_2 D_5 परतरं (for श्रीमत्तरं). — ^{b}) D_{n2} D_5 $D_{6.8.10}$ T_2 मतं; D_5 महत् (for तथा). — ^{c}) D_5 $D_{8.10}$ यथा (for यथा). Ca. d cite प्रभविष्णौ.

46 ^{a}) T_1 G_4 क्षमेत शक्तः. D_7 S (except G_5) सर्वत्र (for °स्य). — ^{b}) T_1 G_4 मति° (for शक्ति°). — ^{d}) D_{2-6} T_2 M हितं (for हिता).

47 K_2 reads 47 after 49. — ^{d}) T_2 न मूढत्वं समाचरेत्.

48 ^{a}) K_1 दुष्टार्थेषु; K_4 D_9 दुःखिते°; D_{n2} D_5 G_1 दुःखार्थे°. $K_{1.4}$ $D_{1.5.6}$ प्रशांते°; $K_{2.5}$ D_5 $D_{2.7.8}$ अप्रशांते°; D_{n2} D_{10} अप्रमत्ते°. — ^{b}) D_{10} व्सनये° (for अलसे°). — ^{c}) D_6 S (except T_2 G_4) भवति (for वसति). T_1 $G_{1.3}$ अशांते° (for अदान्ते°).

49 ^{a}) T_1 $G_{1.3}$ समायुक्तं; G_4 च संयुक्तं (for नरं युक्तं). — ^{b}) $K_{2.4}$ B (except B_4) $D_{1-4.7.9}$ C_5 मृदुत्वात्; T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.2.4}$ (sup. lin.) मार्दवात् (for आर्जवात्). — ^{c}) K_5 $D_{2.3.7}$ T_1 G M मन्यंते. K_4 B D_n D_5 $D_{8-6.8.10}$ T_2 अशक्तं मन्यमानास्तु; D_9 हीनप्रतापं मत्वान्ये. — ^{d}) $G_{3.4}$ धर्षयंते (G_4 °ताः). — After 49, K_2 reads 47.

50 ^{d}) D_5 transp. श्रीर् and भयात्. K_1 D_5 S (except T_2 G_4) उपतिष्ठति (K_1 °ते). — After 50, N (K_3 missing; K_4 D_1 om. line 1; K_2 B D_5 D_{10} om. line 2; D_5 marg.) T_2 ins.:

237* न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ।
नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते ।
उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते ।

[(L. 1) $K_{1.2.4}$ D_8 D_9 एव; D_{10} एषा (for the first च). K_5 अपि (for the second च). — (L. 2) $K_{1.5}$ $D_{2.7}$ न विरज्यते (for नानु°). — (L. 3) K_4 चपला (for उन्मत्ता). K_5 B (except B_4) $D_{7.9}$ °तिष्ठति.]

51 = (var.) C. 2. 247; = (var.) Pañcatantra 2. 154. — $D_{3.4.9}$ transp. 51^b and 51^d. — ^{c}) B D (except $D_{1.3.4.7.9}$; D_2 om.) $G_{1.3}$ नारी; G_2 M_1 (inf. lin. as in text).$_{2-5}$ नार्यो (for दारा).

52 ^{a}) $G_{3.4}$ द्रव्यैर् (for अर्थैर्). — ^{b}) K_1 D_n $D_{1.5}$ $M_{2.5}$ और्ध्वदैहिकं; $K_{2.5}$ D_5 G_4 ऊर्ध्वदै(K_5 G_4 °दे)हिकं; Cn as in text. — ^{c}) K_4 D_9 भुंक्ते (for प्रेत्य). — ^{d}) K_4 D_9 तस्य (for भुङ्क्ते). K_5 $D_{2.7.8}$ दुरागमवान् (for °गमात्).

53 ^{a}) $K_{2.5}$ B D_{n2} $D_{2.8.10}$ T_2 $G_{1.3}$ Cd कांतारे (for कान्तार-). — ^{b}) K_1 D_{n2} $D_{5.8}$ $G_{2.4}$ M_4 कृच्छ्रास्वापत्सु; C_5 as in text. — ^{d}) $K_{4.5}$ B (except B_2) D_n $D_{2-7.8}$ सत्ववतां; D_1 धर्मभृतां; D_2 शीलवतां; D_2 (m as in text).$_4$ सत्त्व°; D_{10} कोश°; Ca. d. 5 शेष° (as in text). S (except T_2) भयं नास्ति महात्मनां (G_4 °नः).

54 ^{b}) $D_{1.6}$ S (except T_2) क्षमा (for स्मृतिः). — ^{d}) S (except T_2 $G_{1.3}$) वृद्धि- (for विद्धि). G_4 फलस्य; Ca. d. 5 भवस्य (as in text). K_4 D_{10} च; B D_n

तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ५५
अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ५६
न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
संग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ५७
अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ५८
स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ ५९
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥ ६०
अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६१
अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ६२
अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥ ६३
अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ६४
सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ६५
न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ६६ C. 5. 1527 B. 5. 39. 82 K. 5. 39. 82

D3 D5-8 तु (for तत्). K3 विद्धि मूलं भविष्यतः.

55 b) D3 (by corr.) वेदो; Ca.d.s ब्रह्म (as in text). D2.4 क्षत्र° (for ब्रह्म°). D9 राज्ञां दंडविधिर्बलं. — c) D8 अनार्याणां (for असाधूनां). — d) B3 G4 बल° (for गुण°). D9 चौराणां निःस्वनिर्बलं.

56 a) Ca.d.s षट्; Cap.sp अष्टौ (as in text). K (K3 missing) D1-4.7-9 एव; Cd.s एतानि; Csp तानि (as in text). — b) D1.3 जलं; G3 ह्यापो (for आपो). T1 G (except G3) घृतं (for फलं). — c) K4 °कामस्य; D1 °कार्यं च; D6 S °कामाय; Ca.s °काम्या च (as in text). Cd cites काम्या.

57 After 57^{ab}, B3 marg. ins.:

238* आत्मनः प्रतिकूलानि विजानन्न समाचरेत् ।

— c) K1.2.4 B3 Dn3 D3-4.6.8 T2 एव (for एष). D1 M एष संक्षेपतो धर्मः. — d) K4 D6 मोहात्; C3 कामात् (as in text). D3 G M अन्यत् (for अन्यः). T1 कामादन्यत्र वर्तते.

58 =(var.) C. 3. 13253. — a) G4 आक्रोशो जयेत्क्रोधं. — d) K1.3 सत्येनानृतिकं जयेत्.

59 a) K4 D2.4.8 नार्यां धूर्ते; T1 G1.3 स्त्रियां धूर्ते; Ca.d.s स्त्रीधूर्तके (as in text). G3 स्त्रीधूर्ते कितवे भीरौ. — b) S (except T2 G3) पण्डवादिनि; Ca.d पुरुष° (as in text). — c) S (except T2) चौरे न कार्यो (for चौरे कृतघ्ने). B3 D (except D2.7-10) चाश्वासो; C3 आश्वासो; Ca.d विश्वासो (as in text). — d) S (except T2) कृतघ्ने (for न कार्यो). K1 न कार्यो नास्तिकेषु च; K4 नैव कार्यो न नास्तिके.

60 =(var.) Manu 2. 121. — c) D7 T1 G1 तस्य; G2-5 सम्यक् (for संप्र°). — d) K3 transp. कीर्तिर् and आयुः. D7 T1 G M आ(T2 G1.3 ह्या)युः प्रज्ञा (G3 आयुर्विद्या) (for कीर्तिरायुर्). K3 transp. यशः and बलं.

61 =(var.) Śukasaptati (*text. simpl.*), p. 86. — a) D7 M3 ये चार्थाः (for येऽर्थाः स्युः). — b) Dn3 D3 D8 G2.4 M वा (for च).

62 =(var.) Cāṇakyaśataka (ed. Haeberlin) 57. — M transp. 62^{b} and 62^{d}. — b) N (except K3 D2-4.7.9; K3 missing) T2 मैथुनम् (for मिथुनम्). — d) K1 G3.4 राज्यम् (for राष्ट्रम्).

63 =(var.) Vṛddhacāṇakya (Bombay, Saṃvat 1915), 4. 17. — a) K1 S (except T2 G3) देहभृतां. — G3 om. 63^{cd}. — c) D2.3 च नारीणां (for जरा स्त्रीणां). — d) D1 वस्त्राक्षालनं जरा; S (except T2; G3 om.) अश्वानां मैथुनं जरा.

64 a) D2 (by corr.) अनभ्यासमला. Ca.s cite अनाम्नाय (as in text). — After 64^{ab}, N (K3 missing) T2 ins.:

239* मलं पृथिव्या वाहीकाः पुरुषस्यानृतं मलम् ।

[Some MSS. बाल्हीकाः (for वाहीकाः). Dn3 पृथिव्यां वाहिका ग्लानिः (for the prior half).]

65 a) D1 रौप्यं (for रूप्यं). — b) G3 च (for अपि). K2.3 D2.3 G2.3 Ca.d त्रपुः. — d) G4 एव (for अपि). K1.3 मलो मलः; T1 G4 आयसं मलं (for मलं मलम्).

66 b) K4 (by transp.) जयेत्स्त्रियं; B Dn D3 D6.8.9.10 T2 जयेत्स्त्रियः. — c) K1 D1 वह्निं (for अग्निं).

C. 5. 1509 B. 5. 39. 83 K. 5. 39. 83 यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ६७
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ६८
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ६९
राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
समता यदि ते राजन्स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

विदुर उवाच ।
योऽभ्यर्थितः सद्भिरसज्जमानः
करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।
क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-
मलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १
महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं
यः संत्यजत्यनुपाकुष्ट एव ।
सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते
जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

— d) K4 B8 D7 G3 M3 पापेन (for पानेन). K1.3 D1.3 तूर्णं; K4 शुभं (for सुखं). S (except T2) transp. सुखं and जयेत्.

67 b) N (except K1.2 D2.4.9; K3 missing) T2 शत्रवो (for अमित्रा). K1 बध- (corr. from धन-); K4 D3 भय-; S (except T2) क्रोध- (for युधि).

68 ab) G3 जीवंति (for जीवन्ति) both times. — c) K3 (before corr.) Da3 D9 विमुच्य (for विमुञ्च). — d) D1 S (except T2) न कथंचन जीवे(D1 °व्य)ते.

69 Cf. Ādi 840*; =(var.) Viṣṇupurāṇa 4. 10. 10. Cf. Kullūka on Manu 2. 94. — b) K1 यच्च किंचिदजाविकं. — c) K3 तृष्णार्थं (for तत्सर्वं). S (except T2) तदेकस्य न पर्याप्तं. — d) B3 मत्वा (for पश्यन्न). G4 M मुह्यते (M1 inf. lin. as in text). K2 D1.7 इति मत्वा शमं व्रजेत्.

70 b) K4.5 D8 D1.7.8.10 शमं; C8 समं (as in text). — d) K4 B3.4 Dn3 D8 D8.10 वा (for च).

Colophon. K3 missing. — Major parvan: D3 उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan: K1 संजययान; K4 B Dn D8 D2-5.7.9.10 T2 G1 M प्रजागर. — Adhy. name: K (K3 missing) D1.2.7.8.10 विदुरवाक्यं (K4 °क्यानि); T2 G1.3 M सत्यप्रार्थनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 D7.8 T2 39; D8 38; D9 (sec. m.) 35; T1 G M 40. — Śloka no.: K2 D8 83; Dn 86; G8 70.

40

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) B D (except D7-9) T2 अभ्यर्थितः; T1 G3 °र्थितं; G3 °र्थितं; G5 ह्यार्थितं; G4 ह्यर्थितं; M1 ह्यर्थितः (for अभ्यर्थितः). D2.5.9 G1.2.4 M (M4 inf. lin. as in text) असज्य°; G5 असज्यं°; Ca.d.8 असज्ज° (as in text). — b) K1 D8 S (except T2) स्वां (for अर्थं). — c) K4 D8.9 T1 G3.4 प्रशास्तं; M प्रशास्ति; Ca.d यशास्तं (as in text). S (except T2) सद्भिः (for सन्तं). — d) K1 Ca.d.8 प्रपन्नस्य; B8 प्रशान्ता हि; D1 प्रपन्नाय; D2 प्रपन्ना हि.

2 a) G5 अनर्थं° (for अधर्मं°). — b) B3.4 D3.4 यं; C8 यः (as in text). K4 D1.2.9 S (except T2) °त्यजेद्; D8 D2.10 °त्यजन् (for °त्यजति). K1 B3 D8.10 अनुपाकृष्टः; K4 B8 D8 T1 G4.5 M अनुपकृष्ट (D8 °कृष्ट; G5 °कृष्ट); K5 B1.4.5 Dn G3 अनपा(G3 °प)कृष्ट; D3 (corrupt) अनुपत्कृष्ट; D5-7 G1.3 अनपा(G3 °प)कृष्ट; T2 अनयोत्कृष्ट; Ca.d.8 अनुपाकृष्ट (as in text). — c) K4.5 B3.4 Dn1 D7.8.10 T1 G3.5 सु- (for स). — 2d =(var.) 5. 32. 14b.

3 =Manu 11. 55. — a) K4 B (B3 marg.) Dn D8 D3-5 T2 अनृते; Ca.d.8 अनृतं (as in text). D10 अनृतेन (for °तं च). T1 M सुखतर्केण (for च समुत्कर्षे). K5 B D (except D1) T2 G3 समुत्कर्षः; Ca.d.8 as in text. — b) B3 ब्राह्मणामि च; D1 राजगामिनि; C8 as in text. — c) G5 गुरौ; C8 गुरोः (as in text). — d) K1 तत्समं; G5 समो हि (for समानि).

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३
असूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।
अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४
सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥ ५
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ६
आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः
क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
अपालनं हन्ति पशूंश्च राज-
न्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ७

अजश्च कांस्यं च रथश्च नित्यं
मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नो वयस्य
एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ८
अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी ।
विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णं नाभिश्च रोचना ॥ ९
गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् ।
देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ १०
इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि
पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
न जातु कामान्न भयान्न लोभा- C. 5. 1514 B. 5. 40. 12 K. 5. 40. 12

---

4 a) T G2.3.5 M एकपदो; G1.4 संपदो; Ca. d. s as in text. — b) D6 S श्रियो (for श्रियो). — K4 Dn D3-5.8.9 T2 ins. after 4: D7, after 5:

240* आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।
स्तब्धता चाभिमानित्वं तथात्यागित्वमेव च ।
एते वै सप्त दोषास्तु सदा विद्यार्थिनां मताः ।

[(L. 2) D7 लिप्सता (for स्तब्धता). K4 D7-8 अति° (for अभि°). K4 असम्भाषित्वं (for तथात्यागित्वं). — (L. 3) Dn स्युः (for तु). — D4 (hapl.) om. from र्थिनां up to विद्या in 5b.]

5 =(var.) Vṛddhacāṇakya 10. 3. — D4 om. up to विद्या in 5b (cf. v. l. 4). S transp. 5ab and 5cd. — a) G3 transp. सुखा° and कुतः. — b) B3 D1.3 G2.5 कुतो (for नास्ति). — c) D10 त्यजते (for वा त्यजेद्). — d) K4 B Dn D8 D3.5-7.10 T2 transp. सुखं and त्यजेत्. D8 विद्यार्थी संत्यजेत्सुखं. — After 5, D7 ins. 240*.

6 =C. 13. 2226; =Pañcatantra 1. 153; =Hitopadeśa 2. 103; =Śārṅgadharapaddhati 1498. Cf. Ādi 1189*. — d) K4 D1.8.10 G M वामलोचनाः.

7 a) D2.6 समस्तं; Ca. d as in text. Cs cites समृद्धिः. Cs अन्तरः; Cd. ap अन्तकः (as in text). — c) K4 अरक्षणं (for अपा°).

8 Cf. 5. 33. 59. — a) K4 D8 G4.5 T2 (by corr.) अथः; B Dn D3 D2.4.10 G3 M1.2 अजाः; G2 पयः (for अजः). K4 B (except B3) Dn D8 D3(after corr.).5.6.9.10 T2 G1 (after corr.) रजतं; D3(before corr.).4 च रजः; T1 G1(before corr.).2-5 M च रसः (for च रथः). Ca. d cite रथः. — b) K4 Dn1 D5-6.9 S मध्वादर्शः (G3 °र्शी); Ca. d. s as in text. K4 Dn1 D3.4.9 सज्जनः; Ca. d. s शकुनिः (as in text). — c) =(var.) 5. 33. 59c. K1 सखा च; K2 B D (except D1.2.4.7.8) T2 कुलीन (for वयस्य).

9 a) K1 D7 G2.5 अजोक्षः (G2 °क्षाः); K4 D3.4.8 T1 M अजोक्षाः; D2.4 आजोक्षाः; D8 G1.4 अजोक्षः; Cd. s as in text. — b) S (except T G5) आदर्शं. — c) D8m लोहः (gloss); G3.5 पीठं; Ca. d. s विषं (as in text). ॐCn: विषं लोहमिति सर्वज्ञः ।ॐ M2 औदुंबरः; M3-5 °बरा; Ca. d. s as in text. K2 D1 T1 G3-5 शंखं; D2.9 कांस्यं (for शङ्खः). — d) K4 D8 स्वर्णनाभिः; B Dn2 D5 D8 Cn. s स्वर्णनाभः (for स्वर्णं नाभिः). ॐCn: स्वर्णनाभः शालग्रामो दक्षिणावर्तः शङ्ख इति नारायणः ।ॐ B Dn2 D5 D8 अथ (for च). K1.2 D1.2.7 स्वर्ण(D2 शुभ्र)माभरणं नृपः; S (except T2) कांस्यं वृषभकांचने.

10 b) D1.2 धान्यानि; S (except T2) धर्म्याणि; Ca. d. s धन्यानि (as in text). — d) G4 तथैव च (for च भारत).

11 a) S (except T2) तु (for च). K2 D2.7 S (except T2) ते; K4 D1.5.6 त्वा (for त्वां). K1 सर्वमेवं; Dn1 D1 T G1(after corr.).2-5 M1.2.4 सर्ववरं; D2.9 सर्वमहं; G1 (before corr.) सर्वमिदं; Ca. d. s as in text. — b) K4 D2.4 मुख्यं; Cs पुण्यं (as in text). D9 पुण्यप्रदं (for पुण्यं पदं). S (except T2) महद्विशिष्टं; Cs as in text. — c) G4 अज्ञानाद्वा (for जातु कामात्). — d) N (except K1.2 D2; K3 missing) T2 जह्यात् (for त्यजेत्).

C. 5. 1544
B. 5. 40. 12
K. 5. 40. 12

द्रुमं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ ११
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः ।
त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये
संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १२
महाबलान्पश्य महानुभावा-
न्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगा-
न्गतान्नरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ १३
मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्त-
श्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १४
अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते
वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र
पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १५
उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ॥ १६
अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो
महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १७
इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथाव-
न्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवम् ।
यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके
भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ १८
आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था

---

12 ^{a}) D_1 अपि; $G_{4.5}$ हि (for तु). — ^{b}) K_3 B (except B_3) D (except $D_{1.2.7.8.10}$) T G transp. नित्यो and जीवो. K_3 B Dn $D_{3-6.8.10}$ (*sup. lin.* as in text). T_2 G_1 Cap हेतुः; Ca. d.s धातुः (as in text). K_4 धातवश्चाप्यनित्याः; D_9 धातुरस्यापि (°स्य- before corr.) नित्यः. — ^{c}) $K_{1.4}$ Ca. d.s अनित्यान्. G_4 संप्रतिष्ठस्व; Ca. d as in text. — ^{d}) C_3 लोकः (for लाभः). S (except T_2) संतुष्य संतोषपरा हि संतः.

13 ^{a}) K (K_3 missing) $D_{1.2.7}$ °धनान् (for °बलान्). $K_{1.2.4}$ पश्च (for पश्य). — ^{c}) D_9 राष्ट्राणि (for राज्यानि). K_4 S (except T_2) विविधान् (for विपुलान्). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B_3 Dn_3 D_3 G_4 गता नरेंद्रा (for गतान्नरेन्द्रान्).

14 ^{a}) T_1 G_2 जनं (for पुत्रं). — ^{c}) $K_{1.2.3}$ $D_{1.7}$ °कंठाः (for °केशाः). After करुणं, $K_{1.2}$ D_1 ins. वै. $K_{2.4.5}$ B_4 Dn $D_{7.8.10}$ G_1 (before corr.) रुदंति (for रुदन्तः). — ^{d}) D_3 एव (for इव). B_3 Dn_3 G_3 M_2 व्याक्षिपंति (for क्षिपन्ति). K_1 काष्ठवत्संक्षिपंति.

15 ^{a}) K_4 D_3 प्रेत्य गतस्य. — ^{b}) T_1 G_1(before corr.).$_3$ चार्श्नंति (for चाग्निश्च). — ^{c}) $T_{1.2}$ (before corr.) G असौ; M त्वसौ (for अयं). G_3 गच्छेत् (for गच्छति). K_4 $D_{3.4.9}$ एकस्तु जीवः समुपैत्यमुत्र. — ^{d}) K_3 वेष्यमानः; G_4 वेष्ट्यमाणः.

16 ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1.2.7}$ तथा (for सुताः). G_3 बांधवा ज्ञातयः सुताः. — After 16^{ab}, N (K_3 missing) T_2 G_1 (marg. *sec. m.*) ins.:

241* अपुण्यानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिणः ।
[K_3 D_8 (after corr.).$_9$ अपुण्यादफलाद्वृक्षाद्.]

— ^{c}) $K_{1.4}$ $D_{1.9}$ प्राप्तं; D_3 प्राप्तौ (for प्रास्तं). S (except T_2; G_1 before corr.) अग्नि (G_3 M_{2-5} °ग्नि-) प्रास्तं हि (M_2 तु) पुरुषं. — ^{d}) D_3 धर्मः (for कर्म). S (except T_2) कर्मैवान्वेति यत्कृतं. — After 16, N T_2 ins.:

242* तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छनैः ।

17 ^{a}) K_3 तस्मात्; Ca अस्मात् (as in text). Dn_3 D_1 अमुत्र; D_3 अस्मात्; Cd.s अमुष्य (as in text). K_3 Dn_1 $D_{3.4}$ T_2 (after corr.) वा; Cn च (as in text). T_1 G M अधश्च विद्वन् (G_3 तिर्यक्); Cn अमुष्य पूर्वं. — ^{b}) K_3 $D_{1.2.7.8}$ T_1 G च (for हि). M_{3-5} हंत काले (for ह्यन्ध°). $D_{3-4.7.9}$ अंधकारः; T_1 G $M_{1.2}$ अंतकाले; Ca. d.s as in text. — ^{c}) $G_{3.5}$ M महन्मोहनं; Ca. d.s महामो° (as in text). — ^{d}) K_2 S (except T_2 M_2) त्वा; C_3 त्वां (as in text). $K_{1.2}$ D_1 Ca. d प्रलहेत; D_3 प्रयचौ न; D_{10} प्रतिलभेत (for प्रलभेत). C_3 cites प्रलहेत्.

18 ^{a}) K_1 शिष्यसि; K_3 श्रोष्य°; B_3 D_3 $D_{1.10}$ शक्य°; Ca. d as in text. — ^{b}) K_3 D_2 M_3 निशाम्य; Ca. d as in text. D_3 चैव (for सर्वं). K_4 D_3 प्रतिकर्तुं; D_7 प्रतिपत्तं; Ca. d.s as in text. K_3 B_3 D (except Dn_3 $D_{3.8.9}$) $G_{3.5}$ M_3 एव (for एवं). — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि). — ^{d}) K_4 D_3 भयं च नामुत्र. $D_{3.4.9}$ भयं च ते नास्ति परत्र चेह च (D_9 वा).

19 ^{ab}) = (var.) Hitopades'a 4. 90. — K_3 B

सत्योदका धृतिकूला दमोर्मिः ।
तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥ १९
कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २०
प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं
विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य
यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २१
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ २२
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
ऋतं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्व-
न्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २३
अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नी-
निष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा
हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २४
वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च
धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं
प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥ २५
ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः
क्रमेणैतान्न्यायतः पूजयानः ।
तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपाप-
स्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २६
चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो C. 5. 1561 B. 5. 40. 20 K. 5. 40. 19

$D_{5-7.10}$ Cn सत्योदया; Ca. d सत्योदका (as in text). K_3 $D_{2.4.8}$ शीलतटा; K_4 धृतिजला; Ca. d. s धृतिकूला (as in text). $K_{2.5}$ B D (except $D_{1.7}$) T_2 Cs दयोर्मिः; T_1 शमोर्मिः; Ca as in text. — ^{c}) K_3 T_1 G_1(before corr.)$_{.2-4}$ M (except M_2) यस्यां; Cs तस्यां (as in text). S (except T $G_{2.3}$) पूयति. — ^{d}) M_{3-5} तीर्थो (for पुण्यो). K_4 B (except B_2) Dn $D_{2-4.7}$ T_2 G_1m अलोभः; D_5 अंभोधिः; Ca अम्भोऽम्भः (as in text). T_1 G_1(before corr.)$_{.3.4.5}$ तथा($G_{4.5}$ °दा)त्मानं पुण्यसंभो ($G_{1.3.5}$ °महो) लभस्व; G_2 M_1 तीर्थो ह्यात्मा पुण्यसंभो लभस्व (M_1 *sup. lin.* सदात्मानं पुण्यसंभोभ एव). — After 19, $M_{2.3.5}$ ins. another variant of 19^d सदात्मानं पुण्यसंभो लभस्व!

20 =(var.) C. 3. 13772; (=var.) 12. 12060. — ^{c}) $K_{1.3}$ B Dn D_5 $D_{6.8.9.10}$ T_2 transp. कृत्वा and नावं. D_9 धृतिमतीं; G_4 धृतिमहा° (for °मयीं). — ^{d}) D_1 जन्मदुःखानि; D_8 सर्वदुर्गाणि; Cs as in text.

21 ^{a}) $K_{1.4}$ S (except T_2) कर्म° (for धर्म°). D_1 T_1 G_1(before corr.)$_{.5}$ सुबंधुं; D_2 स्ववृद्धं (for स्वबन्धुं). — ^{b}) D_8 D_{10} °बंधुं (for °वृद्धं). $D_{1.2}$ G_2 यश°; G_3 तप° (for वय°). — ^{c}) S (except T_2) उपपद्य (for प्रसाद्य). — ^{d}) D_1 हि (for स). K_3 D_7 दुष्येत् (for मुह्येत्). D_{10} कदापि.

22 ^{b}) $D_{8?}$ G_4 पाणिपादौ. — ^{c}) K_3 D_1 °श्रोत्रं. — ^{d}) G_3 वाचः. S (T_1m as in text) विद्यया; Cs कर्मणा (as in text).

23 ^{b}) Dn_1 D_6 नित्यं स्वाध्यायी; G_3 नित्याध्यायी. D_9 पतितान्नवर्जः; S (except T_2) वृषलान्नवर्जी (G_1 °वर्जः; G_3 °जीवी; G_4 °सेवी). — ^{c}) K_2 G_4 मितं; K_3 B D (except $D_{1.8}$; D_3 by corr.) T_2 सत्यं; G_3 जातं (for ऋतं). T_1 $G_{1.5}$ वदन् (for ब्रुवन्). — ^{d}) G_3 ब्रह्मण्यः (for ब्राह्मणः). G_4 स्वर्ग° (for ब्रह्म°).

24 ^{a}) D_8 परिचर्य; Cs परिसंस्तीर्य (as in text). S (except T_2) चाग्निं; Cs as in text. ꣸ Cn: एतेनाग्निहोत्रमुपलक्षयतीति नारायणः ।꣸ — ^{b}) D_1 transp. इष्ट्वा and यज्ञैः. — ^{c}) $B_{2.3}$ D_5 Cn गोब्राह्मणार्थं; Cs as in text. D_1 च (for शस्त्र°). — ^{d}) K_3 मृतः; Cs हतः (as in text). $D_{8.9}$ स्वर्गभाक्स्यात् (for स्वर्गमेति).

25 ^{c}) $K_{1.3}$ $D_{1.3}$ $G_{3.4.5}$ M (except M_1) त्रेतापूर्वं; D_9 त्रयीपूतं; Cs as in text. D_2 धूपं; T_2 सोमं; Cs धूमं (as in text). — ^{d}) B Dn $D_{3.4.9}$ दिव्य° (for देव°). D_{10} प्रेत्य स्वार्थं देवलोके तु भुंक्ते.

26 D_9 (hapl.) om. 26. $G_{1.4.5}$ °धर्मं (for °वर्णं). — ^{b}) K_2 $D_{2-4.7}$ पूजयित्वा; Dn_3 $G_{3.5}$ पूज्यमानः; D_1 पूज्य सर्वान् (for पूजयानः). — ^{d}) K_1 देव°; G_2 सिद्धि°; G_3 $M_{1.2}$ सिद्ध°; M_{3-5} सिद्धसुखानि (for स्वर्ग°). T_1 $G_{1.3.4}$ सिद्धिमिष्टां भजेच्च (for स्वर्ग° भुङ्क्ते).

27 D_1 तथा; S मया (for तव). — ^{b}) B_1m. $_{3-4}$ Dn

C. 5. 1561
B. 5. 40. 29
K. 5. 40. 29

हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध ।
क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्र-
स्तं त्वं राजन्राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ २७

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यदा ।
ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम् ॥ २८
सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ २९
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं मर्त्येन केनचित् ।
दिष्टमेव कृतं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ १

विदुर उवाच ।

धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।
सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २
स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।

D3.4.8 साधु- (for अत्र). — c) K1 M3-5 क्षत्राद्धर्माद्; D9 क्षात्रधर्माद्; Cs. d.s as in text. D9 क्षीयते; G2 ईहते; G8 दीर्यते (for हीयते). — d) K2 D7 स त्वं; D2 G3 तत्त्वं; D2.4 त्वं सं (by transp.). T1 G (G1 by corr.) राज्यभारे; M राजभावे (for राजधर्मे).

28 a) K2 एव (for एतद्). B3-4 Dn D8 transp. मां and त्वं. K2 M3 अर्थं; B1.2 D1-4.8 T2 M1.3-5 भारत (for मां). T1 G1.5 धूर्त; G2 तत्त्वं (for मां त्वं). K4 नित्यशः. — c) K1 चैव (for अपि च). K1m.4 D2.8 G8 M (except M2) transp. अपि and च. G8 हि (for च). K3.4 मतं (for मतिः). — d) K1.4 D1.8 G1 (before corr.).4.5 एव (for एवं).

29 D10 om. 29ab. — Before 29, S (except G3.8) ins. विदुरः. — a) D2 सम-; S (except T2 G8) साधु (for सा तु). K2 D1.8 हि; G3 तु (for अपि). — b) T1 G (except G2) पांडवं (for पाण्डवान्). S (T2 by corr.) भारत (for मे सदा).

30 a) D1 T1 G1.4.5 अपि (for अभि-). — b) K5 B3.4 Dn D8 D3-8.10 T2 भूतेन; D2 G8 M अन्येन (for मर्त्येन). — c) G1.4.5 दैवं; Cd दिष्टं (as in text). D2 D8 M एतद् (for एव). K2 B Dn D8 D3-5.7-10 T2 ध्रुवं; K2.4.5 D6 G8 घटं (for कृतं). — d) = 1. 192. 12b.

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K2 B Dn D8 D2.3-6.8.10 T G1 M प्रजागर. — *Adhy. name:* K (K3 missing) D1.2.7.8.10 विदुरवाक्यं (K2.4 °वाक्यानि), to which K2 adds समाप्तानि; T1 G1.2.4 धर्मादि(G3 वर्णधर्मादि)प्रतिपादनं; M धर्मप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7 T2 40; D8 34; D8 (sec. m.) 37; T1 G M 41. — *S'loka no.:* K5 31; Dn 32; D8 33.

41

☞ Adhy. 41-69 are missing in K3! This adhy. is missing in K3 also (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 b) K4 D9 वचो (for वाचा). — c) G3.8 M धर्मं (for तन्मे). K1 B Dn D8 D3-8.10 T2 शुश्रूषतो; K5 D7.8 T1 G (except G3) °ते (for °वे). — d) D1 वि-; D9 तु; G1.3.4 M (except M2) इह; G2 प्र- (for हि).

2 ab) D1 transp. कुमारः and पुराणः. — c) S (except T2) सनत्कुमारः. — d) K4 D9 देहिनां (for भारत).

3 a) T1 G (except G3) यः (for सः). — b) K1 B8 D3.4 °संस्थितान्; K4.5 B1 D1.2 T1 G (except G2) M1 (sup. lin. as in text) °संश्रितान्; Dn1 D8 D9 °संशयान्; Cn as in text. — c) T1 G स (for प्र-). — d) K1 सर्वं (for सर्व-). K5 सर्वधर्मभृतां वरः; D8 यथा बुद्धिमनीषिणां; S (except T2) मनोबुद्धिसमन्वितान्.

4 ab) K1.4 D1.2.8 एष (for त्वं न). K4 मां; D1.8 मा (for मे). S (except T2) तमहं नाभिजानामि तत्त्वतो

त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४

विदुर उवाच ।

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५
ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।
न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८
स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९
भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।
यो न शक्यो मया वक्तुं तमस्मै वक्तुमर्हसि ।
यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सुखदुःखातिगो भवेत् ॥ १०
लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ।
विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।
अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ ११ C. 5. 1576 B. 5. 41. 12 K. 5. 41. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ समाप्तं प्रजागरपर्व ॥

वै सनातनं. — ^{d}) K_5 (corrupt) संज्ञातेः साक्षि चेत्तव.

5 ^{a}) D_7 G_3 °योन्यां (for °योनौ). T_1 $G_{1.4}$ हि जातोस्मि (for अहं जातो). — ^{b}) D_3 अहं; G_6 ते (for अतो). D_3 तद् (for अन्यद्). — ^{c}) S (except T_2 G_3) कवेरस्य (for कुमा°). $B_{3.4}$ च (for तु).

6 ^{a}) D_{n1} ब्राह्मयां हि; $G_{1.4.5}$ ब्राह्मणीं. B_1 T_1 $G_{2.3}$ M तु (for हि). K_1 संपन्नः (for आपन्नः). D_{10} ब्राह्मीं योनिं समापन्नः. — ^{b}) D_{n3} D_1 T_2 $G_{2.3.5}$ स गुह्यं; D_3 स्वगुह्यं. D_3 असौ (for यो). — ^{c}) G_{2-4} गुह्यो; $M_{2.3}$ गर्ह्यो. K_1 वेदात्मा (for देवानां). — ^{d}) $K_{1.4}$ D_2 नैतद् (for एतद्).

7 ^{a}) $K_{4.5}$ $D_{2.3}$ प्रब्रूहि (for ब्रवीहि). — ^{b}) K_4 तत्पुराणं; $D_{3.4}$ G M तं पुराणं (by transp.). D_3 तु (for तं). D_{10} क पुराणः सनातनः. — ^{c}) D_{n1} $D_{3.4}$ S (except T_2 G_3) देवेन; D_{10} च मया (for देहेन). — ^{d}) D_3 S (except T_2) transp. स्यात् and इहैव.

8 K_4 om. 8^{ab}. — ^{b}) N (except B_3 D_{n2} D_{n1} D_1; K_4 om.) M_2 शंसित° (for संशित°). G_3 तमृषिं च सनातनं. — ^{c}) D_7 मनसा (for स च तद्).

9 9^{b} = 1. 13. 37^{b}; 53. 13^{d}; 96. 52^{d} etc. — ^{cd}) T_1 $G_{2.4.5}$ अथो° (for सुखो°). T_2 तथैनं; $G_{1.4}$ तदैनं; G_3 तदेनं (for अथैनं).

10 Before 10, T_1 $G_{1.4.5}$ ins. विदुरः. — ^{b}) K_5 धीमतः; B D_n D_3 D_{5-7} T_2 G_3 मानसः; D_1 विद्यते (for मानसे). — ^{d}) K_4 त्वं तस्मै; K_5 B D_n D_3 $D_{1.2.10}$ T_1 $G_{2.4.5}$ त्वमस्मै; $D_{3.4}$ असौ तद् (for तमस्मै). G_2 तस्मै वक्तुं त्वमर्हसि. — ^{e}) K_4 श्रुत्वाथ; D_9 T_1 $G_{1.3.4.5}$ श्रुत्वा यत्; G_3 M श्रुत्वायं (or श्रुत्वा यं) (for यं श्रुत्वा). K_4 D_3 $G_{2.3.5}$ M तु; T_1 G_1 तत्; G_4 तं (for अयं). K_1 मनुष्येभ्यः. — ^{f}) N (except D_3) T_2 $G_{1.3}$ सर्व- (for सुख-).

11 ^{b}) K_2 (after corr.) D_3 S (except T_2) तथा (for यथा). $K_{1.3}$ S (except T_2) एव तु; D_3 एव च (for एनं न). — ^{c}) K_1 (by marg. corr.) विषहेत; C_3 °हेरन् (as in text). S (except T_2) मद्दो(M भयो)-न्मादौ (for भयामर्षौ). — ^{d}) K_{1m} S (T_2 also as in text) भयाभये; K_3 $D_{7.8}$ मदोद्भवे; D_3 मद्भवे. Cn cites उद्भवः. — ^{e}) K_1 (by marg. corr.) S (except T_2) अरतिं (for अरतिः). $B_{3.5}$ तंद्रीः; S (except T) तंद्रीं. — ^{f}) D_9 जयाजयौ; G_3 क्षयाक्षयौ (for क्षयोदयौ).

Colophon. $K_{2.3}$ missing. — *Major parvan:* D_9 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K_3 D_7 संजययान; B D_n D_3 $D_{1.3-5.8.10}$ T $G_{1.4.5}$ M प्रजागर (G_3 विदुर-प्रजागर), to which $B_{3.4.5}$ D_n $D_{3-5.9}$ T_2 $G_{1.4.5}$ M_1 add समाप्त. — *Adhy. name:* K_1 B_1 $D_{1.2}$ $M_{2.3}$ विदुरवाक्यं (followed by समाप्तं); K_4 B_3 D_n D_3 $D_{7.10}$ विदुरवाक्यानि (followed by समाप्तानि except in D_3); D_6 विदुरनीतिः; $M_{1.2}$ जातिप्रशंसनं; M_4 जातिप्रशंसनं and विदुरवाक्यं (followed by समाप्तं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 $D_{7.8}$ T_2 41; D_3 40; D_6 36; T_1 G M 42. — *S'loka no.:* K_3 D_n D_3 12. — *Aggregate s'loka no.* (of "Viduravākya"): D_{n1} 864.

42

☞ Here begins the Sanatsujātaparvan, also called the Sanatsujātīya. In addition to the four commentaries utilized above, the Bhāṣya of Śrīmat Śaṁkarācārya on the Sanatsujātīya (designated Cś'), as published in the Gujarati Printing Press edition (1920), was collated for this section. Of the Northern recension of the Sanatsujātīya (adhy. 42–45), Ś1 K (K2.3 missing) agree generally with B in matters of omission, insertion and sequence of verses or passages; and this agreement is mostly supported by M of the Southern recension. The D MSS., on the other hand, are divided among themselves in a strange way: most of them contain the Vulgate text of Nīl. (agreeing fairly closely with that of the old printed editions), but there are some D MSS. (especially D5 D8–10) which betray the *direct* influence of Śaṁkara's commentary and agree generally with TG! Nīlakaṇṭha's text is best characterized by himself when he commences his commentary on this episode by remarking: उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठान्श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यास्यते. His text, as indicated by his own statement, is of an inclusive rather than of exclusive type; and this result he has achieved, not only by indiscriminately culling stanzas commented upon by the "Bhāṣyakāra" (probably Śaṁkara) and even such as are to be found only in very modern manuscripts, but also by bodily incorporating passages from divergent versions and inserting them at various points of the text with entire disregard of sequence and sometimes even of sense. The result has been a hopeless medley of disjointed units. Even variant versions of the same verse or passage are complacently dovetailed or repeated (see, for instance, Bombay ed. adhy. 42, stanzas 17 and 26, 23 and 25, 27 and 28; adhy. 43, stanzas 50 and 51, 52 and 53–54; adhy. 44, lines 3ab and 4ab; adhy. 46, stanzas 6 and 20, 15 and 27, 16 and 23; 17 and 24). The Southern recension of the Sanatsujātīya, on the other hand, exists in two sharply divergent forms. The M version has none of the additional passages of the Vulgate text, and, as noted above, shows almost complete agreement with Ś1 K and B in this respect. The TG version, on the other hand, is the source of most of the additional and variant passages incorporated in the Vulgate, and therefore presents a text which differs *materially* from that of M. Śaṁkara has generally accepted the TG version; but since his text is also probably eclectic, it is difficult to fix it down to any particular MS. or group of MSS. of this version. Even apart from sporadic Northern influence, the TG tradition, again, does not appear to be uniform; for, the individual MSS. of this version differ a great deal among themselves, especially regarding sequence of the various units. The differences are so complicated and arbitrary in some places that elaborate tables have to be furnished below to guide the reader through the tangled system of transpositions, omissions and insertions (see v.l. 5. 43. 14–23; 45. 3). It is clear that, in spite of the authority of Śaṁkara, the text cannot be satisfactorily constituted wholly on the basis of TG, versions which do not present a uniform or consistent text-tradition; nor can it be based on the indiscriminately conflated Vulgate text, which is merely an incoherent assemblage of passages from different sources. Our text is based mainly on the *agreement* of Ś1 K with M, supported by B, a basis which is as sound as it is broad; and it is authenticated generally by the scholia of Dev., Arj. and Sarvajña. The Javanese version gives us only a few extracts, which are cited *in toto* in App. II; but in spite of the divergent versions of the text, it contains no lines or stanzas, which do not occur in our text! On the other hand, the variant or additional passages, which distinguish TG (with Śaṁkara) from our text *are not found at all* in the Javanese version! — It is worthy of note that the commentary of Śaṁkara on the Sanatsujāta begins with our adhy. 42, and *not* with adhy. 41, which latter is commonly but erroneously treated, in most of the older printed editions, as the first adhyāya of the Sanatsujātaparvan. — With regard to the omission from our text of adhy. 45 of the Bombay edition (=adhy. 46 of the Calcutta), cf. v.l. 5. 44. 24.

४२

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २

सनत्सुजात उवाच ।

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ३
उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४
प्रमादाद्वै असुराः पराभव-
न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।
न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-
न्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह ॥ ५
यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-
रात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः
शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६ C. 5. 1561 S. 5. 42. 5 K. 5. 42. 6

☞ This adhy. is missing in K$_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 [b]) M$_{3-5}$ विदुरेण तत्; Cs′ विदुरेरितं (as in text). G$_3$ तु; Cs′ तत् (as in text). K$_4$ B D$_{1-7.9}$ T$_1$ (m as in text) संपूज्य तं (D$_{1.3}$ °ज्यैनं) धर्मभृतां वरिष्ठं. — G$_2$ om. 1[c]–2[d]. — [c]) D$_7$ रहसि (? gloss); all comm. रहिते (as in text).

2 G$_2$ om. 2 (cf. v.l. 1). — [a]) K$_4$ B D$_{n2}$ D$_{3-7.9}$ T$_1$ अहमिमं; D$_2$ यमिमं; D$_{10}$ G$_{1.3}$ यदिमं (for यदिदं). — [b]) K$_4$ B D$_n$ D$_{1-7.9.10}$ T$_1$ om. हि, and transp. मृत्युर् and न. D$_8$ also om. हि. Ca.d cite मृत्युर्नास्तीति; Cs′ मृत्युर्हि नास्तीति (as in text). K$_4$ D$_{1.3}$ इह वादं (K$_4$ °दः); B$_{1.4.5}$ D$_{n3}$ D$_{5-7}$ T$_1$ Cn.s प्रवादं; B$_2$ प्रसादः; B$_3$ D$_{n1}$ प्रसादं; D$_9$ प्रसादात्; M उपदेशः (for उपदेशम्). Cs′ cites उपदिष्टं. — [c]) K$_{1.3}$ D$_5$ D$_8$ G$_3$ om. हि. K$_1$ G$_3$ M Cs अचरन्; Cs′ आच° (as in text).

3 [a]) K$_4$ B D (except D$_2$ D$_{4.8.10}$) T$_1$ Ca.d अपृच्छः; Cs.s′.np अमृत्युः (as in text). K$_4$ B D$_n$ D$_2$ D$_{1-7.9}$ T$_1$ (before corr.) Cs यस्मात् (B$_4$ D$_{n2}$ यच्च); Cs′.np केचित् (as in text). Ca.d.n cite यत्. — [b]) K$_4$ D$_{1.3.9}$ स्तपरं; B D$_2$ D$_{5-7}$ T$_1$ Cn चापरं; Cs′ चापरे (as in text). — [d]) D$_1$ G$_3$ तत्; Ca.d.s′ एतत् (as in text). B$_2$ S (except T$_1$ G$_3$) विशङ्कथाः (cf. 1. 67. 13 and v. l.); all comm. as in text.

4 [a]) K$_4$ B$_{2.4}$ Cs तस्य विद्धि; D$_n$ D$_{1.3.5.6.9}$ T$_1$ (also as in text) एतस्य विद्धि; Cnp आद्यप्रवृत्ते (as in text). Ca cites एतस्य, Cs′ क्षत्रियाद्य. B$_{1.3.5}$ क्षत्रियस्येह विद्धि (for °याद्यप्रवृत्ते). — [b]) K$_4$ B D$_n$ D$_{1.3.4.9}$ T$_1$ (also as in text). Ca.d मोहात्; M (except M$_1$) मोहैः; Cs.s′ मोहः (as in text). D$_4$ संस्मृतो; Ca.s′ as in text. K$_4$ B D$_n$ D$_{2-4.6.9}$ T$_1$ M अयं; Cs′ यः (as in text). — [d]) B$_4$ D$_n$ M (M$_1$ *sup. lin.* as in text) तथा; Ca.s′ सदा (as in text). K$_4$ D$_6$ अप्रमादात्; Cd.s.s′ as in text.

5 [a]) D$_{1.3}$ T$_1$ वा (for वै). — [b]) K$_1$ न प्रमादाद्धि; K$_4$ न च प्रमादात्; Cs.s′ अप्रमादात् (as in text). K$_{1.4}$ D$_7$ हि देवाः; K$_6$ D$_5$ D$_{8.10}$ T$_1$ G Cs′.np सुराश्च (for भवन्ति). — K$_3$ om. 5[c]–7[b]. — [c]) B$_3$ D$_{n3}$ D$_{2-4.8}$ T$_1$ एव; D$_9$ चैव; Ca.d.s′ वै (as in text). D$_1$ एति (for अत्ति). — [d]) D$_{8.10}$ T$_1$ G$_{1.2.4.5}$ अपि; G$_3$ M (except M$_3$) Cs′ च; Ca.d.s हि (as in text). B$_3$ D$_n$ D$_{2-4.6.8}$ T$_1$ G$_3$ M$_3$ हि; G$_2$ च (for ह).

6 K$_4$ om. 6 (cf. v.l. 5). — [a]) D$_8$ त्वेको; D$_1$ त्वेकं; G$_3$ चैके; all comm. त्वेके (as in text). — [b]) K$_3$ m (orig. as in text) D$_5$ D$_8$ T$_1$ G Cs′.np आत्मावासं (D$_5$ °सं); D$_1$ नात्मावसन्नं; Cn.s as in text. D$_{n1}$ D$_{2.4.9}$ Ca.d आत्मा च (D$_{n1}$ वा°; D$_2$ वै) सन्नमृतं ब्र°. — [c]) D$_1$ G$_3$ अनुप्रशास्ति; Cs′ अनुशास्ति देवः (as in text).

C. 5. 1582
B. 5. 42. 7
K. 5. 42. 7

आस्वादेष निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।
ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥ ७
ततस्तं देवा अनु विप्लवन्ते
अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
कर्मोदये कर्मफलानुरागा-
स्तत्रानु यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥ ८
योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्या-
दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
स वै मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा
एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ ९
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥ १०

---

7 K4 om. 7^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{a}) K1 (before corr.) B Dn D2.5–7.9 T2 G3 M1 (*inf. lin.*) Ca. d.s अस्वादेशात्; D1 अस्वादेतत्; G5 आलस्यदोषात्; Cs'.np आस्वादेष (as in text). K3 D5 Cn निःसरति; Ca. d. s. s' as in text. — ^{b}) B2.4 Dn3 लोभ°; Cd. s' मोह° (as in text). Cs cites क्रोधमोहौ. — After 7^{ab}, K1 (marg.).3 Dn D3 D5 (marg. *sec. m.*).3.4.8.10 T G ins.:

243* अहंमतेनैव चरन्विमार्गा-
न्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ।

[Noticed in Cs' but not in Ca. d. s. — (L. 1) G1.6 इव (for एव). — (L. 2) D8 G2 नंचित्; G1.3 देही; G2.3 Cs' किंचित् (for कश्चित्).]
— D3 om. 7^{cd}; Ds1 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{d}) K3 Ds1 D8.10 अतः; all comm. इतः (as in text). Ds1 G1.3 प्रयांति; Cs. s' पतन्ति (as in text).

8 Ds1 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{a}) T1 G3 Cn अतः; M तं (M3 कं) वै; Cd. s. s' ततः (as in text). M om. तं. B3 Dn3 D5–6 तान्; Ca. d. s. s' तं (as in text). D1 ते वा (for तं देवा). K3 D8.10 S (except T2) Cs' परिप्लवंते; Ca. d.s विप्लवन्ते (as in text). — ^{b}) Dn1 D8.3 Cn ततो; Cd. s. s' अतो (as in text). K3 D8.10 T1 G M1 (*inf. lin.*) Cs' मरणाद्भ्युपैति; M कर्मणा ह्यभ्युपैति; Ca. s मरणाख्यामु° (as in text). — ^{c}) K4 B3 D1.3 M (M1 *inf. lin.* as in text) कर्मफलानुगास्ते; D3–5.2 °लान्वितास्ते; Cs' °लानुरागाः (as in text). Ca. d cite कर्मफलानुगाः, Cs फलानुगाः. — ^{d}) K3 यांति ते; B1.3.5 Dn D5–6 T3 (before corr.) ते यांति. D8 यांतीति (for यान्ति). Here and in the sequel, T1 has incorporated into its text fragments of Sanatsujātīya stanzas with the remark "यज्ञनारायणीये". Yajñanārāyaṇa was a Southern commentator. Thus after 8, T1 ins. यज्ञनारायणीये । ततस्तं देवा अनु परिप्लवन्ते । — After 8, K1 (marg.).3 D (except D1.3.6.9; D7 om. lines 3–6) T G (except G3) ins.:

244* सदर्थयोगानवगमात्समन्ता-
त्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा [5]
स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) D8 °योगावगमात्; T1 °योगाभिन°. — (L. 4) K1 T2 G1.2.4 °र्थयोगेन (for °र्थयोगस्य). — (L. 6) G2.4.5 समन्तान् (for समन्तात्).]
— Thereafter K1 (marg.).3 Dn D10 T1 G (G3 om.) read 12; while D3 D8.4.8 T2 read 12 here for the first time, *repeating* it in its proper place. Cd reads as in text.

9 ^{a}) K4 B Dn D1–5.6 (before corr.).7 Cs सः; Cs' यः (as in text). G3 [अ]नुध्यायन्; M [अ]भिध्यायेद्; Ca. d.s as in text. K1 (before corr.).4 B Dn D1–7.9 Ca. d.s उत्पतितान्; Cs' उत्पतिष्णून् (as in text). M (except M3) न हन्यात्; all comm. निह° (as in text). — ^{b}) K3 D8.10 M (except M3) Cs' अनाचारेण; B1.3.5 सदाचारेण; T1 अनासारेण; G3 °चरेण; Ca. d.s °दरेण (as in text). — ^{c}) B Dn D3–7 Ca. s नैनं; D1 न तं; D8 न वै; Cs' स वै (as in text). K1 D3 G3 M3 Cn मृत्युं; K3 मृत्योः; Cd. s. s' मृत्युः (first occurrence of the word) as in text. Cn अभिभूयात् (for अत्ति भूत्वा). D1.2.4.6 भूतानि; D8 भूतं; Ca. s' भूत्वा (as in text). — ^{d}) D3 D8 G2.3 ह्येवं; G1.4 ह्येनं (for एवं). D5 D8.10 T1 G1.2.4.5 [अ]भिहंतीह (G1.4 °च); G3 M ह्यभिहंति (for विनि°). — After 9, D8 reads 12.

10 ^{b}) K4 D8 G3 कामाद्; Cs. s' कामान् (as in text). — D8 om. 10^{c}–11^{d}. — ^{c}) D8 कामान्व्युदस्यन्; D3 G3 M3 कामानुदस्य; G4 M2.4 कामान्युदस्य; Ca. d. s' कामान्व्युदस्य (as in text). D1 कुरुते; all comm. धुनुते (as in text).

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
गृह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ ११
अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं
कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति
धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ १२
अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्य-
न्नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
क्रोधाल्लोभान्मोहमयान्तरात्मा
स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १३
एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः ।
विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १४ C. 5. 1591 B. 5. 42. 15 K. 5. 42. 16

---

11 D8 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) K1m.5 D5 D8.10 T1 G2-4 C3' देहो; D1 तद्; Ca.d.s तमो (as in text). — b) Dn D2-4.6 T2 सुखंत; D9 G5 C3 गृह्यंत; D1 गृह्णंत; D8.10 T1 G1.3.4 C3' गृण्वंत; G6 M कुर्वंत; Ca.d.np गृह्यंत (as in text). K5 D5 D8.10 G1.3.5 C3' एव; Ca.d इव (as in text). D9 उत्पतंतश्च (for गृह्यन्त इव). — d) D2-6 T2 G1.4.5 गच्छंति; C3' गच्छन्तः (as in text). K1 (before corr.).4 B Dn D1.2.5-7 श्वभ्रम्सुखं; K5 श्वभ्रवन्मुखाः; D9 च भ्रमन्मुखाः; D8.4 च भ्रमन्मुखं; T2 G6 श्वभ्रमन्मुखं (G6 °न्मुखाः); C3' श्वभ्रमुन्मुखाः (as in text). Ca.d cite गच्छन्त इव श्वभ्रे. — After 11, B4.5 Dn ins. 245* (cf. v.l. 12).

12 B4.5 G2 om. 12. K1 (marg.).5 Dn D10 T1 G (G2 om.) read 12 after 244* (cf. v.l. 8); D2 D3.4.5 T2 read it for the first time after 244* and *repeat* it here; D9 reads 12 after 9. — a) D3.4 (both *second* time) निदिध्या; all comm. अभिध्या (as in text). K4 B1-3 D (except D5 D8.10; D3.4 only second time) C3 लोकान्; Ca लोभात् (for चैनं). — b) K1 B1-3 Ca.3 अवगृह्याशु; K4 Dn D3.4 (both latter second time).5-7.9 अनुगृह्याशु; D1.2 अथ गृह्याशु; D3.4 T2 (all first time) गृह्य चैनं च; T2 (second time) प्रतिगृह्याशु (for गृह्य चैनं तु). C3' cites प्रगृह्य. M कर्य (for चैनं). K5 D5 D8 च; T1 हि (for तु). — c) K1.5 D32 D2-4 (D3.4 first time).8.10 T (T2 first time) M एवान्; Ca.3' एते (as in text). C3 cites प्राप्नुवंति. — d) K4 Ca.ap.np चरंति; Ca.3' तरन्ति (as in text). K4 B1-3 Ca.s.np धर्मं; C3' मृत्युं (as in text). — K4 B1-3 D3-5.8 ins. after 12; B4.5 Dn, after 11:

245* अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्या-
त्किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।

[Noticed in Ca; but not in Cd.s.s'. — (L. 2) B2 Dn D3 तीर्णः; Ca.n तार्णः (as above). K4 B4.5 D8 Ca सर्पः (for व्याघ्रः). Cf. 13b.]

13 B2 om. 13ab. — a) K3 D8.9 M3-5 कंचिद्; D1 कश्चिद्; Cd.s किंचिद् (as in text). — b) Cf. 245* above. K1.4 B (B2 om.) Dn D1.3-5.9 G1.3 Cd.s नाधीयीत; C3' °यते (as in text). K4 ततो न इवास्य मृत्युः; B (B2 om.) Dn D3-5 निर्णुदन्निवास्य चायुः; C3 बाल इवात्मव्याघ्रः; C3' as in text. Ca.d cite अश्मव्याघ्र. — c) K5 D5 D1.2.8-10 T1 G2.4 M1 (*sup. lin.* as in text).3.4.5 Cd.s.s' मोहम(G4 M5 °मा)यांतरात्मा (for मोहमया°). K3 D7 भीक्रोधलोभादिमयां(D7 °द्यां)तरात्मा; B Dn D3-6 T2 स क्रोधलोभौ(B1.3.4.5 D5 °भो)मोहवान°(T2 °भयां)तरात्मा; G5 कामात्क्रोधाल्लोभभयांतरात्मा. C3 has स क्रोधलोभमोहयुक्तः. — d) T1 G1.5 स एव (for स वै). G1.4.5 त्व- (for त्वत्-).

14 a) M transp. एवं and मृत्युं. — b) K5 D32 D8.10 S (except T2 M2) C3' ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः. Ca.d.s cite ज्ञाने तिष्ठन् (as in text). — After 14, K5 (om. lines 17–20) Dn D3 (om. lines 13–20) T G (G2 om. lines 1–8) ins.:

246* धृतराष्ट्र उवाच ।
यानेवाहुरिज्यया साधुलोका-
न्द्विजातीनां पुण्यकृतान्सनातनान् ।
तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा
एतद्विद्वान्नैति कथं नु कर्म ।
सनत्सुजात उवाच ।
एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र
तथार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।
स नेह आयाति परं परात्मा
प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं
स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ।
किं वास्य कार्यमथ वा सुखं च
तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ।

C. 5. 1567
B. 5. 42. 22
K. 5. 42. 22

धृतराष्ट्र उवाच ।
येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह केचि-
त्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स
उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ १५

सनत्सुजात उवाच ।
उभयमेव तत्रोपभुज्यते फलं
धर्मस्यैवेतरस्य च ।
धर्मेणाधर्मं प्रणुदतीह विद्वा-
न्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ १६

सनत्सुजात उवाच ।
दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथास्य नाधिक्यमपैति किंचि-
दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ।
य एतद्वा भगवान्स नित्यो
विकारयोगेन करोति विश्वम् ।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d. s. — (L. 2) =(var.) 5. 42. 17. K5 D8 T2 G1. 3 सनातनाय्; Cs' as in text. — (L. 3) D8 तेषां परमार्थं कथयंति वेदा; Cs' as in text. — (L. 4) Cn cites उपैति. — T1 G1. 4 सनत्कुमारः (for सनत्सुजात उ°). — (L. 5) G1. 4 Cs'p विद्वान्; Cs' अविद्वान् (as in text). T2 G1. 3. 4 Cs' परियाति (for उप°). — (L. 6) K5 Dn3 G2 तथार्थं°; Dn2 G3 यथार्थं°; T1 तदार्थं°; G1. 4 तथार्थेनार्थं; Cn. s' as in text. D8 पदं प्रयाति; Cs' वदन्ति वेदाः (as in text). — (L. 7) Dn2 Cn भनीह (for स नेह). T2 जानाति; G4 याति; Cs' आयाति (as in text). D8 तस्यैवाविद्वांसो वदंति वेदाः. — (L. 8) D8 स नेह आयाति (for प्रयाति मार्गेण). K5 T1 निहंति मा°; Dn3 D8 D10 G1. 3 Cs' निहंत्य मा°. T2 धर्मान् (for मार्गान्). Dn2 missing from line 9 of this insertion up to st. 1 of the next adhy. — (L. 12) T1 सर्वं; G1. 4 तत्त्वं; Cs' विद्वन् (as above). T1 विद्वन्; Cs' सर्वं (as above). — G1. 3. 4 सनत्कुमारः (for सनत्सु° उ°). — (L. 13) T1 G1. 4 च भेदयोगो (T1. °गे); Cs' विभे° (as above). — (L. 15) Dn1 D8 G3-5 उपैति; Cn. s' अपैति (as above). — (L. 17) T G Cs' यथैतदद्धा (for य एतद्वा). G Cs' नित्यं (for नित्यो). — (L. 19) T2 G Cs' मन्ये (for मन्यते). — (L. 20) D8 यथा; G3. 5 तदा; Cs' तद् (for तथा). T1 G1. 4 °योगेन; Cs' °योगे च (as above).]

— Thereafter T2 reads 18 (with v.l.), *repeating* it (with v.l.) in its proper place.

15 Dn2 missing (cf. v.l. 14). K5 D8 om. the ref. — [a]) K5 Dn1 D7. 8. 10 S Cs' यस्माद्; Ca. d. s येऽस्मिन् (as in text). D8 Ca. d धर्मं; Cs. s' as in text. K1. 2 B3 Dn1 D5-8. 10 T1 G1. 2. 5 Cs. s' आचरन्ति; Ca. d नाचरन्ति (as in text). K4 Dn1 D8. 9 लोके (for केचित्). — [b]) K1. 2 B3 Dn1 D5-8. 10 T1 G1. 2. 5 Cs. s' अधर्मान् (for धर्मान्). — [c]) T2 G3. 5 धर्मेण पापं; Ca. d. s' धर्मः पापेन (as in text). K1. 4 B4 Dn1 D5-8. 7. 9 स्वित्; K5 D8. 10 S Cs' वा; B1. 2. 3 D1. 2 Ca [अ]स्य (for स). — [d]) T2 पापेन धर्मं प्रतिहन्यते स. — After 15, K5 ins. 247* (cf. v.l. 16).

16 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — 16[ab] is not noticed in Cs' (see below). — D8. 10 T G ins. after the ref.: K5, after 15: D8, after 16[ab]: Dn1, after 16:

247* तस्मिन्स्थितो वाप्युभयं हि नित्यं
ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।
तथान्यथा पुण्यमुपैति देही
तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ।
गत्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरं
शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d. s. — (L. 1) D8 D8. 10 यस्मिन्; Cs' तस्मिन् (as above). K5 Dn1 T G2 स्थितौ; Cs' स्थितो (as above). Dn1 G3 च (for वा). — G3 om. lines 3-4. — (L. 3) T1 ततः; G1. 4 यतः; G3 Cs' अथ (for तथा). — (L. 5) G3 स्थित्वा; Cs' गत्वा (as above). G1-3 कर्मणि; Cs' कर्मणा (as above). Dn1 D10 T2 युज्यते; Cs' भुज्यते (as above). — (L. 6) G3. 5. 6 कर्मणः; Cs' कर्मणा (as above).]

— K5 D8. 10 T G om. 16[ab]. — [a]) K1 उभयोर् (for उभयम्). K1 M om. एव. B1. 3. 4 M3 Cn उपयुज्यते; B3. 4 D8 D1. 3. 4 उपभुंजते. M शुभं (for फलं). D8 फलं तत्रोपभुज्यते (by transp.). — [b]) M1. 2. 3 ins. फलं before धर्मस्य. M om. एव. Dn1 अपि सर्वैः (for च). K1. 4 D7 धर्मस्य वै कर्मणश्चेतरस्य; D1 धर्मस्य वा चेतरस्य. — After 16[ab], D8 ins. 247*. — Dn1 reads 16[cd] *twice*, first time as in text and second time (for v.l. see below) after 247*. — [c]) K5 Dn1 (second time) D8 (also as in text) D8. 10 T G Cs' पापं; Cs अधर्मं (as in text). D8 (also as in text) M प्रणुदंति; G3 प्रतिहंति; Cs. s' प्रणुदति (as in text). G3 om. इह.

धृतराष्ट्र उवाच ।
यानिमानाहुः स्वस्य धर्मस्य लोका-
न्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।
तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्या-
न्नैतद्विद्वन्नैव कृतं च कर्म ॥ १७

सनत्सुजात उवाच ।
येषां बले न विस्पर्धा बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोके प्रकाशते ॥ १८
यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् ।
अन्नं पानं च ब्राह्मणस्तज्जीवन्नानुसंज्वरेत् ॥ १९
यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ २०
यो वाकथयमानस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् ।
ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जेद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥ २१

C. 5. 1607
B. 5. 42. 32
K. 5. 42. 31

M विप्राः (for विद्वान्). — d) T2 G तत्र (G3 विद्धि); Ca.s' तस्य (as in text). Dn1 Cn (second time) सिद्धिः; G3 तच्च; Cs'.np विद्धि (as in text).

17 Dn3 missing (cf. v.l. 14). K5 D8.10 T G om. 17; not noticed in Cs'. — a) K4 B Dn1 D2-5.9 इह; D6 M एव; Ca.d.s इमान् (as in text). B4 D1.5.6 स्व°; Cd.s अस्य; Cn स्वस्य (as in text). D6 M स्वि(D6 इ)त्यथा साधुलोकान् (for स्वस्य धर्मस्य लोकान्). — b) D6 M (except M3) पुण्यतमान् (for °कृतां). — c) Hypermetric! K1 परिक्षयात्; M पराक्रमं; Ca.d.s परिक्रमान् (as in text). D1.9 कथय त्वं; Ca.s कथयंत: (as in text). Cs cites कथय. D1.2.9 तथा (for ततो). M अन्यः (for अन्यान्). K4 B Dn1 D2-7 Cn तेषां क्रमान् (B1.2.6 D2.4 °षां परिक्रमान्) कथय ततोपि चान्यान् (B3 चान्याः; D2.4 चान्यः); D6 तेषां परमार्थं कथयंति वेदान्. — d) K4 D6 om. (the first) न. D1-4.9 विद्वान्; Ca.d.s as in text. K4 वेत्तुं (for नैव). B Dn1 D2-7 Cn वेत्तुमिच्छामि; Ca.d नैतत्कृतं च; Cs नैव कृतं च (as in text). D6 न तद्विद्वाश्चेति कथं नु कर्म; M एतद्विद्वाश्चेति कुतश्च धर्मः. — After 17, D5 repeats 15, while K5 ins. 248*.

18 Dn3 missing (cf. v.l. 14); K5 om. 18. D8 S om. the ref. T2 reads 18 (for the first time), with the ref., after 246*. — a) M2.4 (sup. lin. as in text).5 एषां; Ca.s येषां (as in text). K1 D1 G3 धर्मे न; B Dn1 D2-6.10 व्रतेष; D7 धर्मेण; D8 T1.2 (first time) G1.2 Cs' धर्मेषु; T2 (second time) G3.4 धर्मेष; M1.4 (inf. lin.) बलेष; M2-5 फलेष; Ca.d.s बलेन (or बले न) (as in text). — b) K4 D5 D1.2.9 Ca.d अपि; D7 G3 इह; Cs'.ap.dp इव (as in text). — c) K5 मुक्ताः; Cd.s' प्रेत्य (as in text). — d) M1 प्रकाशते (for प्रका°). K1 स्वर्गलोकप्रकाशकाः; K4 Dn1 D2-7.10 ब्रह्म(K4 स्वर्ग)लोकप्रकाशकाः; B1.2 Cs स्वर्ग(B3 ब्रह्म)लोकमुपासते; B3.4.6 D1.2.9 Ca.d स्वर्गलोकप्रकाशकाः; D8 D6 T1.2 (first time as in text) G Cs' स्वर्गं यांति प्रकाशताः; text as in M2-5! — Dn1 D5 D8.10 T G ins. after 18: K5 (which om. 18) ins. after 17:

248* येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।
ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ।
तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।
नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 1) K5 धर्मेषु; Dn1 धर्मे न; T2 G1.2 धर्मेण; Cs' धर्मे न (as above). K5 Dn1 विस्पर्धा; T2 संस्पर्धा; G3 चास्पर्धा. Cs' cites स्पर्धा (as above). — (L. 2) T2 सनातनं; Cs त्रिवि° (as above). — (L. 4) G1 स न; G3 न स; Cs' नैनं (as above).]

19 Dn3 missing (cf. v.l. 14). — b) K5 Dn1 D5 D8 T1.2 (by corr.) G3.4 Cs'.np तृणोदकं; Ca.d.n.s.s'p °लपं (as in text). — c) D5 D1.6 Cd अन्नपानं; Cs as in text. K1.4 D5 च विप्रेंद्रः; K5 B Dn1 D2-7.10 ब्राह्मणस्य; D8 D1 M1 ब्राह्मणस्तत्; D6 ब्राह्मणेंद्रः; T ब्राह्मणस्तु (for च ब्राह्मणः). — d) K4 संजीवन्; K5 B (except B3) Dn1 D2.5.10 तज्जीवेत्; D8 जीवेच्चैव; T1 M1 जीवनं; Ca.d.s तज्जीवन् (as in text). Cs' cites उपजीवेत्. D2.9 अनु संसरेत्; all comm. as in text. D1 जीवनान्यस्य संसरेत्.

20 Dn3 missing (cf. v.l. 14). — a) G1.2 यस्य; all comm. यत्र (as in text). K1 अस्य यतमानस्य; B वै कथ्यमाने तु; D6 Cap.dp अप्रयतमानस्य; Cn अप्रथयमानस्य; Cs.s' अकथ° (as in text). — D7 (hapl.) om. 20b–21a. — b) K1 D5 M3 Cd.s प्रयच्छेति; D6 °च्छत्; Ca.s' °च्छति (as in text). D2-5.9 अशुभं; T1 अशनं; all comm. अशिवं (as in text). — c) B3 अत्यंतं सर्वभूतानां. — d) D6 श्रेयसे; all comm. स श्रेयान् (as in text). G1.4 नेतरे जनाः. Ca.d cite नेतरे, Cs.s' नेतरः.

21 Dn3 missing (cf. v.l. 14); D7 om. 21a (cf. v.l. 20). — a) B यो वै कामयमानस्तु (B3 °स्य); Ca.d यो वाकथयतो दत्वा; Cn यो वा कथयमानस्य; Cs' as in

C. 5. 1606 B. 5. 42. 33 K. 5. 42. 32 यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ २२
नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किंचन ॥ २३
को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
तस्माद्धि किंचित्क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ॥ २४
अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ २५
अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ २६

text. — b) K1 Ca.d सद्वाचं; K4 B2 D2.8 स ह्यचं; K2 B3 Dn1 D1.8–4.8.10 T2 G ह्यात्मानं; D5 गृह्याचं; M आत्मानः (for आत्मानं). D7 transp. आत्मानं and न. — After 21ab, M ins.:

249* एको वै ह्यन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।

(cf. 24ab). — c) K1 D1 ब्रह्मस्थाने; Cs' ब्रह्मस्वं न (as in text). Ca.d cite ब्रह्मस्वं. K1 तु कुर्वीत; K4 B Dn1 D2–4 उपभुंजीत (B2 °भुंज्याद्वा). K2 D5 D7.8.10 T G Cs' उपहन्याद्वा; D1 च भुंजीत; D9 उपभुंक्ते वा (for उपभुञ्जेद्वा). D9 ब्रह्मस्थानोपयुञ्ज्याद्वा. — d) G (except G3) तस्याचं; M कदन्नं; Cd.s.s' तदन्नं (as in text). — After 21, T2 G1.4.5 ins.:

250* कुशावलकलचेलाद्यं ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः ।,

a *gloss* taken from Śaṃkara's comm. (q. v.)!

22 Dn2 missing (cf. v.l. 14). K5 om. 22. D5 D8.10 T G2.3.5 read 22 after 25; G1.4, after 26. — a) D1.8 M1.2.5 यथा स्व°; D7 यथा वै; T2 यो यथा; Ca.d.s यथा स्वं (as in text). D5 D8.10 T1 G Cs' वै यथा (D5 यथा वा) वांतमश्नंति. — b) D5 D8.10 T G Cs' वाक्ता: (T2 वाक्ः; G3 श्वानः) (for श्वा वै). — B5 om. 22a–26b. — c) D2.7 स्वं; Ca.s.s' ते (as in text). D1.2 M4 अश्नाति; Ca.s' as in text. — d) B1.3 उपजीव्यते; Dn1 T2 G1.3 उपसेवनात्; D5 D7 T1 G2 Cs' उपभोजनात्; G4 उपशोभनात्; M उपदर्शनात्; Ca.d.n.s उपजीवनात् (as in text). D2.4 तस्य स्वमुपयुज्य वै.

23 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 23 (cf. v.l. 22). — a) K1.4 B (B5 om.) D1–7.9 Ca.d.s °चर्येण; D5 °चर्यायां; Cs' °चर्या मे (as in text). — b) K4 D7 Cd ब्राह्मणं; B (B5 om.) D2.4 वै द्विजः; Ca.s' ब्राह्मणः (as in text). — d) D5 नैव; T2 G1.3 नैवं; Cs' नैव (as in text). T1 विध्येत; T2 विंदेत; G1.4.5 Cs' विंदेत. G1 कंचन; G2.3.5 M Cs'p कश्चन; Cs' किंचन (as in text). K1.4 D1–6.7.9 C3 वेद कश्चिद्धि (D1 °श्च) ब्राह्मणं; B (B5 om.) Dn1 D8 तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः. Ca.d.s cite कश्चिद्ब्राह्मणं वेद (cf. K1.4 etc. above).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 24 (cf. v.l. 22). — a) K1.4.5 B4 Dn1 D1–7.9 को ह्यन्तं (D2.4 °न्य; D8 °न्य)तरमात्मानं; B1–3 को ह्येवांतरमात्मानं; M को ह्येव स्वांतरा°. Ca cites को ह्यनंतरं, Cd.s अनंतरं, Cs' एवमंतरात्मानं. — b) K1 D1.2.7.9 वेत्तुं; K4.5 D5 D8 T1.2 (before corr.) G1.4 Ca.s' मंतुं; D2.4 G3 ज्ञातुं; D5 वक्तुं (for हन्तुं). — After 24ab, K2 Dn1 Ds1 D8.10 T G ins.:

251* निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d.s. — K2 Dn1 Ds1 °द्वैत°; Cs' °द्वन्द्व° (as above).]

— K2 Ds1 D8.10 T G cont.: Dn1 Ds2 ins. after 24:

252* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।

[= 1. 68. 26; =(var.) Manu 4. 255. — Noticed in Cs', but not in Ca.d.s.]

— K2 Ds1 D8.10 T G Cs' om. 24cd. — c) B1–3 तस्मिन्हि; M ब्रह्माद्धि (for तस्माद्धि). Ca.d cite तस्मात् (as in text). K4 D5 transp. किंचित् and क्षत्रिय. M C3 कश्चित्; Ca.d as in text. K1 राजन्य; D1 क्षेत्रे वै; C3 क्षत्रिय (as in text). B (B5 om.) Dn1 D8 क्षत्रियस्यापि; D2.4 क्षत्रियं किंचित्; Cn (?)अब्राह्मणस्यापि (for किंचित्क्षत्रिय). — d) B (B5 om.) D2.4 नित्यदा; Ca.d.s पश्यति (as in text). — After 24, Dn1 Ds2 ins. 252*.

25 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 25 (cf. v.l. 22). — a) K5 B (B5 om.) D2.7 T G (except G3) Cn.s' अनादाता; D5 अनाचारः; D1 अवज्ञातः; Ca.d.s अनादानात् (as in text). — b) K1 D2.7 Ca निरुपद्रव- (K1 °द्रु)वः; Cd निरुपस्करः; Cs' as in text. Cs cites उपद्रवं. — c) G2 M शिष्टे न (for शिष्टो न). Ca.d.s cite शिष्टः. B2 D1 वा (for न). K1.4 B1.3 D2.3 (before corr.).4.5.9 Cs.np अशिष्टवत् (for शिष्टवत्). Ca.d cite अशिष्टः. — d) D7 वेदपारगः; M (except M2) ब्रह्मवित्तमः; Ca.d.s.s' as in text. — After 25, D8.10 T G2.3.5 read 22.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 26ab (cf. v.l. 22). — a) K1.4 D1.3 (before corr.).9 लोके; Cs.ap वृत्ते; Cs'.sp वित्ते (as in text). — b) T1 G (except G3) ह्याढ्या. K1.5 D1.2.3 (before corr.).7.9

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।
न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ २७
यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
न मान्यमानो मन्येत नामानादभिसंज्वरेत् ॥ २८
विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ।
अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविशारदाः ।
न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥ २९
न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ।
अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ३०
श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।
ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ३१
द्वाराणि तस्या हि वदन्ति सन्तो
बहुप्रकाराणि दुरावराणि ।
सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः
षण्मानमोहप्रतिबाधनानि ॥ ३२

C. 5. 1620
B. 5. 42. 46
K. 5. 42. 44

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

Ca. d देवेषु; K4 C8 देवेषु; Cs' वेदेषु (as in text). K1.4 जज्ञुषः; D1 जिष्णवः; D2.8 यज्ञस्तु; D5 m.7 जज्ञिरे; Ca. d जग्मुषः; Cs' ये द्विजाः (as in text). B (B2 om.) Dn1 D2.4.5 (before corr.).8.10 Cap आख्या देवे तथा कृतौ. Dn1 cites देवेषु गौडपाठः आख्या देवे तथा कृतौ । आख्या देवेषु जज्ञुष इति वा गौडपाठः । — c) G (except G3) transp. दुर्धर्षौ and दुष्प्रकम्प्यौ. K4 D1.2.4 G3 दुष्प्रकंप्याः. M ते दुष्प्रधर्षौ दुष्कंप्याः; Ca. d. s. s' as in text. — d) B Dn1 D2.4.5 (by transp.) तान् विद्यात्; D1 विदंतं; Cs as in text. K1.2 D2.10 विंद्यात्; D2.8 विद्याः; Ca. d. s. s' विद्यात् (as in text). Ca. d तां; Ca. s' तान् (as in text). K4 D2.3.5 G2-4 M2.3 ब्राह्मणः; Ca. d. s. s' as in text. — After 26, G1.4 read 22.

27 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) K3 सर्वस्वस्ति-कृतो; K4 B1-3 D1.5 Ca. d. s सर्वंस्वष्टि°; B4 सत्वस्वष्टि°; D3 सर्वसिद्धि°; D2.4.5.8 सर्वेस्विष्ट°; Cs' as in text. G3 transp. स्विष्टकृतो and देवान्. — b) K3 D1.7-9 विंद्याद्; Ca. s. s' as in text. K1.4 D2-4.5.9 यद्; Ca. d. s' यः (as in text). — c) D5 ब्राह्मणः स्यात्; Ca. s' ब्राह्मणस्य (as in text). D1 न समो ब्राह्मणस्यास्य. — d) B2.3.4 Dn1 D2-4.5 Cd. s तस्मिन्; D5 अस्मिन्; D8 ह्यस्मिन्; Ca. s' as in text. K3 प्रयतेते; D5 संयमते; all comm. प्रयतते (as in text).

28 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — b) B3 G2 स मानिताः; D1.2.5.8.9 स मानिनः; G1.4.5 समाहिताः; Ca. d. s as in text. — c) D1 ह्रुप्येत; D2 हृष्येत (for मन्येत). Cd. s. s' cite न मन्येत. — d) B Dn1 D2.7 न मान्यम्; D2.4 न मानाद् (for नामानाद्). K3 अपि; D1.2 Ca अति-; Cd. s अभि- (as in text). K3 D2 D8-10 S (T1 damaged) Cs' नावमाने तु (K3 M2-4 न; T2 G2 अभि-; G1.4.5 M1.3 अति-; G3 वि-; Cs' अनु-) संज्वरेत्. — After 28, K3 Dn1 D5 D8-10 T G ins.:

253* लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d. s. — K3 D2 D3 लोकस्य भाव°; D5 G3-4 Cs' लोकस्वभाव°; G1.5 लोक(G5 °कः)-स्वभाव एतो.]

29 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) D5-8 Ca. d. s' इति (for इह). — b) K1.4 D1-6 मानं; Cs पूजां; C3 अनु-; Cs' इति (as in text). Dn1 D2.3.4.5 G2 मानिनः; Ca. s मानितः (as in text). — c) B Dn1 D2.4.5 T2 °निपुणाः; Ca. d. s. s' °विदुषो (as in text). — d) K3 D1.2 लोके (K3 °काः) शास्त्रविशारदाः; B Dn1 D2.4.5.7 लोके मायाविशा°; D5 D8-10 T G Cs' लोक- (D2.10 T1 लोकाः; T2 वेद; G3 लोके) शास्त्रविवर्जिताः; M लोकशास्त्राविशा°; Cs as in text. Ca. d cite लोकशास्त्रं. — e) D2 मानयंतीति; Ca. d. s. s' मानयिष्यंति (as in text). D1.2 नामान्याम्मानयंत्येते; Ca. s' as in text. — f) K3 D2 G2.4 एव; D2.10 एवं; T G1.2.3 [इ]त्येवं; Cs' इति (as in text). D2 T1 G2.3 मन्येत मानितः; Cs' मन्येदमानितः (as in text). K1.4 D2 मान्ये नोचापमा-निताः; B Dn1 D2.4.6.7 मान्यानामवमानिनः; D1.5 तत्कृता नावमानिता. Cd cites उत.

30 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) D2 D10 G1 एव; Cn वा; Cd. s' वै (as in text). K1 D1.2.3 T1 Cd. s. s' मानः; Ca मानं (as in text). G4 नैवावमानं मौनं च. ※Cn: मानं ह्रीवत्वमार्पं।※ — b) M1 सान्विमौ; Ca. d. s. s' सहितौ (as in text). K3 Dn1 D5 D2.10 Cs' वसतः; Ca. s चरतः (as in text). K1.4 D1 Ca. sp समं; D2.9 M सह; Cs' सदा (as in text). — c) K3 D5 D2.10 T G अयं (G1 °सं-; G4 °सौ) मानस्य विषयः. — d)

C. 5. 1592
B. 5. 43. 3
K. 5. 43. 3

४३

धृतराष्ट्र उवाच ।
ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥ १
सनत्सुजात उवाच ।
नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंषि विचक्षण ।
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ २
न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३

K3 D5 T G ब्रह्मसौ; D10 अप्यसौ; Ca. d. s. s' असौ (as in text). K4 D5 D7 तद्विदः; D1. 2 विद्धि तं (D2 तत्).

31 Dn3 missing (cf. v.l. 14). — a) K3 D5 D8. 10 T1. 2 (before corr.) G Cs' श्रीर्ह्रि (G3 श्रीर्ह्रीर्) मानार्थसंवासात् (D3 °संसारात्); Ca. d. s as in text. — c) K1 D1. 2. 3 Ca. s °दुर्धरा; D5 °दुस्तरा (for °दुर्लभा). T G Cs transp. श्री: and ह्रि. — d) T G विद्या°; all comm. प्रज्ञा° (as in text).

32 Dn3 missing (cf. v.l. 14). — a) K3 D5 D8. 10 T1 G3 Cs' सम्यक्; B (except B3) Dn1 D6. 7 G2 M तस्य; Cs तस्या: (as in text). B (except B3) Dn1 D3 इह; D5 क (for हि). K3 D2. 4. 8. 10 T1. 2 (after corr.) G1. 2. 4. 5 Cs' प्रवदंति; D7 G3 अभिचरंति; T2 (before corr.) हि भवंति; M अभिपतंति (for हि वदन्ति). — b) D5 वर्गं° (for बहु°). K1 °रहाणि; K4 B1. 2. 4. 5 Dn1 D2. 3. 6. 9 T2 (before corr.) °धराणि; K3 B3 D5 D2. 4. 8. 10 T1 Cs. s' °चराणि (for °बराणि). — c) K1 G3 सत्यार्जवह्रीः; D2–8 °र्जवं ह्रीः; Cs' °र्जवे ह्रीः (as in text). G3 M2. 3. 5 °त्रिये; Cs' °विद्याः (as in text). — d) K4 B3 G1 Cs °प्रतिबोधनानि; K3 D5 D8. 10 T1 Cs'. np °प्रतिबंधकानि; B1. 2 D3 संमानमोहप्रतिबोधनानि (D5 °बाधितानि); B4. 5 D2. 4. 6 यथा न मोहप्रतिबो°; Dn1 T2 G2–4 °प्रतिबंधनानि; D9 °प्रतिवेदनानि.

Colophon. K2. 3 Dn3 missing. — *Sub-parvan:* K1. 5 D1. 9 T2 G1. 2 M सनत्सुजात; K4 B1. 3–5 Dn1 D5 D2. 4. 6. 8. 10 T1 G5 सनत्सुजातीय; B2 संजययान, प्रजागर and सनत्सुजातीय; D3 सनत्कुमारजात; D7 संजययान and सनत्सुजातीय; G1. 4 प्र(G3 प्रा)जागर and सनत्सुजात. — *Adhy. name:* D3 ज्ञानमाहात्म्यं; T G1. 4 M1 मृत्युतत्त्व- (M1 om. तत्त्व)विचारः; M2–5 आयुर्विचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 Dn1 D5 1 (of the सनत्सुजातीय); D3 41; D9 (*sec. m.*) 38; D7 T1 G M 43; D2 T2 42. — *Śloka no.:* K3 38; Dn1 46; D5 44.

43

☞ This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Before 1, K3 Dn1 D5 D8. 10 T G ins.:

254* धृतराष्ट्र उवाच ।
कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं
प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।
मौनेन विद्वानुत याति मौनं
कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ।
सनत्सुजात उवाच ।
यतो न वेदा मनसा सहैन-
मनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं
स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d. s. — (L. 3) T1 G3 अनु°; Cs' उप° (for उत). — (L. 6) D5 °विहय; T G (except G3) °विशंति; Cs' °विशन्ति (as above). K3 D5 G3 Cs' स; T1 हि (for ऽथ).]

— Dn3 missing (cf. v.l. 5. 42. 14). — a) K1. 4 B Dn1 D2–6 Ca. d यो वेद; D1 अथर्वेदं (sic); D5 T2 M अथो वेद; D7 अथर्वाणां; T1 G1. 4 अथोधीते (for अधीते यः). Cs' cites अधीते (as in text). — b) B Dn1 D1–4. 6 M2 वेद यः; D7 ये विदुः (for यो द्विजः). — d) K4 Cs वा न; B D (except D5; Dn3 missing) किं न; T2 [अ]थ न; Ca न स (as in text).

2 Dn3 resumes! — a) K4 D5 G2. 4 सामान्यृचो; D1 साम ऋचो. — b) D5 D8. 9 T G M4 यजूंषि च (for न यजूंषि). K1. 4 B Dn D2–7. 10 Ca. d अविचक्षणं; D8 T1 G (except G3) विचक्षणः; D1 °क्षणान्; D4. 8 T2 (before corr.) °क्षणं.

3 = 5. 35. 35. — a) K4. 5 D6. 9 G2. 5 वृजिनं; Cs' वृजिनात् (as in text). — K3 (see below) D5 D8–10 S (except G1. 4 M1) transp. 3c and 3d. — c) M नीळं (for नीडं). — d) K3 °स्येनं मृत्युकाले त्यजंति.

4 a) K1. 4 B Dn D5 D1. 2. 4. 10 विना धर्मं; Cs'

धृतराष्ट्र उवाच ।
न चेद्वेदा वेदविदं शक्तास्त्रातुं विचक्षण ।
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ४
सनत्सुजात उवाच ।
अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते ।
ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताः ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ६
सनत्सुजात उवाच ।
क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-
स्तथा नृशंसादि षडत्र राजन् । G. 5. 1635 B. 5. 43. 15 K. 5. 43. 16

वेदविदं (as in text). T2 G (except G3) न चेद्वेदविदं वेदाः. — b) K4 B4 Dn D8–10 T1 transp. शक्ताः and त्रातुं. K1.4 B3 D5 D2.5–7 G2 M विचक्षणं. — d) K1 मनीषिणां; C3 सना° (as in text).

5 T1 G1 om. the ref. — K4 Dn D8–10 T G ins. after the ref. (T1 G1, which om. the ref., ins. after 4): D5 ins. after 5:

255* तस्यैव नामादिविशेषरूपै-
रिदं जगद्भाति महानुभाव ।
निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदा-
स्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ।
तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या
ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चा-
त्संजायते ज्ञानविदीपितात्मा ।
ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वा-
नथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ।
अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-
ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 3) Dn प्रवदंति; Cn.s' प्रवदन्ति (as above)! — (L. 8) D5 D8.9 T2 G (except G3) Cs' स (for सं-). — (L. 10) Dn2 D8.9 तथा (for अथ). — (L. 12) D5 मार्गान्; Cs' मार्गम् (as above).]

— After the above, D5 *repeats* 5 (for v.l. see below). On the other hand, D5 ins. after the ref.:

256* तपस्तप्यति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः ।

— b) K4 Dn2 D5 (first time as in text) D8–10 T G Cs' भुज्यते (for दृश्यते). — G4 om. 5c–6d. — cd) T1 G3 त्विमे (for इमे). Dn1 लोके; D5 (first time) लोकान्; Ca.d लोकाः (as in text). K1 B1.3 Dn1 D2–5.7 T1 G1.3 M2.3 Cnp वृद्धे; B2.4 Dn2 D6 Cn धान्ये; B3 सत्ये; D5 (first time) स्वृद्धे; G3 मध्ये; Ca.s ऋद्धे (as in text). B Dn D2.4.5.7 स्थिताः; T1 संगताः; M1 संस्थिताः; Ca.d.s संयताः (as in text). T2 वृद्धा ये तपसि स्थिताः. — K4 D5 (second time) D8–10 G2 Cs' subst. for 5cd: T G1.2.3 ins. after 5cd:

257* ब्राह्मणानां तपः स्वृद्धमन्येषां तावदेव तत् ।
[D5 समृद्धत्व° (for तपः स्वृद्ध°).]

T1 G1.3 cont.:

258* एतत्समृद्धमत्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
(cf. 6ab).

6 G4 om. 6 (cf. v.l. 5). — a) K4 B D (except D5 D8.9.10) T2 असमृद्धं (hypermetric!); T1 G1 M त्वत्यृद्धं; G2.3 अत्यर्थं; G4 इत्युक्तं; Ca.sp.dp अत्यृद्धं (for अप्यृद्धं). Cf. 258*. — c) K4 प्रब्रूहि (for तद्ब्रूहि). — d) D5 M कथं (for यथा). Dn1 D5 विंद्याम. K4 D8 D8–10 T G2.3.4 (*inf. lin.* as in text) यथा (T G2.3.4 कथं) वि(Dn1 D5.8 विं)द्यामहं प्रभो. — K4 Dn D8 D8–10 T G ins. after 6 (G4, which om. 5c–6d, ins. after 5ab, om. at the same time the first line of the insertion):

259* सनत्सुजात उवाच ।
निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते ।
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ।
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।
तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ।
सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — K om. the ref. — (L. 2) T2 G1.2.4 अत्यृद्धं; G3 Cs' अत्यर्थं (for अप्यृद्धं). Dn केवलं (for नान्यथा). — (L. 4) K4 D8.10 परेत्यामृतमा°; D5 परममृतमश्नुयुः. — (L. 5) D5 तु यत् (for तपः).]

— On the other hand, after 6, D5 *repeats* 256*, and cont.:

260* अरिघमेका योऽधीते सच्च तावच्च तत्समम् ।

7 a) K1.4 मुख्य-; D5 यत्र; G1.2.3 येस्य; Ca.s' यस्य (as in text). — b) K1.4.5 B4 D (except D5) T G

C. 5. 1625
B. 5. 43. 10
K. 5. 43. 15

धर्मादयो द्वादश चाततानाः
शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ ७
क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्सा-
कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा
वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥ ८
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ ९
विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी
बिभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च ।
एते प्राप्ताः षण्नरान्पापधर्मा-
न्प्रकुर्वते नोत सन्तः सुदुर्गे ॥ १०
संभोगसंविद्विषमेधमानो
दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।
वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा
एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः ॥ ११
धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १२

Cs' नृशंसानि (for °सादि). K5 D5 D6.9 T2 G3 Cs' च सप्त; B1.2.4 D2.4 दशात्र; Dn D8.10 दशाग्नि; T1 च षद च; G3 सममत्र (for षडत्र). K1.4 D1 त्रयोदशात्र; D3 त्रयोदशान्ये; D6 त्रयोदशोथ; D7 त्रयोदश स्युः (for षडत्र राजन्). B3.6 तथा नृशंसास्त्रिदशात्र राजन्. Ca.d cite त्रयोदश. Cs त्रिदश. — c) K5 D5 D8–10 T G Cs' ज्ञानादयो; Cs धर्मा° (as in text). D6 G5 Cnp om. च. K1.4 B Dn D1–7 एते (K1.4 D1.3 ये; B3 Dn D2.4 ते) पितॄणां; Cs' चाततानाः (as in text). Ca.d.s cite पितॄणां. — d) K1.4 D2.3 G3 विहिताः; D2.4 कथिताः; Cs.s' विदिताः (as in text).

8 a) D3 क्रोधकामौ; D7 कामक्रोधौ; D10 कामः क्रोधो (by transp.). G1 मोहक्रोधौ (for लोभ°). K4 B Dn D5 D9 T1 Ca.d.s विधित्सा; D2.4 चिकित्सा; Cap.dp विवित्सा (as in text). — b) K1.4 Dn1 D1–6 कृपाभ्यसूये (K4 D2.5 °या) (for कृपासूया). — c) K4 मनुष्यलोके; D5 D8–10 S Cs' महागुणेन; Cd.s मनुष्य° (as in text). — d) D5 D8–10 S transp. वर्ज्याः and सदा. Dn G3 नराणां; D8 द्विजेन; Ca.d.s नरेण (as in text).

☞ In K5, the portion of the text from 5. 43. 9 up to 5. 46, 3 is missing.

9 a) K1.4 B D (except D5 D8–10) Ca.d एकैकः पर्युपास्ते ह (K1 °सो स्म; D1 °सैषां; D3 °स्ते यो; D2.4 °सीन्यो; D2 °स्ते च). Cs cites एकैकः. — b) D5 D2.7–10 G5 M Cs' मनुष्यं; Ca.s'p मनुष्यान् (as in text). K1.4 D1.2.7 भरतर्षभ; B Dn D2–4.6 मनुजर्षभ; Cs.s' पर्युपा° (as in text).

10 D2.10 G3 om. 10 (stanza not noticed in Cs'). — a) D7 स्पृहयालुरयं पुरुषो वदान्यो. — b) T G1.4 M2.4 बिभ्रत्कोपं; M1 लब्धक्रोधं. K1 D5 Ca.dp.sp क्षणः; D8 S (G3 om.) रोषणः; Ca.d.s रक्षणः; Cap अरूक्षणं (for अरक्षणः). D7 बिभ्रत्कोपं मनस्वी यो विकत्थी. — c) B Dn D2.4.6 एतान् (for एते). B1.2.6 Dn2 D6 पापाः; D5 दोषाः; S (G3 om.) प्रोक्ताः; Ca.d प्राप्तान्; Cs प्राप्ताः (as in text). B Dn D5 D2.4.6 षण्नराः (Dn2 षड्गुणाः); D3 षड्भूतान्. K4 पापधर्माः; S (G3 om.) पापशीलाः; Cs °धर्मान् (as in text). D5 दोषा इमे षण्मनुजा भजन्ते. — D6 om. 10d–11a. — d) B2 पतंति वै; Dn1 D6 प्रकुर्वते; Cs as in text. B1 Dn2 D5 Cn नोत्प्रसंताः (Cn = नो+प्रसन्ताः!); Dn1 D2.4 लोभसंताः; D3 Cd.s नोत सताः; S (G3 om.) नोत धर्मे. T1 च स्वर्ग्ये; T2 सुवर्गे; G (G3 om.) M सुदुर्गे; Ca.d.s as in text.

11 D5 om. 11a (cf. v. l. 10). — a) K1.4 B2 D2.7 Ca.d संभोगसंधिः; D1 °गामिच्छन्; Cs.s'.ap.dp संभोगसंवित् (as in text). K1.5 B1.2 D5 D8–10 T1 G2.3.5 M3 Ca.d.s' विषमेधमानः; K4 B3 Dn D2–4.6 विषमोऽति(K4 °च)मानी; B3.4 Cap विषयावधानः; D1.7 T2 M1.3–5 विषमोथ(D1.7 °मेव)मानी; G1.4 विषमे सुमानः; Cap (another pāṭha) विषयावसानः; Cs.np.s'p द्विषमेधमानः (as in text). — b) D1 Ca.d.s दत्तानुतापः; D5 मत्तप्रमत्तः; D7 दत्त्वाविकत्थी; M दत्त्वानुतापी; Cs' as in text. Ca.d.s बलीयान्. — c) B6 D2 बहु°; Ca.s.s' वर्ग° (as in text). B4 D5 D6.9 S Cs' वनितां च; D2 वनिमां सु°; D7 वनिता न; Ca.d.s वनितासु (as in text). Cap द्वेष्टा. — d) B2.4.6 Dn D6 °वर्गाः; D5 D8–10 S Cs' °रूपाः; Cs °धर्माः (as in text).

12 a) D5 D8–10 T G Cs' ज्ञानं; Cd.s धर्मः (as in text). D5 परमं; G5 च तपः; Cs' च दमः (as in text).

Tabular Conspectus of the sequence of stanzas 14–23 (together with all insertions) in Dn Ds D_{8-10} T G_{1-4} Cs'.

(*N. B.* Repetitions are marked by "(r)"; ll. = lines)

Dn (= Vulgate)	Ds	D_{8-10}	T_1	T_2	G_1	G_2	G_3	G_4	Cs'
14	14	14	14	14	14	—	14	14	—
				263*	263*		263*	263*	
				261*	261*				
							266* (l. 7)	266* (l. 7)	
15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}
				264* (l. 1)					
				265*					
15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}
262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*
17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}
			16–17						
263*	263*	263*	263*			263*		263* (r)	263*
264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)		264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)
					265*				
							266*	266*	
264* (ll. 2–3)	264 (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)
	19^{cd}–20								
	263* (r)								
	21^{ab}								
18^{ab}									
266* (ll. 1–2)									
19^{ef}–20^{ab}									
267*									
20^{cdef}									
18^{cd}									
19^{ab}									
19^{cd}	19^{cd} (r)	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}
	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)
				20^{ab}	20^{ab}			20^{ab}	
				18^{cd}	18^{cd}			18^{cd}	
266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)
21									
266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)
22	22	22	22	22	22	22	22	22	22
269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*
	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}
23	23	23	23	23	23	23	23	23	23

यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेद्द्वादशेभ्यः
सर्वामपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो
नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ १३

दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।
तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ १४

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृताकृते ।
अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ १५

क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।
मत्सरश्च विवित्सा च परितापस्तथा रतिः ॥ १६

अपस्मारः सातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।
एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ १७ C. 5. 1645 B. 5. 43. 25 K. 5. 43. 26

Cd.s cite दमः. D5 D8–10 T G Cs' श्रुतं; Cd.s तपः (as in text). — c) D5 निर्मौल्यर्यं; Cd.s.s' as in text. — e) K1 B3 Cd.s यज्ञाः; D8 M3–5 यज्ञं; Cs' as in text. K1 श्रुतिः; D5 D8–10 T G1.3.4.5 M1 Cs' शमः; G3 M3–5 शमं; Ca.d.s श्रुतं (as in text). — d) K1.4 B Dn D3–4.6.7 व्रतानि वै; D8 एते गुणाः; D1.8 पुतानि वै; Cs' महाव्रता (as in text).

13 a) K1 प्रच्यवेत; K4 B Dn D3.4.6 प्रभवेत्; D8 D9 न प्रवसेत्; D5 प्रयतते; D7 प्रयतेत्; Cs' अप्रवसेत्; Ca.d.s प्रवसेत् (as in text). K4 B Dn1 D3.10 G1 M1.3.5 Ca द्वादशभ्यः. — b) K3 D5 D8–10 om. अपि, and ins. स after पृथिवीं. K1 D1 Ca.d.s प्रशास्य; B Dn D3–8 G3 स शिष्यात्; Cs' प्रशि° (as in text). — c) B1.3.4.5 Dn1 D5 Cn अर्थितो यः; B3 Dn1 D3.4 अन्वितो वा; D5 D8–10 T1 G3.5 विमुक्ताः (D5 G3 °क्तः); D1.6.7 Cd.s ततोपि; G3 अपि मुक्तः; M1.3 विशिष्टः; C3 अविमुक्ताः (for विशिष्टः). K1.4 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकवसेन वापि. — d) B Dn D3.4.6.7 तस्य; Ca नास्ति; Cd.s नास्य (as in text). K1.4 D3 च; D5 न (for स). K1.4 D3.7 Cd.s वेदितव्यं; Ca as in text. D5 D8–10 T G3.5.5 Cs' क्रमाद्विमुक्ता (T G1 Cs' °शिष्टा) मौनभूता भवंति.

☞ The sequence of stanzas 14–23 in Dn D5 D8–10 T G (except G3) is so complicated that it is given in a tabular form (on a separate sheet facing this page) for the guidance of the reader.

14 G3 om. 14; it is not noticed in Cs'! — a) S (G3 om.) अथाप्रमादः (for अप्रमादश्च). — The portion from 14b up to the prior half of line 1 of 262* is om. in D9 (cf. v.l. 17). — d) S (G3 om.) ब्राह्मणानां मनीषिणां. — After 14, T2 G1.3.4 (first time) ins. 263* (cf. v.l. 17); which in T2 G1 is followed by:

261* दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ।

15 D9 om. 15 (cf. v.l. 14). — a) K1 दमे; D5 Cap मदो (for दमो). K1.4 B Dn D3–4.6 अष्टादशगुणः (K1 °णाः). Ca cites गुणाः. — b) K1 प्रतिकूलाः; D5 D1.8.10 T1 G3 प्रातिकूल्यं; D7 °कदये; all comm. as in text. D5 D8.10 T1.2 (m as in text) G Cs' कृते (D5 T2 G3 °तो; G3 °तं) भवेत्; C3 कृताकृते (as in text). Ca.d cite कृतं and अकृतं. — After 15ab, T2 ins. line 1 of 264* followed by 265*. — cd) D5 D8.10 T G Cs' अनृतं पैशुनं (D5 D8.10 पैशुन्यमनृतं) तृष्णा प्रातिकूल्यं तमो रतिः.

16 For D5 D8–10 T G Cs' cf. v.l. 17. — ab) B3 लोभः (for तृष्णा), and दंभः (for लोभः). — c) K4 B Dn D3.4.6.7 विहिंसा (for विवित्सा).

17 a) K4 B3 Dn D3–4 T1 चाति (D1 B3 साभि) वादः (for साति°). D3.6.7 °स्मारोतिवादश्च. — For 16a–17b, D5 D8.9 (om. the prior half of line 1).10 T G subst.:

262* लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनम् ।
परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमा धृतिः ।
असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) T2 G अति- (for अभि-). — (L. 3) G1.4 असंसि°.]

— c) D5 D8–10 G3 transp. विमुक्तो and दोषैर्. — d) K1.4 B Dn D3–4.6.7 द्विजैः; G3 मदः (for दमः). — B4 Dn D5 D8–10 T1 G3 Cs' ins. after 17 (D5 *repeats* the line after 20): K1, after 268*: K4 D1–7, after 20: T2 G1.3.4, after 14 (G4 *repeats* the line after 17):

263* मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्गुणः ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — K1 D1.3.5 T2 G1.3.5 दमो (for मदो). D (except D1–4; D5 first time) Cs' षड्विधः (for षड्गुणः).]

— Thereafter T2 G1 ins. 261*, while G3.4 ins. line 7 of 266*. — Dn D5 D8–10 T1 G3.4 ins. after 263*: T2 (ins. line 1 after 15ab) G1.3 ins. after 17cd:

264* विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ।
श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयस्तत्र दुष्करः ।
तेन दुःखं तरन्त्येव तस्मिंस्त्यक्ते जितं भवेत् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) T2

G. 5. 1*47
B. 5. 43. 25
K. 5. 43. 26

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।
अप्रिये तु समुत्पन्ने व्यथां जातु न चार्च्छति ॥ १८
इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं *यद्वचो भवेत् ।
अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत् ।
अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ १९
त्यक्तैर्द्रव्यैर्यो भवति नोपयुङ्क्ते च कामतः ।
न च कर्मसु तद्धीनः शिष्यबुद्धिर्नरो यथा ।
सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ २०

G2.4 विपर्ययात्. T2 (before corr. as above) कृता (for स्मृता). D5 D8 G2 ह्रेते (for एते). T2 G (except G2) दम° (for मद°). — After line 1, T2 G1 ins.:

265* दोषा दमस्य वै मोक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

— (L. 2) Dn दुष्करो भवेत्; D5 D8–10 यद्दु दुष्करः (for तत्र दु°). — (L. 3) D8.10 T2 G1–4 तरति. Dn D5 D8–10 Cs' मित्रं (Cs' सर्वं) तमिलितं कृते.]

— Thereafter D5 reads 19^{cd}.

18 B4 om. 18–20; D5 D8–10 T2 G2.3 om. 18^{a}–19^{b} (passage *not* noticed in Cs'); T2 G1.4.5 om. 18^{ab}. — ^{b}) B3 Dn D5–6 श्रियं; Ca प्रियं (as in text). — After 18^{ab}, Dn ins. lines 1 and 2 of 266*. — B1 om. 18^{c}–19^{d}; D7 om. 18^{c}–19^{b}. Dn reads 18^{c}–19^{d} after 20; T2 G1.4, after 20^{ab}. — ^{c}) B1.2.3 Dn D2–4.6 M3 च (for तु). — ^{d}) T1 जातु; T2 G1.4.5 सर्वं; M1 त्यागं (for व्यथां). T1 त्यागं न; M2–5 एवाभि° (for जातु न). K4 D5 T G1.4.5 M वाञ्छति; B1.2.3 Dn D2.4.5 गच्छति; D1.2 चार्हति; Ca. d चार्छति (as in text). — After 18^{ab}, T2 G1.4 ins. lines 3–11 of 266*.

19 B2 om. 19^{abcd}; B4 om. 19; D5 D7–10 T1 G2.3 om. 19^{ab}, which is *not* noticed in Cs' (cf. v. l. 18); T2 G1.4.5 om. 19^{ab}. — ^{a}) B1.2.3 Dn D2–6 M transp. दारान् and पुत्रान्. — ^{b}) D2.3 इदतः (for न चान्यं). K1 चान्यं; K4 चान्यं; D1 चान्यः (for चान्यं). K1.4 D1.2.3 तद् (for यद्). D1.2 यशो (for वचो). B1.2.3 Dn D2.4.6 न याचेत कदाचन; M याचतां हि ददाति च. — B1.2 om. 19^{c}–20^{f}; D1 om. 19^{cd}. D5 *repeats* 19^{cd} after 21^{ab}. — ^{c}) K1 Ca. d. 3 अर्हितं (for अर्हते). — ^{d}) M तु (for तद्). K4 B3 Dn D2.4.6 शुभं; D1 यशः; M धनं; Ca. d. 3 वचः (as in text). D8–10 T G Cs' पुत्रानपि(T1 यत्नद्धि)र्वं ददाति यत् (T1 यः). — B3 (om. lines 1–2 and 8–11) D5 D8–10 T1 G2.3 ins. after 19^{cd}; Dn ins. lines 1–2 after 18^{ab}, lines 3–7 after 19^{cd} and lines 8–11 after 21: T2 G1.4 ins. lines 1 and 2 after 19^{cd} and the rest after 18^{ab}:

266* इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ।
कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ।
अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो महान् ।
सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रह एव च ।		[5]
एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ।
तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ।
सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ।		[10]
एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d. 3. — (L. 3) B3 Dn D5 भवेत् (for महान्). — D10 om. lines 4–5. — G2 om. from the posterior half of line 4 up to the prior half of line 7. — (L. 5) B3 Dn D5 G2.4 Cs' अस्तेयं. B3 Dn D5 D8.9 असंग्रहं; Cs' as above. — T1 om. lines 6–9. — (L. 6) D8.9 दमस्य (for मदस्य). T2 G1.3.4 दोषा दमस्य वै प्रोक्ताः. — (L. 7) Dn तथा त्यागोऽप्रमादश्च. — Dn Cs' transp. lines 8 and 9! — (L. 9) D5 सत्यं चामृतमश्नुते (for the posterior half). — (L. 11) Cs' नित्यं (for वृत्तं). T1 G3 परं; T2 G2–4 Cs' वरं (for व्रतम्).]

— D8–10 T1 G2.3 om. 19^{e}–21^{b}. T2 G1.4.5 om. 19^{ef} (line not noticed in Cs'). — ^{e}) K4 D5 अर्थवाच्यं; D1 नाप्यवाच्यं; D2 अस्य वाच्यं; M अप्यशक्यं; Ca. d. 3 as in text. B3 Dn D2.4.6.7 वदंति; M ददाति; Ca. d वदति (as in text). K4 B3 Dn D5 D2.4.6.7 एतं (D23 एवं) (for एव).

20 B1.2.4.5 D8–10 T1 G2.3.5 om. 20, which is *not* noticed in Cs' (cf. v. l. 18, 19). — ^{a}) D5 द्रव्यैर्युक्तैः; T2 त्यक्तद्रव्यैः; M1 त्यक्तो द्रव्यैः; Ca. d. 3 as in text. B3 Dn D2.4.6 यद्; Ca. d. 3 यः (as in text). T2 G1.4 प्रियो भूयात् (for यो भवति). M वसति; Ca. d. 3 भवति (as in text). — ^{b}) K1 D2.7 Cd °युंक्ते; K4 °युक्ते; B3 Dn D5 D2.4.6 °युक्तैः; D1 °युक्तः; D5 °युक्ते; Ca. 3 °युंक्ते (as in text). K4 तु; D1 न (for च). C3 cites कदाचन. — After 20^{ab}, T2 G1.4 read 18^{cd}, while Dn ins.:

267* न च द्रव्यैस्तद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ।

— T2 G1.4 om. 20^{c}–21^{b}. — ^{c}) B3 Dn D5 D2.4.6 असिद्धेषु (D21 सिद्धेषु); Ca. d. 3 तद्धीनः (as in text).

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ॥ २१
दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२

धृतराष्ट्र उवाच ।

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २३
द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।
तेषां तु कतमः स स्याद्यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ २४

सनत्सुजात उवाच ।

एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
एवं वेदमनुत्साद्य प्रज्ञां महति कुर्वते ॥ २५
दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ।
सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पो वितथो भवेत् ॥ २६
ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् । C. 5. 1665 B. 5. 43. 45 K. 5. 42. 45

— d) M2–6 शिष्टबुद्धिः; Ca. d. s as in text. D7 Cs मतो (for यतो). B6 Dn D5 D2. 4. 6 दुःखं तेन च न गच्छेत् (B6 भ्रमेत्). — e) M (except M1) स तैर् (for सर्वैर्). K4 D3 अपि (for एव). — After 20, K1 D3 ins.:

268* षट्प्रकारमिमं त्यागं बुद्ध्वान्यत्रावशिष्यते ।;
while D5 *repeats* 263*.

21 D8. 9 T G om. 21ab (cf. v.l. 18–20). For sequence in Dn, cf. v.l. 19. — a) K1 D1 transp. अप्रमादः and अष्टदोषः. B Dn D5 D2–7 Ca. s अष्टौ दोषाः प्रमादस्य. — D5 D8–10 T G read 21cdef after 269*. — f) K1 D1. 3. 4 Ca. d शुचः; D5 स्वचः (for मुक्तः). K4 मुक्तोपेतः; B भक्त्युपेतः; Dn D6. 7. 10 मुक्त्युपेतः (for मुक्तो ह्येतैः). D5 D8 चैतत्; D1. 3. 5 Ca. d अप्येतैः; D2. 4 नैतैः; T1 च सः; T2 G Cs' चेतस (for ह्येतैः).

22 a) K4 D7 Cs' निमुक्तं; B1. 2. 5 D1 Cs विमुक्तः; B3. 4 Dn D2. 6. 10 G4 विमुक्तः; Ca विमुक्तं (as in text). G4 दोषैरसोषैर्मुक्तं तु. — b) B Dn D1. 2. 6. 10 समन्वितः; Cs' as in text. — c) K4 (also as in text) B Dn D2–4. 8 M3 Cs' समृद्धमत्य(D2 °च्य)र्थं; D1. 7 °द्धिमवृद्धं; T G M1. 2. 4. 5 °द्धमत्यर्द्धं (G5 °द्धमप्युद्धं; G4 °द्धमर्द्धं च). — e) M (except M2) मा (for मां). — f) B2 अर्हसि (for इच्छसि). Dn D5 D8–10 T1. 2 (also as in text) G Cs' संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते; D6 किं भूयः कथयामि ते. — After 22, Dn D5 D8–10 T G ins.:

269* एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d. s. — Dn D10 पुण्यं (for शुद्धं). G1. 4 °त्युभयापहं; G3 °त्युजरातिगं.]
— After the above, D5 D8–10 T G read 21cdef; while M1 ins. a colophon (*adhy. name* मृत्युसनातकथनं; *adhy. no.* 44).

23 a) D2 D5 G3 आख्यानं (for आख्यान-). K1 आख्यानं पंचमो वेदः; all comm. as in text. — b) D5 भूयिष्ठं; D6 M1 भूयिष्ठः; all comm. as in text. K1 D5 D6. 7 जनैः; B6 नरः; all comm. as in text. — c) B2. 3 Dn D5 D7–10 T1 Cs' च (for एव).

24 D1 M (except M1) om. 24ab. — b) K1 B (except B5) Dn D1–6 अप्यनृचः; G3 ह्यन्यतः; G6 ह्यनृचः (for अनृचः). All comm. cite अनृचः (as in text). T2 अनूचानः (for अनृचश्च). — c) M एषां तु; C8 तर्कि तु. B Dn D6 कतरः; Cs as in text. D5 D8–10 T1. 2 (m as in text) G Cs' एतेषु मे (D10 एतेषाम)धिकं ब्रूहि. — d) B Dn D2. 4. 6 T2 m मे द्विजं; Ca. s' ब्राह्मणं (as in text).

25 a) D5. 8. 9 S (except T1) एकवेदस्य चाज्ञानात्. Cs' cites एकवेदस्य. — b) K1 B Dn D2–7 Cs कृताः; Cs' [अ]भवन् (as in text). — c) D6 स तस्य (for सत्यस्य). K1 एव हि (for एकस्य). — d) G4 M1. 3. 4 कश्चित्; all comm. as in text. D7 M अस्ति (D7 अपि) स्थितः; Ca. s. s' अवस्थितः (as in text). — D5 D8–10 om. 25e–26b. — e) D1 T1 Cs एकं वेदं; G3 M एकवेदं. B Dn D2. 4. 6 अविज्ञाय; D1 महातोष; Cd. s अनुत्साद्य (as in text). G1. 2. 4. 5 Cs' य एवं वेद तत्सत्यं. — f) B Dn D2. 4. 6 Cs प्राज्ञोऽहमिति मन्यते (C3 कुर्वते); S Cs' प्राज्ञो भवति नित्यदा (G3 पूरुषः). Ca cites प्रज्ञा, Cd प्रज्ञां महति.

26 D5 D8–10 om. 26ab (cf. v.l. 25). — b) M2–5 लाभात् (for लोभात्). G1. 3. 4 एव (for एतत्). — c) K4 प्रचय°; G3 प्राच्यव°; Ca. d. s. s' as in text. — d) K1. 4 B Dn D2–6 T2 M3 Cd. s संकल्पश्च (K1. 4 D2. 5 Cd. s °ल्पाश्च; T2 M3 °ल्पोपि) तथा भवेत् (Cnp as in text); D5 D8–10 G3. 5 Cs' संकल्पा वितथाभवन्.

27 a) D5 D8–10 G Cs' कर्म (for यज्ञः). B D (except D5–8. 9. 10) प्रतीयेत; Cs प्रतीयंते; Ca. d. s' as in text. T2 (m as in text) तेन कर्मप्रभावेन. — b) D5

C. 5. 1566
B. 5. 43. 46
K. 5. 43. 47

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्योत कर्मणा ।
संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ॥ २७
अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।
नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ।
ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ २८
विद्याद्बहु पठन्तं तु बहुपाठीति ब्राह्मणम् ।
तस्मात्क्षत्रिय मा मंस्था जल्पितेनैव ब्राह्मणम् ।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ २९

D3.8 G Cs',np सत्यस्यानव° ; D1 सत्यस्योचाव° ; Cd.s as in text. — After 27^{ab}, T2 G1.3.4 Cs' read 29^{ab} and 29^{ef} ; while M reads 29. — D8–10 G2.5 Cs' om. 27^{e}–28^{f}. — d) G1.3.4 तथा ; Ca.d.s वाचा (as in text). B Dn Ds D3.4.6 अथ (for उत). D2 वाचान्योन्यस्य क° ; D8 वाचमस्यति क°. — e) B1.3.5 G2 Ca संकल्पसिद्धिः ; M (except M1) °सिद्धं ; Cd.ap as in text. B1.3 Ca वै पुंसः ; M (except M1) पुरुषं. — f) K1.4 D5 D1.2 M4 (inf. lin.) Ca.d संकल्पाद् ; D8 °ल्पे ; T G1.3.4 M1 °ल्पं ; M2.3 °ल्पश्च ; M2.4 °ल्पाश्च. K1.4 Ca.d अवतिष्ठते ; B3 T2 G1.3 M चाधितिष्ठति ; D1.2.3 न्यवतिष्ठते ; T1 चाधिगच्छति.

28 D8–10 G2.5 om. 28. it is *not* noticed in Cs' (cf. v. l. 27). T1 om. 28^{ab}. — a) K1 D2–5.7 अनै(D3 °कै)भृत्येन ; T2 G1.3.4 M सुतैर्भृत्यैर्न ; Ca.d.s as in text. K4 B Dn3 Ds2 D1–4 Ca चैतस्य ; D5 वै न स्यात् ; D7 चैतस्यां ; G3 चैतस्याः (for वै तस्य). — b) K1 D1.2.3.7 Ca.d दीक्षितो ; G3 M (except M3) दीक्षितं ; Cs दीक्षित- (as in text). — c) K4 नामैतद्धातुनिर्वृत्तं ; B3 D5 नामै-तस्यातु (B3 °स्य) निर्वृत्तं ; M नामैतद्व्रतनिमित्तं (sic) ; Ca.d.s as in text. — d) D3 व्रतं ; G4 वरं ; Ca.d.s सतां (as in text). K4 D6 मतं (K4 m व्रतं) ; G1.3 M1 वरं ; Ca.s परं (as in text). — e) D5 दानं ; Ca.d.s ज्ञानं (as in text). T2 G1.3.4 विज्ञानं चैतत् (T2 om. च) प्रत्यक्षं. — f) D5 M2–4 परोक्षात् ; Ca.d.s as in text. D1.3 T2 G4 ज्ञायते ; Ca.s as in text. T G1.3.4 तृषा ; M समः ; Ca.d.s तपः (as in text).

29 T1 om. 29^{abcd}. T2 G1.3.4 read 29^{ab} and 29^{ef}, while M reads the whole of 29 after 27^{ab}. — a) D5.7 विद्याद्बहुविधं तं तु ; T2 (m as in text) विद्यान्नब्र पठेत तु ; G3 °द्बहु परं तं तु ; G4 °द्ब्रह्मपरं तं तु ; M (except M1) °द्बहुफलं तं तु. Cs cites विद्यात्पठंतं, Cs' विद्याद्बहुपठंतं (as in text). — b) D3 D8–10 S (T1 om.) Cs' बहुवा-गिति ; D1 °पाठी तु ; D5.7 °पाठं तु. B Dn D3.4.6 द्विजं वै बहुपाठिनं. Ca cites बहुपाठः, Cd बहुपाठी (as in text). — D8–10 G3–5 Cs' om. 29^{cd}. — T2 G1 transp. 29^{cd} and 29^{ef}. — c) T2 G1 M न हि क्षत्रिय पंथा वै (T2 G1 °थानं). — d) K1.4 D5.7 Cd जल्पितेन ; D1 जल्पतो न ; T2 M जल्पि तेन ; G1 मन्ये तेन ; Ca.s as in text. B Dn Ds D3.4.6 वै द्विजं ; D1 ब्राह्मणात् ; Cs ब्राह्मणं (as in text). Cd.s cite ब्राह्मणः. — e) T2 सत्यान्नापैति यो राजन्. — D5 D8–10 T G ins. after 29 : Dn, after 30 :

270* छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
गता हि वेदस्य न वेद्यमार्याः ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s.]

D3.8 T2 G cont. : Dn Ds (om. lines 1–4) ins. after 31 : T1, after 31^{ab} : M (except M3) ins. lines 5 and 6 *only* after 31 :

271* न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेदेन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।
यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं
यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ।
यो वेद वेदांश्च च वेद वेद्यं
न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।
तथापि वेदेन विदन्ति वेदं
ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।
धामांशभागस्य तथा हि वेदा
यथा हि शाखा च महीरुहस्य ।
संवेदने चैव यथामनन्ति
तस्मिन्हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ।

[Passage noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 2) D3 Cs' वेदेन वेद्यं (for वेदेन वेदं). — (L. 3) T1 G4 वेद्यं ; Cs' वेदं (as above). T1 वेदं ; Cs' वेद्यं (as above). — (L. 4) T1 वेदं (for वेद्यं), and च (for स) ; Cs' as above. — (L. 5) G1.3 M1.3–5 न ; Cs' स (as above). G1.3 M1.3.4 स ; Cs' च (as above). G3 यो वेद वेदं वचनं च वेद. — (L. 6) G2 वेद्यं ; Cs' न तं (as above). — (L. 7) G3.5 वदंति ; Cs' विदन्ति (as above). D3 G (except G3) वेद्यं ; Cs' वेदं (as above). — (L. 8) T2 G3 वदंति ; Cs' भवन्ति (as above). — (L. 9) D3 G1 धर्मांश° ; T2 धर्मांश° ; G3 Cs' धामांश° ; G4 धर्मांग° (for धामांश°). — (L. 10) Dn T2 G1.3.4 च (for हि). Dn G3 हि (for च). — (L. 11) D3 संवेदनं ; Cs' as above. D3 न (for च). T G एवं. D3 Cs' तथा ; T G अथ (for यथा).

छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा
जगौ पुरस्तादृषिसर्ग एषः ।
छन्दोविदस्ते य उ तानधीत्य
न वेद्यवेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥ ३०
न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
कश्चिद्वेदान्बुध्यते वापि राजन् ।
यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं
सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ३१
अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।
यश्छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ३२
तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।
नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ्‌ नादिशं तु कथंचन ॥ ३३
तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा अपि ।
अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्य अन्तरात्मनि वै श्रितम् ॥ ३४ C. 5. 1579 B. 5. 43. 59 K. 5. 43. 60

— (L. 12) D8. 9 T G (except G3) Cs' सिले (for सत्ये). D8 शमनात्मनोर्थः; Cs' as above.]

30 D8–10 T2 G2 om. 30 (*not* noticed in Cs'). — ^{a}) S (T1 G2 om.) द्विपदां वरिष्ठ (for क्षत्रिय तान्यथर्वा). K1 D1. 2 संख्ययर्वा; D6 सुमहृत्ता (for तान्य°). — ^{b}) K2. 4 D2 यस्मात्; D5 संधाधाक् (sic); G2. 5 M सुरैः (for जगौ). D2. 5 एव (for एषः). B Dn D3 D2. 4. 6. 7 पुरा जगौ महर्षिसंघ (B1. 3. 5 °र्षिः संघ; B2. 4 D5 °र्षिसर्गं; D7 ऋषिसर्गे) एषः (B3. 4 D3 D7 एव); D1 यस्मात्पुरस्तादथ सर्वं एव; T2 G1. 4 सुरैः पुरस्तादपिसेविताभि. Cs cites जगौ and ऋषिसर्गे. — ^{c}) T2 G1. 3–5 M न च (for य उ). B Dn D2. 4. 6 य उत नाधीतवेदा (B3 यतनाधीतास्त्र); D5 य उताधीत्य वेदान्. — ^{d}) K1 B Dn D3 D2–4. 6 Ca. 3 न वेदवेदस्य; T2 G1. 3–5 नाभैव वेदस्य; M तानेव वेदस्य. B Dn D3 D2. 4. 6 हि तत्वं; D2 न वेदान्. D1 न विदुर्वेदस्य च दुर्निवेदनं; D7 न वेदविद्वेत्ति न वेदनीयं. — After 30, Dn ins. 270*.

31 D8–10 T2 G om. 31 (*not* noticed in Cs'). — ^{a}) D1 न वेदिता कश्चिदस्तीह राजन्. — M2 om. 31^{b}–32^{b}. — ^{b}) T1 तान्वै (for कश्चिद्). B Dn D3 त्वेतान्; D3 C3 चैतान्; D1 त्वत्तो; D2. 4 नैतान्; D5. 7 एतान्; M (M2 om.) वेत्ता (for वेदान्). K4 Dn2 चापि; D6 M1 चैव; T1 M3–5 नैव; Cn as in text. — T1 om. 31^{cd}. — With 31^{c}; cf. 271*. — ^{d}) D2. 4 सत्यस्थितो. B3 वेदान्; Ca. d वेद्यं (as in text).

32 M2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^{b}) B Dn D2. 4. 6 Ca. 3 व्याख्यातारं. — After 32^{ab}, T2 G ins. (a line noticed in Cs'):

272* एवं यो हि विजानाति स जानाति परं हि तत् ।;

while D6 D2. 9 ins.:

273* परं हि तत्परं ब्रह्म जानात्येव च ब्राह्मणः ।;

and finally, D10 ins.:

274* यो वै विजानाति परं यथोक्तं
स वै विजानाति परं क्रमेण ।

D6 D8–10 G3 cont. (after their last insertion respectively): T2 G1–4 ins. after 32; Dn T1, after 33:

275* तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथंचन ।
अविचिन्त्यमिमं वेदे ततः पश्यति तं प्रभुम् ।

[Noticed in Cs', but *not* Ca. d. s. — Cf. stanza 33. — (L. 1) Dn तस्य; Cs' यात्र (as above). — (L. 2) D6 वेद; Cs' वेदे (as above). Dn G3 तपः; Cs' ततः (as above). D8 पश्यंति; Cs' as above. T2 विभुं; C's प्रभुं (as above).]

— D6 D8–10 G3 om. 32^{c}–33^{d} (line *not* noticed in Cs'). T2 transp. 32^{cd} and 33^{ab}. — ^{c}) B2. 4 Dn D2. 7 T1 स्व; D1 च; T2 G M तु; Ca. n(!)सन् (as in text). — ^{d}) B Dn D2–7 T1 Ca. s व्याचष्टे. T2 G M छि(G2 भि)नत्यपि च संशयान्. Cd cites सर्वसंशयं. — After 32, T2 G1–4 ins. 275*.

33 D6 D8–10 G2. 5 om. 33 (*not* noticed in Cs'); but cf. 275*. T2 transp. 33^{cd} and 33^{ab}. — ^{a}) B3 Dn D2. 5. 7 T G (G2. 5 om.) यास्य; Ca. d. s तस्य (as in text). — ^{b}) T G3. 4 प्रतीच्यां; M प्रतीच्छेत्; Ca. d. s प्राचीनं (as in text). S (G2. 5 om.) दक्षिणां; Ca. d as in text. — ^{c}) K1 प्रतीचीनं; K4 D5 न प्राचीनं; D2 नापचीनं; D7 Ca. d. s नाप्राचीनं; T G1. 3. 4 अविचिन्त्यन् (for नार्वाचीनं). G3 दिशः (for कुतः). M अविचिन्त्यन्कुतस्त्यंतं (sic). — ^{d}) K1 नोदीचीनं; K4 विदिशं तु; D7 नादेशं तु; T1 विदिशाश्च; T2 प्रविशस्तु; G1. 4 अशाश्वस्तु; G3 न दिशश्च; M न दिशां तु (M1 विदिशस्तु); Ca. d. s नादिशं तु (as in text). B D6 Ca कदाचन; S (G2. 5 om.) कुतश्चन. — After 33, Dn T1 ins. 275*.

34 G3 reads 34 twice running (with v.l.). — ^{a}) D2. 6 तूष्णींभूतं; Ca. s. s' as in text. — ^{b}) D5 पूर्वेच्छन्; D2. 5 चेष्टन्; D8–10 T G Cs' चेच्छेत् (G3 first time चेष्टं); G3 (second time) M1 चेच्छन् (for चेष्टेत्). K1 D7 [अ]पि हि; B Dn D1–6 [अ]पि च (for अपि). — B3 om. 34^{cd}; G1 reads it twice. — ^{c}) K1. 4 B1. 4. 5 Dn D1–7 Ca. d. s

G. 5. 1650 B. 5. 43. 60 K. 5. 43. 61 मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३५
सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ ३६
सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।
वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

धृतराष्ट्र उवाच ।
सनत्सुजात यदिमां परार्थां
ब्राह्मीं वाचं प्रवदसि विश्वरूपाम् ।
परां हि कामेषु सुदुर्लभां कथां
तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ॥ १

सनत्सुजात उवाच ।
नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
यन्मां पृच्छस्यभिहृष्यस्यतीव ।

अभ्यावर्तेख; B8 अभिवर्तेख; G3 अभ्यागते तु; Cn उपावर्तेख; Cs' °वर्तेत (as in text). K1 ब्रह्मैतत्; K4 D1. 2. 5 ब्राह्मणं; B Dn D2. 4. 6. 7 Cs तद्ब्रह्म; D5 D8–10 G1. 3 (both second time) Cs' ब्रह्माख्ये (for ब्रह्माख्य). — d) K4 B1 Dn D1–4. 7 विश्रुतं; B8 संश्रितं; D5 G3 (first time) वै स्थितं; T1. 3 m G1 (first time). 4. 5 वै श्रुतं (for वै स्थितं). K1 परमात्मविनिःश्रुतं; D5 D8–10 T2 G2. 3 (second time) Cs' ब्रह्म(D5 तम°; T2 तत्त्व)मंतरमाप्नुयात्; G1 (second time) ब्रह्मंतरमथाप्नुयात्; Cd. s अंतरात्मा विनिःश्रुतं.

35 D7 om. 35a–36b; G4 om. 35. — a) Hypermetric! G5 मौने; Cs. s' मौनाद् (as in text). D5 मौनधीः (for मौनाद्धि). Dn1 D5 G1 om. हि. Dn2 D8–9 Cn च (for हि). D1. 5 M1 om. स. T1 M3–5 न; G3 अथ (for स). K4 भाति (for भवति)! — c) K1. 4 D1. 5 Ca. d. s स्वराक्षरं; B Dn D2. 4. 6 स्वलक्षणं; D8 D2. 9 T2 G3. 5 M2 Cs' अक्षरं तं; D5 क्षराक्षरं (for अक्षरं तत्).

36 B2 D7 om. 36ab (cf. v.l. 35). — After 36ab, Dn D5 D8–10 T G ins.:

276* तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ।
[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s.]

— d) K4 स वै (for भवेत्).

37 a) D5 M (except M1) तिष्ठेत्; all comm. as in text. K4 D2. 7 सत्यं च (D5 वै) ब्राह्मणः पश्यत्. — b) K4 D1. 2. 7 क्षत्रियः; B1. 3. 5 भारत. B2 Dn D5 D8–10 T G M1 Cs' तत् (D5 स) विद्वान्सर्वविज्ञवेत् (but cf. 277*); M3–5 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति. — After 37ab, K4 Dn D5 D8–10 T G M1 ins.:

277* ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।
[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — Dn धर्मा° (for ज्ञाना°). G1–4 M1 छन्दिवो.]

— c) K1 B D1–7 Ca. d. n. s वेदेषु; Cs' वेदानां (as in text). K4 D1. 8–10 M2 Ca. d °पूर्वेण; Cs. s' as in text. — d) D8–10 चैतत्; G5 तथा; Ca एतत् (as in text). K1 B Dn D1–4. 8 Ca. s बुध्या; Cs' विद्वन् (as in text). D5 तद्विद्वन्प्रब्रवीमि ते.

Colophon. K2. 3 missing. — *Major parvan:* K4 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K1 Dn2 D7 G2. 4 M सनत्सुजात (D7 °ति); K4 B1. 3. 5 Dn1 D5 D1. 2. 7. 10 T1 G5 सनत्सुजातीय; D5 सनत्कुमारजात; G3 सनत्सुजातगीतासु उपनिषत्सु. — *Adhy. name:* D5 संयमप्रशंसा; M सत्यस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn D5 2 (of the सनत्सुजातीय); D5 42; D8 39; D7 T1 G M 44 (M1 *inf. lin.* 45; M3 40); D8 T2 43. — *S'loka no.:* Dn 63; D5 62; G5 55.

44

☞ This adhy. is missing in K2. 3. 5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 43. 9).

1 a) K1 B Dn D2. 4. 6 याम्; D1. 3. 7 य (for यद्). D5 इति मां; Cs' यदिमां (as in text). K1. 4 B Dn D1–7 परां त्वं; Cs' परार्थां (as in text). — b) D2. 4 transp. ब्राह्मीं and वाचं. K1 विवदसि; K4 D1. 5. 7 G5 वदसि; B Dn D2–4. 6 वदसे; D5 वदसीह; D8–10 G3 Cs' वदसि हि; T1 वक्ष्यसे (for प्रवदसि). — c) K1 D5 परं हि; D1 परेषु; D5 परेण; G2. 3 M5 पारं हि. B Dn D5–8. 10 कामेन; D5 D7–9 S Cs' कार्येषु; Ca. d. s कामेषु (as in text). — d) B D5 D8–10 T G2. 5 Cn. s' प्रब्रूहि; Ca. d तद्ब्रूहि (as in

अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं
बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥ २

धृतराष्ट्र उवाच ।
अव्यक्तविद्यामिति यत्सनातनीं
ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।

अनारभ्या वसतीहार्य काले
कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३

सनत्सुजात उवाच ।
येऽस्मिँल्लोके विजयन्तीह कामा-
न्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः । C. 5. 1590 S. 5. 44. 7 K. 5. 44. 7

---

text). Cs cites ब्रूहि. K1.4 D7 त्वं; all comm. मे (as in text). K1 D7 वाच्यं; Ca.s' वाक्यं (as in text). K1 Ds D8–10 T G1.2.4.5 M Cs' एवं; Cn इदं (for एतत्). G3 त्वं मे प्रीत्या ब्रूहि सर्वं कुमार.

2 a) K1.4 B D1–5.7 Ca.d.s इदं (for एतद्). D1.2.3 Cd ब्राह्मण्यं (D1 °णं); D7 ब्राह्मं; Ca.s' ब्रह्म (as in text). — b) M (except M2) मा; Ca.d.s.s' मां (as in text). K1.4 B D2–7 पृच्छन्; D1 Cd.s पृच्छेः; D3 पृच्छेत्; T1 पृच्छतु; Ca.s' पृच्छसि (as in text). B D2.4.5.7 अति- (for अभि-). K1 इव (for अतीव). K4 नातिहृष्ये न कुप्ये; Dn Ds D8–10 T2 G Cs' अभिहर्षेण राजन्; D1.3 Cs नातिहृष्येच्च कुप्येत्; D6 नातिकुप्येच्च हृष्येत्; T1 बुद्धिषु नित्या; Cd नाभिहृष्येच्च कुप्येत् (for अभिहृष्यस्यतीव). Ca cites नातिहृष्येत, Cn हृष्यसि (Cnp अभिहर्षेण).
— After 2ab, B1.3 Dn Ds D8–10 T2 G ins.:

278* बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या
विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) B1.3 Dn विलीने; Cs' प्रलीने (as above). Ds प्रलीने; Cs' प्रचिन्त्या (as above). — (L. 2) Ds विधिवत् विद्यां; Cs' विद्या हि सा (as above).]
— B (except B2) Ds T G Cs' om. 2cd; Dn reads 2cd after 3. — c) K1 अध्यात्म°; B2 अत्यंत°; Cd.s अव्यक्तविद्यां (as in text). Ca cites अव्यक्तविद्या. K1.4 D1.2.5.7 Cs इति पूर्वमेषां (K1 °र्वं एषां; K4 D1 °मेषा; D2.7 °मेनां; Cs °मेवं) (for अभिधास्ये पुराणीं). M अन्यां विद्यामभिवदंति संतो. — d) K1 बुध्येत तद्; K4 B2 बुध्येव ते; D3 बुध्येत्तेषां; D6 बुध्येव तद्; D7 बुध्येतद्; Ca.d.s बुध्ये तेषां (for बुद्ध्या च तेषां). B3 ब्रह्मचर्येषु; Cd.s as in text. K1 वीर्यं; K4 D4 सिद्धं; B3 वीर्यं; D5.7 कुर्वीत्; Ca.d.s सिद्धां (as in text). M बुध्यंति यां ब्रह्मचर्येषु (M1 °ण) जीर्णाः. — After 2, Dn ins. 280*.

3 D8–10 T G om. the ref. — a) B Dn D5 अत्यंतविद्यां; Ca.d.s as in text. K1 इह; D2.4 अपि; Cs इति (as in text). — b) K1 शुक्तं; K4 D11 सिद्धं; B3 सिद्धिं; Cs as in text. — D8–10 S subst. for 3ab: Ds ins. after 3:

279* आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां
या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) D2 अविद्यां; M अन्यां (for आद्यां). T1 M सत्यतंच; Cs' °रूपां (as above). — (L. 2) D6 यः (for या). T1 M विप्रैः; Cs' सद्भिः (as above).]
— Ds D8–10 S cont.: Dn ins. after 2:

280* यां प्राप्यैतां मर्त्यलोकं त्यजन्ति
या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) Dn D8–10 Cs' एनं; D8 मर्त्यां; T2 एतं; G (except G3) एतद् (for एतां). T2 G Cs' मर्त्यभावं. M मर्त्यतां नोपयाति (for मर्त्यलोकं त्यजन्ति). — (L. 2) M या वै नित्यं गुरुकुलेषु विप्रः.]
— Dn Ds D8–10 T G cont.: B3 ins. after 4: M1, after 5:

281* धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन्ब्रवीहि मे ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 2) B3 Dn ब्रह्मन्; Cs' विद्वन् (as above).]
— D8–10 S om. 3cd (*not* noticed in Cs'). — c) K4 आनालभ्या; B1.3.4 नाचलभ्या; Dn D7 अनारभ्यां; D1 अतुलभ्या; Cs अनारभ्यः; Ca.d as in text. K4 आर्यलोके; B Dn D1–4.6 कार्यकाले; Ca.d.s आर्य काले (as in text).

4 After the ref., B3 Dn Ds D8–10 T G M1 Cs' read 6; Ca.d.s read as in text. — a) B3 Dn Ds D8–10 T1 G1 M Cs.s' अस्मिन् (om. यः); B4 G3 योऽस्मिन्; D1 यस्मिन्; Ca.d येऽस्मिन् (as in text). B Dn D2–4.6 Cs वै जयंति; Cs.s' विजयंति (as in text). — b) K4 B2.4 स्मृतिं; all comm. स्थितिं (as in text). K4 B Dn D2.5 ह्यनुतितिक्ष°; D6 अन्वनुतिष्ठमानाः; G1 इहानु°; G4 नाम तितिक्ष°; G2.5 इहानुतितिक्ष°; Ca.d.s.s' as in text. — c) Ds D2.3.5 T2 G M1.2.4 निर्वेहंति; all comm. as in text. — d) Cf. Kaṭha Up. 2. 3. 17cd. K1 G3 मुंजां; all comm. मुञ्जाद् (as in text). K1 D1 T1 इषीकाद्;

C. 5. 1690
B. 5. 44. 7
K. 5. 44. 7

त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-
न्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ४

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ ५

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य
भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति
प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ७

गुरुं शिष्यो नित्यमभिमन्यमानः
स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
मानं न कुर्यान्न दधीत रोष-
मेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ८

आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ ९

समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।
यथोक्तकारी प्रियकृत्तृतीयः पाद उच्यते ॥ १०

---

all comm. as in text. D5 D8–10 S Cs' धीर(G3 M देह)भावात्; Ca.d.s सत्त्वसंस्थाः (as in text). — After 4, B4 ins. 281*; while D7 ins.:

282* यदि सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये हृदि संस्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृत इति तत्र ब्रह्म समश्नुते ।

5 Cf. Manu 2. 147–148. — After 5ab, D5 T2 ins. 283*. — c) T2 M °शिष्टा; Ca.d.s °ज्ञाता (for °शास्ता). K1 आचार्यजातस्तो जातिः. — d) = Manu 2. 148d. K1 Cd.s सा नित्या; K4 D2–4 सा दिव्या; B Dn2 D5 D1.2.6 Ca सा पुण्या; Dn1 दुरापा (for सा सत्या). — D8–10 T1 G subst. for 5cd; D5 T2 ins. after 5ab:

283* आचार्यस्तु यजन्म वात्सल्यं वै तथामृतम् ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — D5 D8–10 च (for तु).]

— T2 ins. after 5cd:

284* तस्मात्तामेव यत्नेन बुद्धिमान्प्रतिपद्यते ।

— After 5, M1 ins. 281*.

6 B1.3 om. 6. B2 Dn D5 D8–10 T G M1 Cs' read 6 after the ref. of stanza 4; Ca.d.s read as in text. — a) K1.4 B2.3 D1.2 Ca.d.s °योनौ; Cs' °योनिं (as in text). K1.4 D1.2.3 सं-; Cs' ये (as in text). Ca.d.s cite प्रविश्य (as in text). — b) K1.4 B D (except D5 D8.9) Ca.d.s गर्भे; Cs' गर्भं (as in text). — d) D5 D8–10 T G M1 Cs' विहाय; Cs प्रहाय (as in text). D5 D8–10 T G Cs' स्वर्गं; D2 रूपं; D4 योगान्; Cs योगं (as in text). — Here two folios missing in Cd!

7 Cf. Manu 2. 144. — a) K4 Dn2 G4 om. य. D8–10 T1 Cs' स; Cs य (as in text). B1.2 Dn D1.2 प्रावृणोति; B3 वै वृणोति; M1.2 आवृणति; M3.4 आवृणोति; Cs.s' as in text. D8–10 T1 G2 Cs' om. from अवितथेन up to कुर्वन् in 7b! D5 अविरतं; G3 अविरुद्धेन; Cs as in text. B (except B3) Dn D3.4.6 वर्णान्; D5 सुशिष्यं; D7 T2 कर्मणा (for कर्णौ). — b) D5 विद्यां; T2 G3 दुःखं; G1.4 अदुःखं; Cs ऋतं (as in text). K1.4 D1.2.7 ब्रुवन्; D5 अर्थं; Cs कुर्वन् (as in text). D7 अमृतत्वं (for अमृतं सं-). D4 M3 संप्रयच्छेत्. — c) Om. in D8–10 T1 G2 Cs'. D5 तस्मिन्; G4 M3 तत् (for तं). K1.4 B2 D1–7 वै मन्ये (B2 D5 मन्येत्); G4 M1 मन्ये (for मन्येत). — d) D5 D8.9 तस्मिंश्च; D2 नास्मै (for तस्मै न). D2–4 Cs प्रजानन्; Cs' जानन् (as in text).

8 a) B2.4 Dn D8–10 T1 G2.3 Cs' अभिवादयी(D5 °ये)त; Ca.s अभिमन्य° (as in text). — b) K4 D5 D6.7–10 S Cs' इच्छेत (D5 D8–10 T1 G2.3 Cs' °च्च) सदाप्रमत्तः; B1 इच्छेच्छुचिरेवाप्रमत्तः. Ca cites इच्छेत् (as in text). — After 8ab, D8–10 G2 ins. 285*. — D8–10 G2 Cs' om. 8cd. — c) S (except T1; G2 om.) मानाच्च मात्येद्; Ca.s as in text. Dn D5 D7 T1 Cs नादधीत; D2.3 निद°; M विद°; Ca न दधीत (as in text). — d) Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमानः (*not* adopted in the old printed editions!); see above. — B1.4 (om. line 2).2 Dn D5 T2 G1.3.3 ins. after 8: D8–10 G2, after 8ab:

285* शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca.s.]

9 D5 D8.9 T1 G2 read 9 after 287*; D10 T2 G1.3.5, after 11. — a) D5 D8–10 S (except G5) Cs' आचार्याय. D5 D8.10 ब्रूयात्; T1 कुर्वन् (for कुर्यात्). — d) D5 D8.9 T2.G चतुर्थः (for द्वितीयः)!

नाचार्यायेहोपकृत्वा प्रवादं
प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।
इतीव मन्येत न भाषयेत
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११
एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धन-
माचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।
सतां वृद्धिं बहुगुणामेवमेति
गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १२
एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह
बहून्पुत्राल्लँभते च प्रतिष्ठाम् ।
वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च
वसन्त्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १३ C. 5. 1702 B. 5. 44. 19 K. 5. 44. 19

10 G4 om. 10. D8 G1.3 read 10 *twice* (reading 10cd *second* time as in text!). — a) G1 (second time) M transp. गुरौ and यथा. D5 (both times) D8–10 T G1 (first time).2.3 (first time).5 यथा नित्यं गुरौ वृत्तिः (D9 °त्ति); G3 (second time) समाधाय गुरौ वृत्तिं. — b) B (except B4) Dn D5 (both times) D8–10 T G1 (both times).2.3 (first time).5 आचरेत् (for भवेत्). — c) B3 Dn D5 (first time) D8–10 T G1 (first time).2.3 (first time).5 तद्गुरोश्च तथा कुर्वन्. — d) B1.3 Dn D5 (first time) D8–10 T G1 (both times).2.3 (first time).5 द्वितीयः (for तृतीयः)! K4 D7 तृतीयं पादमाप्नुयात्. — After 10, D8.10 ins. (cf. 287*):

286* आचार्येण कृतं ज्ञात्वा भावितोऽस्मीति मन्यते ।
तं गुरुं प्रति हृष्टः संस्तृतीयः पाद उच्यते ।

D9 cont.: B1.3 Dn D5 D9 T G (except G4) ins. after 10:

287* आचार्येणात्मकृतं विजान-
न्ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।
यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.s. — (L. 1) T1 यत्कृतं; T2 G1.3 अधिकृतं; Cs' आत्म° (as above). D5 विजानता; T1 Cn जानन्; Cs' विजा° (as above). — (L. 3) D5 तद्; T1 G3 यं; Cs' यन् (as above).]
— Thereafter D5 D8.9 T1 G3 read 9.

11 D8–10 G2 om. 11 (*not* noticed in Cs'). For G4 see below. — a) B Dn2 D5 D8–9 नाचार्यस्य; Dn1 C8 आचार्यस्य (for नाचार्याय). K1 अप्राप्य चेतः; B1.2–3 Dn Cs अनपाकृत्य; B4 D8–9 अनुपाकृत्य; D5 अनुपकृत्य; D8 इहोपकृत्य; D7 अनुपकृत्य (for इहोपकृत्वा). B1.4.5 Dn D8–9 प्रवासं; D1 विवादं; Ca.s as in text. S (G2 om.) ना(M1 आ)चार्याय कृतमिति चा(M1 ना)भिमानात् (G3 M °मानं). — b) D5 कुर्वीत्; T1 मन्यते; T2 G1 मन्येत; G3 M3 मन्ये; M1.2–4 मन्येत्; Cs कुर्वीत (as in text). K1.4 D1.2.4 T2 G1 om. न. K1 तद् (for एतद्). — c) T2 G1.3 M भाव° (for भाष°). — For 11, G4 subst.:

288* एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धि
नाचार्याय कृतमिति चाभिमानात् ।
प्राज्ञो मन्ये नैतदहं करोमि
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ।

— After 11, T2 G1.2–5 read 9. — B1.3 Dn T1 ins. after 11: D5 D8–10 T2 G, after 9 (cf. v.l. 9.):

289* कालेन पादं लभते तथार्थं
ततश्च पादं गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-
च्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.s. — (L. 1) D10 G तथायं (G3 तदायं); T1 यथा च; T2 यथायं (for तथार्थं). — (L. 2) D9 T G तथा; Cs' ततः (as above). — (L. 3) T1 योगं (for पादं). G1.3 इच्छेद् (for ऋच्छेद्). — (L. 4) T1 G1.3 छात्रेण (for शास्त्रेण). T1 G3 तथा (for ततो).]
— B1.3 Dn D5 D8–10 T1 G2.3 cont.: T2 G1.3.4 M1 ins. after 13:

290* ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-
मन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहु-
र्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.s. — (L. 1) Dn धर्मा°; Cs' ज्ञाना° (as above). — (L. 2) T2 G3 M1 Cs' transp. अन्यानि and अङ्गानि. — (L. 3) T2 भवति; Cs' फलति (as above).]

12 D8.10 T1 G2.3 Cs' om. 12–13; D7 om. 12. — a) G4 M संतं (for वसन्तं). B Dn D5 D8–9 T2 एवं प्रवृत्तो (T2 च सर्वं) यदुपालभेत (D5 T2 °पप्लवेत) वै; Ca एवं संतं यदुपप्लवते धनं; Cs तथैव संतं यदुपाहरेद्धनं. — b) K1.4 D5 आचार्यायैव; B Dn D5 D8–9 धनमाचार्याय; D1 धनाचार्यैव; Cs आचार्याय (as in text). Cs cites संप्रयच्छेत्.

13 D8.10 T1 G2.3 om. 13, which is *not* noticed in Ca.s' (cf. v.l. 12). — a) K4 एवं कुर्वन्; D1 स एवं

G. 5. 1703 B. 5. 44. 20 K. 5. 44. 20 एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ १४
गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अह्नाय जायते ॥ १५

य आशयेत्पाटयेच्चापि राज-
न्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
एतेनासौ बाल्यमत्येति विद्वा-
न्मृत्युं तथा रोधयत्यन्तकाले ॥ १६

अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति
लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।
ब्रह्मैव विद्वांस्तेन अभ्येति सर्वं
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आभाति शुक्लमिव लोहितमिव
अथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा ।

वै; C3 एवं वसन् (as in text). K1 B2.3 D5 D8 T2 G1.2.4 C3 वर्धते; D1 भवति. K1 D2 T2 G3 ह; B3.5 D3 हि; D5 इव; G1.4 च (for इह). — ^{b}) K1 D1.2.7.8 बृहत्; C3 महत् (for बहून्). K4 पुत्रान्पौत्रान् (for बहून्पुत्रान्). — ^{c}) S (T1 G2.5 om.) प्राप्य प्रतिष्ठां (T2 G1.4 °तिष्ठेत्) (for वर्धन्ति चास्मै). C3 cites वर्धन्ति. — ^{d}) K4 B Dn D3–4.6.7 वसति; C3 वसन्ति (as in text). K4 B3–4 D3 D6.7 ब्रह्मचर्यं. D5 om. from ब्रह्मचर्ये to महाभागा in 14. S (T1 G2.5 om.) धीरः पुनर्ब्रह्मचर्यं चरेत. — After 13, T2 G1.3.4 M1 ins. 290*.

14 D5 om. 14^{abc} (cf. v.l. 13). G4 (hapl.) om. 14^{b}–15^{a}. — ^{b}) = 5. 60. 3^{d}. K1 G3 आप्नुयुः; D1 आगमन्; C3′ आप्नुवन् (as in text). — ^{d}) D3.4 M3–5 °चर्यं; T2 G1.3 M1.2 °चर्यान् (for °लोकं). D5 D8–10 T1 G2.5 ब्रह्मचर्येण चाभवन्. — After 14, D5 ins. 291*.

15 G4 om. 15^{abc} (cf. v.l. 14). — ^{ab}) D5 D8–10 S (G4 om.) C3′ एतेनैव सगंधर्वा रूपमप्सरसोजयन् (M1–3.5 °भजन्; M4 °भवन्). — ^{d}) K1 सूर्योह्नाय प्रजायते; K4 सर्वेनाह्नाय जायते; B Dn D2–6 सूर्योप्य(B3 D1.6 ह्य)ह्नाय जायते; D5 सूर्यं आह्नायते सदा; D7–9 T1.2m G1.2.4.5 M सूर्यं (sic) अह्नाय जायते (T1 कल्पते); T2 सूर्यो ह्यह्ना ह्यजायते; text as in D10 G3 only (K2.3.5 missing). — B1.3 Dn D5 D8.10 T G2.5 ins. after 15: G1.3.4, after 16: D5, after 14:

291* आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।
एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ।

[Noticed in C3′, but *not* in C2.3. — (L. 1) Dn D10 आकांक्ष्यार्थस्य; C3′ as above. G2 संक्षोभे (for संयोगात्). D5 आकांक्षितार्थसंयो°; G1.3.5 °क्षार्थसमायोगात्; G3 आकांक्षितार्थः संयो°. C3′ as in text. — (L. 2) B1.3 एते; C3′ एतत् (as above). D5 समादाय (for °ज्ञाय). T2 G C3′ स्थिमे (for इमे).]

16 D8.10 T G2.5 om. 16 (*not* noticed in C2.3′). — ^{a}) G3 om. य. K1 D1 तमः; D5 m.7 तपः; D8 अपि (for य). K1 D1 नाशयेत्; K4 B Dn D2–7 आश्रयेत्; G1.3.4 M आर्षासेद्; C3 as in text. B (except B3) Dn D2–7 पावयेत्; G3 स्वरयेत्; C3 as in text. D5 M वा (for च). K4 विद्वान् (for राजन्). — ^{c}) B Dn D3 D8 G1.3.4 M1 वै; D2 च; D5 एव (for असौ). D1 M3–5 om. असौ. D3 अस्य; C3 बाल्यं (as in text). B Dn D3 D3.4.5 G1.4 अभ्येति; D5 सत्येन; C3 as in text. — ^{d}) D3.6 यथा; M2 (*sup. lin.* as in text) जरां (for तथा). B1.3.5 स जयति; B3.4 Dn D3.5 संजयति; D8 क्षेपसि; D1 नान्वयाति; D2 अपराधयति; G1.3.4 M रैधयति; C3 रुणद्धि (C3p बोधयति) (for रोधयति). — After 16, G1.3.4 ins. 291*.

17 ^{a}) B D3–4.7.10 T G1.2.5 Cn अंतवतः; C3.3′ as in text. — ^{b}) G3.5 लोकं; C3.3′ लोकान् (as in text). B Dn D5 D3–6.8–10 T1 C3 निर्मलेन; D7 तर्पितेन (for निर्मि°). — ^{c}) D5 D8.9 T1.2 (m as in text) G C3′ ज्ञानेन; C3 ब्रह्मैव (as in text). D5 D8.9 T G C3′ तेज; C3 तेन (as in text). K1.4 B (except B2) Dn D2–8.10 चाभ्ये(D3–4 °प्ये)ति; Cn.3′ as in text. B3 शुक्लो; D5 D7–10 S C3′ नित्यं; D3.6 सर्वो; C3 मृत्युं (for सर्वं). — ^{d}) = (var.) Vāj. Saṁ. 31. 18^{d}; (var.) Śvetāś′vatara Up. 3. 8^{d}; 6. 15^{d}. K1 एष; B3 यत्र स; D1 नैष; D2 यो नः; C3 नान्यः (as in text). D5.6 विद्यात्; C3 विद्यते (as in text). D5 D8–10 S C3′ न विद्यते ह्यन्यथा तस्य (M तत्र) पंथाः.

18 B3 T1 om. the ref. — ^{a}) T1 नाभाति; C2.3.3′ as in text. — ^{b}) K4 तथांजनमिव; D5 इवाप्यंजनं; T2 इवार्जुनं; G2 C3′ आर्जुनं; G3 अंजनं; M अथार्जुनं; C2.3 इवांजनं (for अथाञ्जनं). D3.4 कांचनं; T2 G3 रौद्रवं; C2.3.3′ काद्रवं (as in text). K1 अथांजनं धूसरं काद्रवं च.

तद्ब्राह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वा-
न्कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ १८

सनत्सुजात उवाच ।

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिव
अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।
न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे
नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ १९

न तारकासु न च विद्युदाश्रितं
न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ।
न चापि वायौ न च देवतासु
न तच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २०

नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु
न चैव दृश्यत्यमलेषु सामसु ।
रथंतरे बार्हते चापि राज-
न्महाव्रते नैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ॥ २१

अपारणीयं तमसः परस्ता-
त्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।
अणीयरूपं क्षुरधारया त-
न्महच्च रूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २२

सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥ २३

अनामयं तन्महदुद्यतं यशो
वाचो विकारान्कवयो वदन्ति ।
तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २४　C. 5. 1714 B. 5. 44. 31 K. 5. 44. 32

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— T1 G3.4 om. 18cd–19b. — a) B3 Dn3 D3–6.10 सद्; T2 G1.2 यद्; Ca.s.s' तद् (as in text). B Dn3 D2 D3–6.10 T2 G1.2 Ca ब्राह्मणः; Cs ब्राह्मणः (as in text). Dn1 D2 D3–10 T2 G1.2.5 M Cs' यत्र (T2 m तत्र); Ca.n योऽत्र (as in text). — d) K4 D2.4 M अक्षयं; Ca.s.s' अक्षरं (as in text). K1 B2 Ca.s.s' परं (for पदम्). D2 D3–10 कथंरूपं तदक्षरं परं ब्रह्म (cf. Śaṁkara's comm: कथंरूपं तदमृतमक्षरं परं ब्रह्म!). Ca.d.s.s' cite तदमृतमक्षरं परं (as in text).

19 T1 G3.4 om. 19ab (cf. v.l. 18); K4 om. 19ab. — Cd resumes from 19a! — a) K1 B Dn D2–7 T2 Ca आभाति; Cs' नाभाति (as in text). — b) D2 D3–10 G5 अथो (D2 अथ) कृष्णमथांजनं काद्रवं वा; T2 G1.2 अथो कृष्णमर्जुनं काद्रवं वा; M अथो न काद्रवं कृष्णमथार्कवर्णं. Ca.d.s cite आयसं, Cs अर्कवर्णं, Ca.d अर्कं. — d) K4 D1 नैवं; D3–6 M3–5 Cn नैवं; M1.2 न; Cs' नैतद् (as in text). M1.2 om. समुद्रे.

20 a) D2 transp. न and च, and reads आश्रयं (for आश्रितं). — b) G5 विद्यते (for दृश्यते). — c) D1 च न (or चन-) (for न च). — d) K4 वा; B1.2.5 Dn D2 D3–10 G5 एतद्; B4 D3–5 वै (for तत्). T2 G1.2.4 चंद्रे वा (for तच्चन्द्रे). T2 विद्यते (for दृश्यते). D2 नोत दृश्येत (for दृश्यते नोत).

21 a) Hypermetric! D7 न ऋक्षु; T2 न चैवर्क्षु (for नैवर्क्षु). Dn1 D2 T1 नैतद्; Dn2 G3 m नैव; G1.4 तच्चैव (for तन्न). T2 G2 om. (the last) न; G1.2.4 om. नापि; D3–5.7 om. अपि! K4 न ऋक्षु तद्दृश्यते नो यजुःषु. — b) S चापि (for चैव). K1 D1.7 अखिलेषु (for अमलेषु). K4 न वै दृश्यते प्रबलेषु सामसु; B Dn D2 D3–6 न दृश्यते वै विमलेषु सामसु. — c) K4 B Dn D3–6 M बार्ह(D3.5 बृह)द्ये; Ca.d.s बार्हते (as in text). B Dn D3–6 T2 G1.2.5 M1.4 वा; Cs च (as in text). K4 वा तथाखिलान् (for चापि राजन्). D2 D12 T1 रथंतरे चापि बृहद्रथंतरे. — d) K1 महात्मास्मि; Cs महाव्रते (as in text). D3–5.7 दृश्यते; T2 दृश्यं (for दृश्येत्). D2 महात्मनः स्वात्मनि दृश्यते तत्; D3–10 G1.2.4 Cs' महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् (D3.6 °तेपि; D10 °ते हि; G5 °ते यत्). T1 महाप्रशस्यात्मनि दृश्यमेतत्.

22 a) K4 D7 अणोरणीयान् (D7 °यः); D3–10 S (except G4 M2) Cs' अपार°; Ca.d.s as in text. — b) D2 D3–10 S (except G5) Cs' अंतको(T G1.4 M2.3 °को)भ्येति; Ca.d.s as in text. — c) K1 B Dn1 D3–6

अणीयो रूपं (for °यरूपं). B1. 2 D2. 4 समानं; B4. 5 Dn C2 समं; D5. 6 तु (for तत्). D2 D8-10 T G C5' अणीयरूपं च तथाप्यणीयसो. — d) D2 D8. 9-10 G2 स्व-; C2 च (as in text). K1 G3 स्वपि; K4 T1 अपि; B Dn D5-7 C2 तद्वै; G4 स्वप (for स्वपि). — After 22, D8. 10 T1 G3 C5' ins. 292*.

23 D8. 10 T1 G3 om. 23ª-24ᵇ (*not* noticed in C5'). D7 transp. 23 and 24. — a) D2 तत् (for सा). — b) K1 D1 C2. d लोक:; K4 लोकात्; T2m लोके (for लोका:). D2. 4 G1. 2-5 M ते ब्रह्म; C2. 5 तद्ब्रह्म (as in text). — c) D2 तस्मिन् (for तस्मात्). — d) Dn D5-7 हि; C2 च (as in text). — After 23, D2 D9 ins. 292*.

24 D2 D8-10 T1 G3 om. 24ªᵇ (cf. v. l. 23); the line is *not* noticed in C5'. D7 transp. 23 and 24. — a) T2 G (G3 om.) M1 स्वयं; M2-5 corrupt; C2. d महत् (as in text). K1. 4 D2 उच्यते; D1 उच्यतां; G2. 5 M1 उद्गतं; C2 उद्यतं (as in text). Cap उद्यतातुरं. — b) K1 B Dn D5-7 Cd. 5 विकारं; T2 विचारात् (m as in text). Cap cites अयथोऽविकारं. — c) B2. 5 Dn D5-6 G3 यस्मिन्; D2. 8 T2 G1. 2. 4 M (M1 *inf. lin.* as in text) अस्मिन्; C2. 5' तस्मिन् (as in text). M (except M1) ins. स: after जगत् and om. the remaining portion of the stanza! — d) = (var.) 5. 45. 6ᵈ; = (var.) Bṛhad Ā. Up. 4. 4. 14ᵈ; Kaṭha Up. 2. 3. 2ᵈ; Śvetās'vatara Up. 3. 10ᶜ, 13ᵈ; 4. 20ᵈ. D2 D7. 8. 10 T1 M1 C5' एतत् (for तत्). — T2 G1 M1 ins. after 24: D8. 10 T1 G3, after 22: D2 D9, after 23:

292* तदेतदक्षा संस्थितं भाति सर्वं
तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् ।
[Noticed in C5', but *not* in C2. d.]

T2 G1 M1 cont.:

293* तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।,

which is a *repetition* of 24ᶜᵈ (with v.l.), and noticed in C5'.

Colophon. Om. in K4 G3; K2. 3. 5 missing. — *Subparvan:* K1 M सनत्सुजात; B1. 3. 5 D सनत्सुजातीय; G1. 4 प्रजागर and सनत्सुजात. — *Adhy. name:* D2 ब्रह्मोपदेश:; M ब्रह्मप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T2 44 (as in text); Dn D2 D8. 6 3 (D5 44 also); D8 43; D6 40; D7 T1 G1-4 M1. 2. 4 45; M1 (*inf. lin.*). 3. 5 46. — *S'loka no.:* Dn 31; D5 24; D2 29.

☞ After adhy. 44, all MSS. (K2. 3. 5 missing) except D8. 10 G3 ins. an additional adhyāya, which is given in App. I (No. 2), K4 omitting lines 2–25, TG om. lines 5–23. This adhy. is *not* commented upon by Śaṁkara! It cannot be said that this part of his commentary is lost, for his remarks at the *beginning* of his commentary on our adhy. 45 (= Bom. ed. adhy. 46) clearly refers to and takes up the thread from the end of our adhy. 44, thus indicating that there is no gap in the continuity of treatment. Besides the three MSS. (D8. 10 G3) mentioned above, one of Telang's MSS. (cf. Sanatsujātīya, *SBE*, Oxford 1898, Introd. p. 137) also omits this adhy. It may be observed that almost the whole of this additional adhy., as Telang has also noted (*op. cit.* p. 181 f.n.), is practically made up of passages which, as a reference to the critical notes to the adhy. given in App. I (No. 2) will show, are nothing more than *variants* of stanzas already occurring in our adhy. 42–44. It will be seen that excepting lines 1–23, which give a continuous variant version of 5. 43. 8–14, the adhy. is a curious medley of variant passages or unconnected fragments culled from the three preceding adhyāyas. This *repetitious* character of the adhy. was recognised by Dev., Arj. and Nīl. Thus Arj.: शोकादीन्स्वरूपावरणरूपानुक्तानपि पुनर्युते तत्स्वरूपावधारणनिरोधयोरादरातिशयविधानाय श्लोक: इत्यादि ।; and Nīl.: समाप्ता ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्मविद्या । इदानीं योगप्रधानां ज्ञानोपसर्जनां तां वक्तुमध्यायद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वं चित्तवृत्तिनिरोधेन त्वंपदार्थं ज्ञात्वा पश्चाद्वेदान्तश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते सा आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभावं निश्चित्य पश्चान्निदिध्यासनेन स: अपरोक्षीक्रियते सा द्वितीया । क्रमद्वयेऽपि फलैक्यात्साधनजातमप्येकरूपमेवेति दर्शयितुं प्रागुक्तानेव हेयान्दोषान् उपादेयान्गुणांश्च दर्शयति श्लोक: कोपश्च इत्यादिना ।

But their tortuous explanations do not rise above scholastic legerdemain, and offer no satisfactory explanation of the meaningless *repetition* involved. It is also worthy of note that though the TG version (which Śaṁkara generally follows), admits this adhy., it omits no less than 19 lines of the adhy. (viz. lines 5–23); while another MS. K4 omits as many as 24 lines (viz. lines 2–25), that is, more than half of the adhy.! The Javanese version does *not* cite any line or stanza from this adhyāya.

Tabular Conspectus of the sequence of stanzas 1–24 in Ds D_{8-10} T G C_s'.

(*N. B.* Repetitions are marked by "(r)".)

D_{s1}	D_{s2}	D_2	D_{8-10}	T_1	T_2	G_1	G_2	G_3	G_4	G_5	C_s'
1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2
10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
							5				
						13			13		
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
								4			
					6	6			6		
5	5	5	5	5	5	5		5	5	5	5
4						4			4		
								7			
6	6	6	6	6			6	6			6
7	7	7	7	7		7	7	7 (r)	7	7	7
								11			
								12			
8–9	8–9	8–9	8–9	8–9	8–9		8–9	8–9		8–9	8–9
10 (r)	10 (r)										
11	11				11[sd]						
12	12										
13	13	13	13	13	13		13	13		13	13
				298*							
				11							
14	14	14	14	14	14		14	14		14	14
					15						
					17	17			17		
					16	16			16		
300*	300*	300*	300*	300*	300*		300*	300*		300*	300*
		301*									
					18	18	18		18	18	18
						299*			299*		
					19	19			19		
20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
15–17	15–17										
18	18	18	18	18				18			
19	19										
21	21	21	21	21	21	21	21	21	21		21
22–23	22–23				22–23	22–23			22–23		
15 (r)	15 (r)	15	15	15			15	15		15	15
19 (r)	19 (r)	19	19	19			19			19	19
24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24
11 (r)	11 (r)	11	11	11 (r)			11	11 (r)		11	11
299*	299*	299*	299*	299*			299*	299*		299*	299*
4 (r)	4	4	4	4			4	4 (r)		4	4
16-17 (r)	16-17 (r)	16–17	16–17	16–17			16–17	16–17		16–17	16–17
22 (r)	22 (r)	22	22	22			22			22	22
23 (r)	23 (r)	23	23	23			23			23	

४५

सनत्सुजात उवाच ।
यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादर्को विराजते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २
आपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसाना
उभे बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३
उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च
दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।
तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति
तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः । G. 5. 1745 B. 5. 45. 5 K. 5. 45. 5

45

☞ This adhy. is missing in K3.5.6 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 43. 9). — For sequence of D8 D5–10 T G Cs′ cf. the tabular statement facing this page.

1 G3 om. 1^a–2^b. — ^{a}) Dn1 D2.4.8 M2.4 (*sup. lin.* as in text) एतत्; Ca. n. s. s′ यत्तत् (as in text). B3 D2.4.7 M3 शुक्लं; D3 वक्तं; all comm. शुक्रं (as in text). M2.4 महाज्योतिः; Ca.s.s′ as in text. — ^{b}) D8 वीक्ष्यमाणं; all comm. as in text. — ^{c}) D1 T2 G1–3 Cs′ यद्वै; M (except M1) यस्मै; Ca तद्वै (as in text). B3–5 Ca. n. s. s′ उपासते. D5 उपासते च तद्देवा; D8 यद्वै उपासते देवा. — ^{d}) B Dn D5–7.10 Ca तस्मात्; Cs′ यस्मात् (as in text). K1 G1 एको; B4.5 Dn D8–7 सूर्यो; Ca. s′ अर्को (as in text). — ^{e}) D1 तत्र पश्यंति; G3 तं प्रपश्यंति; Ca.s as in text. — ^{f}) Ca (which cites the whole st.) महेश्वरं; Ca. s′ सनातनं (as in text).

2 K1 M4 om. 2; G3 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) D7 T1 शुक्लात्; all comm. as in text. G3 शुक्राच्च ब्रह्म भवति. — ^{b}) D7 शुक्लेन. Cap वर्तते. — ^{c}) D7 शुक्लं. — ^{d}) D7 G1.3 भवति; Ca. d तपति (as in text). D1 तापनः; G2.4 तापसं. B3.4 दीप्यमानं महद्यशः (= 1^b). — D1 om. 2^{ef}. — After 2, D8 (for the first time) D5–10 T G Cs′ read 10 (G3 reads here 10 followed by 13).

3 D7 M2 om. 3. M3–5 read 3 after 6. — ^{a}) K1.4 Ca.s आपो तु अद्भ्यः; B (except B4) Dn D1.5–8 M3 आपोथ अद्भ्यः; D8 D10 T2 G3 अपोथाद्भ्यः; D2 अपो यत्स्थय; D9 अथापोद्भ्यः; T2 G2.3 (by Sandhi) आपोथाद्भ्यः; G1.4 आपोथाद्भिः. D8 D9–10 T1 G (except G1) Cs′ सलिलं तस्य; Ca.s सलिलस्य (as in text). — ^{b}) Ca उभौ, Cs.s′ उभौ (as in text). D1.3 M2.4 अंतरिक्षं. — ^{c}) = (var.) Ṛgveda 1. 164. 31; Vāj. Saṃhitā 37. 17. K4 D1.2 Ca. d. s अ(K4 आ)तंद्रितः; D8 D8–10 T2 (by corr.) G2.3 M3–5 Cs′ आ(G3 अ)सध्रीची: (M3–5 °चः); G2 सहध्रीचीः; Cap. np स सध्रीची: (as in text). Ca. d विसूचिः; Cs. s′. ap as in text. K4 वसानः; D1–4 M2.3.4 Ca.s वसानः; D8 T G1.2.3 Cs′. np वसानौ; M3 विवस्वान् (for वसाना). B Dn D5.6 अतंद्रितः सवितुर्विवस्वान्. — ^{d}) B3 Dn D8 D2.5.6 T G Cs′.ap उभौ; Ca.s उभे (as in text). — After 3, D1 ins.:

294* अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमथासृजत् ।
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Lines 1–3 = (var.) Manu 1. 8^{cd}–9^{cd}.]

4 T2 om. 4; K1 om. 4^a. Ds1 transp. 4 and 5; Ds1 repeats and Ds2 D8–10 T1 G2.3.4 Cs′ read 4 after 299*. The sequence in G1.4 is: 6, 5, 4. — ^{a}) D1 Ca उभे; T1 आसौ; Cs. ap उभौ (as in text). G2.3 om. च. T1 स (for च). Ds1 G1.4 M1–3.4 (*sup. lin.* as in text).5 Ca देव्यौ; Ds2 देवौ; D1 दिव्यौ; T1 देवः; G2 देवी; Cs देवौ (as in text). K4 M3 दिवः; Ca.s दिवं (as in text). — ^{b}) K1 D1.7 Ca सर्वतः; Cs दिशः (as in text). B Dn Ds1 D2.5 om. च. K1.4 B Dn Ds1 D2–6 Cap शुक्रः; D7 शुक्लो; T1 शुक्लं; Ca शुक्रे. — ^{c}) Ds2 D8–10 यस्मात्; Ca (which cites the whole st.) तस्मात् (as in text). — ^{d}) Dn1 D2.8–10 G3 महांतः; Ca.s as in text.

C. 5. 1745 B. 5. 40. 5 K. 5. 46. 5 केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५

न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
मनीषयाथो मनसा हृदा च
य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६

द्वादशपूगां सरितं देवरक्षितम् ।
मधु ईशन्तस्तदा संचरन्ति घोरम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७

तदर्धमासं पिबति संचित्य भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८

हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य अपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९

पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ।

---

5 K4 om. 5. K1 (which om. 5^{cd}) D2 read 5 in marg. *sec. m.* T2 transp. 5 and 6. For G1.4, cf. v. l. 4. — a) B Dn D1.4.6 T G3 Ca. d तिष्ठंत:; Cs' तिष्ठन्तं (as in text). — c) M3–5 केतुमंतः. — d) G3 Cd तद् (for तं). K1 देवं; G6 M2.3.4 (*inf. lin.* as in text).5 विश्वं; Ca. d. s दिव्यं (as in text). M2.4 (*inf. lin.* as int ext).5 अजयं; Ca. d. s as in text. G3 अपराजितं (for अजरं दिवि). K1 G6 M विदुः; Ca. s' दिवि (as in text). — K1 om. 5^{cd}.

6 =(var.) Kaṭha Up. 6. 9; Śvet. Up. 4. 20. — G3 om. 6. For G1.4, cf. v.l. 4. T2 transp. 5 and 6; G2 transp. 6 and 7. — a) B1.3.4.5 Dn2 सादृशे; D5 सादृश्यं; T G1.3.4 M1 (*sup. lin.*) संदृशे; all comm. सादृश्ये (as in text). — b) T1 दृश्यते; M3–5 दृश्यति; Ca. s' पश्यति (as in text). D5 देवमीशं; T1 G1.3.4 कश्चनैनं; Ca. s' कश्चिदेनं (as in text). — c) M1 (*sup. lin.* as in text).2–5 अहो (for अथो). — d) =(var.) 5. 44. 24^{d}; =(var.) Kaṭha Up. 6. 2^{d} and 9^{d}; Śvet. Up. 3. 1^{d}, 10^{b}, 13^{d}; 4. 17^{d}, 20^{d}. K1 Cs' एनं (for एवं). M (except M1) यथा (M3 यदा) चैनं (for य एवं). — After 6^{cd}, G3 ins.:

295* यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्य ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।
[=(var.) Śvet. Up. 6. 23.]

— After the above, G3 reads 7 (for the *second* time), 11, 12. — D1–7 G3 om. 6^{ef}. — After 6, M3–5 read 3.

7 T2 M2 om. 7. G2 transp. 6 and 7. — a) D5 D8–10 T1 G M1 (*inf. lin.* as in text) Cs' °पूगाः सरितो. — b) Before देव°, K1 Dn D1–6 M1 ins. पिबंतो (K1 पिबंतो; D2 वहंतो; D3.4 पिबतो). K4 B D2.5–7 Ca. d. s °रक्षितं; D5 D8–10 T1 G M1 (*inf. lin.* as in text) Cs' °रक्षिताः. — c) K4 Ca. d ईक्षंतः; D1 तुषंतः; Cs ईषंतः. M1 सदा (for तदा). K1 D3 मधिवक्षंतः परं तस्य (D3 पार्श्व तस्याः); B1.2.3.5 Dn D2.6 M1 (*inf. lin.*) मध्वीक्षं(D2 °छं)तश्च ते (B1.2.5 °तस्तदा) तस्याः; B4 मध्वीक्षंतस्तदा; D5 D8–10 G6 मध्वीशते तत्र तु विधाविनस्तदा; D3.4 M2 मध्वीशंतस्तदा (as in text, but with Sandhi); D7 T1 G1–4 Cs' मध्वीशते सदा (T1 G2 तथा; G1.4 Cs' तदा). — d) K1.4 B Dn D1–6 M1 Ca. d संचरंतीह घोरं (B Dn D2.6 M1 [*inf. lin.*] Ca. d °रां). Cs संचरंति घोरां; Cs' as in text. — Unidentified metre!

8 D7 G4 om. 8–9. — a) D3.4 Cn भवति; Ca. s. s' पिबति (as in text). — b) D5 T G (G4 om.) M1 Cs' संचितं (M1 *inf. lin.* °चित्य); Ca as in text. — c) M1 ईश्वरः; Ca. s. s' ईशानः (as in text). D1 °भूतानि; Ca. s. s' as in text.

9 B3 D7 G4 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) Dn D5 D6.8–10 T1 G2.3 M1.2.5 Cs' हिरण्यपर्णम् (as in text); the rest (with Ca. d. s) °पर्णंम्. — b) B (B3 om.) Dn D5 D4.8.10 T1 M1 (*inf. lin.* as in text) Cs अभिपद्य; Ca. d. s' as in text. K4 B (B3 om.) Dn D5 D2–6.8–10 T2 G (G4 om.) M1 (*inf. lin.* as in text) Ca ह्यपक्ष(D5 D8–10 °क्षि)काः; D1 T1 तु पक्षिकाः; Cs त्वपक्षकाः (for अपक्ष°). — c) D5 त एते; D8–10 T G1.3 तत्र ते (by transp.). — d) D1 प्रापयंति; D3 प्रपश्यंति; T2 G3 प्रवदंति; all comm. as in text. D5 D8–10 S (G4 om.; M1 *sup. lin.* as in text) Cs' यथासुखं (G3 °दिशः).

10 =(var.) Bṛhad-Ā. Up. 5. 1. — D1 om. 10; Ds2 (first time) om. 10^{a}. D5 (for the first time) D8–10 T G Cs' read 10 after 2; D7, after 12. — a) K1 Ds1 (first time) D5.7–10 S (M1 *sup. lin.*

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।। १०
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ।। ११
सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।। १२

अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।। १३
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् । C. 5. 1762 B. 5. 46. 14 K. 5. 45. 14

---

as in text) Ca. d. s. s' पूर्णम् (for पूर्णानि). K4 D5 (second time) D6. 8 T1 G3 M (except M1) Ca. d. s उद्धरति. — b) D5 (first time) D8–10 S (M1 sup. lin. as in text) Cs' पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते (M °चक्षिरे). — c) D5 (first time) T G1. 3. 4. 5 M1 (sup. lin. as in text) Cs' पूर्णं च; Ca पूर्णाश्च; Cd पूर्णानि (as in text). G2 M2–5 पूर्णात्पूर्णं च हरति. — d) T2 M1 (sup. lin. as in text). 2–5 °सिध्यते; Ca. d. s. sp °शिष्यते (as in text). — Śaṁkara's reading of 10d cannot be made out with certainty. — G3. 4 om. 10ef.

11 G4 om. 11–13; T2 om. 11ab. D8–10 G3. 5 Cs' read 11 after 24, while D5 repeats 11 there; T1 reads 11 after 298*. G2 reads 11 (for the first time), after the repetition of 7 (cf. v.l. 6) and repeats it after 24! M (except M1) transp. 11ab and 11cd. — a) K1 D5 G1 M (except M1) Cd यस्मात्; Ca. s तस्मात् (as in text). D8–10 G1–3. 5 च; Ca वै (as in text). K1. 4 D5 D8 Ca. d. s आततः; G2 आयाति (for आयातः). — K4 (hapl.) om. from प्रयतः to तस्मिंश्च (in d). — b) K1 D5 M2. 5 Cd यस्मिन्; G2. 3 तस्मात्; Ca. s तस्मिन् (as in text). K2 D1. 7 Ca प्रलयं; D5 D2. 8–10 T1 G5 M1 (sup. lin. as in text). 2. 5 Cd. s प्रलयः; G2 प्रणवः (for प्रयतः). K1 D1. 7 Ca गतः; D8–10 T1 G3. 5 M1 (sup. lin. as in text) तथा; Cs सदा (as in text). G1. 3 M3. 4 यस्माच्च प्राण आगतः. — c) K1 D1. 2 M (except M1) यस्मात् (for तस्मात्). — After 11abc, K1 ins.:

296* यस्मिंश्च प्रलयं गतौ ।
तस्माद्वै वायुरागतः.

— d) D1 यस्मिन्; D5 T1 G1–3. 5 M1 तस्मात्; M2–5 यस्मात् (for तस्मिन्). D5 D8 T1 G1. 3. 5 M आगतः; D1 आयतः; Ca. d. s as in text. T2 प्रलयस्तथा (for प्राण आततः). — After 11, T2 G3 M1. 5 ins. (the refrain):

297* योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।,

presumably on the supposition that the stanza ends at 11d. — M1. 5 cont.: G1 ins. after 12: T1, after 13:

298* यस्माद्वै वायुरायातो यस्माच्च प्राण आगतः ।
(= var. 11cd). — D8–10 G3. 5 ins. after 11: D5 T1 G2 ins. after the repetition of 11: G1. 4 ins. after 18: M1, after 21:

299* तत्प्रतिष्ठास्तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs'. — (L. 1) G1. 4 M1 तत्प्रसादमृतं लोकाः (for the prior half). T1 G3. 5 लोकः; G1. 4 M1 तथा (for लोकाः). — (L. 2) G5 भूयः संजज्ञिरे तस्मात्.]

12 B2 D2. 8–10 T G3. 4. 5 om. 12 (not noticed in Cs'). — a) D1 सर्वैः; Ca. s as in text. D5 G2 एतत्; Ca. s एव (as in text). K1. 4 D1 Ca. d. s विद्याः; G1. 5 M विद्वन् (for विद्यात्). — b) K1. 4 D5 G1 तं तु; D5 तत्तु; D1 तत्र; G2 ततो; M (M1 sup. lin. as in text) तत्वं; Ca. d तं वा (for तत्तद्).

13 D7 om. 13. M (except M1) transp. 13 and 14. — a) D1 M5 Cs गिरति; Ca. d. s' as in text. — d) K1. 4 B (except B4) D1. 2 Ca सूर्यं (B2 अपो) गिरति तत्परं (B2. 3 D1. 2 चंद्रमाः). — After 13, T1 ins. 298* (cf. v.l. 11).

14 14ab = (var.) Atharvaveda 11. 4. 20ab. — G4 om. 14. M (except M1) transp. 13 and 14. — a) D1 एकपादो नोच्चरति. — b) B2 D2–4 T G (G4 om.) M2 सलिलार्थं (T2 G3. 5 °र्थे) स उ(G1. 3. 5 समु)च्चरन्; D1 सलिलं हंसवच्चरन्. — c) D3. 4 न (for तं). G5 सिंचेत् (for तं चेत्). K4 B (except B2) D3. 5 G5 M1 (sup. lin. as in text) Cn संततं; Cd सततं; Ca. s as in text. Dn D6. 7 M1 (sup. lin. as in text) ऊर्ध्वाय; G1 अयन्तं; G2 Cs' उत्क्षिप्येत्; G3 उत्पन्नं; M2–5 ऋत्विजां; Ca. d. s ऋत्विजं (as in text). D5 D2 तं चेत्सततमृत्युजन्म (D2 om. न्म). — d) K4 चामृतं; T1 M1 (sup. lin. as in text). 2 Cap अमृतं; Cd. s नामृतं; Ca. s' नामृतं (as in text). K1. 4 D1. 2 Cd. s चरेत्; B2 Ca भजेत्; M1 (sup. lin. as in text). 2 कुतः; Cs' भवेत् (as in text). Cap न मृत्युरमृतं भजेत्. — Dn D5 D8–10 T G2. 3. 5 M1 ins.

C. 5. 1763 B. 5. 45. 14 K. 5. 45. 14 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४
एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५
यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य
पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
हितो मनीषी मनसाभिपश्येद्
ये तं श्रयेयुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७
गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि
स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।
तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा
यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ।

---

after 14 (T2, after 16):

300* अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d. s. Cf. stanza 24.] Thereafter Dn reads 20–21 for the first time, while Cs reads 18 followed by 20–21. — D8 on the other hand ins. after 300*:

301* नात्मानमात्मस्थमवैति मूढः
संसारकूपे परिवर्तते यः ।
स्वकर्मवात्मरूपं विषयांश्च भुङ्क्ते
स वै जनो गर्दभ एव साक्षात् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

15 K1 om. 15–16; D8 G4 om. 15. D8 *repeats* 15 after 23. — a) B8 Dn D8 (second time) D9–10 T1 G3.5 M1 Cs' -रूपो; D7 देवं; G2 -भूतो; Ca. d. s देवो (as in text). D5 D9–10 T1 G2.3.5 M1 Cs' महानात्मा; D7 महात्मानं; T2 G1 M2–5 महात्मासौ; Ca. d. s महात्मा स (as in text). — b) M (except M1) पावकः; all comm. as in text. T1 M2–5 गिरः; M1 (*inf. lin.* as in text) गिरेत्; all comm. गिरन् (as in text). — c) K4 Dn1(second time as in text).n3 (both times) D10 T2 Cs पुरुषो; Ca. s' as in text. — d) B3.4 Dn2 Dn1(both times).n3 (second time) D5 M1(*sup. lin.* as in text).5 Cn अर्थो; Ca. d. s. s' आत्मा (as in text). D1 T1 क्षिप्यते; D7 भिद्यते; G3 रिष्यति; all comm. रिष्यते (as in text).

16 K1 om. 16 (cf. v.l. 15). — b) B1.3 M1 संहृत्य; D5.9 T G2.3 M2–5 Cs' आहृत्य; G1.4 संस्मृत्य; G5 संप्राप्य; Ca. d. s संतत्य (as in text). — c) K4 स मध्ये; D1 मध्यमैः (for मध्यमे). Dn1 मध्ये मध्यस्य आग°; D7 मध्यमे च सदाग°; D5.9 T G M1 Cs' नांतं गच्छेत्कारणस्य; M2–5 असमध्यमध्यं नो गच्छेत्; Ca मध्ये मध्ये स आग°; Cn. s as in text. Cd cites मध्ये आगच्छेत्. — d) D5.9 T1 G2.3.5 M1 Cs' यद्यपि; T2 G1.4 अपि वा; M2–5 अपि च; Ca. s अपि चेत् (as in text). — Ca ends the Sanatsujāta here!! — G2 om. 16cd. — After 16, T2 ins. 300*.

17 For sequence in D5 D9–10 T G Cs', cf. v.l. 3. — a) K1.4 D1 Cd. s न सादृश्ये; D9–10 S Cs' अदर्शने (for न दर्शने). — b) D9–10 S Cs' शुद्धमति(T2 G3 °सु)द्ध° (for सुविशुद्ध°). — c) D9–10 T G M2–5 Cs' हीनः; M1 धीरः; Cd. s हितः (as in text). K1 मनसाभिपश्यन्; K4 B Dn D5 D9–7 °सा न तप्यते; D1 °सोपि तप्यते; D2 °सोभितप्यते; Cs' as in text. Cs cites तप्यति. — d) B Dn D7 ये प्रव्रजेयुः; D5 Cs ये त्वे(Dn1 om. त्वे)नं श्रयेयुः; D1.9–10 T G3.5 Cs' य एनं (D3 T2 °वं) विदुः; D3.4 ये तं भजेयुः; D3.6 ये ते प्रव्रजेयुः; G1.4.5 M1 य एतद्विदुः; M2.3 ये (M3 ए°) तज्जयेयुः; M3–4 एतं जयेयुः (for ये तं श्रयेयुः). — G2 om. 17cd.

18 For sequence in D5 D9–10 T G Cs', cf. v.l. 3. — a) M1 (*sup. lin.* as in text).2–5 सर्पेषु; Cd. s. s' as in text. D5.9 T2.3 (before corr.) G (except G3) Cs' गह्वरेषु; Cd. s as in text. — b) K1.4 D1 क्षि(K1 श)शिक्षया; D5 D3.8.9 T1 G (except G3) Cs' स्वयं नीत्वा; Cd स्वशिक्षयात् (*sic*); Cs. dp स्वशिक्षया (as in text). G3 योगेन (for वृत्तेन). D5 D3.9–10 T1 G1.3.5 Cs' मर्त्यान्; Cd. s as in text. — c) D5 D3.9 T G M2 Cs' ते वि(T G2 तेपि; G1 येपि; G3 तेन; M1 ते च)प्रमुह्यंति; M1 (*inf. lin.* as in text).2–5 ते न प्रपश्यंति; Cd as in text. M5 प्र (for वि-). — d) K1.4 D1.2 Cd यथाध्वा- (D1.2 Cd °ध्व)नः; D5 D9–10 G3 Cs' तैर्दंशभोगाः; T1.3

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८
सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।
सत्यानृते सत्यसमानबन्धने
सतश्च योनिरसतश्चैक एव ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९
न साधुना नोत असाधुना वा
समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
समानमेतदमृतस्य विद्या-
देवंयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २०
नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति
नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।
मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत
प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१
एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २२
यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके । C. 5. 1765 B. 5. 45. 26 K. 5. 46. 26

(before corr.) G2-4 तैर्देत्ता वै; M1 (*inf. lin.* as in text). 2-4 यथाख्यानं; C3 as in text. K4 D7 Cd.s मोहयते; G3.5 मोहयंतो. D8 D5-10 G1 Cs' भयाय (D8 °यस्य); C3 असयाय. — M2.5 om. 18^ef. — After 18, G1.4 ins. 299*, and D5-10 T1 G2.3 read 21 (with v.l.).

19 G3 om. 19. D8 repeats 19 (cf. v.l. 23). Cs' reads 19 after 15. — ^a) K1 नाहं सदासैः सत्कृतः स्यन्न मृत्युर् (Triṣṭubh, here and in the next three !); K4 नाहं सदा सत्कृतः स्याच्च वाक्य; B1.3 Dn Dn1 (second time as in text).3 D1-7 M1 (*sup. lin.* as in text) Cd.s नाहं सदा सत्कृतः स्यां न (D8 D5.6 स्याच्च) मृत्युर्; B2-4 नाहं सदा किमु तत्सत्कृतः स्यां; Cs' तस्मात्सदा सत्कृतः स्यात्. — ^b) K1 न वा सदसैरमृतत्वं कुतः स्यात् (Triṣṭubh, here and in the next five); K4 मृत्युरप्यमृतः कुतः स्यात्; B1.3 Dn D3.4 M1 (*sup. lin.* as in text) C3 न चामृत्युरमृतं मे (D3.4 om. मे) कुतः स्यात्; B2.4 Dn1 (second time as in text).3 D2.5.6 न मृत्युरप्यस्या (B4 om. स्या; D5 °स्य)मृतं कुतः स्यात्; B3 न मृत्युरस्याप्यमृतं मे कुतः स्यात्; D1.7 न संवादमप्यमृतं कुतः स्यात्; Cd.s' as in text. — ^c) B2.4 Dn D1.2.5.6 समानबंधे; D8 (first time as in text) D5-10 T1 G2 Cs' समान(Dn2 D5.6 T1 Cs' °तु)बंधिनी; Cd.s as in text. G5 सत्यानृते तस्य च मानबंधने. — ^d) D2.3 T1 G2.3 M1 (*sup. lin.* as in text).3-5 Cd.s' एकम्; C3 एकः (as in text). D7 चैव योनिः (for चैक एव). — D7 om. 19^ef.

20 Dn reads 20-21 (for the first time) after 300*, and again here (that is, after 19). — ^a) M2-5 वापि (for नोत). Dn (first time) D8 D5-10 T G M1 Cs' असाधु(G4 °धु)ना वापि ससाधु(G4 °धु)ना वा. — ^b) Dn (first time) D8 D5-10 T G2.3.5 Cs' इतरस्य (for विद्यात्). — ^d) Dn (first time) D5-10 T1 G2.3.5 Cs' ह्यु(D8 G2.3 Cs' यु)क्तात्र मध्व(G3 °धु) ह (D8 एव्)तं समापुः (D8 अवेयुः; D5.6 G1 समापुः).

21 Dn reads 20-21 (for the first time) after 300*, and again here; D5-10 T1 G2.3 Cs' read 21 after 18. G5 om. 21. — ^a) Dn (first time) S (G5 om.) Cs' उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति (M1.3-5 व्याप्य यांति; M2 प्राप्नुवंति); Cd.s as in text. — ^b) B2.3.4 D8 नानाहितं; Dn (first time) T G (G5 om.) M1 Cs' सदाहुतं; M2-5 नास्याहुतं (for नानधीतं). Dn (first time) Cs' चाहुतं; D7 चाग्निहोत्रं; C3 चाप्यहुतं (for नाहुतं). D7 च राजन्; C3 अग्नि° (as in text). — ^c) Dn (first time) T1 G2.3 M Cs' मा ते; T1 मौनेन; G1.4 तनो; Cd.s मनो (as in text). K4 B2.4 Dn1 (first time).n2 (both times) D2.5-10 S Cs' ब्राह्मी. Cd cites मनो ब्राह्मीं. — ^d) K4 B Dn (second time) D8 D5-7 प्रज्ञां चास्मै; T2 प्रज्ञा धीरा; G1.4 प्रज्ञातारं; Cd.s प्रज्ञानमस्य (as in text). Dn2 (first time) D8-10 T1 G2.3 Cs' स्यात्; M अस्या (for अस्य). T2 G1 नित्यधीरं (T2 °धैर्यं); Cd.s.s' नाम धीरा (as in text). — After 21, M1 ins. 299*.

22 K4 om. 22^a-23^b. — For sequence in D8 D5.10 Cs' cf. v.l. 3. — ^a) K1 य एवं; D5-10 T G Cs' इमं यः; M य इमं; Cd.s एवं यः (as in text). — ^d) D5-10 (by transp.) स किं; D1 किमु; T1 न किं; T2 M4 किं न. Cn cites शोचति. — After 22, G5 ins. the refrain (योगिनस्तं etc.).

23 =(var.) Gītā (Vulgate) 2. 46. — G3 om. 23; K4 om. 23^ab (cf. v.l. 22). — ^a) K4 G1.4 Cd transp. सर्वेषु and वेदेषु. M भूते° (for सर्वे°). D1.5-10 T G3 Cs' भूते°; D5.7 देवे°; M सर्वे° (for वेदे°). — ^d) Dn D5.6 आत्मानमनुजानतः; D8 T2 G1 Cs' °णस्य विशेषतः;

C. 5. 1735 B. 5. 45. 26 K. 5. 46 26 एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ २३

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा
न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च
स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २४

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २५

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहम् ॥ २६

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
वेदप्रोक्तोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ २७

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागृमि ।
पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्तं सनत्सुजातपर्व ॥

Cd. 3 as in text. — *After* 23, D5 *repeats* 15 and 19.

24 24ab = (var.) Kaṭha Up. 6. 17ab; Śvet. Up. 3. 13ab. — D6 om. 24. — a) D5 D8 S (except T1 M3) अंतरात्मा; Cd. 3 महात्मा (as in text). — b) B Dn D3–6. 10 M3 (*sup. lin.* as in text) C3 हृदि संनि(B3 °प्र)विष्टः; Cd. 3′ हृदये निविष्टः (as in text). — c) Hypermetric! K1 अजेश्वरः; D3 अंतश्चरः; D1 अनश्वरः; D8 अजः (for rectifying metre!); G3 चराचरः; G5 अचंचलः; Cd. 3′ अजश्चरः (as in text). C3 cites नित्यचरः. K1 अजस्रम्; D3 दिवारात्रिम्; D3. 4 नित्यम् (for rectifying metre!); C3 दिवारात्रं (as in text). B तं (for च). D8 D1. 2. 8 T1 G2. 3 M2–5 om. च. T2 G1. 3. 4 M1 इमं हि मत्वा च दिवा च रात्रं (M1 °त्रौ); M3 सर्वस्य चात्मान-चित्यरूपं. — d) D5 D8 M2–5 om. स. K1 य एनं मत्वा; K4 हृदा मत्वा; D1. 3 तं मन्वानः; T1 तमाहुः; T2 G1. 3. 4 M1 अतंद्रितः; M3 तं विदित्वा (for स तं मत्वा). Cd *cites* मत्वा, C3 तं मत्वा. K1 D5 M4 (*inf. lin.* as in text). 3 Cd प्रपन्नः; C3. 3′ as in text. — After 24, D5 G5 read the refrain (योगिनस्तं etc.) On the other hand, after 24, D5 G3 *repeat*, and D8 D3–10 G3. 3 C3′ read, 11. Thereafter D11 *repeats* 4!

25 D4 om. 25–27. — a) K4 B Dn D1–3. 5–7 M3 (*sup. lin.* as in text) स्मृतो; C3′ अस्मि वो (as in text). — b) K4 ह्यहं; T1 अप्यहं; G3 त्वहं (for अस्म्यहं). C3′ cites जमि. — c) D5 D8. 9 T G1. 3. 5 अस्य; G3. 4 M (except M3) C3′ अस्मि (for अपि).

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 25). — d) D5 D8. 3 S C3′ च; D1. 2. 8 (after corr.) वा (for वो). K4 D3 (after corr.). 5. 7 हि; B1. 3. 4. 5 D3 (before corr.) अपि; D1. 3 अस्मि; C3′ अपि (as in text). B3 Dn1 Cn वयं; Dn2 D8 ह्ययं (for ऽप्यहं).

27 D4 om. 27 (cf. v.l. 25). — b) K1 B3 D1. 3 T2 देवः प्रोक्तो; B4 Dn D8 D9–10 T1 G3. 3 C3′ ओतप्रोतो (for वेद°). Cd. 3 cites देवः. D5 M3–5 अजरोप्रतिष्ठः (D5 °निष्ठः). — After 27, N (except D4. 3) T1 G3 *repeat* 24cd with v.l. [(Prior half.) K1 अजेश्वरो; D1 अजो; D6 अनश्वरो (for अजश्वरो). — (Posterior half.) K1 D6 मां विज्ञात्वा; K4 D1. 3 संविज्ञाय (D1 °त्वा); D8 ज्ञात्वा तु मां; D3 विज्ञात्वा वै; T1 विज्ञानात्मा वै; G3 विज्ञाय वै (for मां विज्ञाय). K1 D2. 7. 9 प्रपन्नः; D8 D10 T1 न मन्तः (for प्रसन्नः).]

28 a) K1 D5 G1. 4 सुमहान्; C3. 3′ सुमनाः (as in text). — b) K4 B Dn D1–7. 9 M4 (*sup. lin.* as in text) Cd. 3 जाग्रति; D8 D8. 10 T G M1 (*inf. lin.* as in text) C3′ अवस्थितः (for जागृमि). — c) M (except M1) आत्मानं; Cd. 3. 3′ पितरं (as in text). B4 D (except D5 D8. 10) M (except M1) °भूतेषु; C3. 3′ °भूतानां (as in text). — After 28, K4 ins.:

302* चिपं शुक्लस्य सहामात्यैर्विनाशं प्राप्नुहि ध्रुवम् ।
राजन्केन विना नाभ्यां स्फीतं कृष्णाजिनं वरम् ।

[This is said to be a cryptic stanza, with *double entendre*. A tortuous attempt at explanation will be found at the end of the Udyogaparvan of the Chitrashala ed. (Poona 1931), which may be consulted by the curious.]

Colophon. K2. 3. 5 missing. — *Sub-parvan*: K1 D5 G1. 3 M स(K1 सा)नत्सुजात; K4 B D8 D3–6. 8. 10 T2 G5 सनत्सुजातीय; Dn सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रं; D1. 7 G1. 4 प्रजागर and सनत्सुजात; to these K1. 4 B Dn D8 D1. 3–7. 8. 10 T1 G1. 3 M add समाप्त. — *Adhy. name*: D8 ज्ञानोपदेशं (followed by समाप्तं); G1. 4 आत्मज्ञा(G4

४६

वैशंपायन उवाच ।
एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।
सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षया ॥ २
शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितम् ।
धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ३
सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।
चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां परमवारिणा ॥ ४
रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५
भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ६
विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ७
दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः ॥ ८
कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।
विविशुस्तां सभां राजन्सुराः शक्रसदो यथा ॥ ९
आविशद्भिस्तदा राजञ्शूरैः परिघबाहुभिः ।
शुशुभे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ १० C. 5. 1601 B. 5. 47. 11 K. 5. 47. 10

आत्मविद्या)नाधिकारः; M1.2 आत्मज्ञानाधिकारकथनं; M1 (*inf. lin.*).3-5 आत्मज्ञानस्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 D5 45; D8 42; D6 T2 G3.5 46; T1 G1.2.4 M 47 (M2.3.5 48). — *S'loka no.:* Dn 31; D5 28; D8 30; G3 38.

46

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Before the ref., G3 ins.:

303* नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानन्दाय विष्णवे ।
निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे विश्वहेतवे ।

K5 om. 1–3 (cf. v.l. 5. 43. 9). — ᶜ) D5 सर्वं (for सार्धं). — ᵈ) K4 B3 व्यतीता च (for व्यतीयाय).

2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ᵃ) T2 रात्र्यां तु (for रजन्यां). — ᵇ) K1 एव हि; D1.5 एव हि; S पार्थिवाः (for एव ते). — ᶜ) T1 G1.4.5 प्रविविशुर् (for आवि°). B3 सर्वे (for हृष्टाः). — ᵈ) D5 सूतपुत्रदिद°. Ca.d cite सूतस्य.

3 K5 om. 3 (cf. v.l. 1). — ᵇ) B3.4 Dn D5 D2–4.6.10 M3 वाचो (for वचो). Dn D5 D5–4.8.10 °संहिताः; D2 °संयुतं; M3–5 °संश्रितं (for °संहितम्). — ᵈ) K1 D6 विविशुस्तां (for ययू राज-). S (except G3 M1) राजन्सभां.

4 K5 resumes! — ᵃ) M3–5 शुभा° (for सुधा°). — ᵇ) K5 °जितभूषितां; B1.2.4.5 Dn D5 D2.8.10 °जिर-भूषणां; B3 D1.3.4.7.9 G3 °जिनभूषितां; D2.5 °जिनभूषणां; Cn as in text. — ᶜ) K1 D7.8 °प्रभाभां; B3 °प्रभाभां; G3 °प्रभासु (for °प्रभां सु°). — ᵈ) K4.5 B D (except D7.8) चंदन° (for परम°).

5 ᵃ) K1 D5 G3 M कीर्णां (for स्तीर्णां). — ᵇ) K1 D5 वारवैर्; Dn1 स्फाटिकैर्; T1 G M तारवैर् (G3 स्फाटिकैर्) (for दारवैर्). — ᵈ) B1.2.5 स्वास्तीर्णां; M3 सास्तीर्णैः.

6 K5 om. 6ᵃᵇᶜ; G3 (hapl.) om. 6ᵃ–7ᵇ. — ᵈ) D3 S (except T2; G3 om.) °दत्तोथ; D10 °दत्तिश्च (for °दत्तश्च).

7 G3 om. 7ᵃᵇ (cf. v.l. 6). — ᶜ) D2 वीराः (for शूराः). — ᵈ) K4 D1 पुरुषर्षभ; K5 भरतर्षभाः. — ᵉᶠ) D5 प्रविवेश (for विविशुस्तां). B3 transp. सभां and शुभां. G1.2.5 तं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां सहिताः शुभां.

8 D5 D10 om. 8ᵃᵇ. — ᶜ) B3.4 D6 दुःसहो दुर्मुखः (by transp.). T2 G1.2 दुष्प्रहः (G1 °भः) (for दुःसहः). — ᵈ) T2 च; G3 अयं (for अथ). D1 चित्रो पत्ते (for विविंशतिः). — After 8, D10 ins.:

304* दुःशासनः सौबलश्च शकुनिः शल्यकोसलौ ।,

while S ins.:

305* एते चान्ये च बहवः पार्थिवा भरतर्षभ ।

9 ᶜ) D1 ते (for तां). — ᵈ) D2.4 S देवाः (for सुराः). Dn1 °सभां (for °सदो).

10 ᵃ) K1 D2.3 प्रविशद्भिः. K3 D5 G3 om. (hapl.) from राजन् up to सभा (in ᶜ). K4 यथा; Dn1 D2–4 T2 तथा; T1 G M सभां (for तदा). G3 राज्ञः (for राजन्).

C. 5. 1601 B. 5. 47. 11 K. 5. 47. 11 ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशोभनाः ।
आसनानि महार्हाणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ ११
आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ १२
अयं स रथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति ।
दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥ १३
उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४

संजय उवाच ।

प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ।
यथावयः कुरून्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५
अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।
यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६
यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
अब्रुवं पाण्डवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

— [b]) D_5 परिवबाहवः. — [c]) K_4 D_1 वैश्यु; T_2 रम्या (for राजसु).

11 [a]) D_5 transp. ते and प्रविश्य. — [b]) B D (except $D_{2-4.7.8}$) सर्वे महौजसः; $Ca.d$ समितिशोभनाः (as in text). — [c]) K_3 B D (except $D_{1-4.9}$) $M_{1.2}$ विचित्राणि (for महा°).

12 [a]) S (except $G_{2.3}$) द्वाःस्था निवेदयामासुः. — [d]) K_1 राज्ञे सूतम्; Ca सूतपुत्रम् (as in text). D_5 अव° (for उप°).

13 [a]) T G (except G_3) सारथिर् (for स रथ). — [b]) K_3 D_7 योऽगच्छत्; D_8 य आसीत् (for योऽयासीत्). — [c]) D_7 द्रुतो; G_3 सूतो (for दूतो). D_1 वः (for नः). K_1 $D_{3.8}$ तूर्णमभ्येति; K_3 $D_{1.7}$ योऽद्यवशाधान्; $D_{2.3.8}$ तूर्णं आयातः; T G_3 M तूर्णमुपयाति; $G_{1.2.4.5}$ तूर्णमायाति. D_{10} दूतस्ते संजयस्तूर्णं. — [d]) G_3 साधुवाहितः. K_3 $D_{1.7}$ M सैंधवान्साधुवाहि(K_3 D_7 °ह)नः. — After 13, D_{10} *repeats* 5. 32. 4–5 [v.l.: वाचवन्ताग्नि: (for संजयोऽयं in 4[a]); प्रतीहारं धृतराष्ट्रोऽन्वयोचत् (for 5[a]); स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि रुद्धः (for 5[d])], followed by वैशं°.

14 [a]) $K_{1.2}$ B_4 D_{n1} $D_{6.7.9.10}$ M_2 Cn उपेयाय; B_3 उपागच्छत्; D_1 उपाययौ; G (except G_3) उपधावत्. K_1 $B_{1.4.5}$ D_{n2} $D_{2-4.10}$ T_2 G_3 M_2 स तु (by transp.); K_4 तु वै; B_3 सदः. — [d]) K_4 $D_{1.2}$ भूमि° (for मही°).

15 [b]) B (except B_5) Dn $D_{2-6.10}$ तं; S मां (G_3 मा) (for तद्). K_3 विजानीथ. G_3 पार्थिवाः (for कौरवाः). — [cd]) S सर्वान्कुरून्पांडवेयो वृ(T_1 अ)भ्यभाषत धर्मवित् (T_2 °राट्).

16 [a]) Hypermetric! D_5 अभिवादयति; S °यते. S om. च (to avoid the hypermetric!). — [c]) S पुनश्चाभ्यवदत् पार्थः ($M_{1.2.4}$ प्रीतः).

17 [a]) K_1 D_8 तथाहं; $D_{2.6}$ यथा हि; M_2 यथाहं. — [b]) S इहागतः (for इतो गतः). — [cd]) D_{n2} D_8 पांडवं (for पाण्डवान्). K_4 सत्तमाः; $D_{2-4.7}$ कौरवाः (for पार्थिवाः). S अब्रु(M °ब्र)वं वचनं (T_1 $G_{1.4}$ तदब्रुवं वचो) युष्कं नात्र किंचन हापितं. — After 17, S ins.:

306* अब्रूतां तात धर्मेण वासुदेवधनंजयौ ।

[=(var.) 5. 58. 1[ab]. T_2 तत्र (for तात).]

Colophon missing in $K_{2.3}$. — *Sub-parvan:* K_1 B Dn D_5 D_{8-9} संजययान; D_3 यानसंधि; D_{10} T_1 $G_{1.2.4}$ M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D_2 सभाप्रवेशः; G_2 वासुदेववचनं; M संदेशकथनारंभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 T_2 G_3 47; D_8 46; D_9 43; D_7 T_1 G_{1-4} M 48 ($M_{2.3.5}$ 49). — *S'loka no.:* K_3 13; Dn 17; D_8 16.

47

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 [a]) G_3 M त्वा (for त्वां). — [b]) S यद् (for किम्). G_3 अर्जुनो योत्स्यमानः (for वाक्यमदीनसत्त्वः). — [c]) T_1 जनार्दनः (for धनंजयः). — [d]) K_1 D_1 जीवितमिच्छन्; K_4 साधयिता (for जीवितुमिच्छन्). — S reads adhy. 58 after 1 ($M_{2.3}$, after 5. 47. 19), followed by the *repetition* of 1!

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये
  किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।
धनंजयस्तात युधां प्रणेता
  दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १

संजय उवाच ।

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु
  यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा
  धनंजयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २
अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान
  उपह्वरे वासुदेवस्य धीरः ।
अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी
  मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३
ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय
  समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।
यथा समग्रं वचनं मयोक्तं
  सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४
यथा नूनं देवराजस्य देवाः
  शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
तथाशृण्वन्पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
  किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ५
इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो
  गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।
न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
  युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ता-
  दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ ६
येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
  तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
  धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।
युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव
  योऽपध्यानान्निर्दहेद्गां दिवं च ॥ ७ C. 5. 1817 B. 5. 48. 9 K. 5. 48. 9

---

2 b) B3 युध्य° (for योत्स्य°). K3 om. 2c–3a.

3 K3 om. 3a (cf. v.l. 2). — a) K1 D5 D7 Ca. d अनुत्रस्तो; B3. 4 अनुव्रतो; D2 S अवित्रस्तो; D3. 8 असंत्रस्तो; D10 विख्यातशो (for अन्वत्रस्तो). Dn1 D3. 4 बाहुवीर्येण; Cd. s as in text. Dn1 D3. 4 विद्वान्; D1 सवान; D2 इधार; S विजानन्; Ca. n. s विदानः (as in text). — b) S तस्य (for वासु-). K4. 5 B (except B4) Dn1 D1. 3–8 वीरः (for धीरः). — c) K4 अथावदन् (for अवोचन्). M मा (for मां). — d) K3 G3. 4 ब्रूयाद् (for ब्रूया). — After 3, K4 B D (D5 marg. sec. m.) ins.:

307* संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै
    दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ।
  यो योद्धुमाशंसति मां सदैव
    मन्दप्रज्ञः कालपक्वोऽतिमूढः ।

4 a) Dn1 D1 राजन् (for राजानः). D1 पार्थिवायो°; D3. 5. 6–8 पांडवान्यो°; S (except G3) पांडवैर्यो°; Ca. d पाण्डवायो° (as in text). — c) G3 अथो समग्रं (for यथा समग्रं). K1 D5 S (except T1) यथोक्तं (for मयो°). — d) G3 सामात्यमाशु (for सहामात्यं). K4 B D (except D1. 2. 5) G3 (inf. lin.) नृपं तत्; G2 नरेंद्रं (for नृपं तम्).

5 a) S चिरं (T1 परं) (for नूनं). M3 देवस्य (for °राजस्य). — c) G1. 4. 5 तथा ह्यशृण्वन्. D7 (by transp.) सृंजयाः पांडवाश्च. — d) K1 किरीटिनो. K1 D9 समस्ताः; B4 समग्रां (for समर्थाम्). S किरीटिना वाक्यमुक्तं समर्थं (T2 °र्थाः; G3 °र्थां).

6 b) D2 आयतपद्मनेत्रः; T1 G1. 4. 5 लोहितजोपमाक्षः; T2 अरुणपद्मनेत्रः (for लोहितपद्मनेत्रः). — e) D2 आस्ते; G1. 4 अस्त्येव (for अस्ति). — f) D5 Cd अनिविष्टं; C3 अनिर्विष्टं; Ca अनिर्विष्टं (as in text).

7 b) D1. 2. 4 यमाभ्यां; Ca. d. s अश्विभ्यां (as in text). — After 7ab, D2 ins.:

308* तथा पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चापि राजन् ।

— c) Some N MSS. सैनेयेन. — d) K1. 5 D2 वा (for

C. 5. 1818
B. 5. 48. 10
K. 5. 48. 10

तैश्चेद्युद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो
निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।
मा तत्कार्षीः पाण्डवार्थाय हेतो-
रुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ ८

यां तां वने दुःखशय्यामुवास
प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
आशिष्यते दुःखतरामनर्था-
मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ९

ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन
क्रोधेनाथो धर्मगुप्त्या धनेन ।
अन्यायवृत्तः कुरुपाण्डवेया-
नध्यातिष्ठद्धार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १०

मायोपधः प्रणिधानार्जवाभ्यां
तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या बलेन ।
सत्यं ब्रुवन्प्रीतियुक्त्यानृतेन
तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ ११

यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा
क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुघोरम् ।
अवस्रष्टा कुरुपूद्वृत्तचेता-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १२

च). — ^{f}) For 7^f, D_1 reads 308*. D_5 om. 7^f. K_1 D_5 योपध्यातो; S योपध्यानात् (T_2 G_2 यो वध्यमानात्). Ca. d cite अपध्यानात्.

8 ^{a}) D_{10} एतैर् (for तैश्चेद्). K_2 B_4 D (except $D_{1-4.7.9}$) योद्धुं (for युद्धं). — ^{b}) $K_{1.4}$ D_{n1} $D_{4.5.9}$ T_2 G_2 निवृत्तो; Cn निर्वृत्तो (as in text). — After 8^{ab}, D_5 ins.:

309* नूनं क्लेशाश्चिर्यदिहेद्धाण्डिवं च,

which is followed by a *repetition* of 8^{ab}. — ^{c}) K_1 D_5 मानं न कार्षीः; G_2 मैतत्कार्षीः; G_3 मा तद्ब्रवीहि; G_5 मा वः कार्षीः; C_s मा तत्कार्यं (for मा तत्कार्षीः). N (except $D_{1.5}$; $K_{3.5}$ missing) पांडवस्यार्थहेतोः; T_2 पांडवार्थस्य हेतोः. C_s cites पाण्डवस्य हेतोः, Ca. d हेतोः (= दैवात्). — ^{d}) K_1 D_5 ऋते हि; B_2 D_{n2} $D_{1.5}$ उपैति; G (except G_3) ब्रवै(G_3 °वे)हि; M_1 उ(*inf. lin.* अ)पेहि (for उपैहि). D_5 अपेतयुद्धे (for उपैहि युद्धं).

9 K_2 om. 9^{ab} up to पाण्डवो. — ^{a}) K_1 D_1 यांता; $D_{6.8}$ T_1 यातां (for यां तां). K_1 D_5 उपास्त; B D_{n1} $D_{2.4.6-8.10}$ अवात्सीत् (B_2 उपासीत्); D_{n2} D_5 D_6 अवासीत्; $D_{1.3}$ उपास्ते (for उवास). — ^{b}) K_2 D_7 ब्रह्मचारी; D_5 धर्मकारी (for धर्मचारी). — After 9^{ab}, D_5 ins.:

310* तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या धनेन ।

After the above, the sequence in D_5 is: 10^{cd}, 11^{abc}, 9^{cd}, 10^{ab} and 11^d (of which 9^{cd} and 10^{ab} are bracketed). — ^{c}) K_1 आशेष्यते; K_4 अवाप्स्यते; K_5 B D_n D_5 $D_{2-6.8-10}$ M_2 आ(D_5 प्रा)प्नोतु तां; D_1 अवापतेत्; T G M_1 आश्लिष्यते (for आशिष्यते). M_1 दुःखशय्याम् (for °तराम्). K_1 अनर्थ्यांम्; B_2 असह्याम्; D_1 $M_{1.2.4}$ अनर्थ्यांम्; D_5 अनर्हाम् (for अनर्थाम्). — ^{d}) K_1 अनंत-; K_5 D_7 शून्यां; T_2 अन्यां; C_s अंत्य- (for अन्त्यां).

10 For sequence of D_5, cf. v.l. 9. — ^{a}) K_5 $B_{2.4}$ $D_{1.2}$ क्रिया- (for ह्रिया). S आर्जवेन (for ज्ञानेन). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ $D_{1.2.7.9}$ क्रोधेनार्थौ (K_5 °र्थौ); B D_n D_5 $D_{2-6.8.10}$ शौर्येणाथो ($D_{6.8}$ °थौ); S क्रो(G_3 $M_{1.3-5}$ अक्रो)धेन वै (for क्रोधेनाथो). $K_{1.4.5}$ D_5 $D_{2-4.7.9}$ T_2 बलेन; T_1 G_{1-4} फलेन (for धनेन); cf. v.l. 11. D_9 reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{c}) K_2 B D (except $D_{2.4.9}$) अन्यायवृत्तिः. K_4 त्वय (for कुरु-). S न्या(G_3 न न्या)यवृत्त(T_2 °युक्ता)न्कुरुषु (G_2 °रु) पांडवेयान्. — ^{d}) K_1 $D_{2.8.10}$ Ca अध्यतिष्ठद्; D_1 अवा°; G_2 अध्यातिष्ठेद्; Cd अध्यातिष्ठद् (as in text). S परासुः (for दुरात्मा).

11 For sequence of D_5, cf. v.l. 9. — ^{a}) K_1 मायोपध-; K_5 D_1 T_1 Ca. d. s मायोपधा; T_2 $G_{1.2}$ M मायोपधं; G_4 मायोपायं (for मायोपधः). $K_{4.5}$ $B_{1.2.4}$ D_n D_{2-8} G_3 प्रणिपातार्जवाभ्यां; G_4 प्रणीयार्जवाभ्यां. — ^{b}) S (except T_2) फलेन; Ca. d. s बलेन (as in text); cf. v.l. 10. — D_9 reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{c}) M (except M_1) वदन् (for ब्रुवन्). K_1 D_5 प्रीतियुक्तो; K_4 $D_{1.7}$ Cd प्रतियुक्तो; K_5 B D_n D_5 $D_{2-6.8.10}$ प्रतिपन्नो; T_2 धृयुक्तो (sic); $G_{1.2.4}$ प्रतियुक्त्या (for प्रीतियुक्त्या). K_1 $D_{1.9}$ नृशंसः; K_4 D_1 Cd बलेन; K_5 B D_n D_5 $D_{2-6.8.10}$ नृपो न (B_2 नृणां यः); G_2 व्रतेन; M अनृते(M_1 °ते also)षि (for अनृतेन). — ^{d}) K_1 तितिक्षाणः (for °क्षमाणः).

12 ^{a}) $K_{1.5}$ D_{n2} D_{2-10} शंसि(D_5 °सि)तात्मा; Ca. d as in text. — ^{b}) K_5 तं; D_{n2} युक्तं; D_5 दृप्तं; D_{2-6} आर्तं; T $G_{1.2.4}$ M मोक्ता; G_3 मुक्त्वा; G_5 मोहात्; Ca. d. s यत्तं

कृष्णवर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो
यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ।
एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां
युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽनुवीक्ष्य ॥ १३

यदा द्रष्टा भीमसेनं रणस्थं
गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।
दुर्मर्षणं पाण्डवं भीमवेगं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १४

महासिंहो गाव इव प्रविश्य
गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।
यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १५

महाभये वीतभयः कृतास्त्रः
समागमे शत्रुबलावमर्दी ।
सकृद्रथेन प्रतियाद्रथौघा-
न्पदातिसंघान्गदयाभिनिघ्नन् ॥ १६

सैन्याननेकांस्तरसा विमृद्न-
न्यदा क्षेप्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् । C. 5. 1829 B. 5. 48. 21 K. 5. 48. 21

(as in text). K1 D8 °गाणं; K3 D7 S °पूगं (T2 °पूगं) (for °पूगान्). — c) T1 सदा हृष्टः; T2 यथा हृष्टः; G1.2 सदा हृष्टः; G3 यथाहृष्टः; G4 सदा हृष्टः; G5 सदा सृष्टः; M यदा हृष्टः; Ca. d. s अवसृष्टा (as in text). K1 उद्भूतचेतनः; D9 उद्भूतवेगः; S उद्भू(G3 °द्भू)तचेताः; Cs उद्भूतचेताः (as in text). Ca cites उद्भूतं, Cd उद्भूतं. — d) D1 धार्तराष्ट्रान् (for °राष्ट्रो). D1 अतप्स्यत्; D2.6.9 नुतप्स्यत्; Ca. s अन्वतप्स्यत् (as in text). Here and below, wherever this refrain occurs, S has धार्तराष्ट्रानतप्स्यत् (a few MSS. °ष्ट्रानतप्स्येत्), only G3 (almost uniformly) धार्तराष्ट्रानवाप्य (for धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्).

13 a) S (except T2 G3) ज्वलनः; Ca. d ज्वलितः (as in text). K1 Dn D2.9 ससृद्धो; Ca. d. n समिद्धः (as in text). K4 D10 कृष्णवर्त्मा ज्वलमानः (D10 प्रज्वलितः) समिद्धो. — b) D2.4 दहेत्कक्षमग्निर्निदाघकाले. — c) D1.2.4 T1 G1.4.5 दग्ध्वा; T2 देहे; Ca दग्ध्वा (as in text). — d) D10 reads 13d after 311*. K4 °दीप्तो नु विद्धि; B Dn D8 D5-6.8 °दीप्तोन्ववेक्ष्य; D1 °दीप्तोनुविक्ष्य; D10 °संदीपिताक्षः; T1 G1.4 °दीप्तोभिवीक्ष्य; G3 °दीप्तानुदीक्ष्यः; G2 °दीप्तो निरीक्ष्य (for °दीप्तोऽनुवीक्ष्य).

14 T2 om. 14. — a) K4.6 B D (except D8) दृष° (for द्रष्ट°). — c) K4 B D (except D2.4.7.9.10) T1 Ca. d अमर्षणं (for दुर्म°). G2.5 °सेनं (for °वेगं). — After 14c, D10 ins.:

311* अपि गुप्तमिन्द्रकल्पैर्नृपालैः,

which is followed by 13d. — d) D2 (before corr.). 3.4.8 गदायुद्धं (for तदा युद्धं). For S cf. v.l. 13. D1 as in S; D3 °नुतप्स्यत्. — After 14, N (K2.3 missing) ins.:

312* सेनाग्रगं दंशितं भीमसेनं
स्वालक्षणं वीरहणं परेषाम् ।
घ्नन्तं चमूमन्तकसंनिकाशं
तदा स्मर्ता वचनस्यातिमानी ।
यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागा-
न्निपातितान्गिरिकूटप्रकाशान् ।
कुम्भैरिवासृग्वमतो भिन्नकुम्भा-
न्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

[(L. 1) K1 भीमवेगं. — (L. 2) K1 Dn1 D8 D1.3.10 Ca. d स्वालक्षण्यं; K4 सालक्षणं; K6 अलक्ष्यसे; B3 D2-4 सुलक्षणं; D9 स्वरक्षणं; Cs स्वालक्षणं; Cn स्वालक्षणं (as above). — (L. 3) K1 D9 विध्यान्तमुदारं; K6 D3 द्विषच्चमूम् (for घ्नन्तं चमूम्). D5-6.8 °वेगं (for °काशं). — (L. 4) K4 D8 अभि°; Ca. d अति° (as above). D1 वचनं सोभिमानी. — (L. 7) Dn2 D3.4 अंभो यथा (for कुंभैरिव). K1.6 D1.3.9 कुंभान्यथा भिन्नकुंभान्वमंतः. Ca. d. s cite भिन्नकुंभान्वमतः. — (L. 8) K1 D8 °राष्ट्रोनुतप्स्य(D8 °प्स्ये)त्; D1 °राष्ट्रानतप्स्यत्.]

15 D3.4 M (except M1) om. (hapl.) 15; T2 reads 15ab in marg. — a) K1.4 Dn2 D1.3.9 G2 गा इव सं(Dn2 D8 G2 om. सं)प्रविश्य; K6 नागमिव प्रविश्य; T1 G1.3 गा इव च (G3 च इव) प्र°; G5 गज इव संप्र°; G4 गोसमूहं प्र°. Ca. d. s cite गावः. — b) K1.4.6 D1 T1 G धार्तराष्ट्रान्; T2 कौरवाजान्; M1 कौरवेयान् (for भीमरूपो). — d) For S cf. v.l. 12 (G4 भीमसेनोभिवीक्ष्य). D1 °राष्ट्रो न त°; D3 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

16 G3 (hapl.) om. 16-17. — a) Dn1 सदा भये; D7 महाहवे; S (G3 om.) महाबलो (for महाभये). — b) B3 शत्रुगणाव°; D1 शत्रुसंघाव°; D2 शत्रुबलाभ्य°; T2 G1 धार्तराष्ट्राव° (T2 शत्रुबलाव° also, as in text). — c) K4 प्रतियोत्स्यन्; K6 B D (except D1.3) अप्रतिमान् (for प्रतियाद्). — d) K4 D2-4 S (G3 om.) विनिघ्नन्; D1 विमृद्नन्; Cs अभिघातयन् (for अभिनिघ्नन्).

C. 5. 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

छिन्दन्वनं परशुनेव शूर-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १७
तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं
ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रः समीक्ष्य ।
पक्वं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं
परासिक्तं विपुलं स्वं बलौघम् ॥ १८
हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं
पराङ्मुखं प्रायशोऽधृष्टयोधम् ।
शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १९

उपासङ्गादुद्धरन्दक्षिणेन
*परःशतान्नकुलश्चित्रयोधी ।
यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २०
सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु
दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।
आशीविषः क्रुद्ध इव श्वसन्भृशं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २१
त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय
समादिष्टा धर्मराजेन वीराः ।

---

17 G5 om. 17 (cf. v.l. 16). — a) K1 D9 शैक्येना-नेकान्; K4 B Dn D5 D8–6. 10 शैक्येन नागान्; K5 शक्यान-नेकान्; D1 शैन्येन कायान्; D2 सैवेनिकायान्; D3 m. 7 शैक्येन कायान्; D8 शौक्येण नागाः; T2 सैन्यान्यनेकानि (for सैन्यानानेकान्). Ca. d. s cite शैक्येन. T2 अभितो (for तरसा). K5 विमर्दयन्; B D2. 6. 8. 10 Cn विगृह्णन्; D8. 4 अवगृह्णन्; D7 M1–8. 5 प्रसह्णन्; T G1. 2. 4 विनिघ्नन्; M4 अवमृह्णन्; Cnp विमृह्णन् (as in text). — b) B (except B2) D10 छेत्ता; T2 छिंसो (for छेत्ता). — c) S (G5 om.) छिन्नं (for छिन्दन्). K1 D9 अवसृष्टं; B2 D1 वीरः; D8 T2 G1 M सृष्टं; D10 अतिशूरः; T1 शुष्टं; G2. 5 घृष्टं; G4 अवशुष्टं (for शूरः). — d) For S cf. v.l. 12. D8 °राष्ट्रान्वतप्स्यत्; D1 as in S; D2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्येत्.

18 K4 om. 18; K5 (hapl.) om. 18–19. — a) G2 ज्वलितेन; C5 ज्वलनेन (as in text). — b) T2 G2. 5 यथा (for यथा). B (except B2) धार्तराष्ट्राः; Dn1 D5 D8. 4–8. 10 °ष्ट्रान्; D1 °ष्ट्रं. T G4 M समीक्षेत्. — c) T सर्वं (for पक्वं). — d) D8 C8 °सक्तं; M (except M1) °षिक्तं; Ca. d °सिक्तं (as in text).

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 18). — a) D2 विकलं वै; D8. 4 विपुलं; D7 विह्वलं वै (for विमुखं). D7 तृषार्तं (for भयार्तं). — b) D2 S नष्टयोधं (T2 °धैर्यं; G1 M2–5 °धीधं); Ca. d धृष्टयोधं; C8 as in text. — c) D1 S अस्त्रार्चिषा; D8. 4 अस्त्राग्निना (for शस्त्रा°). T2 °सेनजः; M (except M2) °सेनाग्नि (for °सेनेन). — d) For S cf. v.l. 12. T1 G1 युद्धं तदा (by transp.). D1 as in S; D2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्येत्. — After 19, M2 reads 22ab (for the first time), *repeating* it in its proper place; M2. 5 on the other hand read adhy. 58 (om. some stanzas) after 19.

20 D7. 8 om. (hapl.) 20. — a) K1 उपासंगानंतरं; K4 Dn D8. 4 °संगैनाचरन्; K5 B4 D10 Cn °संगानाचरेद्; B1–3. 5 D5 D8. 6 C8 °संगानाचरन् (B1. 3. 5 °द्); D1 °संगानाद्धरन्; D8. 9 °संगाद्दाहरन्; G5 °संगाम्दुर्धरं; G4 M2 °संगाद्धुर्धरं (M2 °रन्) (for °सङ्गादुद्धरन्). Cn cites उपासंगान्. K4 दक्षिणेषु; Ca. s as in text. — b) K1 D9 पारं गंता; K4 B1–3. 5 Dn D5 D1–4 M1 परंशतान्; K5 परसेनां; B4 D8. 6. 10 Cn वरांगानां; T सरं शरं; G1 वरं शरं; G2 M2–5 परं शतं; G3 परान्शरान्; G4 परं शरं; G5 परः शतं (for *परःशतान्). G3 क्षिप्रयोधी. — c) B2 D2–4 G3. 4 M1 (*inf. lin.* as in text) यथा. B1. 3. 4. 5 G1. 2 रथ्याग्र्यो; Dn1 D5–6 °ग्र्यान् (for °ग्र्यो). D1 नकुलः; T1 G3. 4 रथिनां (for रथिनः). K1 प्रजेता; B2 T G2–4 प्रणेता; D8 Ca. d प्रचेता; M1 प्रचिन्वन् (*inf. lin.* प्रचेता); C8 प्रचेता (as in text). — d) For S cf. v.l. 12. D1 as in S; D2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्येत्.

21 a) B2 दुःखान्वितो (for सुखोचितो). — b) K1 सुदीर्घ- (for दीर्घं). D1 अशीत; Cd आशेत; Ca. s अशेत (as in text). — c) K4. 5 B D (except D2–4. 7) अङ्ग(B2 आव)मन्विषं; T1 G3 आचरेयाः (G3 °रेयत्); G1 M1 (*inf. lin.*) आचरेयदा; G2. 4 आचरेन्मुर्वं; M5 स्वनैः; M2 आस्वनेन (for श्वसन्भृशं). — d) For S cf. v.l. 12. K5 °राष्ट्रान्वतप्स्यत्; D1 as in S.

22 T1 G1 read 22–23 after 28; T2 G3. 4 M1, after 29; G5, after 27! — a) T1 G1. 3. 5 पांडवा° (for पार्थिवा°). — b) K1 D9 समानीता; M2 °दिष्टान्; M3. 5 °विष्टा (for °दिष्टा). K4. 5 (*inf. lin.*) B D (except D1. 7. 8) सूत; T2 योधाः; G2 शूराः; M2 धीमान्; M3–5

रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तो
दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २२
शिशून्कृतास्त्रानशिशुप्रकाशा-
न्यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।
त्यक्त्वा प्राणान्केकयानाद्रवन्त-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २३
यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं
सुवर्णतारं रथमाततायी ।
दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः
शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ॥ २४
महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं
विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।
सर्वां दिशं संपतन्तं समीक्ष्य
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २५
ह्रीनिषेधो निपुणः सत्यवादी
महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।
गान्धारिमार्छंस्तुमुले क्षिप्रकारी
क्षेप्ता जनान्सहदेवस्तरस्वी ॥ २६
यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेषू-
ञ्शूरान्कृतास्त्रान्रथयुद्धकोविदान् ।
आशीविषान्घोरविषानिवायत-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २७
यदाभिमन्युः परवीरघाती
शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् । C. 5. 1840 B. 5. 48. 26 K. 5. 48. 32

धीराः (for वीराः). — ^{c}) K_4 रथैः शुद्धैः; $D_{1.2}$ रथैश्चित्रैः; S रथैरथैः (G_1 रथैः सुतान्; G_6 यदा रथैः). D_{n2} D_8 सैन्यमध्ये द्रवंतो; D_1 G_2 °द्रवते; G_1 सम्यगभिद्°; G_3 °द्रवंति. — ^{d}) K_2 असंतं; D_1 तदा (for पश्चात्). D_8 तप्स्यति; G_2 तप्यते. T_1 $G_{1.3}$ मंदबुद्धिः (for धार्तराष्ट्रः).

23 For sequence of T $G_{1.3.4.5}$ M_1, cf. v.l. 22. — ^{a}) T_2 शूरान्कृतास्त्रान्. G_3 शिशुप्रकाशानशिशुप्रकाशान्. — ^{b}) K_1 D_9 T_2 पंच वीरान्. — ^{c}) K_1 $D_{1.2.3}$ T_2 G_2 त्यक्तप्राणान्. $K_{1.3}$ $D_{1.2.3}$ कैकयान्; K_4 B D_n D_8 $D_{2.5-7.10}$ कौरवान् (for केकयान्). D_4 कौरवाणां द्रवंतः; G_3 केकयान्प्राद्रवंतः. C_s cites आद्रवंतः. — ^{d}) For S cf. v.l. 12. D_1 as in S; D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

24 G_3 (hapl.) om. 24–27. — ^{a}) K_2 गतोत्साहम्; D_2 कृतोद्वाहम्. D_1 यदा कुबेरावाहमकूजनार्थं; T $G_{1.3}$ M_1 यदा ($G_{1.3}$ °था) शक्रो दानवानां जघा(T_2 वधा)र्थं; G_4 यदा वीरोद्वाहविकूजनार्थं; G_2 यथा शक्रो दानवनाशनार्थं; M_{2-5} यदा वरोद्वाहविकूजनाक्षं. $C_{a.d}$ cite गतोद्वाहं and अकूजनाक्षं (as in text). C_s गतोद्वाहः अकूजनाक्षः. — ^{b}) S उत्तमाश्वैः (M_{2-5} °श्वं); $C_{n.d}$ आततायी (as in text). G_4 सुयुक्तमश्वैः शबलैर्हयोत्तमैः. — ^{c}) D_n क्षांतैर्युक्तं; $D_{1.2}$ क्षांत्या युक्तः (for दान्तैर्युक्तं). $C_{a.d}$ cite क्षांतैः; $C_{n.s.ap}$ दांतैः (as in text). — ^{d}) K_1 $D_{2.3.9}$ G_3 क्षेप्स्यति; D_2 छेत्स्यति; G_4 क्षिप्यते (for क्षेप्स्यते).

25 G_3 om. 25 (cf. v.l. 24). T $G_{1.4.5}$ M_1 transp. 25 and 26. — ^{a}) D_{10} M_1 °रणे; T G (G_3 om.) °हवे (for °भये). K_1 $D_{2.3}$ संप्रवृद्धे. — ^{b}) D_{n2} D_8 विवर्तमाने; T_2 निर्वर्तमानं; $G_{2.4}$ M (except M_2) निवर्तमानं; $C_{a.d.s}$ as in text. M (except M_1) समये (for °रे). — ^{c}) K_1 $D_{2.3}$ M_{2-5} $C_{d.s}$ पूर्वां दिशं; K_3 $B_{3.4}$ D_n D_8 $D_{2.4.7.10}$ T G (G_3 om.) M_1 सर्वा दिशः. C_a cites पूर्वां. K_4 $D_{2.3}$ संतपंतं. — ^{d}) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

26 G_3 om. 26 (cf. v.l. 24). T $G_{1.4.5}$ M_1 transp. 25 and 26. — ^{a}) K_4 B D (except D_{n2} $D_{1.2.3}$) C_{ap} °निषेवो; $C_{a.d}$ °निषेधो (as in text). M_1 सत्यवेदी (for सत्यवादी). — ^{b}) D_7 $M_{2.3}$ सत्य°; M_4 सत्त्व° (for सर्व°). — ^{c}) K_1 D_3 D_8 C_s गांधारम्. $K_{1.4}$ D_n D_8 $D_{2-4.8}$ अच्छेन्; T_2 आरात्; G_3 $M_{3.4}$ आच्छेत्; all comm. आच्छंन् (as in text). D_1 गांधारिगर्भे; D_8 गांधाराद्यैः (for गान्धारिमार्छन्). A few MSS. तुमले. — ^{d}) B_2 राजन्; D_2 शूरान्; D_8 जनः; T_2 राज्ञां; $C_{a.d}$ जनान् (as in text). S (G_3 om.) सपत्नान् (for तरस्वी).

27 G_3 om. 27 (cf. v.l. 24). G_1 reads 27 after 32; G_5, after 28. — ^{a}) T दृढ°; $G_{1.4}$ M_{3-5} अद्य; G_2 घृत°; M_2 ऋजु° (for रथ°). — ^{c}) D_8 क्रोध° (for घोर°). T_2 इह (for इव). K_1 आयतान्; D_8 आपतन्; S (except M_2; G_3 om.) आगतान्; $C_{a.d.s}$ आयतः (as in text). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. K_2 °राष्ट्रानतप्स्यत्; D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 27, G_5 reads 22–23.

28 D_{10} $G_{1.3}$ transp. 28 and 29. — ^{a}) T_2 °हंता $G_{2.3}$ °हारी (for °घाती). — ^{b}) T_2 प्रवर्षन्; G_2 अतिवर्षन् (for अभिव°). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 28, T_1 G_1 read 22–23, while G_5 reads 27.

C. 5. 1840
B. 5. 48. 22
K. 5. 48. 22

विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २८
यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं
द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तम् ।
सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २९
प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो
विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३०
वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ
पृथक्चमूभ्यामभिवर्तमानौ ।
यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३१
यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्व-
ञ्शिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।
क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३२
यदा विराटः परवीरघाती
मर्मान्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ।
मत्स्यैः सार्धमनृशंसरूपै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३३
ज्येष्ठं मात्स्यानामनृशंसरूपं
विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३४
रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
शिखण्डिना सत्तमे शंतनूजे ।
न जातु नः शत्रवो धारयेयु-
रसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ ३५

29 K_3 (hapl.) om. 29. D_{10} $G_{3.5}$ transp. 28 and 29; Dn_2 D_2 transp. 29 and 30. — b) K_4 B (except B_2) Dn D_2 D_7 उत्पतंतं; D_8 आतपंतं; T_2 प्रसंतं (for आपतन्तम्). — d) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रो-ज्जुतप्स्येत्. — After 29, T_2 $G_{2.4}$ M_1 read 27–28.

30 K_1 reads 30 in marg. more K_4 (hapl.) om. 30–31; G_2 (hapl.) om. 30. Dn_2 D_2 transp. 29 and 30. — a) $K_{1.5}$ $D_{2.10}$ °तमा; T_2 G_2 °रथा (for °तरा). — b) T G_1 $M_{2.4.5}$ सर्व-; G_{3-5} $M_{1.3}$ सर्प- (for सिंह-). In Malayālam, प and व are difficult to distinguish. — c) S (G_2 om.) °राष्ट्रस्य सैन्यं (G_2 सैन्यान्). — d) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोज्जुतप्स्येत्.

31 K_4 om. 31 (cf. v.l. 30). G_2 transp. 31 and 32. — b) D_1 चमुभ्याम् (for चमूभ्याम्). D_1 अनि°; D_2 G_4 परि°; $D_{3.4}$ अति° (for अभि°). — c) K_1 D_2 $D_{5.6.8}$ G_3 द्रष्टारो; $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.3.4.5}$ M द्रष्टा (for द्रष्टारौ). K_1 $B_{2.4}$ D_2 $D_{5.6.8}$ °राष्ट्राः ससैन्याः ($B_{2.4}$ $D_{5.6}$ °न्यान्); $D_{1.3}$ °राष्ट्रः ससैन्ये (D_3 °न्यैः); T_1 G M °राष्ट्रस्य सैन्यं (G_2 सैन्याः) (for °राष्ट्रान्ससैन्यान्). T_2 यदा प्रसंतौ कुरुराजसैन्यं. — d) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोज्जुतप्स्येत्.

32 G_2 (hapl.) om. 32–33. G_2 transp. 31 and 32. — a) D_2 प्रछिंदन्; T_1 $G_{1.4}$ विचिन्वन् (for प्रचिन्वन्). — d) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोज्जुतप्स्येत्. — After 32, G_1 reads 27.

33 G_2 om. 33 (cf. v.l. 32). D_3 (hapl.) om. 33. — a) K_1 D_5 G_4 °हंता (for °घाती). — b) K_4 Dn_1 D_{5-7} मर्मांतरे; K_3 (*inf. lin.*) D_5 मर्वंतरे; B Dn_2 Cn ममचरे; D_1 रणांतरे; $D_{3.4}$ सहोत्तरः (see below); D_{10} महारणे; S (G_2 om.) कर्मांतरे (for मर्मान्तरे). ‖ Cn: सहोत्तर इति आधुनिकाः पठन्ति । ‖ K_4 प्रविष्टं; $D_{7.8}$ T_2 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ प्रविष्टः; T_1 G_5 M_3 प्रवेष्टः (for प्रवेष्टा). — c) Catalectic! K_1 $D_{1.2.9}$ T_1 G_1 M_1 मत्स्यैश्च; $G_{3.4}$ मात्स्यैश्च; $M_{3.4}$ मात्स्यैः (for मत्स्यैः). K_1 $D_{5.9}$ सुनृशंसरूपैः. — d) For S cf. v.l. 12.

34 a) $K_{1.5}$ D_2 मत्स्यं; K_4 B Dn D_2 $D_{5.6.8.10}$ मात्स्यं; D_1 च मात्स्यं; $D_{3.4}$ मत्स्यस्य; T_2 $G_{3.5}$ $M_{1.2.4}$ मत्स्यानाम् (for मात्स्यानाम्). T_1 G_1 यदा श्रेष्ठं मात्स्यम् (for ज्येष्ठं मात्स्यानाम्). $K_{1.5}$ B Dn D_2 $D_{2-4.7-10}$ अनृशंसार्यरूपं; $D_{5.6}$ अनृशंसमार्यरूपं (for अनृशंसरूपं). — b) D_2 $G_{2.3}$ रथिनां (for °नं). — c) K_1 $D_{5.6}$ यदा द्रष्टारो; G_3 यद्दृष्ट्वा (for यदा द्रष्टा). D_2 S दंसितं पांडवार्थे (G_2 पांडवा दंसितार्थे); $D_{3.4}$ दंशितं पांडवार्थं. — d) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोज्जुतप्स्येत्.

35 S transp. 35 and 36. — a) D_7 प्रबर्हे (for प्रवीरे). S ह(T_2 G_2 ग)ते तु तस्मिन्पुरुषप्रवीरे. — b) $K_{3.4.5}$ B Dn D_2 $D_{5-7.8}$ स(D_7 शु)त्तमे शांतनूजे; D_1

यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्व-
न्भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।
दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३६

यदा द्रष्टा सृञ्जयानामनीके
धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।
अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमा-
न्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ३७

यदा स सेनापतिरप्रमेयः
पराभवन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३८

ह्रीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी
स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रबर्हः ।
न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेर-
न्येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ ३९

ब्रूयाच्च मा प्रवृणीष्वेति लोके
युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
शिनेर्नप्तारं प्रवृणीम सात्यकिं
महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४०

यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः
शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।
प्रच्छादयिष्यञ्शरजालेन योधां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४१ C. 5. 1834 B. 5. 48. 45 K. 5. 48. 46

शांतनुजे महात्मनि; D2.4 शांतनोर्नै तनूजे; S सत्तमे कौरवाणां (for सत्तमे शांतनूजे). — c) B3 धार्य°; T1 G1-3.5 M धर्य°; G4 प्रहर्ष° (for धार°). — d) D5 पुरः सर्वे; G2 निःसंशयं; G3 न संशयं; G4.5 M (except M3) न संशयः (for असंशयं).

36 S transp. 35 and 36. — a) T1 G2.4 रथिनं (for °नः). G1.3 प्रवीरान् (for प्रचिन्वन्). — b) D2 अनुयातो; D3.4(m as in text) अभिजातो (for अभियाता). G4 मवरोधी; Ca.d वरूथी (as in text). G1.3 भीष्मस्य हंता परवीरापहारी. — c) K1 D2.9 T1 G2.5 अश्वैर् (for हयैर्). D1.3 एव सृजन्; D3 अवमर्दन्; T1 G1.3 अभिसृजन्. D7 T1 G3 रथौघं. — d) For S cf. v.l. 12. M अथो (for तदा). D3 °राष्ट्रोऽनुतप्स्यात्.

37 a) K3 Dn1 D3 D2-4 G3 संजयानाम्. — b) D3 व्यादधंतं; D6 S वर्तमानं (for रोचमानम्). — c) D5 M2-5 शस्त्रं; C3 अस्त्रं (as in text). D8 ह्यस्मै; G3 तस्मै; C3 यस्मै (as in text). D3.4 दिव्यम्; S (except G3) घोरम् (for गुह्यम्). — d) S तप्स्य(G4 °प्य)ते.

38 D3 transp. 38 and 39. — b) K4.5 B Dn D3 D9-8.10 पराभृजन्; D1 M2 परावपन्; G3 परांस्तपन्; G3 परापतन्; M1(inf. lin.).3-5 पराभ्यपत् (for पराभवन्). — c) K1 D1 G3 रथे (for रणे). T3 m अभियाती; G3 अभिहंता; M3-5 अप(M4 inf. lin. अभि)याता. — d) For S cf. v.l. 12. D1 as in S; D3 °राष्ट्रोऽनुतप्स्यात्.

39 D3 transp. 38 and 39. — a) K1 D7 transp. मनीषी and मनस्वी. T1 G1.3 कृतास्त्रः (for मनस्वी). — b) K4 D3.8.9 G1 om. स. G3 यो (for स). Dn1 D3 मामकानां; C3 सोमकानां (as in text). — c) D1 M2 om. तं. T1 G M1.3-5 नः (G1 वः) (for तं). K1 D6 सहेयुः. — d) K4 क्षेषां; G2.4 एषां (for येषां). — After 39, D3 ins. 313*, omitting lines 3-4.

40 a) K1 D2 ब्रूयाच्च मा (D1 तं); K4 Dn D3 D9-6.8.10 Ca.3 इदं च ब्रूया; K3 B D7 G3 ब्रूयाश्चै(K3 G3 °चै)मं (D7 °चं) (for ब्रूयाच्च मा). Cd cites इदं च ब्रूयात्. D2.9 T G (except G3) मां (for मा). K4.5 Dn D3 D1.8-8.10 Ca.d.3 मा (D3 मां) (for प्र-). — b) K1 D9 T1 G (except G2.3) रणस्थं (for रथ°). — c) T1 G M हृ(G4 वृ)णुयां सात्यकिं वै (G2.5 वा; G3 च); T3 सात्यकिं काकवर्णं; C3 प्रवृणीमः सात्यकिं. Cd.3 cite प्रवृणीम. — d) D3 °भयं; T1 °भयं (for °बलं). — B Dn D3 D8-2.10(marg.) ins. after 40: D3 (om. lines 3-4), after 39:

313* महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी
युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी ।
शिनेर्नप्ता तालमात्रायुधोऽयं
महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ।

41 K4 D3 om. 41. — a) D3 प्रवरो (for अधिपो). — D4 om. 41b-42a. — b) K3 अतिवर्षन्; T3 G1-4 अभिवर्षन्; G3 M अभिवर्षेत् (for प्रवर्षन्). — c) K1 प्रच्छादयंस्तान्; T3 उत्सादयिष्यन्; G3 संछादयिष्यन्. G1.3 M2.4 °जालेन यौधान्; G3 °जालेन योन्तस्; G2 °जालै-र्नैरौघान्. B Dn D3 D8.5-7.10 प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधमुख्यान्. — d) For S cf. v.l. 12. D1.3 °राष्ट्रोऽनु(D1 °ष्ट्रो न)तप्स्ये(D3 °प्स्या)त्.

G. 5. 1585
B. 5. 48. 47
K. 5. 48. 47

यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।
सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः
संवेपन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाग्नेः ॥ ४२
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा
भिन्द्याद्गिरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो
दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥ ४३
चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य
अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान् ।
यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं
सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४४
हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भि-
र्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्वै सुयोधन-
स्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४५
यदा रथं हेममणिप्रकाशं
श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
द्रष्टा रणे संयतं केशवेन
तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४६
यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं
महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
विधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ४७
तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र-
स्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारं
प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ४८
बलाहकादुच्चरन्तीव विद्यु-
त्सहस्रघ्नी द्विषतां संगमेषु ।

42 K5 D8 (cf. v.l. 41) om. 42^{a}. — ^{a}) M न कुरुते (for कुरुते). — $42^{b}=43^{a}$. — ^{c}) Dn °सिंहस्य वै; G4 सिंहस्यैव. — ^{d}) K4.5 D (except D8 D1) C8 संवेष्टंते. K1.2 D7-10 अस्माद्(K1.2 D8 °त्र)णाग्रे; S तद्वयेन.

43 $43^{a}=42^{b}$. — K5 om. from 43^{b} up to 54^{a}. — ^{b}) D8 G2 गिरिं. D2 संहरत्. S चापि (for सर्व-). — ^{c}) D8 शास्त्रे; M3-5 अस्त्रैः (for अस्त्रे). B8 क्षीप्रहस्तो; D1.2 S चित्र(G2 शास्त्र)योधी (for क्षिप्रहस्तो). — ^{d}) K1 D8 S अवभाति; D3 आविभाति.

44 K5 om. 44 (cf. v.l. 43). — ^{a}) K4 Dn D2.6.8.10 Cnp श्लक्ष्णः; Ca.d.n.8 सूक्ष्मः (as in text). G2 M1.2 यावदस्य (for यादवस्य)! — ^{b}) K1(m as in text) आक्षेयाणां; Dn1 D8 अस्त्रैर्योगः; D1.2 शास्त्रे योगः; T1 G1.2.3 अस्त्रे योगे; Cn अस्त्रयोगः; C8 अस्त्रे योगः (as in text). Ca.d cite योगः. S योभूत्; Ca.d.8 भूयान् (as in text). — ^{c}) D7.8 G4 तथाविधं; C8 as in text. — ^{d}) D1.2 अस्युपेतः; G4 तैस्तैरिति; C8 as in text.

45 K5 om. 45 (cf. v.l. 43). — ^{a}) D7 G2 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). K4 B Dn D8 D2-5.8.10 धार्तराष्ट्रः; D1 वा दुरात्मा; T2 वै सुयोधी (for वै सुयोधनः). — ^{d})=46^{d}. D2.4 अकृतात्मा (for अकृतात्मा). G1.2 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानवप्स्यत्.

46 K5 (cf. v.l. 43) D8 om. 46. — ^{a}) K4 D2.4.8 T2 G2.3 M3-5 यथा (for यदा). G2 रथस्थं. D1.2.7 T2 मणिहेम° (by transp.); T1 G1.2 मेघसम°; G3-4 M मणिमेघ°. — ^{b}) D2 कपि° (for वानर°). G4 आर्यं (for उग्रम्). — ^{c}) G2 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). D7 रथे; T1 रणे (for रणे). T1 संयुगं; T2 G4 संगतं (G4 °ते); G1-2.3 M1.2.4 संयुतं (for संयतं). K4 B Dn D8 D2-5.10 दृष्ट्वा ममाग्यास्थितं केशवेन. — $46^{d}=45^{d}$.

47 K5 om. 47 (cf. v.l. 43). — ^{a}) D8 T1 G1.2.3 °निर्घोष° (for °निष्पेष°). — ^{b}) K1 D8 °निर्घोष° (for °निष्पेष°). — ^{c}) T G M1 महाहवे (for °रणे). G2 यो (for मया). — ^{d}) K4 D1-5.8 गांडीवशब्दं; B2.4 Dn D8 D7.10 स गांडिवस्य (for गाण्डीवस्य). K1 S (except M3-5) श्रोष्यते.

48 K5 om. 48 (cf. v.l. 43). — ^{a}) T G (except G2) यदा (for तदा). — ^{b}) K4 D2-5 S (except M2.4.5) तदा; Ca.d तप्ता (as in text). D1 संतप्स्यते (for तप्ता युद्धे). — ^{c}) T G1-3 M2 द्रष्टा (for दृष्ट्वा). K4 B (except B2) Dn D8 D2-5.10 बाणवर्षा(D8 °भर्षा)धकारे; D2 °वृतांधकारं; G2 °वर्षांधकारैः. — ^{d}) K1 D8 प्रसज्यंतं; Dn1 D1 प्रभज्यंते; S (except G4) प्रभज्यमानं (for प्रभज्यन्तं).

49 K5 om. 49 (cf. v.l. 43). — ^{a}) K1 D9 G2 उच्चर(G2 °रं)तीव विद्युन्; K4 B Dn D8 D2-5.10 उच्च(Dn1

अस्थिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४९

यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्बाणसंघा-
न्गाण्डीवमुक्तान्पततः शिताग्रान् ।
नागान्हयान्वर्मिणश्चाददानां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५०

यदा मन्दः परबाणान्विमुक्ता-
न्ममेषुभिर्ह्रियमाणान्प्रतीपम् ।
तिर्यग्विद्धांश्छिद्यमानान्क्षुरप्रै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५१

यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता
द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।
प्रच्छेत्तार उत्तमाङ्गानि यूनां
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५२

यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो
महागजेभ्योऽश्वगतांश्च योधान् ।
शरैर्हतान्पातितांश्चैव रङ्गे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५३

पदातिसंघान्रथसंघान्समन्ता-
द्व्यात्ताननः काल इवाततेषुः । C. 5. 1868 B. 5. 48. 60 K. 5. 48. 60

°ब्र)रजः सुभीमान्; T_1 G_3 उच्चरंती च विद्युत्. — After 49^a, K_4 B D (except $D_{1.2.9}$) ins.:

314^* विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान्,

and om. 49^d. — ^{b}) K_1 D_9 सुशीघ्रगान्; K_4 B Dn D_3 $D_{2-8.10}$ सहस्रशान्; T_1 उत्साहज्ञो; T_2 उत्साहज्ञान्; $G_{1.2.5}$ उत्साहज्ञी; G_3 M_{2-5} उत्साहाग्निर्; G_4 सा शिंजिनी; $M_{1.2}$ गांडीवाग्निर् (for सहस्रघ्नी). K_4 Dn_1 द्विषतः (for °र्ता). K_1 D_9 मामकेषून्; K_4 B Dn D_3 $D_{1-8.10}$ संगरेषु (for संगमेषु). — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ नर्मभिदो. K_1 $D_{1.2.9}$ द्रढ° स्वरान्; K_4 B Dn D_3 D_{2-8} सुपुंखान्; D_{10} बहून्स्वरान्; T_2 वमेच्छरान्; G_3 परांश्छरान्; M_2 न मत्परान्; M_{3-5} नमच्छरान् (for वमेच्छरान्). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. K_4 B Dn D_3 $D_{2-8.10}$, which ins. 314^* after 49^a, om. 49^d. D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

50 K_3 om. 50 (cf. v.l. 43). — ^{a}) G_3 रज° (for ज्या°). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.9}$) G_3 आपततः (for पततः). — ^{c}) K_4 $B_{2.3}$ Dn D_3 $D_{2-8.10}$ हयान्गजान्; D_3 $B_{1.3.4}$ गजान्हयान् (for नागान्हयान्). S रथिनः (for वर्मिणः). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. G_2 om. 50^d. D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

51 K_3 om. 51 (cf. v.l. 43); $D_{3.4}$ om. 51–52. — ^{a}) D_2 द्रष्टा (for मन्दः), and परं (for पर-). — ^{b}) S मदेषुभिः (for ममेषुभिः). K_4 B $D_{5.6.8}$ क्रिय°; Dn_2 D_7 $G_{2.4}$ M_3 ह्रीय° (for ह्रिय°). — ^{c}) K_1 तिर्यक् द्विधा; K_4 B Dn_2 $D_{2-8.10}$ तिर्यग्विध्यत् (K_4 °ध्यन्); Dn_1 तिर्यग्विध्य; D_3 $D_{2.9}$ G_4 तिर्यग्विधा; D_1 T_2 $G_{2.3.5}$ M (except M_1) तिर्यग्विधान् (for तिर्यग्विद्धान्). Dn_1 $M_{3.4}$ क्षिप्र°; T_1 भिद्य° (for छिद्य°). K_1 $D_{7.9}$ क्षुरार्धैः; K_4 B Dn D_3 $D_{1.2.3.6.8.10}$ पृषत्कैः; G_2 क्षुरैश्च; G_4 M क्षुरैश्च (for क्षुरप्रैः). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

52 K_3 $D_{3.4}$ om. 52 (cf. v.l. 43, 51). K_1 transp. 52 and 53. — ^{a}) K_1 गांडिवविप्रमुक्ताः; D_3 मद्भुजविप्रकीर्णाः; $D_{5.8}$ °विप्रमुक्ताः; D_9 गांडिव°. S om. मद्-. — ^{b}) $D_{1.2}$ महागमा°; G_3 महीधरा° (for महीरुहा°). — ^{c}) K_4 B Dn_2 D_3 $D_{2-7.9.10}$ $C_{a.d.n}$ प्रचेतारः; G_3 प्रासोत्तराः (for प्रच्छेत्तारः). K_1 D_9 स्रोत्तमांगानि; T G M_1 चोत्त°; M_{2-5} स्रोत्त° (for उत्तमा°). K_1 D_9 तूर्णं (for यूनां). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. D_2 धार्तराष्ट्रोनुतप्स्यात्.

53 K_3 om. 53 (cf. v.l. 43). K_1 transp. 52 and 53 (cf. v.l. 52). — ^{a}) D_2 पततः स्यंदनेन; S एतराष्ट्रस्य पुत्रो. — D_8 om. 53^{bcd} and line 1 of 315^*. — ^{b}) D_9 महागजस्थाश्वगतान्. T $G_{1.3-5}$ च हतान्; G_2 M च हतान् (M_2 om. च) (for अश्वगतान्). $B_{1.3.4.5}$ Dn $D_{4.8}$ सुयोधनान्; B_2 D_3 सुयोधान्; $D_{5.6}$ S स्वयो(*or* °यौ)धान् (G_3 °सूधान्) (for च योधान्). — ^{c}) $K_{1.4}$ $D_{1.2.3.5.8}$ T_1 G (except G_3) पतितान् (for पातितान्). K_4 चापि; S एव (for चैव). M_2 संघे (for रङ्गे). — ^{d}) For S cf. v.l. 12. D_2 धार्तराष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 53, $K_{1.4}$ B D (except D_9; $D_{3.5}$ marg. *sec. m.*; D_8 om. line 1) ins.:

315^* असंप्राप्तानस्त्रपथं परस्य
यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।
अकुर्वतः कर्म युद्धे समन्ता-
त्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

54 K_3 om. 54^a (cf. v.l. 43). — ^{a}) K_1 D_9 यदाश्व° (for पदाति°). K_4 $D_{3.4}$ अ($D_{3.4}$ र)थ सैन्यसंघान् (for रथसंघान्समन्तात्). D_2 यदा रथान्गजसंघान्समंतात्; S यदा(T_2 $G_{2.4}$ °दा)भिसार्यैव च (T_2 °सार्यैव तु) सैन्यसंघान्.

C. 5. 1888
B. 5. 48. 60
K. 5. 48. 60

प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः
शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५४
सर्वा दिशः संपतता रथेन
रजोध्वस्तं गाण्डिवेनापकृत्तम् ।
यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं
तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५५
कांदिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं
दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं
पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ५६
आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च
विकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ।
प्रजापतेः कर्म यथार्थनिष्ठितं
तदा दृष्ट्वा तप्स्यते मन्दबुद्धिः ॥ ५७
यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं
दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।
तूणावक्षय्यौ देवदत्तं च मां च
द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतान् ॥ ५८
उद्वर्तयन्दस्युसंघान्समेता-
न्प्रवर्तयन्युगमन्यद्युगान्ते ।
यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयां-
स्तदा तप्ता धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ५९
सहभ्राता सहपुत्रः ससैन्यो
भ्रष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।

— b) D7 आयतेषु; T1 G4 M1 आगतेषु; T2 G1-3.5 आहवेषु; M3.4 अंतरेषु; M5 अंतकेषु; Ca.d आयतेषु: (as in text). — d) T1 G5 तप्स्यते.

55 D9 om. 55. — a) K4.5 संपतते. — b) K4.5 D10 रथव्रजान्; D1 रथध्वजं; D3 रजध्वस्तं; G1 रजाध्वजं; M3 रजोध्वगं; Cs रजोध्वस्तं (as in text). K5 पांडवेन; D8 D4.6 गांडीविना; Ca गांडिवेन (as in text). K1 अवकृत्तान्; K3 उपकृत्तान्; B Dn D3 D5-8.10 Cn प्रकृत्तं (Dn1 अप्रवृत्तं); D2 अपकृंतं; T1 G1.3 अथ कृत्तं; G2.5 M (except M4) अवकृतं; Ca.d.s अपकृत्तम् (as in text). — c) K1.4.5 D1.2 M (except M1) तुमुलं (K1 °ले); Ca स्वबलं (as in text). K1.4.5 D1.2 °गाढं; T2 °मूढः (for °मूढं). — d) K5 तदा पश्चात्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः; S तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्य(T2 M3 °प्स्ये)त्.

56 a) K5 कांदिशीकं; D1 केचिद्भूतं; Ca.d कांदिग्भूते. D5 विसर्गं (for °संज्ञं). — c) K4.5 D1.2.7.9 हतप्रवीराश्च नरें°; B3 हताश्ववीराश्वनरें°; Dn1 हतांश्च वीरांश्च नरें°; D3.4 रथाश्ववीराग्र्यनरें°; D8 हतस्ववीराग्र्यनरें°; S हताश्वनागेन्द्र-पदातिस्यंदनं.

57 a) T2 मया स्वैरं; G5 आर्तस्वनं. — b) T1 G1.3 M1 विशीर्ण°; M3-5 प्रकीर्ण° (for विकीर्ण°). Ca.d cite विकीर्णं. B3 °सकपं; G1 °संकुलं (for °संघम्). — c) S कालस्य वै; Ca.d प्रजापतेः (as in text). K5 B1.4.6 Dn2 D8-6.10 M3 यथार्थनि°; B3 यथाईनिश्चितं; D2 G3 यथावनि-(G3 °ति)ष्ठितं; D5 यथापि नष्टं; D7 यथार्थस्थितं; T1 G1 यथातिनि°; T2 G2.4 M1.3-5 यथा च नि°; G5 यथातिनिष्ठुरं. — d) K1 B3 T2 तदा द्रष्टा; D9 द्रष्टा तदा (for तदा दृष्ट्वा). B D (except D1.7.9) T2 G3 तप्स्यति. K1.3 B3 D5 D2.5.7-10 मंदचेताः; K4 D8 मूढचेताः (for मन्दबुद्धिः). T1 G1.6 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्.

58 a) B2 D7 G4 M3 यथा (for यदा). D1 G5 रथं (for रथे). D6 G4 गांडीवं. — b) B3 हयं (for हयान्). — After 58ab, K5 ins. a variant of 47:

316* यदा सूर्च्यां मूलनिःशेषयुग्मं
महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
दोधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवनादं श्रोष्यते मन्दबुद्धिः ।

— c) G M1 शंखं (for मां च). — d) K5 B D5-7.10 T G1.4.5 M1 दृष्ट्वा; D3.4 द्रष्टारो (for द्रष्टा). T1 G4 अतप्स्यत् (for युद्धे). D3.4 धार्तराष्ट्राः. K1 D6 समंतात्; Dn D5 D7 अन्वतप्स्यत्; D1 समेतं; D2 अनुतप्स्येत्; D3.4 समेताः; T2 समेत्य (for समेतान्).

59 a) G3 उद्वर्तयिष्यन्; Ca.d as in text. D3.4 अश्व°; Ca.s दस्यु° (as in text). Cd cites दस्यून्. K1.4 B1.3.4 D1-4.7.8 Ca परेषां (for समेतान्). — b) S प्र(M3-5 प्रा)वर्तयिष्यन्; Cs प्रवर्तयन् (as in text). B3 युगपद्वै युगांते; D1 तद्युगपद्युगांते; S युगपद्युगांते; Ca.d युगमन्यद्युगान्ते (as in text). Cs cites युगांते. — d) T1 असौ तप्स्यति; T2 G3 M अथो तप्स्यन् (T2 °प्स्येत्; G3 M3 °प्स्यत्; M5 °प्स्यात्); G1.2.5 असौ तप्स्यन्; G4 तदातप्स्यत् (for तदा तप्ता). Ca.d cite तप्ता. Dn1 D5 D6.8.9 धार्तराष्ट्रः सपुत्रः; D3.4 S (except T1) धृतराष्ट्रस्य (G3 om. स्य) पुत्रः.

60 a) K5 D7 T2 M सह भ्रात्रा (K5 °त्रा वै); B Dn

दर्पस्यान्ते विहिते वेपमानः
पश्चान्मन्दस्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६०
पूर्वाह्णे मां कृतजप्यं कदाचि-
द्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।
कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ
योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ ६१
इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः
पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।
सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते
पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६२
वव्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रा-
दस्मिन्युद्धे वासुदेवं सहायम् ।
स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो
मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मे ॥ ६३
अयुध्यमानो मनसापि यस्य
जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।
ध्रुवं सर्वान्सोऽभ्यतीयादमित्रा-
न्सेन्द्रान्देवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ६४
स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षे-
न्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।
तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६५
गिरिं य इच्छेत तलेन भेत्तुं
शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये-
न्न चापि किंचित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ६६
अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां
चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत ।
हरेद्देवानाममृतं प्रसह्य
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६७
यो रुक्मिणीमेकरथेन भोज्या-
मुत्साद्य राज्ञां विषयं प्रसह्य । C. 5. 1881 B. 5. 48. 74 K. 5. 49. 74

D8 D2–6.8 सश्वाता वै (D8 om. वै) (for सहभ्राता). K4 स सहसैन्यैः सपुत्रैः; K5 B D (except D8) S (except T2 G4) सहसैन्यः सभृत्यो (K5 D5.7.10 T1 G1–3.5 M सपुत्रो). — b) T G1–3 M °तेजाः; G3 °वीर्यैः (for °चेताः). — c) K1 D8 निहितो; K4 B1.3.4.5 Dn3 D3–6.9.10 निहतो; B2 Dn1 D2 Ca विहतो; D2 विहितो (for विहिते). G2 om. विहिते. K5 वेपमानश्च; T G1.3 वेपमानः कृतघ्नः (for विहिते वेपमानः). — d) D1.2.7 तप्स्यते.

61 a) K5 मे; M (except M1) मा (for मां). G5 °जप्यः (for °जप्यं). — K5 om. 61^{bcd}. — b) Dn1 T1 G1.3 M (except M1) मनोज्ञः. — c) D3 तं; D3.4 तत् (for ते).

62 a) T2 वरुणो (for वा ते). K4 B3 D5 D3.5 Ca हरिमान् (D3 °मत्); D1.3 हरिभिर्; T2 G3.4 हरिवौ (for हरिवान्). K5 D3.4.10 इंद्रो वा ते वज्रहस्तः पुरस्तात्. — b) K5 हर्यश्वांह्य; D3.4 पश्चाद्वा यातु (for पुरस्ताद्यातु). T2 G4.5 M3–5 om. अरीन्! G3 विघ्नकर्ता (for ऽरीन्विनिघ्नन्).

63 a) T1 G1 धर्मे-; G3 वै (for मे). — d) D2 मन्यध्वं (for मन्ये चैतद्). K1.4.5 D1.7.9 S चाहं (for चैतद्). K1.4 सहितं; K5 D7.9 सहितो; D1.3 संमतं; T1 G1 विदितो; T2 विहिते; G3 विहितो; G4 परमं; Cd संहितं (for विहितं). G4 दैवतं (for दैवतैर्). K1.5 D7.9 च; K4 तैः; D1.3 मां (for मे).

64 a) S बलं (for जयं). G5 °रक्षेत् (for °नन्देत्). — c) Dn D10 पूर्वं (for ध्रुवं). K1 B3 Dn3 D10 व्यतीयाद् (for अभ्यतीयाद्). — d) D8 सर्वेन्द्र°; G3 सर्वान् (for सेन्द्रान्).

65 a) K4 उत्तितीर्षुः. — b) Dn2 महोदधं; T1 G3.4 महानिधिं; Ca.d.2 महोदधिं (as in text). — c) K1 S ओज°; K5 D10 ऊर्जं° (for तेज°). M1 -वीरं (for -शूरं). — $65^d = 67^d$.

66 a) B Dn D5 D10 G2–4 इच्छेत्तु (for इच्छेत). T2 इच्छेत यः पाणितलेन भेत्तुं. — c) B3 सहसा (for सनखो). K1 D2 T2 G3.4 विशीर्येत; D2 D3.6.8 विदीर्येत्. — d) Dn1 वापि (for चापि). D1.7 च (for तु). G3 transp. स and तु.

67 b) K1 D3.4 S transp. चन्द्रं and सूर्यं. K1 D3.4 निवारयीत; K4 B °रयेच्च; Dn2 D5.6 °रयेतत्; T2 निपातयेच्च; G M निपातये(G3 °यी)त. — c) D9 हरेच्च देवादमृतं प्रसह्य. — d) = 65^d. D2 युद्धे यो वा (for युद्धेन यो).

68 a) K4 B D (except D8) भोजात् (D2 °त्); K5 T G3.4 भोज्यात् (for भोज्याम्). — b) T1 G2–4 उत्साद्यं (for उत्साद्य). K1.4.5 B D (except D1) राज्ञः (for राज्ञां). K1 D9 विषयं वै; B Dn D5 D2–6.10 समरे (for

C. 5. 1861
B. 5. 48. 74
K. 5. 48. 74

उवाह भार्यां यशसा ज्वलन्तीं
यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ६८
अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य
जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान् ।
बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य
सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥ ६९
अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं
तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द ।
अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा
वाराणसी नगरी संबभूव ॥ ७०
यं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेय-
मेकलव्यं नाम निषादराजम् ।
वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः
शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७१
तथोग्रसेनस्य सुतं प्रदुष्टं
वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं तपन्तम् ।
अपातयद्बलदेवद्वितीयो
हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७२
अयं सौभं योधयामास खस्थं
विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं
दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥ ७३
प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं
पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।

विषयं). T_3 $G_{3,4}$ प्रगृह्य (for °सह्य). — D_4 om. from प्रसह्य up to नग्नजितः (in 69^b).

69 D_4 om. up to नग्नजितः in 69^b (cf. v.l. 68). — ^{a}) D_8 स्वयं; D_1 अथो (for अयं). Dn_1 D_1 S गांधारीं (D_1 $G_{3,4}$ °रिं); D_8 °राः (for °रान्). S (T_2 marg.) यशसा (T_2 orig. च यशां) (for तरसा). K_4 संप्रसह्य; Dn_2 स मंथ्य; D_1 प्रमथ्य; S प्रगृह्य (for संप्रमथ्य). — ^{b}) G_3 सखुखान् (for समग्रान्). — ^{c}) D_1 युद्धे; $D_{2,4}$ बध्वा; $Ca.d.s$ बद्धं (as in text). D_2 विनदन्; D_8 T_2 $G_{3,4}$ M निनदंतं; G_6 निनदं (for विनदन्तं). D_1 G_3 M (except M_8) प्रगृह्य (D_1m $M_{1,4}$ [both latter *inf. lin.*] प्रसह्य as in text); D_2 अथमत्यं. — ^{d}) K_1 D_8 सुदर्शनं यं; $K_{4,5}$ Dn_1 D_8 $D_{2,5,6,8}$ G_1 $Ca.d.n.s$ सुदर्शनं; B_2 Dn_2 D_{10} सुदर्शनं वै; D_2 यशस्यार्थे (for सुदर्शनीयं). K_1 $D_{3,7}$ S (except T_2 $M_{1,2}$) ललाम; $Ca.d.s$ as in text.

70 ^{a}) $K_{1,4}$ $D_{2,3,9}$ Cnp कपाटे निजघान; K_4 कंठे नि°; Dn $D_{8-8,10}$ कपाटेन जघान; G_3 कवाटेन जघान. $Ca.d.s$ cite कपाटे. T_1 $G_{1,3}$ पौंड्रान्; T_2 G_{2-4} M पांड्यान् (for पाण्ड्यं). — ^{b}) Dn_1 D_8 कलिंगं. K_4 दंतकूले; Dn_2 D_8 °कूटे; D_1 सकुरून्; D_2 $G_{1,4}$ दंतवक्रं; T $G_{2,3,5}$ दंतवक्रे; M_1(*inf. lin.*)$_{,2,4}$ °कूरे (M_2 orig. °वक्ते); all comm. दन्तकूरे (as in text). — ^{c}) $K_{4,5}$ D_{1-7} $Ca.d.n$ अनाथा (for विनाथा). — ^{d}) M (except M_8) सा वाराणसी (for वारा°).

71 ^{a}) K_4 D_2 यं वै; B (except B_2) Dn $D_{8-8,10}$ T_2 $G_{2,3,5}$ अयं स्म (T_2 G_2 om. स्म); T_1 G_1 यस्मिन् (for यं स्म). K_5 योस्याघुद्धे; D_1 योऽसाघुद्धे; M (except M_1) यं लोकोयं (for यं स्म युद्धे). D_2 [अ]मन्यत वै (for मन्यतेऽन्यैर्). T $G_{1,4}$ आजय्यं. — ^{b}) $K_{4,5}$ B D (except D_8) तमेक° (for एक°). — G_2 (hapl.) om. 71^c–73^b. — ^{c}) $K_{4,5}$ B Dn_1 D_8 $D_{2,6,8,10}$ T_1 G_6 वेगेनैव; $D_{1,5,7}$ बलेन; D_8 T_2 $G_{1,3,4}$ M वेगेन (for वेगेनेव). Cn cites वेगेन. S (G_2 om.) अभिहत्येव (M_2 °त्यैव; M_4 °त्यप); $Ca.d.s$ अभिहत्य (as in text). K_4 कुंभे; Dn_1 कुंभं; D_2 $Ca.d$ जंभं; S (G_2 om.) कुं(T_2 शुं)भः; $Cn.s$ जम्भः (as in text). — 71^d = 78^a.

72 G_2 om. 72 (cf. v.l. 71). — ^{a}) B_8 Dn_1 $D_{1,2-8}$ S (except $M_{1,2}$; G_2 om.) ततः; Cnp तथा (as in text). T_1 $G_{1,3}$ हत्वा (T_2 आहितं) मातुलं तं (for उग्रसेनस्य सुतं). $K_{1,4}$ $B_{2,3}$ D (except D_1) सुदुष्टं; K_5 च कंसं (for प्रदुष्टं). — ^{b}) Dn_2 अन्य° (for मध्य°). B Dn D_8 $D_{1,2-6,8,10}$ सभास्थं; D_2 सहायं; G_3 नृपं तं (for तपन्तम्). — ^{c}) G_1 अपादयत्; M_4 (*inf. lin.* as in text) अवादयत् (for अपातयत्). — ^{d}) T_1 G_1 M_1 अददात् (for ददौ). M_{2-5} om. च.

73 G_2 om. 73^{ab} (cf. v.l. 71). — ^{a}) $D_{1,5}$ पात° (for योध°). — ^{b}) D_1 शाल्वराजः; S (G_2 om.) साल्व°; C_5 शाल्व° (as in text). — ^{c}) $D_{1,5}$ सौभद्वारे. G_3 M_2 शतघ्नीः. — ^{d}) T_2 प्रसहेत (for विष°).

74 ^{b}) K_1 D_8 घोरं पुरम्; K_4 D_1 T_2 पुरं सुघोरम्; M_2 पुरा घोरम्. D_8 त्वसुराणां. D_8 प्रसह्य; T_1 $G_{1,3}$ अप्रधृष्यं; T_2 $G_{2,4,5}$ M अधृष्यं (for असह्यम्). — ^{d}) G_3 दिता (for अदिता), and उभे (for शुभे).

महाबलो नरकस्तत्र भौमो
जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७४
न तं देवाः सह शक्रेण सेहिरे
समागता आहरणाय भीताः ।
दृष्ट्वा च ते विक्रमं केशवस्य
बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ७५
जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-
मैश्वर्यवान्सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ७६
निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा
संछिद्य पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।
मुरं हत्वा विनिहत्यौघराक्षसं
निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ७७
तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं
महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
शेते स कृष्णेन हतः परासु-
र्वातेनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ७८
आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते
हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।
श्रिया वृतो यशसा चैव धीमा-
न्प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ७९
तस्मै वरानददंस्तत्र देवा
दृष्ट्वा भीमं कर्म रणे कृतं तत् ।
श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्या-
दाकाशे वा *अप्सु चैव क्रमः स्यात् ॥ ८०
शस्त्राणि गात्रे च न ते क्रमेर-
न्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
एवंरूपे वासुदेवेऽप्रमेये
महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८१ C. 5. 1894 B. 5. 48. 87 K. 5. 48. 87

---

75 a) B_3 नैनं (for न तं). B D_n D_8 $D_{2-5,9,10}$ सेकुः; D_1 सोढुं; D_3 सेहुः; G_3 शेकिरे (for सेहिरे). — b) K_4 D_8 ते (D_9 वै) शरणाय भीता; B D_n D_8 $D_{2-5,8,10}$ युधि मृत्योरभीताः (for आहरणाय भीताः). — c) K_3 B D (except $D_{1,2,7,9}$) तं (for ते). — D_1 (hapl.) om. 75^d–76^a. — d) K_4 $D_{2,4}$ ऊर्ध्वं (for अस्त्रं). $K_{1,4,5}$ D_8 $D_{2-4,7,9}$ $M_{2,3}$ अपार° (for अवार°).

76 D_1 om. 76^a (cf. v.l. 75). — b) D_1 [अ]न्वयोजयन् (for न्ययोजयन्). — c) S (except G_3) ऐश्वर्यं वा; $Ca.d.s$ ऐश्वर्यवान् (as in text).

77 a) D_8 $D_{7,8}$ $Ca.d.s$ निर्म्लोचने (Cap निर्मोचने as in text). D_2 षट् सहस्रं. B_3 दृष्ट्वा; D_1 विदित्वा (for हत्वा). — b) D_2 तु (for सं-). B_3 क्षुरैस्तान् (for क्षुरान्तान्). — c) K_4 D_n D_8 मुरं (for मुरं). K_3 T_3 G_3 ओघ(T_3 उप)राक्षसान्; B (except B_3) D (except $D_{1,9}$) G_4 ओघरक्षो (for ओघराक्षसं). — d) K_1 D_3 $D_{7,9}$ निर्म्लोचनं; M_8 निर्मोचनात् (for निर्मोचनं). K_1 इति (sic); K_3 प्रति-; D_{n1} वा; $D_{2,9}$ चाभि- (for चापि). D_1 जघान; G_1 मुमोच (for जगाम).

78 G_1 (? hapl.) om. 78. — a) S (G_1 om.) देवस्य (for तेनास्य). — b) G_3 महाबलस्यातिबलेन विष्णोः. — c) = 71^d. K_1 शनैः (for शेते). T_2 G_{2-4} M स्म (for स). — d) $K_{1,4,5}$ B_3 $D_{1-4,8,9}$ उन्मथितः (for मथितः).

79 a) D_8 तस्मात् (for कृष्णो). S शुभे (for ते). — b) K_4 D_n D_8 नरकं मुरं; D_1 नरकासुरं (for °कं मुरं). — c) B कृतो; D_1 युतो (for वृतो). $B_{3,6}$ D_n D_8 $D_{2,5,8}$ G_3 विद्वान् (for धीमान्). — d) K_1 D_8 अभ्या° (for प्रत्या°).

80 a) K_4 B D_n D_8 अस्मै (for तस्मै). B D_n D_8 $D_{2,5,6,8,10}$ G_3 M_3 वराणि. $D_{3,4}$ अददत्; D_7 प्रादयन्; D_2 G_3 M_{2-8} प्रददुः; T_3 G_{2-4} M_1 ददुः (for अददन्). $D_{3,4}$ देवी; G_3 देव (for देवा). — M_3 om. 80^b–81^b. — b) G_3 देवं (for भीमं). $K_{4,5}$ B D (except $D_{2,4,8,10}$) कृतं रणे (by transp.); $G_{2,4}$ रणोत्कृतं. — d) K_1 D_8 वा चाप्सु च ते; $K_{4,5}$ B D_n D_8 $D_{2-7,10}$ चाप्सु च ते; D_1 वा चाप्सु गते; D_9 वाभीप्सितस्ते; T_1 $G_{1,3,5}$ M (M_3 om.) वाप्यप्सु चैव; $G_{2,4}$ (with Sandhi) वाप्सु चैव (for वा *अप्सु चैव). T_2 आकाशे वाप्यप्सु वा विक्रमः स्यात्.

81 M_3 om. 81^{ab} (cf. v.l. 80). — a) T_2 अस्त्राणि (for श°). K_4 $D_{1,2}$ G_3 M_{3-8} गात्रेषु न (D_1 च); K_3 B D_n $D_{2-7,10}$ गात्रे न च; D_8 G_{2-5} गात्राणि च ($G_{2,4}$ न) (for गात्रे च न). K_1 $D_{2,9}$ वि-; D_1 ज (for ते). — b) K_1 नित्यं स; K_4 D_3 नित्यं हि; K_3 $D_{2,4,9}$ नित्यं च; C_s इत्येव (as in text). K_4 T_2 तथा (for ततः). K_4 D_1 कृतास्त्रः (for °र्थः).

82 a) G_3 तं चाप्यसह्यं (for तमसह्यं). — b) B D

C. 5. 1855
B. 5. 48. 88
K. 5. 48. 88

तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य-
मार्शंसते धार्तराष्ट्रो बलेन ।
यदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा
तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥ ८२

पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव
यो मन्यते कलहं संप्रयुज्य ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं
तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८३

नमस्कृत्वा शांतनवाय राज्ञे
द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च
योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ८४

धर्मेणास्त्रं नियतं तस्य मन्ये
यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः
संवत्सरान्द्वादश पाण्डुपुत्राः ॥ ८५

अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये
दीर्घं कालं चैकमज्ञातचर्याम् ।
ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां
न मृष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ८६

ते चेदस्मान्युध्यमानाञ्जयेयु-
र्देवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
निति ध्रुवं नास्ति कृतं न साधु ॥ ८७

न चेदिमं पुरुषं कर्मबद्धं
न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।

(except D1) T1 विजेतुं (for बलेन). — c) K4.5 B D (except D1.2.6) सदा (for यदा). — d) T2 मां; Ca.d.s अस्मान् (as in text). T2 G4 निरीक्ष्य; Ca.d.s समीक्ष्य (as in text).

83 a) B3 पर्यांसोर्यं; Ca.d.s पर्यागतं (as in text). — b) Cf. 102^{e}. K1 D6 T2 G4 M यैर्; G2.3 Ca.d.s यद् (for यो). N (K2.3 om.) °सह्य (for °युज्य). Cs cites प्रसज्य. — c) Dn न हर्तुं; D1 हंतुं; G3 M3 कर्तुं; Ca.d.n.s हर्तुं (as in text). K3 B3 T1 G1.2.3 महत्वं; D1 समत्वं; D5 महार्थं; D2.4 च स त्वं; M ममत्वं; Ca.d.s ममत्वं (as in text). — d) G3 तद्वेदिता ते धार्तराष्ट्रो बलेन (G3 *repeats* 83 with the last pāda as in text). Ca.d.s cite almost all the words of this stanza.

84 b) K3 द्रोणाचार्यं; D2 °य वै; S °याथ (for °याथो). — c) G3 °युद्धये (for °द्वन्द्विने). — d) D6 योत्स्याम्यहं तैः सर्वथा वै समस्तैः.

85 a) K4 अर्थं; B D (except D1.2.3) आह्नं; T1 G3 वाखं; G1 चाखं; G4 अथ (for अस्त्रं). B D (except D1.2.3) निधनं; T G2 निहतं; Ca.d नियतं (as in text). — b) G3 कौरवैर् (for पाण्डवैर्). K1.3 धर्मचारिभिः; B Dn D5 D8–2.3.10 m पापबुद्धिः (D82 न्यायबुद्धिः); D3.7.9.10 धर्मचारैः (for धर्मचारी). — c) K4 °ग्लहे; B3 °ग्लहैर्; D2.4 S °ग्लहैर्; Ca.d.s °ग्लहे (as in text). D5 om. from ग्लहे up to हि (in 86^{c}). K1 D6 वैर् (for वै). S विजि(T जीवि)ताः सत्यसंधाः (M2–5 °धान्) (for निर्जिता वै नृशंसैः). Cs cites निर्जिताः. — d) K4.5 B Dn D8–2.7.9.10 संवत्सरान्वै; D82 G2.3 °त्सरा (for °त्सरान्). N (except D1.2.7; K2.3 missing; D5 om.) राज° (for पाण्डु°).

86 D5 om. 86^{a} up to हि (cf. v.l. 85). — a) K1 D6 प्रवास्य; K3 अवास्य- (for अवाप्य). D1.3 विहरंस्त्वरण्ये; D7 व्यवहरच्चरण्ये (for विहितं ह्यरण्ये). K4 B Dn D8 D2–6.8.10 वासः (Dn1 °वः) कृच्छ्रो (K4 °च्छ्रो) विहित- श्चाप्यरण्ये. — b) G1 दीर्घकालं; G3 सुदीर्घकालं. D82 D3.7 चैवम्; G3 चैतम् (for चैकम्). K1 D1.9 °चर्यं; K4 B Dn D8 D2–6.8.10 °चर्यं; D7 °वीर्यं (for °चर्याम्). G4 दीर्घकालमन्यैराचरितचर्याः. — c) K4 Dn1 D6 D2–6.8.9 तेषां कस्मात्; K5 B3 Dn2 D7.10 ते हि क°; D2 तथे क°; D3 तेथ क°; T2 ताहिं क°; G (except G1) M ते ह्यस्मा°; Ca.d.s अथ कस्मात् (for ते ह्यकस्मात्). K3 B (except B3) D (except D1.2.3) Ca.d.s जीवतां (for जीवितं). — d) K4.5 B (except B3) D Cs नेविष्यंते (D1 निर्हि- ष्यंति; D5 न निर्दिशंते); Ca.d नेहिष्यंति (for न मृष्यन्ते). D82 D1.3.7 Cs बल° (for पद°).

87 a) D6 T1 G1.3 युध्यमाना (for °मानान्). — b) K4 अर्येंद्र°; K3 B D (except D1.2.4.7.9) महेंद्र° (for अपीन्द्र°). — c) S धर्माद्धर्मस्तु (G3 °र्मेश्च; G3 °र्मोस्तु) भवेद्गरीयान्. — d) K4.5 B Dn D5 D2–10 ततो; D2 नित्यं (for इति). D9 अध्रुवं; G1.3 M ध्रुवन् (for ध्रुवं). K4.5 B Dn D5 D2–6 Ca.d च; D10 तु (for the second न). Cs cites सुकृतं.

88 D2 om. 88^{ab} and transp. 88^{cd} and 89^{ab}.

आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो
दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ८८
न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं
न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
इदं च तत्रापि समीक्ष्य नूनं
पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ८९
प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्ब्रवीमि
युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
अन्यत्र युद्धात्कुरवः परीप्स-
न्न युध्यतां शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९०
हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-
न्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ।
यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्व-
मिष्टान्दारानात्मजांश्चोपभुङ्क्त ॥ ९१
अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा
बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
सांवत्सरा ज्योतिषि चापि युक्ता
नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९२
उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं
दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।
क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां
निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥ ९३
तथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः
संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय । C. 5. 1907 B. 5. 48. 100 K. 5. 48. 100

— c) K4.5 B (except B2) Dn2 D5 D3–4.10 S न चेदिदं (G2 न चेवेदं); Ca.d.s न चेदिमं (as in text). K5 B Dn D5 D10 पौरुषं; T G1.2.5 M3–5 पुरुषे; G3.4 पुरुषैः; Cn पुरुषः; Ca.s पुरुषं (as in text). D7 °बंधनं; T G1.2.4 M (M1 *inf. lin.*) °बंधं; G3 °बद्धान्; G5 °बंधे; Cn °बद्धः; Ca.d.s °बद्धं (as in text). — b) G5 बलेन; Ca.d.s विशिष्टान् (as in text). D1 न विद्यते पुरुषस्य सुकर्म.

89 D1 transp. 88^{cd} and 89^{ab} (cf. v.l. 88). — a) K5 नो; Ca.d.s न (as in text). B (except B2) Dn D10 नरेंद्र; Cd.s नरेषु (as in text). K4 बंधा; K5 बुद्धे; B D (except Dn2 D1.2.7.8) Ca वं(Dn1 न)ध्वं; G2–4 M बंधं; Cd.s बद्धं (as in text). T1 G1.5 पुरुषे कर्मबंधं (for कर्म नरेषु बद्धं). — b) K4 B D (except D1.2.7.8.9) न चोद्यवेत्सुकृतं नि(D5 °तात्वि)ष्फलं वा. Ca.d cite पुरुषस्य स्वकर्म; Cs cites the line as in text. — c) K4 D2.4 बुध्वा; D1.2 Ca.d.s तत्र (for तत्र). K4.5 B D (except D1.2.8.10) G5 अपि- (for अपि). — d) Dn1 D7 G4.5 M1 साधु; G2 सूनं; Ca.d.s साधुः (as in text).

90 c) C3 युद्धं. K4 B Dn D2–4.8.10 यदि स्युर्; D5 यदिच्छन्; Ca.d.s परीप्सन् (as in text). — d) K4 B D (except D1.2.7.8.10) न युद्धे वै; G4 यो युध्यतां; Ca.d.s न युध्यतां (as in text). D1 शेषु; S शेषं; Ca.d.s शेषः (as in text). K5 इव; D1 तत्र; Cs इह (as in text). D2.7 S किंचित्; Ca कश्चित् (as in text).

91 T2 om. 91–92. — a) T1 G3 [त्व]हं तान्; G1.2.4.5 M हि तान् (or [त्व]हितान्) (for त्वहं). Dn1 स्वकर्मणा (for सकर्णान्). — b) D3 अग्रं (for कुरूणाम्). K4 D8.9 एव जेता; D1 अवजेतुं; G1.5 अपजेता; G4 सर्वजेता (for अवजेता). D1 कुरूणां (for समग्रं). — c) K1 D9 G3 यथावद् (for यथास्वम्). — d) K5 D7 आत्मनः (for आत्मजान्). D1 °भुंक्ष्व; D5 °भुंक्ते (for °भुङ्क्त). K4 B Dn D5 D2–6.8.10 आत्मभोगाम्भजध्वं; S (T2 om.) विषयांश्चोपभुंध्वं (G2 °भुध्वं; G3 °भुंध्वं; G4 °भुद्धं; M2.3.5 °भुंक्त; M4 °भुंक्ते) (for आत्मजांश्चोपभुङ्क्त).

92 T2 om. 92 (cf. v.l. 91). — a) K4 D2.4.7 T1 G1.3.4 M1.3.4 अप्येव; G5 अस्त्येव; C3 as in text. — c) M (M1 *inf. lin.*) सां(M3.4 सं)वत्सरे; Ca.d.s as in text. D5–6.8 G (except G5) M ज्योतिषे; Ca.d as in text. K4.5 B Dn D5 D2.3.6.8.10 चाभि-; D3 G5 वापि; D4 चाति- (for चापि). Ca cites अभियुक्ता. — d) K1 D9 त्रि- (for च).

93 b) D9 दिव्य- (for दिव्याः). K1 D9 ग्रहचर्या; Dn1 मृगचक्रा; D2.4 मृगचर्या (for मृगचक्रा). K5 m Ca.d.s दिव्यान् (Ca दैवान्) प्रश्नान् ग्रह(Ca.d.s मृग)चक्रान्मुहूर्तान्; S दैवप्रज्ञान् (T G3.4 °प्रश्नान्; G1 दैवं प्रज्ञान्) ग्र(T1 G3.5 गृ)हचर्या (T2 G2.5 °र्यान्) मुहूर्तान् (T1 °र्ताः; G5 °र्तं). — c) S भयं महत् (T1 G1.5 by transp. महद्भयं) कौरव(G5 कुरु)संजयानां. — d) K1 D9 न्यवेदयन्; C3 निवेदयंति. G1.5 जयाय (for जयं च).

94 a) K5 B D (except D1.2.4.8.9) T1 G1.4 C3 यथा हि; T2 यदा हि; M3–5 तथापि (for तथा हि). — b) K1 D9 Ca.d संसिद्धार्थं; D1 संसिद्धमर्थं (for °द्धार्थो). — d) D2 निः-; C3 नि (as in text).

C. 5. 1907
B. 5. 48. 100
K. 5. 48. 100

जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो
  न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ ९४
अहं च जानामि भविष्यरूपं
  पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः ।
दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी
  युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ९५
अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनु-
  रनालब्धा कम्पति मे धनुर्ज्या ।
बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृज्य
  मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ ९६
सैक्यः कोशान्निःसरति प्रसन्नो
  हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।
ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदन्ति
  कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ ९७
गोमायुसंघाश्च वदन्ति रात्रौ
  रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।
मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका
  गृध्रा बडाश्चैव तरक्षवश्च ॥ ९८
सुपर्णपाताश्च पतन्ति पश्चा-
  द्दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।
अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधा-
  ञ्शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥ ९९
समाददानः पृथगस्त्रमार्गा-
  न्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ।
स्थूणाकर्णं पाशुपतं च घोरं
  तथा ब्रह्मास्त्रं यच्च शक्रो विवेद ॥ १००

95 a) K1.2 अहंच जानन्नपि विश्व(K2 जानन्भविष्य)-रूपान्; B Dn D8 D2.5.6.10 अहं सर्वेनं (D5 °वं) खलु भाविरूपं; D1.3.7.9 अहं च जानेस्य (D1 भावन्य; D3 यावास्य) भविष्यरूपान्; S स्वयं चाहं यानि (G4 यत्र) पश्यामि नित्यं (G3 नित्यान्). — b) D4 बुद्धात् (for बुद्ध्या). S भविष्यंति (T1 G2.4 °ष्यंत्वा; G3 °ष्यं नो) वै (M om. वै) पूर्वरूपाणि बुद्ध्या. — c) G4 व्यथिता; Ca.d व्यथते (as in text). K1 D1 पुराणा; Cd पुराणी (as in text). — d) K4.5 B D (except D1.2; D3 marg.) G1 संयुध्य°; G5 वियुध्य° (for युध्य°).

96 a) D8 °लंभं; G4 °रब्धं; Ca.d °लब्धं (as in text). — b) K2 B D (except D1–4.7–9) °हत्वा (for °लब्धा). K1 D2.10 S (except T2 G3; M1 inf. lin.) जृंभति (T1 G1.2.5 °ते) (for कम्पति). G3 वै (for मे). — c) T1 G1.2 एते; G2 ते (for मे). D7 तूणमुखं; S तूणिमुखाद् (T2 G4 °खं; G5 °खे). K1 D9 निसृत्य; K2 B Dn D8 D2–6.8.10 T1 G4 विसृत्य; D1 विसृज्य (for विसृज्य). — d) S मुहुर्विनिर् (for मुहुर्मुहुर्).

97 a) K4 B Dn Dn2 D2–6.8–10 G1.5 खड्गः; Dn1 D4.7 Cd.s शैक्यः; T2 G2.3 शैन्यः; Ca शौक्यः (for सैक्यः). Some N MSS. कोषात्. D8 निश्चरति. G3 प्रभिन्नो (for प्रसन्नो). — b) M3–5 कीर्णाम् (for जीर्णाम्). T G (except G3) तनुं (for त्वचं). G3 यथा (for स्वाम्). — c) K2 B D (except D1–4.8.10) T भवंति (B3 चरंति) (for वदन्ति). — d) K1.4.5 D2.4.6 योत्स्यते; Dn1 योक्ष्यते. D1.3 दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं (= 99b).

98 a) K1 रुवंति; B Dn D8 D2.8.10 T2 G4 नदंति; D3.9 रुदंति; D5 रुवंति; M1 भवंति (for वदन्ति). — b) K1.2 D1.2 अघो (for अथो). D8.9 निपतंति. — c) Many MSS. शृगालाः. M2 तु (for च). M3–5 कंकाः; Cs काकाः (as in text). — d) K1 Dn2 D3 D6.8.9 बलाश्चैव; K4 B1.3.4 Dn1 D5.6 बलाकाश्च; K2 B2.5 D6.7.10 T1 बकाश्चैव; D8 बजाश्चैव; T2 गजाश्चैव; G1.2 बलाश्चैव; G3.4 M बलाश्चैव (for बडाश्चैव). Cs cites बलाकाः.

99 a) K1 सुपर्णवाताश्च; K4 B Dn D8 D2.4.7 Ca.s सुवर्णपत्राश्च; K2 Cd सुवर्णपाताश्च; D1 सुवर्णवाताश्च; D2.8.10 (sup. lin.) सुपर्णपत्राश्च; S सुवर्णपादा(G5 °दां)श्च. K1 D1.2.10 अनुपतंति; T G अनुवदंति (T2 अनुनदंति; G5 पठंति); M वदंति (for पतन्ति). — b) S (except G1) °हयैः (for °हय-). — c) T1 G1.5 कौरवान् (for पार्थिवान्). G3 M3.5 सर्वयोधान्. — d) K4 D2.4 शरवर्षैर्; T2 शराद्यूपं; G1.5 शरांश्च वर्षन्. K4 D2.4.8 मृत्युलोकान्.

100 a) T2 G3.4.5 M (except M2) पृथुशस्त्र° (for पृथगस्त्र°). — b) K2 D2.9 गाहने; G3 भगवान् (for गहनं). — c) K4.5 B2 D (except D1.3.9) महास्त्रं (for च घोरं). — d) K4.5 B D (except D9) ब्राह्मं चास्त्रं; T1 G1.5 तथा ब्राह्मं (for तथा ब्रह्मास्त्रं). D2 तु (for च). G1 शक्रे न; G3 शुक्रो (for शक्रो). K4 B Dn D8 D2–6.8.10 [अ]भ्यवदान्से; D1.3.9 T G4 M1.3.4 [अ]पि वेद; G5 हि वेद (for विवेद).

101 a) K1 तूणान्; K4 B3 Dn2 D8 D2–4.10 तूणौ;

वधे धृतो वेगवतः प्रमुख्य-
माहं प्रजाः किंचिदिवावशिष्ये ।
शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः
स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०१
नित्यं पुनः सचिवैर्यैरवोच-
द्देवानपीन्द्रप्रमुखान्सहायान् ।
तैर्मन्यते कलहं संप्रयुज्य
स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०२
वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च
द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।
एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु
आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १
बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्च सहाश्विनौ ॥ २
आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३
नमस्कृत्योपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् । C. 5. 1920 B. 5. 48. 4 K. 5. 48. 4

D8 च तान्; G3 धृते; G6 द्रुतो; Cn धृतो (as in text). G2 वेगवंतं; G3 °मिमं; M1 °वत्सं- (for °वतः). — b) K1.2 B6 D1.2.3 G2 M (except M2) अहं (for नाहं). K2 om. from बृह up to 101d. K1 B D (except D1.7) G3 बृह (for धृत). K2 D5 अवशेषे; D8 °शेष्ये; T1 G1.4 अव(G1 °वि)शिष्य (for अवशिष्ये). — c) D2.7 कामः (for भावः). — d) K1 D6 T1 G3 भवन्; D1 भावो; T2 G4 M भव; G1.2.3 भवान् (for मम). T1 G2–5 गावल्गणे. D3 सर्वं; S तत् (for तान्).

102 a) K2 corrupt. D1.2.7 S सचिवैर्यान् (T G °वान्यान्) (for सचिवैर्यैर्). K2 B Dn D3 D5–8.9.10 ये वै लब्धाः (B3 ये नैव ब्रह्माः; D5 ये वै न लब्धाः) समरे सूत लब्ध्वा. Ca.3 cite नारोचयत्, Cd cites अवोचत् (as in text). — b) K2 B (except B5) Dn D5–8.9.10 समेतान्; D1 सहायवान्; Ca.d.3 सहायान् (as in text). — c) Cf. 83b. K2 D1.2 यैः; Ca.d.3 तैः (as in text). G3 मन्येहं; C3 संमन्यते; Ca.d मन्यते (as in text). K2 B Dn D3 D5–8.10 M3 संप्रलब्ध; D1 °सृज्य; Ca °सज्य (for °युज्य). — d) D3 om. स. M2 न (for स). Dn पश्यतां; D1 °तो; D2 °ते; T1 °ति; G3 °तु; G4 पश्य; M1 (inf. lin.).2 पश्य सं°; Ca.d.3 पश्यत (as in text).

103 a) T2 हृष्टो (for वृद्धो). — c) B3 यद्वदंति; G1 यद्वदेयुः (for °दन्ते). — d) G3 सर्वे एव (for सन्तु सर्वे).

Colophon missing in K2.3. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B Dn D5 D8–10 संजययान; D3 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D5 अर्जुनवाक्यनिरूपणं; D3 अर्जुनसंदेशः; T1 अर्जुनवाक्यं; G3 अर्जुनवचनं; M1 अर्जुनामर्षवचनं; M2.4 अर्जुन(M4 °ना)मर्षवचनकथनं; M3 अर्जुनामर्षवचवाकथनं (sic); M5 अर्जुनवचनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 48; D3 47; D8 44; D7 T2 G4.5 49; T1 G1–3 M 50 (M2.3.5 51). — *S'loka no.:* Dn 109; D5 106.

48

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32, 15).

1 b) D3m T1 G1.5 सर्वे- (for तेषु). — cd) T2 दुर्योधनं शांतनवो भीष्मो वचनमब्रवीत्.

2 Before 2, K1 (marg. sec. m.).4 D2.4 S (except G2.5) ins. भीष्म उ° (resp. भीष्मः). — D8 om. 2–22. — a) K4 D5 D1 T2 G1.2.3 M (except M1) उशनाश्च. — K5 (hapl.) om. 2b–3a. — b) K1 D1.2 समुपस्थितौ; T2 पर्युपस्थितं; G3 समुपस्थितं. — c) B3 D1 T1 G1.5 M (except M1) महेंद्रेण. — d) N (except D1.2) अश्विना सह; T1 G1.2.5 तथा(G3 °था)श्विनौ.

3 K5 om. 3a; D3 om. 3 (cf. v.l. 2). — d) T1 G1.2 तथा; G3 तदा; G4 M1 शुभ्रा (for शुभाः).

4 D8 om. 4 (cf. v.l. 2). — a) K4.5 B D (except D2.10) T G (except G3) M1.2 नमस्कृत्यो°. — b) D6 वृद्धं

C. 5. 1920
B. 5. 49. 4
K. 5. 49. 4

परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ४
तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवौकसाम् ।
पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।
भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७
नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।
ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८
एतौ हि कर्मणा लोकान्नन्दयामासतुर्ध्रुवौ ।
असुराणामभावाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः ।
सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०
तदा देवासुरे घोरे भये जाते दिवौकसाम् ।
अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११
तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२
ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३
नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परंतपः ।

लोकपिता°. — d) K4. 5 D2. 4. 10 M पर्युपासन्; D1 पर्यासंत; D7. 9 उपासं(D7 सि)त (for पर्यासत).

5 D6 om. 5 (cf. v.l. 2); D1 om. 5ab. — a) S (except M3) मनांसि (for मनश्च). — b) K1 वि-; K3 B3 T1 G1. 3 हि (for अपि). D3 om. अपि. B Dn D31 D5. 8. 10 द्युवौजसौ (D5 °सः); D32 दिवौकसः (for दिवौकसाम्). — After 5ab, S (except G2) reads 7cd (T G1. 3. 5 M repeating it in its proper place). — c) G3 ह्यतिक्रांतौ; G2 ज्वलंतौ तौ; Ca. d व्यति° (as in text).

6 D6 om. 6 (cf. v.l. 2). — a) K1. 3 B3 D (except D1. 2–5. 8) T G (except G4) तु (for च). — b) D1 उभौ (for इमौ). — c) D3 उपति°; G3 चोपति°; Ca. d नोपति° (as in text). — d) G1. 3. 4 तच्च: (for तौ नः).

7 D6 om. 7 (cf. v.l. 2). T1 G1 (om. उवाच) पितामहः (for ब्रह्मा). — a) T1 G1 इमौ (for एतौ). — b) D3 m द्विजोत्तमौ (for तप°). — S (except G2) reads 7cd after 5ab (T G1. 3. 5 M repeat it here). — cd) K4 D2. 4 शुद्धावति-; B1. 3. 4 D5. 8 तावेतौ तु; D3 m (by corr.) उभावेतौ; G3 (first time) द्वावतीतौ; M (M both times) व्याह्यातीतौ (for व्याप्यातीतौ). Ca. d cite अतीतौ. T2 (first time) G2 (second time) तपस्विनौ; T2 (second time) दिवौकसां (for महाबलौ). T1 (second time) व्याप्यात्मिनौ ज्वलंतौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ; G1. 3 (both second time) पूर्वदेवौ ज्वलंतौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ.

8 D6 om. 8 (cf. v.l. 2). — a) B3 D3 G1 M लोकालोकं; D2. 4 °ल्लोके (for °ल्लोकं). — c) S उच्छ्रितौ (for ऊर्जितौ). — d) K3 G3 °सत्य°; G5 °बल° (for °सत्त्व°).

9 D6 om. 9 (cf. v.l. 2). — a) T1 G1. 3 स्व- (for हि). B Dn D3 D5. 8 T1 G1. 3. 5 लोकं (B3 लोके) (for लोकान्). — b) B वर्धयामासतुर्; G3 नादयांचक्रतुर्. K4. 5 B Dn D3 D1–5. 8. 10 G (except G3) M3 ध्रुवं. — After 9ab, K4 Dn1 D2. 4 S ins.:

317* द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन्परंतपौ ।

[G3 महात्मानौ. M ब्रह्म (for ब्रह्मन्). G3 तपस्विनौ (for परं°).]

— c) B Dn D3 D5. 8 विनाशाय (for अभावाय). — d) D1 °भूतये (for °पूजितौ).

10 D6 om. 10 (cf. v.l. 2). B D3 D2. 4. 5. 8. 10 om. the ref. — d) S सहस्राक्षः समावृतः.

11 D6 om. 11 (cf. v.l. 2). — a) S तस्मिन् (for तदा). B D (except D1. 7. 10) T G युद्धे (for घोरे). — b) G3 महात्मनां (for दिवौ°). — c) B3 अचोदत (for अया°). S महावीरौ (for °त्मानौ).

12 D6 om. 12 (cf. v.l. 2). — b) D1 तथा. B3 D1 भारत°. — c) D3 तथा (for अथ). B3 D1. 7. 9 S (except M2. 3) तौ (for एतौ). — d) B Dn D3 D2–5 साह्यं नः; D3 संनद्धः; T1 साह्यं तु (for साह्यं नः).

13 D7 om. 13 (cf. v.l. 2). — a) G3 अथ (for ततः). — b) K1 D2. 10 यदीप्ससि (for यदिच्छसि). — c) K4 D2. 4 स; T1 G1. 3 तु (for च).

14 D6 om. 14 (cf. v.l. 2). — b) K1. 3 D7. 8. 10 अमित्रान् (for शत्रून्). — c) K3 Dn3 कालखंजांश्च; B4 D3 °कंजाश्च; S °कैयांश्च (for °खञ्जांश्च). — d) D1 शतशोथ

पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४
एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन्भल्लेनापहरच्छिरः ।
जम्भस्य ग्रसमानस्य यज्ञमर्जुन आहवे ॥ १५
एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
हत्वा षष्टिसहस्राणि निवातकवचान्रणे ॥ १६
एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरंजयः ।
अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ।
नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ॥ १७
एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ॥ १८
नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९
एष नारायणः कृष्णः फल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।
नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥ २०
एतौ हि कर्मणा लोकानश्नुवातेऽक्षयान्ध्रुवान् ।
तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥ २१
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २२
शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २३
सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
दुर्योधन तदा तात स्मर्तासि वचनं मम ॥ २४
नो चेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २५
न चेद्ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हतान् ।
तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥ २६ C. 5. 1943 B. 5. 49. 26 K. 5. 48. 26

सहस्रशः.

15 D6 om. 15 (cf. v.l. 2). — a) D1 एष शाके ; T G1.2.3 एषो भ्रांतो. D8 G4 रणे; T2 रथी (for रथे). — b) K4.5 B3 Dn D5 D8–8.7.9.10 T1 G2.3.5 M4 अपाहरत्; D2 अभिहरत्. — c) Dn1 G4 जृंभस्य. — d) K1 B Dn D5 D8–8.9.10 तदा हि; K3 यं तस्य; T G1–3 यज्ञन्; M1 शक्रम् (inf. lin. as in text) (for यज्ञम्). T G1 शक्रस्य (for अर्जुन).

16 D6 om. 16 (cf. v.l. 2). — b) K3 ओजसा; D5 आवजत्; G2 आविशत्; Ca आरुजत् (as in text). — c) K4 B D (except D7.8.10; D6 om.) जित्वा (for हत्वा). B D5 D1–8.8 षष्टिं (for षष्टि-).

17 D6 om. 17 (cf. v.l. 2). — a) T2 G2 एव; G3 देवाः; G4 देव- (for देवान्). K5 D1 महेंद्रेण; T2 G2–4 सहस्राणि (for सहेन्द्रेण). — b) G3 हत्वा (for जित्वा). — c) K1 स्वथो वीरो; D9 तथा वीरो; T1 G3 त(T1 तु)थैवात्र (for तथैवात्र). — f) B3 D3.4.8 भूयः सोन्यान्.

18 D6 om. 18 (cf. v.l. 2). — a) D1 महावीरौ; D7 महात्मानौ. — D2 (hapl.) om. 18bc. — d) D6 T2 समरे तौ (for समवेतौ). K1 D9.10 महाबलौ.

19 D6 om. 19 (cf. v.l. 2). — a) T2 G1 एतौ (for देवौ). — b) B3 D3 T1 G1.3 श्रुतौ (for श्रुतिः). — c) D3.4 मानुषौ; T1 G1.3 मानुषैः (for मानुषे). — d) D3 सर्वैः (for सेन्द्रैः).

20 D6 om. 20 (cf. v.l. 2). — b) K1.4.5 B D (except D1.3; D6 om.) G1.2.3 M2.3 फाल्गुनः. K4 B D (except D7.9.10; D6 om.) च (for तु).

21 D6 om. 21 (cf. v.l. 2). — b) T2 m अनुयातौ (for अश्नुवाते). K1.4.5 D7.9 G4 ध्रुवं (for ध्रुवान्). — c) D9 पुनरत्रैव; G4 तत्र तत्र हि (for तत्र तत्रैव). — After 21, K5 D10 ins.:

318* तस्मादेतौ महाभागौ प्रपद्य शरणं विभो ।
श्रियं भुङ्क्ष्व महाबाहो सपुत्रज्ञातिबान्धवः ।,

— a very natural extension!

22 D6 om. 22 (cf. v.l. 2). — a) K4 D9 G3 च (for एव). — d) G3 दैव° (for वेद°).

23 D3 transp. 23ab and 23cd. — c) D1.3 पर्यो-द्धायं; G3 पश्चाद्दानं (for पर्याददानं). S om. च.

24 a) K1.3 D7.9.10 महेष्वासौ (for महात्मानौ).

25 K3 om. 25. — a) D1 S न (for नो). — b) D3 पर्युपस्थितः; D6 प्रत्यप°; G3 प्रत्यवस्थितिः. — B4 om. 25cd. — c) T1 नार्थाच्च; G2.4.5 नार्थाच्च. K1 D1.2.9 तव (for तात). G3 कामाच्च (for धर्माच्च). G1 राज्याद्भंशु-जनादर्थात्. — d) K1 D1.2.8 तात (for तव). B1.3 अपप्लुता; G4 अपाहृता (for उपप्लुता).

26 a) K1 नो चेत्. K1.3 D1.2.9 ग्रहीष्यसि; G3.4 M2–3 °ष्यते. K1.3 D1.2.9 वचः (for वाक्यं). — c) K4 D3.4 हि मतिं सर्वे; S विहितं पूर्वं (for हि मतं सर्वे). — d) G3 प्रत्युपासते.

27 a) K4 D3.4 T2 G3 वचनं; D2 यन्मंत्रं; G2 लोकानां (for च मतं). — b) S त्व(T1 G3 तत्त्व)मेकोऽप्य(G3 °ह्य)नुमन्यसे.

G. 5. 1949 B. 5. 48. 27 K. 5. 49. 27

त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।
रामेण चैव शस्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ २७
दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८

कर्ण उवाच ।

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।
क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९
किं चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।
न हि मे वृजिनं किंचिद्धार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३०
राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।
तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः ।
धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३२
यदयं कत्थते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।
नायं कलापि संपूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३३
अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३४
एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
अवमन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ॥ ३५
किं चाप्यनेन तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करम् ।
तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३६
दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।
धनंजयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३७
सहितान्हि कुरून्सर्वानभियातो धनंजयः ।
प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ३८

---

28 a) Cd दुर्जातेः; Ca दुर्जातेः (as in text). — b) G4 सूतस्य शकुनेस्तथा. — After 28, D1 reads 42–44ab (repeating 42 and 43ab in their proper places) and thereafter ins. 323*.

29 b) K1.2 D3.9 यन्मामा(K2 °न्मगे)ह (for यन्मात्थ). K1 Dn1 D1.3.9 G2 पितामहः. — c) K2 D3 D1.9 T2 G2 ह्यस्मिन् (for ह्यस्मि).

30 a) D1.9 वा (for च). K1 D3 G2 अपि (for मयि). — b) G3 M मा (for मां). K2 °गर्हयेत्; D7 G2 °गर्हसि. — c) G2.3 न साहसोचि(G3 °चि)तं किंचित्. — d) D2 transp. विदुः and क्वचित्. — After 30, D8 (marg. sec. m.) ins.:

319* कामाल्लोभाच्च कारुण्यात्स्नेहाच्च भरतर्षभ ।

— D8 (marg. sec. m.) cont.: K4 Dn D3.4 ins. after 30:

320* नाचरं वृजिनं किंचिद्धार्तराष्ट्रस्य नित्यशः ।
अहं हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामि रणे स्थितान् ।
प्राग्विरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ।

31 a) D1 अस्य; S अपि (for हि). — b) T2 G4 कृतं (for प्रियं). D8 G3 मम (for मया). — D1 om. 31cd. — d) D3.4 कार्ये (for राज्ये). K2 D7.10 °स्थितः (for °हितः). — After 31, T2 G4 ins. an addl. colophon (adhy. no.: 50).

32 a) T2 G4 वचनं (for तु वचः). — c) K4.5 B (except B3) Dn D8 D2–6.8 महाराज; T1 G1.2 °त्मानं; T2 G2 °भार्गं (for °राजम्). — d) K4.5 B (except B3) D (except D1.7.9.10) संभाष्य (for आभाष्य). T2 वचः पुनः (for वचोऽब्रवीत्).

33 Before 33, S (except G2–4) ins. भीष्मः. — a) G3 कर्णः (for नित्यं). — b) G1.2 प्रति (for इति). — cd) D2 कलापि नैव संपूर्णा; S (except G2) नायं काष्ठोपि (G4 काष्ठो हि; M कलाभिः) संपूर्णः. Ca cites कला. — K4 D3.4 subst. for 33cd: D8 (marg. sec. m.) ins. after 33cd:

321* तेषामेककलां पूर्णां पाण्डवानां न चार्हति ।

34 a) G1 वायं (for योऽयं). K1.2 D1.3.7–9 अनयोऽयं समा(D1 इहा-; D7 उपा)गंता.

35 a) K5 B Dn3 D8 D1.5–7.10 G2 एतम् (for एनम्). — b) G4 मूढ° (for मन्द°). — c) K1.3 B3.4 D10 अवामन्यत; B1.2.5 D2 अवमन्येत; S (except G4) अत्यमन्यत. M3–5 धीरान् (for वीरान्).

36 a) K1.4 Dn1 D7.9 वा (for च). N (except D1.2.8; K2.3 missing) G3 एतेन (for अनेन). — b) K2 B D (except D3.4.9) कृतपूर्वं. K1 D8 च; K4 हि (for सु-).

37 D8 om. 37. — b) D2 रणे (for प्रियम्). — K4 om. from जयेन (in 37c) up to किम् (in 38d). — d) K1 D8 कृतं तदा (by transp.). G2 पुरा (for तदा). — After 37, S ins.:

322* सर्वे शस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महायशाः ।
अपि सर्वामरैश्चर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।

38 K4 om. up to किम् (in d) (cf. v.l. 37). — a)

गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव ।
क्व तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ ३९
ननु तत्रापि पार्थेन भीमेन च महात्मना ।
यमाभ्यामेव चागम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४०
एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
विकत्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४१
भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४२
यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।
न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४३
पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह संगमम् ।
यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ॥ ४४
सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ४५
अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः ।
ततः स संजयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवम् ॥ ४६
तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४७ C. 5. 1966 B. 5. 49. 48 K. 5. 49. 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

K1.2 Ds2 D5 तु (for हि). — d) K1.2 B D चासः (D1 गात्रः; D5 marg. sec. m. गात्रः as in text).

39 b) K3 D2.3 S अयं; Ca यत् (as in text). K1.2 D7.9 सुयोधनः (for सुतस्तव). — c) S असौ (G3 अयं) (for अभूद्). — d) S च इदानीं प्रभाषते (G3 इदानीं प्रतिभाषते). Ca.d.2 cite वृषायते (as in text).

40 D1 om. 40. — a) G3 हि (for अपि). K1.4 B D (except D2.7.8.10; D1 om.) transp. पार्थेन and भीमेन. — c) G3 अपि (for एव). K3.4 B Dn D5 D8–8.9 संगम्य; D10 T1 G1.2 चाक्रम्य (for चागम्य).

41 c) K3 विचित्रस्य (for विकत्थनस्य). — d) T2 G3 तदा (T2 सदा as in text also); G2 तथा.

42 Before 42, K1 D2.9 T G ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). D1 repeats 42 (cf. v.l. 28). — a) D1 (second time).2 T2 वचनं (for तु वचः). — b) S (except T1 G2) °तपाः (T2 °मनाः also as in text!). — d) K4 D2.4 अपि; D2 T1 G2 हि (for अभि-). K3 अतिपूजितः; D7 सुपूजितं; D10 अभिपूजितं; G3 अभ्यपूजयत् (for अभिपूजयन्).

43 Before 43, T G1.2 M1 ins. द्रोणः. D1 repeats 43ab (cf. v.l. 28). — a) K1 D9 M (except M1) यथाह (for यदा°). — b) G4 तद्भीष्मः (by transp.). D8 G3 इति; T G1.2.4 M1.4.2 परं; G3 स्वयं; M2.3 वरं (for नृप). — For D1, cf. v.l. 28. — c) K1 D9 अनुलिप्सूनां; G3.4.2 M अवलिप्तानां (for अर्थलिप्सूनां). D1 न कामपरिलिप्सूनां; D3.4 न काममात्रलिप्सूनां; T1 G1 न च कामावलिप्तानां; T2 न कामादवलिप्तानां; G2 न कामसद्लिप्तानां. — d) D3 वक्तुम् (for कर्तुम्).

44 For D1, cf. v.l. 28. D3 om. 44ab. In K4 the portion of the text from 44 up to 5. 49. 20 is lost on a missing fol. — a) D1 अहं (for पुरा). — b) B D (except D1.7.8; D3 om.) T1 G1.2 संगतं (D52 °तिं) (for संगमम्). — After 44ab, D1.3.4 ins.:

323* अजेयाः पाण्डवा राजन्देवेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।

45 K4 missing (cf. v.l. 44). — a) K3 तदा; M2.3.5 तम् (for तद्). K1.2 D2.10 अभिजानीमः; B (except B3) Dn D5 D8–8.9 G3 अपि जानामि. — b) K1 D3.10 स (for च). G1 करिष्यंति च पांडवाः. — After 45ab, S reads 5. 51. 6c–10b (for the first time), *followed here by a repetition of 45ab*; the transposed lines are *repeated* in their proper place! — c) K1.2 D7.9.10 ह्यन्यस्य; D2 G4 तस्य; G1 ह्यस्ति (for ह्यस्य). — d) K1.2 D7.9.10 T1 G1.2 अस्य; G3 वै (for अस्ति).

46 K4 missing (cf. v.l. 44). Before 46, K1 D1.3.2 S (except T2 G3.2) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — c) D3 स ततः (by transp.). — d) K3 B D (except D1.3.7.8) T G (except G3) M3–5 पांडवान्.

47 K4 missing (cf. v.l. 44). — c) K3 राजन् (for राजा). — d) M °वर्तते (for °भाषते). K3 सम्यक्तान भाषते.

Colophon missing in K2–4; D3 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2 B Dn D5 D8–7.9.10 संजययान; D2 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D2 कर्णनिर्भर्त्सनं; M भीष्मद्रोणवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 48; D5 47; D8 45; D7 G3 50; D3 49; T G1–4 M 51 (M2.3.5 52). — *S'loka no.:* Dn 47; G3 55.

४९

C. 5. 1867 B. 5. 50. 1 K. 5. 50. 1 धृतराष्ट्र उवाच ।
किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
श्रुत्वेमा बहुलाः सेनाः प्रत्यर्थेन समागताः ॥ १
किमिच्छत्यभिसंरम्भाद्योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।
कस्य स्विद्धार्तराष्ट्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ॥ २
के स्विदेनं वारयन्ति शाम्य युध्येति वा पुनः ।
निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥ ३
संजय उवाच ।
राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४
पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।
आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५
तमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।
पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोद्यतम् ॥ ६
आ गोपालाविपालेभ्यो नन्दमानं युधिष्ठिरम् ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७
ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।
क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं संनद्धमीक्षितुम् ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
संजयाचक्ष्व केनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

49

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 33. 15).

1 Stanzas 1–20 are missing in K4 (cf. v.l. 5. 48. 44). — ^b) D1.3.4 S सूतपुत्राभ्यभाषत. — ^c) B Dn Ds D2–5.8.10 इह (for इमाः). D7 S श्रुत्वेमां (T2 G1.3 °त्वैवां) बहुलां सेनां. — ^d) =(var.) 5. 56. 1^b. K3 B Dn Ds D2.9.10 प्रीत्यर्थं नः; D3–5.8 S (except G3) प्रीत्यर्थेन (D5 °र्थे नः); D7 प्रत्यर्थे च; Cs.d प्रत्यर्थेन (as in text). D7 S °गतां (for °गताः).

2 K4 missing (cf. v.l. 1). — ^a) K1.3 D2.9 किमि(K3 कम)च्छत्यभिसंरंभात्; B Dn Ds D3–8.10 किमसौ चेष्टते सूत; S किमिच्छत्यभिसंधातुं. — ^b) T2 योद्धुं वापि (in addition to the text reading!); G3 योद्धुर्वापि (for योत्स्यमानो). — ^c) K1 D1.9 कस्यास्य; K3 कोपश्चेद्; B Dn Ds D3–6.8.10 के वा(D3–6.8 चा)स्य; D2 चरितं; D7 कोऽस्य स्विद्; G4 M कस्यचिद् (for कस्य स्विद्). — ^d) K3 T2 G3 चिंतासुमुखमुदीक्ष(T2 °मवेक्ष°; G3 °मिवेक्ष्य)ते; B Dn Ds D3–6.8.10 पश्यंस्त्वात्मेप्सयो मुखं; D9 राज्ञः सुमुखमीक्षते.

3 K4 missing (cf. v.l. 1). — ^a) D2 कश्चिद्; D5.6 केचिद् (for के स्विद्). K1 D2.7–9 G2 कश्चि(G3 किंचि)देनं वारय(D9 °यं)ति. — ^b) K3 B Dn Ds D3–6.8.10 युद्धाच्छाम्ये(D5 °म्य)ति; D2 सौम्य युद्धेति; D7 शाम्य युद्धाच. — ^d) T2 G1.3 मन्दे (for मन्दैः).

4 K4 missing (cf. v.l. 1). — ^b) D1.9 संजयैः सह; G3 पांडवास्तथा (for पाण्डवैः सह).

5 K4 missing (cf. v.l. 1). — ^a) K1 D9 पृथक्पृथक्; D2 पृथग्जाता; G3 पृथग्भूत्वा; M पृथक्प्रजाः. D9 माद्रजानां (for पाण्ड°). — ^b) T G1–3.5 पृथग्जनाः; G4 M पृथक्प्रजाः (for रथव्रजाः). — K3 om. 5^c–7^b.

6 K4 missing (cf. v.l. 1); K3 om. 6 (cf. v.l. 5); M2 om. 6^a–7^b. — ^a) B D (except D1.9) T2 नभः; T1 G1.2 तं तु (for तमः). K1 D1.9 T2 यांतं (for उद्यन्तं). — G2 om. 6^b–10^a. — ^c) S (G2 M2 om.) यज्ञाग्निमिवसंस्थितः (G3 °स्थितं; M3 °स्थिताः). — D1.3 om. 6^cd. K1 reads 8^d for 6^d, *repeating* it in its proper place. — ^d) B4 Dn1 Ds D3–6.8 T1 उदितम् (for उद्यतम्).

7 K4 missing (cf. v.l. 1). K3 M2 om. 7^ab; G2 om. 7 (cf. v.l. 5, 6). — ^a) B D (except D1.9) °विपालाश्च. — ^b) B D T1 G3.5 M1.4 नंदमाना (D1.10 [*sup. lin.*] वंद्यमानं); T2 G1 M3.5 वंदमाना (for नन्दमानं). — ^c) A few N MSS. पंचालाः. Some N MSS. कैकया. A few S MSS. मात्स्याः. — ^d) D3.7 पांडवान्.

8 K4 missing (cf. v.l. 1). G2 om. 8 (cf. v.l. 6). — ^a) K1 S (G2 om.) ब्राह्मणा (G3 बांधवा) राजपुत्रा(K1 °त्र्य)श्च. Cs cites राजपुत्र्यः. — ^b) T2 G1 M विशो (for विशां). D7 तथा (for च याः). — ^c) T1 G4 M हि (for ऽभि-). — ^d) D2 (m as in text) समभिवीक्षितुं.

9 K4 missing (cf. v.l. 1). G2 om. 9 (cf. v.l. 6). — ^a) B2 D (except D1.2.3.9) M3.5 येन; Cs केन (as in text). G3 अस्मिन् (for अस्मान्). — ^b) K1.3 D1.9 अभ्ययुंक्षत; D2 प्रत्ययुंक्षत; G3 अभ्ययुज्यत; Cs अभ्ययुञ्जत (as in text). — ^c) K1.3 D2.9 सैन्यानां (for सेनान्या). B2 Dn Ds D3–8.10 धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन. — ^d) D2 केवला;

धृष्टद्युम्नेन सेनान्या सोमकाः किंबला इव ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ।
निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः संचिन्तयन्निव ।
तत्रानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मलमाविशत् ॥ १०
तदाचचक्षे पुरुषः सभायां राजसंसदि ।
संजयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ।
वाचं न सृजते कांचिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

अपश्यत्संजयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ १३
दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासादवरोधेन कर्शितान् ।
शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १४
यो नैव रोषान्न भयान्न कामान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात्कथंचन ॥ १५
यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १६
यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः । C. 5. 1985 B. 5. 50. 19 K. 5. 50. 19

T_3 कसुका (in addition to the text reading!) (for किंबला). $B_{1.3.4}$ तथा; D_2 T_1 G_2 इति (for इव). K_5 $B_{2.5}$ D_n D_3 $D_{8-8.10}$ सोमकानां बलेन (K_5 किंबलेन) च (K_3 D_7 वा); D_1 सोमकाः किंकरा इव; G_3 सोमकाः कुलवर्धनाः.

10 K_4 missing (cf. v.l. 1). G_3 om. 10^a (cf. v.l. 6). — ^{a}) A few S MSS. गावल्गणिः. $K_{1.2}$ B_3 $D_{7.9}$ ततः (for तु तत्). T_1 संपृष्टः; M_1 (*inf. lin.*, as in text) पृष्टः स (for तत्पृष्टः). — ^{b}) D_1 स चार्य; M (M_1 *inf. lin.*) सहसा (for सभायां). — ^{c}) Some MSS. निश्वस्य. D_5 M स भृशं (M_4 सदसं). $K_{1.3}$ D_7 कोपात् (for दीर्घं). — ^{d}) G_3 मनः (for मुहुः). — ^{f}) K_1 D_9 G_3 सूतः (for सूतं).

11 K_4 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) B D (except $D_{1.3.6}$) विदुरः (for पुरुषः). — ^{b}) B_3 $D_{1.3}$ T_1 $G_{1.2.5}$ कुरु° (for राज°). $K_{1.3}$ D_8 सभाख्यारोध संसदि. — ^{d}) T_3 $G_{1.3.5}$ क्षितौ (for भुवि). — ^{e}) D_5 उत्सृजते; G_3 विसृजते (for न सृजते). D_{n2} G_3 किंचिद् (for कां°). — ^{f}) S (except T_1) नष्टप्रज्ञो. $G_{1.4.5}$ विचेतनः.

12 K_4 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) G_3 पांडवान् (for संजयो).

13 K_4 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) D_2 समा° (for प्रत्या°). — ^{c}) K_1 B_3 D_{n1} D_{82} D_{2-6} T_3 $G_{1.3.5}$ °राजं; G_2 °बाहुं (for °राज). — ^{d}) G_1 जन° (for कुरु°).

14 K_4 missing (cf. v.l. 1). Before 14, K_3 B D (except $D_{8.10}$) T_3 G_4 ins. संजय उवाच (resp. संजयः). — ^{cd}) B D_n D_3 $D_{8-6.8.10}$ °वास(B_3 °वासे)निरोधेनाथ(D_8 °ति)कर्शितान्; S (except T_1 G_1) °वासानव(G_3 °द्रुप°; G_4 °नवि°; M_3 °नप)रोधेन क°. — ^{e}) D_{2-6} येन (for यैर्हि). $C_{a.d}$ cite यैः. — ^{f}) = 16^d, 17^f, 22^d, 25^d. $K_{1.3}$ $D_{1.2.9}$ Cd °युंजत; G_3 M_3 °युज्यत (for °युञ्जत). C_a cites योऽभ्ययुञ्जत. — After 14, the sequence of G_3 is 17, 15, 23–27, 30^{cd}, 28, 31–33, 39^{ab}, 34, 42, 36, 37, 44, 45! After 14, $K_{1.3}$ B D (except $D_{8.4}$; D_{10} marg.) ins.:

324* धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वश्येऽभ्ययुञ्जत ।

[K_1 D_{8-10} युद्धं. D_{n1} च ते; C_n वश्ये (as above). B_3 पांचाल्ये; T_1 G_{1-3} युवराज्ञा (G_3 °ज्ञो) (for युद्धे वश्ये). K_1 $D_{3.8}$ अभ्ययुंक्षत; K_3 अभ्ययुंजत.]

15 = (var.) 5. 89. 24; = (var.) 5. 178. 11. Cf. 5. 81. 34. — K_4 missing (cf. v.l. 1). D_8 (hapl.) om. 15–17; M (hapl.) om. 15–16; $D_{8.4}$ om. 15^{ab}. D_2 reads 15–17 in marg. *sec. m.* For the sequence of G_3, cf. v.l. 14. — ^{a}) $D_{1.9}$ वै न (for नैव). T G यो न रोषान्न तु भयात्. — ^{b}) B D_n D_3 $D_{3.5.8}$ लोभात् (for कामात्). D_1 अर्थं°; D_3 नान्य°; T_3 नात्म° (for नार्थ°). — ^{d}) B D_n D_2 $D_{2.3.5.7.8}$ कदा° (for कथं°).

16 K_4 missing (cf. v.l. 1). D_8 $G_{3.5}$ M om. 16 (cf. v.l. 15); D_2 reads it in marg. *sec. m.* — ^{b}) A few MSS. वर (for वरः). — D_{n3} (hapl.) om. 6^e–17^d. — ^{c}) K_5 येन योजातशत्रुणां. — ^{d}) K_1 D_9 योऽभ्ययुंक्षत; K_3 $D_{1.3}$ अ(D_3 वा)भ्ययुंक्षत; B_3 D_5 योऽभ्ययुंजत.

17 K_4 missing (cf. v.l. 1). D_8 om. 17 (cf. v.l. 15); D_{n3} om. 17^{abcd} (cf. v.l. 16). D_2 reads 17 in marg. — G_3 om. 17^e–23^b. For the sequence of G_3, cf. v.l. 14. — ^{d}) K_3 D_2 कृत्वा (for चक्रे). $K_{1.3}$ $D_{3.8}$

C. 5. 1986
B. 5. 50. 20
K. 5. 50. 20

तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १७
निःसृतानां जतुगृहाद्धिडिम्बात्पुरुषादकात् ।
य एषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १८
याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १९
यश्च तान्संगतान्सर्वान्पाण्डवान्वारणावते ।
दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ २०
कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१
यस्य नागायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २२
कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् ॥ २३
यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २४
यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।
तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २५
यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ २६
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २७
यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।

धनुर्धरान्; T2 धनुर्भृतः. — S *repeats* 17[cd] after 20. B Dn D5 D8(marg.).10(marg. *sec. m.*) read 28[ab] (for the first time) after 17[cd], D3.4 after 17, all MSS. *repeating* it in its proper place. — [e]) D8 T2 G1.2 वै; G3.4 ते (for वो). — [f]) K1.2 D1.2.8.9 अभ्ययुंजत (cf. v.l. 20, 22, 25 etc.). — After 17, B Dn D5 D6–8.10(marg. *sec. m.*) read 29[ab] (for the first time), *repeating* it in its proper place; D2 reads 29[ab] after 17 only.

18 K4 missing (cf. v.l. 1). G3 om. 18 (cf. v.l. 17); G5 om. 18–22; T2 (hapl.) om. 18–20. — [a]) D10 निःसृता वै (for °तानां). B Dn D5 D6–8.2 निःसृता (B3 Dn2 °सृ) जतुगेहाद्धि. — [b]) K1.2 D7.9 हि(D7 है)डंबाद्. — 18[cd] = (var.) 19[cd]. — [c]) K1.2 B Dn D5 D6–10 यत्रैषाम्; D1.2 यत्रैषाम्; D3.4 त्रातैषाम्; G1 स एषाम् (for य एषाम्). Dn1 D3.4 धीमान्; D7 G4 वीरः (for द्वीपः).

19 K4 missing (cf. v.l. 1). T2 G3.5 om. 19 (cf. v.l. 17, 18). — [a]) S (T2 G3.5 om.) मिथो (for अथो). — [b]) M3–5 अथ (for अप-). — 19[cd] = (var.) 18[cd].

20 K4 missing (cf. v.l. 1). T2 G3.5 om. 20 (cf. v.l. 17, 18). — [ab]) B3 transp. संगतान् and पाण्डवान्. — [d]) K1.2 D1.2.8.9 अभ्ययुंजत (cf. v.l. 22 etc.). — For 20[d], S (T2 G3.5 om.) reads कुंतीपुत्रो वृकोदरः, and then *repeats* 17[cd].

21 G3.5 om. 21 (cf. v.l. 17, 18). G2 M4 om. 21[c]–22[b]. — K4 resumes! — [a]) Dn कृष्णायां चर°!

22 G3 om. 22; G3.5 M4 om. 22[ab] (cf. v.l. 18, 21). — [a]) B Dn D5 D1.2.6.10 °युतैर् (for °युतं). — [c]) D1 G1.4.5 वै (for वो). — [d]) K1.2 D1.2.7.9 अभ्ययुंजत (cf. v.l. 20 etc.).

23 G3 om. 23[ab] (cf. v.l. 18). — [b]) D2 तुष्ट्यर्थं (for तुष्ट्य°). — [c]) D1.2 यो विजाय (for अजयद्यः). S (except G3.5) धीरो (for वीरो). — [d]) T2 G3.5 युध्यमानः. — After 23, G1 *repeats* 17[ab].

24 [a]) K4 B1.4 D3.4 G4 च; T2 तु (for स). — [b]) B3 Dn2 D7–8 S (except G4 M1.2) गिरीशं. — [d]) G4 महेश्वरं (for उमा°).

25 [a]) B (except B3) Dn2 वशं; G2 वशी- (for वशे). — [b]) G4 धुरंधरः; G2 धनुर्धरान्. — [c]) T2 G1.4 वै (for वो). D1 आदौ; D2 अथ; D8 असौ (for आजौ). — [d]) K1 D1.2.7.9 अभ्ययुंजत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

26 M2 (hapl.) om. 26–27; K4 om. 26[abc]. — [ab]) D3.4 G2 transp. दिशं and वशे. K1 D3.8 °गणान्वितां; D5 °गणैर्युतां; D2 G2 °गणावृतां.

27 M2 om. 27 (cf. v.l. 26). — [a]) T2 G1.4.5 वै (for वो). — [b]) T2 G1.4 M (M2 om.) धीरेण (for वीरेण). G4 M (M2 om.) अथ; G2 हि (for अति-). D1 G3.5 धी(D1 व-; G3 धी)रेणापि (D1 °ति) धनुष्मता; D2 पांडवातिधनु°. — [d]) K1.2 D1.2.7.9 अभ्ययुंजत (cf. v.l. 17, 20 etc.) — After 27, G2 reads 30[cd] (cf. v.l. 14).

28 B Dn D5 D8(marg.).10(marg. *sec. m.*) read 28[ab] (for the first time) after 17[cd], D3.4 after 17; all these MSS. *repeating* it here. — [a]) K1 यः काशीशं समगधान्; K2 यः सकाशान्समगधान्; T G2 यः काशिवंगमगधान्; D8 यः काशीन्समगधान्. — [b]) B2.4.5 (first time) पुराजयत्; Dn2 (first time) पराजयेत् (for युधाजयत्). — After 28[ab], D1 reads 29, followed by

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २८
यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
अश्वत्थामा धृष्टकेतुः प्रद्युम्नो रुक्मिरेव च ॥ २९
तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥ ३०
तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३१
पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥ ३२
यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चालो युद्धदुर्मदः ।
शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ३३
यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधने किल ।
महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३४
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
सुसंहृष्टकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३५
यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३६
य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
रणे तेन विराटेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३७
यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३८
शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः । C. 5. 2008 B. 5. 50. 42 K. 5. 50. 42

28^{cd}. — D2 om. 28^{cd}. — ^{c}) K1 D9 एव; T2 G1.4 वै (for वः). — K5 D8 (hapl.) om. 28^{d}–30^{a}, but cf. v.l. 17. — ^{d}) K1.3 D1.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20 etc.).

29 K5 om. 29 (cf. v.l. 28); G5 (hapl.) om. 29^{a}–30^{b}. — D2 reads 29 after 28^{ab} (cf. v.l. 28). B Dn D5 D8–8.10 (marg. sec. m.) read 29^{ab} after 17 (for the first time), *repeating* it here. D2 reads 29^{ab} after 17 (cf. v.l. 17), and om. 29^{cd} (cf. v.l. 28). — ^{a}) B (except B3) Dn D5 D8–8.10 (all first time) सहसा (for सदृशाः). — ^{b}) G1.4.5 मानवा भुवि (by transp.). B3 (first time) पांडवाः (for मानवाः). — ^{d}) K5 रौक्मिर्. B D (except D1.2.5; D2 om.) रुक्मी प्रद्युम्न एव च.

30 K5 D8 om. 30^{a} (cf. v.l. 28); G5 om. 30^{ab} (cf. v.l. 29); D7 also om. 30^{ab}. — ^{a}) T2 G1.4 वै (for वः). — ^{b}) K1.3 D1.2.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc.). K4 B Dn D5 D8–8.8.10 m युद्धे राजन्महात्ययं. — K5 om. 30^{cd}. G5 reads 30^{cd} after 27 (cf. v.l. 14). — ^{d}) K1.4 Dn1 D8.4.7–9 T2 G4.5 °नंद्° (for °नन्दि°). K1 हि; D7.8.10 तु (for च).

31 ^{a}) K4 D2.4 घोरं या (by transp.); Dn2 D1 T G1.3 M1.2 यो घोरं. — ^{b}) Dn2 D8 G2 M2 काशीकन्या.

32 ^{a}) K4 D5 D8.6 पांचालस्य; D2 द्रुपदस्य. K1 D9 राजन् (for जज्ञे). — ^{b}) G5 M1 सा च (for च स).

33 ^{a}) K1 D8.10 स लिंगं; K5 D7 कलिंगं. — ^{b}) K4.5 B D (except D7.9) पांचाल्यो. K5 युधि दुर्मदः. — ^{c}) K1 D1.3.8.9 च; T G ते (for वः). G5 कौरव्य (for कुरवः). — ^{d}) S पांडवा (for कृतास्त्रेण). K1.3 D1.3.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc.). — After 33, T1 ins. कुरवः कुरुनिलयैः (gloss); and G5 reads 39^{ab} (cf. v.l. 14).

34 K5 D7 (hapl.) om. 34. — ^{a}) K4 B Dn D1.5–8.10 T G1.3.4 यं (for यां). — ^{b}) K1 D1 निधनं किल; K4 B Dn D5 D8–8.8.10 निधनेच्छया; T G निधनं प्रति. — ^{c}) D2 वीरेण (for रौद्रेण). — ^{d}) K D1.3.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). — After 34, G5 reads 42 (cf. v.l. 14).

35 K4 G5 om. (hapl.) 35. — ^{a}) K1 D5 G3 महाराज (for राजपुत्रा). — ^{b}) Some N MSS. read केकयाः. — K5 om. 35^{c}–36^{b}. — ^{c}) B Dn D5 D8–8.10 आमुक्त°; D1 आबद्ध°; G2 सुबद्ध°; G4 सन्नद्ध° (for सुसंहृष्ट°). — ^{d}) T2 ते ह्यभ्य°; G4 ते अभ्य° (for वस्तेऽभ्य°). K1 D1.3.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

36 K5 om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — ^{b}) B3 सत्यसंगरः. — ^{c}) G1.3 वै (for वो). D1 वृष्णिसिंहेन. T2 तेन वृष्णिप्रवीरेण. — ^{d}) D2 संगमः; T G M1 संगताः.

37 ^{a}) K1 चासीत्; K5 चासां (for आसीत्). — ^{d}) N (K3.5 missing) भविता वः समागमः. — After 37, T2 ins.:

325* यश्च द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो महामनाः ।
धृष्टद्युम्नेन सेनान्या पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

38 G5 (hapl.) om. 38. — ^{a}) B3 D8.9 च (for स). Some N MSS. काशीपती. — ^{c}) K1 D2 स एवाभिमतो योद्धा; B3 D2 स तेषामभितो योद्धा; D1 स तेषामभियोद्धा वै; S (G5 om.) ते(G3.4 ए)षामभिमतो योद्धा. — ^{d}) K1.3 D3.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). T2 पांडवास्तेभ्ययुंजत.

C. 5. 2009 B. 5. 50. 42 K. 5. 50. 42

आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३९
यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४०
यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्महायशाः ।
दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ।
तेन वश्चेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४१
यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४२
तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४३
जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।
त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥ ४४
एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो यानपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

---

39 G3 reads 39^{ab} after 33 (cf. v.l. 14); M1 reads 39–40 after 41. — ^{a}) G2.3 M2.3 संचे (for संख्ये). — ^{b}) D8 पांडवेयैर् (for द्रौपदेयैर्). D8 M1 °रथैः (for °स्तभिः). G3 om. 39^{c}–41^{f}. — ^{c}) D1 आशीविषसमाः सर्वे. — ^{d}) K1.3 D2.7.9 अभ्ययुंजत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

40 G3 om. 40 (cf. v.l. 14); for the sequence of M1 cf. v.l. 39. — ^{d}) K1.3 D2.7.9 अभ्ययुंजत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). — After 40, K1 D6 read 43^{ab}.

41 K4 G3 (cf. v.l. 39) om. 41. K1 D6 transp. 41^{ab} and 41^{cd}. D6 reads 41^{ab} after 43^{ab}. For 41^{ab}, D3 subst. 326*, followed by 327*. D1 om. 41^{cd}; D7 om. 41^{cdef}. — ^{c}) D3 दुर्जयः (for दुःसहः). — ^{d}) D3 °सखाः (for °रथः). — After 41^{cd}, K4 reads 43^{ab} and *repeats* 41^{cd}. D10 om. 41^{ef}. — ^{e}) G1 M3 वै (for वः). — ^{f}) K1.3 D2.8.9 अभ्ययुंजत (cf. v.l. 17, 20 etc.). — N (except D10; K2.3 missing) ins. after 41 (D1, after 328*; D3 subst. for 41^{ab}):

326* अक्षौहिण्या परिवृतः पाण्डवान्योऽभिसंश्रितः ।
[K4 यश्च (for योऽभि-). D8.9 -संवृतः; D7 -संस्थितः.]

D3 cont.:

327* पाण्डवान्योऽभिसंश्रित्य आस्ते यदुकुलोद्भवः ।

On the other hand, after 41, T1 M2.4 read 43; G3 reads 44; G4 reads 43^{ab} and *repeats* 41^{cd}; M1 reads 39–40, 43.

42 T2 G1 M2.3 transp. 42 and 43. G2 om. 42–43. G3 reads 42 after 34 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K4 संश्रयः पांडवानां च. — ^{c}) G5 वै (for वो). — ^{d}) K1.3 D2.7.9 अभ्ययुंजत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

43 K1 D6 read 43^{ab} after 40; K4, after 41^{cd}. B (except B2) G2.3.5 om. 43 (for G2 cf. v.l. 42). T1 M2.4 read 43 after 41; T2 G1 M2.3 transp. 42 and 43. G4 reads 43^{ab} after 41; M1 reads 43 after 40. — ^{b}) S (G2.3.5 om.) ऋषभो नाम वीर्यवान्. — G4 om. 43^{cd}. — ^{c}) D2 M तेन च(M2.3 क)र्षेण सहितः; T1 तेनर्षभेण सहितः; T2 शूरेण तेन ते वीराः; G1 तेन हर्षेण सहिताः. — ^{d}) K1 D2.8.7.9 अभ्ययुंजत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). T G1 पांडवा अभ्य°; M पांडवास्ते(M1.4 °र्थे)भ्य°.

44 G3 reads 44 after 41. — ^{a}) K4 Dn2 D7.8 T G (except G1) M2 जरासंधिः. D1 सहदेवो जरासंधिः. — After 44^{ab}, N (K2.3 missing) ins.:

328* युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ ।
[B (except B2) Dn2 D1.8 °रथे (for °रथौ). K1.3 D2.3.7.8.10 स्थिताबुभौ (for व्यवस्थितौ).]

— ^{c}) S (except G3) °शाश (for °तेजा). — ^{e}) D3 पांडवार्थेभ्यो.

45 ^{b}) D3 महारथाः; D10 महीभृतः (for महीक्षितः). — ^{c}) K1.4 B1.3.5 Dn2 D3–6.8 M3 यानुपाश्रित्य; K3 B4 Dn1 D2.8 यानमा°; B2 यानमारुह्य; D1 याम्यमा°; T G3 यांस्तुपा°; G1–4 M1 (*inf. lin.*) यांस्तपा°; M2.3–5 यान्त्यपा°. — ^{d}) T G M1 (*inf. lin.*) धर्मराजं व्यवस्थिताः.

Colophon missing in K2.3. — *Sub-parvan*: K1.3.4 B Dn D3 D8–10 संजययान; D2 यानसंधि; G1 M1.3 संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: D1 संजयवाक्यं; M2–5 पांडवबलाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D8 50; D3 49; D6 45; D7 G3 51; T G1–4 M 52 (M2.3.5 53). — *S'loka no.*: Dn 49.

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।
सर्वं एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १
भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २
जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवाबलः ॥ ३
न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥ ४
अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५
महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६
ऊरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७
शैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषिताम् ।
मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८
यथा रुरूणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९
सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १०
उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।
बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११
तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२
ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छितमाहवे ॥ १३
अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे । C. 5. 2001 B. 5. 51. 14 K. 5. 51. 14

50

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 a) D8 M सर्वं एव; D1 एते सर्वे (by transp.). K4 D8.4 S महेष्वासा.

2 a) T1 G1.3 तु (for हि). B3.4 transp. मे and भूयो. — c) D1.2.7 क्रूराद् (for क्रुद्धाद्).

3 a) K4 D8.4 रात्रीः सर्वास्तु; D1.6 रात्रीर्यः सर्वा. — b) Some MSS. निश्वसन्. — d) D2 मृगः (for पशुः). K4 B D (except D1.2.7.9.10) अपरः (for अबलः).

4 a) K2 D82 D1.2.7.8.10 G2.4 महाबाहो.

5 a) D2 अमर्षी चैव; T1 G1 अत्यमर्षश्च (for अमर्षणश्च). — c) S (except M1) अनर्महासः.

6 a) T2 G4 महेष्वासो (for महोत्साहो). — b) D2 °बुद्धिर्; D1.2 °वीर्यो (for °बाहुर्).

7 a) S °गृहीतेषु.

8 a) K4 B Dn D8 D2-6.8.10 अद्रासि(Dn1 D81 D2 °खि)मायसीं; D2 शैक्यामेवायसीं; D7 शैक्यामयस्मयीं; T2 कार्ष्णायसमयीं. Ca.d cite शैक्यां. S गुर्वी (for घोरां). — b) K4 B2.4.5 D (except D1.7.8.10) °भूषणां (for °भूषिताम्). — After 8ab, T2 G1.3 read 24ab (for the first time), repeating it in its proper place. — c) S भीमस्य (for मनसा). D1.2 सं- (for अहं). — d) D2 काल°; G2 भीम° (for ब्रह्म°). G2 उदितं; G3 उद्यतां (for उद्यतम्).

9 a) = (var.) 5. 57. 20a. K1.4 D2-5 गजानां; K2 B4 Dn D1.2.10 G3 मृगाणां; B1.2.3 D8 T2 G1.3.4 कुरूणां; M करेणु- (for रुरूणां). B2 T2 G2.4 युद्धे° (for यूथे°). — c) K1 D7.8 वीरो (for भीमो).

10 b) K2.3 D8 एव; T1 G1.2.5 एष (for एकः). T1 G1.5 क्रूरकर्मकृत्. — c) K5 बकाजीवी प्रतीपश्च; S प्रबाधते हि मे पुत्रान्. C3 cites विप्रतीपः. — d) Dn1 रुषितः; S तरसा; Ca.d.3 रभसः (as in text). G4.5 सदा.

11 a) K2 Dn1 D2 T2 उद्वेजते (K2 °ति). — b) K4 D8.4 सदा; K3 Dn D8.10 ये मे; B D2 D1.4.6 T1 G5 यथा; G1 तथा (for यदा).

12 a) D2 यस्य (for तस्य). K2 G4 संतुष्टा; D1 °शुष्टा; D2.7.8.10 °दुष्टा; T2 G2 M °त्रस्ता. — After 12ab, D2 ins.:

329* स वै भीमो महावीर्यः क्रुद्धः परपुरंजयः ।

13 a) G3 °मानं ह्यनीकानि. — b) D82 D2.6.8 न(D2.8 न)रवारणयोधि(D82 °वाजि)नां; T G रथवारण°; M बलाद्वाजिन°. — c) D2 T2 G4 M च (for इव).

14 After 14ab, K4 B Dn D81 D2(marg. sec.

C. 5. 2032
B. 5. 51. 15
K. 5. 51. 15

संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ १४
अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।
तदैव न हताः सर्वे मम पुत्रा मनस्विना ॥ १५
येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च समाहृताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ १६
न स जातु वशे तस्थौ मम बालोऽपि संजय ।
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पाण्डवः ॥ १७
निष्ठुरः स च नैष्ठुर्याद्भज्येदपि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः ॥ १८
बृहदंसोऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोद्गतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९
जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २०
इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ २१
आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्हयान्नरान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २२
अमर्षी नित्यसंरब्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।
मम तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥ २३
निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २४
अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगिनम् ।

m.). 3–5. 8. 10 (marg.) M3 ins.:

330* महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ।

15 a) T G1 अतिकायं. — b) G3 यत्नेन (for यत्तेन). — c) D1 S (except G2. 3 M1. 3) नि- (for न). D3 तत्र (for सर्वे). — d) K4 B (except B3) D (except D1. 7–9) transp. मम and पुत्रा. S (except G3) मनस्विनः.

16 b) K4 B Dn Ds D2–5. 8. 10 पुरा हताः; D1. 2. 7 निषूदिताः; T2 महाबलाः (for समा°). — After 16^{ab}, T2 ins.:

331* हिडिम्बबककिर्मीरमसुराश्च महाबलाः ।

17 a) D3 नासौ (for न स). — b) K4 B Dn Ds D1. 2–8. 10 बाल्ये; G पुत्रो (for बालो). D2 बाल्येपि मम संजय.

18 a) K1 D7. 9 निष्ठुरश्च च निष्ठुरी; K4. 6 B Dn Ds D1. 2–8. 10 निष्ठुरो रोषणोत्यर्थं. — b) N (K3. 5 missing) G4 भज्येतापि.

19 a) K4 B Dn Ds D2–8 बृहत्स्कन्ध°; D1 बृहत्स्कन्ध°; D3 बृहच्चमोश्र°; S बृहस्पति(T1 °स्पति-; G दिवस्पति)बलस्तात (G4 °लब्धो). — b) D1. 3 प्रांशुः (for गौरः). S तद्वद् (for ताल). K4. 5 B D (except D1. 2. 9) उन्नतः; T2 G3 उच्छ्रितः; G1. 2–5 उन्नतः (for उद्गतः). — d) S प्रादेशाद्; Ca प्रादेशेन (as in text).

20 a) G (except G3) M1 (*inf. lin.*) वायुम् (for वाजिनः). K1. 2 B1–3 D1–5. 8. 10 T2 G (except G3) अत्येति (see below); Ca अत्येति (as in text). T1 जवेन वायुमत्येति. — b) K1 B1–3 D1–5. 8 T2 G2. 3 अत्येति (see above). — c) K1 D7. 9 अव्यक्तजल्पो; S अव्यक्तभाषी. — d) S पांडवो मध्यमो (by transp.).

21 G1 om. 21^{ab}. — a) B1. 3 श्रुतं. — b) T2 G4 व्यास° (also व्यास°); G3 आचार्य°; M1 (*inf. lin.* as in text). 3 बाल्य° (for व्यास°). K1. 5 D3 यथा; S (G1 om.) सुधा (G3 श्रुतं) (for पुरा). — d) K4. 6 D1. 3. 7. 9 T G M3 यथातथ्येन.

22 a) K1 D3. 4. 10 च; T1 अभि-; G1. 3 अथ (for स). — b) G4 हयान् (for रथान्). K4. 5 B D (except D1. 2. 8–10) नरान्हयान् (by transp.); G3 हयान्नरान्; G4 रथान्हरन्. — B Dn Ds D5. 6. 8 transp. 22^{d} and 23^{b}. T G1. 2. 4. 5 om. 22^{d}–23^{a}.

23 T G1. 2. 4. 5 om. 23^{a} (cf. v.l. 22). M2–3 *repeat* 22^{c} for 23^{a}. — a) K1. 2 D7. 9. 10 °क्रुद्धो (for °रब्धो). — B Dn Ds D5. 6. 8 transp. 22^{d} and 23^{b}. — c) N (except D1. 2; K3. 5 missing) M3 मया (for मम). T1 G2. 3 तावत् (for तात). — d) K4 D1 G4 M पूर्व- (for पूर्वं).

24 T1 G1. 3 read 24^{ab} after 8^{ab}, *repeating* it here (cf. v.l. 8). — a) K1. 2 D2–4. 9 निकीर्णाम्; K3 Dn1 D7. 10 T2 वि(Dn1 नि)स्तीर्णाम्; Dn2 D5. 6. 8. 10 m T1 G (except G3) निष्कर्णाम्; Cd. 3 निष्कीर्णां (as in text). Ca cites निष्कीर्णं. B2 पूर्णां; D3 D10 m C3 शैक्यां (for स्थूलां). — b) K4 B Dn Ds D2–5. 10 सुपार्श्वां (D3. 4 °श्वीं); D1 अपूर्वां; S अपर्वां (T1 G3 first time असह्यां) (for सुपर्वां). D7 महतीं; C3 कांचनीं (as in text). — c) D7 नादसंयुक्तां; D8 तात निर्ह्रादां; S कृतनिर्घोषां; Ca. d. 3 शतसंह्रादां (for शतनिर्ह्रादां).

25 b) B (except B3) D (except D1–4. 7–9) T2

भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥ २५
क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
विषमं नावबुध्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६
संयुगं ये करिष्यन्ति नररूपेण वायुना ।
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ २७
शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडस्रिममितौजसम् ।
प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २८
गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९
उद्दिश्य पातान्पततः कुर्वतो भैरवान्रवान् ।
प्रतीपान्पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रतिगर्जतः ॥ ३०
विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।
अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१
वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्मम वाहिनीम् ।
नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ३२
प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन्पुष्पितान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३
कुर्वन्रथान्विपुरुषान्विध्वजान्भग्नपुष्करान् ।
आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥ ३४
गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति महासेनां पुत्राणां मम संजय ॥ ३५
वशं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः । C. 5. 2050 B. 5. 51. 36 K. 5. 51. 35

G2.4 °वेगितं (for °वेगितम्). — ^{c}) B3 °समं; T1 G1.3 °महा- (for °मयं). — ^{d}) T1 G1.4.5 कथं (for तात).

26 ^{a}) M विषमान्. K4 D2.4 नानुपश्यंति; B4 Dn3 D10 न हि मन्यंते; Dn1 D5 D2.6.8 नावमन्यंते; D1 नैव पश्यंति; G3 नावबुध्यंति. — ^{d}) D3 प्रतापं (for प्रपातं).

27 ^{a}) D3 संग्रामं (for °युगं). S हे (for ये). K1.2 B D (except D1.2) गमि°; K4 नशि° (for करि°). — ^{b}) K4 B D (except D1.2.8) मृत्यु° (for वायु°). — ^{d}) K1 D5 मृगा यथा; B3 Dn1 D3 D2.6 हता मृगाः; D1.2 वने मृगाः; D8 यथा मृगाः (for महामृगाः).

28 ^{a}) Some MSS. शैक्यां. D2.4 तां तु; T2 G1 तां च; G4 तस्य (for तात). — ^{b}) D1 T1 G1.4.5 षडश्रम् (D1 °स्राम्); D2.3.5 G2.3 M1.3–5 षडश्रिम्; T2 M2 षडस्रम् (for षडस्रिम्). K1.4 D5 M1.2 °तौजसा; T1 G4 °तौजसः; M3 °तौजसां. — ^{d}) D1.2 मामकाः (for मे सुताः).

29 ^{b}) B (except B4) °मस्तकं. — ^{c}) MSS. सृक्किणी, सृक्कणी, सृक्किनी and °णीं also. — ^{d}) G2.4 बहु (for मुहुः).

30 ^{a}) M (except M1) उत्सृज्य (for उद्दिश्य). K4 B Dn D5 D3–8.10 नागान्; K3 पातीन्; D2 G3 M1.3.4 वातान्; T2 पातान् and पत्तीन्; M2 पावकान् (for पातान्). T1 G1.4 उद्दिश्य तानापततः. — K3 om. 30^{b}–31^{a}. — ^{c}) B D (except D1–4.8.9) T G1.3.4.5 प्रतीपं. K2 पततो न्मत्तान्; D1.2 पुरतो मत्तान्; T2 वदतो मर्त्यान्; G2 प्रपतो मर्त्यान् (for पततो मत्तान्). G3 प्रतीपं स्रवतो मत्तान्. — ^{d}) K2 D2.10 परिगर्जतः; B1.3.5 D5 प्रतिगर्जितः; T1 G (except G4) °भंजतः.

31 K3 om. 31^{a} (cf. v.l. 30). — ^{a}) D8 कुशलान् (for विगाह्य). — ^{b}) D1.2 वीरान् (for वरान्). S यो (G1.3 M1.3–5 यौ) धानिर्दिश्य निघ्नतः. — ^{c}) K4 D2.4.7 वायुयुत° (for प्रज्वलित°). — ^{d}) K3 न विमुच्येत; D2 नावमु° (for अपि मु°). D1 वै (for मे). T1 G1 न मुच्येरन्निमाः प्रजाः; T2 G2–3 M1 न मुच्येयुरिमाः प्रजाः; M2–5 अपि मुच्येदिमाः प्रजाः.

32 ^{a}) Dn3 G1.3 M (except M3) वीथी-; B1 T1 G3 वीथीः; C3 वीथीं (as in text). D1.2 °वीर्यो (for °बाहुर्). — ^{b}) T1 G1.3 भ्राम° (for द्राव°). K1 D9 नाग-; K3 गज-; G2–4 इव (for मम). — ^{d}) G1 युगांताग्निरिवोत्थितः.

33 ^{b}) G2.4 पुष्पितद्रुमान्. — ^{c}) D3 प्रधक्ष्यति. K1 D8 महा- (for रणे). — M4 (hapl.) om. 33^{d}–35^{c}. D1 reads 35^{d} for 33^{d} (for the first time), *repeating* it in its proper place.

34 M4 om. 34 (cf. v.l. 33). — ^{a}) D10 विध्वस्तान् (for विध्वजान्). K1 रथकूबरान्; K3 D1.2.10 भग्नकूबरान्; D8 भिन्नकूबरान्; Ca.d भग्नपुष्करान् (as in text). K4 B Dn D3 D3–8.10 m विसारथिहयध्वज (D8 °ज)जान्. — For 34^{c}, D1 repeats 33^{c}. — ^{c}) K1.2 D7.9.10 °व्याघ्रान् (for °व्याघ्रो). — ^{d}) D1 reads 35^{d} for 34^{d} (cf. v.l. 33).

35 M4 om. 35^{abc} (cf. v.l. 33); D1 om. 35^{ab}. D2.4 om. 35; D10 reads it in marg. — ^{a}) K4 D9 T2 G (except G1) गांगो (for गङ्गा-). — ^{b}) K4 Dn1 T1 G4 M1 विविधद्रुमान्. — ^{c}) K4 B Dn D3 D5–8 प्रधंक्ष्यति; D9.10 प्रधक्ष्यति (for प्रवे°). N (except D1; K2.3 missing) G3 रणे (for महा-). — ^{d}) D1 reads 35^{d} here for the *third* time (cf. v.l. 33, 34)! T2 पुत्राणां मे वृकोदरः (= 33^{d}).

36 D10 reads 36 in marg. G4 (hapl.) om. 36. — ^{a}) K1 D1.2 वशे; K4 B Dn D3 D5–8.10 दिशो; K3

C. 5. 2054 B. 5. 51. 36 K. 5. 51. 36 मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥ ३६
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ३७
कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासंधेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८
भीष्मप्रतापात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
ते न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव वा ॥ ३९
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०
दीर्घकालेन संसिक्तं विषमाशीविषो यथा ।
स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥ ४१
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२
अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।
बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५
आर्यव्रतं तु जानन्तः संगरान्न बिभित्सवः ।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६
बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।
पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ॥ ४७
ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समाश्रिताः ।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान्रक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ४८
यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९
यत्त्वस्मदाश्रयं किंचिद्दत्तमिष्टं च संजय ।
तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥ ५०
आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
निधनं ब्राह्मणस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥ ५१
स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवान् ।

वीरा; T $G_{1.2.3}$ M_1 (*inf. lin.* as in text).2 वशं (for वशां). — ^{b}) K_2 B D (except $D_{7.9}$) °भया° (for °बला°). — ^{c}) G_3 transp. पुत्रा° and भृत्या°.

38 ^{a}) K_4 $D_{3.4}$ वसुधा (for पृथिवी). S सूत (for देवी). — ^{b}) $D_{1.2}$ जरासंधभयार्दिता. — ^{c}) D_9 तेनैव मागधेंद्रेण. — ^{d}) K_4 $D_{2-4.6}$ प्रशासिता (for प्रता°).

39 ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{7.8.10}$ भीष्मप्रभावात्; K_4 $D_{3.4}$ °प्रसादात्; $G_{3.5}$ भीमप्रतापात्. — ^{c}) K_1 $D_{1.2.8}$ T_2 G_4 ये न; $K_{4,6}$ B Dn D_5 $D_{3-7.8.10}$ यस्य (for ते न). K_4 B Dn D_5 $D_{3-6.8}$ M_2 वशे (for वशं). — ^{d}) K_4 B Dn D_5 D_{3-9} तत्; D_2 च (for वा).

41 ^{a}) K_4 D_{1-6} °शुष्कं; T_1 $G_{3.4}$ °सक्तं; G_2 M_1 °सिद्धं (for °सिक्तं). B Dn D_5 D_8 दीर्घकाल(Dn_1 °लं)-समास($B_{1.3.4}$ D_5 D_8 °शु)क्तं. — ^{d}) K_4 D_{1-6} पांडवः (for संजय).

42 ^{c}) $D_{1.2}$ महाबाहुः (for गदा°).

43 ^{a}) $K_{1.4.6}$ $D_{3.4.7.9}$ T_2 °ह्य($D_{3.4}$ T_2 °ह्यं)महा° वीर्यं; $D_{1.2}$ °ह्यमनासाद्यं; T_1 G M °ह्यमनाहार्यं. — ^{c}) D_2 इह; $D_{3.4}$ $G_{3.6}$ च; D_8 G_4 M_2 वा (for इव). D_5 $D_{1.2}$ S अभि- (G_5 हि) (for अति-).

44 ^{a}) B_2 Ds_2 D_8 °चर्मणः; T G °खड्गिनः (for °वर्मणः).

45 ^{ab}) G_3 भीष्मद्रोणकृपश्चायमश्वत्थामा तथैव च. — ^{c}) B (except B_3) D_5 D_8 तथैवाहं; D_1 यथा वाहं. — ^{d}) B $D_{1.2}$ S वीर्यज्ञास्.

46 ^{a}) D_1 S आर्यवृत्तं. — ^{b}) D_1 $G_{1.2}$ विभत्सवः; T $G_{3.5}$ भिभत्सवः; G_4 corrupt.

47 ^{a}) K_4 $D_{3.4}$ तु भवेद्; S तत्तु वै (for सर्वतो).

48 ^{a}) S अविषह्यं (T_1 $G_{1.2.4}$ °ह्या; T_2 G_5 °ह्य) (for ते पुराणं). — ^{b}) K_4 $B_{1.3.4}$ D_7 समाश्रिताः; D_2 अवस्थिताः. — ^{c}) A few N MSS. तुमले.

49 ^{a}) D_1 सूत (for तात). — ^{cd}) D_7 पौत्रा भीष्मस्य द्रोणस्य शिष्याश्चैव कृपस्य च.

50 ^{a}) B_3 $D_{1.10}$ ये तु; B_8 T_2 यत्तु; D_2 यच्च (for यत्तु). B_3 T_2 मदाश्रयं (T_2 °ये); T_1 $G_{3.5}$ अस्मदाश्रयात्; C_3 अस्मदाश्रयं (as in text). G_3 तात (for किंचित्). K_2 D_7 यत्त(D_7 °द)स्मदाश्रयं किंचित्; M_{2-3} यत्तस्मादा-श्र यत्किंचित्. — ^{b}) $K_{1.4}$ $D_{2-6.9}$ हितम् (for दत्तम्). — K_4 om. 50^d–52^a.

51 K_4 om. 51 (cf. v.l. 50). — ^{b}) $B_{1.3.8}$ $D_{3.9}$ क्षात्रधर्मं. Ds_2 D_2 परीप्सवः. — ^{c}) K_2 B D (except $D_{1.2.7.9}$) क्षत्रिय° (for ब्राह्मण°). — ^{d}) D_7 T_1 $G_{3.5}$ M_4 परम् (for वरम्).

52 K_4 om. 52^a (cf. v.l. 50). — ^{a}) D_9 शत्रवत्

विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ५२
न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ।
भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमप्युपघातकम् ॥ ५३
ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ।
सुखे भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४
किं पुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।
पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ५५
संशये तु महत्यस्मिन्किं नु मे क्षममुत्तमम् ।
विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ५६
द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥ ५७

मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८
किं नु कार्यं कथं कुर्यां क्व नु गच्छामि संजय ।
एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ५९
अवशोऽहं पुरा तात पुत्राणां निहते शते ।
श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६०

यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो
दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ।
गदाहस्तः पाण्डवस्तद्वदेव
हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१ C. 5. 2084 B. 5. 51. 61 K. 5. 51. 59

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

(for स वै). $D_{2.4}$ S यो (for वै). — [b]) $G_{2.3}$ M ये युयुत्स(G_3 °त्सं)त. $K_{4.5}$ B D (except $D_{2.7.8}$) पाण्डवैः. — [d]) D_3 तवेव भ°.

53 [a]) K_4 D_{n2} ननु; T G न तत् (for न तु). G_5 विनाशाय (for विघाताय). — [b]) G_5 नूनं; M जानन् (for ज्ञानं). D_3 भेषजं (for संजय). — [c]) $K_{4.5}$ B D_{n2} D_5 $D_{1.8-9.10}$ T_2 G_2 अतिबलं; D_3 अनाविलं. — [d]) $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.8.9}$) ज्ञानस्यापि (for ज्ञानमपि).

54 [a]) G_3 अपि हि; G_4 ह्यवि-; $M_{2.4}$ (*inf. lin.*).5 ह्यधि- (M_4 orig. व्याधि-) (for ह्यपि). K_5 संयुक्ताः; C_3 निर्मुक्ताः (as in text). G_5 विषयेभ्यो विनिर्मुक्ताः. — [b]) $K_{1.2}$ $D_{1-4.7-10}$ लोकसंग्रहं; C_3 as in text. — [c]) $K_{4.5}$ $B_{1.4}$ D_{n1} $D_{8.4.10}$ सुखैर् (for सुखे).

55 [a]) $K_{4.5}$ $B_{2-3.5}$ D_5 $D_{2-3.10}$ मोऽहम्; B_1 S योऽयम् ($G_{4.5}$ यो मया) (for योऽहम्). D_3 आसक्ताः. — [c]) $K_{1.2}$ D_7 राष्ट्र-; K_4 B_4 D_{n1} D_5 $D_{3-4.8.10}$ राज्ये; D_9 राष्ट्रे (for राज्य-). D_6 पुत्रेषु दारे राज्येषु; G_3 पुत्रेष्वपि दारेषु (sic). — [d]) B_3 पौत्रेष्वपि.

56 [b]) $K_{1.2}$ $D_{6.8.9}$ तु (for नु). K_5 B_3 D_{n2} $D_{3.4.7-9}$ T G_3 क्षेमम्; C_3 as in text. K_4 $B_{4.5}$ D_n D_{n3} $D_{1.5.6.10}$ G_5 उत्तरं (for उत्तमम्). — [c]) K_4 $D_{2.4}$ ह्यनुपश्यामि; D_3 ह्यवगच्छामि; T_1 $G_{1.5}$ एव पश्यामि. — [d]) T_1 $G_{1.3}$ अनयागतः; $G_{2.4}$ M_3 अपि चिंतयन्.

57 [a]) K_5 आप्नोति; D_{n1} D_{10} (*sup. lin.*) T $G_{1.4.5}$ आयाति (for आभाति). D_5 $D_{1.3}$ द्यूतप्रमुखतो भाति.

58 [c]) T_2 $G_{1.3}$ M प्रधिः; $C_{a.d.3}$ प्रधिः (as in text). — [d]) $M_{1.3}$ नात्र; C_3 नाक्साद् (for नास्य).

59 [a]) K_4 B D (except D_6) कुर्यां (for कार्यं). $K_{1.2}$ D_9 तथा; $D_{2.6}$ च वै (for कथं). $D_{2.6}$ तेषु (for कुर्यां). — [b]) K_4 $D_{3.4}$ कुत्र; G_4 अनु- (for क्व नु). In D_2 the portion from 59[cd] up to 5. 60. 12 is lost on missing folios. — [d]) $K_{1.2}$ D_{n1} D_{10} कालवशा(D_{n1} °शे)नुगाः; S क्रोधवशं गताः.

60 D_2 missing (cf. v.l. 59). K_4 B D (D_2 missing) तदा (for पुरा). — [c]) T_1 G_2 रुदितं (for निनदं). — [d]) T_1 $G_{2.5}$ M_{1-4} मा (for मां).

61 D_2 missing (cf. v.l. 59). — [a]) T_2 G_1 $M_{2.4}$ (*sup. lin.*).5 यदा (for यथा). — [b]) D_{n1} चीयमानः; D_3 क्षोभ्य°; D_{10} नोद्य°. — [c]) K_4 B D (except $D_{1.2.7.10}$; D_2 missing) वै तथैव (for तद्वदेव). — [d]) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ (*sup. lin.*) अस्मदीयान् (for मदीयान्). G_3 सहितानर्जुनेन.

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_2. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B (except B_3) D (D_2 missing) संजययान (D_3 यानसंधि); G_2 $M_{1.3}$ संजयप्रतियान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 51; D_5 50; D_6 47; D_7 G_2 52; T G_{2-4} M 53 ($M_{2.3.5}$ 54). — *S'loka no.:* K_5 60; D_n G_5 61; D_8 62.

५१

C. 5. 2065
B. 5. 52. 1
K. 5. 52. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
यस्य वै नानृता वाचः प्रवृत्ता अनुशुश्रुमः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ १
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २
अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।
प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
माहात्म्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ ४
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ।
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ५
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फल्गुनस्य वा ॥ ६
न तु जेतार्जुनस्यास्ति हन्ता चास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ॥ ७
अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।
एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥ ८
त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।

51

☞ This adhy. is missing in K$_{2,3}$ D$_9$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 50).

1 =(var.) 3. 46. 5. — ^{a}) K$_1$ नैवानृता; D$_8$ चैवानृता; T$_1$ G$_1$ ता: सूनृता; T$_2$ (orig.) G$_{2,3}$ ह्या नानृता; T$_2$ (*inf. lin.*) G$_4$ नानानृता; G$_5$ नानाविधा; M ताहनृता (for वै नानृता). — ^{b}) K$_1$ T$_1$ M$_4$ अनुशुश्रुम. B D (except D$_7$; D$_9$ missing) कदाचिदनुशुश्रुम (D$_8$ °म:). — ^{c}) K$_1$ D$_{7,10}$ T$_2$ G$_3$ अस्य (for स्याद्). — ^{d}) K$_1$ D$_{2,10}$ S (except G$_2$) यस्य योद्धा (by transp.).

2 =(var.) 3. 46. 8. — ^{a}) T$_2$ तु न; G$_{3,4}$ न च (by transp.). — ^{b}) = 3^d. D$_2$ T$_1$ G$_{2,3}$ °धन्विनः. — B$_2$ (hapl.) om. 2^c–3^d; K$_1$ reads it in marg.

3 B$_2$ om. 3; K$_1$ reads it in marg. (cf. v.l. 2). — 3^{ab}=(var.) 3. 46. 6^{ab}. — ^{a}) D$_{n2}$ D$_{7,8}$ G$_4$ कर्णनालीकान्. — K$_3$ om. 3^{cd}. — ^{c}) K$_4$ प्रतीयाद्; D$_1$ युध्यतो; D$_{2,3}$ प्रभेत्ता; C$_{a,d}$ प्रत्येता (as in text). — ^{d}) = 2^b. S विद्यते सव्यसाचिनः.

4 =(var.) 3. 46. 9. — ^{b}) S वीरं (T$_1$ G$_1$ वा तं) नरर्षभं. — After 4^{ab}, N (K$_{2,3}$ D$_9$ missing) ins.:

332* कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ।

— ^{c}) K$_{4,5}$ B D (except D$_{1,3}$; D$_9$ missing) G$_{1,3}$ महात्म्याद्; T$_2$ G$_5$ ह्यमात्यौ; C$_{a,d}$ माहात्म्याद् (as in text).

5 =(var.) 3. 46. 10–11^{ab}. K$_3$ om. 5^a–8^b. — ^{a}) G$_4$ M (except M$_1$) जित° (for दृढ°). — ^{c}) T$_1$ G$_{4,5}$ M (except M$_2$) तु (M$_1$ *inf. lin.* सु- as in text). A few MSS. -तुमलं. K$_1$ D$_8$ C$_{a,d,3}$ -तुमु(K$_1$ D$_8$ °म)लं युद्धं. — ^{f}) G$_3$ सर्वतः; C$_3$ सर्वशः (as in text). K$_1$ M$_1$ C$_{a,d,3}$ अपराजितः. T$_2$ सर्वक्षत्रभयावहं.

6 =(var.) 3. 46. 11^c–12^d. K$_3$ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K$_4$ D$_{2,4}$ [अ]प्यस्त्र°; M$_1$ शस्त्र° (for ह्यस्त्र°). — ^{b}) D$_2$ सर्वैः प्राप्तं (for सर्वे प्राप्ता). — S *repeats* 6^{ef}–10^{ab} here (with v.l.), reading the lines for the first time after 5. 48. 45^{ab}. — ^{e}) G$_1$ (first time) यथा; G$_3$ (second time) जये (for वधे). — ^{f}) S (first time) तव and (second time) ए(T$_1$ ते)षां; C$_{a,d}$ तयोर् (as in text). K$_1$ वै (for वा). K$_{1,4}$ B D (except D$_{1,2}$; D$_9$ missing) फाल्गुनस्य. K$_4$ B (except B$_2$) D (except D$_{1,2-4,7}$; D$_9$ missing) च (for वा).

7 =(var.) 3. 46. 13. K$_3$ om. 7 (cf. v.l. 5). S *repeats* 7 here (with v.l.); cf. v.l. 6. — ^{ab}) B D$_n$ D$_5$ D$_{2,6,8}$ transp. जेता and हन्ता. T$_1$ G$_{3,4}$ M (all first time) and T$_2$ G$_{1,2,5}$ (all both times) वा (for च). D$_{1,2}$ नैवास्य (for चास्य न). — G$_5$ om. 7^c–8^d. — ^{d}) K$_1$ D$_7$ समुत्थितः (for य उत्थितः).

8 K$_3$ om. 8^{ab}; G$_5$ om. 8 (cf. v.l. 5, 7). S *repeats* 8 here (with v. l.); cf. v.l. 6. — ^{a}) D$_2$ शस्त्राणि; G$_{3-5}$ M (all first time) ह्यस्त्राणि (for ऽप्यस्त्राणि). — ^{b}) D$_2$ जयंति न जयंति च; S (both times) युध्यंति विजयंति च (G$_5$ om. second time). — ^{c}) S (first time) अयं तु; C$_a$ एकांत- (as in text). D$_2$ चैव; T$_1$ G$_1$ (both second time) त्वेष (for त्वेव). — ^{d}) Some N MSS. फाल्गुनस्य. K$_{2,5}$ तु; B$_2$ D$_{2,5,8}$ T$_2$ (second time) G$_4$ (both times) च; D$_{2,4,7,10}$ G$_1$ (both times) हि; M$_2$ (second time) वा (for ह).

9 =(var.) 3. 46. 14. S *repeats* 9 here (with

जिगाय च सुरान्सर्वांस्तस्य वेद्मि पराजयम् ॥ ९
यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।
ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ १०
कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
युगपत्त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः ॥ ११
नैव नोऽस्ति धनुस्तादृग्योद्धा न च सारथिः ।
तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ १२
शेषयेदशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
न तु शेषं शराः कुर्युरस्तास्तात किरीटिना ॥ १३
अपि चास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव च फल्गुनः ।
उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ १४
अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
गाण्डीवेद्धं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १५
अपि सा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
वित्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥ १६
यथा कक्षं दहत्यग्निः प्रवृद्धः सर्वतश्चरन् ।
महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यति मामकान् ॥ १७

यदोद्गमन्निशितान्बाणसंघा-
न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
यथा भवेत्तद्वदवारणीयः ॥ १८

यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून्प्रकारा-
ञ्श्रोतासि तानावसथे कुरूणाम् ।
तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे
क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ १९ C. 5. 2103 B. 5. 52. 20 K. 5. 52. 20

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

v.l.); cf. v.l. 6. — ^{c}) K_1 B (except B_4) D_8 $D_{1.2.7.8.10}$ समाः सूत; K_2 समये तेषु; D_6 क्षपाः सूत; T_1 G_2 M (all both times), T_2 (second time) and G_{1-3} (all first time) सहस्रेण; T_2 G_6 (both first time) सहस्राणि; $G_{1.3.4}$ (all second time) सहस्रेण; G_2 (second time) मर्हेन्द्रेण (for समाः सूत); all comm. cite त्रयस्त्रिंशत्समाः. ※ C_a: त्रयस्त्रिंशत् समा वर्षाणि यस्य स तथा । त्रयस्त्रिंशत् समा इति पाठेऽसमस्तो त्रयस्त्रिंशत् समा यस्येति शेषः । C_n: त्रयस्त्रिंशत्समा वर्षाणि अतीता इत्यर्थः । संधिरार्षः । ※ — ^{d}) K_2 B D_n D_8 $D_{5.6.8.10}$ C_n विद्मः; T_1 $G_{1.2}$ (all second time) वेत्ति (for वेद्मि). S both times (G_1 M_3 first time only) पराभवं.

10 S *repeats* 10^{ab} here; cf. v.l. 6. — ^{b}) K_1 °समायुतः; D_7 °यशोनिधिः (for °समो युधि). — ^{c}) K_4 B_4 ध्रुवं (for ध्रुवः). K_1 कृतं तात मतं तस्य; K_5 क्षेमं तस्य ध्रुवं तात; $D_{1.2}$ ध्रुवं तस्य भवेत्तात; S कृतं तस्य (G_3 कृतस्तस्य; G_4 अर्जुनस्य) ध्रुवं तात.

11 ^{a}) S युक्तौ (for यत्तौ). — ^{b}) B_3 चरिष्ठं; $C_{a,d}$ अधिज्यं (as in text). — ^{d}) D_2 इति (for अनु-). K_4 B D (except $D_{2.7.10}$; D_9 missing) -शुश्रुम.

12 ^{a}) $K_{4.5}$ B D_n D_8 $D_{3-6.8.10}$ नैवास्ति नो; D_2 न रथोस्ति; S नैव चास्ति. — ^{b}) D_2 G_3 न योधा; G_4 M न ह्यथा. — ^{c}) K_1 T_2 ते (for तत्). $D_{1.2}$ बुध्यंते (for जानन्ति).

13 =(var.) 3. 46. 15. — ^{a}) $G_{4.6}$ शोषयेत्. D_1 M दीप्ता (for दीप्तो). — ^{b}) K_5 B (except B_3) D_n $D_{2.4.7.10}$ विपतन्; D_1 G_3 M पतंती; D_3 प्रपतन्; $D_{5.6.8}$ निष्पतन्. — K_5 om. 13^c–19^d; D_8 om. 13^c–15^b. — ^{c}) K_4 B (except B_3) D_n $D_{3-6.8.10}$ तात (for कुर्युः). — ^{d}) K_4 B D_n $D_{3-6.8.10}$ कुर्युरस्ताः (B_3 मुक्तास्तात) (for अस्तास्तात).

14 K_5 D_8 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{b}) D_7 एव (for इव). B D_n $D_{1.2.4.6.8}$ धनंजयः; a few N MSS. च फाल्गुनः (for च फल्गुनः). S विनिघ्नन्निव फल्गुनः. — ^{c}) K_1 कुद्धः शरसहस्रेण; S उत्पतंतीव (T_1 G_1 °तंति च; T_2 G_3 °तन्निव) कायेभ्यः.

15 K_5 om. 15; D_8 om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{b}) D_3 T_1 G_2 सर्वशः (for °तः). — ^{c}) K_1 गांडीवेयं; $B_{1.3.4}$ D_n D_8 $D_{4.8}$ T G (except G_3) C_s °वीर्यं; D_1 °वाग्निर्; D_2 °वेन (for °वेद्धं). $D_{1.2.10}$ S (except M_3) दहेत्तात. C_s cites आजौ (as in text).

16 =(var.) 3. 46. 17. K_5 om. 16 (cf. v.l. 13). — ^{a}) D_8 स्म; $M_{1.2}$ वा (for सा). — ^{c}) K_4 B (except B_3) D_n $D_{1-6.8.10}$ बहुधा (for °ला).

५२

C. 5. 2106
B. 5. 52. 1
K. 5. 52. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १
त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।
पाञ्चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ २
यश्च सेन्द्रानिमाँल्लोकानिच्छन्कुर्याद्वशे बली ।
स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ३
समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ ४
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥ ५
युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ६
अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।
मम सेनां हनिष्यन्ति ततः क्रोशामि संजय ॥ ७
दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।

---

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 13). — a) Dn1 स्व च (for कक्षं). K4 B D (D8 missing) महानग्निः (D2 महावह्निः); G3 दहेदग्निः. — b) K4 B D (except D7; D8 missing) प्रदहेच्च; G3.4 प्रदीप्तः (for प्रवृद्धः). — c) G2.4 महाशिरः (for °चिरं). M महानिलबलोद्धूतः. — d) D10 तथा (for तद्वद्). T2 G1.3 मे सुतान् (for मामकान्).

18 =(var.) 3. 46. 18. K5 om. 18 (cf. v.l. 13). — a) T G यतः (T2 G2 यथा) (for यदा). T G उद्वहन् (T2 G3 उत्सृजन्) (for उद्वमन्). T1 G1 निहितान् (for निशितान्). G2.3 M °वर्षान्; G4 °पूगान् (for °संघान्). D2 यदोद्वमन्महाबाणसंघान्निशितान्प्रमान्. — c) K4 B D (except D1.2; D8 missing) T तानाततायी; G3 अस्त्राततायी. — d) K4 B D (D8 missing) अपार° (for अवार°).

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 13). — a) K1 तस्य; D1.2 यस्य; G (except G5) यथा (for यदा). M (except M1) अपि (for हि). S प्रणादान्; all comm. प्रकारान् (as in text). — b) T2 श्रोष्यामि; all comm. श्रोतास्मि (as in text). K1 वा चातिवधे; K4 B (except B4) Dn1 D2.3 तातात°; D1 भातात°; T2 यानाव°; G3 नानाव° (for तानाव°). All comm. cite आवसथे (as in text). — c) K1 सर्वं तत्र (for समन्ताच्च). G3 हि (for च). G3 तदा (for तथा). — d) S (except G1.3) भवतान् (for भरतान्).

Colophon missing in K2.3 D8. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B D संजययान (D2 यानसंधि; D8 missing); M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M अर्जुनप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 52; D5 51; D6 48; D7 G5 53; T G1-4 M1.4 54; M2 50; M3.5 55. — *S'loka no.:* Dn 20; D2 21.

52

☞ This adhy. is missing in K2.3 D8 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59). G3 transp. adhy. 52 and 53.

1 K5 om. from 1cd up to 5. 54. 25ab. — d) D2 रणे; G3 जयैर् (for जये). D2 G3 वृताः; T2 G2-4 रताः (for धृताः); cf. v.l. 3d.

2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — cd) A few MSS. पंचालान्, कैकयान्, मात्स्यान् and मगधान्. K1 वंग°; D2 सर्वं°; D7.10 अंग°; T2 अन्य° (for वत्स°).

3 K5 om. 3 (cf. v.l. 1). — a) D2 यः सहेंद्रान्. — b) B2.3 D2 D1-8.10 वशी (for बली). — c) Dn2 Cn स स्रष्टा; D1 स ज्येष्ठो; T1 G1.3 श्रेष्ठोस्य (for स श्रेष्ठो). D2 स्रष्टा (for कृष्णः). — d) K4 D1.2 वृतः; G3 रतः (for धृतः); cf. v.l. 1d.

4 K5 om. 4 (cf. v.l. 1). — b) S क्षिप्रहस्तवान्. — c) K1 S संप्रासः (for शैनेयः). T1 G1.3 स्थायी (for स्थाता). — d) D7 बीजवद्विसृजन्; G3 जवात्प्रतिवपन्. Ca cites प्रवपन् (as in text).

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 1). — a) D7 G4.5 पांचालः. — b) T1 G1.3 दृढवर्मा; T2 G2 M कृतवर्मा; G3 कृतकर्मा; G4 घृत° (for क्रूर°).

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) K4 D2.4 तु (for च).

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 1). — b) D1 बलं; Ca.3 जालं (as in text). G3 अंतकृत्; Ca. d. 3 अन्तरा (as in text). — c) G3 हरिष्यंति. K4 B3.4 Dn D5 D2-8.10 m. Cs न मे सैन्या (D7 सेना) हरिष्यंति; D2 सेनां हनिष्यंति मम. — d) D7 ततः शोचामि; T G1-3 M1 शृण्वभिक्रो°; G4 अभिक्रो°; M2-5 यदि क्रो°.

मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ८
मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो योज्ययोजकैः ।
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैरुपपन्नो महारथैः ॥ ९
धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १०
बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ ११
तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतंगवत् ।
पाण्डवाग्निमनावार्यं मुमूर्षुर्मूढचेतनः ॥ १२
तनुरुच्चः शिखी राजा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ १३
तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ।
युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ १४
एषा मे परमा शान्तिर्यया शाम्यति मे मनः ।
यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १५
न तु नः शिक्षमाणानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १६ C. 5. 2120 B. 5. 52. 16 K. 5. 53. 16

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

---

8 K8 om. 8 (cf. v.l. 1). — a) D1.2 यश° (for मन°). — b) G3.4 M1 (inf. lin.) बल° (for लक्ष्मी°). D5 D1 M1.2.3 (inf. lin. as in text).4 °वर्चसा; T2 M4 °वर्चसः. — d) D1 धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः.

9 K8 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) K1 D7 T G सु(G6 सं)मसक्तैः (T2 °क्तः); M सु(M3 स)संपन्नैः. — b) K1 D8 सुज्य-; K4 Dn D3-6 G6 युक्त-; B1.2.3 D9 D10 युग्य-; B2.4 D2 T2 योग्य-; Ca.d.2 योज्य- (as in text). — c) K4 B Dn D5 D3-6 वीरैरु (B3 सर्वैरु); D8 घोरैरु; T1 G1.2 मित्रैरु (for पुत्रैरु). D7.10 शूरैश्च भ्रातृभिः पुत्रैरु. — d) D1 T1 G1.4 उपपन्नैरु.

10 K8 om. 10 (cf. v.l. 1). — b) D2 मित्रमुख्यैः; D7 नैपुण्येन; Ca.d.2 नैभृत्येन (as in text). — d) D2 धी°; T1 G1.4.2 श्री° (for ह्री°).

11 K8 om. 11 (cf. v.l. 1). — a) S (except M3) श्रुतात्मा (for कृ°).

12 K8 om. 12 (cf. v.l. 1). — a) K1 एव; K4 B3.4 अभि (for इव). T2 मर्त्यः (for मन्दः). — d) K4 B3.4 D (except D7.10; D3 missing) नष्ट° (for मूढ°).

13 =(var.) 5. 36. 47 (q. v.). K8 om. 13 (cf. v.l. 1). — a) Dn D5m तनुरुद्धः; Ca.d.np तनुरुच्चः (as in text). — b) K1.4 B4 D (D3 missing) Ca.d मिथ्योपचरितो मया; T2 जांबूनदसमप्रभः.

14 K8 om. 14 (cf. v.l. 1). — a) B2.3 नैव युद्धं (for तैरयुद्धं).

15 K8 om. 15 (cf. v.l. 1). — a) T1 G1 च परा (for परमा). K4 B3.4 Dn D5 D3-6.2 बुद्धिः; D1 शक्तिः (for शान्तिः). D7.10 इयमेव परा शांतिः; T2 एवमेषा परा शांतिः; M2 एषां तथा परा शांतिः. — b) D5 D2.7.10 T2 G2.3 यथा (for यया). D1 T2 शाम्येत. S (except G3-4) मतिः (for मनः). — B3 om. 15c–16b. — c) K1 D8 यदिदं युद्धम्. — d) K1 T2 G3 शांत्या; T1 G1.2 शान्ता; G2 M शांत्यां (for शान्त्यै). S (except G4) यतेमहि.

16 K8 B3 om. 16 (cf. v.l. 1, 15). — a) D52 D6 G1.2 न तु नः; D7 न पुनः. K1 Ca.d शिष्यमाणानां; K4 B (B3 om.) D (except D1; D3 missing) क्लिश्यमानानां (B1-3 °मानान्वै); G3 क्षममाणानां; G4 शाम्य°; Cs शिक्ष° (as in text). T1 ननु निरीक्षमाणानां. — c) B2 D2 S Cd.2 जुगुप्सते; Ca as in text. D2.4 च; D7 स्व- (for ह्य-). — d) D2 G2 ममैव; all comm. मामेव (as in text).

Colophon missing in K2.3 D9; K8 D3 om. it. — Sub-parvan: K1.4 B Dn D5 D1.2-7.10 संजययान; T1 G1 M संजयप्रतियान. — Adhy. name: M (except M1) धर्मपुत्रप्रशंसा. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 53; D5 52; D6 49; D7 54; S 53 (M2.3.5 56). — S'loka no.: Dn D5 16.

53

☞ This adhy. is missing in K2.3.5 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 52. 1; 50. 59). G2 transp. adhy. 52 and 53.

1 G2 om. 1–2. — a) K4 भाव°; G3 कृद्ध°; G3 क्रूरस्व° (for क्षत्र°).

2 G2 om. 2 (cf. v.l. 1). — b) K1.4 D5 D2.7.10

५३

C. 5. 2121
B. 5. 54. 1
K. 5. 54. 1

संजय उवाच ।

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १
इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।
यत्पुत्रवशमागच्छेः सत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः ॥ २
नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।
त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३
पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।
आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥ ४
इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।
द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥ ५
परुषाण्युच्यमानान्स्म पुरा पार्थानुपेक्षसे ।
कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६
पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
अथ वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ७
बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।
मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ८
ग्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि ।
आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९
कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।
पाण्डवेषु वनं राजन्प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १०
प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्बहून् ।
अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ ११
अस्यतां फल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
केशवः सर्वभूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥ १२
वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ।

वीर° (for धीर°). D3 D5.6.8 धीमतः; D7 निश्चयं; T1 G1 विर्जयं (for नित्यशः). — c) B (except B3) Dn1 D5.8 यः (for यत्). T G1.3 M (except M1) °शतम् (for °वशम्). D1 आपन्नः; D3 अन्विच्छेः; D2 S (G3 om.) आगच्छेत् (T1 °च्छत्; M3 °च्छे). — d) K4 B3 D (except D5.8; D9 missing) तत्त्वज्ञः; S (G3 om.) सत्वस्थं. D7 T2 G1.3 M3 सव्यसाचिनं.

3 a) D1 G3 नैव; C3 नैष (as in text). G3 एव-मेतन्महाराज. — b) D2 तावकाश्च कृता°. C3 cites शश्वत् (as in text). — c) S आर्दि(G3 °र्थि)ताः (for आदितः). K1 पार्थौ. — d) K1 निकृतो; Dn1 D5.6 वंचिता (? gloss); S (except G3 M3) निकृत्वा (for निकृता). — After 3, S ins.:

333* स्वीकृतास्तैर्जनपदाः कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
कथं वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रतिपद्यथाः ।

[=(var.) 7. — (L. 1) G3-4 ते (for तैर्). — (L. 2) G3 प्रतिपद्यते.]

4 a) K1 D1.7.10 T G3.8 M (except M3) ज्येष्ठः (for श्रेष्ठः). D5 G3 सुहृच्चस्य; D2 गुरुर्वैश्य; T1 सुहृदश्च. — c) K1 S स्व(T G सु)मतं (for हि हितं).

5 b) S °जितं (G4 °जयं) (for °जितान्). — After 5, T G (except G3) read 10.

6 a) K1 D7.10 तान्; K4 D3-6 त्वं; B Dn D5 D8 च; T1 G1.4.8 तु; T2 तैः (for स्म). — c) D1 राज्यं कृत्स्नं (by transp.). M (except M1) इह (for इति).

7 After 7ab, D5(marg.).8 ins.:

334* प्रार्थयन्ति महायुद्धे नानुबन्धमवेक्षसे ।

— D3 transp. 7cd and 8ab. — c) K1 पृथक्; S कथं (for अथ). D3 वीर्यार्जिताम्. K4 B D (except D7.10; D9 missing) उर्वीम् (for भूमिम्). — d) D2 S (except T2 G1.3) प्रति° (for प्रत्य°).

8 D3 transp. 7cd and 8ab. — a) D1 S (except T2 G1.3.4) °वीर्येजिता. — c) K4 D1-3.7 एवं (for एव). — d) G3.8 साधु° (for राज°).

9 G4 (hapl.) om. 9. — c) K4 पुरा (for पुनः).

10 T G (except G3) read 10 after 5. — c) K4 B3 D1-4 T2 G3-4 वने (for वनं).

11 a) K4 शरजालान्. — b) K4 D10 (sup. lin. शरान्) सितान्; B3 तथा (for शितान्).

12 a) Some N MSS. फाल्गुनः. S C3 पांडव(C3 °वः)श्रेष्ठो. — b) K1 D2.4.5 गांडिवं; C3 as in text. — d) K4 B1.2.3 D (except D1.2.7.10; D9 missing) आयुधानां; T2 अस्त्राणां च (for चक्राणां च).

13 a) D1.8 तु (for च). — c) G4 वहतो; G3 सुरथो (for सरथो). — d) B (except B4) Dn D5.8 चकून्; G3 युधि (for चहून्). G3.4 वाहाः श्वेतहया रणे (G4 रथे). — e) B4 D5 ते; D2 T2 G3.8 M वो; T1 G3 वै; G1.4 यो (for भो). S राज्ञः (for राजन्). — f) D1.8 इचोदितं.

एवमेतानि सरथो वहन्श्वेतहयो रणे ।
क्षपयिष्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ १३
तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ ।
यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम ॥ १४
तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥ १५
न हि भीमभयाद्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥ १६
मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च सकेकयाः ।
शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते ।
पार्थं ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १७
अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः ।
तव पुत्रो महाराज नात्र शोचितुमर्हसि ॥ १८
द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ।
यदिदं ते विलपितं पाण्डवान्प्रति भारत ।
अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १९ C. 5. 2142 B. 5. 54. 22 K. 5. 54. 22

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

14 b) D5 T2 G4 M (except M1) अखिला (for नि°). — d) K1 B6 Dn2 D5 D8–6. 8. 10 °सत्तमः.

15 c) M दुर्योधनमुखान्. D7 तात; D10 सर्वे (for दृष्ट्वा).

16 a) T2 G1. 3. 5 °बलाद् (for °भयाद्). K4 B2. 3 Dn D5 D8–6 न भीमार्जुनयोर्भीता. — b) B1. 3. 4 Dn D3–7. 10 लप्स्यंति; T G लभंते. B3 T2 G2. 4 प्रभो; T1 G1. 3 कथं (for विभो). — c) S (except G3) °बाहो (for °राज). — d) D3. 10 (m as in text) °चारिणः (for °सारिणः).

17 a) D1. 3 तात; G3 एव (for अद्य). D8 याझंति; G3 M नेच्छंति. — b) A few MSS. पंचालाः. Some N MSS. कैकयाः. B4 मद्रकै° (for च सकै°). — c) Some MSS. साल्वेयाः. B3 शूरसेनाश्च सर्वेषां. — d) K1 सर्वे ते त्वामुपेक्षते; B8 शाल्वेया अवजानते; D10 सर्वे ते त्वावज्ञा°; S सर्वे प्राच्याश्च मारिष. — e) D7. 10 transp. ह्येते and सर्वे. S एव (for ह्येते). T1 G1. 3 आगताः (for गताः). — After 17, S reads 18ef; while N (K2. 3. 5 D6 missing) ins.:

335* भक्त्या ह्यस्य विरुध्यन्ते तव पुत्रैः सदैव ते ।

[Dn1 Ds1 D8. 4. 6 भक्त्याः. Ds1 तस्य. K1 D7. 10 दुरात्मभिः; D1 महाबलैः (for सदैव ते). B3 Dn1 D8. 5. 6 तैः (for ते).]

18 a) D1 अर्हानेकत्र बाध्येयो; D2 अर्हानेव तु राधेयो; D7 तानेव युयुधे यो वै; D10 अनर्हो नैव युयुधे; S अनर्हो येन बध्येत (T1 बाध्येत; G3 युध्येत; G4. 5 युध्येत). — b) S धर्मयुक्तो विचक्षणः. — After 18ab, K4 B D (except D1; D3 marg. sec. m.; D6 missing) ins.:

336* योऽङ्क्षेशयत्पाण्डुपुत्रान्यो विद्वेष्टयधुनापि वै ।

— c) S सर्वैरुपायैर्निग्राह्यः. — d) D1. 3. 7 T2 G4 M1 (inf. lin.), 3. 4 (inf. lin.) सोधमः; T1 G1–3 M1. 3–5 सोधर्म्यः (for सानुगः). — After 18cd, S ins.:

337* अपरोक्षं महाराज साक्षाच्चैनं ब्रवीम्यहम् ।

[M एतद् (for एनं).]

— S reads 18ef after 17. — e) K1 D8. 6 महाराजन्. S पुत्रस्य तव दोषेण. — f) K4. 5 B Dn D5 D8–8 नाशु°; D1. 10 नाशः; G3 नाथ° (for नात्र).

19 a) K5 D8. 4 G3 प्रोक्तं (for चोक्तं). — b) S तथा भीष्मेण धी°. — c) K4 Dn2 D1. 3 G1 अनीशेनैव; D7 °शे तव; T2 G2–5 °शे त्वयि. Ca. d cites अनीशेन (as in text). — f) D3 एव (for एतन्).

Colophon missing in K2. 3 D6; K5 om. it. — *Subparvan:* K1. 4 B D संजययान (D2 यानसंधि; D6 missing); T1 G1–4 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M पांडवप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G3 54; D2 53; D8 50; D7 55; T G1–4 M 56 (M2–5 57). — *S'loka no.:* Dn 22; D8 38; G3 23.

54

☞ This adhy. is missing in K2. 3 D6 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59). K5 om. 1–25ab (cf. v.l. 5. 52. 1).

1 G2. 4 M1–3. 5 om. 1cd; T2 reads it in marg. — a) T G1. 3 च (for स). K1 Ds2 परा° (for परान्). K1 B3. 4 Dn D5 D8. 6. 8 T2 G3 जेतुं (for राजन्). M5

५४

C. 5. 2143
B. 5. 55. 1
K. 5. 55. 1

दुर्योधन उवाच ।
न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
समर्थाः स्म परान्राजन्विजेतुं समरे विभो ॥ १
वनं प्रव्राजितान्पार्थान्यदायान्मधुसूदनः ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २
केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान्बहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३
इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।
व्यगर्हयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४
ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।
कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ५
प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६
श्रुत्वा चैतन्मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।
ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥ ७
न ते स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८
ऋते च विदुरं सर्वे यूयं वध्या महात्मनः ।
धृतराष्ट्रश्च धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९
समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १०
तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ११
प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ १२
विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३
प्रणिपाते न दोषोऽस्ति बन्धूनां शाश्वतीः समाः ।

महाबाहो (for परान्राजन्). — [d]) K_1 राजेंद्र; $B_{2.4}$ D_n D_8 $D_{5.6.8}$ G_8 बलिनः; T_2 राजंश्च (for विजेतुं). D_1 वयं; D_8 प्रभो (for विभो).

2 [a]) K_4 B D (except $D_{1.2}$; D_9 missing) $G_{2.4}$ वने. $K_{1.4}$ $B_{1.2.3}$ $D_{3-5.8}$ G_2 प्रव्रजिताद्. — [c]) D_2 महता च बलौघेन. — [d]) K_1 परराष्ट्रवि°.

3 [a]) A few MSS. कैकया or कैकेया. — [b]) T_1 G_1 वीर्यवान्; T_2 M पार्थिवः (for पार्षतः). — G_6 om. 3^{cd}. — [c]) G_2 आययुः (for अन्वयुः). D_{10} पार्थं; $M_{1.2.3}$ (*inf. lin.*) पश्चाद् (for पार्थान्). — [d]) $D_{1.2}$ ये; G_4 हि (for अन्ये).

4 [c]) K_1 विगर्ह्यकृष्णसंगम्य; $D_{1.2.10}$ S वि($G_{1.2}$ व्य)गर्हयंतः (D_2 °त) सं°.

5 [a]) $D_{2.5.8}$ G_2 युधिष्ठिरं समासीनं. — [b]) T_2 अनुजैः (for अजिनैः). S परिवारितं. — [c]) G_6 संगम्य; M_2 संगत्य; $C_{a,d}$ संहत्य (as in text). — [d]) K_1 B_3 D_{n1} D_3 T_1 G (except G_6) पर्युपासत.

6 [a]) K_1 °दानेन; D_1 °दानस्य (for °दानं च).

7 [a]) K_4 B D_n D_8 D_{2-6} M_4 चैवं; D_1 एवैतन्; D_3 एव तु; G चैते (for चैतन्). $D_{1.2}$ ते (for तु). — [b]) K_1 B_3 $D_{1.2.5.6.8}$ T_2 $G_{2.3}$ °कृपास्तथा; G_4 °कृपादयः.

8 D_2 om. 8^{ab}. — [a]) B D_{n1} न नः; D_n D_6 ततः; D_{n2} न तु; D_3 नाव°; T G_4 न चेत्; $G_{1.2.3}$ M न च; G_2 न हि (for न ते). D_8 $D_{3-5.8}$ T_2 समरे (for °ये). — G_3 om. 8^{cd}.

9 D_{10} om. 9^{a}-10^{a}. — [a]) D_{n1} वै; G_3 हि (for च). K_4 B D (except $D_{1.7}$; D_{10} om.; D_9 missing) G_8 $M_{2.3}$ विदुराद्. — [b]) B_{2-4} D_n D_8 मता मम; $D_{7.8}$ T $G_{1.3}$ महात्मना (T_2 °नां) (for महात्मनः). — [c]) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$; D_{10} om.; D_9 missing) M_3 तु (for च). — [d]) $B_{2.3}$ $D_{3.5.6.8}$ T_1 $G_{2.4}$ M_{2-5} °सत्तम.

10 D_{10} om. 10^{a} (cf. v.l. 9). — [a]) $D_{2.7}$ G_2 हि (for च). D_2 T $G_{1.2.3.4}$ M नः कृत्स्नं (by transp.); D_7 नः सर्वं. G_3 समुच्छेदं ततः कृत्वा. — [b]) G_8 कृत्स्नं (for कृत्वा). D_2 तत्र (for तात). — [c]) $B_{2.3}$ D_{n2} ऐक° (for एक°). K_1 D_{n2} D_{10} च; D_2 G_3 हि; G_4 स; M_1 सं (*inf. lin.* as in text) (for स्म).

11 [b]) M (except M_1) प्रणिपातं; $C_{a,d}$ as in text. — [d]) T_2 $G_{2.3}$ °योत्स्यामहे.

12 [a]) T_1 नियते; T_2 G_8 नियतं. — [b]) G_4 ह्यस्माकं तु परा°.

13 [c]) K_4 $D_{2.4}$ पांडवैः सर्वैः; G_1 पांडवाः सर्वे. — [d]) T_1 G_1 दुर्वृत्तेन (for स्वज°).

14 [b]) K_4 B D (except $D_{1.2.10}$; D_9 missing) संधिनैः (for बन्धूनां). C_s cites संधि°. — [c]) T_1 G (except G_2) चैव (for त्वेव). — [d]) K_4 B D (except

पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनेश्वरम् ।
मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ॥ १४
कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ १५
ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥१७
अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परंतप ।
असमर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि जनेश्वर ॥ १८
एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।
आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः ॥ १९
पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
मृते पितर्यभिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत ॥ २०
जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ।
ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१
स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ।
इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालममितौजसाम् ॥ २२
पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीद्वशवर्तिनी ।
अस्मान्पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।
छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २३
अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
एकार्थाः सुखदुःखेषु मयानीताश्च पार्थिवाः ॥ २४
अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परंतप ।
मदर्थे पार्थिवाः सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ २५
उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने ॥ २६
एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥ २७ C. 5. 2170 B. 5. 55. 29 K. 5. 55. 28

D1. 10; D9 missing) जनाधिपं; T2 नरेश्वरं (for जने°). — [f]) S अनुत्तमम् (for अनन्तकम्). — After 5. 56. 27, G3 *repeats* 14–42[ab], *with Dn readings!!*

15 [b]) T2 अपरोधनं; G2 आपराध°; M2 अपरोध°. — [c]) K1 D10 m इंद्रियार्थं; T1 G (except G4) M2 त्वत्प्रियार्थं. K1 D1. 2. 7. 10 पुरा चै(K1 चै)तद्; Dn D8 पुरे चै(Dn1 चै)तद्; S परै(G2 नाथ)श्चैव. — [d]) K1 D7. 10 नृपोत्तम; D1 नराधिप; S जनेश्वर (for नरो°).

16 [c]) K1 D1. 7 M1. 2 प्रतिहरिष्यंति; T2 परिवारयिष्यंति (hypermetric). — [d]) D2. 4. 5 T2 G2–5 कुलच्छेदेन.

17 [c]) G3 मां चातुर् (for मत्वा मां).

18 [a]) D1 द्रोणधारो वै; G2 अभिरुद्धाः; G4 °कुद्धाः; G5 °द्रुग्धः; all comm. °द्रुग्धाः (as in text). G3 च केचिन्नः; G4 परे चैव; G5 परश्चैव; Ca परे चेन्नः (as in text). Cd cites चेन्नः (as in text). — [b]) D2 नरेश्वर (for परं°). — [d]) D7 भुवि (for युधि). K1 D7. 10 G4 नरेश्वर; K4 B Dn D5 D8–6. 3. 10 m समास्थि(D2. 4 °श्रि)तान्; D1 परंतप (for जने°).

19 [a]) K1 B2 D7. 10 T2 G3 स्म (for स्मो). — [b]) D4 reads पांडवान्प्रति, in addition to सर्वपार्थिवान्.

20 [a]) T G2–2. 5 M अपि (for हि). G4 पुनरेकेन भीष्मेण. — [c]) K4 B (B4 marg.) Dn D5 D8–6 अति°; D2. 7 G3 अपि (for अभि-).

21 [b]) D5 G3 M2 °सत्तम.

22 [d]) G3 M1. 3. 4 व्यैतु; G4 व्यपेतु (for व्येतु). — [e]) D10 पूर्वेषां (for ह्येषां). — [f]) K4 B D (except D7. 3. 10; D9 missing) तत्कालेमितवेजसां; T1 G1. 2 तत्कालमतितेजसां; G4 तस्मिन्काले मितौजसां.

23 [c]) D1 G3 तस्माद् (for अस्माद्). T G (except G3) इमे (for अमी). — [ef]) T1 भिन्न°; M1 हीन°; Ca छिन्न° (as in text). T2 परं वै वीर्यहीनाश्च पार्थाः संभिन्नपक्षकाः.

24 M1 om. 24. — [d]) B Dn D5 D2–6 समानीताश्च. Ca cites समानीताः; Cs मया आनीताः. M (M1 om.) बांधवाः (for पार्थिवाः).

25 K3 resumes from 25[cd] (cf. v.l. 5. 52. 1). — [a]) T1 G1. 2 अप्यग्नीन्. — [c]) B D (except D7. 10; D9 missing) G3 मदर्थं. — [d]) D8 कुरुनंदन; D1. 7. 10 S भरतर्षभ (for कुरु°).

26 [a]) D10 G3 अपि (for इव). D1 G3 M त्वा (for त्वां). — [b]) D7 हसंति स्म (for प्रहसन्ति). K1 M1 इव; B3 च; D7. 8 G3 सु- (for इह). D1. 2. 4 दुःखिताः. — [c]) D7. 10 प्रजल्पंतं. — [d]) Dn1 G3 M °विकत्थनैः; Cs as in text. Ca. d cite परेषां विकत्थने.

27 [a]) D1 एवं (for एषां). D1. 2 om. हि. K3 D1. 2 राजन् (for राज्ञां). — [b]) Dn D7 T1 G1. 2 समर्थं; D1 M

C. 5. 2170 B. 5. 55. 28 K. 5. 55. 29

सर्वां समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणापि स्वयंभुवा ॥ २८
युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे प्रभो ॥ २९
समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥ ३०
मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ३१
युक्तो दुःखोचितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३२
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसम् ॥ ३३
युद्धे संकर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।
गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ॥ ३४
एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैनं नयेद्घोरं क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३५
इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥ ३६
गदया निहतो ह्याजौ मम पार्थो वृकोदरः ।
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ३७
गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
सकृन्मया विशीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥ ३८
स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ३९
तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥ ४०

समर्थाः; D2 G3 समर्थान्. — d) G4 M1.3.4 व्यैतु. K1.2 D1 भयमुत्तमं; D5.7.10 मानसो ज्वरः; S मानसं भयम् (for भयमागतम्).

28 a) K4 B Dn Ds D2.7.8 (by corr.).10 m जेतुं (for सर्वां). D7 समर्थां; D8 (before corr.) G2 संग्राम- (for समग्रां). D3 येनास्मि (for सेनां मे). — c) D1.2 S °रूपां (D8 °रूपा) हि (for °रूपेयं). All comm. cite अक्षय्यरूपा (as in text). — d) G1.4.5 हि (for अपि). K4 B Dn Ds D2-6.8 ब्रह्मणोऽपि स्वयंभुवः.

29 a) S युधिष्ठिरोऽपि तच्छ्रुत्वा (T2 तच्छ्रुत्वा). — b) K1 B3.4 Dn D2.7 स्म; K2 D8 S च; D10 तु (for स). K1.2 B3.5 D8.10 T1 G3 याचते. — c) K1.2 D7.10 अयं (for हि). — d) K1.2 D7.10 एव; T2 G2.3 चापि (for चैव). K4 B D (except D1.7.10; D9 missing) विभो (for प्रभो).

30 d) K4 B D (except D1.2.7; D9 missing) वेत्सि (for वेत्थ).

31 K1 D1 T2 G4 om. (hapl.) 31^{cd}. — c) K2 D7 नास्ति (for नासीत्). — d) K2 D7.10 वा न (for न च).

32 a) K4 B Dn D2-7 दुःखोषितः (B2 दुःखे जितः); Ca.d.s दुःखोचितः (as in text). — b) K1.2 D2.7.10 विद्यायाः (K1 °यां) पारगस्; Dn2 D1 S विद्यापारं गतस्. T1 G3.4 M4 तत्र (for तथा). — c) S तेभ्यश्च (G5 युद्धे च) (for नान्येभ्यो). D3 तस्माद्भीमाच्च चान्येभ्यो. — d) K1.2 ते (for मे). D1 विद्यते मे भयं क्वचित्.

33 $33^{ab} = 39^{cd}$. — c) D3.4 संकर्षणश्च; Ca.d as in text. T G (except G4) भवने (for भद्रं ते). — d) D1.7 यत्तदेनं (cf. Cs below); D2 यत्र चैनं; D3.4 यत्तदैवं; D10 यत्र दैन्यं; S तत्र चैनं; Ca.d यत्तदैनं (as in text); Cs cites यत्, तत् and एनं. D5 D8.7 Cd.s °शिष्यं; D10 °गतं; Ca °वसं (as in text). K1 Dn1 यत्तदेनं (Dn1 °दनं) पुरावसं; K2 सुखेनं वः पुरा कृतं (sic).

34 b) T1 बले वा; G3.5 M बले च (for बलेन). K1.2 D7.10 अस्त्यधिको; Dn1 D8 अस्त्य°; D1 अस्त्यतुलो; M3.4 अप्यधिको (for अभ्यधिको).

35 a) T G चेत् (for यं). — c) T G तदै(G3 तथै)वैनं (G4 तत एनं) (for स एवैनं). K4 B3 D (except D2.10) G4 घोरः (for घोरं).

36 G5 M1 om. (? hapl.) 36^{cd}. — d) D1 राजन् (for नित्यं). D10 (sup. lin. as in text) S वृकोदरः (for मनो°).

37 G3 (hapl.) om. 37^{ab}; D3 reads it in marg. — a) D7 राजन्; G5 अप्याजौ (for ह्याजौ). — b) K4 B D (D9 missing) मया (for मम). — c) D1.2 वसुधां (for पृथिवीं). — d) K2 गतासुः (? gloss); Ca परासुः (as in text).

38 b) T2 वज्रिणा (for हिमवान्). K1.2 B1.3.5 D1.3.5 T2 G1.2 M3 इव (for अपि). — c) K4.2 B D (D9 missing) T2 G1.3.4 विदीर्येत.

39 a) S °जानीते (for °जानाति). — $39^{cd} = 33^{ab}$.

तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।
तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ ॥ ४१
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ४२
एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
समस्तास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनम् ॥ ४३
समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयम् ।
कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥ ४४
शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ।
द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ४५
पितामहो हि गाङ्गेयः शंतनोरधि भारत ।
ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः ।
पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ४६
ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्द्रोण्यां द्रोणो व्यजायत ।
द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ४७
कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥ ४८
अयोनिजं त्रयं ह्येतत्पिता माता च मातुलः ।
अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ॥ ४९
सर्वे एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥ ५०
भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ५१
कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे । C. 5. 2197 B. 5. 55. 54 K. 5. 55. 55

40 a) D2.3 T2 G1 °कृतं; T3 °भयं (for °मयं). — b) M स्थेतु (for स्येतु). B2 स्येतु ते भयमाहवे; T2 स्येतु राजन्महाहवे. — c) K4 M1 क्षेतन्; G2 सर्वं; G3 शोकं (for क्षेत्रं).

41 a) D2 अस्मिन् (for तस्मिन्). D1.3 हते मया (by transp.); S महाहवे.

42 a) D1 °ज्योतिषेश्वरः.

43 c) K4 B Dn D2 D8-9.10 Ca समेताः; D1.3 T2 G3 M3 समस्तान्; D8 समेतान् (for समस्ताः). S एव (for एतान्). — d) D1 यममंदिरं.

44 a) K1 समस्ता; K4 D1.7 समर्थो (for समग्रा). K1 (before corr.) D8 पृथिवी- (for पार्थिवी). S समर्थाः (G4 सामाथ्यां; M2 समस्ता) पांडवीं सेनां. — b) D2.6.8 पार्थिवानां; S हरिकेतुं (for पार्थमेकं). D1.3.10 m प्रबाधितुं (for धनं°). — c) S (except M1.2.3) तस्मात्. D1.3.8 T G अशक्तो.

45 b) K1.3 शतशो विचितो भृशं; K4 Dn3 D2.4 (m as in text).7.10 °शो निचितोयशः; D1.3 °शो निचितोंगशः; T1 G M1 शतशो (G1 दशाप्या-) वृण्वता दिशः; T2 M2-3 °शो चिति(T2 °घृ)ता दिशः. Ca cites निचितः, Ca.d.3 अंगशः. — d) D2 पार्थो गंता (by transp.).

46 a) K4 B Dn D2 D1.3-6.8.10 T2 G3.4 M2 अपि; D3 अयं (for हि). — b) Some MSS. and Ca.3 शांतनोर्; Cd as in text. K1.3 D1.3.9 अपि (K1 अपि च); D7.10 इति; Ca.d.3 अधि (as in text). S शंतनो रथिनां वरः. — c) M1 ब्रह्मवित्सदृशो. — d) K4 B (except B2) D (D2 missing) Ca सुदुःसहः (D2 दुरासदः; D7 दुरासदः); G3 सुदुर्जयः (for दुरुत्सहः). — After 46cd, N (K2.3 D2 missing) ins.:

338* न हन्ता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ।

— e) S अपि (for हि). D1.3 उक्तः पित्रा ह्यसौ पूर्वं. — f) G2 कामतस्त्वं मरि°.

47 a) D1.7 महर्षेश्च. — b) T2 G1.3 M2.3 अपि (for वि-). K4 B Dn D2 D2-8 द्रोणो द्रोण्यामजायत. — D2 (hapl.) om. 47d–50a.

48 D2 om. 48 (cf. v.l. 47). — a) K2 कृपाचार्यो मुख्योयं च; G2 कृपाचार्यश्च मुख्योयं. — b) K2 D10 S (except T2 G1.3) ब्रह्मर्षेर् (for महर्षेर्). — c) D2 °स्तंबभवः; G2 °स्तंबेभवत्. G1 धी° (for श्री°). — d) G2 M2 न वध्य (for अवध्य).

49 D2 om. 49 (cf. v.l. 47). — a) G2-4 तु (for हि). K4 B Dn D2 D2-6.8 °जास्त्रयो ह्येते (D2 ह्यत्र). — b) G2 पुत्रो (for माता). G2-4 M1.2.4 अथ (for च). — c) K1 B2 D2 S (except G2 M2-4) अश्वत्थामा.

50 D2 om. 50a (cf. v.l. 47). — b) D1 ब्रह्म° (for देव°). — After 50, N (K2.3 D2 missing) ins.:

339* नैतेषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रति वीक्षितुम् ।
सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यन्ति धनंजयम् ।

51 G2.4 M om. 51. — b) Dn3 D2.4.6 G2 कर्णस्तुल्यो (by transp.). — c) K4 Dn3 D1 तु (for च). —

52 ab) D2 कवचे (for रुचिरे). D2 G4.5 चास्तां; D2 आस्तां (for चास्तां). K1 रुचिरे शुभे; G2 रुचिरप्रभे. K4 Dn1 D2.4 S (except T1 G1) transp. रुचिरे and सहजे. — c) B3.4 Dn2 D7.8 शक्रयर्थं; G2 M शक्रयर्थे (M1

C. 5. 2030
B. 5. 55. 55
K. 5. 55. 55

ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परंतपः ।
अमोघया महाराज शक्त्या परममीमया ॥ ५२
तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनंजयः ।
विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ।
अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ५३
अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयमयुतं हन्ति भारत ।
तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ५४
संशप्तानि च वृन्दानि क्षत्रियाणां परंतप ।
अर्जुनं वयमस्मान्वा धनंजय इति स्म ह ॥ ५५
तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे विभो ।
पार्थिवाः स भवांस्तान्राजन्नकस्माद्व्यथते कथम् ॥ ५६
भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप ॥ ५७
पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
परेषां सप्त ये राजन्योधाः परमकं बलम् ॥ ५८
अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
द्रौणिर्वैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ५९
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशां पते ॥ ६०
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।
शलो भूरिश्रवाश्चोभौ विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ६१
अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।

inf. lin. as in text). — [d]) Dn_3 T_2 G_2 परंसप. — [e]) D_{10} m सफलया (? gloss) (for अमोघया). — [f]) D_7 T_1 G (except G_3) परम($G_{2.4}$ समर)भीमया.

53 [a]) D_7 शक्त्याथ°; $G_{2.3}$ M (except M_4) °गूढस्य; G_3 शक्त्यास्त°; C_3 as in text. — B_4 om. 53^{cd}; $G_{2.3}$ om. (hapl.) 53^e–53^f. — [c]) K_4 D_{2-4} ध्रुवो (for ध्रुवं). S ($G_{2.3}$ om.) महाराज (for ध्रुवं राजन्). — After 53^{cd}, T_1 $G_{1.4.5}$ M (except M_1) read 59^c–60^b (for the first time), *repeating* the lines in their proper place. — [f]) $D_{1.3}$ युधि; G_3 विद्धि (for भुवि).

54 [a]) D_1 S (except T_1) अपि (for हि). — [b]) K_4 B (except B_3) D (D_9 missing) Cd प्रयुतं (for अयुतं). — [d]) T_1 G_1 °कृपादयः (for °कृपा अपि).

55 [a]) M_{2-5} संसप्तानि; Cd संशप्तानि (as in text). $K_{1.3}$ $D_{1.2.7}$ प्रवृत्तानि; T $G_{1.2.5}$ च वृत्तानि (for च वृन्दानि). K_4 B Dn D_5 $D_{8-6.8.10}$ संश(some MSS. संस)प्तकानां वृंदानि; G_3 संशप्तकानि वृंदानि. Ca cites संशप्तकानां, C_3 संसप्तकानि. — [c]) D_3 चार्थं; Cd वयम् (as in text). — [d]) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$; D_9 missing) निहन्यात्कपिकेतनः.

56 [a]) K_4 B (except B_1) Dn D_{5-6} तं; D_3 तद्; G_3 M ते (for तान्). $D_{7.10}$ मन्येऽहं (for मन्यन्ते). D_3 तांश्च कालमहं मन्ये. Ca.d.s cite तान् अलं इति मन्यंते. — [b]) D_1 °वधं; Ca.d.s °वधे (as in text). K_4 B_2 $D_{2.6.8}$ कृताः; $B_{1.3.4.5}$ Dn D_5 $D_{2-4.10}$ C_3 कृताः (D_{10} कृतान्); D_1 प्रभो (for विभो). — [c]) D_{10} पार्थिवान्; Ca.d as in text. D_2 सन्; D_7 च (for स). S संगता (for स भवान्). K_4 B D (except D_7; D_9 missing) तेभ्यो (for राजन्). — [d]) K_4 B D (except $D_{7.8}$; D_9 missing) ह्यकस्माद् (for अकस्माद्). K_3 D_2 S व्यथसे; Ca.d as in text.

57 After 57, S ins.:

340* पाञ्चालेषु च भग्नेषु कोऽन्यः स्यात्तुमिहार्हति ।

58 [a]) $K_{1.3}$ $D_{2.7.10}$ पुत्र (for ते). — [b]) $D_{2.4}$ अपि (for अथ). — [d]) G_3 M (except M_1) यौधाः. K_4 B Dn D_5 $D_{2-6.8}$ योधाः सारं बलं मतं (B_3 महत्); D_1 योध्यास्माकं बलं महत्.

59 [a]) = Gītā (Vulg.) I. 7^a. K_4 $D_{2.4}$ G_4 च (for तु). — [b]) S (except T_1 $G_{4.5}$) °कृपौ नृप. — T_1 $G_{1.4.5}$ M (except M_1) *repeat* 59^c–60^b here (with v.l.), reading it for the first time after 53^{cd}. — [c]) G_3 द्रौणिः कर्णो विकर्णश्च. — [d]) T_1 G_1 (first time) स- (for अथ).

60 T_1 $G_{1.4.5}$ M (except M_1) *repeat* 60^{ab} here (with v.l.); cf. v.l. 59. — [b]) B Dn D_5 D_8 T_1 G_1 (latter two second time) आवंत्यौ च; T_1 $G_{1.4.5}$ M_{2-5} (all first time) सिंधुराजो; T_2 आवंती च; G_3 अवंत्येशो (for आवन्त्योऽथ). — [cd]) $K_{1.3}$ D_7 विकर्ण° (for दुर्मुख°). B_4 D_2 transp. दुर्मुख° and दुःसह°. B_3 दुर्मुख° (repeated) (for दुःसह°). T_2 G (except G_1) M_1 स (for the second च). S विविंशतिः (for विशां पते); cf. v.l. 61^b.

61 [a]) T_1 G_1 श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च. — [b]) K_3 B_3 S विशां पते (for विविंशतिः); cf. v.l. 60^d. — [c]) $K_{4.5}$ B_3 Dn_1 D_{1-4} T $G_{1.2}$ शल्यो (for शलो). K_4 B (except B_3) D (except $D_{7.10}$; D_9 missing) G_3 चैव (for

न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ ६२
बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः ।
परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥ ६३
गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशां पते ॥ ६४
एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ६५
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
विविित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

दुर्योधन उवाच ।
अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह संजय ।
किं स्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १
संजय उवाच ।
अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः ॥ २
रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।
मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्बीभत्सुः समयोजयत् ॥ ३
तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
स मन्त्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४ C. 5. 2217 B. 5. 56. 4 K. 5. 56. 4

चोभौ). — d) D8 महारथः (for तथात्मजः).

62 a) D8 अक्षौहिण्या; G1.3 अक्षोहिण्यश्च. K5 D1.7.10 S च; D5 [अ]स्ति (for हि). K4 D2.4 महाराज (for हि मे राजन्). G3 संति (for राजन्). — b) D1.6 दश चैका. K1.3 B2 D2.8.10 समाहिताः; D7 °कृताः; S समाश्रि(G4 °सृ)ताः. — d) T2 G1 तथान्येषां; G3 कथं मे स्यात् (for कस्मान्मे स्यात्).

63 a) K1 हि त्रिगुणोहीनं; Dn1 D8 D10 द्विगुणतो हीनं; S त्रिगुणयोगेन. All comm. cite त्रिगुणतः (as in text). — b) K5 D1.2 सार्थं (for योध्यं). D8 आह (for प्राह). — c) K4 चेयं; T2 राजन्; C3 चेयं (as in text). — d) T1 चेयस् (for राजन्). — K5 om. 63d–64a.

64 K5 om. 64ab (cf. v.l. 63). — d) K4 D2 आत्मानं च (for आत्मनश्च).

65 a) T1 G1.3 अवि° (for समा°). — K5 om. 65c–66b.

66 K5 om. 66ab (cf. v.l. 65). K4.6 B D (except D7.10; D9 missing) G3 M1 om. the ref. — a) K1.4 D1.2.7.8 इत्युक्तः. T2 भीतः (for भूयः). — c) K4 B D (except D1.2.4.10; D9 missing) T2 G1.2.3 विविित्सुः; K3 विद्धि नः; Ca.d विविित्सुः (as in text). — d) G1.3 राजा (for ज्ञात्वा). D2 भरतसत्तम (for पर°).

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan*: K1.4.5 B D संजययान (D2 यानसंधि; D9 missing); G1 M1.3–5 संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: M3–5 धृतराष्ट्रशोकापनोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 55; D6 54; D8 51; D7 G2 56; T G1–4 M 57 (M2.3.5 58). — *S'loka no.*: Dn 69; D5 72; G6 68.

55

☞ This adhy. is missing in K2.3 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 K1.4.5 D1–3 धृतराष्ट्रः (for दुर्योधनः). — a) A few MSS. अक्षोहिणीः. — b) G3 भ्रातृ° (for राज°). — D2 om. 1cd. — c) K1.3 Cd अपेक्षति; D1 चचैति (for इच्छति). — d) T1 G1.3 महारथः (for युधि°).

2 G3.4 om. 2ab. — c) K1.3 D7.10 चैव; T2 G2–4 M चापि (for चोभौ). — d) K1 T1 G1.2.3 यमस्यापि; K3 यमस्थानं; G3.4 M यमौ चापि (for यमावपि).

3 a) D1 रथे तिष्ठंस्तु कौंतेयः. — c) K1.3 D1.2.7.10 T G3.4 M1 संश्राव्य. K5 D1 स; S तु (for सन्).

4 a) S बीभत्सुं (for संनद्धं). — b) K4 B Dn D2–6.8 विद्युद्युतं; C3 °त्प्रभं (as in text). — c) K4 B D (except D7.8; D9 missing) समंतात् (for स मन्त्रान्). K5 D2 D8.10 S (except T1) समभिध्यायन्.

5 c) G3.4 M मा (for मां). — d) K5 D1.10 S तच्च (for तथा). K1 T2 G4 अच्युतं; Dn2 उत्तम; D2 T1 G1.3

C. 5. 2218 B. 5. 55. 5 K. 5. 56. 4 पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम संजय ।
बीभत्सुर्मां यथोवाच तथावैम्यहमच्युत ॥ ५

दुर्योधन उवाच ।

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजः ॥ ६

संजय उवाच ।

भौवनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशां पते ।
रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धात्रा सहाभिभो ॥ ७
ध्वजे हि तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८
सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं
स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।
न संसज्जेत्तरुभिः संवृतोऽपि
तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥ ९
यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते
न चैकवर्णं न च विद्म किं नु तत् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ १०
यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्ध्वा
वर्णान्बिभ्रत्तैजसं तच्छरीरम् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ ११
श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा
दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।
शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं
हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ १२

M3 अच्युत (for अच्युत).

6 K1.4.5 Dn1 D1-8 धृतराष्ट्रः (for दुर्योधनः). G2 om. the ref. — D8 (hapl.) om. 6 and the ref. before 7. — a) D7 समस्तांस्तान् (for अभिनन्दंस्तान्). — b) K1.5 D7 सर्वान् (for पार्थान्). — c) S रथं (for रथे). — d) K4 B Dn D5 D2-4.8 G2 ध्वजाः.

7 D8 om. the ref. (cf. v.l. 6). — a) K4 B D (except D1.2.10; D9 missing) C3 भौमनः; Cd as in text (cf. v.l. 9, 10). Dn1 G2 चक्रेण (for श°). — b) S (except M1.4) बहुचित्रो. — d) K4 B1.3.5 Dn D5 D2-6 C3 धाता (for धात्रा). D7 धाता त्वष्टा (for त्वष्टा धात्रा). K4 B1.2.5 D2-6 सदा विभो; B3.4 समं विभो; D3.7.8 G2 M3 सहाविभो.

8 a) S तस्य (G2 सर्व-) (for तस्मिन्). — After 8, K4 (om. line 2) B D (D9 missing; D2.10 marg. sec. m.) ins.:

341* भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वज आरोपयिष्यति ।

9 K4 om. 9ab. — a) T1 G1 उच्चतं (for अन्तरं). — c) K4 D5 D2.8 न सज्जयसौ; B1.2.5 Dn D3.4 न संसज्जयसौ; B3.4 सज्जलसौ; D1.7 G4 न संसजेत्; D2 न स सजेत्; D3 T1 G1 न सज्जते; T2 न संसजेते; M3 नः संसजेत् (for न संसज्जेत्). T2 बहु° (for तरु°). — d) K1.5 D2.7.10 M om. हि. K4 B Dn D5 D3-7 भौमनेन (cf. v.l. 7, 10).

10 b) K4 D5 D2-7 T2 G2.4 चैव वर्णं; T1 G1.3 चैकरूपं. B (except B3) Dn D1.2.10 M3 वेद्मि (for विद्म). T1 G1-3.5 M किंचन; T2 किंचित् (for किं नु तत्). G4 न विदुः कथंचन (for न च वेद्मि किं नु तत्). — c) = 11c. K5 रचितो (for विहितो). K4 B Dn D5 D2-7 भौमनेन (cf. v.l. 7, 9). — K5 B3 om. (hapl.) 10d–11c; D3 reads the portion in marg. (sec. m.).

11 K5 B3 om. 11abc (cf. v.l. 10). D7 reads 11ab twice (with v.l.). — a) D7 (second time) तथा (for यथा). D7 (second time) T1 G1.3 एव (for एति). D2 तांस्तान्; Cd रुद्धा (as in text). D7 (first time) निरुद्धो गरीयान् (for दिवमेति रुद्ध्वा). — b) M (except M1) वर्णं. G4 सितार्कं (for बिभ्रत्). K4 B Dn D5 D3-5.7 (second time).10 तैजसांश्चित्ररूपान्. — c) = 10c. K4 B (B3 om.) Dn D5 D2-7 G2.4 भौमनेन. — d) M1 विहितो; C3 भविता (as in text). S (except T2) नोत (M नैव) बाधा (G2.4.5 °धः). Cd cites रोधः and न चेद्भारः. C3 cites the whole pāda as in text.

12 a) D2 वायु° (for वात°). — b) S रथे (for दिव्या). D7 युक्ताश्चित्राः पावकेनेह दत्ताः. — After 12ab, K4 Dn D2 (marg. sec. m.).3-5.8.10 ins.:

342* शुष्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र
एषां गतिर्हीयते नात्र सर्वा ।

— c) S हि यत् (for यत्तत्).

13 a) K2 दधिवर्णाः; S दत्तवरा (G4 °र्णा) (for

तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो
　रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ।
ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा
　रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ १३

कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा
　भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरंगैर्विशिष्टा
　मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥ १४

माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं
　महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो
　वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥ १५

तुल्याश्चैभिर्वयसा विक्रमेण
　जवेन चैवाप्रतिरूपाः सदश्वाः ।
सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारा-
　न्वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

धृतराष्ट्र उवाच ।
कांस्तत्र संजयापश्यः प्रत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १
संजय उवाच ।
मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।
चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ २
पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३
अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४　　C. 5. 2225 B. 5. 57. 4 K. 5. 57. 4

दन्तवर्णा). — ^{b}) $D_{1.5}$ °युक्ताः (for °तुल्याः). — ^{c}) K_1 $B_{1.2.3}$ Dn D_{n2} D_1 ऋष्य°; $K_{4.5}$ $D_{3.4.5m.5-8.10}$ ऋक्ष°; D_{n1} ऋक्षमुख्याः; D_2 ऋक्षवताः; D_5 वाश्य°; $Cd.s$ ऋश्य-प्रख्याः (as in text). ⊛Cn : पाठान्तरे ऋश्यो मृगभेदः । ⊛ — ^{d}) $K_{1.4}$ B D (except $D_{1.2.7.10}$; D_5 missing) रथे (for रणे). T_2 G_2 हयाः (for वायोः). $K_{1.3}$ $D_{1.2.7.10}$ T $G_{1.3}$ °रूपा (for °वेगा).

14 ^{a}) M_1 कल्माषपादाः (for °पाङ्गाः). K_1 D_{n1} $D_{2.3}$ G_5 तित्तिर°; B_3 D_8 तित्तिराः. T_2 -पृष्ठचित्राः; G_2 -पुष्पचित्राः. — ^{b}) Some N MSS. फाल्गुनेन. — ^{c}) $D_{1.3.4}$ वीरः (for वीरस्य). G_5 स्व- (for स्वैस्). $K_{1.4}$ तुरंगैर्.

15 ^{a}) B_3 G_3 M माद्रीसुतं. K_3 B D_{n1} $D_{7.10}$ $G_{3.4}$ स्वाजमीढ; T $G_{1.2}$ $M_{2.5}$ चाजमीढं. — ^{b}) T_1 G_1 वहंति (for वाजिमुख्याः). — ^{d}) $D_{1.2}$ °हणं; S °घ्ने (for °शत्रुं).

16 ^{a}) K_3 D_7 चैते; D_1 चापि; D_2 सर्वे (for चैभिर्). — ^{b}) K_3 $D_{7.10}$ G_3 M (except M_1) प्रति° (for अप्रति°). K_4 B Dn D_2 $D_{1-6.8}$ महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः (B_2 °श्चित्ररथेन दत्ताः).

Colophon missing in $K_{3.5}$ D_5. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B_{2-5} D (D_5 missing) संजययान; T_1 G_1 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M अर्जुनरथादिसंकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 56; D_8 55; D_6 52; D_7 G_6 57; T G_{1-4} M 58 ($M_{2.3.5}$ 59). — *S'loka no.:* Dn 17.

56

☞ This adhy. is missing in $K_{3.5}$ D_5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59.

1 ^{a}) D_2 आचक्ष्व; G_3 M_3 अद्राक्षीः (for अपश्यः). — ^{b}) = (var.) 5. 49. 1^d. K_4 B Dn $D_{3-8.10}$ S प्रीत्यर्थेन; $D_{7.10m}$ C_3 प्रत्यर्थिनः; Ca.d as in text. D_2 प्रत्यक्षेण समागताः. — ^{c}) $D_{2.4}$ पांडवार्थे. K_5 योत्स्यंते पांडवस्यार्थे; D_2 योत्स्यंते पांडवार्थेषु.

3 ^{a}) Some S MSS. अक्षोहिणी°. Dn $D_{3.6.8}$ तु; D_8 ते (for तौ). — ^{c}) S °रथ- (for °रथौ). — ^{d}) S तावुभौ पुरुष(G_3 M_3 भरत)र्षभौ.

4 ^{a}) Some S MSS. अक्षोहिण्या. D_1 G_5 च; T G_{1-4} M तु (for अथ). — ^{c}) K_3 सत्यमुख्य° (hypermetric); T_1 $G_{1.3}$ सत्यकप्र°; G_2 सात्यकिप्र°; G_4 सत्यमत-मुखैर्. G_3 वीरो (for वीरैर्).

C. 5. 2206
B. 5. 57. 5
K. 5. 57. 5

द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ५
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६
सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य वृतः पार्थं समाश्रितः ॥ ७
जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।
अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९
एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान् ।
ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ १०
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
स तस्य सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ११

भीष्मः शांतनवो राजन्भागः क्लृप्तः शिखण्डिनः ।
तं विराटोऽनु संयाता सह मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।
तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ १३
दुर्योधनः सहसुतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४
अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५
अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ १७
तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकेकयाः ।
त्रिगर्तानां च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८

---

5 G_3 (hapl.) om. 5–6. — ^{a}) G_2 द्रुपदो वर्धयामास. — ^{b}) $B_{1.3.4}$ G_2 °वारितः. — ^{c}) S (G_4 om.) सर्वैसैन्येन. — ^{d}) T_2 प्रच्छाद्य च (for प्रतिच्छाद्य). B_2 तदा प्रभाः; S (G_4 om.) मही तदा (for तदा वपुः).

7 ^{a}) B_2 D_3 S पृथिवीपालैर्. — ^{b}) T_1 $G_{1.3}$ ज्ञाति° (for भ्रातृ°). — ^{c}) Some S MSS. अक्षोहिण्यैव. K_4 B (except B_2) D (except $D_{1.2.7}$; D_9 missing) सैन्यानां. — ^{d}) S (except G_2) पार्थान् (for पार्थं). K_4 $D_{2.4}$ °स्थितः; G_6 °हितः (for °श्रितः).

8 ^{a}) $K_{4.5}$ D_{n1} D_{n2} $D_{1.3}$ T_2 $G_{3.4}$ M_3 जरासंधिर्. — ^{c}) D_7 धर्मराजमनुप्राप्तौ. — ^{d}) Some S MSS. अक्षोहिणी°.

9 ^{ab}) Some N MSS. कैकया. K_4 transp. पञ्च and सर्वे. — G_2 om. 9^{cd}. — ^{c}) D_7 T_2 $G_{1.3}$ अक्षो(D_7 °क्षौ)हिण्या. — ^{d}) M (except M_1) अपि (M_4 *inf. lin.* अभि- as in text). $D_{1.2}$ पांडवानां बले(D_2 रणे)भवन्.

10 ^{a}) $K_{1.3}$ $D_{1.2.10}$ पुन स्तस् (for एतावतस्). — ^{b}) B (except B_2) D_n D_3 $D_{4-6.8}$ T $G_{1.3.4}$ तान्; G_6 तदा (for यान्). — ^{d}) S सैनिकान् (for वाहिनीम्).

11 ^{ab}) T_1 G_2 transp. वेद and दैवं. G_6 वेत्ति (for वेद). T_2 G_2 देवगंधर्वम्. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.7.10}$; D_9 missing) तत्र (for तस्य). S स तस्य (G_4 सबल-; M_1 सर्वस्य) प्रमुखे नेता (T_2 तादृक्). — ^{d}) K_4 B (except B_2) D (except $D_{1.2.7.10}$; D_9 missing) G_4 (before corr.) °रथः (for °मनाः).

12 ^{b}) K_4 D_2 भागो (for भागः). K_6 वृत्तः (for क्लृप्तः). — ^{c}) G_4 अपि (for अनु-). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{7.10}$; D_9 missing) T_1 $G_{1.3}$ सार्धं (for सह). K_6 पुत्रैः; a few S MSS. मात्स्यैः (for मत्स्यैः).

13 ^{b}) $B_{3.4}$ G_4 कृतः (for बली). — ^{d}) D_2 G_6 तौ (for नो). $K_{1.3}$ D_{10} (m as in text) विषमाविति भारत.

14 ^{a}) $K_{1.3}$ $D_{7.10}$ (*sup. lin.* as in text) ससैन्यश्च; $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.3}$ सच सुतः (for सहसुतः). — ^{b}) $D_{1.2}$ G_4 सह (for सार्धं).

15 ^{a}) D_7 $G_{4.6}$ च (for तु). — ^{b}) $K_{1.3}$ D_{10} ततः; D_3 S गतः (G_4 कृतः) (for मतः). — ^{c}) $K_{1.3}$ $D_{1.2.7}$ भगदत्तः (for विकर्णश्च).

16 G_2 is missing from 16 up to 57^{ab}. G_6 om. 16. — ^{d}) $K_{1.3}$ D_7 भागशः (for °तः).

17 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{ab}) N (except B) mostly कैकयाः and कैकयान्. D_1 चैव (for एव). — ^{d}) D_2 संगरे; S (except G_4; G_2 missing) °गताः (for °युगे).

18 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) M (except M_1) मालवः. $K_{1.3}$ D_1 शाल्वकैकयाः; K_4 D_n D_3 $D_{5-6.8.10}$ शाल्वकास्तथा; T_1 $G_{1.3}$ शाल्वकोसलाः; T_2 $G_{3.4}$ $M_{1.3}$ साल्व°; M_{2-4} सह केकयैः. — ^{c}) D_2 त्रिगर्तकानां (for त्रिगर्तानां च). D_1 S (G_2 missing) तु (for च).

दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९
द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २०
चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।
भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१
सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ २२
उलूकं चापि कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३
ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे ।
समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४
एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५

धृतराष्ट्र उवाच ।
न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यूतदेविनः ।
येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६
राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७
विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ।
तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥ २८
सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।
सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिंजयाः ॥ २९
येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।
योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३०
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ॥ ३१
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः । C. 5. 2258 B. 5. 57. 12 K. 5. 57. 32

D_{10} चुचौ (for च द्वौ). K_1 $D_{1.2}$ transp. द्वौ and युध्यौ. K_2 T_2 यौ; $B_{3.4}$ Dn D_5 वै (for द्वौ). — ^{d}) K_2 यौ तौ संचर्चकाविति; D_8 क्याती संलग्नकाविति. Some N MSS. संसप्त° (for संशप्त°).

20 G_3 missing (cf. v.l. 16). — ^{d}) $D_{1.2}$ भागशः (for भारत). S (G_3 missing) त्वभि(T_1 G_1 °ख्या)यांति महारथाः.

21 G_3 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) T_1 $G_{2.3}$ सौमदत्तिं. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_8 भोजस्तु. — ^{d}) K_1 D_7 युयुत्सते.

22 G_3 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) $D_{7.10}$ युधा (for युधि). — ^{c}) D_1 स्वयं संकल्प°; D_2 शकुनिं कल्प°. — ^{d}) Some S MSS. स्यालं (for श्यालं).

23 G_3 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2.10}$; D_9 missing) चैव (for चापि). D_1 S (G_3 missing) कौरव्य (D_1 G_4 °वर्यं; G_2 °व्याः); C_a कैतव्यं (as in text). — ^{b}) $D_{1.2}$ सारस्वतां; C_s as in text.

24 G_3 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ B_3 Dn $D_{1-6.10}$ G_1 संगरे (for °युगे). — ^{c}) T_1 G_1 न्यायेन तेन (for समा°). — ^{d}) K_1 त्वकल्प°; K_2 स्वकल्प°; $D_{3.4}$ G_4 प्रकल्प° (for अकल्प°). $D_{7.10}$ पांडवाश्चाप्य(D_{10} °स्थान)कल्पयन्.

25 G_3 missing (cf. v.l. 16). — ^{c}) D_2 यद्धि (for यत्ते). — After 25, D_8 ins. an addl. colophon.

26 G_3 missing (cf. v.l. 16). — ^{ab}) D_2 T_1 transp. सर्वे and पुत्राः. D_1 transp. पुत्रा and मूढा. D_1 °मानिनः; D_7 G_3 °वेदिनः; G_4 °सेविनः (for °देविनः).

27 G_3 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K_2 इमे ते (for राजानः). T_1 प्रेक्षिताः; T_2 प्रेषिताः; G_1 प्रोषिताः (for पार्थिवाः). — ^{b}) K_1 $D_{7.8}$ प्रेक्षिताः; K_2 $G_{4.5}$ प्रेषिताः; T_1 प्रापिताः; T_2 पार्थिवाः; $G_{2.3}$ प्रोषिताः; C_a प्रोक्षिताः (as in text). K_2 D_8 °कर्मणा; D_7 M_{2-5} °धर्मिणा; C_a °धर्मणा (as in text). — After 27, G_2 *repeats* 5. 54. 14–42^{ab} (*with Dn readings*)!!

28 G_3 missing (cf. v.l. 16). — ^{cd}) $K_{1.2}$ $B_{1.3}$ $D_{1.10}$ T G (G_3 missing) तान् (for तां), and प्रभग्नान् (for °ग्नां).

30 G_3 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) $D_{1.2}$ तेषां (for येषां). S (G_3 missing) राजा (for नेता). — ^{c}) G_1 $M_{2.3}$ यौधौ. $D_{1.2}$ (before corr.) योद्धा वृकोदरश्चैव. — ^{d}) Dn $D_{1.2}$ (before corr.).$_{2.10}$ M_{3-5} सव्यसाची. $D_{1.2}$ (before corr.) च पांडवः (for -वृकोदरौ).

31 G_3 missing (cf. v.l. 16). G_4 om. 31^{cd}; K_4 om. 31^{d}–32^{a}. — ^{d}) D_5 D_7 T_1 $G_{1.2.3}$ M चात्मजाः. Dn $D_{2-4.8.10}$ धृष्टकेतु($D_{8.9.10}$ °द्युम्न)श्च सानुजः (D_{10} m पार्थिवः).

32 G_3 missing (cf. v.l. 16). K_4 om. 32^{a} (cf. v.l. 31). — ^{b}) M युयुधानश्च दुर्जयः. — After 32,

C. 5. 2203 B. 5. 57. 32 K. 5. 57. 32 शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२
काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृञ्जयाः ।
विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३
येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्युः पर्वतानपि ॥ ३४
तान्सर्वान्गुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ।
क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति संजय ॥ ३५

दुर्योधन उवाच ।

उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६
पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७
सुचेतसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८
सर्वा च पृथिवी सृष्टा मदर्थे तात पाण्डवान् ।
आर्यान्धृतिमतः शूरानग्निकल्पान्प्रबाधितुम् ॥ ३९
न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४०
मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१
महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष संजय ।

D3 ins.:

343* ततः श्वेतस्तु वैराटिः केतुमान्वाहिनीपतिः ।

33 G3 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) G2.4 काशेयः. K1.2 D7.10 चाप्य; D1.2 चत्र (for चैव). — ^{b}) D1.2 स- (for च). — ^{c}) D2.4 °पुत्री. D1 वंशु° (for बभ्रु°). T1 विराटः सहपुत्रश्च; T2 विराटः सहदेवश्च also. — ^{d}) K4 D2.3–6 पांचाल्याश्च.

34 G3 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) T1 G1.2 एषाम्; M तेषाम् (for येषाम्). — ^{c}) K2 धीराणां (for वी°). B2 नरवीराणां; Dn2 D2.4.6.8 रणवीराणां; D3 च शरीराणां; S (G3 missing) रणशूराणां. — ^{d}) K2 Dn D5.7 G4.5 भिद्युः.

35 G3 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K4.5 B D (except D1.7.10; D3 missing) T G1.2 सर्वै- (for सर्वान्). — ^{b}) Dn2 D2.5 G2.4 नमनुष्य° (for अमनुष्य°). — ^{cd}) K1 °त्रा योद्धुमिच्छंत्यसंशयं.

36 G3 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) D2 स्थः; S (G3 missing) अपि; Ca.d स्व: (as in text). — ^{b}) D1 अथ (for तथा). G2 तत्रैवाहवगोचरौ. — ^{d}) K1.2 S (G3 missing) पश्य° (for मन्य°).

37 G3 missing (cf. v.l. 16). D1.7 (hapl.) om. 37^{ab}. — ^{c}) G1.2 सौमदत्तिम् (for सोमदत्तम्).

38 G3 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K1.4 Dn T G1.2 सुतेजसो; D1 सर्वांश्चैतान्; M1 महौजसो (for सुचेतसो).

39 G3 missing (cf. v.l. 16). G2 om. 39^{ab}. — ^{a}) G2 लोका (for सृष्टा). K4 B D (except D1.2; D3 missing) सर्वे च पृथिवीपाला (D6 °ल). Ca.d cite पृथिवी सृष्टा, C3 सर्वां च पृथिवीं सृष्टा. — ^{b}) G4 M ममार्थे; Ca.d.3 as in text. K1 Dn1 Ca.d पांडवाः; C3 as in text. — ^{c}) K4 B D (except D1.10; D3 missing) आर्याः शस्त्रभृतः (B1.3.4.5 शस्त्रधराः; B2 D2.4 °विदः; D7 धृतिमतः) शूराः. — D2.4 om. 39^{d}–40^{a}. — ^{d}) K2 प्रधावितुं; D1 प्रहारिणः; G2 प्रतापिनः; M2 प्रभासितुं (for प्रबाधितुम्). C3 cites बाधितुम्. K4 B Dn D2 D5–8 समर्थाः प्रति(D7 च प्र)बाधितुं.

40 G3 missing (cf. v.l. 16). D2.4 om. 40^{a} (cf. v.l. 39); T2 om. 40^{ab}. — ^{b}) K2 D10 त्वभि- (for प्रति-). D1 G4 -बाधितुं (for -वीक्षितुम्).

41 G3 missing (cf. v.l. 16). K4 om. 41. — ^{a}) G2 पांडवाः; M बांधवाः (for पार्थिवाः). — ^{c}) T2 Cd.3 निवारयिष्यंति. D2.4 ततो नावार°; G2 ते तात वार°. Ca cites निवारयंति. — ^{d}) K1.2 हरिणान्; D1.6.8 G4 एणेयान्; C3 ऐणेयानि; Ca.d as in text. T2 (*sup. lin.*) G1.2 दंतिनः; G4 वंहिणः; Ca.d.3 तन्तुना (as in text).

42 G3 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K2 °वेगेन (for °वंशेन). — ^{b}) D1 शरजालेन. B2 सायकैः (for मामकैः). D3 मामकैर्युद्धदुर्मदैः. — ^{c}) D1 अभिभूता. — After 42, G4 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 59).

43 G3 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) K1 M2 एव (for एष). — ^{c}) D1.2 G4 शक्यो (for शक्तो). K4 B Dn D2 D5–6.8 रणे; D3 [अ]शुना (for युधा). — ^{d}) D1.2 G4 धर्मराजो युधिष्ठिरः.

न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३
जानाति हि सदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४
यतो नारोचयमहं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
किं तु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५
कस्तांस्तरस्विनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥ ४६

संजय उवाच ।

धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७
ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।
युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले कवचह्रदे ॥ ४८
तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुबन्धान्समागतान् ।
अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवौदकान् ॥ ४९
भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५०
तथा ब्रुवाणं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः ।
तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
सर्वे समधिरूढाः स्म संग्रामात्नः समुद्धर ॥ ५१
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां युयुत्सताम् ।
भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ॥ ५२
संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ।
पौरुषं दर्शयञ्शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।
क्रीणीयात्तं सहस्रेण नीतिमन्नाम तत्पदम् ॥ ५३
स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ । C. 5. 2257 B. 5. 57. 56 K. 5. 57. 56

44 G3 missing (cf. v.l. 16). — a) G4 इह; M (except M1) च (for हि). K4 B Dn D5 D8–6. 8. 10 m यथा (for सदा). — b) K4 D3. 4 शर° (for यश°). — c) T3 सपुत्राणां बलवतां.

45 G3 missing (cf. v. l. 16). — a) K1. 3 D2 अतो; D8 यथा; D7 ततो (for यतो). K4 B Dn D5 D8–6 नारोचयद्; K5 D10 G5 न रोचयम्. K4 B Dn D5 D8–6 G2. 4 M3. 5 अयं; G5 इमं (for अहं). — b) B3. 4 महारथैः (for महात्मभिः). — c) Dn3 D1–4. 6 G4 नु (for तु). K5 D1. 3 T1 G1. 2. 5 प्र- (for मे). — d) K5 D7. 10 पांडवानां (for पुनस्तेषां).

47 G3 missing (cf. v.l. 16). — b) K1 भारतान्; D5 पांडवान् (for भारत). — c) K1. 3 अपि (for इति).

48 G3 missing (cf. v.l. 16). — b) K4 D1. 10 (sup. lin.) संस्तुताः; D7 °गताः; Ca °वृताः (as in text). — d) A few MSS. तुमले. K4 B Dn Dn1 D8–6. 10 शस्त्रसंकुले; K5 कवचग्रहे; D7 S (G3 missing) स(D7 G1. 3 च)कचग्रहे (T2 कचसंग्रहे also); Ca. d. 3 कवचह्रदे (as in text).

49 G3 missing (cf. v.l. 16). — a) T G1. 3 क्रुद्धः (for क्रुद्धान्). — G2 om. 49c–50b, but erroneously writes instead 52ab and brackets it. — c) G2 समाधास्ये. — d) G2 नक्रान् (for मत्स्यान्). K1. 3 B Dn3 Ds3 D2–4. 8. 10 T2 G1. 3 इवो(T2 G1 °वौ)दकात्.

50 G3 missing (cf. v.l. 16). G2 om. 50ab (cf. v.l. 49). — ab) K4 G5 transp. कर्णं and द्रौणिं; D5 T2 transp. कर्णं and शल्यं. — c) K1. 3 D7. 10 T2 G3. 4 M चैव; T1 G1. 5 अहं (for चापि). B D2 T2 निबोत्स्यामि; Ca. d as in text. — d) T2 वरुणा° (for मकरा°).

51 G3 missing (cf. v.l. 16). — a) K4 B Dn D5 D8–6 ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — c) B3 D2 transp. धैर्यं and वीर्यं. G2 संप्रेक्ष्य (for वीर्यं च). — e) T1 G1 सहाधि° (for समधि°).

52 G3 missing (cf. v.l. 16). — a) M त्वा (for त्वां). — c) D7 समर्थं एको गोप्ता त्वं; Ca as in text. Cd. 3 cite समर्थं and पर्याप्तं. — After 52c, N (K3. 5 D5 missing) ins.:

344* कौरवाणां विनिग्रहे ।
पुरस्तादुपयातानां.

[(L. 1) D8 विशां पते (for विनिग्रहे). — (L. 2) D8 उपनीतानां (for उपया°).]

— K5 om. 52d–53a. — e) D1 Ca. d. 3 संविधा°; G2 M तद्विधा° (for यद्विधा°). — f) D2 ततः; T G3. 4 त्वया; M यशः (for तन्नः).

53 G3 missing (cf. v.l. 16). K5 om. 53a (cf. v.l. 52). — a) K1 D1 T G1. 3 उप° (for अप°). — b) D1 विजयैषिणां. — e) B1. 3 महाभाग (for सहस्रेण). — f) D7 S (G3 missing) नीतिमान् (for °मन्). K4 B Dn D5 D8 m. 2–6. 8. 10 m इति नीतिमतां मतं.

54 G3 missing (cf. v.l. 16). — a) D7 अथ; S (G3 missing) त्वं च (for स त्वं). G4. 5 वीरश्च शूरश्च (by transp.). — b) G4 मानी च पुरुषर्षभ.

C. 5. 2267
B. 5. 57. 56.
K. 5. 57. 50

भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५४

एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसः ॥ ५५

सर्वाञ्जनपदान्सूत योधा दुर्योधनस्य ये ।
सबाह्लीकान्कुरून्ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ॥ ५६

सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ ५७

भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु
युधिष्ठिरं साधुनैवाभ्युपेत ।
मा वो वधीदर्जुनो देवगुप्तः
क्षिप्रं याचध्वं पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ५८

नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।
यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः शस्त्रवित्तमः ॥ ५९

देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेयो मनुष्येण मा स्म कृध्वं मनो युधि ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

---

55 G3 missing (cf. v.l. 16). — d) D7 कौंतेयं (for मां वचो). K4 B D (except D10; D3 missing) °साध्वसं. S (G3 missing) वचो (M वचो) विगतसाध्वसः.

56 G3 missing (cf. v.l. 16). — a) D2 तात (for सूत). G2 सर्वांन्कुरून्प्रतिसूत. — b) G2 M (except M1) यौधा. — c) Some MSS. °बाह्लिकान्. — d) K4 Dn D2–4 T1 G2 Ca. d प्रातिपेयान्; G4 M2 °वीर्यान्. B2 सहस्रशः; D2. 4 ससुहृज्जनान्; C3 शरद्रुतं.

57 G3 missing (cf. v.l. 16). — c) D7 च (for वि-). — d) G2 द्रौणिं (for तथा). K1 Dn1 S (G3 missing) कुरुं (for नृपम्).

58 G3 resumes! — a) M स त्वम् (for त्वम्). K4 B Dn D3 D5–6. 8. 10 भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ च (K4 B2 D3 D10 गच्छत) माचिरं; D2 m. 7 भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा आशु गच्छ च माचिरं (see below). — b) K4 B D (except D1. 2. 8; D3 missing) G4 युधिष्ठिरः. K4. 5 Dn1 D5–6. 10 C3 अभ्युपैति; B Dn2 D21 °पेयो; Dn2 D7 °पेताः; D1 °पैहि; D8 °पैत; T2 G1 °पेत्य; G3 M °पेतं (for अभ्युपेत). — c) G3 M (except M1) मा मा (for मा वो). — After 58c, K4 B (except B1) D (except D1; Dn marg. sec. m.; D3 missing) ins.:

345* राज्यं दत्त्वं धर्मराजस्य तूर्णं.

[K4 Dn1 D2 m. 5. 8 देव° (for धर्म°). D2 m. 7. 10 क्षिप्रं (for तूर्णं).]

— d) K4 B (except B1) D (except D1; D3 missing) याचध्वं वै (for क्षिप्रं याचध्वं). C3 cites क्षिप्रं.

59 a) S transp. हि and अस्ति. K1. 5 D7. 8. 10 T G योद्धा; D1 वीरो; M2. 4 यौधो (for योधो). — b) D1. 2 S अपि (for इह). — c) T2 G2. 4 तथा° (for यथा°). — d) K1. 5 शत्रुजित्तमः; K4 B Dn D3 D5–6. 8 T1 G1. 2. 4 सत्यविक्रमः; D7 सत्यसंगरः; D10 शत्रुसूदनः (for शस्त्र°).

60 a) Dn2 T2 G2 M4 दैवैर्हि. K1. 5 D7. 8. 10 G3 संवृतो. D8 युद्धे (for दिव्यो). — b) D10 G1. 2 M2. 3. 5 °धन्विनः. — c) G4 मनुष्याणां. — d) B2. 3 D2–6. 10 G4 M1 मा स्म कुर्द्ध; G3 मा कुरुध्वं. K1. 5 D7. 8 G1. 5 मा स्म युद्धे मनः कृथाः; M2–5 मा स्म क्रोधान्म(M2. 5 °त्म)नो युधि.

Colophon missing in K2. 3 D2. — *Sub-parvan:* K1. 4. 5 B D संजययान (D2 यानसंधि; D3 missing); T1 G1 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M1 धृष्टद्युम्नवाक्यं; M2–5 धृष्टद्युम्नवाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 57; D2 56; D3 53; D7 G2 58; T G2. 3 M1. 4 59; G1. 4 M2. 3. 5 60. — *S'loka no.:* K2 Dn 61; D3 64; G3 86.

57

☞ This adhy. is missing in K2. 3 D2 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 a) K1 D7. 10 कृतश्रमो; K3 कृतवर्मा; S क्षत्रतेजो (for क्षत्रतेजा). — b) K1. 5 D7. 10 एव (for अपि). — After 1ab, B2 has a substituted folio, numbered 93, beginning with the *colophon* of this adhy. (together with some words of the preceding stanza), the intervening portion being lost on the missing original.

2 B2 missing (cf. v.l. 1). — d) D3 T1 G1. 2 सर्वांवस्थासु (for °वस्थम्).

५७

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १
दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिंदम ॥ २
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ३
एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।
यत्त्वं प्रशान्तिमिच्छेथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४
अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।
जात एव तव स्रावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५
न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।
न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न संजयः ॥ ६
न सोमदत्तो नो शल्यो न कृपो युद्धमिच्छति ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७
येषु संप्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।
ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८
न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ९

दुर्योधन उवाच ।

नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न संजये ।
न विकर्णे न काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥ १०
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ११
अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२
रथो वेदी स्रुवः खड्गो गदा स्रुक्कवचं सदः ।
चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ १३ C. 5. 2207 B. 5. 58. 13 K. 5. 59. 12

---

3 3^{ab} = (var.) 5. 127. 43^{ab}. — B3 missing (cf. v.l. 1). G3 (hapl.) om. 3. — b) K1.2 D1.2 जीवनं; G3 पुत्रक (for जीवितुम्).

4 B3 missing (cf. v.l. 1). — c) K1 Dn2 D2.4.8 यस्त्वं; D1.2 स त्वं; G2 यं त्वं (for यत्त्वं). K4 B (B3 missing) Dn Ds D2–6.8 मन्येथाः; D1.2.10 गच्छेथाः (for इच्छेथाः). — d) D1.2 पांडोः पुत्रैर्. Ds G4 महारथैः.

5 B3 missing (cf. v.l. 1). — a) S (except T2 G1.2) स्वम् (for स्व). C3 समपेक्षस्व. Ca.d cite अपेक्षस्व. — c) K4 D2–6.8 m Cnp शम (for जात). B Dn1 Ds Cn एष; Ds m एषां (for एव). K4 D2–6.8 m Cnp महच्छ्रेयः; K3 B3 Dn1 Ds D7.10 Cs तवाभावः (Dn1 Ds D7 Cs °स्त्र)वः; B1.4.6 D2.3 Cn तवाभावः; D1 तव श्रेयः; Cnp (also) तवास्त्याव: (for तव स्रावः). Ca.d.np आपावः. ❀Cn: शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः।❀

6 B3 missing (cf. v.l. 1). — a) K4 B1 D2 M2.3 तु (for हि). Ds D1.3.8 योद्धुम् (for युद्धम्). — b) K1 D7.10 S नैव चेच्छति (T1 G2 °च्छंति). T1 G3 बाह्लिकाः. — d) T1 G1.2 महायशाः (for न संजयः).

7 B3 missing (cf. v.l. 1). — a) K1 B (B3 missing) Dn Ds D1.2 न शल्यो (Dn1 Ds2 D1 °ल्यो); D7 T2 G3.4 न कृपो; D10 शल्यो न (for नो शल्यो). — b) D7 T2 G3.4 शल्यो (for कृपो). Ds D1.2.3.8 T G3.4 योद्धुम् (for युद्धम्). — After 7, S *repeats* 4^{cd} (with v.l.).

8 B3 missing (cf. v.l. 1). — a) T1 M4 पुत्र; T2 G2 एषां; G1–4 येषां (for येषु). G4 समभि° (for संप्रति°). K3 ये युद्धे संप्रतिष्ठेयुः. — b) D1.2 पी(D2 पं)डिताः कुरवः परैः. — c) D1 G4 °आनंति (for °नन्दन्ति). — d) K4 च च (for तात). K4 Ds m रुच्यते (for रोचताम्).

9 B3 missing (cf. v.l. 1). — b) T G कारयितुं (for °ता). K1 पुनः; K3 S प्रभुः (for तव).

10 B3 missing (cf. v.l. 1). — b) T1 G1.2 न कृपे न च बाह्लिके (= 10^d). — c) K4 B (B3 missing) Dn Ds D2–6.8 भीष्मे न च (for विकर्णे न). — d) G2 संजये (for बाह्लिके). T1 G1 नाश्वत्थाम्नि च संजये [= (var.) 10^b].

11 B3 missing (cf. v.l. 1). — d) G2 °श्वसे; M °रभे (for °ह्वये).

12 B3 missing (cf. v.l. 1). — d) T G (except G3) दीक्षितो. K4 B (B3 missing) Dn1 Ds D2–6 पुरुषर्षभौ (for भरतर्षभ).

13 B3 missing (cf. v.l. 1). — a) K3 D8 S (except M3) वेदिः; D7 वैदिः. K3 B1 D1.10 स्रुचः.

C. 5. 2208 B. 5. 58. 14 K. 5. 56. 14 आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।
विजित्य स्वयमेष्यावो हतामित्रौ श्रिया वृतौ ॥ १४
अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १५
अहं हि पाण्डवान्हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥ १६
त्यक्तं मे जीवितं राजन्धनं राज्यं च पार्थिव ।
न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।
ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९
रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २०
प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
व्यस्ता सीमन्तिनी त्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१
संपूर्णं पूरयन्भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ २२
सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३
यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।
विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्भिन्नकुम्भान्सशोणितान् ।२४
तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।

— b) S कवचो(G3 वर्मे वा-; G4 चर्म चा)जिनं (for कवचं सदः). — c) K1 D1, 7, 8, 10 (m as in text) धनुष्मौ; K3 च शुभ्रा; S सदश्वा (for च शुचौ). Cs cites शुचौः.

14 B3 missing (cf. v.l. 1). — a) G3 °यूपेन; Cs °यज्ञेन (as in text). — c) K3, 5 B (B3 missing) Dn D2 D8–0, 8 च समेष्यावो (D8, 4 °मो); G4 श्रियमेष्यावो (for स्वयमेष्यावो).

15 B3 missing (cf. v.l. 1). — c) G3 हि जेष्यामः (for हनिष्यामः). — d) K3 त्रय एव च; G3 समरे प्रभो (for समरे त्रयः).

16 B3 missing (cf. v.l. 1). K3 D1 om. (hapl.) 16cd; G5 (hapl.) om. 16c–17d. — c) D2 °सुता (for °पुत्रा). K1 D10 मां हत्वा पांडुपुत्रा वा (D10 °त्राश्च).

17 B3 missing (cf. v.l. 1). G5 om. 17 (cf. v.l. 16). — a) B4 Dn D2 D6, 8, 9 T2 G3 राज्यं (for राजन्). — b) B4 D5, 8, 9 सर्वं; T2 इष्टं (for राज्यं). T1 G1 भारत; G4 बांधवान् (for पार्थिव). — d) S (G5 om.) भुंजेयं (G4 भुंजीत) पृथिवीमिमां.

18 =(var.) 5. 125. 26. B3 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 18. — b) K1 D7, 10 भिद्येद् (for विध्येद्). S भारत (for मारिष). — cd) K6 °त्याज्या भूमिर् (for °त्याज्यं भूमेर्).

19 B3 missing (cf. v.l. 1). K4 reads from 5. 57. 19 up to 5. 58. 19 after 5. 59. 19. — a) K4 सर्वेषां; D2 सर्वान्वै. — b) K1 इत्युक्तो (for त्यक्तो). G5 मम (for मया). — c) D8, 4 T1 G1, 5 °यास्यंति (for °यास्यध्वं). — d) K4, 5 D1 यातं (for यान्तं). Dn1 D2 वैवस्वतं क्षयं.

20 B3 missing (cf. v.l. 1). — a) =(var.) 5. 50. 9a. K1, 4, 5 Dn D2 D8, 9, 10 कुरूणां; S (except G1, 3) मृगाणां; Cnp अजानां; Cn रुरूणाम् (as in text). ※ Cn: रुरूणामिवेत्यत्र कुरूणां लाटभाषया । अजानामिति पाठो युक्तः । ※ K1, 2 अपि; D2 D3 (by corr.) एव (for इव). — b) Ds2 D1 व्याघ्राः and वरः. — c) T1 M3 वराम्वरान्; M1 पराम्वरान्. D2 कौरवानिहनिष्यंति. — d) B1 S समेतान्.

21 B3 missing (cf. v.l. 1). — a) S प्रतीपमेति मे सेना (G3 by transp. सेना मे); Cs as in text. Ca. d cite प्रतीपं and इव. — b) K3 T G (except G3) भारत; Ca. d भारती (as in text). — c) K4 D5, 6 न्यस्ता; Cs व्यस्ता (as in text). B (B3 missing) Dn D2 D8–8, 9 M1, 3 प्रस्ता; T2 G3, 4 मध्ये (for त्रस्ता). — d) B3 D8 °सृष्टा; D2 °भक्ता (for °मृष्टा).

22 B3 missing (cf. v.l. 1). — a) G2, 3 पूरयेद्. — b) B4 D2–6 Cn धनं (for बलं).

23 B3 missing (cf. v.l. 1). — a) T2 प्रयुक्तानां; Cs प्रयुद्धानां (as in text). D7, 10 सेनामुखेषु योधानां. — b) T2 भीमो हंता (for भीमसेनो). — c) K1, 4 D1, 5, 8, 9 ते (for तं). — d) S °भयाः (for °भयम्). — After 23, S reads 27.

24 B3 missing (cf. v.l. 1). G4 om. 24–25. Before 24, D2 ins. धृतराष्ट्र उ°. — b) S (G4 om.) °गात्रान् (T2 °कुंभान्) (for °दन्तान्). D2 शैलाभान्; T G2, 3 M1 द्रवतो; G1, 3 M2–5 धावंतो (for गिर्याभान्). — d) T1 G2, 3 महारणे (for सशोणितान्).

भीतो भीमस्य संस्पर्शात्स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २५
निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २६
महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।
गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ २७
महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
बलं कुरूणां संग्रामे तदा स्मर्तासि मे वचः ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा राजा तु स सर्वान्पृथिवीपतीन् ।
अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ संजयम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनंजयौ ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १

संजय उवाच ।

शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनंजयौ ।
ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २ C. 5. 2224 B. 5. 59. 2

25 B8 missing (cf. v.l. 1). G4 om. 25 (cf. v.l. 24). — a) T1 G3 तदाभिप्रेक्ष्य. — b) K1.3 D10 °कीर्णौ° (for °शीर्णौ°). B8 D1 transp. इव and पर्वतात्. — c) K3 D1.3.7 भीतात्; D5.6 भीमात् (for भीतो). — d) = 26d. B8 T G1 वचनं मम; D8 वचनानि मे (for वचनस्य मे).

26 B8 missing (cf. v.l. 1). K3 D11 T2 om. (hapl.) 26. — a) G4 गदया (for निर्दग्धं). — b) B (B8 missing) Dn D8 सैन्यं रथहयद्विपं. — c) T2 G2-4 M मार्गम् (for गतिम्). G3 तदाभिप्रेक्ष्य संग्रामे. — d) = 25d. B1.3.5 D8 T1 G2-4 M स्मर्तासि वचनं मम.

27 B8 missing (cf. v.l. 1). S reads 27 after 23. — a) D7 आगंता (for आगामि). S महद्(T1 G3.5 M3 °हा)वो भयमत्रागात् (T2 G4 भयं नो महदत्रागात्). — b) S विग्रहं (for पाण्डवैः). — G4 om. 27cd. — c) T1 G1.3 °सेनस्य (for °सेनेन). — d) K1 D1.7.8 उपेष्यथ; D8 उपैष्यत. K3 हताशाः समुपेष्यथ; S हताः शान्तिमुपेष्यसि (G2 °सि).

28 B8 missing (cf. v.l. 1). — a) K1 D11 D5.8 छन्नं (for छिन्नं). — c) K4 B (B8 missing) Dn D11 D5-6.8.10 भीमेन (for संग्रामे).

29 B8 resumes from 29d (cf. v.l. 1). — a) D8 राजन्स; T1 G1 राजा तं; T2 राजा स; G3 राजानं (for राजा तु). — b) K4.5 B (B8 missing) D G3 सर्वांस्तान् (K3 D7.10 सर्वान्स); T1 G1.3 स तु वै (for स सर्वान्).

Colophon missing in K3.5 D8. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B Dn D8 D1.5-8.10 संजययान; D8 यानसंधि; T1 G1 M1-3.5 संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M2.3.5 शमप्रशंसनं; M4 संजयप्रतिवचने शमप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 56; D5 57; D8 54; D7 G2 59; T G2.5 M1.4 60; G1.4 M2.3.5 61. — *S'loka no.:* Dn D3 29; D7 G3 28.

☞ After adhy. 57, T G1.3 read adhy. 64!

58

☞ This adhy. is missing in K2.3 D8 (cf. v.l. 5 41. 1; 32. 15; 50. 59). For sequence of K4 cf. v.l. 5. 57. 19. S reads this adhy. (58) after 5. 47. 1 (M2.3 read it after 5. 47. 19).

1 c) D8 °प्रज्ञ; D1.7 °भाग (for °प्राज्ञ). — For 1, S *repeats* 5. 47. 1 (v.l. जनार्दनः for धनंजयः).

2 S om. 2. — b) D2 वासुदेवधनंजयौ. — After 2ab, D10 (marg. sec. m.) ins. 346* (for the first time), *repeating* it after 5ab.

3 Before 3, S ins. संजयः. — a) K4.5 D8 D1-4.7.10 °प्रेक्ष्य; Ca. d °प्रेक्षन् (as in text). S आगुल्फेभ्योभि- (G3 °पि; G2 °द्वि)संवीतः. — b) Dn D8 प्रयतः; S सर्वेषां; Ca प्रयतः (as in text). — d) K3 D1.10 S (except G2-3) आसंयतौ; B8 व्याक्षिप्तौ. S (except M3) नरसिंहयोः; Ca as in text.

C. 5. 2026 B. 5. 59. 3 K. 5. 47. 10 पादाङ्गुलीरभिप्रेक्षन्प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३
नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४
उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनरूषितौ ।
स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ५
नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामरिंदमौ ॥ ६
अर्जुनोत्सङ्गगौ पादौ केशवस्योपलक्षये ।
अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥ ७
काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ।
तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ८
ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ९
श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १०
इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते ।
संश्रयाद्द्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात् ॥ ११
निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ।
संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ १२
सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् ॥ १३

---

4 a) D7 S (except M2) च (for यत्र). — b) D7.10 उपयांति वै; S अभिजनमद्युः. — c) K3 तत्र; G3 यथा (for यत्र). K3 M4 यत्र कृष्णा च कृष्णश्च (M4 °ष्णौ च). — d) K5 मनस्विनी; B (except B4) D8 D3–5 च भाविनी.

5 a) S वर- (for उभौ). K1.3 °चर्चितौ; D2.7.8 °भूषितौ (for °रूषितौ). — After 5ab, K1.3 D11 D6.8.10 ins.:

346* एकपर्यङ्कशयनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ।

[For D10 cf. v.l. 2. K1 °शयितौ (for °शयनौ). D10 (first time) वैकमर्क समन्ततौ (for the posterior half).] — G3 (hapl.) om. 5cd. — c) T G (G3 om.) वरवस्त्रांगौ; M सुकुमारांगौ. — d) S (G3 om.) वरा°.

6 a) K1 S (except T2) च (for तु). — b) S च वरासनं (for महदा°). — c) K1 विचित्रा°; B4 Dn D2.3.8 °आकीर्णं; S नाना(G2 दारु)स्तरणसंस्तीर्णं. — d) K1.5 D1.6 आसेताम्; B3 आस्यताम्; D8 आसीताम्; Cn आसाताम् (as in text). S यत्रास्तां तौ (G1.4.5 °साते) नरर्षभौ. — After 6, S (except M4.5) ins.:

347* सत्याङ्कमुपधानं तु कृत्वा शेते जनार्दनः ।

7 a) S अर्जुनांकगतौ पादौ. — D8 om. 7cd. — c) K1.5 Dn3 D7.10 तु (for च). S (except T2) कृष्णायाः. — d) S सुभायाश्चांकगावुभौ.

8 G4 (hapl.) om. 8–9. — a) K1 D7 च (for तु). — b) G1.5 वै (for मे). K1 B3 Dn3 D8 D3–6.9.10 यदा; S (G4 om.) मुदा (T2 G3 तदा) (for तदा). — cd) K1.5 तम् (for तद्). S (G4 om.) दासीभ्यामाहृतं मह्यं स्पृष्ट्वा भूमा°.

9 G4 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) K4 D3–6 °रेखातलौ. K5 B D1.7.8.10 °लेखतलौ; T1 G1.2.5 °रेखांकितौ; T2 °रेखान्वितौ; G3 °लेखावुभौ; M °रेखातलौ. — c) D2 D5.6 अपहृतौ; D1.8 अपसृतौ. — K5 (hapl.) om. from तत्र (in 9d) up to गतौ (in 10a). — d) S (G4 om.) धारयेतां यशस्विनौ. — After 9, S (except G4) ins.:

348* न नूनं कल्मषं किंचिन्मम कर्मसु विद्यते ।
क्षीरदाभ्यां समेतौ यन्मिथो मामभ्यभाषताम् ।
विस्मयो मे महानासीदाश्चं मे बहु संगतम् ।
हृष्टानि चैव रोमाणि दृष्ट्वा तौ सहितावुभौ ।
[(L. 1) G3 M3–5 जन्मसु (for कर्मसु).]

10 K5 om. up to °गतौ (in 10a) (cf. v.l. 9). — b) K4 उद्धृतौ; D7 उच्छ्रितौ (for उद्गतौ). S नागाविव समुच्छ्रितौ. — c) S एकशय्या° (for एकासन°). — d) B3 T1 G मे (for मां). — After 10, S ins.:

349* ततोऽभ्यचिन्तयं तत्र दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।
[G3–5 M2 हि (for अभि-).]

11 T2 om. 11. S (except T2) read 11 after 352*. — ab) S (T2 om.) सोयमिंद्रसमौ वीरौ (G1 शूरौ) तौ मंदो (T1 G2.4.5 कृष्णौ; G3 अंधो) नावबु°. — c) D2 संश्रयाद्भीष्मद्रोणाभ्यां; S (T2 om.) भीष्मद्रोणाश्रयाच्चैव.

12 S transp. 12ab and 12cd. — a) S निदेशगौ; Ca.d °स्थौ (as in text). — b) D2 योत्स्यतः; D8 तप्स्यते (for सेत्स्यते). S नरनारायणावुभौ (G2.3 °वृषी). — d) S मानवाप्तोऽस्मि कश्चन.

13 a) B2.4 हि (for च). — b) K4 B4 Dn D2–5.8 आसीनः; Ca.d आच्छन्नः (as in text). — c) K5 कृत्वांज-

धनुर्बाणोचितेनैकपाणिना शुभलक्षणम् ।
पादमानमयन्पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४
इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।
इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माभ्यभाषत ॥ १५
वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमाम् ।
त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥ १६
वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ।
अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयशोषिणीम् ॥ १७

वासुदेव उवाच ।

संजयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
शृण्वतः कुरुमुख्यस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८
यजध्वं विपुलैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।
पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतम् ॥ १९
अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्नुत कामजान् ।
प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २०
ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २१
तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना ॥ २२
मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति । C. 5. 2051 B. 5. 59. 24

क्लिष्टं संधाय. — [d]) S संदेशं चाभ्यचोदयं.

14 [ab]) K_3 B D (except $D_{1.7}$; D_5 missing) धनुर्गुणाकिणांकेन (for the prior half). S धनुर्बे(M °र्बै)रोचितेनाथ पाणिनैकं स(G_1 सु)लक्षणं. — [cd]) K_3 D_8 °मोद° (for °चोद°). S पादमादाय सत्पार्थः केशवस्य यशस्विनः (T_1 $G_{1.4.5}$ महात्मनः; M_5 यशस्विनं).

15 [a]) K_4 °ध्वजः (for °केतुः). $K_{1.2}$ $D_{1.2.10}$ (m as in text) उत्तिष्ठन् (for उत्थाय). — [b]) D_2 °भूषणः; S दिव्या°. — [d]) $K_{1.2}$ $D_{1.6.8.10}$ (m as in text) संदे(K_2 °दि)ष्टुं; D_3 °देशं (for °विष्टो). K_4 D_{2-4} M मामभाषत; K_5 D_7 अभ्यभा°; D_2 चाभ्यभा°. Ca cites मा.

16 [a]) S स वाचं (by transp.). $K_{1.4.5}$ D_{n2} $D_{6.8.9}$ सं- (for स). — [b]) K_1 D_6 D_8 C_3 ह्रादिनीं; D_3 उवाच; S आददे; Ca.d ह्लादिनीं (as in text). — [c]) B_4 $D_{1-4.7}$ शासिनीं; D_8 शंसनीं; S दीपनीं. D_1 सर्वभूतानां. — After 16, S ins.:

350* बहिश्चरस्य प्राणस्य प्रियस्य प्रियकारिणः ।
मतिमान्मतिमास्थाय केशवः संदधे वचः ।

17 [ab]) S वचनं वचनज्ञस्य °समन्वितं. — [c]) S मनःप्रसादमश्रौषं. Ca.d cite इष्टार्थां. — [d]) K_5 $B_{1-3.5}$ D_{10} °शोषणीं; B_4 D_{n2} °हारिणीं; D_{n1} Ca.d °दारणीं; D_1 °धारिणीं; D_3 °वारणीं; S °तापनं.

18 T_2 $G_{2.4}$ M om. the ref. T_1 $G_{1.3.5}$ श्रीभगवान् (G_1 cont. उवाच!). — [a]) G_5 एवं (for इदं). $K_{1.2}$ $D_{1.7.10}$ Ca.d ब्रूहि; D_8 ब्रूयां; C_3 ब्रूयाः (as in text). — [b]) S प्राप्य क्षत्रियसंसदं. Ca.s cite धृतराष्ट्रं. — [c]) S °वृद्धस्य (for °मुख्यस्य). K_4 B D (except $D_{1.2.10}$; D_5 missing) कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य. — [d]) S आचार्यस्य च धीमतः. — After 18, N ($K_{2.3}$ D_5 missing; K_4 transp.) ins.:

351* आवयोर्वचनात्सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् ।
यवीयसश्च कुशलं पश्चात्पृच्छेयमुत्तरम् ।

[Noticed in Ca.d.s. — (L. 1) $K_{1.2}$ D_7 पूर्वमुक्त्वाभिवादनं (for the posterior half). — (L. 2) $K_{1.2}$ $D_{1.2.7.10}$ Cd कौशल्यं (for कुशलं). $K_{1.2}$ $D_{1.2.7}$ पश्चादिदमथोत्तरं (for the posterior half). Ca.d.s seem to cite सुखं.]

19 S transp. 19 and 20. — [a]) $K_{4.5}$ B D (D_5 missing) T_2 G_3 विविधैः (for विपुलैः). — [b]) S दक्षिणाश्च प्रयच्छत. Ca cites दत्त (as in text). — [d]) S आगतं वो महद्भयं.

20 S transp. 19 and 20. — [a]) K_4 चार्थिषु; S पात्रे(T_2 °त्रे)षु (for पात्रेभ्यः). — [b]) S सुखमाप्नुत कामजं. Ca.s cite कामजान्.

21 T $G_{1.2.5}$ transp. 21[ab] and 21[cd]. — [a]) K_3 रोषं (for ऋणं). S ऋणं प्रवृद्धमिव मे. — [c]) S गोविंदेति यदाक्रोशत्.

22 [a]) S (except $G_{2.4}$) तेजो महद् (for तेजोमयं). — [b]) D_n D_{n1} गांडिवं. S बिभ्रता गांडिवं धनुः. — [c]) K_1 न द्वि°; D_8 अद्वि° (for मद्वि°). S पार्थेन (for तेनेह). — [d]) S वैरं वः प्रत्युपस्थितं. — After 22, S ins.:

352* कृष्णस्य तद्वचः श्रुत्वा भयं मां महदाविशत् ।
तव पुत्रस्य लोभं तु वर्धमानं प्रपश्यतः ।,

followed by st. 11 (which is om. in T_2); cf. 10[cd].

23 =(var.) 5. 122. 55. — S om. 23–30. — [cd]) D_8 हि (for न). $K_{1.2}$ $D_{1.2.8}$ Ca.s विपरीतः परीतो (for यो न कालपरीतो). $K_{1.2}$ $D_{6.10}$ वा अपि; K_4 B_2 $D_{2.4}$ स्यादपि; D_1 वा ह्यपि; D_7 वा यदि (for वाप्यपि).

C. 5. 2081 B. 5. 50. 24 यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः ॥ २३
बाहुभ्यामुद्वहेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २४
देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु ।
न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ २५
यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २६
एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।
भग्नाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २७
बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ २८

संजय उवाच ।

इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन्गिरा ।
गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ २९
केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ।
अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवील्लोमहर्षणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।

संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
ततः संख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १
प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २
बलाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।

---

24 =(var.) 5. 122. 56. — S om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) $K_{1.4}$ उद्धरेद्; D_{1} उत्सहेद् (for उद्वहेद्). — ^{c}) K_{3} D_{n2} त्रिदिवान्. K_{3} सर्वान् (for देवान्).

26 =(var.) 5. 63. 15; =(var.) 5. 122. 53. — S om. 26 (cf. v.l. 23); D_{5} om. 26^{cd}. — ^{d})=27^{d}; 5. 136. 8^{d}.

27 S om. 27 (cf. v.l. 23); B_{3} (hapl.) om. 27. K_{1} D_{2} transp. 27 and 28. — ^{a}) $B_{1.2.3}$ D_{2} तदा (for यदा). — ^{c}) K_{4} B (B_{3} om.) D (except $D_{7.8.10}$) पलायत. — ^{d})=26^{d} (q. v.).

28 S om. 28 (cf. v.l. 23). K_{1} D_{2} transp. 27 and 28. — ^{a}) $D_{1.2}$ transp. वीर्यं and तेजः. — D_{1} om. 28^{ab}. — ^{b}) D_{2} द्रुत° (for लघु°). — ^{c}) K_{1} (before corr.) शीघ्रं; K_{1}m D_{10} वीर्यं (for धैर्यं). — ^{d}) $K_{1.2}$ B_{2} $D_{1.7}$ पार्थे (for पार्थान्न). B (except B_{2}) दृश्य° (for विद्य°).

29 S om. 29 (cf. v.l. 23). K_{4} B D (except $D_{2.10}$; D_{3} missing) om. the ref. — ^{b}) $B_{2.3}$ D_{10} इव (for गिरा). — ^{c}) K_{1} D_{n1} $D_{7.8}$ च (for इव).

30 S om. 30 (cf. v.l. 23). — ^{c}) D_{7} अर्जुनस्य (for °नस्तत्). — ^{d}) B D_{n} D_{5} $D_{1.2.3.8}$ रोम° (for लोम°); cf. v.l. 1. 1. 1, 5 etc.

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_{8}. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B D_{n} D_{5} $D_{1.5-8.10}$ संजययान; D_{2} यानसंधि; T_{1} $G_{1.4}$ M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M_{1} वासुदेववाक्यं; M_{2} वासुदेवकथनं; M_{3-5} वासुदेववाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} 59; D_{8} T_{2} 58; D_{5} 55; D_{7} 60; T_{1} $M_{2.3.5}$ 50; G $M_{1.4}$ 49 (G_{3} 48). — *S'loka no.:* D_{n} 31; D_{8} 32.

59

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ D_{8} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 ^{a}) S पुनरेव महाबाहुः (T_{1} G_{1} °भागा). — ^{b}) $B_{2.4}$ D_{n1} $D_{2.8}$ जनेश्वरः; G_{4} नराधिपः (for नरे°). D_{n2} किरीटी श्वेतवाहनः! — ^{c}) $D_{1.2}$ संख्यातुं स समारेभे. — ^{d}) K_{3} G_{4} तत्वतो (for तद्वचो). G_{3} गुणनिश्चये; C_{3} as in text. — After 1, G_{3} reads 3^{ab}, followed by 353* (cf. v.l. 3).

2 G_{2} (hapl.) om. 2^{a}–3^{b} and line 1 of 353* (see below). — ^{a}) K_{5} S (G_{2} om.) संप्र° (for प्रसं°). K_{1} $D_{1.2.7.10}$ तु; T_{1} G_{1} स (for च). K_{5} $D_{1.2.7}$ G_{3} सूक्ष्मेण; T_{2} G_{3} तत्वेन; $M_{2.4}$ साकल्येन; Ca. d सौक्ष्म्येण (as in text). $B_{1.2.3}$ स प्रसंख्याय सौ°. — ^{c}) K_{5} यथावन्मति तत्त्वेन; D_{1}

शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ३
दैवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
कुरून्शक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४
दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्नाप्युपशाम्यति ।
सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५
आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ६
एवमेवोपकर्तॄणां प्रायशो लक्षयामहे ।
इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ७
अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्खाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ।
अर्जुनस्यातिभीमेऽस्मिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ८
जातगृध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयो भविष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ ९
भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसंमितम् ।
रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १०
ते देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।
मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ ११
दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् । C. 5. 2270 B. 5. 60. 12 K. 5. 60. 13

यथा विंदति तत्त्वेन; T G1.3 यथातममतितत्त्वेन. — ^{d}) D1 जयकामात्.

3 G3 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). G5 reads 3^{ab} after 1. — ^{a}) B D (except D1.7.8.10; D5 missing) Cs बलाबलं; M2-5 °बलौ. — ^{b}) Dn1 (by corr.).3 T1 G2-5 यथातथ्येन. — T G1.2.4 M ins. after 3^{ab}: G3 (om. line 1).5 (om. line 2), after 1:

353* यदा तु मेने भूयिष्ठं तद्वचो गुणदोषतः ।
पुनरेव कुरूणां च पाण्डवानां च बुद्धिमान् ।

— ^{c}) D3 सा तु (for शक्तिं). M3.4 संख्या(M4 °ध्या)तुं (for संख्यातुं). — ^{d}) T1 तथा वै; G3 यथा वै; G5 तदैव; M यथावत् (for तदा वै). T2 G3 मनुजाधिप; G4 पुरुषर्षभः.

4 ^{a}) B1 D1 S (except T2 M2) दैवमानुषयोः. Cs cites दैवमानुष-. — D8 om. 4^{d}–5^{b}.

5 D8 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). Before 5, S ins. धृतराष्ट्रः. — ^{b}) K4 D1.3.4 G3 M (except M1) हि; B Dn D8 D6.8 वि-; D3 एव; D7 T G1.2.5 अभि- (for अपि). — After 5^{ab}, S ins.:

354* ईदृशोऽभिनिविष्टस्य पृथिवीक्षयकारके ।
अधर्मे चायशस्ये च कार्ये महति दारुणे ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात सर्वथा तं न रोचये ।

[(L. 1) G4 ईदृशे हरिनिग्रह. G4.5 पृथिवीक्षयकारणे (G3 °कः). — (L. 2) T2 G1.2 M1 अधर्म्ये. T1 G3.4 वाप्ययशस्ये वा. — (L. 3) G5 M विग्रहं. T G2-4 सर्वथा मे न रोचते.] — ^{d}) S तव मानद (for नानुमानतः).

6 D1 om. 6^{b}–7^{a}. — ^{c}) S इच्छंति; Cs कुर्वन्ति (as in text). — ^{d}) S कुर्वंति च (M °स्तेव) (for यथा°).

7 D1 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). — ^{a}) D3 उपकर्तॄणां; Cs उपकर्तॄणां (as in text). — ^{b}) K4 D2-4 लक्षयाम्यहं; Cs °महे (as in text). — ^{c}) K1(m as in text) पृच्छंति; Ca. d. s इच्छन्ति (as in text). K3 इत्यं बहुलं सर्वेषु. — ^{d}) D1 तमाप्रियं (sic); D1m S तथाप्रि(G3 °श्र)यं; Cs महत्प्रियं (as in text).

8 ^{a}) D3 सांनिध्यकर्ता; Cs as in text. Ca. d cite साचिव्यं. K1.5 D7.10 अस्य (for स्यात्). — ^{b}) D3 पांडवे; Cs खांडवे (as in text). D1 महत्; Ca. d स्मरन् (as in text). — After 8^{ab}, G3 (which om. 8^{cd}) reads 5. 60. 5^{a}–21^{b} ! — ^{c}) K4 B D (except D7; D5 missing) अपि (for अति-). — ^{d}) D1 S (except G3.4; G3 om.) कुरुपांडवसंगमे (T G2 °विग्रहे; M3 °संगरे).

9 ^{a}) K1 जातवृद्धा; K4 B4 Dn D5-8.10m T2 M Cn जा(Dn1 ज्ञा)तिगृध्या; K3 ज्ञातवृद्धा; B3 T1 G4 जात(G4 °ति)गुप्ता; D8 जातिगुप्ता; D7 पुत्रप्रीत्या; D10 जातिवृध्या; Ca. d. s जातगृध्या (as in text). K1 उपपन्ना:; Dn3 विपन्नाः (for अभि°). K3 तु; T1 G1.5 ते (for च). — ^{b}) D7 अशेषतः; D10 अनेकधा. — ^{c}) K4 B Dn D8 D1.2-5.8.10 समेष्यंति (for भवि°). D3 सर्वे सांनिध्यमेष्यंति. — ^{d}) K1.5 समुद्भूताः; D3 अनाहूताः; G5 समागताः.

10 ^{a}) K1.5 D7.10 द्रोणभीष्म° (by transp.). — ^{b}) K4 B4 Dn3 D2.4 °संनिभं; K3 T1 G2-5 M3.4 °संमितान्; D3 T2 G1.3 M1.2.4 °संमितात्. — G3 om. 10^{c}–13^{a}. — ^{c}) M समरे (for संरम्भं). — ^{d}) M आगमिष्यंति (for गमिष्यन्ति).

11 G3 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K1 D3 G4 तदैव सहिताः; K4 D1.2.4 T2 G3 तदेवं (D1 T2 °व) सहिताः; K3 तदैवं रक्षिताः; B Dn D8 D2.5.6.10 ते दैवैः सहिताः; T1 G1.5 तदेव°. — ^{b}) G1 परि° (for प्रति°). — ^{c}) Dn3 G4 मानुषेषु; G3 मनुष्येषु. D8 G5 M नरव्याघ्र.

12 G3 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) D7 दुराधर्षं. — ^{b}) K1 D2.4.7 गांडिवं; K3 D10 गांजीवं. — ^{c}) Dn T2 दारुणौ (for वारुणौ). D1 om. च. M वारुणे °ये °क्ष्ये.

C. 5. 2270 B. 5. 60. 12 K. 5. 60. 13 वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १२
वानरश्च ध्वजो दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्गतिः ।
रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समस्त्विषा ॥ १३
महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १४
यं चातिमानुषं वीर्ये कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।
देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १५
शतानि पञ्च चैवेषूनुद्वपन्निव दृश्यते ।
निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥ १६
यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १७
युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः ।
अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदमम् ॥ १८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥ १९
तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्ररक्षितम् ।
निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन्महामृधे ॥ २०
इत्येवं चिन्तयन्कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ।
अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २१
क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अस्य चेत्कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २२
शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमत्तरान् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— ^{d}) G_4 शरपूर्णे; M शरपूर्णैं.

13 G_2 om. 13^{abc} (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_5 तथो; $B_{2.4}$ Dn $D_{1.10}$ ध्वजे (for ध्वजो). — ^{b}) K_1 निःशंको (for निःसङ्गो). S (G_2 om.) निः(G_4 ह्य)संगगतिरिहवे. $Ca.d._2$ cite धूमवद्गतिः (as in text). — ^{c}) S (G_2 om.) पृथिव्यां (for रथश्च). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.2}$) क्षितौ (for त्विषा).

14 ^{ab}) D_1 महामेघनिभो यस्य. K_4 जवैः (for जनैः). S रथश्च यस्य वै दिव्यो (G_2 $M_{1.2.4}$ घोषो) महामेघौघनिस्वनः. — ^{c}) D_2 शङ्खः (for शब्दः). S (except $G_{2.4}$) महाशनिसम(G_2 °शर)स्पर्शः.

15 ^{a}) S यस्य (for यं च). Ca cites यं (as in text). S (except $M_{2.3}$) वीर्यै (for वीर्ये).

16 ^{a}) G_2 M शतं च (for शतानि). $K_{1.3}$ D_2 शतं पंच तथैवेषून्. — ^{b}) K_3 B Dn D_5 $D_{3-6.8}$ यो गृह्णन्; K_3 प्रवपन्; D_1 T_2 (*inf. lin.*) $G_{1.3}$ M उद्वमन्; D_7 उद्धरन्; T G_2 उद्वहन्; $G_{2.4}$ उत्सृजन् (for उद्वपन्). K_2 D_7 एव; K_4 B Dn D_5 $D_{3-6.8}$ नैव; T_1 G_1 इह (for इव). K_2 दैवयत्; G_2 वृश्यः (for दृश्यते). — K_4 om. 16^c–17^b. — ^{d}) G_1 दूरेण; M दूरे च (for दूरं च). D_7 G_2 पातयेत् (for °यन्).

17 K_4 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) T_1 यम्; G_4 यथा (for यम्). M त्वाह (for आह). — ^{c}) K_2 नृपः; $D_{1.7}$ च यं; D_2 स्वयं (for तथा). K_1 च पांचाल्यो; S च शल्योयं ($G_{2.4}$ °य) (for तथा शल्यो). — ^{d}) D_2 मानुषाः; M_{2-3} बांधवाः (for मानवाः).

18 ^{a}) D_7 युद्धे च (for युद्धाय). — ^{c}) D_1 रथिनां वीरं; G_2 नरशार्दूलं (for रथ°).

19 B_4 om. 19^{ab}. D_8 transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^{b}) K_3 Dn_1 $D_{6.10}$ च (for यः). — ^{cd}) $B_{1.2.3}$ om. 19^{cd}. D_1 S सदृशः and पांडवः.

20 K_4 om. from st. 20 up to st. 26 of the next adhy. — ^{b}) B D (except $D_{1.7.10}$; D_8 missing) महेंद्रोपेंद्रविक्रमं (B_2 °पमविग्रहं). — ^{d}) B D_8 $D_{3-8.10}$ °भये; Dn °हवे; G_2 °रणे (for °मृधे).

21 K_4 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{a}) D_1 T_2 $G_{2.3}$ M एतच्च (for एवं). T G नित्यं (for कृत्स्नं). — ^{c}) D_2 निःसुखी; T_1 G_1 °प्यसुखः. G_4 अनिद्रोऽसुखश्चास्मि. — ^{d}) B_2 $D_{3.5.7}$ G_2 स(D_8 सा)म°; D_2 एव; T_1 नाश° (for शम°). Cd cites सम.

22 K_4 om. 22 (cf. v.l. 20). — ^{b}) B_2 G_4 समुप°; $B_{2.3}$ प्रत्यव°; D_7 समव° (for प्रत्युप°). — ^{c}) D_7 वै (for चेत्).

23 K_4 om. 23 (cf. v.l. 20). — ^{a}) D_7 सत्यं (for नित्यं). — ^{b}) K_1 सह; K_5 सार्धं (for तात). Ca cites the whole stanza as in text.

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_8; K_4 om. it. — *Sub-parvan*: $K_{1.3}$ B Dn D_5 $D_{3-8.10}$ संजययान; $D_{1.2}$

६०

वैशंपायन उवाच ।
पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १
अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान् ।
मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २
अकामद्वेषसंयोगाद्द्रोहाल्लोभाच्च भारत ।
उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ३
इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ४
नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
कामाल्लोभादनुक्रोशाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५
यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६
तस्मान्न भवता चिन्ता कार्यैषा स्यात्कदाचन ।
दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७
अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषाल्लोभाच्च लक्ष्यते ।
देवेषु देवप्रामाण्यं नैव तद्विक्रमिष्यति ॥ ८
मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशंसति ।　C. 5. 2330 S. 5. 61. 9 K. 5. 61. 9

यानसंधि; M (except M1) संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M पांडवशक्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D3 59; D5 55; D7 G2.3.6 M1.4 61; T G4 M2.3.5 62; G1 63. — *S'loka no.:* K3 22; Dn 23; D5 21.

60

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15); st. 1–12 are missing in D9 (cf. v.l. 5. 50. 59). K4 om. 1–26 (cf. v.l. 5. 59. 20).

1 a) K3 D1 आस्थाय; T1 G1.4.5 आदाय.

2 Before 2, K3 G3 ins. दुर्योधन उ° (G3 om. उ°). — a) G3 असाध्या (for अशक्या). G4 देवशिशवः; Cn as in text. — c) M व्येतु; Cn व्येतु (as in text).

3 ab) D2 G1.2 अकामाद्द्वेष° (D2 °न्नय°); Ca अराग°द्वेष°; Cs as in text. B1.3–5 Dn3 D2–6.8 G3 Ca.d.s transp. द्रोहात् and लोभात्. Ds3 D5 लोभात्; T2 G5 M1 मोहात् (for द्रोहात्). D8 स्नेहात्; D2 द्वेषात् (for लोभात्). B2.3 Dn2 D1.10 °संयोगल्लोभद्रोहा(D10 °संयोग द्रोहलोभा)च्च भा°. — c) D3 अपेक्षया; Ca.d.s उपेक्षया (as in text). — d) B3.4 आगताः; D2 T G1.4 आप्नुयुः; Ca as in text.

4 a) T2 एतत् (for इति). — c) Ds3 D5 जामदग्निः. K3 स (for च). K1.2 D7 रामोपि; S यो रामः. — d) K1.2 D1.7.10 कथाः (for कथाम्). K1.2 D1.2.7.10 S त्व(D1.2 T2 G3 चा)कथयत् (for अकथयत्).

5 a) K1.2 D7.8.10 वै (for एव). G4 नैव मानुषभावेन. — b) D1 कथं° (for कदा°). — G3 reads 5c–21d after 5. 59. 8ab (om. altogether 19c–20d). — c) B Dn D5 D3–5.8 कामात्क्रोधात्तथा लोभात्; D2 अकामद्वेषसंयोगात्. — d) S भेदाद्वा (for द्वेषाच्च). D3 लोभाद्द्वेषाच्च भारत.

6 a) B3 D (except D1.2; D9 missing) G1.4 यदा; G3 यथा (for यदि). K1.2 Ds3 D10 तु; D7 वा (for हि). — b) D3 प्रजापतिः (for अश्विनावपि). — c) S प्रवर्तेत (for प्रवर्तेरन्). — d) T2 पांडवाः (for न पार्थाः).

7 b) B D (except D10; D9 missing) G3 कथं° (for कदा°). — c) K3 B3 देवास्तु; Dn D2–6.8 दैवेषु; D1 T G देवा(G3 °वै)श्च; D2.7.10 देवा (D2 °वे) हि; Cn दैवेषु (as in text). K3 अपेक्षता; Dn3 Ds3 D1.3.8 (by corr.).4.10 T G (except G3) उपेक्षकाः; Cn अपेक्षकाः (as in text). B3 त्वेते; D7 ह्येतैः (for ह्येते). K1 दैवैरुपेक्षिता ह्येते; M देवेषूपेक्षकाः (M1 sup. lin. °क्षिताः) कार्या. — d) D3 सर्वे° (for शश्वद्°).

8 a) T G3 M कर्म° (for काम°). — b) B (except B3) D (except D3; D9 missing) Ca.d द्वेषः; G3 लोभात् (for द्वेषात्). K1.2 B (except B3) D (D9 missing) Ca.d लोभः; G3 द्वेषात् (for लोभात्). B4(m as in text) जायते; D5 D7 दृश्यते; D3 लभ्यते; G4 भारत; Ca.d लक्ष्यते (as in text). — G3 om. 8c–10d. — c) D7 तथा तु; D8 G2 दैवेषु; Ca.d देवेषु (as in text). K1.2 D1.2 चैतत्प्रामाण्यात् (D2 °माण्यं); B Dn1 D3.6.8.10 Cn दैवप्रामाण्यात्; Dn3 D5 D2.4.7.10 Ca.s देवप्रामाण्यात्; T1 देवप्रा°; G3 चैव प्रा°. — d) K1 Ca.d.s तेषां; K3 B D1.3–8.10 नैषां (for नैव). D3 नैषां कुर्वे क्रमिष्यति; G3 नैतच्चित्रं क्रमिष्यति. Ca.d.s cite विक्रमिष्यति.

C. 5. 2200
B. 5. 61. 9
K. 5. 61. 9

दिधक्षुः सकलाँल्लोकान्परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ९
यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।
ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १०
प्रदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११
चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महाश्मनम् ॥ १२
अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३
स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।
देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ १४
अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।
तत्रापो मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५
भयानि विषये राजन्व्यालादीनि न सन्ति मे ।
मत्तः सुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयंकराः ॥ १६
निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥ १७
अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह वृत्रहा ।
धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८
यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्द्विषस्त्रातुमोजसा ।
न स्म त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९
नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २०
यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभम् ।

---

9 G_4 om. 9 (cf. v.l. 8). — [a]) K_1 B_4 D_{n3} $D_{1.2.3}$ G_2 M (except M_1) °संचितं; Ca. d. s as in text. — [b]) K_4 D_{n1} D_{5-8} T G (G_4 om.) M_1 प्रशाम्यति (M_1 *inf. lin.* °सति); Cs प्रशंसति (as in text). — [c]) $K_{1.3}$ दिधक्षन्; Cs दिधक्षुः (as in text).

10 G_4 om. 10 (cf. v.l. 8). — [b]) $D_{3.4}$ रक्ता (for युक्ता). — [c]) K_1 मयि (for मम). D_1 G_3 M (M_1 *inf. lin.* as in text) अनुमतं; T_2 (by corr.) अधिगतं (for अनुपमं). — [d]) D_2 विधिमंत्रवत् (for विद्धि भारत).

11 [a]) $B_{2.4.5}$ D (except $D_{1.7}$; D_5 missing) Ca. d विदीर्यं°; T $G_{1.3}$ M_1 प्रकीर्यं° (for प्रदीर्यं°). — [d]) T G (except G_2) M_{1}(*inf. lin.*)$_{.2}$ क्षपयामि; M_1 (orig.) स्तंभ°; M_{3-5} क्षम°; Cs स्थाप° (as in text). D_5 स्थापयिष्यामि मंत्रणात्.

12 [a]) G_3 अपि (for अस्य). — [b]) $B_{3.4}$ D_1 जंगमाजंगमस्य च. — [d]) B D_{n3} D_8 $D_{1.10}$ अहं; D_{n1} महद्; S भयं (for the first महा°). G_3 महाहवे (for °श्मनम्).

13 D_5 resumes (cf. v.l. 5. 50. 59)! — [a]) K_2 वायुवशात् (for च वायुं च). — [b]) M (except M_1) क्षप° (for शम°). G_4 निश्चयः (for नित्यशः). — [c]) G_4 नूनं; M (M_1 *inf. lin.*) दिक्षु (for ऽभीक्ष्णं).

14 [b]) K_1 महा°; T_1 $G_{1.3}$ यदा; T_2 G_{2-4} M_{2-5} यथा; M_1 तथा (for मया). — [c]) K_3 भूतानां (for भावानां).

15 [a]) A few S MSS. अक्षो°. — [c]) B D (except $D_{1.3}$; D_3 by corr.) तत्रास्या; T_2 $G_{2.4}$ तत्रापि. D_5 प्रवर्तंति; Ca. d as in text. — [d]) D_2 T_2 G_3 तत्र (for यत्र). G_4 हि (for अभि-). K_3 यत्राभिकामये सुखं.

16 [a]) $D_{3.4.5}$ transp. विषये and राजन्. B D_n D_5 $D_{2.6-8.10}$ भयानकानि विषये ($D_{7.10}$ सत्वानि). — [b]) $D_{1.3}$(m as in text)$_{.4.9}$ व्याघ्रादीनि; D_2 T_2 (before corr.) $G_{1.2}$ M व्याघ्रादीनि; T_1 $G_{2.4}$ व्याघ्रादीनां; T_2 G_3 व्याघ्रादिभ्यो (for व्याला°). — [c]) B D (except D_1) मंत्रगुप्तानि (for मत्तः सुप्तानि). — [d]) K_3 D_n D_7 G_3 $M_{1.4}$ हि संति (for हिंसन्ति). D_9 भयंकरा न हिंसति.

17 D_9 om. 17. — [a]) $K_{1.3}$ $D_{7.8.10}$ कामवर्षी च; Ca as in text. Cd cites निकामं. — [c]) $G_{1.3}$ सत्वानां सर्वजंतूनां.

18 [a]) B_3 D_{n3} D_3 $D_{5.6}$ अश्विभ्यामथ. — [c]) $K_{1.3}$ B_2 D_1 T_2 द्विष्टं; T_1 G_3 श्लिष्टः; $G_{1.3}$ -श्लिष्टः; G_3 क्लिष्टः; G_4 दिष्टः; M_1 द्विष्टाः; M_{3-5} श्लिष्टः (for द्विष्टान्). — [d]) $K_{1.3}$ नोत्सहेदभिरक्षितुं; S (except M_2) सत्यमेतद्ब्रवीमि ते (= 20[d]). — After 18, S (except M_2; G_3 om.) reads 21 (G_2 M_{3-5} *repeating* it in its proper place).

19 G_3 om. 19–21. — [b]) T $G_{1.2}$ मद्दिष्टं (for मद्द्विषस्). B D_n D_3 $D_{5.6}$ जंजसा (for ओजसा). — G_2 om. 19[c]–20[d]. — [c]) S ($G_{1.2}$ om.) क(G_4 न)स्मात् (for न स्म). — [d]) D_1 समाप्नुयुः (for अवा°).

20 $G_{2.3}$ om. 20 (cf. v.l. 19); D_4 om. 20[b]–21[c]. Cf. v.l. 18.

21 S (except M_2; G_3 om.) read 21 after 18 (G_2 M_{3-5} *repeating* it here). G_3 om. 21 (cf. v.l. 19); D_4 om. 21[abc] (cf. v.l. 20). — [c]) $K_{1.3}$ $D_{1.7.10}$ तत् (for एतत्). T $G_{1.4.5}$ M_2 तद्भवेद्धितिपूर्वं मे; $M_{1.3-5}$

नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥ २१
भविष्यतीदमिति वा यद्ब्रवीमि परंतप ।
नान्यथा भूतपूर्वं तत्सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२
लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३
न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।
असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४
पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्केकयैः सह ।
सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५
सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
तथैव ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६
परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मयि ।
परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७
पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम ॥ २९ C. 5. 2410 B. 5. 61. 29 K. 5. 61. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

तत्कल्पवेद्वि पूर्वं मे.

22 G2 om. 22ᵃ-29ᵇ. — ᵃ) K1 वा; B4 D (except D1-4. 7. 10) च; G4 तु (for तत्). — ᵈ) M (except M1) मा (for मां).

23 G2 om. 23 (cf. v.l. 22). — ᵃ) K3 मे तात; D10 एवैतत् (for एतन्मे). — ᵇ) K1. 5 D8 भुवि (for दिक्षु). D1 माहात्म्यं विश्रुतं भुवि. — ᵈ) G1 श्लाघयन्; G5 अनघ (for नृप).

24 G2 om. 24 (cf. v.l. 22). — ᵇ) Dn1 Ds2 G4. 5 भूतपूर्वं. D1 T2 कथंचन. — ᵈ) K1. 5 D8. 10 य (for यद्).

25 G2 om. 25 (cf. v.l. 22). — ᵃ) A few S MSS. मात्स्याः. — ᵇ) Some N MSS. कैकयैः. — ᵈ) D1 निहतान् (for विजितान्).

26 G2 om. 26 (cf. v.l. 22). — ᶜ) S (G2 om.) नशिष्यंति (for विनङ्क्ष्यन्ति). — ᵈ) D5 सबांधवाः (for सहान्वयाः).

27 K4 resumes! G2 om. 27 (cf. v.l. 22). — ᵇ) K1. 5 D7. 10 एव परं (for परमं). B3. 4. 5 D (except D1-4. 7. 10) T2 M3 मम (for मयि). — ᵈ) S (G2 om.) विशां पते (for विशिष्यते).

28 G2 om. 28 (cf. v.l. 22). — ᵇ) D8 चैव (for शल्यः). — ᶜ) K1. 5 प्रनंदंति; D1 विजानंति (for प्रजानन्ति). — ᵈ) D3 च (for तत्). S (G2 om.) वर्त° (for विद्य°).

29 G2 om. 29ᵃᵇ (cf. v.l. 22). Before 29, K1 D1 T2 G4. 5 M1 ins. वैशं°. — ᵃ) K1. 5 D1. 7. 8 उक्तो; K4 D2-6. 9 उक्तः; C8 उक्त्वा (as in text). — ᵇ) G5 पर्यपृच्छत्स. — ᶜ) D3. 4. 9 ज्ञात्वा; S °तुं (for °त्वा). K1. 4. 5 (m as in text) B4 D (except Dn2 D5 D7) Cn युयुत्सोः (for °त्सुः). — ᵈ) D1 °कालान्; T1 G1. 3. 5 M °कालानि (for °कालम्). K4 B Dn2 D5 T G1. 3. 4 M3 अरिंदमः; M2 ह्यरिंदमः.

Colophon missing in K2. 3 D3. — *Sub-parvan:* K1. 4. 5 B Dn D5 D8-8. 10 संजययान; D2 यानसंधि; M (except M5) संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* T1 दुर्योधनविक्रमकथनं; G1. 5 दुर्योधनविकत्थनं; M1 दुर्योधनगर्ववचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 61; D2 60; D8 57; D7 G2. 3. 5 M1. 4 62; T G4 M2. 3. 5 63; G1 64. — *S'loka no.:* K5 Dn D8 29; G5 30.

61

☞ This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ᵃ) K1. 4. 5 D7. 10 तु; S एव (for तु). K4 B Dn D5 D2-6. 8. 9 पार्थं; D1 G4 पार्थिवं (for पार्थान्).

2 Before 2, T2 M1 ins. कर्णः. — ᵇ) K1. 5 B3. 4 Dn1 D1. 3. 6-8 कुतं; K4 कुहं; Cn हुतं (as in text). K4. 5 D1. 6-8 °पुरं; B2-4 Dn D5 °भयं (Ds2 °भते); D3 °कुलं; D10 °पदं; T1 G1. 4 M3 °तूलं; G5 °शलं; Cn °पर्वं (as in text). — ᵈ) K4 B4 Dn D1. 3-6. 8. 9 ते न; D7 न च; T G न ते (for तव). Cn cites प्रतिभा असति,

६१

C. 5. 2411
B. 5. 62. 1
K. 5. 62. 1

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्था-
न्वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।
उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं
प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ १
मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं
रामाद्‍वृतं ब्रह्मपरं पुरस्तात् ।
विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्त-
स्तवान्तकालेऽप्रतिभास्यतीति ॥ २
महापराधे ह्यपि संनतेन
महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः ।
शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः
ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३
प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू-
च्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ।
ततस्तदस्त्रं मम सावशेषं
तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४
निमेषमात्रं तमृषिप्रसाद-
मवाप्य पाञ्चालकरूपमत्स्यान् ।
निहत्य पार्थांश्च सपुत्रपौत्रा-
ल्लँलोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५
पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे
द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ।
यथाप्रधानेन बलेन यात्वा
पार्थान्हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६
एवं ब्रुवाणं तमुवाच भीष्मः
किं कत्थसे कालपरीतबुद्धे ।
न कर्ण जानासि यथा प्रधाने
हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७
यत्खाण्डवं दाहयता कृतं हि
कृष्णद्वितीयेन धनंजयेन ।
श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा
शक्यस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ८
यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते
ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।
भस्मीकृतां तां पतितां विशीर्णां
चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९
यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति

G_6 प्रतिभास्यति.

3 a) S (except G_2 M_2) महापराधेऽप्यपि (for °धे ह्यपि). D_1 त्वपि (for ह्यपि). $K_{4.5}$ B D_n D_3 $D_{5-6.8-10}$ वचनेन; $D_{1.2.7}$ सत्तमेन; $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text)$_{.5}$ तत्त्वेन (for संनतेन). — b) G_3 न (for च). — c) B_2 D_3 D_{5-6} S (except G_3) अग्नि- (for ह्यपि). — d) Some MSS. अवनीं.

4 a) K_1 $D_{8.10}$ M तस्य; K_5 मम (for ह्यस्य). — b) K_4 B D (except $D_{2.7}$) तदस्ति च (K_4 वा) (for ततस्तद्). D_8 मम चाप्यशेषं; $G_{1.3}$ प्रददावशेषं. — d) K_2 D_1 एव (for एष). $K_{1.3}$ B_2 $D_{1.2}$ यत्नः; G_3 भावः (for भारः).

5 a) K_4 B D (except $D_{1.2.3}$) T G (except G_2) निमेषमात्रात्. $K_{1.4.5}$ B_2 D (except D_3) T_2 ऋषेः प्रसादं; G_4 ऋषिप्रभावं. — b) Some N MSS. पंचाल°; S (mostly) °कल्प°. — c) T $G_{1.3}$ पांडून् (for पार्थान्). K_4 B D (except $D_{1.2.7.10}$) सह पुत्रपौत्रैः (for च सपुत्रपौत्रान्). — d) S (except M_1) शत्रु° (for शस्त्र°).

6 a) D_2 M मे (for ते). — c) T_2 G_2 ऋषेः (G_3 ऋषि-) प्रसादेन (for यथाप्रधानेन). K_4 B D (except $D_{7.10}$) गत्वा; K_5 यत्तः; T $G_{1.3}$ चैतान्; G_3 तेन (for यात्वा). — G_3 om. 6^d–8^a. — d) $D_{1.2}$ भावः (for भारः).

7 G_3 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) D_1 इति (for एवं); K_4 B (except B_2) D (except $D_{1.2.7.10}$) ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — b) D_7 S (G_3 om.) °बुद्धिः. — d) K_5 धृतराष्ट्रस्य पुत्राः.

8 G_3 om. 8^a (cf. v.l. 6). — d) K_4 शक्तः; B D (except $D_{1.2.10}$) युक्तः (for शक्यः).

9 b) D_1 सुरेंद्रः; G_3 नरेंद्रः (for महेन्द्रः). — c) K_4 B D (except D_7) समरे (for पतितां).

10 a) S शरश्च यः (for यस्ते शरः). K_1 अभियाति.

सदाढ्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।
स पाण्डुपुत्राभिहतः शरौघैः
सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १०
बाणस्य भौमस्य च कर्ण हन्ता
किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
यस्त्वादृशानां च गरीयसां च
हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११

कर्ण उवाच ।

असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त-
स्तथा च भूयश्च ततो महात्मा ।
अहं यदुक्तः परुषं तु किंचि-
त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२
न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये
पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मा-
न्हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राज-
न्मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४
सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्र-
स्तथा स भारं विषहेत कस्मात् ।
व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा
लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५
आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु
चेदिध्वजे तिष्ठति बाह्लिके च ।
अहं हनिष्यामि सदा परेषां
सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ १६
यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये
ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।
तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं
वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७
अथोक्तवाक्ये नृपतौ तु भीष्मे
निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धि-
र्दुर्योधनः शांतनवं बभाषे ॥ १८ C. 5. 2428 B. 5. 62. 18 K. 5. 62. 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

K_8 विपाटी (for विभाति). — [b]) Dn_1 D_8 $D_{5.7}$ अभ्र° (for आढ्य°). K_1 कुलेन; K_3 सदैव; S कुले (G_4 सदा) ते (for प्रयत्नात्).

11 [a]) K_4 D_8 बली°; B Dn D_5 D_{2-8} वरी°; D_1 यवी° (for गरी°). — [d]) K_4 $D_{5.4.9}$ प्रहसन्; a few MSS. तुमले; (for तुमुले). K_4 B_2 $D_{5.4.9}$ वि- (for प्र-).

12 [a]) K_4 T_2 $G_{1.5}$ यथोक्तं. — [b]) K_4 B Dn D_5 $D_{6-7.8.10}$ G_3 भूयांश्च (for भूयश्च). D_1 भूयास्स मतो (for भूयश्च ततो). — [c]) K_4 B (except B_4) $D_{2-5.7-10}$ G_4 च (for तु).

13 [a]) G_3 न्यस्यानि (for न्यस्यामि). — [b]) S सहायं (for सभायाम्). — [c]) $K_{1.5}$ $D_{1.7.8.10}$ T_1 G_3 मयि (for मम). — [d]) T_2 G_3 द्रक्ष्यंतु. T $G_{1.5}$ M सह°; $G_{2.3}$ मम (for भुवि).

14 [a]) $M_{1.2}$ सहसा (for स महा-).

15 Before 15, T_2 ins. भीष्मः. — [a]) K_1m सुयो-धनायं; $C_{a.8}$ सत्यप्रतिज्ञः (as in text). — [b]) K_8 $D_{5.10}$ G_3 विषहेच्च. C_s cites सहेत. — [c]) K_8 S (except G_3) हत्वा (for भित्त्वा). — [d]) K_1 D_8 T_1 $G_{1-3.5}$ पश्यतु; $K_{4.5}$ B_2 Dn_1 $D_{5.4.7.8}$ G_4 C_s पश्यति; Dn_1 पश्यतां (for पश्यत). T_1 G_{2-5} भीमसेनः; T_2 G_1 भैमसेनं; G_3 M भैमसेना: (G_3 °नः); C_s भीमसेनात् (as in text).

16 K_8 om. 16–18. — [b]) K_4 वेदिद्वयं(sic); B Dn_3 D_5 $D_{5-8.10}$ $G_{3.4}$ चेदिध्वजे; D_1 यूपध्वजे; $D_{5.4.9}$ चेदिध्वयं. Dn_3 D_7 बाह्लिकेषु (for °के च). — [d]) B_3 अप्यु-तुतां (for अयुतशस्). $D_{5.4.9}$ अत्र (for the second च). M_{2-3} यौधान्; $C_{a.d.8}$ as in text.

17 K_8 om. 17 (cf. v.l. 16). — [a]) D_{10} अचिन्त्ये; G_3 अनिंदिते (for अनिन्द्ये). — [b]) $D_{5.4}$ तथैव (for तदस्त्रम्).

18 K_8 om. 18 (cf. v.l. 16). Before 18, K_1 Dn D_8 ins. वैशं° उ°. — [a]) N (except K_1; $K_{2.3}$ missing;

६२

C. 5. 2429
B. 5. 62. 1
K. 5. 63. 1

दुर्योधन उवाच ।

सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १
सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ।
पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम् ॥ २
नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्लिके ।
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे ॥ ३
अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ।
पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः ॥ ४
ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ ५

विदुर उवाच ।

शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥ ६

K_3 om.) तथा; G_4 यथा (for तथ). K_4 $B_{3.4}$ Dn D_3 $D_{8-8.9}$ नृपतींद्र (for नृपतौ तु). D_5 T_1 च (for तु). K_1 $D_{7.8.10}$ तस्मिन् (for भीष्मे).

Colophon missing in $K_{2.3}$. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.6}$ B Dn D_3 $D_{5-8.10}$ संजययान; D_1 संजययानसंधि; D_2 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D_2 कर्णप्रतिज्ञा; G_3 कर्णास्त्रनिक्षेपः; M कर्णनिर्गमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 62; D_5 61; D_8 58; D_7 $G_{2.3.5}$ $M_{1.4}$ 63; T G_4 $M_{2.3.5}$ 64; G_1 65. — *S'loka no.:* Dn D_3 18.

62

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^{a}) S मनुष्येषु (G $^\circ$ष्याणां). — After 1, N ($K_{2.3}$ missing) ins.:

355* वयं च तेऽपि तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः ।
समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ।
अस्त्रेण योधयुग्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा ।

[(L. 1) K_4 $D_{1.3.4.9}$ च; $D_{6.8.8}$ स्तु (for ऽपि). K_1 D_7 वीर्ये चैव पराक्रमे (D_7 $^\circ$मैः). — (L. 2) Some MSS. Ca.d शमेन; D_1 दमेन (for समेन). $K_{1.6}$ (m as in text). D_1 Ca.d वर्चसा; D_8 वय$^\circ$ (for वय$^\circ$). K_4 $D_{3.4}$ प्रभावेन; K_5 प्रज्ञया च; D_2 पांडित्येन; Ca as in text. — (L. 3) K_4 $D_{3.4.9}$ योधयोगेषु; B $^\circ$योग्यासु (B_3 $^\circ$योग्या च); Dn2 D_5 (m as in text).$_8$ $^\circ$युग्या वै (Dn2 च). $K_{1.3}$ $D_{5.7.8.10}$ अस्त्रलाघवयोग्यासु (D_5 $^\circ$र्वे); D_1 शस्त्रलाघवयुक्ता च. Ca cites योग्या, Cn योधयुग्या, Cs लाघवयोग्यासु. $D_{1.2}$ शीघ्रता; D_5 (m as in text).$_6$ तुरंगे (for शीघ्रत्वे). K ($K_{2.3}$ missing) $D_{1.3.4.8.9.10}$ (*sup. lin.* as above) कौशलेन च (for कौशले तथा).]

2 ^{a}) $D_{1.6}$ च; G_3 सु- (for स्म). D_8 सह$^\circ$ (for सम$^\circ$). — ^{b}) S सर्वे स्म समयोनयः. — ^{c}) S (except T_2 G_4) न (for वि-). — ^{d}) S (except T_2) विजयः.

3 ^{c}) $G_{2.3}$ वा (for च). K_3 पराक्रम्य (for नरेन्द्रेषु). G_3 अन्येषु पार्थिवेंद्रेषु. — ^{d}) K_1 m पराकांति; K_5 मारभेतं; D_8 पराक्रमं (for $^\circ$क्रम्य).

4 ^{b}) D_7 तथा; G_3 (*sup. lin.* as in text) मम (for च मे). — ^{d}) S ससोमकान् (for शितैः शरैः).

5 ^{b}) $D_{1.3}$ विविधद् (for विविधैर्). — ^{c}) B_4 M तर्पयिष्यामः. — ^{d}) $B_{1.3}$ अन्यैर्; D_3 अश्वैर् (for अश्वैर्). D_1 S धनैरपि (D_1 $^\circ$स्तथा) (for धनेन च). — After 5, N ($K_{2.3}$ missing) ins. a passage given in App. I (No. 3); while S ins.:

356* सुखान्यवाप्य सहिताः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विस्रब्धाः स्वर्गमेष्यामः काले प्राप्ते गतज्वराः ।
अथाब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
विदुरं विदुषां श्रेष्ठं सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
मोहितो मृत्युपाशेन कालस्य वशमागतः । [5]
तात कर्णेन सहितः पुत्रो दुर्योधनो मम ।

[(L. 2) T_1 G_{1-4} सर्वे एष्यामः; G_5 तु भविष्यामः (for स्वर्गमे$^\circ$). T_1 G_4 $^\circ$क्लमाः (for $^\circ$ज्वराः). G_3 प्राप्तकालहतज्वराः (for the posterior half). — (L. 3) T_1 $G_{3.5}$ महाराज.]

6 K_3 missing from 5. 62. 6 to 5. 67. 4. The MS. is ignored here. S transp. 6^{ab} and 6^{cd}. — ^{a}) D_8 (by corr.) S (except M_2) शकुनानां. $D_{1.8}$ T G वधार्थाय (for इहा$^\circ$). — ^{b}) T_2 G_{2-5} M (except M_2) पाशान् (for $^\circ$शं). T_1 G_1 भूमौ पाशानयोजयत्. — ^{c}) B (except B_2) T_2 $G_{1.3}$ शाकुनिकः. S राजन् (for तात). — ^{d}) K_1 D_7 नः श्रुतं; Dn1 $D_{5.8}$ शुश्रुमः; Cs as in text. S पूर्वमासीदिति श्रुतिः (T_1 G_5 $^\circ$तः).

तस्मिन्द्वौ शकुनौ बद्धौ युगपत्समपौरुषौ ।
तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ ७
तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्म गच्छतः ॥ ८
तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्ददर्शाथ कृताह्निकः ॥ ९
तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ १०
विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ११

शाकुनिक उवाच ।

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ १२

विदुर उवाच ।

तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ १३
तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगयुस्तदा ॥ १४
एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १५
संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ १६
यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ।
सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ १७
येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १८
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च । C. 5. 2463 B. 5. 64. 14 K. 5. 64. 14

7 ^{a}) K_4 B (except B_3) Dn D_2–$_{5.8.9}$ तौ (for द्वौ). — ^{b}) B_4 D (except $D_{1.2.7}$) सहचारिणौ; G_3 तुल्यपौरुषौ (for सम°). — ^{c}) T $G_{1.3}$ M_2–$_5$ तौ पाशौ (for तं पाशं). — ^{d}) K_4 $D_{8.4.5}$ T_1 $G_{1.2.4}$ खेचरौ (for खचरौ).

8 ^{a}) K_1 Ca.d विहायः (for विहाय-). Cs.np विहायसं (as in text). — ^{b}) B_3 D_8 T_2 शाकुनिकस्. D_8 T G_3 (*sup. lin.*) तथा (for तदा). $D_{1.2}$ दृष्ट्वा श(D_2 शा)कुनिबंधकः. — G_4 (hapl.) om. 8^{c}–10^{d}. — ^{c}) G_2 सुनिर्विण्णः (for अनि°). G_3 अन्वधावत निर्विण्णः.

9 G_4 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) B Dn D_2–$_6$ अन्व° (for अनु°)! — ^{b}) $D_{6.8}$ मृगयं; S (except M_5) मृगाः. — ^{d}) $D_{7.10}$ (m as in text) ददृशे (for ददर्श).

10 G_4 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{a}) K_1 D_7 G_5 $M_{1.3-5}$ शीघ्रौ (for शीघ्रं). — ^{b}) D_6 अन्व°; T_1 G_5 M_2–$_3$ उप°; G_3 $M_{4.5}$ उपा° (for अनु°). — ^{d}) D_{n2} पप्रच्छ मुनिसत्तमः.

11 ^{b}) S मृगयोः ($G_{3.4}$ °यत्) (for °हन्). S (except T_2 G_1 M_1) मा (for मे). — ^{d}) G_4 M (except M_1) अनुधावति.

12 Dn D_{n2} D_1 शाकुनिः; D_6 M_2 शाकुनिकः (for शाकु°). — ^{b}) T_2 transp. सहितौ and हरतो. T_1 $G_{1.5}$ हरतो मम गर्हि(G_5 *sup. lin.* °र्वि)तौ. — ^{c}) D_5 एव; G_5 M (except M_1) तौ (for वै). T_2 $G_{3.4}$ M_3–$_5$ वि(T_2 नि)पतिष्येते (for विवदि°). — ^{d}) $G_{3.4}$ वै (for मे).

13 K_4 om. 13^{ab}. — ^{a}) M_1 सहितौ (for शकुनौ). K_1 °संहितौ; B_3 D_8 M_1 Ca.d °संदितौ; D_1 °संमतौ; $D_{5.6.8}$ °सचितौ; T_2 $G_{3.4}$ °संमितौ; G_1 °संहितौ; $G_{2.5}$ M_3–$_5$ °संनिधौ (for °संधितौ). — ^{c}) D_1 विगाह्य; M_2 °हृष्य; Ca.d °गृह्य (as in text). S पाशं (for च सु-). — ^{d}) S संनिपी(T G_5 °पे)ततुः (for °पेततुः).

14 ^{a}) T_1 G_1 संमिदृच (for संरब्धौ). — ^{b}) K_1 T_2 $G_{3.4}$ M (except M_1) °वेग° (for °पाश°). — ^{c}) D_7 अपरिज्ञातौ; S अप्रमत्तौ तौ (G_5 तु); Ca.d अपरिज्ञातः (as in text). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{7.10}$) G_3 मृगहा (for °युस्).

15 ^{a}) K_1 $D_{7.10}$ ज्ञातिभिः सार्धं (for ज्ञातयोऽर्थेषु). — G_4 om. 15^{c}–17^{d}. — ^{c}) K_1 $D_{1.2.7.10}$ om. ते. G_5 मृत्युपाशम् (for ऽमित्रवशम्).

16 =(var.) 5. 39. 22. — G_4 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{b}) T_1 $G_{1.3}$ प्रीतिश्चैव परस्परं. — ^{d}) S (G_4 om.) विवादः (for °रोधः). D_1 T $G_{1.3}$ कर्थं° (for कदा°).

17 G_4 om. 17 (cf. v.l. 15). — ^{a}) K_4 B (except B_3) D (except $D_{1.2}$) ये स्व; T_1 $G_{1.3}$ येष्मिन् (for यस्मिन्). D_1 गृहे (for काले).

18 G_2 om. 18^{ab}. — ^{a}) D_2 यत्र; G_4 येन (for येऽर्थं). K_1 T G_3 M तु (for ऽर्थं). K_1 संमतिम्; D_{n1} D_5 $D_{6.7.8.10}$ सततम्; S (except M_5; G_2 om.) सन्नतिम् (M_1 *inf. lin.* °च्छ्रिधिम्) (for संततम्).

C. 5. 2468 B. 5. 64. 14 K. 5. 64. 14 धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १९
इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ २०
वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवातिकैः ॥ २१
कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ २२
तत्र पश्यामहे सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ २३
आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।
यत्प्राश्य पुरुषो मर्त्यो अमरत्वं निगच्छति ॥ २४
अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ।
इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २५

ततः किरातास्तद्दृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
विनेशुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ २६
तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ २७
दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।
न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २८
एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २९
द्रुपदो मत्स्यराजश्च संक्रुद्धश्च धनंजयः ।
न शेषयेयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्नयः ॥ ३०
अङ्के कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

---

19 =5. 36. 58. — D8 (hapl.) om. 19. — a) D8 D10 S (except G4) धूमायंति; Ca.d.s °धंते (as in text). — b) K1 D1 G3 संहितानि (for सहि°).

20 b) K4 D2.4.5 transp. गिरौ and मया.

21 b) K1 (sup. lin. as in text) B2 Dn3 Ds2 D7 (before corr.) °मो गिरिमुत्तमं; D1.3 °मो दिशमुत्तरां (D3 °रं); S °मोत्तर(G5 °मोत्तम)पर्वतं. — G4 om. 21c–23d. — d) K4 B3.4 Dn3 Cn विद्याजंभकवार्तिकैः (K4 °काः); Dn1 D2.4.7 °जंभकवाति(Dn1 °र्ति)कैः; D3 जंभविद्याकथातिगैः; T G1–3 M1.2 °जंभकसाधकैः (T1 G1.3 °नैः); G5 वेदाध्ययनशालिभिः; M3–5 °जंभकवादिकैः. Ca.s cite विद्याजंभकवातिकाः, Cd °वाहिकाः.

22 G4 om. 22 (cf. v.l. 21). — a) T2 G2 कुंजसीतं; Ca.d कुंजीभूतं; Cs कुंजभूतं (as in text). — c) M4.5 °गुणं.

23 G4 om. 23 (cf. v.l. 21). — a) K4 B D (except D1.3.7) T1 G2 Cs अपश्याम वै (for पश्यामहे). Cd cites तत्र पश्यामहे. — b) K4 Cs पीतं समाक्षिकं; B Dn D2.4.5.8.10 m Cap पीतकमा°; T1 G1 पीनं त्वमी°; T2 G3 पीतं (G3 °नं) च मा°; M पीनममा°; Ca पीतममाक्षिकं (as in text). — c) K1 Dn2 D3 D8.9.10 Ca.d मरुत्प्रपाते (D8 D10 °त-); D5.7 Cs मेरुप्रपाते; T G1–3 M1(inf. lin.).3–5 मरुप्रपात-; G5 बहुप्रपात-; M1 (orig.) मरुप्रवात-. — d) D8 विनष्टं. K1 M (except M1) कुंभसंनिभं; Ca.d as in text.

24 a) K4 B Dn3 D5 D1.3.8 प्राप्य (for प्राश्य). — d) K4 B D (except D7.10) [ऽ]प्यमरत्वं; T1 G1 ह्यमरत्वं; G3 अमृतत्वं (for अमरत्वं). K4 B Dn D2 D3–5.8.9 हि(Dn1 हि)गच्छति; D1.3 च ग° (for निग°).

25 G3 (hapl.) om. 25c–27b. — c) G3 एवं (for ते). — d) Dn1 जृंभसाधकाः; D5 D10 (sup. lin.) जंभवातिकाः; M जंभपाठकाः.

26 G3 om. 26 (cf. v.l. 25). — a) K1 Ds2 D2.6 T G (G3 om.) तं (for तद्). — b) K4 D8 D2.4.9 °तके (for °पते). — c) T G1.2.5 M3–5 विविशुः; G4 ददृशुः (for विनेशुः). K4 D2.4.9 सर्वे (for तस्मिन्). — D8 om. 26d–27a. — d) K1 D7 सुदुर्गे; T G1.2.4 ते सर्वे; G5 सर्वे ते (for ससर्पे). B2 गिरिकंदरे. — After 26, T2 G2 ins.:

357* आशावद्धाः पतन्ति स्म सर्वे एव गतासवः ।

28 a) T G युध्यमानः; M युद्धमनाः (for योद्धु°). — c) M2 पश्यति (for पश्यामि). — d) K4 D7 च; T1 हि (for वा). S (except G4) °गतं (for °विधम्).

29 ab) S एकेन पृथिवी येन रथमास्थाय नि°. — K4 B Dn D3 D2–5.8.9 ins. after 29ab: K1 D7.10, after 29:

६३

धृतराष्ट्र उवाच ।
दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः ॥ १
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रमिमीषसि ।
पञ्चानामिव भूतानां महतां सुमहात्मनाम् ॥ २
युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।
परां गतिमसंप्रेक्ष्य न त्वं वेत्तुमिहार्हसि ॥ ३
भीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।
रणान्तकं तर्कयसे महावातमिव द्रुमः ॥ ४
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।
युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् ।
शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन्देवराडशनीमिव ॥ ६
सात्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽन्धकवृष्णिषु ।
ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७
यः पुनः प्रतिमानेन त्रींल्लोकानतिरिच्यते ।
तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८
एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबान्धवाः ।
आत्मा च पृथिवी चेयमेकतश्च धनंजयः ॥ ९
वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः । C. 5. 2491 B. 5. 63. 10 K. 5. 63. 10

358* भीष्मद्रोणप्रभृतयः संत्रस्ताः साधुवादिनः ।
विराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृश्यताम् ।

[(L. 1) K1 D1–4. 7. 8. 10 पदुभाः साधु(D8 °धाद्रुप)-वादिनः (for the posterior half). — (L. 2) B transp. तव and दृश्य°. K1. 4 D1–4. 7. 9. 10 किं नु तद्विस्मृतं तव (D3. 4. 9 च तत्) (for the posterior half).]

— a) D2–4. 8 T2 G3–5 M धीरः (M1 inf. lin. वीरः as in text). — d) G2 निकृतिं; C3 वीक्षितं (as in text).

30 D8 om. 30e–31d; D9 om. 30e–31c. — e) D8 निः- (for न). — d) K1 B3 D2–4. 8 व्याज° (for वायु°).

31 D8 om. 31; D9 om. 31abc (cf. v.l. 30). — c) D1 लोके; D3. 4 मूढ (for युद्धे). — d) D3. 4. 9 transp. भवेत् and जयः.

Colophon missing in K2. 3. 5. — *Sub-parvan:* K1. 4 B Dn D2 D5–8. 10 संजययान; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M (except M3) विदुरहितोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 64; D8 63; D9 60; D7 T G2. 4 M2. 3. 5 65; G1 66; G3. 5 M1. 4 64. — *S'loka no.:* Dn D8 27.

63

☞ This adhy. is missing in K2. 3. 5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6).

1 b) T1 G3. 5 M (except M3) त्वा; T2 G5 ते (for त्वां).

2 b) K1. 4 D1. 2. 5–8 प्रसमीक्ष्यते (D1 °से); B Dn D3 D10 प्रतिद्वीर्षसि; D3. 4. 9 सुसमीक्ष्यसे; T2 (by corr.) प्रसमीप्त्यसि; G1 प्रमिमीक्षसि; G5 प्रमदिष्यसि (sup. lin. प्रशमिष्यसि). — c) M3–5 इह (for इव). — d) K4 B D (except D2–4. 7. 9) लोकधा(D9 °चा)रिणां (for सुमहा°).

3 a) D3. 4. 9 तु (for हि). S कौरव्य (T2 G2 M1 °व्यं) (for कौन्तेयं). — b) D8 T G1. 3–5 M इव (for इह). D1 स्थितं (for आस्थितम्). T2 G2 परमं धर्ममास्थितं. — c) D1 ह्यधिकम् (for गतिम्). B1. 2. 5 Dn D8 D7. 10 अभिप्रेक्ष्य (B1. 5 Dn2 °क्ष्य); B3. 4 D3. 4. 8 Cn असंप्रेक्ष्य; S सुसंप्रेक्ष्य (G5 °क्ष्य) (for असंप्रेक्ष्य). — d) D1 S सर्वं (for न त्वं). K4 B D जेतुम् (for वेत्तुम्). T2 G3 वेदितुम् (for वेत्तुमिह). D1 इच्छसि (for अर्हसि).

4 a) T2 G3. 4 कौरव्यं (for कौन्तेयं). — b) T1 G1. 5 युधि (for बले). — c) K1 D7 रणाय किं (for रणान्तकं). K1 B4 Dn D2–5. 8–10 तर्जयसे; D8 तर्कयसि; D7 प्रार्थ°; Ca. d as in text. T2 G4 कथं तर्कयसे वीरं (G4 °र).

6 B3 D7 M3 om. (hapl.) 6–8. — b) G3. 5 किम् (for कम्). Dn2 D1. 6. 9 M2. 4 शातयेत्; T G नाशयेत् (for शातयेत्). — c) T2 G3 स शत्रुषु (for शत्रुमध्ये).

7 B3 D7 M3 om. 7 (cf. v.l. 6). — c) D3. 4. 9 तां (for ते).

8 B3 D7 M3 om. 8 (cf. v.l. 6). — a) T1 G1. 5 यः पुमान्; G4 पुरुषः (for यः पुनः). S (M3 om.) प्री(M3 प्र)तिमानेन; Ca. d. s प्रतिमानेन (as in text). — D1 om. 8d–10a.

9 D1 om. 9 (cf. v.l. 8). — b) T2 G3 सह-

C. 5. 2401
B. 5. 63. 10
K. 5. 65. 10

अविषह्यं पृथिव्यापि तद्बलं यत्र केशवः ॥ १०
तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।
वृद्धं शांतनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११
मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थवादिनम् ।
द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १२
एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।
सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३
यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।
उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ १४
यच्चैव तस्मिन्नगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५
अर्जुनस्तत्तथाकार्षीत्किं पुनः सर्व एव ते ।
सभ्रातॄनभिजानीहि वृत्त्या च प्रतिपादय ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

(for च स-).

10 D_1 om. 10^{a} (cf. v.l. 8). — ^{a}) $K_{1.4}$ D_{6-8} G_5 च; D_2 T G_{1-4} हि; D_{10} तु- (for अपि). — ^{b}) D_3 धर्मात्मा; S शता° (G_5 शांता°) (for यता°). D_{n3} $D_{1.2.6}$ G_5 M_3 पांडवाः. D_{10} शतात्मा पांडवान्प्रति. — ^{c}) $D_{2-4.9}$ S पृथिव्यां तु ($D_{2-4.9}$ हि).

11 ^{a}) S न त्वा (T_1 G_3 तत्त्वा; T_2 $G_{1.2.4}$ तत्त्वां; G_5 तत्त्वं) मर्षयिष्यहं युद्धे; Ca. d (in prose order) as in text. — ^{b}) B_3 अनु°; G_3 धर्म° (for अर्थ°). — ^{d}) T_2 $G_{2.3}$ निरीक्षस्व; Ca. d. s तिति° (as in text).

12 ^{a}) D_5 मध्ये; Ca. d. s मां च (as in text). K_1 $D_{1.2.8}$ T_1 $G_{3.4}$ M_5 शुश्रुषुः; K_4 D_1 T_2 $G_{1.2.5}$ M_4 (*inf. lin.*) शुश्रूषं; M_{3-4} शुश्रूषः (M_3 °षा); Ca. d. s as in text. — ^{b}) K_4 B (except B_3) Dn D_5 $D_{1.3.4.8.10}$ अर्थदर्शिनं (D_1 °नां); D_{6-8} T_1 $G_{3.5}$ अर्थवादिनां. — ^{c}) $D_{1.3}$ transp. द्रोणं and कृपं. B_3 $D_{2.4.9}$ कर्णं (for कृपं). D_1 च (for वि-). — ^{d}) $D_{1.3}$ बाह्लिकं द्रौणिमेव च.

13 ^{a}) $D_{2.4.9}$ च (for एव). — ^{b}) K_4 $D_{2.3.9}$ क्षंतुम्; D_1 कर्तुम् (for मन्तुम्). — ^{c}) D_{n1} $D_{2.4.9}$ T_2 $G_{2.3}$ सर्वे- (for सर्वे).

14 ^{d}) $D_{1.3}$ समदीर्यत; T_1 G_1 मा व्यशी° (for समशी°).

15 =(var.) 5. 58. 26; =(var.) 5. 122. 53. — ^{a}) $D_{1.2.4.9}$ यथा (for यच्च). B (except B_2) Dn D_5 transp. तस्मिन् and नगरे. G_4 यचैव तस्य नगरे. — ^{d}) =5. 58. 26^{d}; 122. 53^{d}; 136. 8^{d}.

16 ^{a}) $D_{2.4}$ तु; D_9 तं (for तत्). K_1 $D_{2.4.7.10}$ तदा (for तथा). — ^{c}) G_5 स्व° (for स°). $D_{2.4.9}$ सभ्रातृभिर्विजानीहि. — ^{d}) $B_{1.5}$ भूत्वान्; S प्रीत्या; Cn वृत्त्या (as in text). K_4 $D_{1.6.8}$ तान्; B_4 D_{n3} $D_{1.10}$ तं; D_3 तां (for च). $B_{1.4}$ परिपालय; G_5 प्रतिपालय; Cn as in text. $B_{2.3}$ D_{n1} D_5 वृत्त्यां(D_5 त्यार्थं)श्च परि(B_3 प्रति)पालय.

Colophon missing in $K_{2.3.5}$. — *Sub-parvan:* $K_{1.4}$ B Dn D_5 $D_{6-8.10}$ संजययान; D_2 यानसंधि; G_1 M संजय(M_3 om. it)प्रतियान (G_1 cont. समाप्त). — *Adhy. name:* D_3 विदुरवाक्यं; M (except M_3) धृतराष्ट्रहितोपदेशः (M_4 °श). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_3 64; D_8 61; D_7 T $G_{3.4}$ $M_{2.3.5}$ 66; G_1 67; $G_{2.5}$ $M_{1.4}$ 65. — *S'loka no.:* D_{n1} 17; D_{n3} D_3 16.

64

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3.5}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 52. 15; 62. 6). T $G_{1.2}$ read this adhy. after adhy. 57; G_3 om. this adhy. altogether.

1 ^{c}) K_4 $D_{6.8}$ °भाग; $D_{2.4.5.9}$ S (except $G_{3.4}$; G_3 om.) °भार्त.

2 Before 2, G_5 M_1 ins. धृतराष्ट्रः. — ^{a}) M_3 तद् (for यत्). — K_4 (hapl.) om. 2^{b}–3^{a}. — ^{c}) $D_{2.4.9}$ अब्रवीद् (for उवाच). $D_{2.4.9}$ पूर्वं; M त्वा (for त्वां).

3 For an anticipation of st. 3–11 in S cf. note at the end of adhy. 31.

4 ^{b}) G_5 सुयोधनं (for च संजय). — ^{c}) T_2 शल्यं (for कर्णं). G_5 द्रोणं चैव कृपं चैव.

5 ^{a}) D_{7-10} T_1 $G_{1.4.5}$ सौमदत्तिं (D_8 °त्तं). — ^{d}) T_2 विशां पतिं (for विविं°).

६४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १
ब्रूहि संजय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २

संजय उवाच ।

वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ४
द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ५
विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥ ६
सैन्धवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ७
ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं
समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।
मुमूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते
समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ८
यथान्यायं कौशलं वन्दनं च
समागता मद्वचनेन वाच्याः ।
इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये
सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ९
अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं
पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।
सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं
सहामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥ १०
एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां
ततोऽर्थवद्धर्मवच्चापि वाक्यम् ।
प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य
पार्थो धीमाँल्लोहितान्तायताक्षः ॥ ११
यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो
मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ।
तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः
समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२
शराग्निधूमे रथनेमिनादिते
धनुःस्रुवेणास्त्रबलापहारिणा । C. 5. 2010 B. 5. 66. 13 K. 5. 59. 12

---

6 b) D5 जयसेनं (for °त्सेनं). G2 पार्थिवं च महारथं. D1 (hapl.) om. 6e–7d.

7 D2 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) M3–5 दुष्सहं (for दुःसहं). — d) D5 जरासंधं; D6.8 जारासंधिं (for जल°). S (G2 om.) वौ(T2 G4 कौ)रवं (for पार्थिवम्).

8 a) D7 एव (for अपि). T1 G3.4.5 भूमिपालाः (for पार्थिवाः). — b) T2 G1 प्रियाय; G4 प्रियार्थाय (for प्रियार्थम्). — D8 om. 8d–9a. — d) B Dn D5 D6.4.7.8.10 होतुं (for सूत).

9 D8 om. 9a (cf. v.l. 8). — a) D2 °वचः (for °न्यायं). D2–4.9 transp. कौशलं and वंदनं. S (G2 om.) कुशलं (for कौ°). G6 ब्रूहि नः (for वंदनं). — d) B2 Dn D5 निधानं (for प्रधा°).

10 a) K2 दुर्मर्षणं (for अम°). — b) D6.4.9 सगर्वं (for सुलुब्धम्). — c) D1 सर्वं मे तद्वचनं वै समग्रं; D6.4.9 सर्वांश्चैतान्मद्वचनं समग्रं.

11 a) S (G2 om.) परिष्वज्य (for प्रति°). — b) T G3.6 चाह (for चापि). — c) G2 चेदं (for इदं). D1.2 निरी° (for समी°). D6.4.9 प्रोवाचेदं वचनं वासुदेवं. — d) B2.4 G1 लोहितपद्मनेत्रः; Dn1 D6.4.8 लोहिताक्षः प्रतीक्ष्य; G6 लोहितजोयताक्षः; Cn लोहितान्तायताक्षः (as in text).

12 a) K1 D6.6.8 वो वचनं (for ते वदतो). — b) D1 S (G2 om.) यदु° (for मधु°). D6.8.8 G4 समीहितं. — From here up to 5. 66. 10, the collations of B2 are shown wherever possible, as the fol. is torn, and a part of it lost. — c) K1 D5 (m as in text).6.8 मद्वता (for भवता). S (except M3; G2 om.) अपि (for हि). K1 D1.3.4.8 महद्वचः (for हि म°). G6 संजय (for मद्वचः).

13 a) B2 missing. K4 Dn D5 D7.10 महाशराग्नौ

C. 5. 2010
B. 5. 65. 13
K. 5. 64. 12

यथा न होमः क्रियते महामृधे
तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥ १३
न चेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनो
युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वः स्वाश्वपदातिकुञ्जरा-
न्दिशं पितॄणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४
ततोऽहमामन्त्र्य चतुर्भुजं हरिं
धनंजयं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन संप्राप्त इहामरद्युते
तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचोऽप्रतिनन्दति ।
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरेश्वराः ॥ १
उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २
आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।
आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु
स्वसेनायां यावदिहास्ति किंचित् ।
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं
किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४

रथवाजिनोद्धते; Cn presupposes the text reading! — b) K1.4 D5-8 °वाश्वबलप्रसा(D7 °हा)दिना (reading implied by Cn)). — c) B8 कुरुते (for क्रियते). D1.7 महाध्वरे; D5.6.9 मया मृधे; D10 रणाध्वरे (for महामृधे). — d) B Dn D8 समेत्य सर्वे (for तथा समेत्य). G3 M इह यतध्वम्; G4 विचरध्वम् (for प्रयतध्वम्). T1 G1.2 आगताः (for आदृताः).

14 b) T G1.2 अंशकमीप्सितं स्वकं; G3.4 M अंशम-भीप्स(G3.4 °प्सि)तः स्वकं. — d) B8 असितां (for अशिवां).

15 a) K1 D6.8.9 महाचतुर्भुजं; B1.3.4.5 Dn D8 तदा धनंजयं; B8 D7.10 हरिं चतुर्भुजं (by transp.); D5.6.9 तदा चतुर्भुजं. K4 विभुं (for हरिं). — b) B (except B8) Dn D8 चतुर्भुजं (for धनंजयं). D5.6.8 S (G3 om.) सत्वरं. — d) K1 D6-8.10 transp. वचो and महत्.

Colophon missing in K2.3.5; B8 T1 G1.2 om. it. — *Sub-parvan:* K1.4 B1.3-5 Dn D8 D1.5-8.10 संजययान; D9 यानसंधि; M1 संजयप्रतियान; M2-5 संजय-प्रतियान and संजययान; to these all except K4 B1.5 D7.8 add समाप्त. — *Adhy. name:* M1 अर्जुनोद्धतवचनं; M2-5 अर्जुनोद्धतवचनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G3 M1.4 66; D5 65; D8 62; D7 G4 M2.3.5 67; T1 61; G5 60. — *S'loka no.:* Dn 15.

65

☞ This adhy. is missing in K2.3.5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). The MS. B8 being damaged, its variants are given wherever possible (cf. v.l. 5. 64. 12).

1 b) B D (except D1-5.9) नाभि° (for ऽप्रति°). — d) K1 D10 जनेश्वराः; Dn D8 D5.6.8 नरर्षभाः; T2 G3.4 नराधिपाः (for नरेश्वराः).

2 cd) T1 प्रति° (for परि°). G5 रहिते नृपतीन्सर्वा-न्संजयं पर्यपृच्छत.

4 a) A few T G MSS. गावल्गणे. D5.6.9 सारं च (for नः सार-). — b) Dn1 D5.6.9 त्वं सेनयोर् (for स्वसेनायां). G4 सेनायां वा यदि चेहास्ति किंचित्. — c) K1 S (except G4 M3) om. त्वं. D5 पांडवान् (for °वानां). G4 वेत्सि (for वेत्थ). D5.6.9 पांडवानां च निपुणं वेत्थ सर्वं. — d) D10 transp. किमेषां and ज्यायः. K1 किमु चैषां; Dn1 किं नु तेषां; T1 M1.3.4 किमुतैषां. D10 m G3 गरीयः (for कनीयः).

5 a) K1 D7.10 त्वं सेनयोः; T1 G1.2 समेतयोः (for

त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी
धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
स मे पृष्टः संजय ब्रूहि सर्वं
युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न सन्ति ॥ ५

संजय उवाच ।

न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किंचि-
दसूया हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
आनयस्व पितरं संशितव्रतं
गांधारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ६
तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र
धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
तयोस्तु त्वां संनिधौ तद्वदेयं
कृत्स्नं मतं वासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य च ।
अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ८
संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय
आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुङ्क्ते ।
सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन्यथाव-
द्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ ९ C. 5. 2529; B. 5. 67. 10; K. 5. 66. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

त्वमे°). D1.2.4 S (except T2 G2 M2) सर्वव(D2.4 °वि)त् (for सारवित्). K4 D9 सर्वविचारदर्शी (for सारवित्सर्व°). — b) T2 G2 निपुणं. — c) M स पृष्टः सन् (for स मे पृष्टः). — d) D5 प्रयुध्य° (for युध्य°).

6 a) G1 न त्वा; G3 त्वा न; M2-4 त्वां (for न त्वां). — M2 om. from हि त्वां up to निपुणौ in 7b. — b) D1.3 अभ्यसूया हि (for असूया हि त्वां). T2 G1.3 असूयां. S (except G2.3 M2; M2 om.) त्वा (for त्वां). K4 B Dn D5 D8-10 प्रविशेत; M2-4 °सहेत्तु (for °सहेत). — c) T1 G1.3 आनायस्व (for आन°). K1 D10 संस्थित°; K4 B Dn D5 D1.2.4.8.9 महा° (for संशित°).

7 M2 om. up to निपुणौ in 7b (cf. v.l. 6). — a) T2 विनयेते. — b) K1 D7.10 धर्मार्थभिज्ञौ (for धर्मज्ञौ तौ). — c) D2 ज्ञात्वा (for तु त्वां). T1 M (except M2) त्वा (for त्वां). — d) M (except M2) मंत्रं (for मतं). K4 B Dn D5 D2.6.8.10 केशवपार्थयोर्यत् (for वासुदेवा°).

8 B (except B2) om. the ref. — After the ref., Dn D2-6.8.9 ins.:

359* धृतराष्ट्रेण च गान्धारी व्यासस्त्वाज्ञयागमत् द्रुतम् ।
आनीतौ विदुरेणेह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ।

— After 8ab, K1 D2 ins.:

360* त्रिकालदर्शी भगवान्स्वराट्ट् महामुनिः ।

— c) Dn2 D5 D2.6 महाप्रज्ञः.

9 Before 9, K1.4 B Dn D5 D2-6.8.9 ins. व्यास उ°. — b) D2.4.9 एव (for एषो). K1 D7 अभियुङ्क्ते; T G1.3 अभि° (corrupt); Cn अनु° (as in text). — d) T2 G (except G1) यथातथ्यं. K1 D10 सद्भूचतुर्वासुदेवार्जुनौ च; D1 यथातथ्यं वासुदेवार्जुनौ च.

Colophon missing in K2.3.6; D2.8 om. it. — *Sub-parvan:* K1 B Dn D5-7.10 M यानसंधि; K4 संजययान; Dn1 संजययानसंधि (sic); Dn2 संजयसंधि. — *Adhy. name:* G1 व्यासागमनं; M व्यास(M2 वासुदेव)वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2.3 M1.4 67; D2 G2 66; D6 63; D7 G1.4 M2.3.5 68. — *S'loka no.:* Dn D5 10.

66

☞ This adhy. is missing in K2.3.6 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). The MS. B2 being damaged, its variants are given wherever possible (cf. v.l. 5. 64. 12).

1 D5 वैशं° उ° (for संजय उ°). — d) K1m B (B2 damaged) Dn2 D1.2 (before corr.).6.7.8.10 Cn स(K1 पू)र्वभावाय; Ca.d.s as in text. B1.3.4 Dn2 D2.7.8.10 Cn संमतौ; Cd.n.s संमितौ (as in text). K4 पूर्वदेवौ सनातनौ; S पूर्वभाव(T1 G1 °ग)समन्वितौ.

2 a) K4 B1.4 Dn2 D2.6.10m Cn व्यामांतरं; B2 भावांतरं; D1-4.7.8.10 द्विचोंतरं; Ca.d.s व्यामन्तरं (as in text). — b) B1.2.4 Dn2 D2-5 यथासुखं; G4 सुखरूपौ (for यथासुखं). S (except G2) मनस्विनौ (M2 विचक्षणौ); Cs as in text. — d) D7 प्रतिवर्तेते (for वर्तेते

६६

C. 5. 2520
B. 5. 69. 1
K. 5. 67. 1

संजय उवाच ।

अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
कामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ ॥ १
द्यामन्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २
सापह्नवं पाण्डवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
सारासारबलं ज्ञात्वा तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
जितवान्घोरसंकाशान्क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ ४
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५
भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
सारासारबलं ज्ञातुं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६
एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७
भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥ ८
यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १०
स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।
अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११
कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२
कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।

विभो). K_1 D_{10} प्रभो; Dn_1 Ds_2 D_8 विभोः.

3 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.8}$) G_2 कौरवेषु (for पाण्ड°). — ^{b}) S इति राजसु (T_2 इतरेषु च) सत्तम (G_2 भारत); C_3 पांडवेषु च संमतं; $Ca.d$ पांडवानां तु संमतं. — After 3^{ab}, D_8 $D_{8.10}$ read 6^{ab} (D_8 D_8 *repeating* it in its proper place). — $B_{1.3.4}$ $D_{8.4}$ om. 3^{cd}. — ^{c}) K_1 Ds_1 $D_{7.10}$ G_4 सारासारं बलं; C_3 तथात्वेन बलं. B_3 Dn D_8 D_{10} ज्ञातुं; C_3 ज्ञात्वा (as in text). D_8 सारासारं परिज्ञातुं. — ^{d}) B_3 Dn तेजःपुंजावभासितं.

4 ^{a}) B_3 $D_{8.9}$ S चैव (for चैद्यं). T G_{1-4} M स (for च). B_3 जनार्दनः; G_3 महासुरं (for च माधवः). — ^{c}) K_1 $D_{7.8}$ हतवान्; G_3 दानवान्. T_2 $G_{2.3}$ °संकाशः. — ^{d}) B (B_3 om.) Dn D_8 महाबलः (for जना°). — After 4, G_2 reads 8^{c} and 9^{d}.

5 T_1 (hapl.) om. 5–7; M_4 (hapl.) om. 5–10. — ^{c}) B_3 विशुद्धात्मा; T_2 G_1 विशुष्टा°; $Ca.d$ विशि° (as in text). — After 5, G_2 reads 8^{c}–9^{d}.

6 T_1 M_4 om. 6 (cf. v.l. 5). D_8 $D_{8.10}$ read 6^{ab} after 3^{ab}, D_8 D_8 *repeating* it here. — ^{a}) K_4 $D_{5.6.8.10}$ च; G_3 M (M_4 om.) अपि (for हि). — D_{10} om. 6^{cd}. — ^{c}) K_4 B_2 Dn_1 Ds_1 D_{2-8} G_4 सारासारं बलं; C_3 तथात्वेन बलं. K_1 C_3 ज्ञात्वा (for ज्ञातुं). — ^{d}) K_4 B (B_3 damaged) D (except $D_{1.2.7}$; D_{10} om.) तत्समासेन मे शृणु.

7 T_1 M_4 om. 7 (cf. v.l. 5). G_2 (hapl.) om. 7^{b}–8^{a} (cf. the reading of D_1 M for 8^{a}).

8 M_4 om. 8 (cf. v.l. 5); Dn $G_{4.8}$ om. (hapl.) 8^{ab}; G_2 om. 8^{a} (cf. v.l. 7). — ^{a}) K_4 Ds_2 $D_{1.8}$ $M_{1.8}$ भस्मी° (for भस्म). K_1 $D_{2.7.10}$ T_2 $G_{1.8}$ सर्वं; D_1 M (M_4 om.) कृत्स्नं (for इदं). G_2 reads 8^{c}–9^{d} after 5. — ^{c}) K_4 $D_{1.8}$ M (M_4 om.) भस्मी°; T G किंचित् (for भस्म). T G जनार्दने.

9 M_4 om. 9 (cf. v.l. 5). For G_2 cf. v.l. 8. — ^{b}) D_{10} (m as in text) धीर् (for ह्रीर्).

10 G_2 M_4 om. 10 (cf. v.l. 5). — ^{c}) D_8 विचेष्ट°; Ca विचेष्ट° (as in text). D_2 T_1 $G_{1.8}$ भूतानि; $Ca.d$ भूतात्मा (as in text). — After 10, D_2 ins.:

361* भस्मीकुर्याज्जगत्सर्वं निमेषेणेति मे मतिः ।;

while T $G_{1.8}$ ins.:

362* यत्र भावेऽपि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।

11 ^{a}) S पांडवं (G_4 °वे) (for °वान्). D_2 पूर्वं; D_4 सत्रे; D_8 सर्वं; G_3 कृत्स्नं; $Ca.d.8$ सत्रं (as in text). — ^{b}) D_1 लोकशंकाभयादिव.

12 ^{d}) K_4 G_2 M (except M_8) ध्रुवं (for ऽनिशम्).

13 ^{a}) D_7 M transp. च and हि. K_1 D_8 एव; T_1 $G_{1.8}$ अपि (for च). K_4 $D_{2.8}$ एव (for हि). — ^{b})

ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३
ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ १४
तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
संजय उवाच ।
विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥ २
विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४
संजय उवाच ।
मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् ॥ ५
धृतराष्ट्र उवाच ।
दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् । C. 5. 2343 B. 5. 69. 6 K. 5. 68. 6

G1. 3 ईशे हि; Cs ईशानः (for ईशते).

14 a) G6 ईशिता; Cd ईशन् (as in text). G1. 3 °बाहुः (for °योगी). — c) M (except M3) कर्म हि (for कर्माणि). — d) K1 m D7 G3 अनीशः; Ca. d. s कीनाशः (as in text). K4 B4 Dn3 D5. 8. 9 Cn वर्धनः; Ca. d. s दुर्बलः (as in text).

15 c) Dn3 D3. 4 G3. 4 M4 (inf. lin. as in text) एतम्; D2 एनम्; T2 G2 एवम् (for ये तम्). T1 G1. 3 एकं; T3 एते (for एव). — d) D1. 2 m. 3–6. 8. 9 M2 transp. न and ते.

Colophon missing in K2. 3. 5. — *Sub-parvan:* K1. 4 B D (except D3) G1 M यानसंधि (D3 संजययानसंधि). — *Adhy. name:* D3 वासुदेवमाहात्म्यं; T1 G1 भगवन्माहात्म्यं; M जनार्दनस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2. 3 M1. 4 68; D3 G1 67; D8 64; D7 G1. 4 M2. 3. 5 69. — *Śloka no.:* Dn 15; D3 25.

67

☞ This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15). K3 resumes from stanza 5 (cf. v.l. 5. 62. 6).

1 D8 om. 1–5. Stanzas 1–4 are missing in K3 (see above). — a) D3. 4. 9 M3 पूर्वं (for एनं). — d) K4 स्वम् (for मम).

2 D8 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) K1 D3. 7. 10 Ca. d विद्यां; B Dn D5 D1. 2–6. 8. 9. 10 m शृणु; G3 विधि (for the first विद्या). K1 D1. 3. 7. 10 (m as in text) वेत्थ (D3 °द) त्वं (for ते विद्या). — b) G3 M1. 3. 4 मयि (for मम). G3 राजन् (for विद्या). K1. 4 D3. 4. 9 महीय (K4 D3 °य)ते (for न हीयते). — D7 om. 2cd. — c) B (except B4) Dn3 तपो° (for तमो°). — d) T G नाभि (G3 न स) जानासि.

3 D8 om. 3 (cf. v.l. 1). — 3b = 4d. — d) B1. 3. 4 D3 D2–4. 7. 9. 10 (m as in text) T Cap प्रभवाव्ययं; Cn प्रभवाप्ययं (as in text).

4 D8 om. 4 (cf. v.l. 1); G3 om. 4–5. — a) A few S MSS. गावल्गणे. S (G3 om.) ते (for ऽत्र). K1 कथं; B (except B4) [ऽ]धिका (for ऽत्र का). D3 D10 शक्तिर्; T G2. 3 विद्या (for भक्तिर्). — b) D3 transp. ते and नित्या. K1 नित्यं; M3. 3 नित्ये (for नित्या). — c) D3 G6 यथा (for यया). — 4d = 3b.

5 D8 G3 om. 5 (cf. v.l. 1, 4). K3 resumes! — a) D5 सेवेत (for न सेवे). — b) D3 मृषा°; Ca. d. s वृथा (as in text). K1. 3 D3. 10 मृषा (D7. 10 मृषा) धर्मं

C. 5. 2540 B. 5. 69. 5 K. 5. 69. 6 आप्तो नः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६

दुर्योधन उवाच ।

भगवान्देवकीपुत्रो लोकं चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अवाग्गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।
ईर्ष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८

गान्धार्युवाच ।

ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश ॥ ९
वर्धयन्दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।
निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः ॥ १०

व्यास उवाच ।

दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।
यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११
जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२
वैचित्रवीर्य पुरुषाः क्रोधहर्षतमोवृताः ।
सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३
यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।
अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४
एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जते ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

अङ्ग संजय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां शान्तिमुत्तमाम् ॥ १६

संजय उवाच ।

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।

न चाचरे. — c) K2 D7.10 (*sup. lin.* as in text) शुद्धभावस्ततो; B (except B1) Dn2 D5 D2.3.4.9 शुद्ध-भाव(D3.4.9 °वा)गतो; Ca.d.n as in text.

7 a) G2 पुंडरीकाक्षो (for देवकी°). — b) K4 B D (except D1.7.10) लोकान् (for लोकं). K1 सर्व; Dn1 M च; Ca.d.s चेत् (as in text). K1 M3–5 न हनिष्यति; K2 (corrupt) निलर्प्यति (for निह°).

8 a) K4 अद्य; K2 D8.10 m G3 अयं; B3 Dn1 D3 D3–6 Ca.s अर्वाक्; D1 सर्वान्; D2 सर्वे; T2 आर्वा; Cd.n अवाक् (as in text). — b) K2 स (for सु-). K1 D8 न गच्छत्येष दुर्मतिः. — K4 (hapl.) om. 8c–9b. — c) K1.3 B D1–3.9 G2 ईर्ष्युर्; G2.3 ईर्ष्यांद् (for ईर्ष्युर्). M3–5 ईर्ष्यु(M3.5 °र्ष्यु)र्दुरात्मवाक्षोचः. — d) S शासना° (for वचना°).

9 K4 om. 9ab (cf. v.l. 8). — a) G2 ऐश्वर्य-कामाद्दुष्टात्मा. — b) G2 श्रेयसां. K2 B3 Dn D3 G3 शासनातिगः; D1 वचनातिग. — c) K1.3 D7.8 ऐश्वर्यं जीवितं; G2 ऐश्वर्यजीवितं; G3 ऐश्वर्यं जीविते. — d) T1 G1.2.3 बालिशाः.

10 a) K2 शांतिं; D1 हर्षं (for प्रीतिं). — b) S शोकाय (for शोकेन). K4 योज°; D7.10 पीड°; T1 M4 रंच°; T2 G2.3.5 संघ°; G1.4 M1–3.5 रंध°; Cd अर्द°; Ca वर्ध° (as in text). B मां च शोकानले दहन्.

11 D2 G3 श्रीव्यासः. — a) Hypermetric! K4 B Dn D3 D1–3.5–10 प्रियो° (for दयितो°). K1.3 D7 कृष्णस्य दयितो राजन्. — c) D2.4.5 यत्र (for यस्य).

12 b) K1 D1.3 यः; Ca.s यत् (as in text). K4 Dn1 D3–6.8.10 T1 नरं; B Dn2 D3 Ca पूर्वं; G1 (*inf. lin.*) भवं; Cd.s नवं (as in text). — c) B1–3 D2.3 एकाग्र्यं; B4 Dn D5 M3.5 ऐकाग्र्यं (for एकाग्रं). — d) K1.3 D10 त्रास्यते; B D1.3 मोक्षये; S त्राय° (for मोक्ष्य°). K1.3 B D2.3.7.10 त्वां महाभयात् (for महतो भ°).

13 b) K4 °तमोवृताः; B3.4.5 Dn D5 D3–6.9 °समावृताः; D1 M4 क्रोधामर्षतमोवृ(M4 °हृ)ताः; G3 क्रोधमोह-तमोवृताः; M1 (*inf. lin.* as in text).2.3.5 (*inf. lin.*).5 °तमो(M3.5 °समा)हृताः. C3 cites तमोवृताः. — c) T2 G2.3 स्थिताः; G1 बीताः; G3 स्थिताः; Ca.d.s सिताः (as in text).

14 b) S काममन्युवशानुगाः (T G1.3 °वशंगताः). — c) D2.4.9 अनु°; Ca.d.s अंध° (as in text). G3 अंधैरंधा नीयमानाः. — d) G3 तद्वते वै (for नीय°).

15 a) G4 एकतरः; C3 एकायनं; Ca.d as in text. — c) K4 Dn1 D1.5.8.3.9.10 (m as in text) Cnp अभ्येति; Cn अत्येति (as in text). — d) K1 D8 सुधान्; Ca.d.s महान् (as in text). K1 D7.8 सि(D7 न)सज्जति; K2 न गर्हति; B3.4 Dn D5 D1–6.9.10 न सज्जति.

16 D5 om. from 16 up to 14ab of the next adhy. — a) K4 D1.3 अथ; T1 G1.3 त्वं हि (for अङ्ग). — d)

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७
इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।
अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८
इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
बुद्धिश्च मा ते च्यवतु नियच्छैतां यतस्ततः ॥ १९
एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २०
अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
आगमाधिगतो योगाद्वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

धृतराष्ट्र उवाच ।
भूयो मे पुण्डरीकाक्षं संजयाचक्ष्व पृच्छते ।
नामकर्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १

संजय उवाच ।
श्रुतं मे तस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् । C. 5. 2580 B. 5. 70. 2 K. 5. 69. 2
यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २

K4 B D (except D1.10; D6 om.) सिद्धिम् (for शान्तिम्).

17 D6 om. 17 (cf. v.l. 16). — a) K5 Dn1 Ds2 D10 विद्यात्. — c) K4 आत्मात्मनो; C3 आत्मनस्तु (as in text). K1 कृतोपायो; D2-4 क्रियोपायं; S प्रियोपायो; C3 as in text.

18 D6 om. 18 (cf. v.l. 16). — c) S भैमसेन (M °ना) (for ऽविहिंसा च). — d) T G (except G3) असंशयः; M3 न संशयं.

19 D6 om. 19 (cf. v.l. 16). — a) D2 G5 Ca. d. s शमे (for यमे). G4 युक्तो (for यत्तो). — D7 om. 19c–20b. — c) B3 तु (for च). B3 T2 G2 transp. मा and ते. K1 Cd च्यवतां; B3 व्यचरन्; T G1-3. 5 M1. 3-5 व्यथतु (for च्यवतु). G4 M2 बुद्धिस्ते मा व्यथां यातु (G4 व्यथयतु). — d) G1 नियच्छेत्; Ca. d. s as in text. K4 B Dn D2-4. 9 G3 C3 एतां; D5 D10 इमां; G1 तां; Ca. d एतान् (for एतां). K5 ततस्; B3 इतस् (for यतस्).

20 D6 om. 20 (cf. v.l. 16); D7 om. 20ab (cf. v.l. 19). — a) K1 ध्यानं (for ज्ञानं). K5 G4 प्राज्ञा (for विप्रा).

21 D6 om. 21 (cf. v.l. 16). — b) D5 G3 इंद्रियैरकृ(G3 °जि)तात्मभिः. — c) K1 (sup. lin. as in text) आगमाधिगतो; K4 B1. 2. 5 Dn D2-4. 9 आगमाधिगमात्; B3. 4 D8 D7. 10 Ca. s °धिगतात्; S °मिग(G4 M3 °मिह) तो. T G (except G3) योगी; Ca. d. s योगात् (as in text). — d) K1 Cd. s वशे; Ca वशी (as in text).

Colophon missing in K2. 3; D6 om. it. — *Sub-parvan:* K1. 4 B D (except D1; D6 om.) यानसंधि (Ds3 संजानसंधि; K5 संजययानसंधि. — *Adhy. name:* M दुर्योधनानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2. 3 M1. 4 69; D5 68; D7 71; G1. 4 M2. 3. 5 70; G5 66 (*inf. lin.* 68). — *S'loka no.:* Dn 21; D8 20.

68

☞ This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 D6 om. 1 (cf. v.l. 5. 67. 16). — b) K4. 5 B D (except Dn1 D10; D6 om.) पृच्छतः; T2 G3 तत्वतः (for पृच्छते). — d) G1. 3 M2. 3. 5 प्राप्नुयात्; C3 प्राप्नुयां (as in text).

2 D6 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) M1 (*inf. lin.*) शृणु (for श्रुतं). K4 B1-3. 5 D5 D2-4. 5. 9 देव-; B4 Dn वासु- (for तस्य). K5 यथा श्रुतं मे देवस्य. — b) K5 श्रुतं (for शुभम्). — c) G3 विजाने; C3 अभिजाने (as in text).

3 D6 om. 3 (cf. v.l. 1). — a) T1 G1 वासनात्; Ca. d. s वसनात् (as in text). — b) G3 M2-5 वासत्वात्; Ca. d. s वसुत्वात् (as in text). T2 (*inf. lin.* as in text) G3 सर्व°; Ca. d. s देव° (as in text). — c) K1. 5 D7. 10 वाच्यो; S ज्ञेयो; Ca वेद्यो (as in text). — d) K4 B (except B4) Dn2 D2-4. 9 Cn बृहत्वात्;

C. 5. 2561
B. 5. 70. 3
K. 5. 69. 3

वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्वृष्णिरुच्यते ॥ ३
मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥ ४
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ५
पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमक्षरम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ६
यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।
सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादार्षभाद्वृषभेक्षणः ॥ ७
न जायते जनित्र्यां यदजस्तस्मादनीकजित् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दमाद्दामोदरं विदुः ॥ ८
हर्षात्सौख्यात्सुखैश्वर्याद्धृषीकेशत्वमश्नुते ।
बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ९
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः ।
पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १०
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

Ca.s वृषत्वात् (as in text). K4 B1.3.6 Dn D2–4.5.9 T2 G3 C3 विष्णुः; Ca वृष्णिः (as in text).

4 D8 om. 4 (cf. v.l. 1). — a) D1.3.4 मानात्; Ca.d.s मौनात् (as in text). D2 दानात्; Ca.d.s ध्यानात् (as in text). — c) K4 B Dn D5 D2–4.9.10 °मयत्वाच्च; K2 D1.3 S °न(K2 D5 °म)याच्चैव; Ca as in text. Cd.s cite सर्वतत्त्वलयात् (as in text). — After 4, K5 reads 10ab.

5 D8 om. 5 (cf. v.l. 1). — b) B3 Dn1 D2–4.7 G3 M1.2 Ca.s नः; B4 Dn2 स्वः; Cn णः (as in text). — c) Dn विष्णुः; Ca.s कृष्णः (as in text). D4.5 तु; T2 G3 त्वा; Ca.s तत् (as in text). — d) K1 (m as in text).4.5 B D (D8 om.) Ca.s सात्वतः (for शाश्वतः).

6 D8 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) T1 G1.4 पुरं (for परं). — b) K5 क्षरम् (for नित्यम्). K2 D1 M1.2 अक्षरम्; B1.3.6 G2.4 अव्ययम्; Ca.s अक्षयम् (as in text). K4.5 B2.4 D (except D7; D8 om.) T2 G3 M1.2 Ca.s अव्ययं (for अक्षरम्). — d) K1 S (except G4) दस्युत्राणात्; D1.3.4.9 दस्युनाशात्. G3 च केशवः; Ca.s जनार्दनः (as in text).

7 D8 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) T G1.3.4 यस्मात्; Ca यतः (as in text). K1.4.5 B4 Dn D2.4.7.9 G4 M C3 सत्वात्; Ca सत्वं (for सत्त्वं). T2 G3 च्यवति; Ca.s as in text. — b) D1.7 T2 G1.3.6 यः; Ca यत् (as in text). K2 M सत्वात्; Ca सत्यात्; C3 सत्त्वात् (as in text). — c) T1 G1.2.3 transp. सत्त्वतः and सात्वतः. K1.2 D7 G4 M सात्वतः; T2 G3 सर्व°; Ca सत्त्व° (as in text). K1.2 G4 M सत्वतः; D7 सर्व°; Ca.s सात्व° (as in text). — d) B3 च शुभेक्षणः; D2 M (except M2) Ca.s ऋषभेक्षणः (for वृषभे°). T G पुष गो(G4 भो)वृषभेक्षणः.

8 D8 om. 8 (cf. v.l. 1). — a) K4 Dn D5 D2–5.7.9 G3 जनिन्या; B1.3.3 Ca जनित्रा; D2 जनन्या; C3 जनिता (for जनित्र्यां). K4 Dn D5 D2.3 अयं; Ca यत् (as in text). — b) D2 अनेकजित्; T1 G4 Ca अजीजनत्; C3 अनीकजित् (as in text). — c) K1.2 D1.7 सुप्रशंसत्वात्; D2–4.9 स्व(D3 सु)प्रकाशत्वात्; S सुखशंसि(T2 G1.2 °संनि-; G2.4 °संति)त्वात्; Ca.s स्वप्रकाशत्वात् (as in text). — d) D1 T1 G4 Cnp दामात्; T2 G3 दाम्ना; G3 धर्मात्; Ca.s दमात् (as in text). K4 B Dn D5 D2.3 Ca.s दामोदरः. K4 Dn D5 D2.3 Ca विदुः (for विदुः).

9 D8 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) K4 B D (except D1.7.10; D8 om.) Ca.s सुखात् (for सौख्यात्). K4 D2.3 सर्वैश्वर्यात्; D10 सुरै°; Ca.s as in text. — b) K1 D1.3 उच्यते; Ca अश्नुते (as in text). G4 हृषीकेश इति श्रुतिः.

10 D8 om. 10 (cf. v.l. 1). K5 (which om. 10cd) reads 10ab after 4. — a) D3 नाराणां; Cd.s नराणां (as in text). D1.3 T1 G1.2 एव (for अपि). — b) B D (except D1.3.10; D8 om.) ततो (for तेन). — After 10cd, G3 ins.:

363* पुराणसदनाच्चैव पुरातन इति स्मृतः ।

— G3 om. 10c–12d. — c) K5 पुराणां; T G2.4 पुराणात्; G1 पुराणं; C3 पूरणं; Ca पूरणात् (as in text). T2 G3 सादनात्; Ca as in text. K4 B Dn D5 D2.3–5 T2 G3 Ca अपि; K5 एवं (for एव). — f) K4 B3 D2.3 Ca वै; B4 D5 D1 S (G3 om.) अपि (for असौ).

11 D8 G3 om. 11 (cf. v.l. 1, 10). — b) K1 B3 D5 प्रभवाव्ययात्; D1 T2 G2.4 °वाव्ययः; T1 °वासयः; G1 °वोव्ययः; G3 प्रभुरव्ययः; M °वाप्ययः; Ca.s as in text. — After 11ab, G3 ins.:

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ॥ ११
सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः ॥१२
विष्णुर्विक्रमणादेव जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥ १३
अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ।
एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मुनिभिः सह ।
आगन्ता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।
चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय
द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
विभ्राजमानं वपुषा परेण
प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १
ईरयन्तं भारतीं भारताना-
मभ्यर्चनीयां शंकरीं सृञ्जयानाम् ।
बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां
परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ २
समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं C. 5. 2576 B. 5. 71. 3 K. 5. 70. 3

364* उद्योपपेन्द्रेर्नाम काकवत्तत्वचिन्तने ।
चरणायुधवध्याने चकवत्सर्वतः स्थितिः ।
— [c]) B_3 यथा; $D_{5.9}$ यदा; T_1 तथा; C_a सदा (as in text). — [d]) K_4 B D_{n3} D_8 $D_{1.3.9}$ C_a सर्वमेतं; T_2 (by corr.) $G_{1.3}$ सर्वज्ञं तं.

12 D_8 G_2 om. 12 (cf. v.l. 1, 10). — [a]) D_7 सत्ये प्रतिष्ठितं कृत्स्नं. — [b]) D_8 कृष्णे सत्यं (for सत्यमत्र). S (G_2 om.) अस्मिन् (for अत्र). — [c]) K_1 सत्यात्सत्य; K_3 सदा सत्यं; $D_{1.3}$ सत्यात्सत्ये; S (G_2 om.) सत्यात्सत्ये (T_2 °त्यात्); $C_{a.3}$ सत्यात्सत्यं (as in text). $K_{1.3}$ स; D_{n3} $D_{3.10}$ T_2 M_3 तु; C_a च (as in text). — K_3 (hapl.) om. 12^d–13^c. — [d]) B_3 $D_{3.4.9}$ हि; C_a अपि (as in text). T_1 $G_{1.3}$ सनातनः; T_2 G_2 स नामतः; G_4 M सतां मतः; C_a अपि नामतः (as in text).

13 D_8 om. 13 (cf. v.l. 1); K_3 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — [a]) K_1 $D_{3.10}$ एष; K_4 B D_n D_8 $D_{5.7.8}$ C_a देवः; $G_{4.3}$ चैव (for एव). — [d]) K_1 D_1 $G_{1.3}$ चेतनाद्गवां; K_4 वेदनाच्चवं; K_3 चेतनान्भावान्; D_{n3} चेतनोद्भवान्; T $G_{3.5}$ M चेतनाद्यमूत्; G_4 चेति नामभूत्; $C_{a.3}$ वेदनाद्गवां (as in text).

14 D_8 om. 14^{ab} (cf. v.l. 1). — [a]) T_1 $G_{1.3.5}$ M तदा(G_3 °था)त्वं; T_2 G_2 सदा च; G_4 तदा तत्; $C_{a.3}$ अतत्त्वं (as in text). — [b]) $D_{3.4.9}$ ततो; G_3 येन; $C_{a.3}$ तेन (as in text). K_1 $D_{3.4.9.10}$ C_n मोहयति; $C_{a.3}$ as in text. — [c]) K_4 B D (except $D_{3.7.10}$) C_a मधुसूदनः (for मुनिभिः सह). — [d]) M (except M_2) आगन्तेह (for आगन्ता हि).

Colophon missing in $K_{3.3}$. — *Sub-parvan:* $K_{1.4}$ B D_n D_8 $D_{3.6-9.10}$ T_1 G_1 M यानसंधि; K_5 संजययानसंधि. — *Adhy. name:* T_1 G_1 नामनिर्वचनं; M वासुदेवनिर्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 T $G_{3.3}$ $M_{1.4}$ 70; D_3 G_5 69; D_8 65; D_7 $G_{1.4}$ $M_{2.3.5}$ 71. — *S'loka no.:* D_n D_3 15.

69

☞ This adhy. is missing in $K_{3.3}$ (cf. v.l. 5. 41, 1; 32. 15).

1 [c]) K_3 अभिभास्करो; $G_{3.3}$ वरेण (for परेण). — After 1, T_1 G_1 ins.:

365* संजयः ।
वक्ता वाचं राजमध्ये सभायां
वृष्णिश्रेष्ठो मुनिभिर्भ्राजमानः ।

2 [a]) D_8 $G_{3.3}$ इली(G_3 समी)रयंतं (for ईरयन्तं). G_1 सृंजयानां; $C_{a.3}$ भारतानाम् (as in text). — [b]) K_5 $D_{1.3}$ S C_a अ(G_3 मद)र्चनीयां; C_3 समर्चनीयां (for अभ्यर्च°). — [c]) M (except M_3) बुभूषुभिः; C_3 as in text. D_8 ग्राहणीयाम्; $D_{3.4.9}$ स्पृहणीयाम्. — [d]) D_3–$D_{4.3}$ अग्रहणीयस्वरूपां.

C. 5. 2570 B. 5. 71. 3 K. 5. 70. 3 प्रणेतारमृषभं यादवानाम् ।
निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां
मुष्णन्तं च द्विषतां वै यशांसि ॥ ३
द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां
वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४
ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।
अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं
पतिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५
सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-
मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं जनित्रं
परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये ॥ ६
त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं
देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधान-
मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ समाप्तं यानसंधिपर्व ॥

3 [a]) K1 Dn3 D5.6 G3 M1.3.4 समुद्यतं; G4 समुत्थितं. D5.6 शाश्वतम्; G1.2 सात्त्विकम् (for सात्वतम्). D8 °रूपं (for °वीरं). — [b]) Dn1 D1-4.9 T G1.2 वृषभं (for ऋषभं). D3.4.9 मानवानां; D7 यादवाग्र्यं (for यादवानाम्). — [d]) K3 सुहृत्वं; B (except B2) Dn D5.6 मुंचंतं; D2 विमुष्णं; D7 मर्दंतं (for मुष्णन्तं). K4 तद्; D1.3.4.9 S वै; D8 तं (for च). B (except B2) वै मनांसि; S चैव तेजः (for वै यशांसि).

5 [a]) G4 ins. कपिलं (? gloss) after सनातनतमं. K4 D3.4.9 सनातनमृषिमुख्यं (? read °तमं ऋषि°) विपश्चितं. — [b]) B2.3 Ca कलसं; G1.2 कुशलं; Cs कलशं (as in text). — [c]) S पुराणं; Cs सुपर्णं (as in text). — [d]) K4 B D (except D7.10) Ca.s हरिं (for पतिं).

6 [a]) S अनंतवीर्यं (G4 अनंतमव्ययं). — [c]) S विश्व° (for शुक्र°). K4 B D (except D7) अजं च नित्यं; T G1.2 अचिंत्यरूपं (for अजं जनित्रं). Cs cites जनित्रं. — [d]) K4 B (except B2) D (except D1.4.7.9) परेषां (for °भ्यः).

7 K1 D8 om. (hapl.) 7. — [a]) T (T3 *inf. lin.* as in text) G त्रैलोक्यक(T1 G1 °नि)र्माणमजं जनित्रं. — [b]) K4 B2 राक्षसानां; K2 यक्षरक्षसां (for नाग°).

Colophon missing in K2.3. — *Sub-parvan:* K1.4 B D (except D8) T1 G1 M यानसंधि (D1.10 संजय-यानसंधि); K3 संजययान; to these all except Dn add समाप्त! — *Adhy. name:* D2 विष्णोर्नामनिर्वचनस्तोत्रं; T1 G1 M वासुदेवस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2.3 M1.4 71; D4 G3 M2 70; D8 55; D7 G1.4 M2.3 72. — *S'loka no.:* Dn D8 7.

70

☞ K2 missing (cf. v.l. 5. 32. 15). K2 resumes!

1 Before 1, D8 ins.:

366*
जनमेजय उवाच ।
प्रयाते संजये साधौ पाण्डवान्प्रति वै तदा ।
किं चक्रुः पाण्डवास्तत्र मम पूर्वपितामहाः ।
एतत्सर्वं द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि शंस मे ।

— After 1[ab], S (G1.2 om. line 10) ins.:

367* अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ ।
विराटद्रुपदौ चैव कैकयानां महारथम् ।
अब्रवीदुपसंगम्य शङ्खचक्रगदाधरम् ।
अभियास्यामहे गत्वा प्रयातुं कुरुसंसदम् ।
यथा भीष्मेण द्रोणेन बाह्लीकेन च धीमता ।
अन्यैश्च कुरुभिः सार्धं न युध्येमहि संयुगे ।
एष नः प्रथमः कल्प एतन्नः श्रेय उत्तमम् ।
एवमुक्त्वा सुमनसस्तेऽभिजग्मुर्जनार्दनम् ।
पाण्डवैः सह राजानो मरुत्वन्तमिवामराः ।
तथा च दुःसहाः सर्वे सदस्यैश्च नरर्षभाः ।

[(L. 1) T3 G3 भारत (for भ्रातरौ). — (L. 4) G1.2 हि त्वा (for गत्वा). — (L. 8) T3 G3.4 उक्ताः (for उक्त्वा).] — T1 G1.2.4 cont.:

७०

वैशंपायन उवाच ।
संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १
अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मे जनार्दन ।
न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २
त्वां हि माधव संश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।
धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥ ३
यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिंदम ।
तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥ ४
भगवानुवाच ।
अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्धि सकलं कृष्ण संजयो मां यदब्रवीत् ॥ ६
तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७
अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८
यच्चद्वादश वर्षाणि वने निर्व्युषिता वयम् ।
छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९
स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो । C. 5. 2560 B. 5. 72. 10 K. 5. 71. 13

368* जनार्दनं समासाद्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।; on the other hand, M1 cont.:

369* ततो युधिष्ठिरो राजन्नुपगम्य नरर्षभम् ।

— cd) S अब्रवीत्प(G4 अनुवन्य)रवीरघ्नं दाशार्हमपराजितं (G3 °र्हं पाण्डुनंदनः).

2 Before 2, D2.4.9 T G ins. युधिष्ठिर उवाच (T G om. उ°). — c) D2.4.9 प्राप्तोसौ (for संप्राप्तो). — c) D2.4 मित्रार्थं; D6 °र्थः; T G °र्थे; M °र्थो (for °णां). D1.2.9 ते; S हि (for मे). K4 B Dn Ds D2.6.8.10 मित्रवत्सल (for मे जनार्दन). — c) S न त्व(G4 चे)दन्यं प्रपश्यामि.

3 a) K4 B Dn Ds D2-6.8.9 आश्रित्य; D1 संस्मृत्य; G3 संगम्य; G5 संश्रुत्य. — b) K1 Dn2 D1.3.6-8.10 Ca.n.s मोघदर्पितं; K3.5 मोघवीक्षितं. — G3 om. 3c-5b. — c) D2.4.9 समाहूय; S (G3 om.) वचो (G5 °चे) श्रुत्वा (for सहामात्यं). — d) K3 B1.3.5 D2.6.10 °युंज्महे; K4.5 D1.7 G4.6 °युज्महे; T2 G2 °युंज्महे; Ca.s as in text. B2.4 Dn D2-4.9 स्वयं समनुयुंज्महे.

4 G3 om. 4 (cf. v.l. 3). — c) D2.4.9 एव (for हि). — d) D2.4.9 S (G3 om.) त्राहि (for पाहि).

5 G3 om. 5ab (cf. v.l. 3). K3.4 B1.3.4 Dn2 D1.7.8 T1 G1.5 श्रीभगवानुवाच (T1 G5 om. उवाच); T2 G2.4 M वासुदेवः (T2 G4 with prefixed श्री-). — a) T2 G1.2 M (except M1) अस्मिन् (for अस्मि). K1.2.3 D7.10 किमुक्तेनेह बहुना (K3 °धा). — c) S (except G3-5) इह (for हि). D2.4.9 तं (for तत्).

6 a) B2-4 पार्थ° (for धृत°). — d) M मा (for मां). — S ins. after 6 (G4, after 9ab):

370* मृदुपूर्वं साममिश्रं सान्त्वयुक्तं च माधव ।
न तु तत्प्रायमाख्याय गर्हिताश्च ततो वयम् ।

[(L. 1) T2 G5 च यत्प्रोक्तं; G3 साधुमिश्रं (for साममिश्रं). — (L. 2) G2 तुतस्वायम् (for तु तत्प्रायम्).]

7 b) K4 D2.6.8 सोस्यार्थो; B3 सोप्यात्मा; T2 G2 यस्यात्मा (for सोऽस्यात्मा). K3.5 विवृतोत्तरः; K4 D2-9 विवृ(K4 °भृ)तांतरः; D1.3 विवृतोत्तरः; D2 G5 विवृतोत्तरः (D2 °रे); T1 G3 विवृतोत्तरा; T2 विकृतांतरः; M विवृतोत्तरा (M4 °राः); Ca.s विवृतान्तरः (as in text). Dn1 D2.4.9 सामान्यस्य च सात्मनः.

8 a) D2.4.9 राष्ट्र° (for राज्य°). — b) T2 G1-3 M मार्गते. G5 शांतिमस्माखिरीक्षते. — d) K5 D3 D7 न शमम्; Ca असमम् (as in text).

9 a) D3 D7 यत्तु; D8 तत्र (for यच्चद्). — b) K4 B (except B5) Dn2 G4 वनेषु ह्युषिता; Dn1 D8 D2.5 वनेष्वप्युषिता; D2.4.9 T G1-3.5 वने विरुषिता; D8 वने अप्युषिता; M वने निर्युषिता; Ca वने निर्व्युषिता (as in text). — After 9ab, G4 ins. 370*. — c) K1.2.3 D1.7 एव; Dn1 D2.5.6.8 एकं; D8 एषां; T1 एतां (for एकां). D2.4.9 पार्थ° (for धृत°).

10 =(var.) 5. 93. 42. — a) K1.2.3 Dn3 M स्थिताः; T G स्थिताः; Ca स्थाता (as in text). K1.2.3 D10 M (except M1.2) स्म; D1 T G न (for नः). — c) T2 G1.6 आह्वाप्स्या(T2 °स्य)न्; G2 आह्वास्मि; G3 न समः;

C. 5. 2590 B. 5. 72. 10 K. 5. 71. 16 नाहास्य समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १०
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
पश्यन्वा पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११
सुयोधनमते तिष्ठन्राजास्मासु जनार्दन ।
मिथ्या चरति लुब्धः संश्चरन्प्रियमिवात्मनः ॥ १२
इतो दुःखतरं किं नु यत्राहं मातरं ततः ।
संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३
काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं च गोविन्द किंचिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ १६
न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किम् ॥ १७
कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ १८
ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्यास्वता वधः ॥ १९
अस्वतो हि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदृत्विजः ।

G4 M3.8 न ह्यस्य; Ca.s नाहास्य (as in text). D3.4.8 कृष्णं (for कृष्ण).

11 D8 om. 11. — a) K1.4 B (except B2) Dn2 Ds1 D3–4.8 G3 Ca गृद्धो (for वृ°). — c) K4 B D (except D5.10; D8 om.) पश्यत्वात् (for पश्यन्वा). T1 G1.2.4.5 M पुत्रगृध्नु(T1 °ध्न)त्वात्. G3 पश्यन्स्वपुत्रगृध्नु-त्वात्. — d) S सुतस्य; Cs मन्दस्य (as in text).

12 a) K1.2.5 D3.4.7.8 °वशे (for °मते). — c) K2 वृद्धः (for लुब्धः). — d) K4 B D (except D3.4.8.10) हि प्रियम्; S प्रियमथ (G4 त्रिप्रियम्) (for प्रियमिव). K2 (corrupt) चरथचात्मनः प्रियं.

13 a) K1.2 D1.10 (inf. lin. as in text) अतो (for इ°). K1 B2 D3.5.9 T1 G1.2 तु (for नु). — b) K4 B Dn Ds D1.2.3.7.8.10 यद्; K2 D6 यद्धा (for यत्र). K1.2.4 B3 Dn1 Ds1 (before corr.).s2 D3.7.10 (sup. lin. as in text) T G Ca.np मातुर्ततः; D1 मातुरन्यतः; Cn मातरं ततः (as in text). Ca cites अन्ततः. — c) Dn1 D7 Ca.s सं विधातुं; D5.6 सद्विधातुं; Cn संविधातुं (as in text). — d) K2 पुत्राणां; T1 G1.2.5 स्वाद्°; Cs मित्रा° (as in text). K2 Dn2 D2.6 च (for वा).

14 a) K1 G4 °पालैश्च; Dn2 D1 °पांचाल्यैः (for °पाञ्चालैः). — c) K2 न्यायेन (for नाथेन). — d) K4 D3.4.8 S (by transp.) मयावृताः (G3 यथा वृताः).

15 =(var.) 5. 31. 19; =(var.) 80. 7cd–8ab. — a) K1.2.5 B Dn D1.2.6–7.10 अविस्थलं; K4 D8 कुशस्थूलं; D3 आविस्थूलं. K4 D3 D8 वृकस्थूलं. — b) K2 D1.2.7 मासंदी; K4 B Dn2 Ds D2.6.8–10 माकंदी; Dn1 D3.4 माकंदं; T1 G4 अवन्ति: T2 G1–3.5 वासंती; M (except M4) आसंदीं (for आसन्दी). K4 G4 वारणावतीं. — c) M अवसाने; Cs °सानं (as in text). D3.4.8 T G1.2.5 M1.2 तु (for च). D1 महाबाहो (for च गोविन्द). — d) B Ds D1–4 T1 G1–4 M3.8 कंचिद् (for किंचिद्). D3.4.8 पूर्वं (for एव). D1.3.4.8 S तु (T1 च) (for अत्र).

16 a)=(var.) 5. 80. 7a. K1.2.5 D3.4.7.9.10 एव (for नस्). K2 एतानि; D3.4.9 तावद् (for तात). — b) K2 (before corr.) D5 (by corr.).8 G4 च (for the second वा). — d) D8 स (for च). K1.2 वो; D7 वै (for नो). K2 D7.10 T G (except G4) भारताः. S (except G4) नश्युः; Ca नशन् (as in text).

17 b) D1.3.8 धृत° (for धार्त°). — c) K1.2.5 D3.4.8 सर्वस्; Ca.s स्वाम्यम् (as in text). K1.2.5 D3.4.7.8 संधाय (for मत्वासौ). S (except G4) स (for असौ). — d) K1.2 D3.4.8 G1.2 M ततो; K2 G3–4 कुतो; T1 तदा; T2 यतो (for अतो).

18 b) T1 G1.2.5 गृह्णतः. — c) K2 लोभः प्रज्ञां समाहंति. — d) Dn1 transp. प्रज्ञा and हन्ति. K2 स्वयं; G3 प्रियं; Ca ह्रियं (as in text).

19 b) D1 transp. धर्मो and हन्ति. K2 कुलः कुलं; B3 D1.8 G2.3 M3.4 हतश्रियं. — d) K1.2.5 D3–4.8.9 Ca.s स्वभावतः; K4 B Dn Ds D5–7.10 Cap अधनं वधः; G3 हतोस्वतः (for अस्वता वधः).

20 K2 om. 20. — a) N (K2 om.; K3 missing) Cs अधनाद् (for अस्वतो). K1 (by corr.).4 Ds D3–6.8.9 T G M1 (inf. lin.) वि-; K2 वै (for हि). — b) K1 D3.4.8 सुहृदर्थिनः; K4 B Dn Ds D2.5–8.10 T1 G1.2.5 सुहृदो द्विजाः; M °दृत्विजः (for °दृत्विजः). — c) K1 D3.4.8 अपुष्पफलदात्; K2 °फलदाः (for °स्पादफलात्).

अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्यथा तात पतत्रिणः ॥ २०
एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।
ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२
धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३
ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथ्नन्ति नरं च तम् ॥ २४
एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ।
ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५
उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।
दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २६
आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
श्रियो विनाशस्तद्ध्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७
यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८
न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तया हीनः सुखैधितः ॥ २९
स तदात्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नात्मानं च कथंचन ॥ ३०
न चास्मिन्सर्वशास्त्राणि प्रतरन्ति निगर्हणाम् । C. 5.2011 B. 5.72.31 K. 5.71.39

K2 वृक्षाः (for वृक्षाद्). — d) N (except B1 D1.2; K2 om.; K3 missing) कृष्ण (for तात).

21 a) K1.2 D5-9 हि (for च). D1.2 कृष्ण; D7.10 कृष्णं (for तात). — D8 om. 21cd. — b) K2.3 D7 G3 अस्मान्; K4 B Dn D2 D3-5.8-10 मत्तः; Ca अस्मात् (for अस्माद्). K2.3 D2.7 G3 पतितान् (for पतिताद्). D5 विद्धि माधव; T2 G2 प्रतिभाति च (for पतितादिव). — c) K4 G1 अपि (for वि-). — d) D7.10 (m as in text) गात°; Ca.2 प्रेत° (as in text).

22 =5. 132. 12. — a) G3 वृत्तिम् (for कांचिद्). — b) K2 T1 G3 संकरो; B2 संजयो (for शम्बरो). — c) K3 (m as in text) अधनं; T G अश्नतः (G4 अंततः); M1.2 उद्यमः; M3-5 उद्यतः (for अद्य न).

23 c) D1 सर्वे (for लोके). — d) K2 निर्धना (for त्वधना).

24 b) Dn2 G3 नराः (for नरं). K2 B2.4 D (except D1.2) G1.2 आश्रिताः (for आश्रिताः). — c) K4 न; C2 ते (as in text). K2 तेन धर्मः कथं कामः. — d) D1 प्रतिघ्नंति; M प्रमथंति; C2 प्रमथ्नन्ति (as in text). D2 T G1.2.3 च तं नरं (by transp.); D8 च तं वरं.

25 b) K4 D2.4.9 चक्रिरे (for वव्रिरे). — c) G2 जलाय (for वनाय). — d) D2.9 G2 वनाय; T G1.3-5 जलाय; Ca.2 नाशाय (as in text).

26 a) S आत्मानमेके लक्ष्यंति. — b) Dn1 यान्त्यंत्यन्ये द्विषां वशं. — c) G2.3 अन्ये (for एके). K1.2 D1.2 G1.2 न; K4 B Dn D2 D3-6.9 च; D2 तु; M1.2 हि (for नि-). — d) K1 सर्वहेतुभिः; K2.3 D1-4.9 अर्थहेतुभिः; T1 G1.3 °हेतवे; T2 G2.3 M °हेतवः; G4 असुहेतवः.

27 a) T1 G2.4 एषा° (for एवा°). K4 M मरणं; C2 मरणात् (as in text). — c) D1 श्रिया; D10 श्रेयो; Ca.2 श्रियो (as in text). K1 Dn2 D2 तथस्य; D7 सा ह्यस्य; Ca.2 तद्ध्यस्य (as in text). K1 श्रिया विहीनस्तद्दास्य (sic); K2 श्रिया विहीनं तद्धा स्यात्; S यथा विनश्यते चास्य (G2 चास्ते; G4 नाश्यत्). — d) D2.4.9 विनाशो; Ca.2 निमित्तं (as in text).

28 a) K1 D2.4.9 transp. धर्म्यं and मरणं. K2 D2 धर्मं; Dn1 S (except G2) धर्म-; Ca.2 धर्म्यं (as in text). — b) K2 B (except B2) Dn D10 G4 °वर्त्मवत्; D2 °धर्मिवः; D2.4.9 °वर्तना; T2 G2 °संमतं; C2 °वर्त्म तत् (as in text). — c) D7 T2 G2-4 M1 समं तत्; Ca.2 समन्तात् (as in text). — d) K1.2.3 Dn2 D2-4.7.9 transp. न and तदत्येति. T1 G1.2 पुनर् (for तद्). K4 D10 G4 अन्वेति; C2 अत्येति (as in text). D1 तदभ्येति न कश्चन. C2 cites कश्चित्.

29 a) K2 (by transp.) भद्रां यथा; K2 सुभद्रां च; Dn2 यदा भद्रां. — d) K2 श्रिया (for तया). T2 (before corr.) G2 सुभै° (for सुखै°).

30 a) K2 स सेंद्रान्गर्हते देवान्. — c) K1.2 D1.7 T1 G2.3 M1.2.4 आत्मानं; T2 G2 मानवान् (for नात्मानं). K1 (by corr.) B2 D7.8 S (except T2 G2) न; D2 वा (for च). G4 कदा° (for कथं°).

31 a) K4 B D (except D1-4.9) चास्य; S तस्मिन् (for चास्मिन्). K2 वश° (for सर्व°). — b) K4 B D (except D1) Ca प्रभवंति; T G1.2 प्रसरंति. Cd cites न तरन्ति. K2 D8 T2 G1.2 निगर्हणा (K2 D8 °णं); K4 B Dn D2 D5-7.10 निवर्हणे; K2 D2.4.9 निगर्हणात्; D1 T1

C. 5. 2511 B. 5. 72. 31 K. 5. 71. 30 सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१
तं तदा मन्युरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३२
पापकर्मात्ययायैव संकरं तेन पुष्यति ।
संकरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३
न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिष्यति ॥ ३४
प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।
शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५
ह्रीमान्हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६
धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।
नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापेषु वर्तते ॥ ३७
अह्रीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८
ह्रीमानवति देवांश्च पितॄनात्मानमेव च ।
तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९
तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ४०
ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१
तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तानश्नुवीमहि ॥ ४२
तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।

G3.5 M न गर्हणा (D1 °णं; G4 °णाः; M1 °णां); Ca.d.s as in text. — c) D2 T2 G1.3 अति-; T3 G3 M3.4 अपि (for अभि-). — d) B3 G3 M3 अभ्यसूयते; D5 D7 M1.2-5 अस्यसूयते.

32 a) K1 D1.2.4.9 तं तथा; K3 B3.4 D2.5.8 G3 Cn तत्तदा; G3 M (except M1) तं सदा. D3 D9 मृत्युः; Ca.s मन्युः (as in text). K4 Dn2 (by corr.) D2-6.8.9 T3 G3 एवेति (for एवैति). — d) K3 D5 पापं; T3 G3 क्रूर- (for क्रूरं).

33 a) K1 पापकर्मानुयायैव; K3 पापं कर्मा°; K4 B D (except D1.2) पापकर्मंतथा चैव; K5 °न्वयायैव; T3 G3 °श्रयायैव; G3 °न्वयादेव. Ca.d cite अनुयाय. — d) K3 D2.4.9 G3 सावस्था; K4 सा कथा (for सा काष्ठा). K5 संभवत्यपकर्मिणी.

34 c) S (except G3.4) वै (for एव). — d) S प्रज्ञाबुद्धिः (G3 प्रज्ञां बुद्धिं) (for प्रज्ञाचक्षुः). N (except K3 D1; K5 missing) तरिष्यति; G1.2.4 M न रिष्यते.

35 K3 om. 35ab. — a) D2 प्रज्ञालाभाद्. — b) M3.4 अन्वपेक्षते. — c) K1 D3 G3 शास्त्रनित्यं; K4 B Dn D3 D5-8.10 °निष्ठः; K5 T1 °सत्त्वः; G1.2 शास्त्राखिलं. T3 G3.4 परं (for पुनर्). K1 D3 धर्म्यं; D1 M3.4 धर्मः (for धर्मं). — D1 om. 35d-37a. — d) G1 (before corr.).3.4 श्रीर् (for ह्रीर्).

36 D1 om. 36 (cf. v.l. 35). — a) G3.4 श्री° (for ह्री°). K5 ह्रीमान्पापं परिद्विष्टि. — c) D2 ह्री° (for श्री°). K3 ह्रीमान्स यावर्धितयति (hypermetric!).

37 D1 om. 37a (cf. v.l. 35). — a) D10 °निष्ठः (for °नित्यः). — b) T3 G3 कार्ययोगं (G3 °गे) वहन्; G4 °बलः; G5 °वशः; Cs as in text. — c) T1 G2.3.5 धर्मेषु (for नाधर्मे). D2.4.5 बुद्धिः; Cs बुद्धिं (as in text). — d) K5 कुर्वते (for वर्ते°). K4 B D (except D2.4.5) न च पापे प्रवर्तते. Cs cites प्रवर्तते.

38 a) T1 G4 अश्रीकः; G3 न श्रीकः; Ca.s अह्रीकः (as in text). K1 D2-4.9 T1 G1.2 M3 अपि; K3 अति-; Ca.d.s वि- (as in text). — b) D7 वै; Ca.d एव (as in text). G4 पुमान्भवेत् (for पुनः पुमान्). — c) K4 om. from धर्मेऽस्ति up to 39d.

39 K4 om. 39 (cf. v.l. 38). — a) T1 G3-5 M3 श्रीमान् (for ह्रीमान्). K1.2.5 Dn1 D1.3-5.9 नमति; D3 नंदति; D8 नयति; S (except M3) उपैति; Ca अवति (as in text). — c) K1.3 D1 जय° (for व्रज°). S तेनामृतं जनयति (T1 G1.2 जनो याति; G4 जयति सा).

40 a) K3 G1.2 तथा; M3 यदा (for यथा). D2.4.9 राष्ट्रात् (for राज्यात्). — d) G3 M वसानो (for °मि).

41 a) T3 G3 हंतुम् (for हातुम्). — b) K3 मार्गेण (for अलं न्यायेन). — d) K3 D3 G3.5 साधुवत्; B3 साधुता; D1 शाश्वतः (for साधु तत्).

42 a) K3 B3 D1 T3 G4 अत्र नः; D2.4.9 तदर्थं; G3 आत्मनः (for तत्र नः). — b) K3 तव; D3 G4 तेन (for ते च). D3 बांधवाः (for माधव). — c) B M शमभूताः; T1 G1.2.3 सह°; T3 G3 सर्वे°; G4 च गर्हिताः; Cs समभूताः (as in text). Ca cites संभूताः. — d) K3 प्राश्नुवीमहि; Dn1 D2.4.5 आश्नु°; Ca अश्नु° (as in text).

43 a) B3 D5 अत्र (for तत्र). D1 एव (for एषा).

यद्वयं कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यशीमहि ॥ ४३
ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४
ज्ञातयश्च हि भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।
तेषां वधोऽतिपापीयान्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ४५
पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रबान्धवाः ।
स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६
शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या विपणिजीविनः ।
वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७
क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।
श्वा श्वानं हन्ति दाशार्ह पश्य धर्मो यथागतः ॥ ४८
युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
बलं तु नीतिमात्राय हठे जयपराजयौ ॥ ४९
नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम ॥ ५०
एको ह्यपि बहून्हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१
जयश्चैवोभयोर्दृष्ट उभयोश्च पराजयः ।
तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२
सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते । C. 5. 2533 B. 5. 72. 53 K. 5. 71. 61

K1.3 D5-8 M चरमा; K3 च परा (for परमा). — d) K1 B D (except D1.7) अवाप्नुमः (for अशीमहि).

44 a) D1 असंबंधा; T1 G M1 (inf. lin.) C3 असंरब्धा (G4 अबद्धा वै); M1.2 सुसंरब्धा; M3-5 असमारंभा (for असंबद्धा). — c) D2.4 अथ (for अपि). D3.4.8 वधः; D7 अधिकः (for अवधः). K1.2.5 कामः (for कार्यः).

45 a) K2 इति; K4 B3.4 Dn D2 D5.6.8.10 G3.4 एव; B1.2.5 D3.4.9 इह; T2 G2 अपि (for हि). — b) K2 सुहृदः; T2 (inf. lin. as in text) कुरवः (for गुरवः). — c) K1.2 S तेषां वधाच्च (T1 G1.2.5 °धस्तु; G4 °धं नः; M1 °धाच्च; M5 °धं न) पापीयः (T G1.2.5 °यान्). — d) K3 Dn1 नु (for नु). G5 युद्धेषु (for युद्धे). K1 सु-; D3.4.9 अति-; G2 च (for अस्ति).

46 b) D1.2 ते (for च). K2.4 B Dn1 D2 D1.5.6.8.10 Ca.d क्षत्रबंधवः; D7 क्षत्रियाधमाः; G4 क्षत्रबांधवात्. — c) D3.4.9 च (for स्व-). K5 स नः स्वधर्मो वृत्तिर्वा; T1 स तस्य नोऽस्वधर्मोयं; T2 (by corr.) G1.2.5 स नोऽस्वधर्मो धर्मो वा. — d) K1 D7 हि; G1.5 अपि (for वि-).

47 a) T1 G1 करोतु (for °ति). — b) K4 B3 Dn1 D3.5-10 M वैश्यो. K4 B3 D2 D5.6.8.10 विपणिजीविकां; B1.2.4.5 Dn2 D3.4.9 वै पण्यजीविकां (B2.4 Dn2 °काः); Dn1 [अ]पि पण्यजीविकां; S वाणिज्यजीवि(M2.3 °व)नः. — c) K4 राज्येन; B3 D5 (before corr.) धने°; S युद्धे° (for वधे°). — d) S कार्पण्यं; Ca.d.3 कपालं (as in text).

48 a) Dn1 D3.4.9 क्षत्रियान्क्षत्रियो; D10 S (by transp.) क्षत्रियं क्षत्रियः. — c) G3 transp. श्वा and श्वानं. K (K3 missing) B3 D1-3 अत्ति (for हन्ति). — d) K4 यत्र; Ca यस्य (Cap पश्य as in text). D3.4.9 पश्य धर्मं यथागतिः; T2 G2 पश्य धर्मोयमागतः. Ca.d.3 cite यथागतः (as in text).

49 a) T2 M (except M3) नित्यः (for नित्यं). — c) G3 फलं (for बलं). B3 D2 च (for तु). K4 नीतिमात्रं यत्; K4 B (except B3) Dn D2 D3-6.8.9 नीतिमाधाय; K5 D7 S नीतिमास्थाय; D10 नीतिनाचार्यं (marg. sec. m. °माद्याय). — d) K3 यतौ (sic); K4 युते; B2.4 Dn2 Cn युध्ये; Dn1 D3.4.9 युद्धे; D8 (before corr.) C3 हृधे; D5 (m as in text).6 ईहे; D10 (marg. sec. m. as in text) आहवे; S भवेत्; Ca.d हठे (as in text). T2 G (except G3) °जये (for °जयौ).

50 a) M1 (inf. lin.) आत्म°; Ca नात्म° (as in text). — c) Dn2 Ds2 D1.3 T2 M (except M1) प्राप्य (for °प्यं). — d) K4.5 Ds1 च (for वा). K1.4.5 G4 M यदुत्तमं; D3 D10 यदूद्वह; D1.3 यदुत्तरं (for यदूत्तम).

51 a) In K1, the portion from पि in 51a up to प्राप्तकालमन in 76b is lost on a missing fol. T1 transp. हि and अपि. K3 [ऽ]प्येव (for ह्यपि). — b) K3 M3-5 अन्यु ; K5 श्रुताः; G3 हि ते (for अप्युत). — G4 om. 51c-53b. — c) K3 D1.7 T G1.2 M ह्रेषि; G2 हंता (for हन्ति).

52 K1 missing; G4 om. 52 (cf. v.l. 51). — a) K4 B Dn D2 D5-7.10 नु (for च). K3 न (for एव). D2 दृष्टं; D3.4.9 न स्याद् (for दृष्टः). — b) K4 B Dn D2 D5.8.9.10 वोभयोः; C3 उभयोः (as in text). — c) D3.4.9 अथ (for तथा). K2.5 उपचयः; S (G4 om.) अपजयः; C3 अपचयः (as in text). — d) D1 ह्यपायेन; D2 उपायाच्च; D5 व्यवसाने; T2 G2 व्यपायाने (T2 inf. lin. व्यपायेन); G1.5 ह्यपयाने; Cd अपयाने; Ca.3 व्यपयाने (as

C. 5. 2633
B. 5. 72. 53
K. 5. 71. 61

हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३
पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ५४
अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान्भ्रातॄनपश्यतः ।
निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥ ५५
ये ह्येव वीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ ५६
हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ ५७
शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ॥ ५८
जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ ५९
जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥ ६०
उत्सादयति यः सर्वं यशसा स वियुज्यते ।
अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ॥ ६१
न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालकृतान्यपि ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चोत्पद्यते कुले ॥ ६२

---

in text). B8 D8. 4. 6. 8. 9 T G2 क्षयाव्ययौ; G3 क्षयोदयः; C8 क्षयव्ययौ (as in text).

53 K1 missing; G6 om. 53[ab] (cf. v.l. 51). — [a]) D2 दुःखं; S (G6 om.) युद्धे (for युद्धं). — [b]) T2 (by corr.) का हि नः; G3 केन न (for को ऽस्य). — [c]) K3 D7 T2 G3. 4 M वा; D5 किं; T1 G1. 2 अपि (for च).

54 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 54[a]–60[b]. — [d]) D8 स्याद् (for अपि). K4. 5 D5. 8 S (except G2 M1; M2 om.) व्यपजयो; D9 अजयो (for अपचयो). B D1 T G (except G4) M1. 4 ध्रुवः; D7 महान् (for ध्रुवम्).

55 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 55 (cf. v.l. 54). — [a]) K3 अतोऽन्ये; D7 पुत्रं च (for अन्ततो). T2 दैवतं; Ca. d दयितं (as in text). D2 T G1. 2 हंति (for घ्नन्ति). — [b]) D5 D8 केचिदस्य परे जनाः; D1 S (M2 om.) केचिदप्यपराजिताः; D7 केचित्केचित्परे जनाः. — [c]) K3 D1. 2 T G (except G4) M1 वर° (for बल°). D3. 4. 9 तस्याभावेन हीनस्य; M1 (inf. lin.). 3–5 तस्मात्समबल-हीनस्य. — [d]) K3 D7. 10 transp. पुत्रान् and भ्रातॄन्. — [f]) K2. 6 D7. 10 M3–5 सर्वेषः; D3. 4. 8 सर्वेषां (for सर्वतः).

56 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 56 (cf. v.l. 54). — [a]) K4 B Dn D5 D3–6. 8. 9 धीरा (for वीरा). D1 च एव वीरा धीमंतः; T1 G1. 2 एते प्रवीराः श्रीमंतः; T2 G3. 5 M (M2 om.) ये ते (T2 G3. 5 च) प्रवीराः श्री(M5 ह्री)मंतः; G4 ये प्रवीराश्च श्रीमंतः. — [d]) D3. 4. 9 आयुष्मान्; all comm. यवीयान् (as in text).

57 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 57 (cf. v.l. 54). — [a]) K2. 5 D7 T1. 2 (before corr.) G (except G2) M1 हि (for अपि). — [c]) G2 °बंधस्य (for °बंधश्च). C8 cites पापानुबंधः, Ca. d अनुबन्धः. S (M2 om.) पापस्य (G2 पापश्च; G3 पापोऽस्य) (for पापोऽत्र). — [d]) K2. 5 D1. 2 G5 M3–5 Ca. d. 8 शेषस्य; G2 शेषं वा; G4 एष वा (for शेषश्च).

58 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 58 (cf. v.l. 54). — [a]) G3 बलस्थानस्य (for °मासाद्य). — [b]) B2. 4 Dn D5 D3. 5. 6. 8 M5 अनु°; Ca अव° (as in text). D3. 4. 9 नैव शेषमशेषयेत्. — [c]) K2. 5 D7 T1 G1 न; G3. 4 तु (for च). D1 T2 G3. 5 सर्वोच्छेदाय यतते (G3 श्रीतेन). — [d]) D1 आशु (for अन्त°). M1. 4. 5 °विधि° (for °विधि°).

59 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 59 (cf. v.l. 54). — [b]) D1. 3. 6. 8 G4 °जयः (for °जितः). — K4 om. 59[c]–60[b]. — [c]) D3. 4. 9 सुखः प्रशांतं (सुखं प्रशान्तः). — [d]) D8 जित्वा (for हित्वा).

60 K1 missing (cf. v.l. 51). K3 M2 om. 60[ab] (cf. v.l. 54, 59). — [a]) D2 तु; D3. 4. 9 हि (for च). — [b]) D3. 4. 9 G4 नित्यं (for दुःखं). D1 नित्यशः; D3. 4. 9 G4 दुःखितः (for नित्यदा). — [c]) K2. 5 D3–4. 8 G2 अनिवृत्तेन; K4 B1–3 D1. 2. 10 T2 G1. 4 Cd °वृत्तेन (for °वृतेन).

61 K1 missing (cf. v.l. 51). K3 om. 61–77. — [a]) G4 यद्; G5 तद् (for यः). — [b]) B3 D1 G3 च; D3. 4. 9 न; G2 वा (for स). B Dn D5 D3. 6. 8 °मुच्यते (for °युज्यते). — [c]) D1 °लोकेषु (for °भूतेषु). — [d]) K3 D2 T G1. 3–5 M च; D3. 4. 9 G2 वा (for सः). K2 D1. 7. 10 T1. 2 (inf. lin.) G (except G2) M1 निगच्छति; B2 अधिगच्छ°; B3 अभिगच्छ° (for नियच्छ°).

62 K1 missing (cf. v.l. 51). K3 om. 62 (cf. v.l. 61). — [b]) B Dn D5 D3 (before corr.). 5. 6. 8 °कृतानि; T1 G1. 2 °गतानि. — After 62[ab], D8 reads

न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥ ६३
अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ।
अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ॥ ६४
पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ।
तस्य त्यागेन वा शान्तिर्निवृत्त्या मनसोऽपि वा ॥ ६५
अथवा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात्तन्नृशंसतरं भवेत् ॥ ६६
या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तदृते वध एव सः ।
संशयाच्च समुच्छेदाद्द्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७
न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ६८
सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धमपराक्रमम् ॥ ६९
प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
तच्छुनामिव गोपादे पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७०
लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडः प्रतिरावो विवर्तनम् ।
दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१ C. 5. 2652 B. 5. 72. 71 K. 5. 71. 70

63^{cd}. — ^{d}) $B_{1.3.6}$ $D_{3.4.9}$ पुनः; D_1 पुंसां; C_s पुमान् (as in text). K_4 D (except $D_{3.4.7.9.10}$) C_s चेद्विघाते $B_{1.3.6}$ चोत्पाद्यते; T_1 $G_{1.6}$ $M_{1.2.6}$ चोत्पत्स्यते.

63 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_3 om. 63 (cf. v.l. 61). — ^{b}) $D_{1.2}$ अप्युप°; D_7 ह्युप°; T G प्रति° (G_3 तं च) (for व्युप°). — D_8 reads 63^{cd} after 62^{ab}.

64 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_3 om. 64 (cf. v.l. 61). — ^{a}) K_4 $D_{1-4.6.9}$ शांतिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ चिरं; C_s नित्यं (as in text). — ^{c}) K_4 $D_{3.4.9}$ लप्स° (for लिप्स°).

65 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_3 om. 65 (cf. v.l. 61). — ^{a}) D_8 पौरुष्यो यो; D_1 पौरुषं यो; $C_{a.d.s}$ पौरुषेयो (as in text). G_5 अपि (for हि). — ^{b}) $D_{1.2}$ °दारुणः; D_{10} °दारुणः; $T_{1.2}$ (*inf. lin.*) G_1 °तापनः; G_5 °तापितः (for °बाधनः). — G_3 (hapl.) om. from 65^d up to शान्तिः in 68^d. — ^{d}) T_1 G_5 M_2 निर्वृत्या; $C_{d.s}$ निर्वृत्त्या (for निवृत्त्या). K_4 B D_n D_s $D_{5.6.8.10}$ मरणेनापि वा भवेत्.

66 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_3 G_3 om. 66 (cf. v.l. 61, 65). — ^{a}) G_4 मूलघातेन च पुनः. — ^{c}) D_2 T_2 फलान्निर्वृत्तिः; D_2 फलनिवृत्तिः; M_3 फलनिर्वृत्तिः; $C_{a.s}$ as in text. T $G_{1.4.5}$ M_2 त्वर्थस्य; G_2 अर्थोमः; $M_{3.5}$ अंधस्य (for इद्धा स्यात्). $C_{a.d}$ cite इद्धा. — G_2 (hapl.) om. from 66^d up to चेच्छामः in 68^b. — ^{d}) K_4 B $D_{1.3.7}$ $C_{a.d}$ न; D_{n3} D_8 G_4 तं (for तत्). K_3 महत्; $C_{a.d}$ भवेत् (as in text). $D_{3.4.9}$ न (D_8 ना) नृशंसं ततो भवेत्. C_d cites नृशंसान्तरं.

67 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_3 $G_{2.3}$ om. 67 (cf. v.l. 61, 65, 66). — ^{a}) B_3 $D_{3.4.9}$ यत् (for या). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ साक्षाद्यः; S (except M_2; $G_{2.3}$ om.) संशयः; $C_{a.d.s}$ संशयात् (as in text). D_8 समुच्छिद्य; $D_{3.4.7.9}$ T_1 $G_{1.6}$ C_s °च्छेदो (for °च्छेदात्).

68 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_3 G_3 om. 68 (cf. v.l. 61, 65). G_2 om. up to चेच्छामः in 68^b (cf v.l. 66). — ^{a}) $D_{7.10}$ अपि (for च). $D_{3.4.9}$ इह; $C_{a.d.s}$ तत् (as in text). — ^{b}) K_4 B_{2-4} D_{n3} $D_{5.7.10}$ G_5 इच्छाम (for °मः).

69 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_3 om. 69 (cf. v.l. 61). — ^{b}) $B_{3.4}$ °कांक्षिणां. — ^{c}) D_1 सांत्वं; $C_{a.d.s}$ सान्त्वे (as in text). K_3 G_4 प्रतिहतं; D_1 प्रणिहिते; C_s प्रतिहते (as in text). K_4 $D_{3.4.9}$ युद्धे; C_s युद्धं (as in text). — ^{d}) B D_n D_s $D_{5.6}$ नापराक्रमः (B_3 °मं); $C_{a.s}$ अपराक्रमं (as in text).

70 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_3 om. 70 (cf. v.l. 61). — ^{a}) D_{n1} $D_{3.4.7.9.10}$ °घाते तु (for °घातेन). C_a cites प्रतिघाते. — ^{b}) D_2 दारुणः; C_s °णं (as in text). K_3 प्रतिपत्स्यते; D_1 संप्रपत्स्यते; D_3 प्रतिपद्यते; C_s यत्प्रवर्तते. G_5 तदा युद्धं प्रवर्तते. — ^{c}) M (except M_1) अपि (for इव). K_3 D_8 गोष्पादे; K_4 B D_n D_s D_{3-10} $C_{a.s}$ संपाते; D_1 गोपादं; T_2 G_3 °विंद्; G_1 °घाते; G_3 °घादे; G_4 °घाटे; G_5 °स्थाके; $M_{1.3.4}$ °स्वादे; C_d °पादे (as in text).

71 K_1 missing (cf. v.l. 51). K_3 om. 71 (cf. v.l. 61). — ^{a}) D_2 दैन्यप्रकाशनं; $C_{a.d}$ लाङ्गूलचालनं (as in text). B (except B_3) D_{n3} D_8 D_{5-7} G_3 $C_{a.n.s}$ क्ष्वेडा; D_4 °डाः; D_9 °डः; C_d °डः (as in text). G_4 लांगूलनक्ष्वेळनं च. — ^{b}) $B_{3.4}$ $D_{1.2}$ (before corr.).10 C_n प्रतिवाचो; B_3 D_2 (after corr.).5.6 °वाचो; $D_{3.4.9}$ °वाचं; D_8 C_s °वीरो; C_a °रोधः; C_d as in text. $B_{1.6}$ D_9 विवर्तनं; $C_{a.d.s}$ वि° (as in text). S प्रति(G_3 °स्वा)शब्दनिवर्तनैः. — ^{c}) S दंतदर्श(G_3 °दंश)नरावैश्च; $C_{a.d.s}$ as in text.

C. 5. 2652
B. 5. 72. 72
K. 5. 71. 80

तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ७२
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३
पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ७४
पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५
तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥ ७६
ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७
प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक्सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९
शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ८०
मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृञ्जयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१

युधिष्ठिर उवाच ।

न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरून्प्रति ।
सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२

---

72 K1 missing (cf. v.l. 51). K2 om. 72 (cf. v.l. 61). — a) D1.3.4.9 ततो; G3 यत्र (for तत्र). — b) K4 D2.4.9 हत्वा (for जित्वा). — c) D3 एतद् (for एवम्). T2 G3 एष (for एव). — d) K2 S (except G2.4 M3) transp. विशेषो and न.

73 K1 missing (cf. v.l. 51). K2 om. 73 (cf. v.l. 61). — b) G2 M3.4 दुर्बलेन बलीयसा; Ca.d.s as in text. — c) D2 विरोधेषु; M1.2 विरोधस्य. Ca.d.s cite विरोधे. — d) D3 Cn प्रणिपाते; Dn2 T G1 °पातः; Ca.d.s as in text. K2 B2 D1.3.5–9 G3.5 इह; D4 स; T2 च; Ca.d हि (as in text). T2 G3 दुर्बलः; Ca.d.s as in text.

74 K1 missing (cf. v.l. 51). K2 om. 74 (cf. v.l. 61). — a) K2 प्र-; D1 अथ; T1 G1.3 अपि (for the first च). — d) K2 T1 G1 जनेश्वरः (for जना°).

75 K1 missing (cf. v.l. 51). K2 om. 75 (cf. v.l. 61). — a) K4 B Dn D3 D1.2.3 T2 M3.4 च (for तु). — D8 (hapl.) om. 75c–76d. — c) D2.4.7.8.10 S (except M3) °वशगः सोऽयं. — d) D3 प्रहास्यते; D7.10 S च हास्यति.

76 K1 missing up to प्राप्तकालमन (cf. v.l. 51). K2 D8 om. 76 (cf. v.l. 61, 75). — b) K4 D2.4.9 T1 G1.3 अरिंदम (for अनन्तरम्). — c) D1 G4 कामाद् (for धर्मात्).

77 K2 om. 77 (cf. v.l. 61). — a) K4 B Dn D1–4.8 G2.4 [ऽ]त्यर्थ°; T1 G1.3 M2–5 [ऽ]प्यर्थे° (for ह्यर्थ°). — b) G3 M3 किम् (for कम्). G3 धृतराष्ट्रस्य माधव (=75b). — c) D3 उपाख्यन्प्रष्टुम्; D3 G3 उपसंद्रष्टुम्; Ca as in text. Cd cites उपसंप्रष्टुः. K1.3 इच्छामि (for अर्हामि). — d) G4 मधुसूदन (for पुरुषो°).

78 b) K2 D3 मति°; D2.4.9 अभि° (for गति°). — c) K2.3 Dn2 D3 D7.9.10 T2 G2.3 M3 तादृक् (for त्वादृक्). — d) D8 पूर्व°; T2 G2.3 M °निश्चयकृत्. — After 78, T G ins. an addl. colophon (adhy. no.: T G2.3 72; G1.4 73; G5 71).

79 b) T2 अधोक्षजः; G2 स माधवः (for जना°). — c) G3 अपि (for एव). K2 D3 कार्यार्थे; K4 कामार्थे; S वाक्यार्थे (G3 M °र्थे). Ca.d cite वां (as in text). — d) K1.3 B D3–10 °संसदि.

80 a) K1 D2 वै; B3 Dn2 च (for चेद्). — c) S च (for मे). K4 B Dn2 सुमहाराजन्; K3 D7 तु महद्राजन्; D2.4.9 चरितं राजन्. — d) D2.4.9 चिरं तत्; D7 त्वस्ति; G4 चिन्तितं (for चरितं). G1.3 M1.2 महत् (for महा-).

81 d) T2 G2 सर्वांश्च; G3 वसुधां (for सर्वां च). — After 81, S ins.:

371* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो जनार्दनम् ।
क्षत्रियाणां समवेतानां स काले पुरुषोत्तमम् ।

[(L. 2) T2 G1.2.3 M3 सकाशे (for स काले). T2 G3 पुनरुत्तमं (for पुरुषो°).]

82 a) B3 transp. मम and एतत्. T1 G1.3 हितं (for मतं). D2.4.9 न चैवैतन्मम मतं. — b) T2 G3 यूयाः; Ca यायाः (as in text). — c) K1 D1 दुर्यो° (for सुयो°). K1 D3 यत्किम्; D2.4.9 G3 सूक्तम्; Ca सूक्तम्

समेतं पार्थिवं क्षत्रं सुयोधनवशानुगम् ।
तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३
न हि नः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामरैश्वर्यं तव रोधेन माधव ॥ ८४

भगवानुवाच ।

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ८६
अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किंचिदसांप्रतम् ।
निर्दहेयं कुरून्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७
न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् ।
अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९
विष्वक्सेन कुरून्गत्वा भारतान्शमयेः प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥ ९०
भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१
अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थं वेत्थ भाषितम् ।
यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२
यद्यद्धर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः ।
तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ९३ C. 5. 2674 B. 5. 72. 98 K. 5. 71. 102

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

(as in text). — After 83, T1 G1.6 ins.:

372* सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।

83 b) K2.4 B D (except D7.10) T2 G1.3 दुर्यो° (for सुयो°). — c) K3 D7 मध्येवतरणं. — d) K2.3 D5 रोचते (for °ये).

84 a) K1.4.5 D52 D5.6.8 प्रीणये (for °येद्). T1 G1.4.5 M राज्यं; T2 G3 राजन् (for द्रव्यं). — c) K5 सच; D9 न तु; G3 न स (for न च). — d) K3 B Dn Ds D1–4.8 द्रोहेण; D7.10 द्रोहेन (for रोधेन).

85 K3.5 B (except B3.5) D (except Dn D3.5) T G M1 श्रीभगवानुवाच (the S MSS. om. उवाच). — b) D5 D2–4.8.9 G3 धृत° (for धार्त°). — d) K3 D5 D8 T1 G1.6 सर्वलोक-.

86 = 5. 91. 21. — c) K4 संमुखेः; B3.4 Dn D10 संमुखे; D5 D6.8.9 संमुखे (for प्रमुखे).

87 a) K3 B1.3.4 S वा (for चेत्). K5 एते; B1 तु (for ते). B3 D5 प्रवर्तते; B4 Cn °र्तेत (for °र्तेरन्). — d) K3 D7 T3 G3 मनः (for मतिः).

88 ab) K3 D5 G5 चापि (for जातु). K3 B Dn D5 D3.5.8 transp. तत्र and पार्थ. G5 लोके (for तत्र). D8 तेत्र (for पार्थ). — d) B3 D2.3 m.8 G1.5 M वाच्य-वाच्यतां; D8 (before corr.) विवसाम्यहं.

89 b) D3.4.9 कौरवं (for °वान्). — c) T1 च; G3 त्वा (for त्वां). — d) K3 द्रक्ष्यामि (corr. from °सि); S (except G1.3 M5) द्रक्ष्यामः. G1.6 मधुसूदन (for पुनरा°).

90 a) K3 सर्वान्; K4 राज्ञो (for गत्वा). — b) K3 B (except B3) D1–4.9 T2 G1 भरतान्; K5 भगवान् (for भारतान्). K5 T2 शमय; B3.4 Dn1 °यन्; G5 °येत्. — d) K3 (by corr.) D1 T2 G1.3.4 M1.3.4 आस्थामः; K4.5 B2–4 Dn D5 D6.8.9.10 T1 G2.5 Ca. d स्याम (for स्यामः). T2 G2.5 सुसंगताः; G1 सुचेतनाः.

91 a) T2 अपि (for असि) both times. — b) T1 G1 च मम (by transp.); G4 च सखा. — c) T1 G1 सौहृदाच्च; G3 सौहृदो न; C5 सौहृदेन (as in text). B विशंक्यो; D1 अविशक्यो; D3.4 अविशंको; T G1.3 स्वति-शंक्यो; G2 असि शक्यो; G4 अतिशाम्यो; G5 अविशक्तो (for अविशङ्क्यो). — d) K5 D3.4.8 भूतले; M3 भूयसे (for भूतये).

92 b) K4 B Dn D5 D3.5.8 वेत्थार्थान् (for °र्थं). B (except B5) D8 T1.2 (before corr.) G1.3.5 M (M1 inf. lin. as in text) भाषितं (for °तम्). D3.4.8 वेत्थ कृष्ण सुभाषितं. — c) D5 किंचित् (for कृष्ण).

93 a) K4.5 B (except B3) Dn1 D1–6.8 T G1.3 M (except M2.4) Cn धर्मधर्मेण; D9 यथा धर्मेण; Cnp as in text. G4 यद्वचः श्रेयसंयुक्तं. — d) D3.4.6 Cnp सत्यं (for सान्त्वं). K3 B1–3 D1–4.7.8 G3 स्वर्गं (for इतरत्).

Colophon missing in K3. — Sub-parvan: K1.3.4 B Dn D5 D1.2.5–8.10 T1 G1 M1.2–4 भगवद्यान; K3

७१

C. 5. 2675
B. 5. 73. 1
K. 5. 72. 1

भगवानुवाच ।

संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १
तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रिता मतिः ।
यदयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २
न च तन्नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशां पते ।
आहुराश्रमिणः सर्वे यद्भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३
जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः ।
स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४
न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रूनरिंदम ॥ ५

अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥ ६
न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशां पते ।
बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७
यावच्च मार्दवेनैतान्राजन्नुपचरिष्यसि ।
तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥ ८
नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।
अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥ ९
एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।
नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वापि दुष्करम् ॥ १०
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।

भगवत्तत्त्वस्थान (sic). — *Adhy. name*: M वासुदेवयुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. sec. m.) G3 M1.4 72; K3 65; D5 71; D8 57; D7 T G2.3 M2.3.5 73; G1.4 74. — *S'loka no.*: K3 76; Dn 92.

71

☞ This adhy. is missing in K2 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K1.3 B3.4 Dn D5.7.10 G2 श्रीभगवानुवाच; D1.2.4 T G3-5 M1.3-5 श्रीभगवान् (D2.4 om. श्री-); M2 वासुदेवः. — d) D1 G3 M1.3 यत् (for यः). D8.4.9 तेषां भवत एव च.

2 a) K3 D5 धर्मोश्रया; S (except T2) धर्मे स्थिता. — b) K3.4 B Dn D5 D3.4.6.8 वैराश्रया; T1 G1.4.5 वैरे स्थिता; G2.3 M वैराग्निता.

3 a) K4 D1.3 एतत्; B Dn G4 M3 एवं; D3 D5-6.8.9 T2 एव; G3 तस्य (for तत्). G5 पुष्टितं; Ca.s नैष्ठिकं (as in text). — After 3ab, B3.4 D8 D6.8 repeat 1cd. — c) D7 M3 प्राहुर् (for आहुर्). K1 D7 नाश्रमिणः; D8.4.8 चाश्र°; G3 मनीषिणः (for आश्र°). — d) K4 B (except B4) D (except D8 D1.7.10) T2 न (for यद्). Some MSS. भैक्ष्यं.

4 a) K4 D7 °कर्म (for °धर्मः). K5 D7 G2.3 एतत्; D1 एव (for एष). — d) Dn3 D8.4 प्रकाशते; D3 प्रकाशयेत् (for प्रशस्यते).

5 d) K3.4 B Dn D5 D2.4.8.8 T2 परंतप; D3 युधिष्ठिर (for अरिंदम).

6 K3 (hapl.) om. 6; G3 (hapl.) om. 6–8. — a) K1.4 B3.5 D3 (inf. lin. as in text).4-7.9 Cd अभिगृद्धाः (K1 °ध्राः); B3 D1.7.9 G5 अभि(B3 G5 °ति)वृद्धाः; G1.5 M3 अतिगृध्राः; G4 °क्रुद्धाः; Ca as in text. D8.4.9 कृतोत्साहाः; Ca.s °स्नेहाः (as in text). — b) T1 G1.2.5 M इहोषिताः; G4 अरिंदम; Ca.d सहो° (as in text).

7 G3 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) B1.3 पर्यासः; Ca.d.s पर्यायः (as in text). T1 G2.4 M1 तत्; G1.5 ते (for यत्). B1.3 Dn1 शाक्यं; D8.4.9 साम; G5 M1 सम्यक् (for साम्यं). — c) K5 D3 G4.5 बलवंतो; Dn1 D8.4.8 बलवंतं; Cn as in text. D3 G5 अभि- (for हि).

8 G3 om. 8 (cf. v.l. 6). — a) K3 D7 त्वं (for च). K1 B3 D7 एव; G1 M पुनान् (for एतान्).

9 K1 D1 om. (hapl.) 9. — b) K2.5 D7.10 °काम्यया; S (except T2) °संश्रयात् (for °कारणात्).

10 b) D3 पांडवेय; D10 कौरवास्तु; T G1.3.5 M1 (inf. lin.) धार्तराष्ट्रो (T2 G2 °ष्ट्रा); G4 धृतराष्ट्रो (for पाण्डवास्तु). — c) B1 D3 D5m T2 C9 अनु(B1 T2 °न्व)तप्यंति; B2 अन्वपश्यंत; D8.9 G1.3 अनुतप्यं(G1.3 °प्य)त. K2.5 D1.3.5m.7 G5 कोपेन; K4 B (except B1) D8 T2 कौंतेय; T1 G1.4 कोप्येनः; G2 कोप्यन्यः; G3 M1.3-5 को ह्येनः; M2 कोप्येनं; Ca.s कौपीनं (as in text). — d) K3 D8.4.9 सु-; D8 तु (for अपि). K3 B1 D2 दुष्कृतं; C9 दुष्करं (as in text). T1 G M तव कृत्वा

पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ॥ ११
दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मकाममनुव्रतम् ।
यत्त्वामुपधिना राजन्द्यूतेनावञ्चयत्तदा ।
न चापत्रपते पापो नृशंसस्तेन कर्मणा ॥ १२
तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १३
वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्सकनीयसम् ।
श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भाषते भ्रातृभिः सह ॥ १४
एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किंचिदिह स्वकम् ।
नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ १५
कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥ १६
एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ १७
ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥ १८
न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥ १९
कुलीनस्य च या निन्दा वधश्चामित्रकर्शन ।
महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥ २० C. 5. 2608 B. 5. 70. 24 K. 5. 72. 24

सुदुष्करं; T2 तत्कृत्वापि च दुष्करं.

11 After 11ab, N (K3 missing) T2 ins.:

373* ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ।

[K5 D7.10 राष्ट्रस्य; D2.4.9 राज्ञां च (for राज्ञश्च).]

— c) D3 नरवीराणां; S (except T2) कुरुवीराणां (for °मुख्यानां).

12 b) K2.4 B Dn Ds D1.2.5.6.8 T2 °शीलम् (for °कामम्). B3 ऋजु°; Ca. d. s अनु° (as in text). — c) K1.3 D1.3.8 M3–6 यस्तु (for यत्त्). K2.4 B Ds D2–4.7–9 T2 G (except G5) Ca उपाधिना; Cs as in text. K1 D7 T1 G1.2.3 राज्यं; K4 सत्त्वं (for राजन्). — d) N (except K1.5 D7.10; K3 missing) T2 द्यूते वंचितवान् तदा (K3 पुरा). — e) K2 B D (except D2.4.7.9.10) T2 (before corr.) तेन (for पापो). — f) K2.4 B D (except D2.4.7.9.10) T2 स्वेन (for तेन).

13 a) B4 D5.6.8 G2.4 M (except M3) -समाचारो. — K5 om. from 13cd up to the end of this adhy. — c) K4 D2.4.9 वध्यस्तु (for वध्यास्ते).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 13). — a) B3 T1 G2.5 om. तु. D7 त्वां; G3 तत् (for तु). K3 D7 प्रतिकूलाभिः; D3 अप्रतिकूला°; G3 -प्रतिरूपा° (for अप्रतिरूपा°). — b) Dn1 D8 अतुदत; D5 m अतुदन्; Cn as in text. K4 B Dn Ds D2.6.8.10 T2 त्वां (D3 त्वा) सहानुजं; T1 स च नीचकः; G1–3.5 M सकनीयकः (G1.2.5 M1 °सः); G4 स चारिंदम; Ca. d as in text. — c) K1 Dn1 Ds D6.8 श्लाघमानः; G4 सांत्वमानः; Ca. d as in text. Dn1 प्रकृष्टः स; Dn2 स प्रहृष्टः; S (except T2) प्रहृष्टात्मा (for प्रहृष्टः सन्). D1.5–7 स; D2.4.9 असौ (for सन्). — d) D7 सर्वैस्तैः; T1 बाधते (for भाषते). K2.4 B Dn Ds D1.2.5.6.8 T2 भ्रातृभिः सह भाषते (B2 °रत).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 13). — d) D2.4.9 शिष्यति; Ca शिष्यते (as in text).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 13). — b) K4 D2.4.9 °जयः (for °भवः). — c) K2 विकृतिं; Ca. d. s as in text. D1 गमिष्यंति; D8 भवि°; C8 भजि° (as in text). K4 S (except T2) प्रकृतिस्था भवि(G4 °जि)ष्यंति; D2.4.9 भवेयुस्त्वयि प्रकृतिं. — d) B Dn2 Ds D2.6.8.10 T2 Cn मयि (for जनाः). — After 16, N (K3 missing; K5 om.; B3 om. lines 4–6; D3 marg. sec. m.; D10 marg.) T2 ins.:

374* दुःशासनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।
अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ।
आकृष्य केशे रुदती सभायां राजसंसदि ।
भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ।
भवता वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः । [5]
धर्मपाशनिबद्धाश्च न किंचित्प्रतिपेदिरे ।

[(L. 2) B1.8 आनीता तु (for अनाथवत्). D2.4.9 च (for सु-).]

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 13). — b) D3 च; D2.4.9 ताः (for स). — c) A few MSS. श्लाघ्यते. B3 ज्ञातिमध्येषु; S (except T2) °मध्यस्थः. B3 D1 स (for स्म). — d) K1 D1.7 T1 G1.8 प्रव्राजिते.

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 13). — a) S (except T2) °पूर्णा (for °कण्ठा). G2.8 रुदंति. K1 D7.10 S (except T2) स्म (for च). — d) K4 Dn D1.5.6.8 T2 G4 सदा (for तदा).

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 13). — a) D3 G3 पूजम् (for एनम्). D2.4.9 °नंदंत (for °नन्दंस्ते).

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 13). — a) K1 D7.10 निंदा च; D2.4.9 निंदा या (by transp.). — b) T2 स

C. 3. 2560
B. 5. 72. 20
K. 5. 72. 20

तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ २१
ईषत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २२
वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः ॥ २३
सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।
यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ २४
अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ २५
मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
तव संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ २६

ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ २७
त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ २८
गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यसमागमे ॥ २९
शर्म चेद्याचमानस्त्वं न धर्मं तत्र लप्स्यसे ।
कुरून्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३०
तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३१
यात्वा चाहं कुरून्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३२

वधो (for वधश्च). K4 B Dn D8 D5.6.8 वा (for च). G3 °चारिणः; some MSS. °कर्षेण. — c) D5.6.8 G3 महागुणवधो. — d) D1.3 च (for तु). K1.2 D1.3.10 M1.2 कुत्सितं (D1.10 °ता); D5.6.8 जुगुप्सिता; T1 G M3–6 कुत्सितं.

21 K3 om. 21 (cf. v.l. 13). — a) K1 हि; K2 स (for नि-). — c) D7 तु; S (except T2 G4) स (for च). — d) K4 B D (except D1.3.7) T2 सर्वराजभिः.

22 K3 om. 22 (cf. v.l. 13). — a) T1 G (except G3) ईषत्कारः; Ca.3 as in text. D1.3.4.9 तत्र; D8 तस्य (for तस्य). — b) D1.3.4.9 यत्र (for यस्य). — c) K2 प्रस्कंदितप्रतिस्तंभः; K4 D5.6.8 प्रस्कं(K4 °स्कुं)देन प्रति-स्वस्तः; B1 Dn D2 D3.4.7.9.10 T2 C3 प्रस्कंदेन प्रतिस्त(D32 D7 C3 °ष्ट)ब्धः; B3–5 प्रस्कुंदेन प्रति°; D1.3 G3.5 Ca.d प्रस्कंदनप्रतिस्त(D3 °ष्ट)ब्धः; M (except M3) प्रस्तंभनप्रति°.

23 K3 om. 23 (cf. v.l. 13). — a) K2 सर्वो वध्य इवानर्थः. — b) D2 सर्वलोकेषु. G3 दुष्कृतिः. — d) K4 D32 S (except T2 G1.2.4) Ca.d °चिकित्सथाः.

24 K3 om. 24 (cf. v.l. 13). — a) K2 T2 त्वत्क्षमं; D1.3 त्वन्मतं; D5.6.8 त्वत्कृते; T1 G1.2.4 M तु मतं; G3.5 अनुमतं (for त्वत्क्षमं). — b) D5.6.8 transp. च and मम. T1 G1.4.5 तु; G2 न (for च). T2 रोचते मम मानद. — c) D5.6.8 T1 G (except G4) स (for यत्). — d) D5.6.9.10 G3 समाचर.

26 K3 om. 26 (cf. v.l. 13). — a) B3 G5 प्रतिपौरुषि(G3 °ष)कान्; D2 G1 प्रातिपौरुषकान्; D5.6.8 प्रातःपौरुष(D5 °षि)कान्; Ca.d.3 as in text.

27 K3 om. 27 (cf. v.l. 13). — a) D5.6.8 ब्रुवाणस्य च (for ब्रुवतस्तत्र). D1.7 S (except T2) तस्य (for तत्र). — b) K1 D7 विभो (for हितम्). T1 G1.3 धर्मकामार्थसंहितं. — c) D1.3 श्रुत्वा तु (D3 च); D8 विश्वस्य (for निशम्य).

28 K3 om. 28 (cf. v.l. 13). — a) G3.4 M संप्रतिपत्स्यंति. Ca.d cite संप्रपत्स्यंते. — b) T1 सत्यवानिति. — c) K4 D5.6.8 अस्मिन् (for तस्मिन्).

29 K3 om. 29 (cf. v.l. 13). — a) K1.2 D1–4.7.8.10 T2 गर्हयिष्यंति. K1 ते चैनं; K2 ते नूनं; D2.4 G3.4 चैवैतान्; T1 G1.2.5 M1.2 °नान् (for °नं). — d) K4 B1.2.5 D (except D7) T2 चातुर्वर्ण्ये (D8 °वर्ण-) समागते (D8 °मे).

30 K3 om. 30 (cf. v.l. 13). — a) S (except T2) धर्मं (for शर्म). K4 B D (except D5–8.10) चे (for चेद्). D8 सन् (for त्वं). — b) B1.3.4.5 Dn D2 D1.3–9 नाधर्मं; D3 स धर्मात्; D10 T2 न शर्म (for न धर्मं). B3 नाधर्मं प्रतिपत्स्यसे; T1 G M धर्मं तत्र न लप्स्यसे. — d) K4 D5.6.8 T2 पार्थिवं.

31 K3 om. 31 (cf. v.l. 13). — c) D1.3 तत्र दुर्योधनो राजा (D3 राजन्). Ca.d.3 cite हते (as in text). — d) D3 किम् (for यद्).

32 K3 om. 32 (cf. v.l. 13). — a) K2 D10 गत्वा; B3 यद्वा; D8 योद्धा; D5.6.9 T2 तथा; Ca.d यात्वा (as in text). — d) D5.6.8.10 वि- (for च).

33 K3 om. 33 (cf. v.l. 13). — b) K1 यु(m यु)क्त्वा च कारिकां; K2 M2 युद्धाभिकारिकां (M2 °तां);

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३३
सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।
निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३४
मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं
हस्त्यश्वमुख्येषु निशामुखेषु ।
घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
र्वर्णान्बहून्पुष्यति घोररूपान् ।
मनुष्यलोकक्षपणोऽथ घोरो
नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ॥ ३५
शस्त्राणि पत्रं कवचान्रथांश्च
नागान्ध्वजांश्च प्रतिपादयित्वा ।
योधाश्च सर्वे कृतनिश्रमास्ते
भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु यत्ताः ।
सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं
सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ३६
दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं
जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ।
यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं
द्यूते हृतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ३७ G. 5. 2716 B. 5. 72. 42 K. 5. 72. 42

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

B1. 3. 5 D1. 7 T G1. 3. 4. 6 M2 युद्धाधिकारिणां (B5 G4 °णीं; D1. 7 M1 °तां); D3 युद्धा विकारिणां; D8-5. 9 युद्धाधिकार° (D5. 6 °रि)णं; Cd युद्धावधारिकां; Cs as in text. — c) K4 B D (except D1) T2 G3 निशा(D8 °म)म्य. — d) G3 भरतर्षभ (for तव भा°).

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 13). — a) K1 D8 D1 च; K3 D6 G1-3. 6 इह (for हि). Dn1 D3. 4. 9 पश्यामि; D7 रूपाणि (for सर्वाणि). G4 निमित्तानि सहस्राणि. — d) D8 दृष्ट्वा; D7 यथा (for तथा).

35 K5 om. 35 (cf. v.l. 13). — b) D6 निशामुखे च; D8 तथा रथेषु; G3. 4 M निशामये च. — c) K3 D2 च; T1 G1 अति- (for अथ). K4 B Dn D5 D3-10 T2 मनुष्यलोक(D6 °के)क्षयकृत्सुघोरो (Dn1 °त्सुघोराद्; D8 °त्त सघो); D1 मनुष्यलोकः कृपणश्च घोरो. — f) K1. 4 D3-5. 7-9 T2 Cd. 8 न (for नो). K2. 4 S (except T2 G4) इह (for अनु-). Dn1 D5 D8. 10 S (except T2) इहान्तकः; Cn. 8 as in text. ° D1 इहाशु कस्मात्.

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 13). — a) D3. 4. 9 T2 अस्त्राणि. K4 B (except B2) D (except D5 D1. 7. 10) T2 यंत्रं; Cs. d पत्रं (as in text). Cn कवचा; Cnp कवचान् (as in text). K1 कवचायुधानि; B कवचा रथांश्च; D3 G5 M कवचं रथांश्च; G4 पवनान्रथांश्च. ॐ Cn: कवचा कवचानि वर्माणि सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । नान्तपाठे पुंस्त्वमार्षं । ॐ — b) K4 B Dn D5 D5. 6. 8 T2 हयान्; G4 अहान् (for ध्वजान्). K1 S (except T2) °पादयस्व; K3 °पादयामि; D7. 10 °पादयध्वं; Cs as in text. — c) G5 M3-5 योधाः. K4 B Dn D5 D2, 5-8. 10 T2 G2 M3. 5 °निश्चयास्ते (B2 G2 °श्च); D3. 4. 9 °युद्धनिष्ठाः; T1 G3. 4 °विश्र(G3 °विक्र)माश्च. — d) K2 D1. 2 G1. 3. 6 M1 भवंति. S (except T2 G1. 4) युक्ताः (for यत्ताः). D3. 4. 9 हस्त्यश्वमुख्याश्च रथेन युक्ताः. — f) K3 सज्जं (for सर्वं). K3 वै; D1 M4 ते; D6 तं (for तन्).

37 K5 om. 37 (cf. v.l. 13). — b) K2. 4 D1. 2 G2 तथा (for तव). — c) D7 G2 M2. 4 यस्; G3 तद् (for यत्). — d) K1 D10 जितं (for हृतं).

Colophon missing in K5; K3 D4. 6. 8 T2 om. it. — *Sub-parvan:* K1. 2 B Dn D5 D1. 2. 7. 10 T1 G2 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* M वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D7 T1 G2. 3 M2. 3. 5 74; G1. 4 75; G3 M1. 4 73. — *S'loka no.:* Dn 42; D5 43.

72

☞ This adhy. is missing in K5 (cf. v.l. 5. 33. 15).

1 K2. 4. 5 Dn D5 D5. 7. 8. 10 T2 भीम उवाच; G M भीमः. — a) K4 Dn1 भीषयसे; S (except G4) भीषय.

७२

C. 5. 2717
B. 5. 74. 1
K. 5. 73. 1

भीमसेन उवाच ।

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।
तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ १
अमर्षी नित्यसंरब्धः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः साम्नैवैनं समाचरेः ॥ २
प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३
अदीर्घदर्शी निष्ठुरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४
म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।
तादृशेन शमं कृष्ण मन्ये परमदुष्करम् ॥ ५
सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६
स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ।
स्वभावात्पापमन्वेति तृणैस्तुन्न इवोरगः ॥ ७
दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।
यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्पराक्रमः ॥ ८
पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।
इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवाः ॥ ९
दुर्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन ।
धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ १०
अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।

$D_{8.4.9}$ मा स्म युद्धैर्विभीषयेः.

2 a) D_{n3} S (except T_2 G_2; M_1 *inf. lin.* as in text) अमर्षात्; $D_{8.4.9}$ स मूर्खो (for अमर्षी). K_1(m as in text) D_{10} T_1 $G_{3.5}$ M_1 (*inf. lin.*) नित्यसंरंभः; K_4 B D_n D_8 D_{2-9} T_2 जातसंरंभः. — b) $D_{7.10}$ असद्द्वेषी; $G_{1.3-5}$ M श्रेयो द्वेष्टि (M_1 *inf. lin.* श्रियो द्वेष्टि; M_3 श्रेयो द्विष्टि). $K_{1.3}$ $D_{7.10}$ दुरात्मवान्; G_3 महात्मनां (for महामनाः). — d) K_3 $G_{3.4}$ साम्ना चैनं (G_2 °वं); D_5 साम्नैनैव; $D_{8.4.9}$ साम्नोपेतं. K_3 समाचर; $C_{a.3}$ as in text.

3 a) $K_{1.3}$ $D_{1.3}$ °शीलः; D_7 M_1 °चेताः; T_1 $G_{1.4}$ °संधिः; $G_{2.3.5}$ M (M_1 *inf. lin.*) °संधः (for °सत्त्वः). — b) K_3 B (except B_2) D_n D_8 $D_{8.9.10}$ T_2 G_3 तु; G_3 स (for च).

4 a) $K_{2.3}$ निष्ठुरः; $D_{8.4.5}$ m.$_9$ पापात्मा; D_7 दुष्टात्मा; C_3 as in text. — b) $D_{8.4.9}$ क्षेप्ता तुल्यपराक्रमी. — c) $K_{3.4}$ $D_{1.3}$(m as in text) अमेयः; $D_{8.4.9}$ अतेजाः; G_4 अनीशः; $C_{a.d}$ as in text. — d) $D_{8.4.9}$ दुरात्मा (for पापा°).

5 a) $G_{2.3}$ M म्रियेद् (for म्रियेत). — b) D_8 न वै (for नैव). K_3 स्वकं प्रियं; D_{n3} (*sup. lin.*) स्वभावकं; S (except T_2) स्वकर्म त(T_1 -कृ)त् (for स्वकं मतम्). — c) K_1 D_{10} (*sup. lin.* as in text) तादृशे तु. $K_{1.3}$ B_{3-5} D (except $D_{1.3.8}$) शमः. — d) $K_{1.3}$ B_{3-5} D (except D_1) °दुष्करः; G_3 °दुस्सहं.

6 a) K_3 अनार्धीनः; K_4 D_7 नार्धीनः; $C_{a.d.3}$ as in text. — b) $K_{3.4}$ B (except B_3) D_n T_1 $G_{1.3.5}$ M_1 त्यक्तधर्मा. B_3 T_1 $G_{1.3}$ अनृतप्रियः (for प्रियानृतः). K_3 त्यक्तधर्मपरानतः (sic). — c) $K_{1.3.3}$ $D_{7.10}$ निहंति च (for प्रतिहन्ति). — d) G_{3-5} M वचांसि च (for वाचश्चैव). T_1 G_1 मनांसि च वचांसि च.

7 b) B (except B_4) D_{n3} D_8 $D_{3-8.9}$ T_2 G_3 स्वभावात् (for °वं). B_{3-5} तुष्टि; B_3 D_8 दुष्टि; C_a दुष्टं (as in text). K_3 $D_{3-8.9}$ आश्रितः (for आस्थितः). N (except K_3 $D_{1.7}$; K_8 missing) T_2 अभ्येति (for अन्वेति). — d) B_3 तृणात् (for तृणैः). K_3 D_{10} युक्तः; $K_{4.5}$ B D_n D_8 $D_{1-6.8.9}$ T G_3 छन्नः; G_3 छिन्नः; C_a छिन्नः; C_d तुन्नः (as in text).

8 a) $K_{1.2.3}$ D_7 त्वयत्सेनः; B_3 हि दुर्बुद्धिः; D_8 $D_{8.4.9}$ तु यच्छीलः; $D_{1.3}$ यथा कृष्ण; S हृषीकेश (for हि यत्सेनः). — c) D_1 °प्रभाव° (for °स्वभाव°). — d) K_4 $D_{6.8}$ यद्यत्नो (for यद्बलो).

9 b) M सहमित्रास्तु (M_3 सुहृन्मित्रास्तु). G_3 मनुष्यास्ते तदा वयं.

10 a) S (except T_2) क्रोधमस्तु (for क्रोधेन). — b) K_4 B (except B_3) D_{10} भरता; D_8 भविता (sic); $D_{1-4.9}$ S (except T_2) भारतान्. — K_3 (hapl.) om. 10^{c}–11^{b}. — c) K_3 धक्ष्यंति; $D_{1.3.4.9}$ T_1 G धक्ष्यते; M_1 धक्ष्येद्धि. — d) $D_{1.3}$ तृणानि (for वनानि). D_1 एव (for इव). K_1 हुताशिना; K_3 $D_{1-4.7-9}$ S हुताशनः.

11 K_3 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — a) $D_{8.4.9}$ पुरुषोत्तम (for मधु°). — c) $D_{8.4.9}$ वै संधिच्छिद्रवर (for समुच्छि°). — d) $D_{8.4.9}$ एव (for स-).

ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्च सबान्धवान् ॥ ११
असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते बलिरजायत ॥ १२
हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।
बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३
अजबिन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां कुशर्द्धिकः ।
अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४
हयग्रीवो विदेहानां वरप्रश्च महौजसाम् ।
बाहुः सुन्दरवेगानां दीप्ताक्षाणां पुरूरवाः ॥ १५
सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रचेतानां बृहद्बलः ।
धारणश्चेन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६
शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
युगान्ते कृष्ण संभूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७
अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८
तस्मान्मृदु शनैरेनं ब्रूया धर्मार्थसंहितम् ।
कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रमम् ॥ १९
अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः । C. 5. 2736 B. 5. 74. 20 K. 5. 73. 20

12 a) D2.4.9 S (except T2) प्रवृद्धानां (for समृ°). — d) K3 B D (except D1.4.6) T2 (*inf. lin.* as in text) कलिर् (for बलिर्).

13 a) D1 S (except T2 G4) हैहयानां. K3 B Dn1 D3.7.10 G1.3 शुदावर्तो (G1.3 °र्तिः); D1.2.4 G4 उपावर्तो (G4 °र्ती); T1 G2.3 M1.2 उदावर्ती. — b) K3 मायानां; M3-5 नीचा° (for नीपा°). — c) K3 तु जलङ्घानां; D7 तालजंघानां. — d) D4 कृषीणाम्; D3 वृष्णीनाम्; a few MSS. क्रिमीणाम्. K1 कृषीणां मुद्गलो; K2 हृषीणां मुद्गलो; K3 ऋषीणां सुजलो; D1 क्रिमीनां सुहृतो; D7 कृमीणां युगलो; T1 G कृमीणां (G3 ऋषीणां) मुद्गलो. D2 T2 M उद्गतो; D9 उद्धवो (for उद्धतो).

14 b) K3 M4.5 सु(M4 सौ)वीराणां; M1 (*sup. lin.*).2 कुणिकानां (for सुराष्ट्राणां). K1.2.3 D3.10 कुशद्विपः; K4 रथार्द्धिकः; B Dn2 D3 D1.2.5.6 T2 रुषर्द्धिकः (B3 रुचर्द्धिकः); Dn1 D2.4.9 अथार्द्धिकः. — c) D5 D7 अलर्क°; S अजक° (for अर्कज°). K1.3 D1.9 बलाह्वा(D7 °का)नां; K3 बलानां च; G2.3 कलिंगानां. — M3 om. 14d–16c. — d) D3 D2.4.9 नीचानां; T1 G2-4 चैनानां; T2 वीराणां. K1 दौतमूलकः; K3 दूत°; K3 दौत्तु°; Dn1 D2.4.9 चौर°; D5 धौतमौलिकः; D9 धौति°; T1 G2.4 M1 धौ(G4 द्रु)तमोहकः; G1.2.3 °मोहनः; M3-5 °माहुकः.

15 M3 om. 15 (cf. v.l. 14). — b) B Dn1 D2-4.9.10 T2 वरसु°; Dn2 D6 वरसु°; D5 D10 (*sup. lin.*) वनेसु°; D2.8 वरज°; G4 परसू° (for वरप्र°). K1 G2.4 M2.4 मनौजसां. T1 G2.3 व(T1 प)रश्च प्रमनौकसां; G1 परविस्वो वनौकसां; G3 वरप्रीड़ो वनौकसां. — c) K1 बहुः; K2.3 D1.7 वाहः; Dn1 D2.9 बहुः (for बाहुः). K4 Dn D5 D2.6.8.9 T2 °वेषाणां (*or* °वेशानां); D7 °वंशानां.

16 M3 om. 16abc (cf. v.l. 14). — a) K1.2.3 D7 समाजः (for सहजः). K1.3 D7 चेदि(K3 चैव)मुख्यानां; D1 चेदिवत्सानां. G3 सजयश्चेतिखनसां. — b) K4 B D T2 प्रवीराणां; T2 वृकाणां च; G1 वृषादानां; G2-4 M2-5 प्रस्रा(G3 °स्वा°; G4 °धा)ता°; G3 मतस्या°; M1 प्रवादा° (for प्रचेता°). K4 वृषोद्वहः; B Dn D3 D1.4.6.8.10 वृषध्वजः; D2 वृषध्वजः; D2.4.9 नृपोद्वहः; T1 G3 वृषोत्सवः; G1.2 M (M3 om.) वृषोद्वहः; G3 मनोद्वहः; G4 वृषोध्वगाः (for बृहद्बलः). — c) K1.2.3 B3 D1.4.8 वारणश्च. K3 चंद्रवत्सानां; K4 B2.4 Dn D3 D5-7.10 चंद्रवत्सानां; B1.3.5 D2.4.9 T2 चंद्रवंशानां; D5 G4 चेदि°. — d) K1 सुदुग्धानां; K3 B3 सकुक्षा°; K3 सुधन्वा°; B3 स्वकुंभा°; D3 मुकुंदा°; D2.8 उत्कटा°; D7 सुकुब्जा°; D10 मुकुटी°; T1 G1.2 करंभाणां; G3 आंध्राणां च; G2.4 M1.2 करंभानां; M3.4 (*inf. lin.*) कर्बधानां. K3 विशाखनः; D7 विमोह°; G3 विराह°; G4 विशोभ°; G3 वशो हि नः; M3.4 (*inf. lin.* as in text) विशाहनः.

17 G3 om. 17. — a) K2.3 B3 Dn1 D2.4.9 समश्च; G3 दमश्च. D1 गामश्चंदनवेगानां. — b) A few MSS. °पांशनाः. — d) K3 B2.4 Dn2 D3 D6.7.10 (*sup. lin.*) T2 कुले कु(K3 च)पुरुषाधमाः.

18 a) D2.4.9 अयं च (for अप्ययं). — D3 (*hapl.*) om. 18b–21b. — b) K1.3 युगांतः. K4 कालसंमतः.

19 D3 om. 19 (cf. v.l. 18). — a) D2.4.9 मृदुः; T2 (by corr.) मृत्युः (for मृदु). K3 दुःशासनैर् (for मृदु शनैर्). K1.3 m D2.4.9 एवं; K4 B Dn D3 D5-7 T2 ब्रूयाः (for एनं). — b) K3 त्वं ब्रूया धर्मसंहितं; K4 B Dn D3 D5-7 T2 धर्मार्थसहितं हितं (Dn1 वचः). — c) K4 B (except B4) Dn2 D2.10 G3 M कामानुबंधं बहुलं; G4 कामानुबंधमधुरं; Cn as in text. — d) G3 क्रूरं न (for नोग्रम्). K4.5 B D (except D2.4.8.10; D3 om.) T2 उग्रपराक्रम (Dn2 D3 T2 °मः).

20 D3 om. 20 (cf. v.l. 18). — b) K3 T1 G4

G. 5. 2726 B. 5. 74. 20 K. 5. 72. 21 नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स्म नो भरता नशन् ॥ २०
अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयः स्पृशेत् ॥ २१
वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।
भ्रातृणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२
अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपगतं वचः ॥ १
गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।
मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २
संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।
उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३
त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः क्रूरान्धार्तराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ॥ ४
न च स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे परंतप ।

अधी(G4 °नी)श्वराः (for अधश्चराः). — K3 om. 20^c–22^d. — ^a) T1 G1.3 M स्थित्वा; G3 भूयो (for भूत्वा). M3–5 अनुपास्यामो. — ^d) =5. 74. 18^d. D5.6.8 T2 न; Ca.d मा (as in text). K4 [अ]स्यात्रो; D3–7.8 T2 [अ]स्यचो (for स्म नो). T1 G (except G3) M1(inf. lin.).3.4 ते (for नो). K1.2 T1 G4 भारता. D5.6.9 S नश्युः; Ca.d as in text.

21 D8 om. 21^a (cf. v.l. 18); K3 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^d) G3 कुरूंश्च (for कुरून्). G3 M1 अयशः (for अनयः).

22 K3 om. 22 (cf. v.l. 20); K4 om. 22^b–23^a. — ^b) D1.3 तथ; D5.6.8 S (except T2 G3) तत्र (for कृष्ण). — ^c) G1.3 सौहार्दं; Ca सौभ्रात्रं (as in text).

23 K4 om. 23^abc (cf. v.l. 22). — ^a) M1.2 पूर्वं; Ca एतद् (as in text). K2.3 D7 पूर्नं; M1.2 एतत् (for पूर्वं). — ^b) Dn3 D6–7.10 M1 पूर्वं (for एव). K3 B3 S (except M1.2) प्रशाम्यति (for प्रशंस°). — ^d) K3 अयुयित्सा हि; G3 ह्युदासीनो; Ca as in text. T1 G1.2.4 M नो; G3 मे (for हि).

Colophon missing in K3; D5.6.8 T2 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.5 B Dn D8 D1.3.7.10 T2 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D8 भीमसेनवाक्यं; M1 भीमवाक्यं; M3–5 भीमसेनवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. sec. m.) D7 T2 G2.3 M3.4.5 75; G1.4 76; G3 M1.2 74. — *S'loka no.:* Dn1 23; D8 66.

73

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 82. 15).

1 ^a) K3 D1.2 G1.3–5 M स तद् (for एतद्). G2 तच्छ्रुत्वा तु महा°. — ^d) K4 B Dn3 D8 D1.6.8.10 (sup. lin.) मार्दवोपहितं.

2 ^a) T1 G1.2 तु; G2 च (for तद्). — ^b) T1 G1.2 घर्मेदीधितेः; T2 (inf. lin.) G3–4 M इव तेजसः (for इव पावके). — K4 (hapl.) om. 2^c–3^b. — ^c) Dn3 M राजानुजं; Ca as in text.

3 K3 om. 3^ab (cf. v.l. 2). — ^c) D7.10 भीमसेनं सः (for भीममासीनं). — ^d) G4.5 हि (for अभि-).

4 Before 4, K1.4 B2.3 D8 D2.5.8 ins. भगवानुवाच; K2.5 B1.3.4 Dn D3.4.6.7.8.10 T2 श्रीभगवानुवाच (D2.6 om. श्री°); G3 श्रीकृष्णः. — ^a) T2 (by corr.) G2–5 M1.2 स (M1.2 यस्) त्वं सदा; M3–5 न त्वं यदा (for त्वमन्यदा). T1 G1 ननु स त्वं सदा भीम; G3 ननु त्वं सर्वथा भीम. — ^c) G2.3.5 युद्धाभिनंदिनः. K1 क्रोधात्; D1 S (except T2) पापान् (for क्रूरान्). — ^d) K1 प्रमर्दिषुः; K4 D2–4.9 S (except T G1.2) विमर्दिषुः (D3 °र्दुं); Ca.d as in text.

5 ^b) S (except T2) कुब्जः; Ca न्युब्जः (as in text). K3 निशि न्युब्जः; D5.6.9 शुष्यसे च (for न्युब्जः शेषे).

घोरामशान्तां रुशतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५
निःश्वसन्नग्निवर्णेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६
एकान्ते निष्टनञ्शेषे भारार्त इव दुर्बलः ।
अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ७
आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिभुजन्निव ।
निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन्परिधावसि ॥ ८
नास्मिञ्जनेऽभिरमसे रहः क्षियसि पाण्डव ।
नान्यं निशि दिवा वापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९
अकस्मात्स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १०
भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११
यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।
यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२
तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३
इति स्म मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम् । C. 5. 2769 B. 5. 73. 14 K. 5. 74. 14

— ^{c}) D8.4 अशीतां (for अशान्तां). K1 B1.4.5 Dn D1.2.6.7 Ca.d.s रुषतीं; B2.5 Ca.p उषतीं; D3.4.9 उशतीं; G2.3 रुदतीं.

6 ^{a}) K4 B Dn D2–4.8.9 T2 (before corr.) अग्निवत्तेन; Ca.d.s अग्निवर्णेन (as in text). S (T2 by corr.) विनिश्वसन्नग्निवर्णः. — ^{b}) T1 G1.3 संक्रुद्धः स्वे(T1 ते)न तेजसा. — ^{d}) T1 G4.5 विधूम; G3 निर्धूत; M निर्धूम (for सधूम).

7 ^{a}) K (K3 missing) B4 D1–8 T2 Ca.d निःश्वसन् (for निष्टनन्). — ^{c}) K1 D2.5–7 T1 G1.3 M2–5 त्वा (for त्वां).

8 ^{a}) K4 D1 Cd आभज्य; K5 B1.2.5 Dn1 D8–9 G2 Ca आरुह्य; Cn.s आरुज्य (as in text). K5 निखिलान्; D1 उन्मूल्य; S (except T2 G3.4) उन्मूलान्; Ca निर्मूलान् (as in text). — ^{b}) Dn1 मत्तः; D3.4.9 गजान्; S (except T2) भंजेः (for गजः). K1.4.5 B4 D (except D3 D1) T2 Ca.d.s परिरुजन्; K2 प्रविरुजन्; T1 G M परिभवन् (for °भुजन्). — K3 (hapl.) om. 8^c–11^b. — ^{c}) S (except T2 M1) पद्भ्यां (for पद्भिः). D3.4.9 चापि (for भीम). — ^{d}) K1 निधुनन्; K4 D1.2–6.8.9 T2 निघ्नं; D7 निःश्वसन्; G3 निनदन्; Ca निष्टनन् (as in text). K5 विष्टम्भिपरिधावसि.

9 K3 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) B4 Dn1 D6.8.3 T2 Co जने न; G3 जने हि (for जनेऽभि-). — K4 om. 9^b–10^a. — ^{b}) K1.2 D1 T2 G2–4 M क्षीयसि; B Dn D8 D1–10 T1 G1.5 क्षियसि (N. B. In D MSS. य and थ are almost indistinguishable); Cd क्षीयसे; Ca.s क्षियसि (as in text). — ^{c}) K1.5 त्वं; Dn1 अन्यत्र; D1.10 अत्रं; S (except T2 G3) अस्मान् (for अन्यं). G3 अपि (for निशि). B D (except D1) T2 G2.4 M3 च (for वा). — ^{d}) D8 D7m T1 G1.3 अपि (for अभि-).

10 K3 om. 10 (cf. v.l. 8); K4 om. 10^{abc} (cf. v.l. 9). — ^{a}) D2 अकामः स्मय°; S (except T2) अस्मस्यो- (T1 G2 °स्याः)स्मय°; Ca.d as in text. — ^{b}) K1 D8 अभि-; K2 D1 G4.5 आसे; D2.7 आस्ते; Ca.d आस्से (as in text). D3.9 रुष°; D3.4 तुद° (for रुद°). — After 10^{ab}, D8 reads 11^c–13^b. — ^{c}) T1 G1.2.3 अंसे; G3.4 M अंसौ (for जान्वोर्). K1.2 D3.4.9 आस्थाय; T1 G3 M3.4 (inf. lin. as in text) आदाय (for आधाय). — ^{d}) K1.2 Dn2 T1 आसे; D2 आसेः (for आस्से). Dn1 D3.4.9 प्रपीडितः; D7m.10 निमीलितः; Ca.d प्रमीलितः (as in text).

11 K3 om. 11^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) Some MSS. भ्रुकुटीं. D7.10 वै (for च). D3.4.9 ततः (for पुनः). — ^{b}) K4 B Dn D8 D2.3–8.10 T2 विदशन्; D3.4.9 एव लिहन् (for विलिहन्). G4 ओष्ठौ परिलिहन्निव. — For sequence of D8 cf. v.l. 10. — ^{c}) D1.2 वीर (for भीम).

12 For sequence of D8 cf. v.l. 10. D8 (hapl.) om. 12^{ab}. — ^{a}) T1 G1.3.4 M3 (inf. lin.) सवितुर् (for सविता). — ^{b}) T2 G3.4 Cd शुक्रः; Ca शुक्रः; Cs शुक्रं (as in text). — K3 (hapl.) om. 12^{cd}. — ^{c}) K3 G3 M3 तथा (for यथा). — ^{d}) B2.5 Dn1 T1 G3 M4.5 रश्मिमान्. — After 12, G3 reads 15^{cd}.

13 For sequence of D8 cf. v.l. 10. — ^{a}) D8 G3 यथा; Cs तथा (as in text). K3 D2 सर्वं; Cs सत्यं (as in text). D1 ब्रवीम; Cs ब्रवीमि (as in text). K3 एष; K4 B2 D3.4.9 एव; Cs एतत् (as in text). — ^{b}) G3 M3 (inf. lin.) तस्य- (for तस्य).

14 ^{b}) G2.3 M1.3 आलंभ(M3 °भ)से; Ca.d आलभसे (as in text). — ^{d}) K4 B Dn1 D8 D1.5.6.8.10 G3 क्षिपते (B3 ह्रीयते); D3.4.9 यतते; D7 ह्रीनेव; Ca.d

C. 5. 2763 B. 5. 73. 14 K. 5. 74. 14 तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽद्य परंतप ॥ १४
अहो युद्धप्रतीपानि युद्धकाल उपस्थिते ।
पश्यसीवाप्रतीपानि किं त्वां भीर्भीम विन्दति ॥ १५
अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६
अहो नाशंससे किंचित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७
उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८
अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।
वातवेगप्रचलिता अष्ठीला शाल्मलेरिव ॥ १९
तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यप्लवानिव ॥ २०
इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१
स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२
न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिंदम ।
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

धीयते (as in text). K3 D2.4.7.8 च (for ऽद्य).

15 a) K4 B D (except D1-4.9) T2 अहो युद्धाभिकांक्षाणां (D3 D7 °णि). — G3 reads 15ab after 12. — b) D8 चेतसा; D2 पश्यसे (for पश्यसि). K4 B Dn D2.5.8.10 T2 चेतांसि विप्रतीपानि; D3.4.9 T1 G M पश्यसे बालसुखानि; D7 ये त्वां विप्रतिमानिर्कीं. Ca.d cite अप्रतीपानि (as in text). — d) K4 B Dns D2.5.8.10 T2 यत्त्वां; D8 यद्वा; D1 तं त्वा; T1 G1.2 न त्वां; G3 M न त्वा (for किं त्वां). K3 किं त्वां भीम चर्दति ते; Dn1 D3.4.9 त्वं भीमार्थाश्च विंदसि; D7 त्वा भीर्भीम विनंदति; G4 न त्वा भीम विनंदति; G5 मनसा भीम नश्यति.

16 B2 om. 16ab. — c) D1.7 जाग्रतांते; S जाग्रदंते; all comm. जागरांते (as in text). — d) = 18d. M2.4 कस्मात् (for तस्मात्).

17 K4 om. from 17 up to 5. 74. 3; G3.4 om. (hapl.) 17-18. — a) D3.4.9 किं तु (for किंचित्). — b) D1 इह (for इव). — K3 om. 17c-20d. — c) D3.4.9 अभिसंपन्नः (for अभिपन्नोऽसि). — d) D7 किं तु; M3-5 केन (for तेन).

18 K3.5 G3.4 om. 18 (cf. v.l. 17). — a) Dn2 D4.9 G2.5 मे (for ते). — b) D1-3.9 च (for ते). B Dn D5 D8-10 T2 प्रतिसीदति (for प्रविषी°). — c) D3.4.9 अनुकंपगृ°. — 18d = 16d.

19 K3.5 om. 19 (cf. v.l. 17). — b) B D (except D3.4.7.9.10) T2 M3.5 transp. चित्तं and पार्थ. K2 D3.4.9 चलाचलं; D7 चलं सुचलं; Ca.d.s चलाचलं (as in text). — c) B3.4 D1 वातवेगप्रतिहता (D1 °चला); D3.4.9 वातवेगेन चलिता. — d) K2m अकूल-; Ca.d.s अष्ठीला (as in text). Some MSS. शाल्मलेर्.

20 K3.5 om. 20 (cf. v.l. 17). — a) D3.4 तत्र (for तव). B3.5 Dn1 D8 विकृता (for विकृता). — d) K3 B3 D (except Dn2 D2.3.7.8.10) मज्जयंति; T2 (before corr.) G3 M1.3-5 मज्जयसि. T1 G1.2.5 मज्जयस्यप्लवेंभसि.

21 K3 om. 21 (cf. v.l. 17). — c) D8 भाषयेथा (for प्रभाषेथा). — d) D3.4.9 T1 G1.4 M तव; T2 (inf. lin.) G2 ततः (for वचः). G5 M1.3 (inf. lin.) भीमसेन परंतप.

22 K3 om. 22 (cf. v.l. 17). — c) G3 उ-; C[illegible] (as in text). — K3 om. 22c-23d.

23 K4.5 om. 23 (cf. v.l. 17, 22). — b) S (except T2) तेषु शांतिर् (for यत्ते ग्लानिर्). — c) M यदि (for यद्). D3.4 तेजसा; Ca ओजसा (as in text).

Colophon missing in K3; K4.5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2 B Dn D5 D1.2.5-8.10 T1 G2 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D3 वासुदेववाक्यं; G1 भीमप्रोत्साहनं प्रति भगवद्वचनं; M भीमरोपपत्ती(M5 °पोहो)पर्व. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg. sec. m.) G4 77; D6 (sec. m.) 72; D8 68; D7 T1 G1-3 M2.3.5 76; T2 73; G5 M1.4 75. — *S'loka no.:* Dn1 23; D8 89.

७४

वैशंपायन उवाच ।
तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।
सदश्ववत्समाधावद्बभाषे तदनन्तरम् ॥ १
अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
प्रणीतभावमत्यन्तं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २
वेत्थ दाशार्ह सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोषितः ।
उत वा मां न जानासि प्लवन्ह्रद इवाप्लवः ।
तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्छसि ॥ ३
कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ।
ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ॥ ४
तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ।
आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥ ५
सर्वथा नार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ।
अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ ६
पश्यैमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।
अचले चाप्यनन्ते च प्रतिष्ठे सर्वमातरौ ॥ ७
यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ।
अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ ८
पश्यैतदन्तरं बाह्वोर्महापरिघयोरिव ।
य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥ ९ C. 5. 2772 B. 5. 75. 10 K. 5. 75. 10

74

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K4 om. 1–3 (cf. v.l. 5. 73. 17). — a) G4 तथोक्ते वासुदेवे च. — c) D2 Cd समाधावत्; D3 M3–5 समाधाय; T1 G M1.2 समाधु(G4 °हु)य; Cs as in text. K1 समाधावत्स गोविंदं; D3.4.8 समाश्वसन्माधवं स.

2 K4 om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, K1.2.3 Dn1 D2–4.7.8.10 T1 G1.2.4.5 ins. भीम उ° (resp. भीमः); B Dn2 D5 D1.5.6.9 T2 भीमसेन उ° (D1 om. उ°); K4 (which om. 2–3) ins. भीम उ° (wrongly) before 4cd. — D7 om. 2. — a) D1 M1.2 मा (for मां). — c) B Dn D5 D2.6.8 T2 अत्यर्थं (for अत्यन्तं). — d) B D (except D1.2.6.10; D7 om.) सत्यपराक्रम.

3 K4 om. 3 (cf. v.l. 1); K3 om. from 3 up to 5. 79. 7. — a) B2–4 Dn D5 D5.6.8 वेत्सि (for वेत्थ). K1.2 G3 तत्त्वं; B3.4 Dn Dn2 D5 G4 सत्यं; D3.4.9 सर्वं (for सत्त्वं). D3.4.9 सर्वं (for मे). — c) K1.2 D7.10 अथ (for उत). D5 बालान् (for वा मां). B2.4 नाभि°; Dn2 D5.6.8 नाज्ञु°; M3–5 मा न (for मां न). — d) K2 D5 प्लवं; M3–5 प्लवान् (for प्लवन्). K1.2 D7 G4 M1.2 ह्रदं; Cs ह्रदे (as in text). B D (except D1.2.7.10) T2 Cs अह्रदे. — G4 om. 3e–4d. — e) B D (except D3.4.7.8.10) T2 अनभिरूपाभिः; G5 अप्रतिरूपो हि. — f) D7 transp. मां and त्वं. T2 G1.2.3 समाच्छेसि; T2 G3 M (except M3) सम्(M3 °मि)च्छसि; Ca.d समर्छसि (as in text).

4 K3 G4 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) K1 D7.10 च; K3 त्वं (for हि). D3.8 °सेनस्य (for °सेनं मां). D1 M3.5 मा (for मां). — b) D1 G3 मानवः (for माधव). — c) K3 M1 (inf. lin. as in text) अप्रतिरूपाभिर्. — d) K3 नैवं; M3 तथा (for यथा). D3.4.9 त्वं; M3.5 मा (for मां). D1 इच्छ° (for अर्ह°).

5 K3 om. 5 (cf. v.l. 3). — b) T1 G2.5 वृष्णिपुंगव.

6 K3 om. 6 (cf. v.l. 3). — T2 (hapl.) om. 6ed. — c) K4 D3.4.7.9 अतिवादाति(K4 D7 °तु)विद्धस्; B3.5 अभिवादापविद्धस्; S (except G4; T2 om.) अपवादाप(T1 °भि°; G3 °दि°; M3 °च)विद्धस्; Ca.d as in text.

7 K3 om. 7 (cf. v.l. 3). — a) K1 D1.7 T G3–5 मे (for इमे). — c) K1 Dn1 D5 D2.4.8.9 T2 G3 वा (for the first च). K4 Dn D5 D2.6 T2 अप्रतिष्ठे (for अप्यनन्ते). Dn1 D5 D2.4.8.9 T2 वा (for the second च). — d) K4 Dn D5 D2.6.8 T2 अप्यनंते; D2.7.10 अप्रतिष्ठे; Ca.d प्रतिष्ठे (as in text). Dn1 D2.4.9 चैव (for सर्व°). T1 G M सु(T1 G1.2.4 अ)प्रतिष्ठे च मातरौ.

8 K3 om. 8 (cf. v.l. 3). — a) K4 B3.4.5 D1.7.10 T G2.3 M यदिमे (=यद्+इमे) or यदि मे (Laksā.); G2.4 यदि ते (for यदीमे). S (except T2) सहसं (for °सा). — c) G3 एको; Ca एते (as in text). Dn वि°; D1.6.8 [ऽ]नु° (for नि°). G3 संरभ्य तेन गृह्णीयां. — B2 om. 8d–11a.

9 K3 B2 om. 9 (cf. v.l. 3, 8). — a) S (except T2 G2.4 M3) एतौ (for एतद्).

10 K3 B2 om. 10 (cf. v.l. 3, 8). — b) B (B2

C. 5. 2772
B. 5. 76. 10
K. 5. 76. 10

हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री च बलभित्स्वयम् ।
मयाभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ॥ १०
युध्येयं क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वाततायिनः ।
अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ११
न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥ १२
अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ।
विगाढे युधि संबाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥ १३
किं मात्यवाक्षीः परुषैर्व्रणं सूच्या इवानघ ।
यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ॥ १४
द्रष्टासि युधि संबाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
मया प्रणुन्नान्मातङ्गान्रथिनः सादिनस्तथा ॥ १५
तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ॥ १६
न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
सर्वलोकादभिक्रुद्धान्न भयं विद्यते मम ॥ १७
किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
सर्वांस्तितिक्षे संक्लेशान्मा स नो भरता नशन् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

om.) Dn_3 D_8 $D_{3.5.6.9.10}$ T_2 वा; Dn_1 D_5 G_4 इव (for च). D_7 बलवान् (for °भित्). — [c]) $M_{3.4}$ अभिपन्नान्; $Ca.d$ °न्नं (as in text). — [d]) $G_{1.3}$ बलात्. K_4 $D_{3.4.9}$ G_{3-5} M आधाय; T_1 आदाय; $G_{1.2}$ माधव (for आस्थाय). $D_{3-5.7.9}$ T_2 तत् (for न).

11 K_2 om. 11 (cf. v.l. 3); B_2 om. 11^a (cf. v.l. 8). — [a]) $K_{1.4}$ $D_{2.5.7.9.10}$ अथाहं; K_3 अथाइं; B (B_2 om.) Dn D_8 $D_{3.6.8}$ T_2 युद्धाहीन्; $D_{1.2}$ हंताहं; $G_{3.5}$ M_3 युधेहं; $M_{1.4}$ युध्येहं (for युध्येयं). $K_{1.3}$ D_{10} कौरवान् (for क्षत्रियान्). — [c]) T_1 $G_{3.5-6}$ M अथ (for अधः). K_1 B_2 $D_{7.10}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M एनान्; G_2 एव (for एतान्).

12 K_2 om. 12 (cf. v.l. 3). — [a]) B_2 T_2 (by corr.) अभि- (for ना॒॑). — G_2 om. from विक्रम° up to व्रणं in 14^b. — [c]) $K_{1.3}$ $D_{7.10}$ वशोन्मत्ता: (for विनिर्जित्य). $D_{3.4.9}$ यथा निर्जित्य राजानो. — [d]) $D_{3.4.5}$ राज्ञोस्म (for राजानो).

13 K_2 G_2 om. 13 (cf. v.l. 3, 12). — [a]) $K_{1.3}$ तथा; G_4 अपि (for अथ). D_8 (by transp.) मां चेन्; $D_{3.4.5}$ कृष्णात्. D_1 M_4 मा (for मां). G_6 नाभि- (for मां न). — [b]) D_8 $D_{5.7}$ उद्यत-; $Ca.d$ उद्यतः (as in text). D_1 सर्वथा वै हि भारत; S (T_2 by corr.; G_2 om.) यथा ($G_{3.4}$ दिवि) सूर्यमिवोदितं. — T_2 om. 13^c–14^b. — [c]) Dn_1 संचारे; $D_{3.4.9}$ संग्रामे; $Ca.d$ संबाधे (as in text). $Ca.d$ बोत्स्यसे (for वेत्स्यसे).

14 K_2 om. 14 (cf. v.l. 3). G_2 om. up to व्रणं in 14^b (cf. v.l. 12). T_2 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — [a]) K_1 $D_{7.8.10}$ मां दुनोषि; K_3 D_8 $D_{1.2}$ $Cd.s$ मां वेवेक्षि; G_3 M_{3-5} मान्य(G_3 °म)वाक्षीः (for मात्यवाक्षीः). K_4 B D_8 प(K_4 D_8 पौ)रुषैराक्षिपस्येवं (B_4 °क्षिपसि किं); Dn_1 परुषा वाक् क्षिप्यस्येवं; Dn_2 $D_{3.4.9}$ किं पौ(Dn_2 °प)रुषैराक्षिपसि; D_7 पौरुषे जक्षयस्येवं; G_4 किमात्य वाक्षीदाशार्ह. — [b]) K_1 D_7 व्रणपूतिर्; K_3 व्रणपूतिम्; K_4 B Dn D_8 $D_{1-5.8.9}$ C_3 व्रणं पूतिम्; D_{10} पूतिव्रणम् (for व्रणं सूच्या). — [c]) K_4 $D_{3.4.9}$ यथा क्षेत्रम्; D_2 यथा सत्यं; D_{10} यथाविधं (for यथामति). $D_{3.4.9}$ अद्य (for एतद्). D_8 D_7 यथा क्षात्रिब्रवीम्येतद्. — [d]) $K_{1.3}$ $G_{3.4}$ M_2 माम्यधिकं.

15 K_2 om. 15 (cf. v.l. 3). — [a]) $D_{3.4.9}$ संबंधे — [b]) K_1 $D_{7.8}$ भुवि (for ऽहनि). — [d]) $D_{7.10}$ सरथान् (for रथिनः).

16 K_2 om. 16 (cf. v.l. 3). B_2 om. from 16 up to the end of this adhy. K_3 om. 16^{ab}. — [a]) D_1 वरान् (for नरान्). K_4 B_2 Dn_1 D_8 अतिक्रुद्धान्; $D_{3-5.9}$ अतिक्रुद्धं (for अभिक्रुद्धं). S तथांतकमिव क्रुद्धं. — [c]) K_1 M_1 लोकाश्च; D_1 वै लोकाः. — [d]) $K_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.9}$ निष्कर्षंतं; $Ca.d.s$ विकर्षंतं (as in text). T_1 नरान्; G (except G_2) M_3 परान् (for the *first* वरान्). G_4 M_4 परान् (for the *second* वरान्).

17 K_2 B_2 om. 17 (cf. v.l. 3, 16). — [a]) D_2 अंगानि; $D_{7.10}$ S (except T_2) गात्राणि (for मज्जानो). — [b]) S (except T_2) न च मे ($M_{3.5}$ ते) वेप(G_3 सीद)ते मनः. — [c]) $K_{1.3}$ D_7 समा-; B_4 $D_{3-5.9}$ T $G_{1.3.5}$ $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) अपि; D_8 अति- (for अभि-).

18 K_2 B_2 om. 18 (cf. v.l. 3, 16). — [a]) D_8 $G_{4.5}$ त्तु (for तु). $D_{3.4.9}$ एकं (for एतद्). K_3 D_7 किं तु (D_7 तु) सीदति मे चेतः. — [d]) = 5. 72. 20^d. B_3 च

७५

भगवानुवाच ।
भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १
वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्बलम् ।
उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २
यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।
सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ॥ ३
यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।
बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४
जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।
पर्यायं न व्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ५
स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।
विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६
अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७
सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८
दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९
यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् । C. 5. 2791 B. 5. 77. 10 K. 5. 76. 10

(for स्म). $D_{3.4.9}$ असाचो (for स्म नो). S नश्चः (for नशन्).

Colophon missing in K_3; K_4 B_2 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ $B_{1.3-5}$ Dn Ds $D_{2.8-10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D_2 भीमसेनवाक्यं; T_1 भीमकोपवचनं; G_1 भीमकोपः; M भीमस्वाभि(M_1 भीमाभि°; M_5 °स्वाभि)प्रायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 (marg. *sec. m.*) $G_{1.4}$ 78; K_2 68; D_2 (*sec. m.*) 73; D_8 69; D_7 T $G_{2.3}$ $M_{2.3.5}$ 77; G_5 $M_{1.4}$ 76. — *Śloka no.:* Dn Ds 19.

75

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15). K_4 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 K_2 B_3 Dn $D_{8.7.10}$ T_2 $G_{3.4}$ $M_{1.5}$ श्रीभगवानुवाच (S MSS. om. उवाच); $D_{1.2}$ वासुदेवः; $G_{1.6}$ श्रीकृष्णः. — ^{a}) K_1 युष्मान्; K_2 युष्मत्; Ca. d भावं (as in text). S भाव(T_1 भव°; T_2 भावं; G_1 भवन्°; M_3 तव)जिज्ञासया पार्थ. — ^{b}) $D_{1.2}$ S Ca. d सौहृदात्; Cap प्रणयात् (as in text). — G_4 om. 1^c–2^b. — ^{c}) K_2 D_7 अपक्षेपात्; K_2 अवज्ञया; S अधि($M_{1.3}$ °च)क्षेपात् (for चाक्षेपात्).

2 G_4 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{c}) G_6 मतं (for उत). — ^{d}) T_1 G_2 M त्वा (for त्वां).

4 ^{a}) G_4 हि; G_5 च: (for च). — ^{d}) $K_{1.2}$ G_3 अपि (for असि).

5 ^{a}) $K_{1.2}$ D_7 अपि (for हि). $D_{3.4.9}$ S किं तु (D_9 T_2 $G_{1.3-5}$ तु) पर्यायधर्मस्य. — ^{c}) $K_{1.2}$ B D (except $D_{2-4.9}$) Cd [अ]व्यवस्यंति; Ca. s व्यवस्यन्ति (as in text). — ^{d}) K_4 B_{2-4} Dn $D_{1.2.6.8}$ T G_{1-3} देव°; Ca दैव° (as in text). Cd. s cite दैवं.

6 ^{a}) D_{10} M (except M_2) य; Ca. d. s स (as in text). D_1 भूताय; M भवति (for भूत्वा हि). — ^{b}) K_2 $D_{1.2}$ अर्थसिद्धये; $D_{3.4.9}$ इह सिद्धिषु. — ^{c}) K_1 D_8 Ca. d. s विनाशः (for °शे). S च (M_2 स) (for ऽपि). M_2 च (for स). K_1 $D_{7.10}$ (before corr.) M (except M_3) स्यात् (for अस्य).

7 ^{d}) $K_{1.2}$ D (except Dn $D_{3.4.9}$) मरुत्वतः (for नभस्वतः).

8 ^{a}) D_7 (before corr.) सुमित्रं; Ca. d. s सुनीतं (as in text). — ^{b}) $D_{1.7}$ G_6 मानुषकं. T_2 G_3 तत्कृतं मानुषं कर्म. — ^{d}) D_1 G_2 देवेन; Ca. d. s दैवेन (as in text). S (except T_2 G_{2-4}) एतत् (for अपि). K_2 न रुध्यते; $D_{3.4.9}$ न हन्यते; T_1 G_1 विहन्यते; G_2 विमथ्यते; all comm. विरुध्यते (as in text).

9 G_5 M om. (hapl.) 9^{ab}. — ^{a}) T G (G_5 om.) तेन (T_2 G_3 तथा; G_4 किं तु) दैवकृतं. Cs cites दैवं, Ca. d. s cite अकृतं. — ^{b}) K_2 D_7 निहन्यते; T_2 विकुर्वते; Cs विरुध्यते; Ca. d as in text. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ क्षुत्पिपासे (for तथा वर्षं). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ लाभालाभौ (for क्षुत्पिपासे).

10 ^{a}) G_4 यत्तचत्; all comm. यदन्यत् (as in text). K_1 D_{as} $D_{3.7}$ $G_{3.4}$ दृष्टभाव(G_4 °स्य)स्य; K_4 दिष्टभावं स्यात्; Ca. d. s as in text. $D_{3.4.9}$ यदि स्यादिच्छया तात. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) G_4 अनुपरोधः; Ca. d

C. 5. 2791
B. 5. 77. 10
K. 5. 76. 10

तस्मादनवरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १०
लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
एवंबुद्धिः प्रवर्तेत फलं स्यादुभयान्वयात् ॥ ११
स एवं कृतबुद्धिः सन्कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२
तत्रेयमर्थमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
नैकान्तसिद्धिर्मन्तव्या कुरुभिः सह संयुगे ॥ १३
नातिप्रणीतरश्मिः स्यात्तथा भवति पर्यये ।
विषादमर्छेद्ग्लानिं वा एतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४
श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५
शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६
ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
कुरवो युद्धमेवात्र रौद्रं कर्म भविष्यति ॥ १७
अस्मिन्युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
धूरर्जुनेन धार्या स्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ १८
अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनंजयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
तुदन्नक्लीबया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अनवरोधः (as in text). — d) D1.3 विद्यास्तत्; Ca.s विद्यते (as in text).

11 a) G5 अन्यथा; Ca.d.s अन्यतः (as in text). — b) D8 (m as in text).s.9 कर्मसु; Ca.d.s as in text. — After 11ab, D8.s.9 ins.:

375* बाहुशालिन्महावीर्य भीमसेन विचक्षण ।

D4 (which om. 11c–13b) cont.:

376* मात्रा स्यादवधारणे ।

— D8.9 om. 11c–13b. — c) T G (except G4) एवं बुध्वा; Ca.d.s as in text. — d) K1.2 °न्वयं; K4 B D (except D1.3; D8.9 om.) T2 C3 °न्वये; Ca.d °न्वयात् (as in text).

12 D8.9 om. 12 (cf. v.l. 11). — a) G3.4 M3–5 स (for स). D1 M3.4 एव (for एवं). B4 Dn D6 Ca.d स; M3–5 यः; C3 सन् (as in text). — b) S कर्म च; Ca.d.s कर्मसु (as in text). K1 D1.3 S (except G2–4) एवं; Ca.d.s एव (as in text). — c) T G1 M कश्चित्; G3–5 किंचित्; Ca.d.s तस्य (as in text).

13 D8.9 om. 13ab (cf. v.l. 11). — a) D7 M3–5 अत्र; T G (except G3) यत्र; C3 तत्र (as in text). K4 B (except B1) Dn1 D5.6.8 Cn अनुमात्रा; Ca.d.s अर्थमात्रा (as in text). T G ते (for मे). — c) K4 B D (except D3.7.10) वक्तव्या (for मन्तव्या). — d) K4 B1–4 Dn D5 D8 m.5.6.8.9 शत्रु° (for कुरु°). D7 संयुगे कुरुभिः सह.

14 a) K4 B Dn D5 D1.3.6–8.10 °प्रहीणरश्मिः; D3.4 S °प्रणीतस्तु (G5 °सि)द्धिः; Ca.d.s as in text. — b) K2.4 B D3 D5.6–8.10 T2 G2–4 M1 (inf. lin.).3–5 C3 भाव-विपर्यये. Dn1 D3.4.9 तत्र (Dn1 °था) भावि विपर्यये. Ca.d as in text. — c) K1 D10 अर्हेन्; K3 T1 G3.4 इच्छेद्; K4 अर्थं; D8 D7 G1 M व्रजेद्; D5.6.8 अर्थं; T2 G2 इच्छन्; C3 गच्छेद् (for अर्छेद्). — d) K1.2 D1.3.10 अप्येतद्; K4 B Dn D5 D3–6.8.10 (sup. lin.) अप्येतम् (for एतद्). D7 तदर्थं प्रब्रवीमि ते.

15 a) B3 D3 धार्तराष्ट्रस्य. — b) D1 भारत (for पाण्डव).

16 b) D8 तदा (for ततो).

17 a) K3 न; C3 ते (as in text). K4 B (except B3) Dn D5 D5.6.8 (by corr.).10 T2 G5 अभिनिवेक्ष्यंते (G5 °त); D3.4.9 अभिनिविष्टार्थं; Ca as in text. — b) K1 D1 G3.4 अभ्युपेष्यं(K1 °ष्ये)ति; K3 अभ्युपेक्षंति; D3.4.9 अवेक्षंति न; T1 अभ्युपेष्यंति; T2 G2 अभ्युपेक्ष्यंति; G1 M1 अभ्यपेक्ष्यं(M1 °क्षं)ति; G5 M3.4 अभ्युपेक्ष्यं(M4 °क्षं)ति; M1.2.5 अभ्यपे(M1 °वे)क्षंति (M1 inf. lin. अभ्यवेक्ष्यंति) (for अभ्युपैष्यन्ति). B3 मद् (for मे). — c) D7 कुरवो रौद्रमेवात्र. — d) K4 B Dn D5 D5.6.8 घोरं; D7 युद्धं (for रौद्रं).

18 b) K3 समर्पितः (for समाहि°). — d) T2 इतरे; M चेतरो; Ca इतरो (as in text). Dn2 इति रोचते (for इतरो जनः). T2 G1.5 वोढव्या इतरे जनाः.

19 d) K3 मयि; G3 मामि°; Ca.d.s न हि (as in text). K1.2 D1 G5 कामयेत्; Ca.d.s °ये (as in text).

७६

अर्जुन उवाच ।
उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १
नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।
लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २
अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३
तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव च ।
न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमिति किंचन ॥ ४
किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकं पापमादितः ।
कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५
संपाद्यमानं सम्यक्च स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।
स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६
पाण्डवानां कुरूणां च भवान्परमकः सुहृत् । C. 5. 2808 B. 5. 76. 7 K. 5. 77. 7

---

20 a) D7 S (except T2 G1.2) आशंसमानो. — b) D7 मतं (for मतिं). K4 तदा (for तव). G4 वृकोदर-मरिंदम. — c) K1 ब्रुवन्. K3 ब्रुवन्निव क्लीबया वाचा (hypermetric); K4 B Dn D5 D8.6.8.10 वदतः क्लीबया वाचा; D2.4.9 वाचा त्वक्लीबया वीर; G3 इदं न क्लीबया वाचा. — d) K3 T2 सम(T2 °मु)दीपयन्; K4 B Dn2 D5 D8.10 समदीदिपं; Dn1 D2.4.7.9 G3 समुदीरयं (D7 °यन्); D1.3.8 समदीपितं. G3.4 तेजस्तोऽग्निं दीपये (G3 °यन्).

Colophon missing in K2; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.3.4 B Dn D5 D8.9–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D3 भीमसेनसान्त्वनं; M भीमाजुनोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) G1.4 79; K3 69; D2 (*sec. m.*) 74; D8 70; D7 T G3.3 M2.5.6 78; G5 M1.4 77. — *S'loka no.:* Dn D5 20.

76

☞ This adhy. is missing in K2 (cf. v.l. 5. 32. 15). K5 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 a) D5 G3–5 M4 युक्तं (for उक्तं). K1.3 M4 एवं (for एव). — b) K1.3 D1.7 G3 वाक्यं (for वाच्यं). — c) T2 G2 च (for तु).

2 a) T2 G2 नैव प्रशमनं त्व(T2 m त)त्र. — b) D2 transp. मन्यसे and सुकरं. D9 G4 सुकृतं (for सुकरं). D3.4.8.9 विभो (for प्रभो). — c) T1 G3 M1 (*sup. lin.* as in text).3 धार्त° (for धृत°). — d) D3.9 M1 (*sup. lin.* as in text) C3 दैवाद्वा. S समुपस्थितं.

3 a) N (except D1–4.9; K2 missing; K5 om.) T1 G3 वा (for च). D8 अथ (for अपि). — c) D3.4.9 कर्मापि; Ca.d.3 कर्मांणि (as in text). — d) D1 M पुरुषस्य; D5 पुरुषेषु; G1 पुरुषेण; G5 येषां नास्ति (for पौरु°). B3 Dn2 D5 बलोदयः; Dn1 D3.4.9 G3 अफलोदयं (Dn1 G5 °यः).

4 a) T2 G3–5 M1.3 यदिदं; Ca.d as in text. D5 संपाद्यमानं सम्यक्च. — b) S (except M3) तथैव; Ca.d तथा च (as in text). Nil. reads तथाचन (= तथापि)! K4 B Dn D5 D8.3.6.10 Ca तत् (for the second च). D3.4.9 यथा तव तथैव तत्; D7 तथ्यमेव न चान्यथा. — c) K1 तथा (for न च). D5 D3.8.9 एव; G3 इति (for एवं). — d) K4 B D (except D1–4.9) C3 अपि (for इति). M3–5 किं परैः (for किंचन).

5 M3–5 (hapl.) om. 5a–6d. — a) B1.3.5 Dn D5 वा; D3.4.9 G3 M1.2 न; D3 m.6.8 तु (for च). T G (except G4) M3 एवं (for एतत्). K1.3 D1.3.7 के(D1.3 ये)नैवं (for किं चैतत्). K3 क्षुद्रं; Dn2 D1.3 m कृष्ण; D3.4.7.9 कृत्स्नं; C3 कृच्छ्रं (as in text). — b) K1 D1.3 (m as in text) Ca.d.3 अस्मत्तः (for अस्माकं). K4 B Dn D5 D3 m.4.6.8.10 अवसादितं; S (M3–5 om.) उपपादितं (for पापमादितः). — c) K1 ते न; K3.4 D7 तानि; D3 ये वै; M1.2 तेपि (M1 *inf. lin.* ये न); Ca.d.3 तेषां (as in text). — d) D3 M1 तेषां (for येषां).

6 M3–5 om. 6 (cf. v.l. 5). — a) G3.4 सत्यं (for सम्यक्). B1.3.5 D3–6.8–10 G3 स्यात्; D1 T1 G1–3.5 M1.2 तु (for च). — b) B1.3 D3–6.8.10 तत्; B3 सत्; D9 यत्; C3 स्यात् (as in text). S (M3–5 om.) च कर्मफलं (for कर्म सफलं). D3.4.9 भवेत् (for प्रभो). — d) K1.3 येन; C3 यथा (as in text).

7 D9 om. 7. — a) = 1. 1. 11c. Dn2 G3.4 M हि (for च). — b) K4 हि परमः; B1.3.4 प्रथमतः; B2 D3 D3.6.8 च प्रथमः; B5 Dn नः प्रथमः; D1.3 प्रथमकः; D3.4 हि प्रथमः; M3 परमकृत् (for परमकः). Ca cites प्रथमः.

C. 5.2808 B. 5.76.7 K. 5.77.7

सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७
कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
अस्मद्धितमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम् ॥ ८
एवं चेत्कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।
गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ॥ ९
चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
भविष्यति तथा सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १०
शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११
न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ।
येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपमर्षिता ॥ १२
यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
उपायेन नृशंसेन हृता दुर्द्यूतदेविना ॥ १३
कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।
समाहूतो निवर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४
अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
वध्यतां मम वार्ष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५
न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।
क्रिया कथं नु मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण वा ॥ १६
अथ वा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।
तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७
जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्यापि मर्षितम् ॥ १८
स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
न मे संजायते बुद्धिर्बीजमुप्तमिवोषरे ॥ १९
तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां च यद्धितम् ।
तदाशु कुरु वार्ष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— d) K_2 $D_{2.6.9}$ T $G_{1.3}$ $M_{2.3.5}$ वीरः (for °र).

8 Cf. 377*. — a) = (var.) 7a. D_8 transp. कुरू° and पाण्ड°. — b) S प्रविधत्स्व (for प्रतिपत्स्व). K_1 त्वनामयं; K_3 अना°; D_7 ह्यना°; $C_{a.b}$ निरा° (as in text). — c) K_4 B D (except $D_{2.7.10}$) G_3 °ष्ठानं (for °ष्ठातुं). — d) K_4 B D (except $D_{1.3.7.8.10}$) मन्ये तव न ($D_{2.4.9}$ सु-) दुष्करं.

9 a) B D (except $D_{1.7.8.10}$) M_3 च (for चेत्). — D_8 om. 9cd. — c) T $G_{1.2.4}$ M गमनं; G_3 M_1 (*sup. lin.*) वचनं (for गमनाद्). K_4 S (except G_2) चैवम्; $D_{1.3}$ G_6 एव (for एवम्). K_4 D_{n1} $D_{3.4.7.9}$ T $G_{1.2.4}$ M (except M_3) एतत्; D_1 वेच; D_2 चापि; G_3 धर्मे (for एव). — d) B D_n D_8 $D_{4.6}$ जनार्दन (for न सं°).

10 c) K_4 B D (except $D_{1-4.7.9}$) च तत् (for तथा).

11 K_2 D_1 T_1 G_4 om. (hapl.) 11ab. — a) B_3 सर्म; D_8 D_{10} G_3 शर्म (for शर्म). K_4 D_7 transp. वा and नो. — b) G_3 यथा तव (for तव वा यच्). — d) K_3 D_5 समो (for स नो).

12 b) K_3 ससुतबांधवं. — c) $G_{4.5}$ धर्मसुतं. K_4 B (except B_3) D_n D_8 D_{2-4} T_2 G_3 M_{2-5} दृष्टा (for °ष्ट्वा).

13 a) D_7 यथा; S (except G_4; T_2 before corr.) या च (for यच्च). $K_{1.3.4}$ D_{n1} $D_{2.4.7.9}$ अस्य (for अपि). T_2 (after corr.) न्यायेन पश्यतोपायं. — K_4 om. 13d–15a. — d) D_{n1} $D_{2.4.9}$ हृतं; C_a कृता (for हृता). D_7 $G_{2.5}$ °वेदिना; G_4 °सेविना; C_a as in text.

14 K_4 om. 14 (cf. v.l. 13). — d) $D_{2.4.5}$ हि (for ऽपि). S पंडितः (for उपस्थिते).

15 K_4 om. 15a (cf. v.l. 13). — a) $D_{1.3}$ जितं (for जितान्). — b) D_1 T_1 $G_{1.2.3}$ $M_{3.4}$ प्रव्राजितान् (D_1 °तं); D_3 प्रव्रजितं. M_1 (*sup. lin.* as in text) तदा (for तथा). — c) K_4 $D_{7.10}$ (*sup. lin.*) तव; T $G_{1.3.4}$ M_{1-4} एष; $G_{2.5}$ M_5 एव (for मम). — d) D_8 विज्ञातो; $D_{7.10}$ निश्चितो; $C_{a.d.s}$ निर्गतो (as in text). T_1 $G_{1.5}$ अयं (for असौ).

16 a) D_1 कर्म (for कृष्ण). — b) K_1 $D_{2.4.7.9}$ मित्रार्थं; K_3 मन्नार्थे; G_3 मित्रत्वं. $D_{2.6.8}$ चिकीर्षसे. — c) D_7 क्रियाः. K_1 $D_{2.4.7}$ तु; K_4 D_n D_8 $D_{2.6.8.10}$ च; M न (for नु). D_1 पुण्या; M मूढा; C_s मुख्या (as in text). D_7 स्युः (for स्याद्). — d) $K_{2.4}$ D_{n2} D_{s1} $D_{1.3}$ T $G_{2.5}$ $M_{1.3}$ वा (as in text); the rest च. G_1 दारुणेन (for वेतरेण).

17 c) D_1 M_1 स (for तद्). G_5 एवं (for एव).

७७

भगवानुवाच ।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
सर्वं त्विदं समायत्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ १
क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्षकेणोपपादितम् ।
ऋते वर्षं न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥ २
तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्नकारितम् ।
तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥ ३
तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ।
दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ४
अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।
दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ ५
स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।
न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥ ६
तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।
शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥ ७
स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपेष्यति । C. 5. 2699 B. 5. 76. 8 K. 5. 78. 8

— d) S (except G3) न विचार्यो मत(T1 G1. 2 वध- ; G3 -धम)स्त्वया.

18 a) T2 G3 तदा (for यथा). B4 Dn एतेन (for तेन). — d) T2 G2. 3. 5 M3-5 transp. तच्च and तस्य. K4 D5-8 अप- ; B Dn D8 D1-4. 9. 10 उप- (for अपि).

19 a) T2 G1 (before corr.). 2. 3 न ; C8 स (as in text). S (except G4) चैव ; C8 नाम (as in text). — b) D1 G3 अपि ; C3 इति (as in text). — d) D5 transp. बीजं and इहं.

20 b) D1. 2 कौंतेयानां (for पाण्ड°). D7 (m as in text) मतं (for हितं). K4 B D (except D1. 2. 7. 10) हितं च यत् (for च यद्धितम्). — c) K4 B3. 4 तथाद्य ; D1 तदत्र (for तदाद्य). — d) K2 ते (for नः). S यत्कार्यं सम(M3-5 तद्)नंतरं.

Colophon missing in K3 ; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4 B Dn D5 D1. 2. 5-8. 10 T1 G1. 2 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D5 T1 G1 M अर्जुनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) G1. 4 80 ; D5 (*sec. m.*) 75 ; D2 71 ; D7 G3 M1. 4 78 ; T G2. 5 M2. 3. 5 79. — *S'loka no.:* Dn 19 ; D2 G2 20.

77

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15). K5 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 K2 B3 Dn D1. 10 T2 G (except G3) read भगवानुवाच (resp. भगवान्), some with prefixed श्री. — a) T1 G5 °भाग (for °बाहो). — b) B1. 3 भारत (for पाण्डव). — After 1ab, K4 B D (except D1. 2. 4. 9; D5. 10 marg. *sec. m.*) ins.:

377* पाण्डवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्ये निरामयम् ।

(cf. 5. 76. 8ab). — c) B1-4 D (except Dn2 D2. 5. 8) G4 समायत्तं ; T1 G1. 3. 5 समायुक्तं. B5 शुष्मद्धितमजुष्ठेयं.

2 a) G3 सारवतः (for हि रसवत्). — b) B Dn2 D8 D1. 5. 6. 10 (marg. *sec. m.*) कर्मणैव ; Dn1 D7. 9. 10 कर्षकेन. Cn. 3 cite कर्मणा. — c) B Dn D10 G2. 4 वर्षान् ; C3 °र्षां (for °र्षं). Dn1 वर्षासु ; Dn2 वर्ष्मसु (for वर्षं न). K1 T1 G1. 3 तु (for न). — d) B3 D1. 2 निर्वर्तते (for °येत्).

3 a) K1. 2 D7. 10 अपि ; Dn2 D1 एव ; G3 एवं (for वै). K4 D5 T2 (*inf. lin.* as in text) G3 पुरुषं. K1. 2 D7. 10 T1 G1. 3 प्राहुः ; Dn1 D2. 4. 9 कुर्युः (for ब्रूयुः). — b) K2 (before corr.). 4 Dn2 D2. 4. 8 T2 (*inf. lin.* as in text) G2. 4 C8 यत्र ; G3 यत्तु (for यत्न°). — c) S पश्य (for पश्येत्).

4 a) D8 यद् (for तद्). — c) D1 दैवं च मानुषं चैव. — d) D2 संसिद्धं ; C8 °युक्तं (as in text).

5 a) K1. 2 D7. 10 तदेतर्हि ; D1 अहं तद्धि ; D2. 4. 9 तदिदं हि ; M1. 2 अहं तु हि ; M3-5 अहं तर्हि (for अहं हि तत्). — cd) T2 G2. 3 M transp. शक्यं and कर्तुं ; G1 transp. कर्म and कर्तुं.

6 a) G4 सत्यं (for धर्मं). K4 B D (except D7. 10) लोकं ; G4 धर्मं (for सत्यं). — b) D2. 6. 8 पूरुषः (for दुर्मतिः). — c) T1 G1. 3 स्वेन (for तेन).

7 G3 om. 7a-8d. — a) B3. 4 Dn तथा ; D2. 4. 9 ते च (for तां च). G4 अस्य (for अपि). — b) D2 कर्मणा (for मन्त्रिणः). D8 वर्धयिष्यंत्यस्यमंत्रिणः ; D2. 4. 9 वर्धयंते च मं°. — d) D2. 4. 9 च ह (for तथा).

8 G3 om. 8 (cf. v.l. 7). — ab) T2 G2 transp.

G. 5. 2630 B. 5. 76. 9 K. 5. 76. 8 अन्तरेण वधात्पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ॥ ८
न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।
याच्यमानस्तु राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९
न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं तत्र धर्मराजेन भारत ॥ १०
तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥ ११
मम चापि स वध्यो वै जगतश्चापि भारत ।
येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तथा ॥ १२
विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३
असकृच्चाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४
जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५
स जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव चाकस्मादर्जुनाद्याभिशङ्कसे ॥ १६
यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया ।
विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७
यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा चापि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥ १८
कथं गोहरणे ब्रूयादिच्छञ्शर्म तथाविधम् ।

स and न. T1 G1 शर्म; M (except M2) समं (for शमं). K4 Dn D5 D8.10 G3.4 समुपेष्यति; T2 °पेक्ष्यति; G2 °पेक्षति; M शममेष्यति. — d) K4 B Dn D5 D8.9.3 वधं (for वधात्).

9 b) M1 (*inf. lin.*) राज्यं; C3 त्यक्तुं (as in text). — c) B Dn D5 D1.2.7 च (for तु). Dn1 ते; D3 च; T2 G3 स्वं; G4 हि (for स).

10 a) K1 Dn2 D3.4.9 न तन्; G2.3 स तु (for न तु). D5 T2 G3 मन्येत (for मन्ये स). K1 D5 Ca.d स; D3.4.9 च (for स). — K4 om. 10^{b}–11^{d}. — b) B3.4 °भाषितं; C3 as in text. — c) B3.4 D (except D1-4.7.9) यत्तु (for तत्र).

11 K4 om. 11 (cf. v.l. 10); D1 (hapl.) om. 11^{a}–12^{b}. — a) D3-4.9 तथाप्यपापस्तु (for तथा पापस्तु). K3 सत्यं (for सर्वं). — b) B1.2 पांडव; T1 G1.2 ते वचः; T2 G3 दुर्मतिः (for कौरवः). — c) D5 अस्मिन्. T2 G3 अपि (for असौ). — d) B3.4.1 Dn2 D2-4 लोके (for लोक-).

12 D1 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — a) D7 मया (for मम). B1.2 वा (for च). K4 B2-4 Dn D5 D2-3.10 हि; B1.2 अपि; D3.4.9 स्यात् (for वै). — b) B3.4 कृत्स्नस्य जगतस्तथा; D7 लोकवध्यश्च भारत. — B2 om. 12^{c}–13^{d}. — d) K1.2.4 B (B2 om.) D5 D1.2-7.9.10 तदा; Dn सदा; G2 परैः (for तथा).

13 B2 om. 13 (cf. v.l. 12). — a) K3 D1 M2 विप्रलब्(K3 °लु)ब्धं; D8 °क्लृप्तं; G1 °लुप्तं (for °लुप्तं). T1 G1 च ते; G2 ततो (for च वो).

14 G5 om. 14–17. — d) D3.4.9 जानतास्य; T G2 पापं तस्य.

15 G5 om. 15 (cf. v.l. 14). — b) K1.2 D1-4.7.8.10 स्वमस्य परमं मतं. — G2 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}.

16 G5 om. 16 (cf. v.l. 14); G2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — a) K4 Dn1 D1-4.8.7 G4 सं-; T1 न (for स). T1 न हि; T2 G1.3.4 M अपि (for तस्य). — b) G3 मम नै परमं मतं. — c) K4 B D (except D2.4.7.8) मां कस्माद्; T2 (*inf. lin.*) चात्मानं (for चाकस्माद्). — d) D3 अपि; T1 G1.3.4 हि; T2 G3 अस्य (for अद्य). K1 D5 T G1.3 अति-; D3.4 अपि; C3 अभि- (as in text). M अर्जुनाम्यतिशंकसे.

17 G5 om. 17 (cf. v.l. 14). — b) D3.4.8 S (G5 om.) om. च. K4 B D (except D1-4.8.10) अनु° (for अव°). B3 S (except G2; G5 om.) मया (for त्वया). — c) B (except B1) Dn D3.4 T2 G4 C3 विधानं विहितं; Ca.d as in text. — d) T2 (*inf. lin.* as in text) G2 कर्म (for शर्म).

18 D1 (hapl.) om. 18. — a) D5 D3.4.9 च (for तु). — b) K1 D8.7 M चापि (as in text); T1 G1.3 अपि च; G2 चैव; the rest वापि. — d) T1 G5 तु (for तु).

19 a) B2 गोहरणात्; S (except T2 G1.3) गोग्रहणे. K4 B2-4 Dn D2 m.3.8.10 ब्रुवतः; B2 मुक्तः; D5 [अ]ब्रुवकः; D8 ब्रुवतः (for ब्रूयाद्). — b) K4 B (except B2) Dn D5 D2 m.3.8.8.10 नैतत्तु; D3-4 इत्यं (for इच्छन्). B2 D2 (m as in text).3.4.9 धर्म; D7 कर्म (for शर्म). K4 B2 Dn D5 D2 m.3.8.8.10 तथा हितं; B1-4 तथाविधः; D1.2 T G M1 त(G1 य)था चिरं; D3.4.9 तथा परं. — c)

याच्यमानोऽपि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ १९
तदैव ते पराभूता यदा संकल्पितास्त्वया ।
लवशः क्षणशश्चापि न च तुष्टः सुयोधनः ॥ २०
सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

नकुल उवाच ।
उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन धर्मयुक्तं च तत्त्वतः ॥ १
मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।
संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २
तथैव फल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।
आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥ ३
सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिंदम ॥ ५
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा । C. 5. 2649 B. 5. 80. 6 K. 5. 79. 6

K_3 वाच्यमानः; Dn_1 युध्यमानः; Cn as in text. $B_{2.4}$ Dn D_1 हि (for ऽपि). — [d]) $K_{1.2}$ द्रोणेन च महात्म(K₂ °त्म)ना; G_2 स शाश्वत्सुगतेऽध्वनि; M_1(*sup. lin.* as in text).$_{2-3}$ संवत्सरकृतेऽध्वनि.

20 [ab]) T G_{1-3} तथा (for तदा). $G_{2.4}$ M यथा (for यदा). — [c]) K_1 T G_2 कणशः; C_3 क्षणशः (as in text). S (except G_2) एव (for अपि). — [d]) G_3 तुष्टः; C_3 तुष्टः (as in text).

21 [a]) K_1 अपि; D_7 हि; T_1 $G_{1.3}$ च; T_2 $G_{2.3}$ तत् (for तु). — [c]) D_5 संभाव्यं; T_1 विचार्यं; $C_{a.d.3}$ as in text. T_2 G_3 तत् (for च).

Colophon missing in K_2; K_3 om. it. — *Sub-parvan*: $K_{1.2.4}$ B Dn D_8 $D_{1.2.5-8.10}$ G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name*: M वासुदेवस्याभिप्रायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1(*marg. sec. m.*) $G_{1.4}$ 81; D_8 (*sec. m.*) 76; D_6 72; D_7 T $G_{2.3}$ $M_{2.3.5}$ 80; G_2 $M_{1.4}$ 79. — *S'loka no.*: Dn 21.

78

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15). K_3 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 [d]) K_1 T_2 (*inf. lin.* as in text) G_2 $M_{1.2}$ तु(K₁ °च)त्वथा (for तत्त्वतः). K_3 धर्म्यं युक्तं वचस्त्वया; K_4 B Dn D_8 $D_{1.2.5-8.10}$ युक्तं चैवेह ($B_{1.3.4.5}$ Dn °च हि; B_2 °च ह) तत्त्वया (D_2 तत्तथा); $D_{3.4.5}$ धर्मयुक्तं श्रुतं त्वया; G_4 धर्मयुक्तेन तत्त्वतः.

2 D_6 (hapl.) om. from 2[a] up to तत्त्वया in 3[b]. — [a]) T_1 G_2 मतिं (for मतं). S विज्ञाय (for आज्ञाय). $D_{1.2}$ तु (for च). — [c]) $K_{1.2}$ शंसता; K_4 D_7 संगमे; Dn_1 D_8 संगमो; D_2 शंसितं; $D_{3.4.9}$ शंस मे; D_8 T_2 शंसतो; T_1 शंस नो; G_2 शंसितो; G_3 संशयो; G_4 समं मे; G_5 शंसावो; Cn संशमो (as in text). — [d]) $K_{1.2}$ D_7 तथैव बलमात्मनः; $D_{1.2}$ ख्यापितं परमात्मनः.

3 D_6 om. up to तत्त्वया in 3[b] (cf. v.l. 2). — [a]) D_1 S फल्गुनेन (as in text); the rest फा°.

4 [b]) D_8 ज्ञात्वा; T_2 (*inf. lin.* as in text) G_2 कृत्वा (for श्रु°). T_1 G_2 M परमकं. T_1 $G_{1.4}$ पुमान् (for भवान्). — [d]) D_2 S कार्यं (for कुर्याः).

5 [a]) K_1 यस्मिंस्तत्तन्; K_3 M_2 यस्मिंस्तस्मिन् (K_3 *sup. lin.* यस्मिन्यस्मिन्); T_2 G (except G_2) M_3 तस्मिंस्तस्मिन्; C_3 as in text. K_1 निमित्ते हि; T_2 (*inf. lin.* as in text) G निमित्तेषु. $D_{3.4.9}$ यस्मिन्निमित्ते हि मतं. — [b]) K_3 हितं; $D_{3.4.9}$ वरं; C_3 मतं (as in text). — [c]) $D_{3.4.9}$ मनुष्येषु. — [d]) K_4 B D (except D_1) C_3 क्षमं (for स्वयं).

C. 5. 2640
B. 5. 80. 6
K. 5. 79. 6

अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६
अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७
अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥ ८
निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।
अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ९
इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १०
स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयान्वितम् ।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ११
युधिष्ठिरं भीमसेनं बीभत्सुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥ १२
सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १३
काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४
स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५
विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानं त्वयानघ ॥ १६
ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७
श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।
कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

അക്കാദമി

6 a) S चरितो (for चिन्तितो). — b) D2 S च (for स:). — c) K2.4 अनन्यमतयो; G1.3 अनित्यमनसो.

7 a) B3 D7.10 मतयो (for बुद्धयो).

8 b) G3 विपिने (for वने वि-). Dn1 D2.4.9 सदा; G2.3 M1 (inf. lin. as in text). 2-3 तथा (for तदा). — c) D8 प्रश्रयो (for प्रणयो).

9 a) K3 B3 D2 °वनवासा:. K1.2 B3 D2 M स्म (for न:). — b) D2.4.9 श्रुत्वा वीरान्समागतान्. — c) S (mostly) अक्षौ°. T1 G1 तु; G3 अपि (for हि). D1.7 T G2.3 एता: (for इमा:).

10 c) K1.2.4 D2.6.8 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — d) K1.2 व्यथेद्धृदि; D2.4.9 G2.3 °तेह; D7 °दपि; T1 व्यथंते ह (for °दिह). T1 केचन; G3 कश्चन (for कः पुमान्). B3 व्यथते न हि कः पुमान्.

11 a) K1.2 °मुख्यं (for °मध्ये). K3 त्वं (for तं). — b) K4 B Dn1 D2 D1.2.6.10 भयोत्तरं; D7 नयान्वितं; T1 G1.6 दयान्वितं; M भवान्वितं. Dn2 D6.8 सांत्वपूर्वं भयोत्तरं. — c) S (except G2.4) [अ]मत्तो (for मन्दो).

13 b) D1.2 महारथं; D2.4.9 महाबलं; D6.6.8 M2 महाद्युतं; G3 महामतिं (for सहात्मजम्). — d) K4 B D (except D1-4.7.8.10) माधव (B3 केशव) (for पार्षतम्).

15 a) G3 दैवकार्यं च (for गमनादेव). — d) G3 केशव (for केवलम्).

16 b) K3 D2.4.7.8.10 T1 G1.3 द्रोणश्चैव सबाह्लिक:. — c) G3 सर्वैश्शृण्वन्त्यथावाक्यं. — d) K4 B D (except D1.7.8.10) G3 उच्यमानास्.

17 a) B1.2.3 D1 चैतम्; D2.5.8 चैवम् (for चैनम्). — b) B2.4 सर्वाधवं (for जना°).

18 b) T2 G3 वक्तासि; G1.2.3 M वक्ता च (by transp.); G3 वक्ता वै. — c) G2.3 किम् (for कम्). K1.4 B1.2.3 Dn2 D1-4.8.10 वि(K1 न)वर्तंतं; T1 G1.3 M विवर्तंस्त्वं; T2 G2 विपश्चरत्वं; G2.4 विपक्षसत्वं; Ca.d.s as in text. — d) T1 G1.3 स्थापयेथा:. T2 G3 युवाम्जन (for न वर्त्मनि). D8 स्थापयेतामवर्त्मनि.

Colophon missing in K3; K3 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn D2 D1.2.5-8.10 T1 G1 M1.2-6 भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 M वकुलवाक्यं; G3 कृष्णयानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) G1.4 82; D2 (*sec. m.*) 77; D6 73; D7 T G2.3 M2.3.5 81; G3 M1.4 80. — *S'loka no.:* Dn D8 18.

७९

सहदेव उवाच ।
यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।
यथा तु युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिंदम ॥ १
यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
तथापि युद्धं दाशार्ह योजयेथाः सहैव तैः ॥ २
कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा क्लिष्टां सभागताम् ।
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४
सात्यकिरुवाच ।
सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।
दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५
जानासि हि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।
तवापि मन्युरुद्भूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६
तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह पुरुषर्षभः ।
वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८
सर्वे हि सर्वतो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९ C. 5. 2870 B. 5. 81. 9 K. 5. 80. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

79

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K_3 om. 1–7 (cf. v.l. 5. 74. 3). — [a]) $D_{3.4.9}$ T_1 G_3 M (except M_4) यथैतत् (M_1 *inf. lin.* यदेतत्). — [c]) S तथा (for यथा). K_3 (before corr.) नो; K_4 B D (except $D_{3.4.7.8.10}$) च; T $G_{1.2}$ न; G_6 नु (for तु). S साध्य एव (for युद्ध°). — [d]) S यथाका° (G_1 °क)-मरिंदम.

2 K_3 om. 2 (cf. v.l. 1). — [b]) T_1 $G_{1.2}$ युधि (for सह). — [d]) $K_{1.2}$ $D_{3.4.9}$ सर्वैव.

3 K_3 om. 3 (cf. v.l. 1). — [a]) $K_{1.2}$ $D_{6.9}$ तु; D_1 $G_{3.4}$ M हि; D_7 च (for नु). — [b]) $K_{2.4}$ B Dn D_5 $D_{2-6.8.9}$ $G_{1.4}$ कृष्ण (for क्लिष्टां). Dn_1 गतां सभां; G_2 $M_{3.5}$ सभां गतां; Ca as in text. D_7 क्लिश्यमानामनागसं.

4 K_3 om. 4 (cf. v.l. 1). — [b]) D_7 सात्यकिः; T_1 $G_{1.2}$ धार्मिकाः. — [d]) B_2 D_3 युद्धम् (for योद्धुम्). — After 4, D_1 S ins.:

378* ब्रूहि मद्वचनं कृष्ण सुयोधनमपण्डितम् ।
कृच्छ्रे वने वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।

[(L. 1) D_1 तद्वचनं. T_2 G_3 दुर्योधनम्. T_1 $G_{1.2}$ उपस्थितं (for अपण्डितम्). — (L. 2) D_1 कृच्छ्रेणापि न कौरव्य पुरे-स्मिन्नागसा°.]

5 K_3 om. 5 (cf. v.l. 1). — [a]) S (except G_4) महाबाहुः. — [b]) D_5 D_8 T_1 $G_{1.2}$ M_1 °द्युतिः (for °मतिः). — [c]) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ सुयो° (for दुर्यो°). — [d]) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ सम्यक् (for तस्य).

6 K_3 om. 6 (cf. v.l. 1). — [a]) K_4 B Dn D_5 D_{3-8} न जानासि; D_1 जानामि हि; D_2 जानासीति; D_9 जानासि न (for जानासि हि). T_2 G_3 कृष्ण (for दृष्ट्वा). — [b]) D_2 चीरांबर°. — [c]) D_5 उद्धृतः; $D_{1.3.4.9}$ संभृतः (for उद्भूतः).

7 K_3 om. 7 (cf. v.l. 1). — [a]) B_3 वीरः (for शूरः). — [b]) K_4 B D (except $D_{3.4.9}$) रणकर्कशः (for पुरुष°). — [c]) G_1 M_{3-5} °यौधानां. — [d]) $B_{3.4}$ मधुसूदन (for पुरुषो°).

8 K_3 resumes! — [a]) $K_{1.2}$ B_2 $D_{3.4.7.8}$ G_6 ब्रुवति (for वदति). D_1 तद्वाक्यं; D_7 T_1 G_3 M_1 वाक्ये तु. — [c]) G_4 संभूतः (for सुभीमः). $K_{1.2}$ बभूव सुमहान्नादः; K_3 बभौ मही सुनादेन; $D_{3.4.9}$ संहर्षः समभूद्भूयः; D_7 बभौ मही तदा * *. — [d]) D_2 भारत; $D_{7.10}$ गर्जतां (for सर्वशः).

9 [a]) B Dn $D_{2.3.6.8.10}$ सर्वशः (for °तः). D_1 शूराः (for वीराः). — [b]) D_1 G_3 सम° (for प्रत्य°). — [c]) A few MSS. शैनेयं.

Colophon om. in K_3 G_3; K_3 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B Dn D_5 $D_{1.3.5-8.10}$ G_2 M भगवद्यान.

८०

C. 5. 2871
B. 5. 82. 1
K. 5. 81. 1

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्शिता ॥ १
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २
भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च संजयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५
युधिष्ठिरेण दाशार्ह तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तः संजयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ॥ ७
अवसानं महाबाहो किंचिदेव तु पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८
तच्चापि नाकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह ह्रीमतः संधिमिच्छतः ॥ ९
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथंचन ॥ १०
शक्ष्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।

— *Adhy. name:* T1 M1 सहदेववाक्यं; G1 M2–8 सहदेवसात्यकिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G1.4 83; D5 78; D8 74; D7 G3 M1.4 81; T G2 M2.3.5 82. — *S'loka no.:* Dn D8 9.

80

☞ This adhy. is missing in K2 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) B3 D8 तद् (for तु). — b) G4 वचः (for हितं). — c) G4 कृष्णा तवत्तु दाशार्हं. — d) B1.3 Dn3 D8 °कर्षिता.

2 b) K1 Ca.d असिता°; S (except G4) संचिता°. — c) D2.4.8 M पूजयन् (for संपूज्य). K1.3 D7.10 तं; Dn3 तु (for च). G2.4 पूजयित्वा तु शैनेयं. — d) G2.4 सहदेवं (for सात्यकिं च).

3 c) D3–4.8 वार्च; T1 G1.3 देवी (for वाक्यं).

4 Before 4, K1 D2 T2 G1.2.3 ins. द्रौपद्युवाच (resp. द्रौपदी). — D1 om. 4^{c}–5^{b}.

5 D1 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — c) K1.3 D7.10 हि; K3 Dn3 D6 स (for च). D8 राज्ञः.

6 a) D10 युधिष्ठिरस्य. D1 धर्मज्ञ (for दाशार्ह). — K5 om. 6^{cd}. — c) T2 G2.3 M3 यथोक्तं. T1 G3 समयः (for संजयः). — d) K1 D2.4.7.8.10 transp. श्रुतं and त्वया. K3 यथा; D8 D1.6 T1 G1.3 मया (for त्वया).

7 7^{ab} = (var.) 5. 70. 16^{ab}. — b) D2 ग्रामाणि नगराणि च. — 7^{cd} = 5. 31. 19^{ab}; 70. 15^{ab}. — c) N अविस्थल(D8 D6 °स्थू)लं. Dn3 D8 D6.8 वृकस्थूलं. — d) K3 M आसंदी; K4 B Dn3 D8 D5.6.8.10 माकंदीं; K8 D7 मासंदी; Dn3 D2.4.9 माकंदं; D1 मासंदे (sic); T1 G4 अवंतीं; T1 (sup. lin.).2 G1.2.3 वासंतीं; G3 वाराणं (for आसन्दी as in K1 D3 only).

8 8^{ab} = (var.) 5. 31. 19^{cd}; = (var.) 5. 70. 16^{cd}. — a) K3 D1.3 T G तु (K3 D3 G4 च) गोविंद (for महा°). M अवसाने च (M1.2 तु) गोविंद. — b) B Dn D8 T2 G1.2 M (except M3) कंचिद् (for किंचिद्). K4 B Dn D3–5.8.9 एकं (for एव). K1.2.3 D2 D2.7.10 अत्र; K4 B Dn D1.2–6.8.9 च (for तु). — d) K3 D1.2 संजय (for केशव). — K4 om. from केशव up to 10^{a}.

9 K4 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) B Dn D8 D5.6.8 न (for तच्), and हि (for न). D1 तत्र (for तच्च). — After 9^{ab}, D8 reads 10^{c}–11^{b}. — K3 D1 om. (hapl.) 9^{c}–10^{b}. — d) B (except B3) Dn D8 D2.4.9 G3 श्री° (for ह्री°).

10 K3 D1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9); K4 om. 10^{a} (cf. v.l. 8). D8 reads 10^{c}–11^{b} after 9^{ab}. — c) K3 B3.4 D (except D1.3.4.7.9) G3 M1 (inf. lin.).2 कर्तव्यं.

11 a) K1.2 Dn3 शक्ष्यंति; M3–8 शक्ष्यसि. Dn3 तु; D2 च; G3 इह; M3–8 त्वं (for हि). — b) S विनाशे (M1.2 °शेषे) पांडवाः (G3 बांधवैः; M3–8 पांडवैः) सह. — cd) G2 M3–8 धृत° (for धार्त°). B3 D1.2 transp. घोरं and क्रुद्धं. S क्रुद्धाः (for °द्धं). T2 (inf. lin.) G1

धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११
न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३
तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १४
एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५
क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६
अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७
यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन ।
स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८
यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
पाण्डवैः सह दाशार्ह सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥ १९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
का नु सीमन्तिनी मादृक्पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २०
सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१
आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२
सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३
साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४
जीवत्सु कौरवेयेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु । C. 5. 2606 B. 5. 82. 25 K. 5. 81. 25

°समाधितुं; Ca. d. s as in text.

12 K5 om. (hapl.) from 12^b up to दानेन in 13^a; D4 om. from तेषु up to 18^d. — ^b) S शक्योऽर्थस्तेषु कथंचन (M3 °स्तेषु कश्चन). — G3 (which om. 12^c–13^d) *repeats* 11 after 12^ab. — ^cd) D5. 8 transp. तेषु and न. G4 कृपा ते (for तेषु न), and न तेषु (for कृपा ते).

13 D4 G3 om. 13; K5 om. साम्ना दानेन (cf. v.l. 12). — ^a) K1. 3 D7. 10 वै (for वा). G2 वार्ष्णेय (for वा कृष्ण). — ^b) S (G3 om.) शाम्यंते ये न शत्रवः. — ^c) K3 B (except B2) Dn D3 D5. 8. 9. 10 (m as in text) योक्त°; S (G3 om.) क्षेप्त° (for मोक्त°).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 12). — ^a) K3 T1 महान्; D5. 9 सदा (for महा-). — ^b) D7 मोक्त° (for क्षेप्त°); cf. v.l. 13. — ^d) K4 D5. 8 पांचालैः (for पाण्डवैः). B2–3 transp. सह and सृञ्जयैः. K1 D5. 7. 9. 10 M (except M2) च स-; K5 चैव (for सह).

15 D4 om. 15 (cf. v.l. 12). — ^d) K1 एव; G4 अपि (for च).

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 12); B2 om. 16^ab. — ^b) D5 बलम् (for लोभम्). K5 D10 आश्रितः (for आस्थितः). — B3 om. (hapl.) 16^d–19^a.

17 B2 D4 om. 17 (cf. v.l. 16, 12). — ^b) T1 G4 सर्वोष्पापेषु; Ca सर्वे° (as in text). K1 M3. 4 अपि स्थितात्; T1 G4 अवस्थितान्. Dn1 D5. 8. 9 सर्वपापे ष्व(Dn1 ष्वा)वस्थितात्. — ^c) D10 (m as in text) G3 °सूतानां (for °वर्णानां).

18 B2 D4 om. 18 (cf. v.l. 16, 12). — ^ab) K1. 2. 3 D1. 7. 10 यथा; M1. 3 अथ (for यथा). B1. 4 Dn transp. भवेद्दोषो and वध्यमाने. — ^d) K1. 3 D1. 5. 8. 10 वृत्त°; K5 वेद°; D3 सर्व° (for धर्म°).

19 B3 om. 19^abc (cf. v.l. 16); K5 om. 19^c–20^b. — ^a) D1 T1 G (except G3. 4) M3–5 त्वा; D3 एवां; T2 (after corr.) अस्मान्; M2 वो (for त्वां). — ^b) D3 तथा (for दोषः), and हितं (for तथा). — ^c) B3. 4 Dn2 D3 G3. 4 दाशार्हैः. — ^d) B3. 4 D3 सहसैनिकैः; B3 च ससोमकैः; S च महारथैः (for चससै°).

20 K5 om. 20^ab (cf. v.l. 19). — ^b) K4 D1 S Ca विस्रंभेण; D3. 4. 9 विस्रंभाच्च. — ^c) K1. 2. 4 B D (except D1. 2. 4. 7. 10) G4 तु; K5 वा (for नु). K5 D1 M (except M3) तादृक् (for मा°).

21 ^b) Some MSS. वेदीमध्यात्; G3 अग्निकुंडात्. — ^d) D5. 4. 9 वरा (for प्रिया).

22 ^a) Some MSS. अज°. — ^d) Dn1 D5. 6. 7. 9 पंचानामिंद्र(D7 °नां वीस)वर्चसां.

23 ^d) S पुत्रे; Ca. d. s ते (as in text).

24 ^a) D1 कच° (for केश°). — ^b) Dn D3 D7 G3. 4 M सभागता; D1 वशं गता. — D6 om. 24^c–25^d.

25 D6 om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) K1 D5. 7. 8. 10 पांडवेयेषु; K4. 5 B Dn D3 D5. 4. 9 पांडुपुत्रेषु (for कौरवे°). — ^b) K5 B2–4 Dn1 D5. 7. 10 पंचालेषु. K5 D3 च

C. 5. 2895 B. 5. 82. 25 K. 5. 81. 25 दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५
निरामर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
त्राहि मामिति गोविन्द मनसा काङ्क्षितोऽसि मे ॥ २६
यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥ २७
अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८
एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवाम् ॥ २९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृताभवम् ॥ ३०
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१
यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२
इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी पुण्यगन्धाधिवासितम् ॥ ३३
सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य सव्येन पाणिना ॥ ३४
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः ।
स्मर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता ॥ ३६
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ संधिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।

(for अथ).

26 a) K3.5 B (except B3) Dn2 D2 D1.7.10 M3.5 निरमर्षेषु; Ca.d as in text. — b) K3 क्षम° (for प्रेक्ष°). — c) K3.4 B D (except D1.7.9.10) पाहि (for त्रा°). — d) K4 B D (except D1.7.10) चिंतितो (for काङ्क्षितो). T2 (inf. lin. as in text) मया (for ऽसि मे).

27 K3 om. 27. — ab) D1 G3.5 M (except M3) मा; D3.4.9 अथ (for मां). Dn1 Dn2 D3.4.7.8 G3.2.5 M1 भगवन्. D2 T1 transp. भगवान् and श्वशुरो. — d) K4 B1.2.4 D2 हि; D1 च; T1 G1 स्त्री; M त्वं (for the first असि). K1.5 Dn D3.4.7.9.10 मम; G3.4 हि मे (for असि मे).

29 D2 om. 29ab. — b) K3 पात्रभूतां; K4 D3.8 G2 अभिज्ञासि. — c) K4.5 B D (except D1-4.7-9) त्रायस्व (for त्राहि मां). — d) K4 B3.4 Dn D5.8 T2 G4 समर्तृ(G4 °भ्रातृ)ज्ञातिबांधवान्; K5 T1 G1.5 सभ्रातृज्ञातिबांधवाम्.

30 ab) K3.5 Dn1 D1.8 न त्वहं (for नन्वहं). B1.3 भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य नन्वहं कृष्ण चोभयोः. — K3 om. 30c–31b. — d) K1.2.4 B D (except D1.3) बलात् (for अभवम्).

31 K3 om. 31ab (cf. v.l. 30). — ab) T G M4 धनुष्मतः. K3.4 B Dn D2 D3.8.9.10 धिक्पार्थस्य धनुष्मतां भीमसेनस्य धिग्बलं. — c) K3 पापः (for कृष्ण).

32 b) K1 यद्यस्ति मयि ते कृपा. — d) K1 D1 M Cd विनी°; D2 (before corr.) प्रणी°; Ca.5 विधी° (as in text). — After 32, K4 ins. an addl. colophon.

33 K3 om. 33–41. — Before 33, all MSS. except T1 G3.5 ins. वैशं° उ° (D1.3.4 S om. उ°). — a) D1 मृदुसंभारं; Ca.d.5 as in text. — b) D2 m कुटिला°; Cd.5 वृजिना° (as in text). — d) K3 B D (except D1.10) सर्व° (for पुण्य°).

34 K3 om. 34 (cf. v.l. 33). — a) Dn1 D2 °संपूर्णं; Dn2 °संयुक्तं. — c) K3 D7 केशपाशं; Ca.d as in text. — d) K3.4 B D (except D3.4.7.8.10) वामेन (for सव्ये°).

35 K3 om. 35 (cf. v.l. 33); D1 om. 35cd. — c) D3.4.8 अश्रुपूर्णेक्षणं. B3.4 दीना; G3 कृष्णं. — d) G3 इदं (for कृष्णं). T1 G1.3 वाक्यमथ (for वचनम्).

36 K3 om. 36 (cf. v.l. 33). — Before 36, K4 T G ins. द्रौपदी (K4 cont. उ°). — a) K3 मे; K4 D2 (by corr.) 4.7.8 तु (for ते). — b) K1.2 Dn D2 D1.7.9.10 M4 °करोद्धृतः. — cd) K3 B Dn D2 D3-5.8 सर्वकार्येषु; K4 संधिकार्येषु; G3.5 सर्वलोकेषु. Dn1 Dn2 D3.5 G3.4 इच्छता. D2 स्मरणीयः सदा कृष्ण सत्र तेषु त्वया विभो.

37 K3 om. 37 (cf. v.l. 33); D2 om. 37ab. D2 om. from संधि° up to मे in 38b. — b) D3.4.5 संधिकारकौ; T1 G1.3 °काङ्क्षिणौ. — c) D3.4.9 योत्स्यति मे (for मे योत्स्यते). B3 वीरः (for वृद्धः). D2 पिता मम महाबाहो; G3 विराटः सहपुत्रश्च. — d) K4 om. (hapl.) from पुत्रैर् up to 38d. D3.4.9 महारथः. T1 G1.3

[illegible]

अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥ ३८
दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।
यद्यहं तं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९
त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०
विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
योऽयमद्य महाबाहुर्धर्मं समनुपश्यति ॥ ४१
इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना ।
रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२
स्तनौ पीनायतश्रोणी सहिताविभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्युष्णमुत्सृजद्वारि नेत्रजम् ॥ ४३
तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४
एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४५
अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६
धार्तराष्ट्राः कालपका न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वसृगालादनीकृताः ॥ ४७
चलेद्धि हिमवाञ्शैलो मेदिनी शतधा भवेत् ।
द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८
सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्राञ्श्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९ C. 5. 2919 B. 5. 22. 49 K. 5. 81. 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

द्रुपदः सह पुत्रकैः.

38 $K_{4.8}$ om. 38 (cf. v.l. 33); D_8 om. up to मे in 38^b (cf. v.l. 37). — ^{a}) D_{10} वृते; T $G_{1.2.3}$ इमे (for एव). — ^{d}) $K_{1.2}$ B D_n D_5 D_3(after corr.).$_{5-6.8.9}$ योत्स्यंते. T_1 $G_{1.3}$ शत्रु° (for कुरु°).

39 K_8 om. 39 (cf. v.l. 33). — ^{a}) D_1 G_3 M_{3-5} शार्वं; $T_{1.2}$ (*inf. lin.*) $G_{1.2}$ यावत्; G_4 चापि; $M_{1.2}$ श्यावं (for श्यामं). — ^{b}) Some N MSS. पांशु°. S (except $G_{3.4}$ $M_{2.4}$) पांसुकुंठितं. — ^{c}) $D_{5.6.8}$ तु (for तं). K_1 $D_{1-4.7.8.10}$ G_4 न प्र- (for तं न). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ हृदये मम (for हृदयस्य मे).

40 K_8 om. 40 (cf. v.l. 33). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ प्रतीक्ष्यंत्या. — D_8 om. 40^c–41^d. — ^{c}) B_4 D_{n2} D_{2-4} नि° (for नि°). — ^{d}) K_1 समिद्धम् (for प्रदीप्तम्).

41 K_8 D_8 om. 41 (cf. v.l. 33, 40). — ^{a}) K_1 D_7 S (except G_3 M_1) विशीर्यते. — ^{c}) D_8 महाबाहो. — ^{d}) $K_{1.2}$ B (except B_4) D_n $D_{1.2.7.10}$ एवानु° (for समनु°).

42 Before 42, T_2 G ins. वैशं°. — ^{a}) K_4 °छंदेन; B_8 D_{n2} °रुद्धेन; D_2(before corr.).$_{3.4.9}$ °छन्नेन; G_2 °क्लिन्नेन (for °सन्नेन). — ^{c}) K_1 B_3 $D_{1-4.7.9}$ T $G_{1.2.3}$ M_1 सोत्कंठं; K_3 सापेक्षं; G_4 सोत्कंठा. — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{2.4.7-10}$ M सुस्वरं; K_3 T_2 सस्वरं; B_3 D_2 सस्वनं. K_1 बाष्पगद्गदा; K_3 भीमगद्गदा; D_2 बाष्पगद्गदं.

43 ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{2-4.7.8.10}$ T_1 G_1 संहतौ; C_a सहितौ (as in text). K_2 D_2 D_7 $G_{3.5}$ M_3 अभिवर्षंति. — ^{c}) K_2 अत्यर्थं; C_a अत्युष्णं (as in text). — ^{d}) K_1 D_7 G_4 असृजत्; $K_{2.4}$ $B_{1-3.5}$ D_{n1} $D_{5.10}$ मुंचती; B_4 D_{n2} D_8 $D_{6.9}$ मुंचंती.

44 Before 44^{cd}, T_2 ins. श्रीभगवान्. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ नचिराद् (for अचिराद्). D_7 भीरु (for कृष्णे). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ G_2 रुदंतीर्. K_1 कौरव°; K_2 D_{10} S (except G_2 $M_{1.2}$) भारत°.

45 ^{a}) $K_{1.4.5}$ D_{n1} D_7 ते (for ताः). T G $M_{1.2}$ चापि (for भीरु). M_{3-5} च रुरोत्स्यंति (for भीरु रो°). — ^{b}) D_2 निहृत° (for निहत°). — ^{d}) D_{n2} G_2 यासां (for येषां). K_4 $B_{1-3.5}$ D_n D_8 $D_{2-6.8.9}$ मानिनि (D_{n2} D_8 °नी); B_4 D_7 T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 भामिनी.

46 ^{a}) $D_{3.4.9}$ वै (for च). — ^{c}) K_1 S °नियोगाच्च. — ^{d}) D_1 विधिचोदितात्.

47 ^{b}) T_1 $G_{1.3}$ च (for चेत्). S श्रोष्यंति (for शृण्वन्ति). $D_{3.4.9}$ मद् (for मे). — ^{c}) $K_{3.5}$ $D_{1.7.8}$ $M_{1.2}$ शेष्यंति. — ^{d}) Some MSS. °सृगाला°. T_2 $G_{2.3}$ °लादनी°. $C_{a,d}$ cite अदनीकृताः (as in text).

48 ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ M चलेत; T G चलेच्च (G_2 पतेच्च) (for चलेद्धि). B_3 शतधा (for हिमवान्). — ^{b}) S शकली- (for शतधा). K_1 B D_{n1} D_8 $D_{1.10}$ फलेत्; K_4 D_{n1} $D_{3.4.9}$ व्रजेत् (for भवेत्). — K_8 om. (hapl.) from

८१

C. 5. 2920
B. 5. 83. 1
K. 5. 82. 1

अर्जुन उवाच ।

कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १
पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुं त्वमसि केशव ॥ २
त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ३
त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४

भगवानुवाच ।

धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।
एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।
मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६
कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ७
मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृताः ।

48d up to हतामित्रा in 49a. — After 48, G1 ins.:

379* द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्येद्धिमवाञ्शिथिलीभवेत् ।

G1 cont.: T1 G2 ins. after 48:

380* शुष्येत्तोयनिधिः कृष्ण न मे मोघं वचो भवेत् ।

(cf. 48cd).

49 K3 om. up to °मित्रा (cf. v.l. 48). — a) T1 G1.3 च (for ते). — b) G3.4 वाष्पं. T1 कृष्णे बाष्पाणि गृह्णतां. — d) K1.4 M3 नचिराद् (for अचि°).

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan:* K (K3 missing) B Dn D3 D1.3.5–8.10 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 द्रौपदीवासुदेवसंवादः; G1 वासुदेवद्रौपदीसंवादः; M द्रौपदीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G1.4 84; D3 79; D5 74; D7 T G3 M2.3.5 83; G2.6 M1 82; M4 80. — *S'loka no.:* K3 34; Dn 48; D3 51.

81

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K3 om. 1–4. Dn1 D3.4.9 युधिष्ठिर (for अर्जुन). — a) D1.3 चैव; S इह (G3 अपि) (for अद्य). — d) D3 transp. उभयोः and पक्षयोः. S (except M3) तथा (for अपि).

2 K3 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) K4 B Dn D3 D5.6.8 M3 एव (for एषां). — d) K4 B D (except D1.5.7.8.10) T G1.2.4 M3 अर्हसि (for त्वमसि).

3 K3 om. 3 (cf. v.l. 1); D7 om. 3a–4b. — a) T2 G3 मित्रं (for इतः). — b) T2 G (except G1) दुर्बो° (for सुयो°). — c) K4 B D (except D1; D7 om.) G2 M2.3 श्रावरं (for भारतं). D1 ब्रूहि; D3.8 T2 ब्रूयाद् (for ब्रूया). — d) B3 शुभवाक्यम् (for यत्तद्वाच्यम्). S यद्वा(G3 मा वा)च्यमिह (M °ति) शत्रुहन्.

4 =(var.) 5. 91. 18. — K3 om. 4 (cf. v.l. 1); D7 om. 4ab (cf. v.l. 3). — b) K1 D3 D1 उक्तः (for उक्तं). D1 शमम् (for शिवम्). — c) G1 आसादयन्; G3 M3–5 आसादयते (for आदास्यते).

5 K3 B1.3.4 Dn D1.3.7.10 श्रीभगवानुवाच (D1 om. श्री°); K3 कृष्ण उ°; G3 श्रीवासुदेवः. — a) K1.3 Dn3 D7.9 G3 M3 धर्मं; C3 धर्म्यं (as in text). — c) T1 G1.3 तत्र (for एष). — d) K1.2.3 D3 अभीप्सयन्; C3 as in text.

6 a) K3 द्वापेते; B1.3 T1.3 (*inf. lin.* as in text) G1.2.3 व्यतीते; Dn1 G4 M3–5 व्यपेत- (for व्यपेते). — b) B3 विमल उदये; B4 D3.5.6 G3 Cn विमलवद्गते; Dn विमलतां गते; D3 विमलमुद्गते; G3 विमल उत्थिते (for विमल उद्गते). — c) D3.4.9 पूर्वाह्णे (for संप्राप्ते). — d) D7.10 मृद्वार्चिषि; D3 महा°; S कल्या°.

7 a) K3 कामदे; D3 m.1 T2 (*inf. lin.*) कार्तिके; Ca.d.3 कौमुदे (as in text). Ca: ꣱ कौमुदे उत्थानैकादशीपूर्वदशम्यामाश्विनकृष्णषष्ठ्यामिति विमलबोधपादाः। ꣱ — c) K1 स्फीतैः सस्यैः शुभे; K4 B3.2.1 D (except Dn1) स्फीतसस्यसुखे (B3 D10 °स्ये शुभे; D3 °सस्यदा; D7 °सस्यशुभे); S स्फीतसस्ये सुखे; Ca.d as in text. — d) N (K3 missing) Ca.d कल्पः; G3–5 काश्यः (for कल्यः). D1.2.4 सत्य° (for सत्त्व°).

8 a) K3 G2.3 मांगल्याः. D3.4.9 मांगल्यश्रुतिनिर्घोषाः. — b) B3 T1 G1.3 तु (for च).

ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८
कृत्वा पौर्वाह्णिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ।
उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९
ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥ १०
तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
शिनेर्नप्तारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११
रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रं च गदया सह ।
उपासङ्गाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२
दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
न च शत्रुरवज्ञेयः प्राकृतोऽपि बलीयसा ॥ १३
ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।
प्रसस्रुर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४
तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगम् ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥ १५
अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६
तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७
सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८
वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
स्नातैः संपादयांचक्रुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९
महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् । C. 5. 2269 B. 5. 83. 20 K. 5. 82. 20

---

9 a) K1.2.6 B8 D1.3.4.8 पूर्वा° (for पौर्वा°). — D2 om. (hapl.) 9c–10d.

10 D1 om. 10 (cf. v.l. 9); D8 om. (hapl.) 10a–11b. — a) K2 औक्षसं; D10 वृषभं; T1 आर्षभं; Ca ऋषभं (as in text). K2 G8 पृष्ठम्; T1 G1.2 पुच्छम् (for पृष्ठे). — b) D2.4.8 °वंद्य (for °वाद्य). — c) G1.6 प्रदक्षिणीकृत्य.

11 D8 om. 11ab (cf. v.l. 10). — b) K2 महात्मनः (for जना°).

12 a) K2 D32 D1.9 S (except G1) रथम् (for रथे). K2.4 G4.6 शंखं (for शङ्खः). — c) K1 D11 D8 M1.8 उपासंगान्; K6 °संगौ; D2.4.8 °संगश्च; Ca.d as in text. K1 शार्ङ्गः; K3.6 D7 G2.5 M2.4 (sup. lin. as in text).6 शक्तिः; K4 शराः; D11 D3.8 शक्तीन्; D9 शार्ङ्गः; M1.2 शार्ङ्गं (for शक्त्यः). — d) D1.3 सर्वोपकरणानि च.

13 a) Dn T2 G1.2.3 च (for हि). — b) K2 कर्णश्चापि ससौबलः; T1 सकर्णश्च ससौ°. — c) M (except M2) हि (for च). K4 विश्वसेयः (for अवज्ञेयः). — d) K4 B D (except D1.2.7.10) G4 दुर्बलो (for प्राकृतो).

14 b) G1.6 शैनेयः सत्यविक्रमः. — c) T2 (inf. lin. as in text) G3 प्रसर्त्तुं; Ca.d प्रसस्रुः (as in text).

15 b) D8 Cn आकाशगः; Ca.d.8 आकाशगं (as in text). D3–5.8 G4 Cnp आकाशमिव च (for °गमिव). B2.4 Dn आशुगं; Ca.d.8 अध्वगं (as in text). — c) K1.2.4 B (except B1) Dn D8 D2.6.8 सूर्यचंद्र° (by transp.). — d) G3 चामराभ्यामलंकृतं.

16 a) T1 G1 नक्षत्रैश्चैव; G3 अर्धचंद्रेण (for अर्धचन्द्रैश्च). Ca cites अर्धचन्द्रैः, Cd अर्धचन्द्राद्यैः, Cs अर्धचंद्रादिभिः. D2.4.9 मत्स्यैः (for चन्द्रैः). — b) K2 D1 S च (for स-). D2.4.9 रुचिरं मृग°. — D8 om. from 16c up to मणिहेमवि- in 17c. — c) D3–4 G2.3 चित्रैः; D8 चैव (for चित्रं). — After 16c, T2 G2 ins.:

381* भूषणैर्विविधैरपि ।

चित्रैश्च विविधैश्चित्रैर्-

— d) G3 भूषणैर्विविधैरपि (see above).

17 D8 om. up to मणिहेमवि- in 17c (cf. v.l. 16). — b) D1 °वर्चसं; G4 °तोमरं (for °दर्शनम्). — D7 om. (hapl.) 17cd. — c) T2 G1.6 मणिमेघ°; M2 °हेमविचित्राभं. — d) K1.2.6 D10 सुध्वजं सपता°.

18 18ab = (var.) 5. 179. 10cd. — b) = 5. 133. 21b. K6 D8 T2 G2 °वारिणं; D8 °वारकं; Ca as in text. — d) S बंधूनां (G4 मित्राणां) (for यदूनां). K1 (by corr.) D1.6 यदूनां नंद°; D2.4.9 पांडवानंद°.

19 ab) K6 B D (except D1.7.10) शै(B2 D9 सै)ब्यसुग्रीव°. — K4 om. from -सुग्रीव up to 20b. — c) D2.4.7.9 यानं; D2.6 सूतैः; T G M1 (inf. lin.) सूतः (for स्नातैः). B D (except D7.10) Ca.d.8 संपादयामासुः; T G M1 °यांचक्रे. — d) T2 G2.6 संपन्नं (for °न्नैः). D2.4.9 द्रुत (for सर्व-).

20 K4 om. 20ab (cf. v.l. 19). — a) D8 D2.4.6 हि; D5–8 G3 M2–4 च (for तु). K6 पुरस्कृत्य (for तु कृष्णस्य). — c) K1 D10 सुघोष-; K2.6 D2.4.9 G3 °षं; D1 सघोषं (for सुघोषः). — d) K (K3 missing) D2.4.6 G5–6 रथं (for °थः).

C. 5. 2636
B. 5. 81. 20
K. 5. 82. 20
सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २०
तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिस्वनम् ।
आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव पुण्यकृत् ॥ २१
ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२
व्यपोढाभ्रघनः कालः क्षणेन समपद्यत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४
मङ्गल्यार्थपदैः शब्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५
मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ।
प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ २६
वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।
शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७
ब्रह्मदेवर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८
एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।
पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९
तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३०
चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२
ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३
यो नैव कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।

---

21 b) Many MSS. °निःस्वनं. — After 21ab, T2 G3 ins.:

382* सारथ्यकर्मदक्षेण रक्षितं दारुकेण च ।
कृत्वा प्रदक्षिणं शौरिः प्रस्थानोचितभूषणः ।

— c) T2 G3 श्रीमान् (for शौरिर्). — d) K4 B D (except D1.10) कामगं (for पुण्यकृत्).

22 a) D3 तत्र (for ततः). — c) D2.4.8 om. the first च.

23 a) K4 B D (except D1-4.6) T1 व्यपोढाभ्रस्ततः कालः. — b) S समजायत. — c) T2 G3 °ययौ (for °ववौ).

24 a) K3 प्रदिशं चानुलोमाश्च. — d) S अनुनादिनः (T2 G3 समन्ता दिशः) (for अनुयायिनः). D7 मंगल्या मृगपक्षिणः (= 24b).

25 a) K3 D2.4.8 G3 M1 (inf. lin.) मंगलार्थपदैः; B Dn3 D5.6 Cn मंगल्यार्थप्रदैः (B3 मंगलानुपदैः); Cs as in text. D2.4 सर्वैर् (for शब्दैर्). — b) B Dn D1.2.4.8 G (except G3) अनु° (for अन्व°). K1.4 D10 M सर्वतः; G3 सर्वथा.

26 c) K4 B1 Dn D2.4.8 G3 °मुखो (for °शिखो). — d) D32 सर्वतः (for विधूमः). T2 समजायत.

27 b) K3 गयः क्रतुः; K4 गयस्तथा; D2 (before corr.) गयो ध्रुवः. S °शुक्रस्तथैव च. — c) K1.2 D2.8 शुक्र(K1 °श)नारदवाल्मीका; T G1.2 M2-4 शुक्रमारुतवा(M2-4 °व)ल्मीका (T2 G1.2 °क-); G3-4 M1 शुक्रमारुतव(G3.4 °वा)ल्मीका. — d) B D3-4.8 T1 G3.4 M मरुतः Dn3 कुशलो; D10 T G1.2.4 कौशिको; G4 कपिलो (for कुशिको). T2 गुरुः (for भृगुः).

28 a) K4 B1.2.4 Dn D2 D4.6.8 देवब्रह्मर्षय° (by transp.). — c) K1.2.4 D1.7.10 अकुर्वत (for अवर्तन्त).

29 b) T1 G3 °सामभिः. — d) T1 G1.2 भवनं (for सदनं). — After 29, K4 (marg.; om. line 2) S (except G3) ins.:

383* देवताभ्यो नमस्कृत्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षः सात्यकेन सहाच्युतः ।

[(L. 1) G3 M देवतासु (for °भ्यो). G2 नमस्कृत्वा. — (L. 2) M3 सात्वतेन; M2 सत्वकेन (for सात्य°).]
— After the above, G3 reads 31cd.

30 K4 om. 30. — a) K1.2 Dn3 D32 D7 तं प्रयान्तम्. D2.4.8 अनुप्राप्तः. — c) K1.2.4 D3 D7.10 एव (for उभौ).

31 b) K3 सात्यकिः (for चेदिपः). — G3 reads 31cd after 383*.

32 a) G4 च बलवान् (for सपु°). — b) Some N MSS. कैकयैः. K2 D2 सह कैकयैः (for केकयैः सह). — c) D2.4.8 हि (for प्र-). — d) K3 B2 Dn D3-6.8 क्षत्रियर्षभ; D9 भरतर्षभ.

33 a) D31 °द्रुत्य; D32 °सृत्य (for °व्रज्य). — c) T1 G1.2 समीपे (for सकाशे). — d) K1.4 (sup. lin. as in text) D32 T2 तथा (for तदा).

अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४
धर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।
ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ३५
तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
संपरिष्वज्य कौन्तेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६
या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताबला ।
उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७
देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।
वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन ॥ ३८
सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायतामित्रकर्शन ।
महतो मृत्युसंबाधादुत्तरन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९
असत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।
अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स पृच्छेरनामयम् ॥ ४०
भृशमाश्वासयेच्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
अभिवाद्य स्वजेथाश्च पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥ ४१
ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिंदम ।
निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४२
अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
यदहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिंदम ॥ ४३
प्रव्रजन्तोऽन्वधावत्सा कृपणा पुत्रगृद्धिनी । G. 5. 2969 B. 5. 83. 44 K. 5. 88. 8

34 K5 om. 34^{ab}. — With 34^{ab}, cf. 5. 49. 15^{ab}; 89. 24^{ab}; 178. 11^{ab}, etc. — ^{a}) K4 B D (except D1.7.10) वै न (for नैव). Cs cites वै. K1 कोपात्; Cs कामात् (as in text). G4 सदैव सभयकामात्. — ^{b}) K3.4 B1.3.5 D (except Dn D1) क्रोधात् (for लोभात्). K3 च (for the second न). M (except M1) om. the second न. — ^{d}) G3 नैव चार्थी न लोलुपः.

35 K5 om. 35^{a}–36^{d}. — ^{a}) D2 °सत्वानां; Cs °भूतानां (as in text). — ^{d}) K4 B (except B3) D (except D3.4.8.10) सनातनः (for प्रताप°).

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{b}) T1 G1 श्रीवत्साङ्कितलक्षणं; G5 corrupt. — ^{c}) K1.3 D7.10 T1 G2.3 परिष्वज्य च; M2 तं परिष्वज्य (for संपरि°). — ^{d}) K3 संप्रष्टुं; G3 संदेशं; Cs संदेष्टुं (as in text).

37 Before 37, all MSS. ins. युधिष्ठिर उ°. — D1 om. 37^{ab}. — ^{a}) K4 वै; K5 D2.7 असौ (for सा). D3.4.8 एव (for अस्मान्). — ^{b}) D3.4.8 तर्पयंती संदाबला. — ^{d}) S गुरूणां पूजने रता.

38 ^{b}) 1. 2. 213^{f}. K3 तथा (for रता). S भृत्यानां पोषणे तथा (G2.4 रता). — ^{c}) D2 नृपपुत्री च; D3.4.8 च प्रियास्माकं (for प्रियपुत्रा च). — ^{d}) S माता° (for प्रिया°). D3.4.8 जनार्दन सदैव हि.

39 D1 om. 39^{ab}. — ^{a}) K3 D7 G3 दुर्यो° (for सुयो°). T1 G1.3 भीता; G2.4 M1.2 या न; M3–5 या च (for या नो). — ^{b}) S स्थापितामित्र°. Ca cites त्रात्रायतवती, Cd त्रायते स्म. — ^{c}) K3 Dn1 मृत्युसंबंधात्; G1 °संवासात्; G4 दुःखसंबाधात्; Ca as in text. — ^{d}) K1.2.5 दुर्धरात्; K4 D5 D3.4.7.8.10 Ca उद्धरे; B Dn D1.2m.5.6.8 उद्धरेत्; G3 दुस्तरान् (for उत्तरन्). Cd cites आहरत्. D3 (before corr.) उद्धरन्नौरिवाभयात्. — Cf. 1. 2. 102; 5. 29. 35^{ef}; and B. 2. 72. 3.

40 ^{b}) K3.5 D8 यथा; M1.2 (corrupt) याहि (for यया). T2 (*inf. lin.* as in text) G3 भारत (for माधव). — ^{c}) D1 अन्वयुंक्त हि (for अनुभूतानि). K1.3 D5.7 T1 G1.3 M4 अदुःखार्हां; B3 अदुःखार्तां.

41 K5 om. 41^{a}–43^{b}. — ^{a}) K3 D10 (*sec. m.*) G3.5 आश्वासयस्वैनां; Dn1 आश्वासयंश्चैनां. — ^{b}) K1.3.4 B3 D (except Dn D2.7.10) °शोकैरभि(D1 °शोकैः परि)प्लुतां. — ^{c}) T1 G1 समुत्तीर्णान् (for स्वजेथाश्च). K4 B D (except D1.2.4.7.8) त्वं (for च). — ^{d}) T1 G1 परिकीर्तय; M (except M1) प्रतिकीर्तयन्.

42 K5 om. 42 (cf. v.l. 41). — ^{a}) K3 बाल्यात्; T G M2 (*inf. lin.*) दाहात्; Ca.8 ऊढात् (as in text). — ^{b}) K3 T G1–3 श्वशुराणां; G3 तानि सर्वाणि; Cs श्वशुराणां (as in text). — G4 read 42^{a}–43^{d} after 45^{ab}. — ^{c}) K3 सा (for च). K1 निराकारानतदर्हा; D3.4.8 निकारानतदर्हांश्च; T G1.2.5 निराका(G5 °क)रा तदर्हा च; G3 निकारांतदनर्हा च; G4 (hypermetric) निराहारा तदनर्हा च; M निराकारा (M2 *inf. lin.* निकारान्) अतदर्हा. Ca. d cite निकारान् (as in text). — ^{d}) K1 दुःखमाप्नुते; M4 D3.4.8 दुर्मनायते.

43 K5 om. 43^{ab} (cf. v.l. 41). — ^{a}) D2 स्वकालुष्यात् (for स कालः स्यात्). — ^{b}) K1.2 D1.2 °विपर्ययात्. S कृष्णाहं भृ(G3 कृ)शदुःखितां. — ^{c}) K1 Dn1 D3.4.8 T1 G1 M2 यदा; K3.5 D7.8.10 यत्र; T2 G2–5 यथा; Ca यत् (as in text). T G1.3 M1 (*sup. lin.* as in text) तां; G3 एनां (for अहं). — ^{d}) K4 B D1 सुखं. B Dn D1 T G3 दद्याम्.

C. 5. 2963
B. 5. 83. 44
K. 5. 83. 8

रुदतीमपहायैनामुपगच्छाम यद्वनम् ॥ ४४
न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यानर्तसत्कृता ॥ ४५
अभिवाद्या तु सा कृष्ण त्वया मद्वचनाद्विभो ।
धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ ४६
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ।
द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान्पृथक् ॥ ४७
विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८
इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।
अनुज्ञातो निववृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९
व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५०
यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१
तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च ।
प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ५२
अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३
एवमुक्ते पाण्डवेन पर्यहृष्यद्वृकोदरः ।

---

44 K_3 om. 44–48; G_4 reads 42^{c}–43^{d} after 45^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ प्रव्राजने. K_4 B D अनु($D_{2.4.9}$ °न्व)धावंतीं ($D_{4.9}$ °ती) (for अन्वधावत्सा). — ^{b}) = 1. 97. 1^{b}. T_1 G_1 °गार्धिनी; T_2 G_2 °गृध्नुनीं; G_3 °गार्द्धिनी. K_4 B D (except D_4) G_4 कृपणां °गृद्धिनीं. — ^{c}) S (except $G_{3.4}$) रुदंतीम्. B D_5 उपहाय; D_1 G_3 अवहाय (for अपहाय). — ^{d}) T_2 $G_{2.3}$ तद् (for यद्). K_4 B D_n D_5 $D_{1.2.3.6.8.10}$ अ(K_4 D_{n1} आ)गच्छाम वयं वनं ($B_{1.4}$ D_{n2} $D_{1.2}$ वनं वयं); $D_{2.4.9}$ वयं गच्छामहे वनं.

45 K_3 om. 45 (cf. v.l. 44). — ^{a}) D_3 S (except T_2 G_1) सा नूनं; D_8 नूनं सा (for न नूनं). $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ कच्चित् (for नूनं). — ^{b}) $D_{2.4.9}$ न वै (for सा चेज्). $B_{1.4}$ माधव (for केशव). — ^{c}) T G_3 पृथां; T_2 (before corr.) G_1 पृथा; G_2 वृद्धा (for तथा). D_n D_{s1} $D_{2.8}$ T_2 $G_{1.2}$ M_2 पुत्रादिभिर्. G_3 ग्लानां; M बाढं (M_2 °ढां) (for गाढं). $D_{2.4.9}$ तथा पुत्रैर्वियोजिता. — ^{d}) D_{n2} D_{s1} D_{10} आर्ता ह्यानर्तसत्कृत; $D_{2.4.9}$ नात्यार्तानर्तसत्कृता; T_1 (corrupt) मात्रा चानर्च सत्कृता; T_2 $G_{2.3}$ आर्तामर्चय सत्कृतां; G_3 आर्ता माता च सत्कृता; M (M_1 by corr.) आर्तामानर्च्य (M_1 orig. आर्तामभ्यर्च्य) सत्कृतां.

46 K_3 om. 46 (cf. v.l. 44). — ^{a}) K_4 B (except B_2) D_n D_5 $D_{2.6.8}$ अथ (for तु). G_3 तां (for सा). S कुंती (G_3 कुंतीं) (for कृष्ण). — ^{b}) K_1 प्रभो (for विभो). S मम वाक्यात्त्वया विभो. — After 46^{ab}, $M_{1.2}$ ins.:

384* संक्षाम्याथ नमस्कार्यौ सर्वेषां वचनादपि ।

— ^{cd}) S धृतराष्ट्रं च °क्यं °नं च °धिकं.

47 K_3 om. 47 (cf. v.l. 44). — ^{a}) M भीष्मद्रोणौ. — ^{c}) T_2 सपुत्रं (for द्रौणिं च). $D_{1.2}$ T_1 G (except G_2) सोमदत्तिं; M_{3-5} सौमदत्तिं. — ^{d}) K_4 D_n D_3 $D_{2.6.8}$ भरतान्प्रति; T_1 G_1 भरतर्षभान्. $D_{1.2}$ भ(D_2 भा)रतांश्च पृथक्पृथक्. — After 47, K_4 T G ins.:

385* यथावयो यथाख्यानं पूजयस्व जनार्दन ।

[T_1 G_2 °ख्याकं (for °ख्यानं). T_1 G_1 सर्वं°; G_3 प्राप° (for पूज°).]

48 K_3 om. 48 (cf. v.l. 44). D_3 transp. 48^{ab} and 48^{cd}. — ^{a}) B_2 D_{n2} D_5 D_7 महाप्रज्ञं. — ^{b}) $D_{2.4.9}$ °कारकं (for °धारिणम्). — ^{d}) M भजेथा (for स्वज°). $D_{2.4.9}$ तमरिंदम (for मधु°). — After 48, G_2 M_2 ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* 83).

49 Before 49, $K_{1.4}$ D_2(marg.)$_{.3.4.8.9}$ S ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{ab}) D_3 माधवं (for केशवं). T_2 G_2 इत्युक्त्वा राजमध्ये च केशवं स युधि°. — ^{d}) $D_{1.2}$ transp. कृष्णं and कृत्वा.

50 ^{b}) T_1 G_4 सहायं; T_2 G_2 सहायं; T_2 (*inf. lin.*) $G_{1.2.3}$ सभायां (for सखायं). K_1 D_3 G_4 पुरुषर्षभ; K_3 भरतर्षभ; K_2 D_6 G_1 भरतर्षभः.

51 ^{a}) D_1 यथा° (for यद°). T_1 $G_{1.2}$ पुरा (for विभो). $K_{1.2.4}$ D_7 यदिदं धर्मराजस्य. — ^{b}) D_3 G_2 °निर्णये (for °निश्चये). $K_{1.2.4}$ D_7 हृतं दुर्द्यूतदेविभिः. — ^{c}) $K_{1.2}$ B_2 D (except D_n D_5 D_3) अर्धं राज्यस्य; T_2 G_2 अर्धराज्येन. — ^{d}) T_2 G_2 सर्वराजसु निश्चितं.

52 K_3 om. 52^{a}–53^{b}. — ^{a}) K_4 $D_{1.2.7.10}$ S दद्युर् (for दद्याद्). — ^{b}) D_8 S अनवमत्य च (T_1 G_2 अनवमच्युत). — After 52^{ab}, K_3 ins.:

386* ददाति गोविन्द परं धर्मराज्ञे सुयोधनः ।

53 K_3 (cf. v.l. 52) D_3 om. 53^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2}$ B_1 D_{s3} $D_{2.4.7.8.10}$ T G (except G_4) अथ (for अतश्च). K_3 (before corr.) कृत्वा; D_1 कुर्यात् (for कर्ता). — ^{b})

मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५४
वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
धनंजयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५
तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।
वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ५६
इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
अनुज्ञातो निववृते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५७
तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
तूर्णमभ्यपतद्धृष्टः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८
ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९
अथापश्यन्महाबाहुरृषीनध्वनि केशवः ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥ ६०
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
यथावत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१
कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२
तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
भगवन्तः क संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३
किं वा भगवतां कार्यमहं किं करवाणि वः ।
केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४
तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् । C. 5.2984 B. 5.83.65 K. 5.83.84

Dn1 G4 अनुपाविशन्; D5.7 अनुपाचक्रुः.

54 K5 om. 54–56. Before 54, K1 D3.4.6.9 T2 G3.4 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) G1.3 पौञ्चे तु (for °वेन). — b) K4 B4 Dn D5 D3.5.8 G3 समकृष्यद्; T G1.3 परिष्वज्य; M3–5 पर्यागर्जद् (for पर्व°). — d) S प्रवेपश्चि पां°.

55 K5 om. 55 (cf. v.l. 54); K3 om. 55ab. — d) D3.4.9 हर्षसमना; D7 क्रोधोत्सिक्त°.

56 K5 om. 56 (cf. v.l. 54). — a) D5 D1 तन् (for तं). — d) K4 B Dn D5 D3.4.9 °सूत्रे (for °सूत्रं).

57 b) D1.3 transp. च and उक्त्वा. D3.4.9 इति (for च). S कृत्वा (for चोक्त्वा).

58 a) K5 राजसु चापि; D7 तथा राजसु (for तेषु रा°). — c) K4 B Dn D5 D1.3.5.8.10 अभ्य(D5 °भ्या)गमद्; G4 अभ्यद्रवद् (for अभ्यपतद्). G3 कृष्णः (for हृष्टः). D3.4.9 स तूर्णमपतद्धृष्टः. — d) K4 B1.3–5 Dn3 D5 D3–6.8 शैब्य°; B3 D8 सैन्य°.

59 a) D3.4.9 वाहा (for हया). — c) K1 आविशुः; K3 ययुः; T1 G1 M1.3 आक्रमन्; M3–5 आक्रमुः; Ca.d.s आचेमुः (as in text). K3 अध्वग्राः; T1 G1 M3–5 तेथ; M1.3 तूर्णं (for इव). K4 Dn1 D3.4.9 पंथानमीयुर्मुदिताः; D5 खमुत्पतत सुन्दरं; D8 पंथानमाक्रमेयुस्ते; T2 G3 पंथानमाचक्रमिरे. — d) D3 उल्लिखंतः (for ग्रस°).

60 a) D5 तथा; G3 ततः (for अथ). — b) K3 M1.3 मुनीन् (for ऋषीन्). — c) G4 लक्ष्म्या (for श्रिया).

61 a) G4 महाबाहुर् (for रथात्तूर्णम्). — c) D5 तथावत्. K1.4.5 B Dn3 D1.7.10 यथानृचान् (for °वत्तान्).

62 Before 62, T G (except G3) ins. श्रीभगवान्. — b) K3 B3 G3 सुनिष्ठिताः; D3.4.9 प्रति° (for स्वनु°). — After 62, K4 (om. lines 8–10) ins. 388*. On the other hand, S (except G3) ins. after 62:

387* पितृदेवातिथिभ्यश्च कच्चित्पूजा स्वनुष्ठिता ।

63 a) S तेषां (for तेभ्यः). — c) K3 क सिद्धार्थाः; D3.4.9 स्वयंसिद्धाः; Ca.d.s as in text. — d) K1.3 D3.6.8 क्व; S (except G4 M3) को (for का). K4 गतिर्; D3.4.9 कार्यं; S (except G4 M3) विधिर्; Ca.d.s वीथी (as in text). D3.4.9 अपि; G4 इव (for इह).

64 a) K4 Dn D5 D3.6.8 transp. भग° and कार्यं. M1.3.4 (inf. lin.) किं वेह भवतां कार्यं. — b) D3.4.9 च (for किं). K4 M3.4 (inf. lin. as in text).5 च (for वः). — c) Dn1 D3.4.9 इह (for उप-). — S ins. after 64: K4 (om. lines 8–10) ins. after 62:

388* एवमुक्ताः केशवेन मुनयः संशितव्रताः ।
नारदप्रमुखाः सर्वे प्रत्यनन्दन्त केशवम् ।
अधःशिराः सर्पमाली महर्षिः सत्यदेवलः ।
अर्वावसुश्च जानुश्च मैत्रेयः शुनको बली ।
बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
आपोदधौम्यो धौम्यश्च आणिमाण्डव्यकौशिकौ ।
दामोष्णीषस्त्रिषवणः पर्णादो घटजानुकः ।
मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्योऽथ शारिकः ।
शीलवानशनिर्धाता शून्यपालोऽकृतश्रमः ।
श्वेतकेतुश्च कल्यामा वैदश्चापि हिरण्यदः ।

[The MSS. differ considerably in the readings of these names.]

65 b) D3.4.9 उत्पत्य (for उपेत्य). — d) K3 सु-

C. 5. 2904
B. 5. 83. 65
K. 5. 83. 34

परिष्वज्य च गोविन्दं पुरा सुचरिते सखा ॥ ६५
देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
राजर्षयश्च दाशार्ह मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६
देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महाद्युते ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६७
सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दन ।
एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ ६८
धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ।
त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परंतप ॥ ६९
भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७०
तव वाक्यानि दिव्यानि तत्र तेषां च माधव ।
श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥ ७१
आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ।
याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

चरितः. K_4 B D (except D_1) सुरा(B_8 रामः; Dn_1 पुरा)सुरपतेः सखा (D_2 before corr. पुरा सुगतिना हरिं); T G पुराणचरिते (G_2 °तः) सखा. Ca. d cite सुचरिते (as in text).

66 ^{a}) G_4 ऋषयश्चैव (for राज°). K_2 B_3 Dn_2 $D_{4.7.10}$ G_1 दाशार्हं; S मानार्हं (G_2 °र्धं; $G_{3.4}$ °र्हां). — ^{d}) S मानयंति.

67 ^{a}) T G °सुराणां; Ca. s as in text. — ^{b}) T $G_{1.2}$ पुराणाश्च; Ca. d. s पुराणस्य (as in text). $K_{3.5}$ B_3 M_{3-5} महाद्युतेः; K_4 $B_{3.4}$ Dn D_8 $D_{5.6.8}$ °मते. — ^{c}) $D_{3.4.5}$ समर्थं (for समेतं). — ^{d}) G_2 om. from दिदृक्षन्तः up to श्च in 68^a. K_1 दिदृक्षंते स्म; $K_{2.5}$ B_3 $D_{1.7}$ दिदृक्षंतः स्म. K_1 B_3 D_5 $D_{2-4.8.9}$ सर्वशः. S द्रष्टुमिच्छन्ति केशव.

68 ^{a}) G_2 om. सभासदश्च (cf. v.l. 67). $K_{1.2.5}$ D_7 तथा राज्ञः; D_2 तथा राजन् (for च राजानः). — ^{b}) Ca cites सत्यं. Dn D_7 जनार्दनं. — ^{c}) $K_{1.4}$ Dn_1 D_8 महा- (for महत्). — ^{d}) B_3 T_2 $G_{1.4.5}$ $M_{2.3.5}$ इच्छामि; T_1 $G_{3.2}$ $M_{1.4}$ इच्छाम (for गच्छाम).

69 G_2 om. 69; T_2 G_3 om. 69^{ab}. — ^{a}) T_1 G_1 °सहितां वाचं. — ^{b}) B_3 Dn_2 Ds_2 T_1 G_3 इच्छामि. K_2 B_3 केशव (for माधव). — D_8 om. (hapl.) 69^c–71^b. — ^{c}) T_1 G_1 °मानां. — S (except G_2) ins. after 69: K_4, after 64:

389* सभायां मधुरा वाचः शुश्रूषन्तस्त्वयेरिताः ।
कुरूणां प्रतिपत्तिं च श्रोतुमिच्छाम केशव ।

[(L. 2) $G_{1.3.4}$ इच्छामि (for इच्छाम). G_{3-4} M_4 माधव (for केशव).]

70 D_8 om. 70 (cf. v.l. 69); G_4 om. 70^{ab}. — ^{b}) $D_{3.4.9}$ महाद्युतिः. — ^{d}) D_2 सभामध्ये (for °यां वै). $D_{3.4.9}$ समेष्यसि.

71 D_8 G_4 om. 71^{ab} (cf. v.l. 69); D_7 om. 71. — ^{a}) T G (G_4 om.) सर्वाणि; M धर्म्याणि (for दिव्यानि). — ^{b}) K_4 Dn $D_{3.4.9}$ तथा; $D_{3.4}$ तानि; D_9 यानि (for तत्र). $D_{3.4.9}$ तानि (for तेषां). M_{3-5} तु (for च). D_2 तत्तेषां चैव माधव. — ^{c}) K_1 (before corr.) B_3 Dn_2 Ds_2 D_1 T_2 $G_{1.3}$ इच्छामि (for इच्छाम). — ^{d}) K_4 $D_{6.9}$ हिता(K_4 °दि)नि; K_2 B Dn D_8 $D_{1.2.5.10}$ च हितानि (for च शुभानि). — After 71, $M_{1.2}$ ins.:

390* स्वत्पादस्पर्शसंशुद्धा भूमिर्दुष्टविवर्जिता ।
धर्मयुक्ता शोभमाना प्रीतिं चाधास्यतीह नः ।

72 K_3 om. 72. — ^{a}) $G_{3.5}$ हि (for ऽसि). — ^{b}) G_3 यक्ष्या° (for द्रक्ष्या°). — ^{c}) K_4 $D_{1.5.6.8}$ गोविंद (for वै वीर). — ^{d}) $M_{3.4}$ सभां गतं. G_4 यक्ष्यामि त्वां जनार्दन. — After 72, K_4 Dn $D_{2-6.8}$ S ins.:

391* आसीनमासने दिव्ये बलतेजःसमाहितम् ।

[S स्वकंतं तेजसाच्युत (G_4 °तां) (for the posterior half).] — After the above, S reads (*before* the colophon) the first two stanzas of the next adhy.

Colophon missing in K_3; K_2 om. it. — *Sub-parvan*: $K_{1.2.4}$ B Dn D_8 $D_{1.2.4-8.10}$ T_1 G_1 $M_{1-3.5}$ भगवद्यान. — *Adhy. name*: K_2 ऋषिदर्शनं; T_1 G_3 महर्षिसं(G_1 om. सं)दर्शनं; G_2 कृष्णागमनप्रसंगः; M भगवन्निर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_8 80; D_6 75; D_7 T $G_{2.5}$ $M_{1-3.5}$ 84; $G_{1.4}$ 85; G_3 M_4 83. — *S'loka no.*: Dn_1 D_8 72; Dn_2 69.

८२

वैशंपायन उवाच ।

प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १
पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परंतप ।
भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २

जनमेजय उवाच ।

कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।
कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

तस्य प्रयाणे यान्यासन्नद्भुतानि महात्मनः ।
तानि मे शृणु दिव्यानि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४
अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।
अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥ ५
प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसत्तमाः ।
विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
प्राज्वलन्नग्नयो राजन्पृथिवी समकम्पत ।
उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चञ्शतशो जलम् ॥ ७
तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तदा ।
न दिशो नादिशो राजन्प्रज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥ ८
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।
सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।
आरुजन्गणशो वृक्षान्परुषो भीमनिस्वनः ॥ १०
यत्र यत्र तु वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत । C. 5. 3003 B. 5. 84. 11 K. 5. 84. 9

82

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 S reads 1–2 after 391* (cf. v.l. 5. 81. 72). — ^{a}) K1.3 Dn Dn1 (by corr.) D2 D3.5.8.9.10 प्रयातं; Cn as in text. D1 प्रयाते °पुत्रे. — ^{c}) D3.4.9 G4 महारथं.

2 ^{a}) B3.4 तु (for च). — ^{b}) M3.4 (*sup. lin.* as in text) परं शतं (for परंतप). — ^{c}) D3.4.9 सुविपुलं; G4 च बहुलं. — ^{d}) T2 (*inf. lin.* as in text) तपना: (for शतशो). K1.2.3 D1.7.8 T2 परे; G3 नृप (for अपरे).

3 ^{b}) D3.5.8 महत्वाद्; G3 भगवान् (for महात्मा). — ^{c}) K3 D3.4.9 च; T1 G1 प्र- (for वा).

4 D6 om. 4^{ab}. — ^{b}) K4 B D (except D1.2.7.10) निमित्तानि (for अद्भु°). — ^{c}) D8 वै (for मे). K4 B D सर्वाणि (for दिव्यानि). — ^{d}) D1 दैवाद्; D3.4.7.9.10 दिव्यानि; S (except G3; M4 *sup. lin.* as in text) भौमा(G4 चैता)नि; C9 दैवानि (as in text). D1 T2 G3 उत्पात°; Ca as in text. K3 दिव्यान्यांतरिक्षाणि च.

5 ^{a}) D2 अंतरे चैव पर्जन्यः. — ^{d}) D3.4.9 वितता:; Ca.d विघने (as in text).

6 ^{b}) K3 Dn3 D3.5–7.9.10 M3.4(*inf. lin.* as in text).3 सिंधुसत्तमाः; G4 °संगमाः. — ^{d}) K1.3 D6 S (except T1 G1.4 M2) प्रज्ञायत (M3.4 °यंत).

7 D6 om. 7^{abc}. — ^{a}) D1.3 G3 प्रज्वलन्. D3–5 G1 नाग्नयो (for अग्नयो). — After 7^{ab}, T1 G1 read 8^{c}–9^{b}, T2 G3 read 9^{cd}, G2 M (M2 om.) read 9^{cd}, and finally G3 reads 9^{ab}, the MSS. *repeating* each passage respectively in its proper place. — G4 M2 om. 7^{c}–9^{b}. — ^{c}) D1 कूपाश्च; G3 प्रासिंचन् (for कुम्भाश्च). — ^{d}) K3 प्रास्रवन्; D2 (after corr.) प्राक्षुभ्यन्; Ca.d as in text. D2 (before corr.) प्राक्षुभ्यंत सरोजलं; D5 प्रासिंचत ततो जलं; G3 शतशः शोणितं जलं.

8 G4 M2 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) S (G4 M2 om.) एव (for अपि). — ^{b}) K3.4 B D (except D2–4.7.9.10) G1.2.3 तथा (for तदा). — For T1 G1 cf. v.l. 7. — ^{c}) D4(*sup. lin.*).3 S (G4 M2 om.) विदिशो (for नादिशो). Ca cites आदिशः, Cd अदिशः. — ^{d}) K3.4 D3.4.9 प्राज्ञायंते.

9 G4 M2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). For transposition and repetition in S cf. v.l. 7. — ^{a}) K1.3 T G1.2 महाशब्दः; D7 महानादः. — ^{b}) K4 शंखो भेरी (for खे शरीरं). S (G4 M2 om.) अदृश्यत (for न दृश्यते).

10 K3 om. 10–17. — ^{a}) K1.2 प्रामथत्; K4 अमथ्नात्; D2 प्रापतत्; D3.5.8 आमथ्नात्; T1 प्रामदत्; T2 G2.3 प्रावहत्; M1.2.4 प्राधमत् (for प्रामथ्नात्). T1 G1.2.3 हस्तिनपुरे (T1 G1 °रं). — After 10^{ab}, G3 reads 12^{cd}, *repeating* it in its proper place. — ^{c}) D2 अरुजन्. K3 D1.2.4.7.9.10 शतशो; S तृणशो (for गणशो). — ^{d}) D3.4.9 मारुतो (for परुषो). K4 B D (except D3.4.7.

C. 5. 2008
B. 5. 84. 11
K. 5. 84. 9

तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ११
ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२
स गच्छन्ब्राह्मणै राजंस्तत्र तत्र महाभुजः ।
अर्च्यते मधुपर्कैश्च सुमनोभिर्वसुप्रदः ॥ १३
तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४
स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५
पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्रम्यान्हृदयतोषणान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामन्राष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६
नित्यहृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
नोद्विग्नाः परचक्राणामनयानामकोविदाः ॥ १७
उपप्लव्यादथायान्तं जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ १८
ते तु सर्वं सुनामानमग्निमिद्धमिव प्रभुम् ।
अर्चयामासुरर्च्यं तं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९
वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥ २०
अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य संध्यामुपविवेश ह ॥ २१
दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।

8.10) [ऽ]शनिनिस्वनः; some MSS. °निःस्वनः.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) B D (except D1.2.7.10) T1 G1.3 च (for तु). D10 गोविंदो (for वार्ष्णेयो). — c) M1 (inf. lin.) शिवो (for सुखो). — d) T G3 om. च.

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 10). — c) K1 T1 G1.5 निर्दोषो; D8 निर्दिष्टो (for निर्दुःखो).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 10). — a) K1.3 D7 गच्छंश्च (K3 °स्तु); K4 B Dn D5 D8.9.10 संस्तुतो; D2 (by corr.) सत्कृतो; D6 संस्कृतो; T1 G1.3.4 संगच्छन्. K4 B Dn D5 D1.2.3.6.8.10 गीर्भिस्; D3.4.9 सार्धं (for राजंस्). — b) K4 B D (except D3.4.7.9) सहस्रशः (for महाभुजः). — c) K3 G5 अर्चितो. D3.4.9 मधुपर्कश्च. — d) K1.3 B3 D2–4.8.10 सुमना च; K4 B1.2.4.5 Dn D5 D6–8 वसुभिश्च (for सुमनोभिर्). G4 च सर्वतः (for वसु°).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 10). — a) B3 तं स्तुवंति; S व्यकिरंत (for तं किरन्ति). — b) D1 दिव्यैः (for वन्यैः). K1.2 D7.10 च माधवं (for सुग°). — d) D3.4.9 कृष्णं (for सर्व-).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 10). — b) K4 Dn1 D5 °समन्वितं (for °समाचितं). — d) K3 अभ्यगात्; B Dn D3.4.4.8 अभ्यगात्; D1 अभ्ययात् (for अत्यगात्). K1.3 D7.10 मनुजर्षभः (K1 °भ); S मधुसूदनः. D3.4.9 गंधाढ्यं मनुजर्षभ.

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 10). — ab) B3 D1.2.3.7.8 G5 °विधान् (for °पशून्). D3.4.9 transp. ग्रामान् and रम्यान्. D1 हृद्यान् (for रम्यान्). D7.10 °तर्पणान् (for °तोषणान्). K1.3 महा(K3 ब्रह्म)हृदयतर्पणान्; S सुखान्हृदयहर्षणान् (G3 °हर्षिणः). Cd cites ब्रह्म. — c) T1 G1.3 व्यतिचक्राम; T2 G2.5 M1.2.4 च व्यतिक्रामत्. — d) S (except T1) नगराणि (for विवि°).

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 10). — a) K4 B D (except D1.2.8.10) G3–5 नित्यं (for नित्य-). — c) S (except G4) °चक्रेभ्यः. — d) K4 B D (except D1; D2 marg.) व्यसनानामकोविदाः; T1 G1.3 M1 ह्यनयानामको°.

18 a) S उपप्लाव्याद्. B Dn D5 D1.2.10 अथागम्य; D3.4.9 M3.4 उपायांतं. — b) T1 G1.3 तं (G3 ते) जनाः पुरवासिनः; M (except M1) कुशस्थलनि°. — c) K (K5 missing) D3.8.9 G4.5 पर्यतिष्ठंत; D1 पथि तिष्ठंति; G3 प्रत्यतिष्ठंत. K5 D7 सहसा (for सहिताः). — d) T2 G2.5 °क्षवः.

19 a) B3 Dn1 D3.4.9.10 समायांतम् (for सुनामानम्). — c) K4 B D (except D1.2.7) G2 अर्चार्हं; K3 अत्यंतं; T2 G3 अभ्यर्च्य (for अर्च्यं तं). — d) D3 यथातिथिम्; G2 देशाधिपम्. D3 T2 उपागतं (for उपस्थितम्).

20 a) K1.3 D1 वृहत्स्थलं; K4 D8 D6 वृकस्थूलं; S कुशस्थलं (M1.3 and M4 inf. lin. as in text). — b) K1.2.3 D3–4.7.9.10 माधवः (for केशवः). — d) N (except D1.2; K5 missing) ज्योतिर्वै (for विमले).

21 T1 G1 read 21–22 after 24. K4 om. 21d–22e.

22 K4 om. 22abc (cf. v.l. 21). — a) K3 मुक्तान् (for मुक्त्वा). — b) T2 (by corr.) G1 M परिचार्य; T2 (before corr.) G3 °शुश्रू; G4 °वाह्य (for °चर्य). — c) K1.3 D3.4.9 सर्वान्धर्मज्ञः; K3 सर्वधर्मण्यं; B Dn सर्वयोक्त्रादि; D5 D2 (after corr.).6–8.10 सर्वं योक्त्रादि; D2

मुमोच सर्वं वर्माणि मुक्त्वा चैनानवासृजत् ॥ २२
अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३
तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ २४
तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५
तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमम् ।
पूजां चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २६
ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७
तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
अभ्येत्य तेषां वेश्मानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ २८
सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

वैशंपायन उवाच ।
तथा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ १
द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिम् । C. 5. 3033 B. 5. 83. 2 K. 5. 85. 2

सर्वं वर्मांश्च; D3 (before corr.) सर्वं धर्मांश्च; G3 सर्व-शस्त्राणि. Ca. d cite वर्मांश्च. — d) N (except K1; K3 missing) पुत्रान् (for पुनान्). T2 (inf. lin. as in text) G3 M4 अपासृजत्. G5 दत्त्वा चैवानुपाव्रजत्.

23 K5 om. 23; G6 om. 23a–24d. — a) K1.2 D1.3 अवतीर्य च (D1 तु); D5 D6 अवतीत्य तु; T1 G1 अभ्यतिक्रम्य. D2.4.8.10 T2 G2–4 M च (M2 अथ) (for तु). K1.2 D10 (marg. sec. m. as in text) स क्षिप्रं; D1.3 ताम्सर्वान् (for तत्सर्वं). — d) B1.2 वत्स्याम्यहं (for °महे). D2.4.9 S (G6 om.) वयं (for क्षपाम्).

24 G6 om. 24 (cf. v.l. 23). — b) K1.2.3 D10 जनाः (for नराः). D2.4.9 चक्रुरावसथानि च. — d) D3 स्वादूनि च; S (G6 om.) रत्नवंति (cf. v.l. 27); Ca. गुण° (as in text).

25 a) D2.4.9 राष्ट्रे (for ग्रामे). M3.4 ग्रामप्रधानास्. — c) D2.4.9 धीमंतः; T1 G1.5 श्री° (for ह्री°). — d) K3 उपाश्रिताः; K4 अनुव्रताः; D5 D6 उप(D6 °पा)श्रिताः; D1.3 समाश्रिताः (for अनुष्ठिताः).

26 a) D1 अभिवाद्य (for अभिगम्य). — b) D2.4.9 G3 अरिंदम.

27 K3 om. 27–28. — b) K1.2 D1.3.4.5 विश्रुतं (for पूजितम्). — D8 (hapl.) om. 27d–28a. — d) S गुण(G1 रत्न)वंति महांति च.

28 K4 om. 28; D3 om. 28abc (cf. v.l. 27). — c) K4 B D (except D10; D8 om.) चैषां (for तेषां).

29 a) K1 T2 सपृष्टं. G3 पूज° (for भोज°). D1.3.7 M1 तु; D2.4.9 अर्थं; T1 G1.2 अथ; G3 M2–4 स (for च). — c) T1 G3 सहितैः (for सह तैः). D2.4.9 सार्धम् (for सर्वैर्). — d) T2 G2 निशां (for क्षपां).

Colophon missing in K3; D1 om. it. — Sub-parvan: K (K3 missing) B Dn D3 D5.6–8.10 T1 G1.2 M भगवद्यान. — Adhy. name: T1 G1 M कुश-(M1.2 वृक)स्थलनिवासः; G2 कुशस्थलप्रवेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): D4 81; D8 77; D7 T G2.3 M1–3.5 85; G1.4 86; G3 M4 84. — S'loka no.: K3 71; Dn 29; D8 27.

83

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 82. 15).

1 a) T1 G1.6 तदा (for तथा). — b) K4 B Dn D2–6.9.10 प्रयांतं; D8 D1.3 प्रयातं; M3.4 चायांतं. — c) T1 G1 वाक्यम् (for भीष्मम्).

2 ab) D2.4.9 transp. संजयं and विदुरं. — c) K4 B D (except D1.7.10) सहामात्यं (for च सा°).

C. 5. 3020 B. 5. 85. 2 K. 5. 85. 2

दुर्योधनं च सामात्यं हृष्टरोमाब्रवीदिदम् ॥ २
अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३
सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
उपयास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५
तस्मिन्हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
तस्मिन्धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६
स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७
स चेत्तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिंदमः ।
कृत्स्नान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८
तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप ।
सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमाहिताः ॥ ९
यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १०
ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११
तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ १२
ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ १३
आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ।
स्त्रियो गन्धानलंकारान्सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १४
गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ १५
विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।

3 Before 3, K1.4 D2.4.6.8.9 T2 G2 ins. धृतराष्ट्र उ° (T2 G2 om. उ°). — a) T2 G2 अत्यद्भुतं महाश्चर्यं. — c) D1 transp. बालाः and वृद्धाः.

4 K5 om. 4. — a) Dn1 D2.4.9 संस्तुत्या (for सत्कृत्य). — b) D7 T1 G1.6 च (for वा). — c) G6 पृथक्पृथक्च वक्ष्यंते.

5 a) K1.2 (sup. lin. as in text) B Dn Dn1 D7.10 T2 G2-4 M1.2 उपायास्यति; K5 उपतिष्ठति. — d) T2 G2 सर्वं मधुनिषूदन:.

6 a) D2 हि धृतिर्; D2.4.9 प्रीतिर्हि (for हि यात्रा). Ca.d cite यात्रा. — c) K5 D5 Ca धृतिः; T2 G2 हितः (for धृतिः). K5 पूजा; D2.4.9 सत्वं; D7 कीर्तिः; Ca वीर्यं (as in text). — d) K5 शौर्यं; K6 तेजः; S पूजा; Ca.d प्रज्ञा (as in text). K5 om. the first च. K5 Dn1 D2.4.8 G6 तेजः; B4 D1 G3.5 Cd शौचं; T2 शौर्यं (for चौजः).

7 a) K1.2.6 समभ्येति; Dn1 D2.4.9 सतां मान्यः; Dn2 D5 D1 T2 (orig.) G2-6 संमान्यतां; T1.2 (inf. lin.) G1.2 स संमान्यः; M स मान्येत. D5 G3.4 M1.2 नरश्रेष्ठ. — K5 om. 7c-8b. — c) Dn2 अथ; G2 च (for हि). — d) K2 B2 D2.4.6 T2 (before corr.) G2 असुखं; M2 असुखे. D1.7 T1.2 (after corr.) G1.3.5 असुखायाप्य(D7 °य त्व°; G2 °य ह्य)पूजितः.

8 K5 om. 8ab (cf. v.l. 7). — b) D2 जनार्दनः; D2-4.8.9 अरिंदम. — c) K1.5 B D2.8 कृष्णात् (for कृत्स्नान्). — d) K5 आप्स्यामः; K5 प्राप्स्यसे. S वयं त्व(M1 sup. lin. आ)प्स्यामहे नृपु.

9 a) D2.4.8.10 M1 पूजां स्वयम् (for पूजार्थम्). — b) G2 संवर्तस्व (for संवि°). — c) Dn1 D2.4.9 S (except G6) प्रति° (for पथि). — d) N (K5 missing) M1 (inf. lin.) °समन्विताः (D2.3.4.9 °समाचिताः).

10 a) Dn D5 M4 महाबाहोः.

11 Before 11, K4 D7 S (except T1) ins. वैशं°. — a) K5 सभासदः (for भीष्मा°). — b) D1 नराधिपं; D2.4.9 T2 G3-6 जनेश्वरं. — c) K1 D1 S (except G1.3.4) एव (for एवं). — d) S पूजयंति (G6 °ते) स्म (for पूजयन्तोऽस्य).

12 b) K1.2.3 Dn1 D1.5(by corr.).8.9 T2 G1.2 M2 सभावस्तूनि; K4 °वेश्मानि; D10 °गृहाणि.

13 a) D2.4 तथा (for ततो). T1 G1.3 सूत्राश्च (for the first देशेषु). — b) K1 G4 भारत (for भागशः).

14 b) B4.5 D10 युता° (for युक्ता°). D1 बहुभिर् (for विविधैर्). — d) D2.4.9 श्लक्ष्णानि (for सूक्ष्माणि). K5 D2.10 (marg. sec. m. as in text) शयनानि; D8 विविधानि (for वसनानि). K1.2.4 D1.7 श्लक्ष्णानि (D7 भक्ष्याणि) शयनानि च; S वासांसि विविधानि च.

15 D5 om. 15ab. — b) D1 G1 भक्ष्याणि (for भोज्यानि). — G4 (hapl.) om. 15c-18b. — d) D2.4.9

विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ १६
ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।
आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १७
असमीक्ष्यैव दाशार्ह उपायात्कुरुसद्म तत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

धृतराष्ट्र उवाच ।

उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः ।
वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १
आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥ २
स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ३
वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।
आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४
तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ॥ ५
एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्बाह्लिजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तान्रथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान्प्रहारिणः । C. 5. 3046 B. 5. 86. 7 K. 5. 86. 7

G_3 M राजन् (for राजा).

16 G_4 om. 16 (cf. v.l. 15). — a) S (G_4 om.) वासार्थे. — b) $D_{8.4.9}$ शुभे (for सभां). K_5 एकां; D_2 चक्रे (for प्रासे). K_1 D_1 बृहस्थले; $M_{1.3.4}$ (*inf. lin.*) कुशस्थले. — c) K_3 D_{10} विविधौ; $M_{3.5}$ विविधे (for विदधे). — d) $G_{1.3}$ सभां चित्रां (for बहु°). T_2 G_2 मनोहरां.

18 K_1 om. 18; G_4 om. 18^{ab} (cf. v.l. 15). — c) T_1 $G_{1.3}$ अतीत्य माधवो वीरः. — d) K_2 आययौ; D_8 उपासीत्; G_4 उपयात्. $K_{2.3}$ G_4 कुरुसत्तम (K_3 °मं); T_1 $G_{1.3}$ कुरुसंसदं.

Colophon missing in K_3. — *Sub-parvan:* K (K_3 missing) B Dn D_3 $D_{2.5-7.10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T_1 भगवतः सभाकरणं; G_1 भगवन्तं प्रति दुर्योधनेन सभाकरणं; M सत्कारसाधनकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 82; D_7 T $G_{2.3}$ $M_{1-3.5}$ 86; $G_{1.4}$ 87; G_3 M_4 85. — *S'loka no.:* K_3 16; Dn 18; D_3 19.

84

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 83. 15).

1 a) S उपप्लाव्याद्. K_3 D_{n3} $D_{1.2.9}$ T_2 $G_{4.5}$ $M_{3.4}$ क्षत्त (for क्षत्तर्). — b) K_4 B (except B_4) Dn D_3 $D_{7.10}$ (before corr.) $G_{3.4}$ M_{2-5} उपायातो. — K_1 D_3 om. (hapl.) 1^c–2^d. — c) K_3 वृकस्थलं; D_{n1} D_6 वृकस्थूले; D_1 बृहस्थले; S (except $M_{1.2}$) कुश°. — d) $D_{8.4.9}$ तु (for च). K_3 B D (except $D_{1-4.7.9}$) T_1 इहैष्यति.

2 K_1 D_3 $M_{3.5}$ om. 2 (cf. v.l. 1). — b) B_2 D_{n1} (by corr.). n2 D_3 सर्वसत्वतां. — d) K_4 B D (except $D_{7.10}$) T_1 $G_{1.3}$ °सत्वो (for °मात्रो). T_1 $G_{1.3}$ महाबलः (for जना°).

3 G_4 om. 3^{ab}. — a) K_4 B Dn $D_{1.2.5.6.8}$ वृष्णिराष्ट्रस्य; D_3 °राजस्य; $D_{8.4.9}$ °चक्रस्य. — b) T_2 G_2 जनार्दनः; G_3 M च केशवः (for च माधवः). — d) $D_{8.4.9}$ स (for प्र-).

4 b) D_7 ज्ञानम् (for प्रज्ञाम्). T_2 $G_{2.4}$ M समासते (for उपा°). T_1 $G_{1.3}$ यस्याज्ञां समुपासते.

5 a) G_4 तस्मै पूजां प्रदास्यामि. — b) $K_{1.2.3}$ महामते; $D_{8.4.9}$ S (except G_4) महात्मने (for महा°). — K_5 om. 5^{cd}. — d) $K_{1.3.4}$ $B_{2.4.5}$ D_{n2} D_3 $D_{5-8.10}$ तां (for तन्). $D_{1.2}$ निगदतः (for कथ°).

6 a) $K_{1.3}$ D_3 तु कृष्णाङ्गैर्; $K_{4.5}$ T $G_{1.2.5}$ M सुपुष्टाङ्गैर्; B Dn D_3 $D_{1-4.6.7.10}$ G_3 सुकृष्णाङ्गैर्. — b) T_1 बाह्लिकैश्च; G_1 बाह्लिजैश्च; G_2 बाह्लीजातैर्; G_5 बाह्लीकैश्च. — c) T_2 G_2 चतुर्युजान्. B_3 G_5 चतुर्युक्तं रथं तस्मै. — d) B_3 G_3 रौक्मं.

7 b) $D_{8.4}$ इषादंतप्र°; Ca. d. s as in text. — d)

C. 5.3045 B. 5.80.7 K. 5.80.7 अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥ ८
आविकं बहु सुस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १०
दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥ ११
एकेनापि पतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।
ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३
मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैरलंकृताः ॥ १४
स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६
सस्त्रीपुरुषबालं हि नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षते महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतोदिशम् ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।

K_4 B (except B_3) D (except $D_{2.4.5.9}$) कौरव; T_2 G_3 शार्ङ्गिणे (for केशवे).

8 a) D_{n1} $D_{3.4.5.10}$ अप्रसूतानां; Ca.d अप्रजा° (as in text). — b) D_{n1} तेजसा; D_2 शुभ्रवानां (for शुभानां). B_4 चंद्र° (for रुक्म°). — D_1 (hapl.) om. 8^{d}–10^{c}. — d) $K_{1.2.3}$ D_{10} T_1 G_1 दासानपि च (for दासानामपि). B_1 केशवः; $B_{2.3}$ भारत; D_{n2} $D_{2.7}$ G_4 M तावतां (for °तः).

9 K_2 om. 9–15; D_1 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) $G_{2.4}$ M_2 सं° (for सु°). K_4 B (except B_3) D (except $D_{3.4.7.9}$; D_1 om.) आविकं च सुख($D_{2.5.6.8}$ सुखं)स्पर्शं.

10 K_2 om. 10 (cf. v.l. 9); D_1 om. 10^{abc} (cf. v.l. 8). — a) G_2 अंशुकानां (for अजि°). — b) $D_{3.4.9}$ से; T_2 $G_{2.3}$ M चै (for च). — c) K_2 D_2 (by corr.) G_4 $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text).5 तद्; D_n D_8 तान्; T_2 G_2 ततः (for तानि). $D_{3.4.9}$ अथ (for अपि). — d) K_1 तानपि; K_3 तदपि; G_2 एतद् (for यावद्). D_2 तुष्यति (for अर्हति). D_{n1} तमर्हति हि केशवः; $D_{3.4.6}$ सहस्राणि दशाष्ट च (= 9^{d}).

11 K_2 om. 11 (cf. v.l. 9); B_4 om. (hapl.) 11. — b) T_1 $G_{1.4.6}$ सुजातो (for °तेजा). — K_2 om. 11^{cd}. — c) B_3 T_2 G_4 M_{2-5} तद् (for तम्). — d) D_{n2} $D_{3.4.6}$ यावद् (for तमपि); cf. 10^{d}. B (B_4 om.) D_{n2} अर्हति हि; D_{n1} अर्हयति (for अप्यर्हति).

12 K_2 om. 12 (cf. v.l. 9). — a) B_3 D_n $D_{6.7.10}$ G_4 M अभि-; D_2 अति- (for अपि). T_2 (*inf. lin.* as in text) G_2 वह° (for पत°). — b) M_4 चत्वारिंशद्धि योजनं. — d) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ तदपि च (for तस्मै तद्). D_1 S तदप्यस्मै ददाम्यहं (D_1 महद्रथं).

13 K_2 om. 13 (cf. v.l. 9). — b) S (except G_2) वै (for ते). — d) K_4 भक्ष्यं; $D_{3.4.9}$ भोगं; T_2 सैन्यं (for भोज्यं). $K_{1.3}$ $D_{7.10}$ मुदा; D_1 $M_{2.3}$ तदा; D_2 T_2 तथा (for सदा).

14 K_2 om. 14 (cf. v.l. 9). — c) K_3 प्रतिप्रयांतु; G_2 प्रत्युद्यास्यंतु. — d) $D_{3.4.9}$ हयश्चैर्द् (for रथैर्मृष्टैर्). K_1 $D_{7.10}$ S शुभ्रैः; K_3 D_1 श्वेतैः; Ca.d मृष्टैः (as in text). K_4 $B_{2.3}$ D_n D_2 $D_{5.6}$ स्वलंकृताः (D_2 °तैः); D_7 स्वलंकृतैः.

15 D_1 om. (hapl.) 15–16; K_2 om. 15 (cf. v.l. 9). — a) K_3 B_3 D_2 S (except $G_{1.3}$) अलंकृ°. $D_{3.4.9}$ कल्याणैः. — b) $D_{3.4.9}$ यानैर् (for पादैर्). — c) D_{n1} D_8 महाभाग; G_3 महाबाहुं.

16 D_1 om. 16 (cf. v.l. 15). — ab) B_3 M °पि याः कश्चिद्गमिष्यति ज°. — d) D_2 G_3 अलंकृताः; Ca.d अनावृताः (as in text).

17 a) K_4 B D (except $D_{1.7}$) च (for हि). — K_3 om. 17^{cd}. — c) $K_{1.4}$ B D (except $D_{1.2.10}$) उदीक्षतां; K_3 °तु (for °ते).

18 a) $K_{1.3}$ D_{10} °ध्वजाः (for °ध्वज-). — b) K_4 B D_{n1} D_2 $D_{5.6.8}$ $G_{1.4.5}$ °दिशः (for °दिशम्). — c) G_4 जलाभिषिक्तो. G_2 संमृष्टः (for विरजाः). — d) $K_{1.3}$ $D_{2.3}$ चानुगान् (for चान्वशात्). K_4 $D_{3.4.7.9}$ पंथास्तस्य विधीयतां; S पंथाः कार्यस्तु सर्वतः ($G_{2.4}$ M_2 °तः).

19 a) K_2 B D_n D_2 $D_{5.6.8}$ $G_{2.4}$ तद्वच्च; T_2 $G_{1.6}$ तस्य तत् (for तदस्य). — d) K_4 सुप्रसृष्टम्; M_1 सुसंस्कृतम्.

तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतम् ॥ १९
एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वर्तु सुमहाधनम् ॥ २०
सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हेत्स वार्ष्णेयस्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

विदुर उवाच ।
राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥ १
यत्त्वमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।
शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥ २
लेखाश्मनीव भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्त्वयि महान्राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३
सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सबान्धवः ॥ ४
आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा नशीः ।
राज्यं पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चापि सुप्रियान् ॥ ५
यत्त्वं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।
एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६
न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् । C. 5. 3067 B. 5. 87. 7 K. 5. 87. 7

20 [c]) K4 सुमनोहरं; D5.6 सुमहाधनं; D7.10 सुख-साधनं (for सुमहाधनम्). K1 Dn1 D5 D2-4.8.9 सर्वर्तुषु (K1 D8 °कु-) महाधनं; K3 सार्वर्तुकमहाधनं; K5 सस्यकक्षं महाधनं; D1 सर्वं च सुमहद्धनं; S सर्वेत्र (G2 °र्वं च) सुमनोहरं (G1 °रमं).

21 [a]) D1 अस्माद्- (for अस्मिन्). — [c]) K4.5 B D (except D1) T2 G2 अर्हति; G3 अर्हेत (for अर्हेत्स). B3 दाशार्हः (for वार्ष्णेयः).

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.3.4 B Dn D5 D1.2.4-8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* G1 M प्रदेयद्रव्य(G1 om. द्रव्य)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D2 83; D6 79; D7 T G2.3 M1-3.6 87; G1.4 88; G3 M4 86. — *S'loka no.:* K5 12; Dn D5 21.

85

☞ This adhy. is missing in K2 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [b]) K1 B4 D3-4.7.10 M सत्तम; B3 D1 संमतः. — [c]) K1.3 D5 D2 T G संभावितस्य (for °तश्च). D2 लोकेस्मिन्. — [d]) K1 B3 D5 D1.3 M2 (*inf. lin.* as in text).3 अपि (for असि).

2 [a]) D3-5.6 यस्य (for यत्). T1 एवागतं; T2 G1.3 M1 (*inf. lin.*).2-6 एवंगतं; G2 M1 पूर्वंविधं. K1 त्वमेवं च गते ब्रूयाः. — [c]) D2 शास्त्राद्वाथ सुतर्काद्वा; S शास्त्रान्वयाद्वा तर्काद्वा (G4 शास्त्राद्वापि महाभाग; G3 °याद्वा सत्कारात्). — [d]) K1 सुस्थितः. K3 तत्सर्वं त्वयि युज्यते.

3 [a]) Dn1 D5 D7 लेखा शशिनि भाः; G3 रेखाश्मनीव भाः; G4 लेखाश्मनि प्रभा. — [b]) D3.7 गांभीर्यम् (for महोर्मिर्). — [c]) D1 transp. धर्मः and त्वयि. K1.3 D7 महाराज; K3 B Dn D5 D1.2.4.6.10 तथा राजन्; K4 D2.4.8.9 महाराजन्; T2 G2 महाकीर्तिः. — [d]) T1 G1.3 नित्यं; G3 अद्य (for इति).

4 [a]) D2.4.9 भासि° (for भावि°). D1.2.4.9 T G2 लोके. — [b]) K4 Dn2 D2.4.9 गुणौघ°; B1.3 गुणैः स्वै°. T1 G1.3 भारत (for पार्थिव). — K5 om. 4[c]-16[d].

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). — [b]) K1 राजन्; D8 बलाद् (for बाल्याद्). K3 T2 (before corr.) बहुधा नश (T2 °शः); K4 B Dn D5 D2.6-8.10 बहु नीनशः; D2.4.9 बहु भाषिथाः. — [c]) K4 B Dn D5 D2.6.8 राजन्; D5 राष्ट्रं (for राज्यं). — [d]) K1 सुदारान् (for सुहृदश्च). K4 B Dn D5 D2-4.8.9 एव (for अपि). S (for M2 see below) अति- (for सु-). D1.2 (before corr.) सुहृदश्च प्रियान्प्रति; M2 सुहृदश्चास्य च प्रभो.

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 4). — [a]) K2 G1.2.4 स त्वं (for यत्त्वं). K4 B D (except D7.10) इच्छ° (for दित्स°); cf. v.l. 7.

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 4); D6 om. 7-12. — [c]) K3 B4 Dn1 D7 S दित्स° (for इच्छ°); cf. v.l. 6.

C. 5. 3067 / B. 5. 87. 7 / K. 5. 87. 7 एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७
मायैषातत्त्वमेवैतच्छद्मैतद्भूरिदक्षिण ।
जानामि ते मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८
पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं कः करिष्यति ॥ ९
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेनैवाभ्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभित्ससि ॥ १०
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११
वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनंजयम् ॥ १२
अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैषिष्यति जनार्दनः ॥ १३
यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्हो हि जनार्दनः ॥ १४
आशंसमानः कल्याणं कुरूनभ्येति केशवः ।
येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५
शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६
पितासि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

8 K2 D8 om. 8 (cf. v.l. 4, 7). T1 G1 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. — a) K1 D10 शाठ्यं; K4 B Dn D5 D2–6. 7. 9 G4 [अ]सत्यं; C3 अतत्त्वं (as in text). K1. 3 D7. 10 एतच्चै (for एवैतत्). — b) B (except B4) D5 यथा; Ca छद्म (as in text). T2 G2 एषा (for एतद्). D1 T2 G3 M1 (inf. lin. as in text). 2 भूरिदक्षिणा. — c) K4 B D (except D1. 2. 4. 7. 8. 10) त्वन्मतं (for ते मतं).

9 K2 D8 om. 9 (cf. v.l. 4, 7). — a) K3 B Dn3 D3. 8. 10 T2 G (except G4) लिप्संति; D5 D1. 9 लिप्संते; D2. 4. 7 लिप्स्यंते. — c) K3 D2–4. 9 न चेदिच्छसि तेभ्यस्त्वं (D2 °स्तान्). — d) Dn तत्क्षमं; S त्वत्(M1. 2 त्वं)समः (M3 °मं). B1. 4. 5 Dn D5 D6 न; T2 G3 M1. 2. 4 (inf. lin. as in text) किं (for कः). B5 Dn D5 D6 M1. 3 करिष्यसि.

10 K4 D8 om. 10 (cf. v.l. 4, 7). — a) K2 महाभागं. — b) D2. 4. 9 T1 G1. 4. 5 च (for त्वं). D1 तिजीर्षसि; S चिकीर्षसि. K2 वार्ष्णेयं भर्तुमिच्छसि. — c) K4 D8 वा; B2. 4 Dn D5 D6 च (for एव). K2 B4 Dn अपि (for अभि-). — d) K4 Dn1 निभेत्ससि; B D2–5. 7. 10 Cn विभे(B5 °भि)त्स्यसि; Dn2 D6 विभि(D6 °भे)त्स्यसि; S प्रदीयतां; Ca. d विभित्ससि (as in text).

11 K2 D8 om. 11 (cf. v.l. 4, 7). — a) K1 भेद्यः; Ca. d शक्यः (as in text). — b) K2 मायया (for गर्ह°). — c) K2 शक्यो धनंजयाद्भेत्तुं; Ca. d as in text. — d) D1 M2–5 सत्यमेतत्; D2. 4. 9 एतदर्थं; G2 तत्त्वमेतत् (for एतत्तत्त्वं).

12 K2 D8 om. 12 (cf. v.l. 4, 7). — a) D2 वेत्ति (for वेद). K4 D2. 4. 9 वेदाहं कृष्णमाहात्म्यं. — b) D2 वेद्म्यस्य; D2. 4. 9 Ca वेदाहं (for वेदास्य). — c) K1 पश्या° (for जाना°).

13 K2 om. 13 (cf. v.l. 4). — a) M अन्यात्; Ca as in text. T2 G2. 3 transp. कुम्भाद् and पूर्णाद्. — b) M1–3 अन्यात्. T G1 (by corr.). 2. 3. 5 अन्यत्स्वाद्वावनेजनात्. — T2 om. 13^c–15^d. — c) M (except M4) अन्यात्. — d) K1. 2 नाशि°; K4 नो प्रे°; B4 Dn3 Cn नैवेक्ष्यति; D5 Ca. 3 नैशि°; D2. 4. 9 M न तुष्यति; D10 Cd नेशि°; T1 G न चेच्छति.

14 K2 D2. 4. 8. 9 T2 om. 14 (cf. v.l. 4, 13). — c) K2 एव; S (T2 om.) अस्मिन् (for अस्मै). — d) K4 B (except B2) D (except D1. 2. 10) असौ (for हि).

15 K2 T2 om. 15 (cf. v.l. 4, 13). — a) K2 आशंसत्येष (for °समानः). — K4 om. 15^c–17^b. — c) D1. 7. 8. 10 T1 G1. 3 M1 तस्मैव; G2 तथैव. K2 तेनैवाद्भुत दीयतां.

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v.l. 15). — a) D1 transp. राजन् and पुत्राः. — d) T1 G1. 5 च; M अपि (for हि). K2 ते हि वर्तंति पु°; D2. 4. 9 तेन्वर्वतंतु पु°. — K4 D2. 8. 8 ins. after 17: D10, after 5. 86. 11^{ab}:

392* निर्वैरान्मत्स्यपाञ्चालान्पाण्डवान्कुरुभिः सह ।
कृत्वा सुखं यथाधर्मं कीर्तिं च समवाप्नुहि ।

[(L. 2) D10 यशो° (for यथा°). K4 नैनमवाप्स्यसि; D10

८६

दुर्योधन उवाच ।

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमुच्यते ।
अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ १
यत्तु सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ २
देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ।
मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चति मामिति ॥ ३
अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशां पते ।
न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४
स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।
त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५
न तु तस्मिन्प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।
विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्दनः ।
नालमन्यमवज्ञातुमवज्ञातोऽपि केशवः ॥ ८
यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९ C. 5. 3066 B. 5. 86. 9 K. 5. 86. 9

त्वं समवाप्स्यसि.]

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 M विदुरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D2 84; D8 80; D7 T G2.3 M1–2.5 88; G1.4 89; G6 M4 87. — *S'loka no.:* Dn 17; D3 18.

86

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 b) K2.4 B D (except D2–4.9) T1 G3 अच्युते (for उच्यते). — c) K4 स्वानुक्रोशो (for अनुरक्तो). D1 असंवार्यः; G4.5 असंभाव्यः; Ca.d as in text. — d) K2 transp. पार्थान् and प्रति.

2 D3 om. 2. — a) K4 B (except B2) D (except D1.7.8) G1.2 M5 तत् (for तु). K2 संस्कार°; D8 सकारणं युक्तं. Ca.d cite कारणं. — b) D3 transp. देयं and वसु. D2.4.8 बहु (for वसु). — d) S transp. न and तत्. K1 D1.2.7.10 कथंचन; S जनार्दने (for कदा°).

3 a) K4 D2.4.9 देशकालैस्तदा (K4 °था)युक्तः; G5 देशकालौ तथा तात; Ca.3 as in text. — b) K2 तत्तु; D2.4.9 स हि; G5 युक्तौ; Ca.d न हि (as in text). — c) K1 D1.7.10 (m as in text) ज्ञास्यति; D2.4.9 मन्येत; C3 मंस्यति (as in text). — d) K2 B2 Dn2 D2–4.6.7.9.10 T2 G2 अर्चति; G4 चरति (for अर्चति). K5 यादवे

ह्यतिमानिनि.

4 a) B2 T2 G1.2 अवमानं; Ca.d अवमानः (as in text). S तु (for च). — d) T2 G2 निश्चितं मनः (for °ता मतिः).

5 a) K4 B D (except D1.3.4.7.8.10) लोके (for देवः). — b) K4 B D (except D2.4.7.8.10) G2 पुण्डरीक° (for कमल°). — d) D2.4.9 किं पुनर् (for विदितं). B3.4 सर्वशः; G2 सर्वदा.

6 a) G4 तत्; M1 हि (for तु). K4 B Dn D8 D2–5.8.9 G1 तस्मै; D1 तस्य (for तस्मिन्). D3 प्रदास्यामि (for प्रदेयं स्यात्). — b) S (except G4) इति (for तथा). K4 (before corr.) D7 कार्यमिति; D8 G2 कार्या गतिः; D1 कार्या मतिः; D2.4.9 कार्यं प्रति (for कार्यगतिः). — d) D3 (m as in text).4.8 विग्रहात् (for अवि°).

7 K3 om. (hapl.) 7–15. B Dn2 D3 D4.8 T1 G2 om. the ref. — b) K1 D7.10 कुरुवृद्धः पिता°.

8 K3 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) S नावमंस्यति (T2 अनुमंस्यति; G3 नावमुह्यति); Ca.d.3 नालमन्यं (as in text). K2 D10 अस्मान्; K4 B Dn D8 D2–7.9 एनं; D3 (before corr.) अप्यस्मि; D3 (after corr.).8 एवं; Ca.d.3 अन्यं (as in text). T G1.2.4 अवज्ञातुम्; M अवज्ञां तां (M2 तं); C3 अवज्ञातुं (as in text). — d) K4 B D (except D2.10; D7 by corr.) G3 नावज्ञेयो हि; M3 अवज्ञातोपि (as in text).

9 K3 om. 9 (cf. v.l. 7). — a) K1 S च; D2.4.9 तत् (for तु). — b) M1 (*inf. lin.*).2 मनसः; Ca.d as in text.

C. 5. 3087 B. 5. 88. 10 K. 5. 88. 10 स यद्ब्रूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।
वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १०
धर्म्यमर्थ्यं स धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।
तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न पर्यायोऽस्ति यद्राजञ्श्रियं निष्केवलामहम् ।
तैः सहेमामुपाश्नीयां जीवञ्जीवैः पितामह ॥ १२
इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।
परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥ १३
तस्मिन्बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहैष्यति ॥ १४
अत्रोपायं यथा सम्यङ्ग बुध्येत जनार्दनः ।
न चापायो भवेत्कश्चित्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितम् ।
धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६
ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।
मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७
दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी च प्रियश्च नः ।
अपापः कौरवेयेषु कथं बन्धनमर्हति ॥ १८

भीष्म उवाच ।

परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
वृणोत्यनर्थं न त्वर्थं याच्यमानः सुहृद्गणैः ॥ १९
इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम् ।
वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २०
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।

---

10 K_3 om. 10 (cf. v.l. 7). — ^{a}) D_1 यत् (for स). K_3 च (for यद्). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_{10} तत्कुर्यास्त्वम-शंकया. — 10^{c} = 5. 103. 34^{c}. — ^{d}) D_2 (before corr.) पुत्र; S वैरं (for क्षिप्रं).

11 K_3 om. 11 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K_4 B_3 $D_{1.5.6.8.9}$ T_2 $G_{2.3}$ धर्मम्. $K_{1.2.4}$ B_3 D (except D_2 D_7) T $G_{1-3.5}$ सर्थं. K_4 B D (except $D_{5.6.7.10}$) G_3 च (for स). — After 11^{ab}, D_{10} ins. 392*. — ^{c}) D_{10} (marg. sec. m.) तस्मिन्वाच्यं प्रियं राजन्. — ^{d}) T_2 G_3 बंधुभिः (for बान्धवैः).

12 K_3 om. 12 (cf. v.l. 7). — ^{a}) B_3 D_1 S (except $G_{3.4}$) पर्यायः; $Ca.d.s$ पर्यायः (as in text). D_1 T_1 अस्ति; T_2 G (except G_4) M अस्मि; $Ca.d$ अस्ति (as in text). — ^{b}) G_4 निक्षेपयामि; C_8 निष्केवल्यं; $Ca.d$ निष्केवलां (as in text). — ^{c}) K_4 D_9 एतां (for इमां). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B Dn D_9 $D_{2.6-8.10}$ यावज्जीवं; $D_{3.4.9}$ श्रीवं जीवे (for जीवञ्जीवैः).

13 K_3 om. 13 (cf. v.l. 7). — ^{b}) K_3 D_{5-8} समर्पितं; B_8 D_8 T_2 $G_{1.2}$ $M_{2.4}$ (*inf. lin.* as in text). $_3$ समुत्थितं; D_1 विवक्षितं; $Ca.d$ समर्थितं (as in text). — After 13^{ab}, $M_{1.3}$ ins.:

393* न भेदस्यान्तरं दातुं प्रयाणायास्य वा पुनः ।

14 K_3 om. 14 (cf. v.l. 7). — ^{a}) T_2 G_{3-5} M_4 यस्मिन् (for तस्मिन्). — ^{d}) K_3 B D (except $D_{1.7.8}$) T_1 इहैष्यति (for इहै°).

15 K_3 om. 15 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K_4 B D (except $D_{7.10}$) G_6 M_3 उपायान् (for उपायं). $D_{3.4.9}$ तथा (for सम्यङ्ग). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ च बुध्येत् (for बुध्येत). — ^{c}) K_1 स च; D_7 तथा; S यत्र (for न च). D_{n1} $D_{1.2.4.7.9}$ S उपायो (for अपायो). — ^{d}) K_3 transp. तद् and भवान्. $T_{1.2}$ (*inf. lin.* as in text) G_1 $M_{1.2}$ तं; G_4 स (for तद्).

16 B D_3 $D_{3-5.8.9}$ om. the ref. — ^{b}) S कृष्णेभि°; C_a as in text. — ^{d}) S transp. व्यथितो and विमना.

17 ^{a}) $D_{3.4.9}$ तत्र (for इदं).

18 ^{a}) K_3 वै; $D_{3.4.9}$ एव (for हि). — ^{b}) B_3 दयितः (for च प्रियः). $K_{1.2.3}$ $D_{1.7}$ मे (for नः). — ^{d}) K_3 D_8 स बंधनम् (for बन्धनम्). K_4 B Dn $D_{2.4.6.8}$ स कथं बंध(B_8 बद्धु°; Dn_3 बध)मर्हति.

19 ^{ab}) D_1 T_1 $G_{1.4}$ M परेतः; T_2 $G_{2.3.5}$ पंक्तिः; $Ca.d.s$ परीतः (as in text). $D_{3.4.9}$ transp. धृतराष्ट्र and अयं; K_4 B Dn D_8 $D_{2.5.8}$ transp. धृतराष्ट्र and तव पुत्रः. S सुयोधनः (for सुमन्दधीः). — ^{c}) K_4 B D (except D_{10}) एव; K_3 G_4 अपि° (for तु). — ^{d}) T_1 $G_{1.3}$ वार्यमाणः (for याच्य°). K_4 B D (except $D_{1.2.4.7.8.10}$) सुहृज्जनैः (for °द्गणैः).

20 ^{a}) $K_{1.2}$ एवम्; D_7 एनम् (for इमम्). — ^{b}) $K_{1.3}$ D_7 T_2 M °बंधनं; $D_{3.4.9}$ G_3 °वर्तिनं; C_a °बंधिनं (as in text). — ^{d}) T_2 G_3 अद्य (for अपि). K_3 D_{10} S अद्य (T_2 G_3 अपि) (for अस्य).

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१
पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
नोत्सहेऽनर्थसंयुक्तां वाचं श्रोतुं कथंचन ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।
प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १
तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य ततो नृप ।
पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २
धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः स्वलंकृताः ।
दुर्योधनमृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३
पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।
यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ४
स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५
कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् । C. 5. 3106 B. 5. 86. 6 K. 5. 88. 7

22 K3 om. 22. — b) K3 तव पुत्रस्य दुर्मतेः. — c) K1.2.4 B D (except D2.4.9) °संयुक्ताः. — d) K1.2 D7.10 वाचः (for वाचं). K4 B Dn D3 D1.2.5.6.8 श्रोतुं वाचः (for वाचं श्रोतुं).

23 K3 B D (except D2.4.7.9.10) T1 G3 om. the ref. — a) K3 स नर° (for भरत°). — b) T2 G2 वृद्धः परमदुर्मनाः.

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan:* K (K3 missing) B Dn D3 D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 दुर्योधनासत्प्रलापे भीष्मस्वगृहगमनं; M दुर्योधनासत्प्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D2 85; D8 81; D7 T G2.5 M1–3.5 89; G1.4 90; G3 M4 88. — *S'loka no.:* K3 29; Dn 23; D3 24.

87

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 82. 15).

1 a) T2 G3 च (for तु). — b) T G3–5 पूर्वम्; M पौर्वम् (for सर्वम्). D1 रथमारुह्य वेगवान्. — c) T1 G1.2 अपि (for अभि-).

2 a) K1 Ds2 D5–8 प्रयातं; K3 आयातं. — b) K4 B Dn D3 D5.6.8 महाबलं; D2.4.9 परंतप (for ततो नृप). — c) D2.4.9 प्रत्यवर्तन्त; T2 G3 पर्यावर्तन्त. — d) K1.2 D1 वृहत्स्थल°; T G कुश° (for वृक°). — After 2, T G ins.:

394* प्रययौ पुण्डरीकाक्षः कुरूणां सदनं प्रति ।
आचक्रमुश्च पन्थानं ग्रसमाना इवाम्बरम् ।
दारुकेण प्रचोदिता हयास्तस्य महात्मनः ।
अश्वानि शय्या वासांसि तथा रत्नानि सर्वशः ।
दुर्योधनेन कृष्णार्थं पथि संविहितं बहु ।
ताः सभाः पुण्डरीकाक्षो रत्नानि च महायशाः ।
नाभ्यनन्दन्महाबाहुरुपायात्कुरुसंसदम् ।

[Lines 1–3 =(var.) 5. 81. 29cd, 59. — (L. 2) T2 आचेमुरिव पंथानं; G2.4 पंथानमाचेमु(G3 °र)रिव (for the prior half). — (L. 3) G2 प्रमथिता; G3 प्रमुदिता (sic); G5 प्रनुन्नास्ते (for प्रचोदिता). — (L. 4) T2 G3 रथा (for तथा). — Lines 6–7 =(var.) 5. 83. 16.]

3 a) Dn1 Ds2 D2.4.9 T2 G2.4 M3 समायान्तं (for तमा°). — b) K3 प्रतिजग्मुः; D2.4.9 प्रत्याजग्मुः. K3 ततस्ततः; T1 G4.5 अतस्ततः (for स्वलं°). — c) K4 B D (except D1.2.4.7.9.10) T1 G1.5 दुर्योधनाद् (for °धनम्).

4 b) K3 B1.2 D1.7.10 T G1.2.5 M3.4.5 हृषीकेशा° दिदृक्षवः (D1.7 M3 °या). — K3 om. 4c–6b. — c) K1.2 रथैः; Ds2 D1.2.4.5.9 T2 G2.3.5 M3–5 अन्यैः; D3 राजन्; G4 अश्वैः (for अन्ये). — d) M1.2 अन्ये (for एव). D5 पदातयः; M यथार्हतः (for तथापरे).

5 K3 om. 5 (cf. v.l. 4). — a) D2.7 G3 सर्वैः (for स वै). K1.2 समासाद्य. — b) D7 भीष्मेणापि जनार्दनः.

6 K3 om. 6ab (cf. v.l. 4). — a) D2.4.9 °नार्थाय; T2 G2.4 °मार्थं हि. — cd) Dn D7 °समन्विताः (for

C. 5. 3106
B. 5. 89. 6
K. 5. 89. 7

बभूवू राजमार्गाश्च बहुरत्नसमाचिताः ॥ ६
न स कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीद्भरतर्षभ ।
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७
राजमार्गे नरा न स्म संभवन्त्यवनिं गताः ।
तथा हि सुमहद्राजन्हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८
आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९
तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
प्रनष्टगतयोऽभूवन्राजमार्गे नरैर्वृते ॥ १०
स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।
पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११
तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १२
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ १३
कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५
तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
यथावयः समीयाय राजभिस्तत्र माधवः ॥ १६
अथ द्रोणं सपुत्रं स बाह्लीकं च यशस्विनम् ।
कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ १७
तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।

°समाचिताः). $K_{4.5}$ B D_5 D_{7-8} बभूव °मार्गाश्च °समाचिताः.

7 ^{a}) $K_{4.5}$ B D (except D_1) च (for स). — ^{c}) D_1 वृद्धो न च (for न वृद्धो न).

8 ^{a}) K_3 नार्यैः; K_4 B D_n D_5 $D_{3,5-8,10}$ $G_{3,4}$ तस्मिन् (for न स्म). D_1 राजमार्गेण रामाः स्युः; $D_{2,4,9}$ °मार्गगताः सर्वे; T_2 G_2 °मार्गगता न स्म. — ^{b}) $K_{3,4}$ B D_n D_5 $D_{3,5-8,10}$ संस्तुवंति (for संभ°). $K_{1,2,5}$ D_7 अवनी°; B_3 $D_{3,5,6,8,10}$ T_1 $G_{1,3}$ अवनीं. $D_{2,4,9}$ ततोर्धे भवनं गताः. — G_5 om. 8^{cd}. — ^{c}) K_5 D_1 T_2 G_2 तदा (for तथा). T_2 $G_{2,5}$ [अ]स्मिन्; G_3 $M_{1,2-5}$ स्म; $M_{3,4}$ (*inf. lin.*) एव (for हि). T_1 G_1 समभवद्. $M_{1,2,4}$ (*inf. lin.*) हि संभ्रमो (for हि सुमहद्). K_4 B D_n D_5 D_3m.$_{5-8,10}$ तस्मिन्काले महाराज. — ^{d}) B_4 °निवेशने; D_1 °प्रवेशनं.

9 ^{a}) $K_{1,2,5}$ $D_{1,10}$ आचितानि; M_{3-5} आकुलानि (M_5 *inf. lin.* as in text). D_{n2} D_1 गृहस्त्रीभिः; $D_{2,4,9}$ ततः स्त्रीभिः. — 9^{cd} =(var.) 5. 92. 25^{cd}. — ^{c}) $G_{2,4}$ प्रचर्रति. D_2 एव; G_4 इह; G_5 च (for इव). — ^{d}) T G M_{3-5} तत्र तत्र; $M_{1,2}$ रार्जस्तत्र (for दृश्यन्ते स्म). T $G_{1,2,3}$ विशां पते; $G_{2,4}$ महीपते.

10 ^{a}) K_3 D_{10} आशु° (for च). — ^{c}) A few MSS. प्रणष्ट°. T_2 G_2 राजन्; G_5 भूप (for ऽभूवन्). — ^{d}) K_1 $D_{2,4,7,8,10}$ T $G_{2,5,6}$ जनैर्वृते; $B_{2,4}$ जनावृते (for नरै°).

11 ^{b}) $D_{2,4,9}$ om. प्र°. A few MSS. °कर्षणः. T_2 G_2 प्रविवेश चतुर्भुजः; $M_{1,2,4}$ (*inf. lin.* as in text) प्राविशत्पूर्वमच्युतः. — ^{c}) S पांडरं.

12 ^{a}) N (K_2 missing) कक्षा. — ^{b}) K_1 G_4 °वेश्मनि.

13 =(var.) 5. 92. 35. — ^{a}) D_1 अभिगच्छति; $D_{2,4,9}$ अभ्यागते तु. — ^{b}) K_3 जनेश्वरः; K_4 B D (except $D_{1,7,10}$) नराधिपः (for नरे°). — ^{c}) $D_{2,4,9}$ S (except G_4) भीष्मद्रोणाभ्यां (by transp.). — ^{d}) D_8 सुदारुणः; T_1 $G_{1,2}$ जनेश्वरः (for महा°).

14 ^{a}) T_1 $G_{1,3}$ शल्यः (for कृपः). — 14^{cd} = 5. 92. 34^{cd}.

15 ^{a}) D_3 G_3 ततो राजन्समासाद्य. — ^{b}) $B_{1,3}$ D_1 T_2 G_2 जनाधिपं; $D_{2,4,9}$ जनेश्वरं; D_7 G_3 मनस्विनं (for यश°). — ^{c}) T_1 $G_{1,3}$ भीष्मं संपूजयामास; G_4 स वार्ष्णेयः सुधा-गिमधं; G_2 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव. — ^{d}) G_4 राजानं संप्रपूजनं. — After 15, S ins.:

395* ते स्वधर्मानकुर्वन्त संपूज्य मधुसूदनम् ।
[G_4 तेस्य धर्माणि (for ते स्वधर्मान्).]

16 G_3 om. 16^{a}–18^{b}. — ^{a}) D_1 तेषां; G_2 तेन (for तेषु). D_{n1} $D_{3,7,8}$ G_4 °पूर्वां; G_5 °पूर्वं (for °पूर्वीं). — ^{b}) K_1 G_4 प्रपूज्य; D_1 G_5 संपूज्य (for प्रयुज्य). — ^{c}) $K_{1,2,5}$ T_2 $G_{1,2,5}$ M_{1-4} Ca. d समेयाय (Cap समी° as in text). — ^{d}) T_2 प्रांजलिस् (for राजभिस्). $K_{4,5}$ B D (except $D_{1-4,7,8,10}$) सह (for तत्र).

17 G_3 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{ab}) K_4 $B_{2,4}$ D_n D_5 $D_{2,8}$ सबाह्लीकं सपुत्रं (for सपुत्रं स बाह्लीकं). $B_{1,3}$ $D_{2-4,7-10}$ T_2 G_2 M_3 च; T_1 $G_{1,3}$ तं (for स). $K_{1,2,5}$ $D_{1,2,4,7,8,10}$ T_2 $G_{1,2}$ बाह्लिकं (for बाह्लीकं). — ^{d}) $K_{1,2,5}$ $D_{1,9}$ S (G_3 om.) समेयाय; K_4 B (except B_3) D_5 $D_{2,8}$ समियाय; cf. v.l. 16.

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८
अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
उपजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९
कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरून् ।
आस्ते संबन्धकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २०
सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिंदमः ॥ २१
तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२
विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३
कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २४
प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः ।
धर्मनित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः ॥ २५
तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २६ C. 5. 3127 B. 5. 88. 27 K. 5. 89. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

---

18 G3 om. 18^ab (cf. v.l. 16). — ^a) B3 T1 G1.2 तस्य (for तत्र). D3 असौ (for आसीद्). K1.2 D7.10 सचितं; D1.3 (before corr.) पूजितं; S (G3 om.) आजितं; C8 कर्जितं (as in text). K3 D2 (by corr.).4.8.9 सृष्टं; D1 श्रेष्ठं; C8 सृष्टं (as in text). — ^c) K1 (marg. sec. m.) आज्ञया (for शासनाद्). — ^d) T G1.2.3 तद् (for तत्र).

19 ^ab) K3 Dn1 D8.4.9 T1 om. अपि. K5 सु- (for अपि). K4 D2.4.9 जनार्दनं; T2 G4 महात्मने. — ^c) K1.2.3 D7.10 उपा(K2.3 °प)निन्युर्; B1.2.3 D8 D1.2.4 T G1.2.3 M2.3 उपाजह्रुर्.

20 ^a) T1 G2.3 स (for तु). — ^b) D1 परिहसन्; D10 °चरन्; T1 G1.3 व्यवहरन्; T2 नृपवरान्; G2 उपहरन्; G3 उपचरन्; M1.3 अभिवदन्; M2-5 अपहसन्; C8 परिहसन् (as in text). — ^c) K (K3 missing) B4 Dn D1.2.4.7.9.10 C8 सांबंधिकं; Cd सांबंधकं; C3 as in text.

21 K5 om. 21^cd. — ^d) K1.4 B Dn2 D5-8.10 निरक्रामद्; D1 परिक्रामद्.

22 ^b) K4 कुरुसंसदि माधवः; M वंदितुं तां पितृष्वसां (M1 sup. lin. as in text).

23 K3 om. 23^a-24^d. — ^d) D2.4.9 अन° (for उप°). — After 23, B4 Dn ins. 417* (cf. v.l. 5. 90. 28); while D1 ins.:

306* या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

24 K3 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^b) D2.4.9 °कर्म° (for °धर्म°). — ^d) S (except G1.2) पप्रच्छ (for अपृच्छत्).

25 ^a) T2 (by corr.) प्रीयमाणस्तु. D3 transp. 25^b and 25^d. — ^b) K4.5 B (except B3) D5-8.9 T G M2 विदुरो (for °षो). B3 Dn D8 D7.8.10 बुद्धिमत्तमः; D1 बुद्धिमत्तरः; M बुद्धिमत्तमः. — K4 om. 25^c-26^d. — ^c) T1 G1.3 तु (for च). K3 D2.4.9.10 सदा; D3 ततः (for तदा). K4 B Dn D8 D1.2.3.5 धर्मार्थनित्यस्य सतः. — ^d) K4 B D (except D1.2.4.7.9.10) गतरोषस्य.

26 K5 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) D1.2 तस्मै; C8 तस्य (as in text). B3 D1 सुविस्तारं. — ^c) D8 सुहृः; C8 क्षत्तुः (as in text). D7 क्षत्तुर्दाशार्हमाचष्ट. — ^d) B2.4 Dn2 D2.4.6-8.10 सर्वं; S यथा- (for सर्व-).

Colophon missing in K3; D3 om. it. — *Sub-parvan:* K (K3 missing) B Dn D8 D2.5-8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 M हस्तिन(M2-5 om. it)पुरप्रवेशः (G1 °वेशनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D3 86; D8 82; D7 T G2.3 M1-3.5 90; G1.4 91; G3 M4 89. — *S'loka no.:* Dn 27; D3 26.

88

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) D8 उपागम्य. — K4 om. 1^a-3^b. — ^c) K1.2.3 B Dn D8 D1.2.3-8.10 स पृथां (for गोविन्दः). D2.4.9 पितृष्वसुरगाराणि. — ^d) D8 अभ्यागच्छत्; S सोऽभ्यगच्छत्. D2.4.9 गोविंदः सोऽभ्यगच्छत.

८८

C. 5. 3123
B. 5. 90. 1
K. 5. 90 1

वैशंपायन उवाच ।

अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः ।
पितृष्वसारं गोविन्दः सोऽभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा पार्थाननुस्मरन् ॥ २
तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाष्पमाहारयत्पृथा ॥ ३
साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४
ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ ५
निकृत्या भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ।
विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६
त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम् ।
अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७
अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८
बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
अपश्यन्तः स्वपितरौ कथमूषुर्महावने ॥ ९
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वैणवैरपि ।
पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥ १०
ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥ ११
शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ।
पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ १२
वस्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १३
अर्चितैरर्चनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।

2 K_4 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ D_{10} पृथक् (for पृथा). D_8 G_2 पार्थं; D_1 G_3 पुत्रान् (for पार्थान्). B D_n $D_{2.5-8}$ स्मरंती तनयान्पृथा (D_5 °योत्सदा).

3 K_4 om. 3^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_3 D_2 सत्व° (for सत्त्व°). — ^{b}) D_7 पुरुषोत्तमं (for सह°). — ^{c}) D_1 गोविंदं (for वार्ष्णेयं). — ^{d}) K_5 पार्थं (for बाष्पं). K_3 D_1 आहरयत्; K_5 आकारयत्. K_4 तथा; $D_{3.4.9}$ तदा (for पृथा).

4 ^{b}) $K_{3.5}$ D_7 विशां पते (for युधां पतिम्). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ °पूर्णेंदु- (for °पूर्णेन).

5 ^{a}) $D_{3.4.9}$ ये तु; T_1 G M_3 एते (for ये ते). K_3 D_{10} एवं. — ^{c}) D_{n1} $D_{3.4.9}$ परस्परेण. — ^{d}) K_3 D_{n1} $D_{3.4.9}$ समेताः. D_1 G_3 समतेजसः.

6 K_3 om. 6^{ab}. — ^{a}) $D_{3.4.9}$ ध्वंसितो; $D_{7.10}$ वंचिता (for भ्रंशिता). — ^{b}) D_{n1} $D_{3.4.9}$ राज्याहाँ (for जना°). T $G_{1.3}$ विजनं (for निर्जनं). — ^{c}) $K_{1.3}$ विगत°; K_3 संत्यक्त°; T_1 $G_{1.3}$ विजित°. — After 6, $D_{1.3.4.9}$ read 10^{cd}.

7 ^{a}) K_4 $D_{3.8}$ मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). $D_{3.4.9}$ सुखप्रिये (for प्रियसुखे). $K_{1.2.4}$ $D_{7.8.10}$ त्यक्तप्रियसुखाः पार्थाः. — ^{b}) K (K_3 missing) D_{n2} $D_{1.3.5-7.10}$ $G_{3.5}$ रुदतीं.

8 ^{c}) K_2 ते वासिता वने तात. — ^{d}) K (K_3 missing) $D_{1.3.4.7.9.10}$ व्याघ्रसिंहगजा(K_4 D_1 °समा)कुले; T_2 $G_{1.4.5}$ सिंहव्याघ्रसमा°.

9 ^{a}) D_7 T_1 G_1 M_5 पुत्राः (for पित्रा). D_1 च; M_3 मे (for ते). K_4 ते बलविहीनाः पुत्राः. — ^{b}) M_2 °पालिताः. — ^{c}) $K_{1.3}$ $D_{7.8}$ C_a अंब-; K_2 तु; K_4 B D_n D_8 $D_{5.6.10}$ च (for स्व-).

10 G_3 om. 10^a–11^d. — ^{b}) $K_{1.2.3}$ $D_{2.4.7.8.10}$ M_3 पणवैरपि; K_4 B D_n D_5 $D_{1.2.5.6.9}$ वेणुनिःस्वनैः. — $D_{1.3.4.9}$ read 10^{cd} after 6. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ °बाध्यंत; T_1 $G_{1.3}$ °बुध्यंत.

11 G_3 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{d}) D_1 विबुध्यंत; $D_{3.4.9}$ विबो°. K_4 B_4 D (except D_{n1} $D_{1.3.7.10}$) तदा; $B_{1-3.5}$ पुरा (for सदा).

12 ^{a}) $K_{1.6}$ $D_{7.10}$ वीणावेणुनिनादिना; K_2 D_8 G_3 वेणुवीणाभिनादिना; G_3 °वीणादिवेणुभिः. — ^{c}) T_1 $G_{1.3}$ °मिश्रैश्च.

13 K_3 om. 13^a–16^d. — ^{a}) D_1 रत्नवस्त्रैरलं°. — ^{b}) D_1 द्विजाश्रया; D_2 द्विजातयः; S द्विजोत्तमान् (for द्विज°). — ^{c}) D_3 गीतैर्; D_9 वाग्भिर्. $K_{1.2}$ $D_{3.4.7.9}$ मंगलरूपाभिः.

14 K_3 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_3 $D_{7.10}$

प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्कवाजिनशायिनः ॥ १४
ते नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
न स्मोपयान्ति निद्रां वै अतदर्हा जनार्दन ॥ १५
भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ।
स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६
बन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् ।
महावने व्यबोध्यन्त श्वापदानां रुतेन ते ॥ १७
ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते ॥ १८
अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च ।
भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ॥ १९
राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्वहाम् ।
शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ २०
राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१
श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
प्रियदर्शनो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२
यः स नागायुतप्राणो वातरंहा वृकोदरः ।
अमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २३
कीचकस्य च सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥ २४
पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २५
क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः । C. 5. 3153 B. 5. 90. 25 K. 5. 90. 26

अर्चैनेद् (for अर्चितैद्). — b) T G (except G3) विद्भ्रिर्. D3.4.9 वापि वंदिभिः; D8 अविर्बोधिताः. — c) D3.4.8 T2 G2 अबुध्यंत.

15 K3 om. 15 (cf. v.l. 13). — a) K4 transp. ते and नूनं. B D (except D1.3.4.7.8.10) कूर्दं च (D10 m ते कूर्दं) (for ते नूनं). D1 निःस्वनं (for निनदं). — b) Dn1 D3.4.9 वने वने (for महा°). — c) K4 B Dn D8 D5.6.8 ते (for वै). D3.4.9 न स्वपंति हि रात्रौ च. — d) N (except K3; K2 missing; K3 om.) G1 न तदर्हा (for अत°).

16 K3 om. 16 (cf. v.l. 13). — a) D3.4.9 °शंख- निनादैश्च; S °मृदंगपणवैः (T1 G1.3 °टक्क-). — b) K1.2 D7.10 शंखवेणुविमिश्रितैः; B3 °निनदनिःस्वनैः; D3.4.9 वैण- वैर्निःस्वनैस्तथा; G4.5 शंखवेणुवि(G5 °घोष)निःस्वनैः; M3-5 °दुंदुभिनिःस्वनैः. — c) D3.4.9 °निनादेन. — M2 om. (hapl.) 16d–17a.

17 M2 om. 17a (cf. v.l. 16). — a) A few S MSS. वंदि°. — b) D3.4.9 स्तुवद्भिर्ये विबोधिताः; M2 °रभिबोधिताः. — K3 om. 17cd. — c) B Dn D8 D1.2.5-8.10 T2 महावनेष्वबो(T2 °बु)ध्यंत; D3.4.9 °वने विबोध्यंते; T1 G1.3 °वने ह्यबोध्यंत. — d) T1 G1.3 रवैस्तु; T2 G2-4 M रुतैस्तु (for रुतेन). K3 वा; K4 B (except B3) Dn D3.4.9 च (for ते).

18 a) D2 धी°; G4 श्री° (for ह्री°). D8 सम° (for सत्य°). — c) K4 G4 कामक्रोधौ; T G3 रागद्वेषौ. T2 G2 समौ (for वशे). — d) K3 B3 D3-4.9 सतां धर्मे(K4 B3 D8 °र्मौ)नुवर्तते.

19 G3 om. 19c-21a. — b) A few MSS. नाहुष°. — G2 om. 19cd.

20 G3 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) D3.4.9 सपुण्यानां (for पुरा°). — b) K1.2.3 D1.10 Ca.d.3 वहि (for धत्ते). K1.2.3 D5.6.8 दुरुत्सहां; K4 कुरूद्वहः (for दुरु- द्वहां). D3-4.9 धुरं वहति दुर्वहां; S (G3 om.) धुरं धुर्य इवोद्वहन्.

21 G3 om. 21a (cf. v.l. 19). — a) B3 सत्य° (for सर्व°). — 21ab =(var.) 5. 34. 81ab.

22 K3 om. 22. — a) D7 transp. कुरु° and सर्वे°. — b) D3.4 सर्वेषु; D7 T1.2 (inf. lin.) M धर्मज्ञः (M4 inf. lin. सर्वज्ञः) (for धर्मतः). D3-4.7.9 T1 G1.3 श्रुत(D3.4.9 °ति)विक्रमः. — c) Hypermetric! D10 °बाहुः (for °भुजः). K1.2 B3 D3m प्रियदर्शी दीर्घबाहुः; K4 B1.2-4 Dn D1.5-8 प्रियदर्शी (D1 °र्शि) दीर्घभुजः; S सुदर्शनो दीर्घबाहुः (G3.4 M3.4 °भुजः).

23 a) Dn3 T1 G4.5 यस्य (for यः स). K3 T2 °बलो (for °प्राणो). — b) K4 B D (except D7.10) महाबलः (for वृको°). — K3 om. 23c-24b. — c) K4 B3.4.5 Dn D8 D5.6.8 सामर्षः (for अमर्षी). — d) D8 पांडवानां प्रियंकरः.

24 K3 om. 24ab (cf. v.l. 23). — a) K3 B D (except Dn1 D3.10) G4 तु (for च). K4 कीचकस्यातिबलिनः. Ca.d cite सज्ञातेः (as in text). — b) T G1.2.3 निहंता (for यो हन्ता). — c) D1.3 तु; D3.4.9 यः; D7 हि (for च). Some MSS. हिडंबस्य.

25 b) K4 B Dn D8 D5.6.8 मातरिश्वसमः; D1.3

C. 5. 3153 B. 5. 90. 26 K. 5. 90. 25 जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ २६
तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ।
तं ममाचक्ष्व वार्ष्णेय कथमद्य वृकोदरः ॥ २७
आस्ते परिघबाहुः स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ।
अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९
तेजसादित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३०
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।
आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३१
यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२
योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनंजयः ॥ ३३
दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेधो महास्त्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३४
सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
भ्रातॄणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३५
सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३६
ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
शुश्रूषुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३७
सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।

मरुत्पतिसमः; T2 युवा वायुसमः. Ca.d cite मरुत्पतिः. K4 B D (except D2-4.7.8.10) T2 G2 बले (for जवे). — ^{f}) D2 M3-5 कोपे (for क्रोधे).

26 K2 om. 26^{c}–27^{b}. — ^{c}) M1.2 विनीय (for निधाय). D3.4.9 M4 परंतप.

27 K2 om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). — ^{a}) D2 जितात्मानं (for महा°). — ^{b}) K4 B Dn D2 D5-8 वरिष्ठम् (for बलौघम्). T2 (before corr.) अतितेजसं (for अमितौ°). D1 बलप्रसमतेजसं. — ^{c}) D22 S प्रदर्शने च; Ca °नेन (as in text). — K2 om. 27^{c}–28^{b}.

28 K2 om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — ^{b}) B4 Dn बली (for ऽच्युत). — ^{c}) K4 Dn1 D3.4.9 तुल्यः; S (except M2) योऽसौ (for यः स). Ca cites अपरः (? for अर्जुनः). — ^{f}) D2 अभीतेन; Ca अतीतेन (as in text).

29 ^{b}) D22 D3.4.8 G2 च (for यः). — ^{c}) D1.3.4.9 इष्वस्त्रेण समो राज्ञः. — ^{d}) D2 माधव; G4 चार्जुनः (for पाण्डवः).

30 ^{a}) D3.4.9 T G (except G1) °संकाशः (for °सदृशः). — ^{b}) K4 B D (except D2-4.7.8.10) महर्षिसदृशः; T G1.3.5 महार्षिप्रतिमः.

31 K2 om. 31^{a}–32^{b}. — ^{a}) K1.3 (by corr.) D22 D2 (by corr.) G2 आधिराज्ये; Ca.d as in text. K4 G1.3 महाद्दीप्तं; G1 प्रशास्ति हि. — ^{b}) K2 पांडवे; S पार्थिवं (for प्रथितं). — ^{c}) S (except M2) विक्रम्य (for वीर्येण). — After 31, S read 34^{ab} (G1.3, the whole of 34).

32 K2 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — ^{ab}) K4 B D (except D3.4.7.8.10) सर्वे (for घोरं), and पांडवाः (for कौरवाः). — G2 om. 32^{c}–33^{d}. — ^{c}) T G (G2 om.) यः (for स). K3 सर्वेषां रथिनां श्रेष्ठः. — After 32, M reads 34^{cd}; while N (except K1; K2 missing) ins.:

397* यं प्राप्याभिमुखः संख्ये न जीवन्कश्चिदाव्रजेत् ।
यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ।

[(L. 2) K3 B3 D22 D5 अच्युतः; K2 D1-3.9 उच्यते.]

33 G2 om. 33 (cf. v.l. 32); K2 om. 33–34; K1 om. 33^{ab}. — ^{a}) K3 उपाश्रयः; K4 आश्रयः; Dn1 D3.4.9 चाश्रयः; M3.4 वाश्रयः (for अपाश्रयः). — ^{c}) D1.2 अपि (for एव).

34 K2 om. 34 (cf. v.l. 33). For sequence of S cf. v.l. 31, 32. — ^{b}) K4 B D (except D2.7) G4 ह्रीनिषेवः. D2 महाद्युतिः. — ^{c}) D3.4.9 महाक्षः (for मृदुश्च). — After 34, T G2-3.5 read 38–41, followed by a *repetition* of 34.

35 K2 om. 35^{c}–37^{b}. — ^{d}) T2 G2 धर्मात्मा कुशलः; G4 धर्मार्थसहितः. D1.2 बली (for युवा).

37 K2 om. 37^{ab} (cf. v.l. 35). — ^{a}) K4 ज्येष्ठानुयायिनं; B2-4 Dn D5-8 T1 G1.3.4 Cn ज्येष्ठोपचायिनं (Dn1 D3.4 °रिणं); D2 श्रेष्ठो°; Ca as in text. Cd cites अपचायी. K1.3.4 B3 D3.4.7.8.10 शूरं; D2 नित्यं; G3.4 M घोरं (for वीरं). — ^{b}) T1 G1.3 महामतिं (for युधां पतिम्). — ^{c}) M (except M1) शुश्रूषुः. — ^{d}) K3 च शंस (for प्रचक्ष्व).

भ्रातॄणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ३८
चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
कच्चित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ३९
सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४०
पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
न लभामि सुखं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४१
सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा द्रौपदी मे जनार्दन ।
कुलीना शीलसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४२
पुत्रलोकात्पतिलोकान्वृण्वाना सत्यवादिनी ।
प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानन्वपद्यत ॥ ४३
महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४४
पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।
उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४५
चतुर्दशमिमं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ।
पुत्राधिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४६
न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्नुते पुरुषः सुखम् ।
द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययम् ॥ ४७
न प्रियो मम कृष्णाया बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ४८
न मे दुःखतरं किंचिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
यद्द्रौपदीं निवातस्थां श्वशुराणां समीपगाम् ॥ ४९
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना । C. 5. 3179 B. 5. 90. 51 K. 5. 90. 51

38 K5 om. 38. For sequence in T G1-3. 5, cf. v.l. 34. — b) B (except B3) D (except D7. 10) चैव (for कृष्ण).

39 For sequence in T G1-3. 5 cf. v.l. 34. — b) K1. 2. 5 D3. 5. 7. 9 °रथः (for °बलः). — c) K1. 2. 5 D7 तु; D1 न; G3 च (for स). — d) B3. 4 transp. वत्सः and मम. D3. 4. 5 बालो; D7 पुत्रो (for वत्सो). K (K3 missing) B1. 5 D2-5. 7. 8. 10 सुखोचितः (for सुखै°).

40 K5 om. 40c-41b. For sequence in T G1-3. 5 cf. v.l. 34. — c) T1 G1. 4. 5 महाबाहुं. — d) T1 G1 प्रियं (for पुनः).

41 K5 om. 41ab (cf. v.l. 40). For sequence in T G1-3. 5 cf. v.l. 34. — a) D5 D1. 8 Ca °संघातजे काले; S °संघातजं कालं. Cd. s cite पक्ष्मसंघातजे, Cap °संपातजं. — c) M3-5 transp. न and लभामि. K4 B D (except Dn1 D3. 4. 7. 8. 10) धृतिं (for सुखं). — d) D8 पश्यतां (for पश्य माम्).

42 a) N (except K1. 2. 4 D5. 8. 9; K3 missing) प्रियतरा. — c) K4. 5 B (except B3) D (except D1. 3. 7. 10) T2 G3. 4 रूप° (for शील°). — K5 om. (hapl.) 42d-44a. — After 42, T G1. 3. 5 ins.:

398* पुत्री द्रुपदराजस्य विख्याता सत्यवादिनी ।

43 K5 om. 43 (cf. v.l. 42). — a) K1. 2 D7. 10 पितृलोकात्; K4 D2-5. 8 S (except M1. 2) पुत्रलोकान्; Cs पुत्रलोकात् (as in text). K1 D1 भर्तृलोकं; K5 B4 D3. 7. 10 Cn. s पतिलोकं; G4 भर्तृलोकान्. — c) D8 प्रियान्परित्यज्य सुतान्. — d) K1. 2 B2 D5 D1. 7. 10 Cd अन्वरुध्यत; Dn D3. 4. 8. 9 Cap अनुरुध्यते; D5. 6. 9 उपपद्यते; T1 G1. 3 अन्ववर्तत; G3 अभ्यपद्यत; Ca अनुपद्यते.

44 K5 om. 44ab; K3 om. 44a (cf. v.l. 42). — b) K1 सु पूजिता; K2 समेधिता; D1. 2 (before corr.) T G1-3 M (except M1) सुखैधिता; D3. 4. 9 G4. 5 सुखोचिता. — c) S ईश्वरा. D1 सा हि (for सर्व°).

45 b) K1. 2 D7 प्रतापिभिः (for प्रहा°). — K4 om. 45c-46d; K5 om. 45c-49b. — d) K3 D1 सुखभागिनी; D3. 4. 9 वसुधासमा (for दुःख°).

46 K4. 5 om. 46 (cf. v.l. 45). — a) S त्रयोदशं; Cs चातुर्दशं (as in text). B D (except D2-4. 7. 8. 10) इदं (for इमं). — b) K1. 2 Dn1 D1. 2 (m as in text). 3. 4. 7. 9 अपश्यं (for नापश्यं). S यां न पश्याम्यरिंदम. — c) K1 D1. 2. 8. 9 S (except G4 M1) पुत्रादिभिः. G3 परिद्यूना; M1. 3. 4 परिम्लूनां. — d) G4 द्रौपदी °वादिनी.

47 K5 om. 47 (cf. v.l. 45). — a) D3. 4. 9 नूनं स्वकर्मभिः. S शुक्लैर् (for पुण्यैर्). — b) S अश्नुवंति स्त्रियः सुखं. — c) G3 om. न. T2 G3 दुःखम् (for सुखम्). K3 अश्नुते दुःखमुत्तमं.

48 K5 om. 48 (cf. v.l. 45). — a) B3. 4 Dn1 कृष्णायो; Ca. d as in text. K3 नाप्रियाण्याहतुः कृष्णां; S न मे प्रिया द्रौपदेयाः (G3 न च मे द्रौपदेयाश्च). — K4 om. 48b-49a. — b) S न बीभत्सुयुधिष्ठिरौ. — c) B3 D1. 2. 7. 9 च (for वा). S न भीमसेनो न यमौ (G3 भीमसेनो न च यमौ). — d) K1. 2 D2-5. 7-10 तां; Dn2 तदा; D8 यां; T G3. 5. 5 M3-5 यदा; G4 न च (for यद्). D8 अपश्यत्; M अपश्यन्. K1 D3. 4. 8-10 M1 सभां गतां.

C. 5. 3179 B. 5. 90. 51 K. 5. 90. 51 सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां समागताम् ॥ ५०
तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५१
तस्यां संसदि सर्वस्यां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५२
तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षत्तुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ५३
सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ५४
पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ।
अक्षद्यूतं मृगवधः कच्चिदेषां सुखावहम् ॥ ५५
तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसंनिधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५६
निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ।
नानाविधानां दुःखानामावासोऽस्मि जनार्दन ।
अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च केशव ॥ ५७
न स्म क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ॥ ५८
दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ।
न मे विशेषो जात्वासीद्धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥ ५९

---

49 K_1 om. 49; K_4 om. 49^{abc}; K_5 om. 49^{ab} (cf. v.l. 48, 45). — ^{a}) S अक्लुतरं (T_1 $G_{1.3-5}$ °रं) (for दुःखतरं). — ^{b}) $D_{5.8}$ गत° (for सूत°). D_2 तथाविधं (for ततोऽधिकम्). B_8 कृतपूर्वमरिंदम. — ^{c}) K_3 विवासस्त्रां; C_8 विवस्त्र°; Cd, ap विवा° (as in text). B Dn D_8 $D_{2\,m.\,3.\,5.\,8}$ C_a स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यत्; D_3 यद्द्रौपदीं सभासंस्थां; $D_{8.4.9}$ यां द्रौपदीं चित्तसंस्थाः.

50 ^{a}) K_4 D_{n3} D_8 $D_{5.8}$ समानीतां; $D_{1.3.4.9}$ आनीतां तां. — ^{c}) K_5 Dn D_8 $D_{2.3.4.7-10}$ T $G_{3.5}$ प्रेक्षंत. K_5 प्रैक्षंत कुरवः सर्वे.

51 K_5 om. 51^a–61^b. — ^{a}) D_{n3} D_7 तथा; G_3 अत्र (for तत्र). K_1 एव; B_3 वै; S श्च (for एव). — ^{c}) T_1 $G_{1.4}$ सौमदत्ति°. — ^{d}) D_5 निविष्टाः (for निर्विण्णाः). K_1 $D_{1.3.7.10}$ G_3 तदा (for तथा).

52 K_5 om. 52 (cf. v.l. 51). — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) सर्वेषां (for सर्वस्यां).

53 K_5 om. 53 (cf. v.l. 51). — ^{d}) $K_{1.3}$ D_7 लोकं (for लोकान्). T_2 G_2 आवृत्य (for विष्टभ्य). — After 53, T $G_{1.3.5}$ read 56 followed by 55.

54 K_5 om. 54 (cf. v.l. 51). Before 54, N (K_2 missing; K_5 om.) $G_{1.3.5}$ ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) T_2 G_2 संहृष्टा (for च हृष्टा). — T_1 $G_{1.5}$ *repeat* 54^{cd} after 88. — After 54, T_2 G_2 ins.:

399* जन्मप्रभृति संप्राप्तं दुःखं नानाविधं बहु ।
अश्रुपूर्णमुखी खिन्ना सर्वं चैवान्वचिन्तयत् ।

55 K_5 om. 55 (cf. v.l. 51). T $G_{1.3.5}$ transp. 55 and 56, and read them after 53. — ^{a}) D_2 (m as in text) तु; D_8 हि; D_7 च (for तत्). — ^{b}) $K_{1.3}$ $D_{1.3}$ (m as in text) T $G_{1.3.5}$ M_3 सुराजभिर्; $D_{3.4.5.9}$ G_4 कुरुराजैर् (for कुराजभिर्). — ^{d}) D_3 कथं; C_3 कच्चित् (as in text). D_3 D_2 C_a तेषां (for एषां). — After 55, $D_{7.10}$ ins.:

400* तत्रः क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।

56 K_5 om. 56 (cf. v.l. 51). T $G_{1.3.5}$ transp. 55 and 56, and read them after 53. — ^{a}) M मम (for मां). S (except T_2 G_2) transp. यत् and कृष्णा. — ^{b}) K_3 D_8 G_4 कुरुसंसदि. — ^{c}) K_3 परिक्लिसा; G_4 परिधूना. — ^{d}) K_1 ह्यकुशलं; $D_{3.5.6.8}$ न कुशलं; T G (except G_2) न कुशला (for न कुशलं).

57 K_5 om. 57 (cf. v.l. 51). T_1 $G_{1.5}$ transp. 57^{ab} and 57^{cd}. — ^{b}) K_1 $D_{7.10}$ त्वपि; K_3 तु; C_8 च (as in text). — D_8 om. 57^{cd}; D_6 om. (hapl.) 57^e–58^b. — D_1 reads 57^{cd} after 58. — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.3.7.8.10}$) अभिज्ञास्मि; T_2 G_2 आवासास्मि. — ^{f}) B Dn D_8 माधव (for केशव).

58 K_5 om. 58; $D_{5.7}$ om. 58^{ab} (cf. v.l. 51, 57). — ^{a}) $K_{1.3}$ $D_{1.3}$ अस्मात्; K_4 B Dn D_8 $D_{5.8.10}$ मे (for स्म). K_1 क्लेशं मतं; K_4 T_2 $G_{3.5}$ क्लेशकरं; D_2 क्लेशोदयः; D_{10} क्लेशो मतः (for क्लेशतमं). K_4 B Dn D_8 $D_{1.3}$ स्यात् (for मे). G_3 अभूत् (for स्यात्). $D_{3.4.9}$ तस्मात्कथं समो मे स्यात्. — ^{b}) D_2 सुतैः सममरिंदम; D_8 पुत्रैः सार्धमरिंदम. — ^{d}) T_2 $G_{1.3.5}$ अत्र (for अद्य). K_4 B_4 D_{n3} चतुर्दश; S त्रयोदशं. — After 58, D_1 reads 57^{cd}.

59 K_5 om. 59 (cf. v.l. 51). — ^{a}) T $G_{1.3.5}$ सुदुःखं; G_3 सुखस्य; C_8 सुखं न (as in text). K_4 $B_{3.4}$ D_{n3} $D_{1.7.10}$ Cn नः (for न). G_4 अद्य; C_8 स्यात् (as in text). — ^{b}) T_1 G_4 इति; G_3 दिवि; C_8 यदि (as in text). — ^{c}) D_8 ज्ञात्वासीत्; $D_{3.4.9}$ यस्त्वासीत्.

60 K_5 om. 60 (cf. v.l. 51). — ^{a}) K_1 कृत्वाहं (for कृष्ण त्वां). D_2 M त्वा (for त्वां). — ^{b}) B_8

तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ।
नैव शक्याः पराजेतुं सत्त्वं ह्येषां तथागतम् ॥ ६०
पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ।
येनाहं कुन्तिभोजाय धनं धूर्तैरिवार्पिता ॥ ६१
बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ।
अददात्कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ६२
साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप ।
अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६३
यन्मा वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६४
हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ६५
नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६६
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६७
न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ६८
याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
धनंजयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ६९
इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
धनंजयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥ ७०
जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः । C. 5. 3301 B. 5. 90. 71 K. 5. 90. 71

श्रियावृतं; D1 श्रियान्वितं. — c) B2 D2 S तस्मात् (for अस्मात्). D8 हि मुक्तं; S प्रमुक्तं (for विमुक्तं). — e) B1.3.4 शक्यं; B4 T G1.2.5 M2.4 शक्ताः (for शक्याः). D1 परं जेतुं; S (except G3-5 M5) परे जेतुं (for परा°). — f) K4 B2.4 Dn D5 D8.3.8 सर्वं; D3.4.9 सत्यं (for सत्त्वं). S तेषां (for ह्येषां). K4 B D (except D1.2.4.7.8.10) M3 (*inf. lin.*) °स्थितं (for °गतम्).

61 K3 om. 61^{ab} (cf. v.l. 51). — a) T1 G3.5 च (for तु). S C3 गर्हामि (for गर्हेयं). — b) K3 D1.2 न त्वां नापि सुयोधनं. — K3 om. (hapl.) 61^{d}–62^{c}. — d) B4 Dn3 D8.2 Cn वृत्तैः; D6 दत्तैः; Cnp.3 धूर्तैः (as in text). D3.4.8.10 धनं धूर्तैष्विवार्पितं. ❀ Nil.: धूर्तैर्विश्वस्तमपापाहः ।❀

62 K3 om. 62^{abc} (cf. v.l. 61). — a) T1 G1 पित्रा (for बालां). T2 G3 आत्मकः; Cn आर्यकः (as in text). — b) D7 क्रोशंतीं (for क्रीडन्तीं). Some MSS. °हस्तिकां. — 62^{cd} = (var.) 1. 104. 3^{cd}. — c) K2.4 B1.3.4 D5 D2–4.7.8.10 अददत्; B1.4 Dn1 D6 अदात्तु; Dn2 आदात्तु; D1 आददात्. — d) M सख्युः (for सख्ये).

63 a) K3 T2 G2 अपि; D1.3.4 Cn त्रि- (for च). — b) G1.3 श्वशुराणां परंतप. — c) D3.4.5.8 अत्यंतं (for अत्यन्त-). — K3 om. (hapl.) 63^{d}–67^{c}.

64 K3 om. 64 (cf. v.l. 63). — a) N (except Dn3 D1; K3 missing; K3 om.) G4 मां (for मा). K3 स्वस्था; Dn1 D3.4.8 तर्कि; D3 (before corr.) S पूर्वं (for नक्तं). — 64^{cd} = 5. 135. 4^{ab}. — c) K1.2 D3.6 पृथिवी-. — d) K1.2 D10 यशसा च (for °श्चास्य). D3.4.8 दिशः (for दिवं). S दिवि (M °व) स्पृक्चास्य वै यशः.

65 = (var.) 5. 135. 4^{cd}, 5^{cd}. — K3 om. 65 (cf. v.l. 63). — a) D1 जित्वा (for हत्वा). D3.4.8 G3 शत्रून् (for कुरून्). K1 D2 G4 राजमध्ये; K4 B Dn D3–7.10 Cn महाजन्ये; D8 महायशाः; T1.2 (*inf. lin.*) G1.3 स संग्रामे; T2 G2 राजमेधे (for ग्राम°). K3 D8 हत्वा कुरूंश्च संग्रामे.

66 = (var.) 5. 135. 6. — K3 om. 66 (cf. v.l. 63). — a) D8 तान्; Cn तां (as in text). D3 नाभ्यसूयामि; M3–5 अभ्यसूयामि; Cn.3 as in text. — b) D3.4.9 नैव (for नमो). — c) T2 G3 तुभ्यं (for नित्यं). T1 कृष्णाय धर्मप्रभवे. — d) D8 T1 धारयते.

67 = 5. 135. 7. — K3 om. 67^{abc} (cf. v.l. 63). — b) K4 B D (except D7.10) यथा वागभ्यभाषत.

68 K3 om. 68^{a}–69^{b}. — a) D5 मे; D1 G3 मा (for मां). — b) K1.4 B Dn D5 D8.4.7 G3.4 Cn वैरता. D3.5.8 राज्यनाशो न वैरता. — c) K3 दधते; K4 B1.3.4 Dn T G वहति; B2.3 D2 D3.5.6 दधति; D3.4.9 वर्धते (for भवति). — d) K1 D3.10 T2 G1.3 M विनाभवं; K3 विनाकृता.

69 K3 om. 69^{ab} (cf. v.l. 68). — a) B1.2 S सा (for या). — K3 transp. 69^{cd} and 70^{ab}.

70 a) K3.4 B D (except D1.7.10) Cs इतः; G4 इमं (for इदं). S त्रयोदशं (for चतुर्दशं). — b) D3.4.8 या न पश्ये युधिष्ठिरं. — K3 om. 70^{cd}. — d) M3–5 त्वां (for तं).

71 a) K3 जीवतां संप्रणष्टानां; K4 D3.5.6.8 जीव-

C. 5. 3201 B. 5. 90. 72 K. 5. 90. 72 अर्थतस्ते मम सुतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ७१
ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ७२
पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ।
वृत्तेः कृपणलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ७३
अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७४
अस्मिंश्चेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
लोकसंभाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ७५
नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ।
काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥ ७६
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।
विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ ७७
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ७८
गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ७९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ।
दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ८१
दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ॥ ८२
न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ।

नाशात्मन°; D_{s2} D_1 जीवनाशे मन°; D_7 M जीवनाशमन°. A few MSS. प्रणष्टानां. — ^{d}) D_2 अहं तेषां जनार्दन.

72 K_5 om. 72^{a}–74^{b}. — ^{a}) K_1 क्षीयते; G_6 नियतः (for हीयते). — ^{d}) B_8 मा च पुत्रक तत्कृथाः; T_1 $G_{1.2.3}$ मा मा (T_1 G_1 स्म) पुत्र वृथा कृथाः.

73 K_5 om. 73 (cf. v.l. 72). — ^{a}) T_2 G_1 परश्रिया; M पराश्रयात्. — ^{b}) G_3 यावज्जीवं; G_6 याहं जीवे (for या जीवामि). K_4 B D (except $D_{7.10}$) या जीवति धिगस्तु तां. — ^{c}) T_1 $G_{4.6}$ वृत्तेः. K_4 B D (except D_7) कार्पण्य(D_1 कृपाणो)लब्धायाः.

74 =(var.) 5. 135. $9^{ab cd}$. — K_5 om. 74^{ab} (cf. v.l. 72). — ^{a}) K_4 T G (except G_3) M_2 अतो (for अथो). — ^{b}) K_1 $D_{1.10}$ उक्तो हि; $B_{2.4}$ D_5 D_3 (before corr.).$_{2.4.7.9}$ Ca उद्युक्तः. K_1 B_4 D_5 $D_{1.7.10}$ वृकोदरः. 74^{cd} = 5. 157. 7^{a}, 5^{d}.

75 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{7.9}$ अस्मिन्नपि; S तस्मिंश्चेत्. — ^{b}) Dn Ca मिथ्या; T G (except G_3) M_1 (*inf. lin.* as in text).$_2$ कार्यं; M_{3-5} कालं (for कालो). K_3 $D_{3.10}$ T_1 वा; Dn Ca च; G_3 वः (for वो). K_3 विक्रमिष्यति; M_1 (*inf. lin.* as in text).$_{3-5}$ अतिक्रमिष्यते; Ca.d.s as in text. D_1 कालो व्यतिक्रमिष्यति. — K_5 om. 75^{c}–89^{d}. — ^{d}) B_8 D_8 D_7 मा नृशंसं; Cd स्वनृशंसं; Cs अनृशंसं; Ca सुनृशंसं (as in text). G_3 सदसं संकरिष्यथ.

76 K_5 om. 76 (cf. v.l. 75). — ^{a}) T_1 $G_{1.2}$ M तु (for च). K_1 D_1 (m as in text).$_{7.10}$ समायुक्तान्; K_2 समायुक्ताः; D_6 च वो शक्ताः; T_2 $G_{2.5}$ तु ये युक्ताः; G_3 च वो युक्ताः; G_4 समायुक्तं (for च वो युक्तान्). — ^{c}) K_1 $D_{1.7.10}$ समतिक्रांते (for समनु°). — ^{d}) B_8 Dn जीवनं (for जीवितं).

77 =(var.) 5. 135. 13. — K_5 om. 77 (cf. v.l. 75). — ^{b}) S क्षत्रधर्मे सदा रतौ (T_2 G_3 व्यवस्थितौ). — ^{c}) K_1 S (except M_3) जितान् (for अर्जितान्). S (except G_3 M_3) लोकान् (for भोगान्). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ $D_{2-4.9}$ वृणीध्वं; B_2 वृणुध्वं; G_3 M (except M_3) वृणीतां; G_3 वृणीथाः.

78 =5. 135. 14. — K_5 om. 78 (cf. v.l. 75). — ^{a}) $G_{2.4}$ अभि° (for अधि°). G_6 om. हि.

79 =(var.) 5. 135. 19. — K_5 om. 79 (cf. v.l. 75). — ^{c}) T_1 G_3 वीर.

80 =(var.) 5. 135. 20. — K_5 om. 80 (cf. v.l. 75). — ^{a}) $K_{1.2}$ $B_{3.4}$ $D_{2.4.7.8.10}$ तवात्यर्थं. — ^{b}) K_4 $B_{1.2.3}$ Dn2 क्रुद्धौ तौ तु; $B_{2.4}$ Dn1 D_8 $D_{1.2.4.6.9}$ संक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव). K_3 D_{10} M_1 (*inf. lin.* as in text) यमांतकौ. — ^{d}) G_3 M तथा लोकान् (for देवानपि). T G (except G_4) पराभवं (for परां गतिम्).

81 =(var.) 5. 135. 21^{abcd}. — K_5 om. 81 (cf. v.l. 75). — ^{a}) S तयोश्चैव तदा(M °द)ज्ञातं. — ^{b}) $D_{1.2}$ S (except T_2 G_3) सभागता. $K_{1.2}$ D_5 D_7 यत्तां (K_2 °त्र) कृष्णां सभा(K_2 °भां)गतां.

82 K_5 om. 82 (cf. v.l. 75). — ^{b}) K_1 $D_{3.10}$ T_1 G_1 M_1 अभ्यगर्जत्; K_4 D_3 (by corr.).$_{4-7}$ °गर्हत्; Cs अत्यगच्छत्; Ca.d as in text. K_3 यशस्विनं; S सभागतं (for मन°).

83 K_5 om. 83 (cf. v.l. 75). — ^{a}) = 5. 135. 9^{a}

सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।
यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्शत्रुकर्शनः ॥ ८३

न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
प्रव्राजनं च पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ८४

यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।
अशृणोत्परुषा वाचस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८५

स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तथा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ८६

यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८७

साहमेवंविधं दुःखं सहेऽद्य पुरुषोत्तम ।
भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥ ८८

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥ ८९

का नु सीमन्तिनी त्वादृग्लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९०

महाकुलीना भवती ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९१

वीरसूर्वीरपत्नी च सर्वैः समुदिता गुणैः ।
सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति ॥ ९२

निद्रातन्द्री क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः ॥ ९३

त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ९४ C. 5. 3226 B. 5. 90. 28 K. 5. 90. 28

G3 M (except M3) समासज्य. — f) B4 D1.2.3 शत्रुकर्षणः. — After 83, M2–5 ins.:

401* तावदेव महाबाहुर्निवासु न सुखं लभेत् ।

84 =(var.) 5. 135. 16. — K3 om. 84 (cf. v.l. 75). — b) D3 M1.2 तु (for च). K1.2 T G1.2.3 M2–5 द्यूत- (for द्यूते). — c) K4 B4 Dn D8.10 तु (for च). — d) D2.4.5 दुःखकारकं. K3 T2 G2.4 न मे दुःखस्य कारकं. — After 84, T1 G2 ins.:

402* पश्यतां कुरुपुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ।
[Posterior half = 84d.]

85 =(var.) 5. 135. 17. — K3 om. 85 (cf. v.l. 75). — a) K1 D2.4.7.8 G3 यत्र; K2 यत्तत्; D1.3 यस्या (for यत्तु). — b) Dn1 T G1–4 M1.2 सभा- (for सभां). — d) K4 B D (except D1–4.7.9.10) किं नु दुःखतरं ततः.

86 =5. 135. 18. — K3 om. 86 (cf. v.l. 75). — c) K4 B (except B2) D (except D1) T G1.2.3 नाभ्य° (for नाध्य°). — After 86, G2 ins.:

403* स त्वस्या देवपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।,
which is followed by a *repetition* of 54cd (see below).

87 K3 om. 87 (cf. v.l. 75); G2 om. 87–88. — d) K3 G3 महाबलः.

88 K3 G2 om. 88 (cf. v.l. 75, 87). — b) K1 D7.10 T2 (by corr.) सहामि; K4 B Dn D3 D2–4.5 सहेयं; T1 G1 सहे हि (for सहेऽद्य). — d) G4 विजये चापराजिते. — 54cd is *repeated* in T1 G1 after 88; in G2 (which om. 87–88) after 403*. T1 G1.2 ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* 91) after the *repetition* of 54cd; D1 T2 G3, after 88.

89 K3 om. 89ab (cf. v.l. 75). Before 89, all MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) T1 G1.2 तां तत्राश्वासयामास. — b) T G1.2 M2 पुत्राधिभिर्. Dn1 D7 परि° (for अभि°). D3 पुत्रक्लेशपरिप्लुतां; T2m °दर्शनलोलुपां. — cd) K1.2.3 D1.2 पृथां पार्थसखः शौरिः शोचंतीं स्वां पितृष्वसां. S पृथां पार्थसखो हरिः (for d).

90 Before 90, K1 G3 ins. भगवानु° (G3 om. उ°); K3 श्रीकृष्ण उ°; K4 B D T1 G1.2 M वासुदेव उ° (the S MSS. om. उ°); T2 G4 श्रीभगवान्. — a) K2.4 B Dn D1–4.5 T2 G1.2 तु (for नु). G4 लोके (for त्वादृक्). — b) G4 त्वादृशा (for लोकेषु). G3 M नापि (for अस्ति). K1.2 D7 लोकेष्वपि हि विद्यते. — d) A few MSS. आज°.

91 =(var.) 5. 132. 14. — a) K3 B4 Dn D8.9 G3 भवति (for °ती). — c) T1 G2.3 M ईश्वरा; T2 (*inf. lin.* as in text) G3 सेश्वरी. — d) S (except G2) समभि° (for परम°).

92 a) K3 B2.3 D (except D1–4.7.9) स्वं (for च). — c) K2.4 B1.2.3 Dn3 D8 D7 महाप्राज्ञे.

93 a) K3 B4 Dn D2.4.5 T2 निद्रातंद्रे; G (except G1) निद्रां तंद्रीं. — d) K1 D7.10 transp. नित्यं and वीराः. K3 D2.4.9 धीराः; M1(*inf. lin.*).2 प्राज्ञाः; M1(orig.).3–5 पार्थाः (for वीराः). D3 T2 (before corr.) G3 C3 सुखैषिताः; G4 सुखोचिताः (for सुखे रताः). K3 B4 Dn Dn3 नित्यं वीरसुखे रताः.

94 K3 om. 94–97. — a) D2.4.5 वीरा (for पार्था).

C. 5. 3226
B. 5. 90. 96
K. 5. 90. 96
अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिक्लेशान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ९५
अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ९६
अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ९७
अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्राञ्श्रिया वृतान् ॥ ९८
एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥ ९९
यद्यच्चेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १००
अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ।
प्रभावज्ञासि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च ॥ १०१
व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ १०२
त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०३
तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

— ^{b}) K$_{1.4}$ D$_{10}$ धीर(K$_4$ °राः)सुखे रताः; K$_3$ धीराः सुखोचिताः; G$_1$ धीराः सुखप्रियाः; G$_6$ धीरा महाबलाः; M$_1$(*inf. lin.*).$_2$ धीरसुखप्रियाः. — D$_8$ om. (hapl.) 94^c–95^b. — ^{c}) D$_{n3}$ न तु; D$_2$ ते न (by transp.). K$_3$ तुष्यंति; T$_2$ G$_2$ जीवेषु:. — ^{d}) G$_6$ सुताश्रय; M$_{1.2}$ महारथाः (for महाबलाः).

95 K$_2$ om. 95; D$_8$ om. 95^{ab} (cf. v.l. 94). — ^{a}) K$_3$ B (except B$_4$) D$_8$ वीराः; Ca. d. s धीराः (as in text). — ^{c}) D$_7$ M$_{3.4}$ उत्तमाः; Ca as in text. — ^{d}) S भोगांश्चैवाति(M °आतीत)मानुषान्.

96 K$_2$ om. 96 (cf. v.l. 94). K$_{1.3}$ D$_{2-4.7.8.10}$ transp. 96^{ab} and 96^{cd}. — ^{a}) K$_{1.3}$ B$_3$ D$_{1.7.10}$ G$_6$ वीरा (for धीरा). — ^{b}) D$_{3.4.9}$ एव; D$_7$ च (for ते). — ^{c}) K$_3$ D$_7$ T$_2$ G$_2$ अंतः प्राप्तिं; D$_3$ अंतं प्राप्य; Cd अन्त° (as in text). D$_3$ S सुखं प्रा(G$_{3.6}$ M चा)हुर् (for सुखामाहुर्). — ^{d}) K$_{1.2.4}$ B$_4$ D$_n$ D$_{3-4.6.8-10}$ G$_1$ M$_{3.4}$(*inf. lin.*).$_5$ एतयोः (for अन्तयोः). D$_1$ दुःख-मंतरमध्ययोः.

97 K$_2$ om. 97 (cf. v.l. 94); T$_2$ om. 97^a–98^b. — ^{a}) Hypermetric! S (T$_2$ om.) अभिवादयंते. — ^{c}) K$_3$ वै; D$_{1.3}$ T$_1$ G ते; M चेत् (for च). K$_1$ D$_{7.8.10}$ आत्मनश्चैव कुशलं.

98 T$_2$ om. 98^{ab} (cf. v.l. 97). — ^{cd}) K$_3$ ईशानः (for ईश्वरान्), and श्रियाभिवृतान् (for श्रिया वृतान्).

99 Before 99, K$_{1.4}$ D$_{4.5.8}$ S ins. वैशं° उ° (S om. उ°). — K$_2$ om. 99^c–102^d. — ^{c}) D$_3$ D$_{1.3}$ T G (except G$_6$) पुत्रादिभिः. D$_{3.4.9}$ अतिपध्वस्ताः; T$_2$ G$_{1.3}$ परिध्वस्ताः.

100 K$_2$ om. 100 (cf. v.l. 99). Before 100, all MSS. ins. कुंत्युवाच (resp. कुन्ती). — ^{b}) K$_{1.3}$ D$_{1-4.7.8.10}$ पुरुषोत्तम (for मधु°).

101 K$_2$ om. 101 (cf. v.l. 99). — ^{b}) K$_{1.3}$ सुनिकृत्या (for अनि°). — ^{c}) K$_{1.3}$ हि (for असि). — ^{d}) B$_3$ S (except G$_1$) सत्व°; D$_{3.4.9}$ सम° (for सत्य°).

102 K$_2$ om. 102 (cf. v.l. 99). — ^{a}) B$_3$ D (except D$_n$ D$_{10}$) व्यवस्थायाः; G$_{3-6}$ व्यवसायं; Ca. d as in text. Cs cites व्यवस्था. K$_3$ D$_6$ स्वमित्रेषु; D$_{3.4}$ स्वमित्रेषु (for च मित्रेषु). Ca. d cite मित्रेषु. T G$_{1.3}$ M व्यवसायस्य मित्रेषु. — ^{d}) K$_1$ त्वं च सत्यं; G$_6$ सत्यं तत्वं (for त्वं सत्यं त्वं).

103 ^{a}) K$_4$ भ्राता; D$_1$ S धाता; D$_{3.4.9}$ धाम (for त्राता). K$_1$ महद्धर्मः; G$_6$ परं ब्रह्म. — ^{b}) D$_2$ सत्यं; D$_{3.4.9}$ धर्मः (for सर्वं). D$_{3.4.9}$ प्रतिष्ठितः. — M$_{3-5}$ (which om. 103^{cd}) ins. 404* after 103^{ab}. — ^{c}) D$_{n2}$ T$_1$ G$_1$ एवं तद्; D$_{3.4}$ चैतत् (for एवैतत्). K$_4$ यथैव गच्छेत्तत्रैव; D$_{7.10}$ यथैवात्थ तथैव. — ^{d}) K$_{1.3.4}$ नित्यं (for सत्यं). S (M$_{3-5}$ om.) सर्वमेव भविष्यति. — S ins. after 103 (M$_{3-5}$, after 103^{ab}):

404* कुरूणां पाण्डवानां च लोकानां चापराजित ।
सर्वस्यैतस्य वार्ष्णेय गतिस्त्वमसि माधव ।
प्रभावं बुद्धिवीर्यं च तादृशं तव केशव ।

104 =(var.) 5. 89. 1. — Before 104, most MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — G$_1$ om. 104.

८९

वैशंपायन उवाच ।

पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ।
तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ॥ २
ततोऽभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः ॥ ३
तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ।
धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥ ४
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः ॥ ५
अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ६
समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ।
राजभिस्तत्र वार्ष्णेयः समागच्छद्यथावयः ॥ ७
तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ ८
तस्मिन्गां मधुपर्कं च उपहृत्य जनार्दने ।
निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः ॥ ९
तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
उपासांचक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरम् ।　C. 5. 3048 B. 5. 91. 11 K. 5. 91. 18

— c) D2.5.9 स (for च). B1.3.5 D1.2 T G3–5 M1.3.4 हृषीकेशः (for च गोविन्दः). K1.4 B2 D7 M2.4 पृथामामंत्र्य गोविंदः. — b) K1.2 D2–5.8.9 T G3–5 M1.2 चापि (for चाभि-). — c) K4 S (G1 om.) दुर्योधनगृहं शौरिः. — d) K1 D1.3.4.7.8.10 °गृहं (for °गृहान्). K4 T2 G2 अभ्यगच्छदरिंदमः; T1 G3.4 M प्रातिष्ठत महाद्युतिः.

Colophon missing in K3; K4 D3.5.6 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.7.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D1 कुंत्याश्वासनं; T1 कुंतीवासुदेवसंवादः; G1 वासुदेवकुंतीसंवादः; G2 कृष्णकुंतीसंवादः; M कुंतीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D7 81; T G3.4.5 92; G1 93; G2 M4 90; M1–3.5 91. — *S'loka no.:* Dn 104; Ds 107.

89

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K4 D7.10 om. 1. D3.5.6 G2 om. the ref. — a) T2 G2 तामामंत्र्य हृषीकेशः. — b) B Dn Ds D1.3.6 M3–5 चाभि- (for चापि). — d) T2 G2 प्रातिष्ठत महाद्युतिः. — Cf. v.l. 5. 88. 103.

2 After 2ab, N (K3 missing) ins.:

405* विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्दनः ।

— c) K4 तिस्रः; D1 तस्य (for तस्य). K1.2 D (except D3.5.4.6) कक्षा (for कक्ष्या). S कक्ष्यास्तिस्रो व्यतिक्रमद्. — d) T G1–3.5 M अथ (for तिस्रो). G3.5 निवेदितः (for अवारितः). K4 G4 द्वारस्थैरभि(G4 °नि)वारितः.

3 b) Dn1 D4.8 उत्थितं (for उच्छ्रितम्). — d) K1.2 °मनाः (for °यशाः).

4 a) Ds D3.4.9 T G1.2 M1.2 चापि संवृ(T1 G1 °श्रि)तं; D5 संवृतं गृहे; G4 परिवारितं (for चाभि°). — c) B (except B2) धृतराष्ट्रं. T2 G3.5.5 M1.2 महाबाहुः.

5 K4 T2 om. 5a–6b. — b) K4 शकुनिं च महाबलं.

6 K4 T2 om. 6ab (cf. v.l. 5). — b) K3 S (except G3.5; T2 om.) °मनाः (for °यशाः).

7 K4 om. 7–9. — b) K3.4 माधवः (for केशवः). S सामात्येन परंतपः. — c) K1.2 Ds D7.10 सह (for तत्र).

8 K4 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) K3 तस्य-; G3.5 ततः (for तत्र). D3.4.6 जांबूनदमये. — b) Ds सुमनोहरं; D10 समुपस्कृतं (for सुपरि°). D3.4.9 पर्यंके सुपरिष्कृते. — c) D3.4.9 °स्तीर्णे. — d) Dn1 समुपाविशद्; D3.4.9 अभ्युपा°. S आविवेश गदाग्रजः.

9 K4 om. 9 (cf. v.l. 7). — ab) K1.2 Ds S (except M1.2) तस्मै (for तस्मिन्). K3.4 B Dn Ds D3–8.10 अभ्युदकं च; D3 उदकं च; D3.4.9 उपाहृत्य. K3 Ds महात्मने (for जना°). T2 G2 उपहृत्याथ चक्रिणे. — d) K1.2 Dn1 D3–4.7–10 T1 G1.4 गृहं (for गृहान्). D6.8 स (for च). — After 9, K4 D3.5.9 S ins.:

406* आसनं सर्वतोभद्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।
कृष्णार्थमेव संसिद्धं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
[(L. 2) K4 Ds M धृत° (for धार्त°).]

D. 5. 3247! B. 5. 91. 12 K. 5. 91. 13 न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ॥ ११

ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीद्राजसंसदि ।
मृदुपूर्वं शठोदर्कं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥ १२
कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ।
त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ॥ १३
उभयोश्चाददः साह्यमुभयोश्च हिते रतः ।
संबन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ १४
त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ।
तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ १५
स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।
ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६
अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।
राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७
कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि ।
कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमर्चिष्यसि भारत ॥ १८
एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।
न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतम् ॥ १९
कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन ।
यतामहे पूजयितुं गोविन्द न च शक्नुमः ॥ २०
न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन ।
पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१
वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।

---

11 After 11a, T2 G2 ins.:

407* नाभ्यनन्दज्जनार्दनः ।
पुनः पुनः कौरवेयो भोजनेन न्यमन्त्रयत् ।
असकृत्प्रार्थ्यमानोऽपि.

— b) Dn1 D1.4.7.8.10 नाभ्यनंदत केशवः.

12 a) K4 अथ दुर्योधनो राजा. — b) N कुरु° (for राज°). — d) K1.3.4 D8.4 केवलं (for कौरवः).

13 b) K1.3 रौक्माणि (for वासांसि). T1 G1 विवि-धानि (for शय°). D3.4.8 शयनानि मृदूनि च. — c) D3.4.8 न भुंक्षेस्त्वं महाबाहो. — d) K1 नाभुक्थाः (sic); K3 नाभुंक्थाः; T1 G1 M1.3 नाभुंक्थाः; T2 G2 नाभुंक्थाः; G3.4 M3-5 न भुंक्षेः; G4 नाईथाः (for नाग्रहीः). K3 नालीकाक्षि जना°; B3 नाग्रहीर्मधुसूदन; D3.4.8 अस्माकं तु जना°.

14 a) K4 B Dn D5 D2-4.8 T1 G1.3 ददत्; K4 अददत्; D2 G2.4 अददाः; T2 G2 M ददद्. D2 D3.4.8 सख्यं; Ca.d as in text.

15 a) D6 D7 माधव; T2 G2 तत्त्वेन (for गोविन्द). T2 G2 गोविंद (for धर्मार्थौ). — b) D3.4.8 सर्वं च (for तत्त्वेन). T2 G2 धर्मार्थौ वेत्थ केशव. — d) K3 श्रोतुं तव जनार्दन.

16 Before 16, K2 B3 Dn D3.4.8.9 S (except T1) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) K1.3 श्रुत्वैतत्तस्य गोविंदः. — b) K3 जनाधिपं (for महा°). — c) N (except B1.3.4; K3 missing) उदग्रमे(D1 वर्षांते)घस्वनः (B3 °रः) काले. Ca.d.s cite ओघ:.

17 a) K4 B (except B3) Dn D3.8.10 अलघू°; D3 D2.7 T G2.3 M अनर्म°; D6 Cnp अनन्य°; G1 अर्थवत्°; Ca.d.s.np अनम्बू° (as in text). B3 D5 अध्वस्तं; D3.4.7.9 अध्यस्तं; S (except G4) अनस्तं; Ca.d.s as in text. — b) D5 अनंकुशं; Ca.d असंकुलं (as in text). — d) K2 S अब्रवीत्; D7 ईदृशं; Ca उत्तमं (as in text).

18 K4 om. 18a-19b; G4 om. 18ab. Before 18, K1 D3-5.8.9 ins. भगवानुवाच (D3 with prefixed श्री). — ab) M1.3 read गृह्णते (for भुञ्जते), भुंजंति (for गृह्णन्ति); and transp. दूताः and पूजां. K3 B3.4 Dn1.n3 (by corr.) D5 D3.4.8 M3-5 तु (for हि). — K3 om. 18c-21b. — c) K3 B3.5 Dn D3.4.9 G3 सहामात्यं; D5 सभामध्ये. — d) B4.5 Dn D3.4 समर्चिष्यसि; D3 अर्चयि°; G3 पूजयि° (for त्वमर्चि°). K3 D5 मानद (for भारत).

19 K3 om. 19; K4 om. 19ab (cf. v.l. 18). Before 19, K1 D3.4.8.9 ins. वैशं° उ°. — d) S °मक्रमम् (for °पत्तुम्).

20 K3 om. 20 (cf. v.l. 18). — a) D3.8.9 वा (for the first च), and K3 D3.10 वा (for the second च). — b) D3.4.9 transp. त्वां and वयं. — d) K4 B D (except D1.2) दाशार्ह (for गोविन्द). G3-5 M तु (for च).

21 K3 om. 21ab (cf. v.l. 18). — a) D1 T2 G2.3.5 एतत् (for तत्). K3 S (except G3 M1.3) विद्म (for विद्मो). — b) K3 S यस्मात्; D7 कस्मात् (for यस्मिन्). — c) K1.3.4 T1 G1 प्रीयमाणः (for °माणैः). — d) K1 नाभुंक्थाः; K3 न भोक्ता; K4 नाभुंक्थ; D1 नाभुंक्थाः (sic); D3 (before corr.) नाभुंक्षे; D5 न भुंक्ष्व (for नामंस्थाः). S न भुंजीथाः परंतप.

22 b) B3 नास्ति (for न च). K3 न च गोविंद

स भवान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदृशं वक्तुमर्हति ॥ २२
एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।
अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ २३
नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ २४
संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च संप्रीयसे राजन्न चाप्यापद्गता वयम् ॥ २५
अकस्माद्द्विषसे राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
प्रियानुवर्तिनो भ्रातॄन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥ २६
अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ २७
यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८
कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुरुत्सते ।
गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९
यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्मोहाल्लोभाद्दिदृक्षते ।
सोऽजितात्माजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३०
अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ।
प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ३२
एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।
निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धार्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३
निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः । C. 5. 3270 B. 5. 91. 34 K. 5. 91. 35

विग्रहः. — K5 om. 22^c–23^b. — ^d) K1.4 B1.3.4 D2–4.8.9 T1 G1.3 अर्हसि.

23 B4 om. 23–25; K5 om. 23^ab (cf. v.l. 22). Before 23, K2 Dn2 Ds.4.9 ins. वैशं° उ°.

24 =(var.) 5. 49. 15. Cf. 5. 81. 34; 178. 11. — B4 om. 24 (cf. v.l. 23). Before 24, K1.3 Ds.4.9 G2.3 ins. भगवानुवाच (K3 G2.3 [om. उ°] with prefixed श्री). — ^a) S नाहंकारान्न (for नाहं कामान्न). Cs. d.3 cite कामात्. — ^b) S क्रोधात्; Cs द्वेषात् (as in text). — ^c) D2 बुद्धिमोहात्; Cs हेतु° (as in text). Cs लाभात्; Cs.ap as in text. — After 23, K5 D10 ins.:

408* पूजां कृतां प्रीयमाणो को विद्वांस्त्यक्तुमर्हति ।

25 B4 om. 25 (cf. v.l. 23). — ^a) K5 D2–4.9 प्रीतिभोज्या(D3 °तोष्या)नि चान्नानि; M4 संप्रीय भोज्यान्यन्नानि. — ^b) D5 D1 T1 G1 ह्यापद्भो°; G4 चापद्भो°. — ^c) K3 च: प्रीयसे; Ds.8.8 त्वं प्रीयसे (for संप्री°). K5 नास्माभिः प्रीयसे राजन्. — ^d) K4.5 न वा; G3 नैव (for न च). K1 B D (except Ds.4) एव; T1 हि (for अपि). — After 25, K5 (om. line 1) G2.3 ins. 409*.

26 Ds.4.8 om. 26. — ^a) K1.4.5 B1.3.4 Dn Ds Ds.5.7–10 द्वेक्षि वै; K3 B2.3 D1 Cs द्वेक्षि वै (for द्विषसे). — ^d) =5. 88. 92^b.

27 ^c) S (except G3) स्थितान् °वेयान्. — ^d) K1.3 त(K3 क)स्मात्किं वक्तुमर्हसि; T1 G1 कस्माद्विद्वेष्टुमर्हति; T2 G3 न कस्माद्द्वेष्टुमर्हसि; G2.3 कस्मात्त्वं द्वेष्टुमिच्छसि.

28 ^ab) =(var.) 3. 13. 38^cd. — ^c) D3 एकत्वं; G1 ऐकार्थ्यं (for ऐकात्म्यं). K5 एकात्मानं; Ds.8 एकात्मतां; T2 (after corr.) एकार्थत्वं (for ऐकात्म्यं मां). K1.3 D1.2 G1.3 आगतं (for मां गतं). T2 (before corr.) ऐकात्म्यमागतं विद्धि.

29 ^b) K4.5 B (except B3) Dn Ds Ds–10 Cs.d वि(Ds.8 हि)रुरुत्सति; T2 G3.4.5 विचिकित्सते. D2 यो मोहाद्वर्तते भृशं.

30 ^a) K5 ज्ञात्वा; T2 G3 हित्वा; G3–5 M जानन् (for ज्ञातीन्). T1 G1 यः कल्याणमजानन्वै. — ^b) K1.2.3 द्वेषात्; Ds.4.9 S रोषात् (for मोहात्). K1 B3 Ds D1.10 नोत; K3 वात; K5 नाति; D3 नैतत्; Ds.4.9 नैव; S एव (for लोभाद्). — ^c) S om. (the initial) सः. — ^d) =(var.) 4. 4. 32^d. K3 D1 श्रिये; K4 D2 T1 G2.3.5 M श्रिया; B Ds Ds.9 G1 श्रियां; D3 G4 श्रियः (for श्रियम्).

31 K5 om. 31. — ^b) K3 D3 T2 G4.5 प्रियान् (for अप्रियान्). — K4 Ds.6.8 T G1.2.4 ins. after 31: K5 (om. line 1) G2.3, after 25: Dn1, after 32: Ds, after 32^ab:

409* द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् ।
पाण्डवान्द्विषसे राजन्मम प्राणा हि पाण्डवाः ।

32 ^a) B D (except D1–4.7.9) G4 न भोक्तव्यं (for अभो°). — ^b) K1 D3 °भिसंधितं. — Ds ins. 409* after 32^ab. — ^d) D7.10 निश्चिता (for धीयते). G2.3 M (except M1) मन: (for मतिः). — Dn1 ins. 409* after 32.

33 G3 om. 33–34; D3 om. 33^ab. Before 33, K4 T2 G2.4.5 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^a) T2

C. 5. 3270 B. 5. 91. 34 K. 5. 91. 36 निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४

तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५

तेऽभिगम्याब्रुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ।
निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नांस्ते गृहान्वयम् ॥ ३६

तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७

यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८

ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९

तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४०

ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

(*inf. lin.*, as in text) G_3 कृष्णो (for शुश्राव्).

34 G_3 om. 34 (cf. v.l. 33); G_4 om. 34^{ab}. — ^{a}) D_{n1} $D_{2.3}$ निर्ययौ. — ^{b}) T $G_{1.2.5}$ M_{2-5} निवासाय; $C_{a.d}$ निवे° (as in text).

35 D_1 om. 35^{c}–37^{b}. — ^{ab}) $D_{2.4.9}$ T $G_{1.2.5}$ समन्व° (for समभ्य°). K_3 transp. द्रोणः and भीष्मः. K_3 B_3 T_2 G_4 च (for अथ). — ^{d}) $K_{1.3}$ $G_{2.5}$ M गृहेऽतिथिं; T G_1 गृहातिथिं; G_4 अतिथिं प्रियं (for गृहे स्थितम्).

36 D_1 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{a}) S (except G_1) अनु° (for अभि°). D_{10} सर्वे (for तत्र). B D_n D_3 $D_{2.3}$ त ऊचुर्माधवं वीरं. — K_3 om. 36^{c}–37^{b}. — ^{c}) $K_{1.3}$ $B_{3.4}$ D_{n1} D_3 $D_{2.4.6.8}$ निवेदयाम. — ^{d}) K_1 $D_{2.4.9}$ स्व°; D_3 च; D_7 वै (for ते). K_3 transp. गृहान् and वयं. $D_{2.4.9}$ सरत्नं च गृहं वयं.

37 K_4 D_1 om. 37^{ab} (cf. v.l. 35, 36). — ^{a}) S °बाहुः (for °तेजाः). — ^{b}) $G_{2.3}$ पार्थिवान् (for कौर°). — ^{d}) K_3 स्वानि वेश्मानि भूमिपाः. — After 37, T_2 G_3 ins.:

410* न प्रीतिरस्मत्पूजा वो भवतां कुरुसत्तमाः ।
दुर्योधनश्च युष्मासु न च प्रीतिं करिष्यति ।
त एवमुक्ताः कृष्णेन एवमस्त्विति निर्ययुः ।

38 K_3 om. 38. — ^{a}) $D_{1.3}$ गते° (for याते°). T_1 G_1 यातेषु तेषु क्षत्ता तु. — ^{d}) T G M_1 (*inf. lin.*) उपस्थितैः ($G_{2.3}$ °तं; M_1 °तः) (for प्रयत्नवान्).

39 ^{a}) T_1 G_1 तत्र; T_2 $G_{2.3.5}$ M (except M_1) अथ (for ततः). — ^{b}) = 41^{d}. K_3 गुणवंति च केशवं. — ^{c}) S अमेयानि (for अनेकानि).

40 ^{c}) $G_{2.4}$ M अददात् (for ददौ). — ^{d}) K_3 D_{n1} प्रथमं (for परम°). — After 40, K_4 S (G_3 om. hapl. from the posterior half of line 1 up to 41^{a}) ins.:

411* भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु निषण्णस्य वरासने ।
शुचिः सुप्रयतो भूत्वा विदुरोऽन्नमुपाहरत् ।
श्रद्धया परया युक्त इदं वचनमब्रवीत् ।
संभ्रमैस्तुष्य गोविन्द एतच्च परमं धनम् ।
अन्यथा वा विशेषेण कस्त्वामर्चितुमर्हति ।
[(L. 1) T_1 G (except G_3) द्विजाग्र्येषु (for द्विजे°). T $G_{1.2.4}$ निषण्णेषु. T_2 G_3 आसनेषु च (for वरा°). — (L. 3) T_1 G_1 विदुरः श्रद्धया युक्तः (for the prior half).]

— T_2 (marg. *sec. m.*) cont.:

412* उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।
विरक्तस्य तृणं नारी निःस्पृहस्य तृणं जगत् ।

41 G_3 om. 41^{a} (cf. v.l. 40). — ^{b}) S निषण्णः परमासने. — ^{d}) = 39^{b}. — After 40, K_4 S ins.:

413* तं भुक्तवन्तं विविधाः सुवाग्दाः सूतमागधाः ।
अभितुष्टुवुरासीनं दाशार्हमपराजितम् ।
[(L. 1) T_1 G_1 गोविंदं (for विविधाः).]

Colophon missing in K_3. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4.5}$ B D_n D_3 $D_{1.2.5-8.10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T_1 विदुरगृहे कृष्णभोजनं; G_1 विदुरगृहप्रवेशनं; G_3 विदुरगृहभोजनं; $M_{1.4}$ विदुरमाहात्म्यप्रतिपादनं; M_3 विदुरमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_3 89; D_3 87; D_7 $M_{2-3.5}$ 92; T $G_{2.4.5}$ 93; G_1 94; G_3 M_4 91. — *S'loka no.:* K_3 72; D_n 43; D_3 44.

९०

वैशंपायन उवाच ।

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।
नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १
अर्थधर्मातिगो मूढः संरम्भी च जनार्दन ।
मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २
धर्मशास्त्रातिगो मन्दो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
अनेयः श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३
कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ ४
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः ।
त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ५
सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ६
एकः कर्णः पराञ्जेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ ७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ८
निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन । C. 5 3285 B. 5. 92. 8 K. 5. 92. 8

90

☞ This adhy. is missing in K2 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) T1 आश्वास्य; M3-5 आसीनं (for आश्वस्तं). — b) D4.6.8 निशीथे (for °शायां). — After 1ab, K4 ins. a passage given in App. I (No. 4), and om. from 1c to the end of stanza 21 of the next adhy. — c) S transp. सम्यक् and व्यवसितं. — d) D7.10 यदत्र (for केशव).

2 K4 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) K3 B Dn Ds1 D10 मंदः (for मूढः). Ds2 D7 अथ धर्मातिगो मंदः; D4.6.8 अनुधर्मातिगोविदः (D8 °गो मूढः); G4 अर्थातिगश्च मूढश्च; Ca.d.s as in text. — T2 reads 2c–3d after 7.

3 K4 om. 3 (cf. v.l. 1). — For T2, cf. v.l. 2. — a) D2 सर्व° (for धर्म°). K1 मर्त्यः; K3.4 B D G3 मूढः (B3 मत्तः); T1 G1 मूर्खः (for मन्दः). — b) B2 प्रकृतिं; D1 दुर्मदं; Ca.d.s प्रग्रहं (as in text). — c) K1 D1 G5 अनयः; Ca.d as in text. B2 Dn1 D8 श्रेयसा; Ca.d as in text. K4 B D (except D3-4.9) मंदो (for पापो).

4 K4 om. 4 (cf. v.l. 1). — b) K4 B3.4 Dn2 Ds1 D6.8.10 Cn °शंकिता; G4 °वंचकः (for °शङ्कितः). — c) Ds2 अकृतात्माकृतज्ञश्च. — d) K3.4 B Dn Ds D5-7.9.10 G4 त्यक्तधर्मा (Ds2 अन्यधर्मः) (for त्यक्त°). B3 [अ]नृतप्रियः. — After 4, N (K2 missing; K4 om.) ins.:

414* मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः ।
कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ।

[(L. 1) K1.3 D1.8 मूढश्च प्राज्ञमानी च; Dn1 मूढश्च पापमानी च; D7 मूढः प्रज्ञानमानी च (for the prior half). D8 क्षत्रियाणाम् (for इन्द्रियाणाम्). — (L. 2) D1 कामानुचारी क्षत्ते च (for the prior half). D1 सत्येषु (for सर्वेषु). K1 Ds1 D2 कृतनिश्रमः; D1.5.8 कृतनिश्चयः; Ca अकृतनिश्रमः (for अकृत°). Cd cites निःश्रमः.]

5 K4 om. 5 (cf. v.l. 1). — a) K1 transp. दोषैः and एष. B3.4 Dn2 D1.2.5.6-9 M3 एव; G4 एवं (for एष). — c) S °मानं (for °मानः). — d) S करि° (for ग्रही°).

6 K4 om. 6 (cf. v.l. 1); D1 om. 6–7. Dn2 D8 D5.8.10 read 6–7 after 9. — a) D3-4.8 सेनासमुच्चयं; Ca as in text. K4 Dn श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — d) K3 चाविचक्षणः; D4.6.9 च विचक्षणः; G3 अपराजितं (for अविचक्षणः).

7 K4 D1 om. 7 (cf. v.l. 1, 6). For transp. in Dn2 D8 D5.8.10 cf. v.l. 6. — ab) K1.3 D8 D1.5.8 पराजेतुं (for पराञ्जेतुं). S (except G4 M3) निश्चयः (for निश्चितम्). D4.6.9 उच्यमानोपि पापात्मा न करिष्यति निश्चितं. — c) K2 D4.6.8 धार्तराष्ट्रस्तु (K3 °ष्ट्रः सु°) दुर्बुद्धिः. — d) D4.6.9 M3.4 प्रशमं; D8 शमनं; G2.5 संशमं (for स शमं). T1 G3-5 M1.3-5 उपलप्स्यते (G2.5 °से). G2 °लप्स्यते; M2 °लप्स्यते (for °यास्यति). T1 शमं नैवोपलप्स्यते. — After 7, T2 reads 2c–3d.

8 K4 om. 8 (cf. v.l. 1); D8 om. 8a–9b. — a) Ds1 S (except G3) भूयसीं; C3 भूयसीं (as in text). T2 G1.3.4 वर्धं° (for वृत्तं°). Ds1 T G1.3.4 वृत्तिः; M वृत्तिः; Cs वृत्तिं (as in text). — d) D4.6.9 मतिं (for मनः).

C. 5.3306
B. 5.92.9
K. 5.92.8

भीष्मद्रोणकृपान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ९
संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ १०
न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ ११
यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १२
अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं ब्रुवन्युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १३
सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १४
तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १५
दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १६
अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रिया मोहाच्च दर्पितः ।
वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १७
बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १८
नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ १९
तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।

---

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 1); D8 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) T1 G1 च केशव (for जना°). — ^{c}) K4 B Dn D3 D4.6.8 T1 G1 °सुतान् (for °कृपान्). — ^{d}) T2 G1.3.4 M3-5 transp. न and शक्ताः. — After 9, Dn3 D5 D8.9.10 read 6–7.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 1). — ^{a}) D2 संधिश्च; D3.4.9 सुताना; D5.6.8 संधिं च; S निश्चितं (for संविच्च). Ca.d.s cite संविद्. — ^{b}) D2 इति केशव; D3.4.9 मधुसूदन (for एव केशव). — 10^{cd} = (var.) 5. 93. 16^{cd}. — ^{d}) D5 यत्नसौभ्रात्र°; S तव शासनकाङ्क्षिणां (T1 G1.2.3 °कांक्षणं).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{c}) M3-5 यदि (for इति). D1 व्यवसितस्य; D2 S °सितं; Cs as in text.

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 1); K4 om. 12^{a}–14^{b}. — ^{a}) S वा (for च). — ^{d}) K3 Dn1 T2 G3 गायनं; D5 (*sup. lin.* as in text) T1 G2.3 M (except M1) गायकः (for °नः).

13 K4.5 om. 13 (cf. v.l. 12, 1). — ^{a}) K3 अविज्ञातेषु; B3 D3 °ज्ञानेषु; G4 M2.3 अपि जानत्सु; Cs as in text. — ^{b}) S केशव (for माधव). — ^{c}) K3 न ते; S (except G1.3) तत्त्वं (T2 m तव) (for न त्वं). K1 D5 ब्रुवन्सूक्तं; K2 ब्रुवं युक्तं; D3.4.9 क्षमो वक्तुं; S (except T1 G1.3 M3) ब्रुवन्युक्तं. — ^{d}) K1 B4 D1.6 S चंडालेषु.

14 K4 om. 14^{ab}; K5 om. 14 (cf. v.l. 12, 1). — K4 reads 14^{cd} after 415*. — ^{c}) D5 तस्मात् (for तस्मिन्). — ^{d}) S संपद्यते (for °त्स्यते). D5 D8 ततः (for तव).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 1); D5 om. (hapl.) 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) D1 तव मध्येवतरणं.

16 K5 G3 (hapl.) om. 16 (cf. v.l. 1); D2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) T G1.3.4 अबुद्धीनाम् (for दुर्बु°). — ^{b}) K4 B D (except D1.7.10; D5 om.) दुष्टचेतसाम्; G3 °कारिणां (for पाप°). — ^{c}) D5 D6.8.8 S (G3 om.) प्रतीप-; Ca.d प्रतीपं (as in text). G3 कृष्ण; M1.3 (*inf. lin.* as in text) तात (for मध्ये). — ^{d}) G4 तस्मै मध्ये (for तव कृष्ण). B D5 D1.3-7.10 M1 (*inf. lin.*) रोचये (for °ते).

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K3 B4 D2.7.10 श्रियः (for श्रिया). K4 B D (except D3.4.7.9) दर्पाच्च (D1 °त्त्व-) मोहितः; S मोहेन दर्पितः (T1 G1 गर्वितः) (for मोहाच्च द°). — ^{c}) T G (except G3) वचो- (for वयो-). T2 G3 -गर्वात् (for -दर्पात्). K3 असमर्षाच्च; D3.4.9 अयमर्षाच्च. — ^{d}) K3 तात (for न ते). G3.4 भविष्यति; G4 M ग्रहीष्यते.

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K3 D3.8m हितं; S वचः; Ca.d.s बलं (as in text). — After 18, K4 ins.:

415* मानी मौर्ख्येण पार्थानां न पश्यत्यधिकं बलम् ।,
followed by 14^{cd}.

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 1). — ^{a}) T G1.3.4 M1.3.4 (*inf. lin.*) अस्य (for अद्य). D2 वदेम यथाथा शक्यं. — ^{d}) D1 जनेश्वर (for जना°).

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K3 D3.4.9 S °क्रोधानुसारिषु.

समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २०
मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो
रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः
कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २१
आशंसते धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलो नोपलभ्यो
बद्धं सन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २२
पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा
दुर्योधनार्थे पाण्डवान्योद्धुकामाः ।
समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां
राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २३
सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ता-
त्त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
न्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २४
त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन
सृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं
न तन्मतं मम दाशार्ह वीर ॥ २५
तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २६
सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २७
या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २८ C. 5. 3306 B. 5. 92. 28 K. 5. 92. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

21 K_2 om. 21 (cf. v.l. 1). — [ab]) S हस्तियूथस्य (for हस्त्य°). K_2 transp. मंदः and मूढः. — [c]) K_3 T_1 G_1 जातमन्युः; K_4 B Dn $D_{8.6.10}$ वीतभीतिः; Ca. d. s वीतमन्युः (as in text). — [d]) B_8 D_8 G (except G_1) मम (for मया). K_1 विजिता महीति (for पृथिवी जितेति).

22 K_2 om. 22 (cf. v.l. 1). — [a]) K_4 B D (except $D_{1.2.6}$) ins. हि after आशंसते. K_1 °ष्ट्रः सपुत्रो (for °ष्ट्रस्य पुत्रो). — [b]) G_1 महद्राज्यम्; $M_{1.2}$ माहाराज्यम् (for महाराज्यम्). T_1 G_1 पृथिव्याः. — 22^{cd} = (var.) 5. 26. 19^{cd}. — [c]) K_2 G_8 अस्मिन् (for तस्मिन्). D_5 C_3 क्षमः; Ca. d क्षेमः (for शमः). $D_{1.4}$ केवले; S (except $M_{2.6}$) °लं; Ca. d. s °लो (as in text). — [d]) K_1 लब्धः सर्वा; D_7 लब्धं पुरस्तात्; $G_{2.5}$ यथासंतं (for बद्धं सन्तं). K_2 बद्धं स ह्यागतं मन्यतेर्थं; K_3 B Dn D_8 $D_{1.2.6.8.10}$ Ca. d. s बद्धं संतं मन्यते ($D_{6.2}$ लभ्यते) लब्धमर्थं; $D_{2.4.9}$ पृथ्वीमिमां मन्यते वश्यगां च; T $G_{1.3}$ यथासंतं मन्यते प्राप्तमर्थं.

23 K_2 om. 23 (cf. v.l. 1). — [c]) G_1 M_{2-6} सर्वयौधाः. K_2 D_{32} पृथिव्या. — [d]) $K_{1.3}$ क्षितिपा वै; D_7 $Ca._9$ क्षितिपालाः; T G $M_{1.2}$ भूमिपालाः (G_2 °लान्); M_{2-6} ये भूमिपालाः (for क्षितिपालैः). Cd cites क्षितिपाः.

24 K_2 om. 24 (cf. v.l. 1). — [a]) D_7 सम° (for पुर°). — [b]) D_7 राजानो वै (for त्वया राजानो). $K_{1.2.4}$ $D_{2.4.7.9}$ °रत्नाः; T $G_{1.3}$ °राज्याः; G_6 M °वैराः; Ca °साराः (as in text). — [d]) K_3 D_2 T $G_{2.4}$ $M_{1.4.5}$ Ca. d सुसंहिताः; B D_4 °हृताः; G_1 °श्रिताः; G_6 °हितान्; G_3 °श्रिताः (for °हताः). Cs cites संहताः. S चैव (for वीराः).

25 K_2 om. 25 (cf. v.l. 1). — [a]) $D_{2.6.8}$ युक्ता°; Ca. d त्यक्ता° (as in text). — [b]) K_4 B D_{n2} D_8 D (except $D_{2.4.9}$) G_8 हृष्टा; Ca. d. s सृष्टा (as in text). G_1 $M_{1.2.5}$ °यौधाः (for °योधाः). — After 25^{ab}, S ins.:

416* मृत्युर्जयो वेति कृतैकभावाः
कामात्मानो मन्युवशाविनीताः ।

26 K_2 om. 26 (cf. v.l. 1). — [b]) D_1 पाप° (for दुष्ट°). — [c]) D_{n1} (before corr.) $D_{1.3.9}$ मध्ये (for मध्यं).

27 K_2 om. 27 (cf. v.l. 1). — [b]) G_8 सुदुःसहः (for दुरु°). — [c]) D_7 प्रभावं बुद्धिशौर्यं च. — [d]) D_7 transp. जानामि and तव.

28 K_2 om. 28 (cf. v.l. 1). — [b]) K_1 D_{n1} $D_{2.4.7.8.10}$ भूयसी (for भूयः सा). — After 28, K_4 B Dn

९१

C. 5. 3308 B. 5. 93. 1 K. 5. 93. 2

भगवानुवाच ।

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधः सुहृत् ॥ १
धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ २
सत्यं प्राप्तं च युक्तं चाप्येवमेव यथात्थ माम् ।
शृणुष्वागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३
दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४
पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५
धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या न चेच्छक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६
मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
न प्राप्नोति फलं तस्य एवं धर्मविदो विदुः ॥ ७
सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।
कुरूणां सृञ्जयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।

D5 D8 (marg.), 8-9 ins.:

417* या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ।

[In B4 Dn it is a *repetition*! Cf. v.l. 5. 87. 23.]

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.3.4 B Dn D5 D1.2.5-8.10 T1 G1.3 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D1 T1 G1.3 विदुरवाक्यं; M विदुरसंवादे. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D3 88; D6 84; D7 M1-3.5 93; T G2.4.5 94; G1 95; G3 M4 92. — *S'loka no.:* Dn D5 30.

91

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 32. 15; 90. 1).

Before 1, K4 D5 S (except G1) ins.:

418* वैशंपायनः ।
विदुरस्य वचः श्रुत्वा प्रश्रितं पुरुषोत्तमः ।
इदं होवाच वचनं भगवान्मधुसूदनः ।

[(L. 1) G3 प्रश्रितः. K4 मधुसूदनः (for पुरुषो°). — (L. 2) D5 T1 G3 प्रोवाच (for होवाच).]

— K4 B3 Dn D1.2.7.10 T G1-3.5 M (except M2) श्रीभगवान्; G4 कृष्णः. — c) D5 T G1.2.5 तथा (for यथा). — d) K4 B D (except D2.4.7.8.10) भवता (for सुहृदा).

2 a) T1 G1 सत्यं (for तथ्यं). — c) D5 यथा (for तथा). — d) D3 यथैव; S श्रावसे (for त्वयैतत्). D2.4.9 पितृवन्मयि; Cn पितृमातृवत् (as in text).

3 ab) K1 पूर्वं; K3 S सर्वं (for सत्यं). G4 ह्रीवं (for युक्तं). K4 B4 D (except Dn1 D1-4.10) G3 M2 वा; G4 मे (for the second च). K1.3 T2 G2.4.5 om. अपि (leaving hiatus!). K1.3 D1.2.5.8.10 एतद् (for एव). T1 G2.3 यदा (for यथा). G4 यदा यथ्यं यदात्थ मां. — c) S शृणु च (for शृणुष्व). — d) S मम (for भव).

4 a) K3 D7 S °राष्ट्राणां. — K4 om. 4c-5b. — c) K1 G3 वैरिणां; B D (except D1) T2 G2 वैरतां. — d) K3 D3 G2 अस्मि (for अद्य).

5 K4 om. 5ab (cf. v.l. 4). — a) S कृत्स्नां (for सर्वां). — b) D2.4.9 सहाश्वरथकुंजरां. — c) K1 अमोचयन्; K3 प्रमो°; D7 G3 यो मोच°. — d) K1.3 D7 प्राप्नुयां. K3 पुण्यम् (for धर्मम्).

6 a) D1 धर्मकार्ये. K1 D7.8 धर्मं कुर्वन्यथाशक्त्या; K3 धर्मकार्ये यतेच्छक्त्या; D5 धर्मकामार्थतां शक्त्या; D2.4.9 धर्मकामो यथाशक्ति; S धर्म(G5 °र्मे)कार्ये यतमानो. — b) B Dn D5 D10 नो (for न). N (except D1-4.9; K2.3 missing) M2 प्राप्नोति (for शक्नोति). — d) K3 T1 तत्र; D2.4.9 इति (for अत्र).

7 a) K3 S (except G4 M2.3) चिंतितं (for चिन्तयन्) — b) K1 उपपादयेत्; K3 (before corr.) उपपद्यते, and (after corr.) उपपादितं; K4 B3.4 Dn3 अतिरोचयन्; Dn3 D2.4 T2 G3 Cs अभिरोचयेत्; D7.10 उपपादयन्; T1 G1 समाचरेत्; G2.5 करोति यः; Cn अभिरोचयन् (as in text). — cd) K1 D7.8 अप्येवं; K4 B Dn D5 D1.2.4.6.10 इत्येवं (avoiding hiatus!); S इति (for एवं).

8 a) K1.3 (sup. lin. sec. m. as in text) D5 G3 प्रणमं; G3 च शमं (for प्रशमं).

9 a) K3 आपद्घोरं (for सेयमापन्). — b) K3 D3

कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ९
व्यसनैः क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १०
आ केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११
तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२
हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १३
हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्योधनो यदि ।
हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यं च भविष्यति ॥ १४
ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
सर्वयत्नेन मध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५
न मां ब्रूयुरधर्मज्ञा मूढा असुहृदस्तथा ।
शक्तो नावारयत्कृष्णः संरब्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ १६
उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।
तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥ १७
मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ १८
अहापयन्पाण्डवार्थं यथाव-
च्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महार्थं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९
अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समर्थां
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २०
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।
शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः ॥ २२ C. 5. 3299 B. 5. 63. 22 K. 5. 93. 23

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

एवं. D3 T1 G1 कुरुष्वेवमुपस्थिता. — ᶜ) D3–4.9 कर्णदुर्योधनकृपाः; S (except G3.4) °कृते. — ᵈ) T2 दुःशासनकृते स्वयं.

10 ᵃ) K1 B1.3.4.5 D (except D7.10) T1 G1 व्यसने; B3 °नात् (for °नैः). D3.4.9 च (for हि). — ᵇ) K1 D7.10 transp. यो and मित्रं. — ᶜ) K1.2 D1.7.8.10 अर्थज्ञो हि; K4 B4 D3.5 Cn अनयीय (Cnp अनुनीय as in text); B3 D3 अन्वयाय; D2 अर्थं ज्ञात्वा; D3.4.9 अनर्थज्ञः; T G1–3 अन्वानीय; G4.5 अन्वयानि. — ᵈ) B D2–4 S (except T1 M3) Cn तत् (for तं).

11 ᵇ) K2 S (except G3) संनिवर्तयेत्. — ᶜ) Hypermetric! K1 D7 Ca न वाच्यः (for अवाच्यः). K1 D1 T2 G3 कस्य; Ca.d कस्यचित् (as in text).

12 ᵃ) K1.2 D7 समीक्ष्य (for समर्थं).

13 ᵃ) K2 T1 G1 हितं च; B1.3.5 हिताय (for हितं हि). — ᵇ) S अथो (T2 G3 अथा-) हितं (for तथैव च). — ᵈ) D3 करि° (for यति°).

15 ᵃ) K2 D3 T1 G1 च; D2 तु (for हि). — ᵇ) D3.4.9 अभिमन्यते (for °पद्यते). — ᶜ) K4 Dn2 D1.5.9 माध्यस्थं; B1.3.5 D8 T2 G1.2 मध्यस्थ्यं; B3.4 D6 D3.4.6 माध्यस्थ्यं.

16 ᵃ) G3 M मा (for मां). N (except K1 D7; K3.5 missing) M5 अधर्मिष्ठा (D3 °ष्ठं) (for °र्मज्ञा). — ᵇ) K3.4 B Dn D8 D3–8.10 G3 सु(K3 कु)सुहृदः; D3–4.9 ह्यहृदयः (for असुहृदः). — ᶜ) D3.4.9 transp. शक्तो and न. D8 D6 न चार°; G4 नोवार° (for नावार°).

17 ᵇ) D1 T2 G3 M अयं (for अहं). G3.5 महाभाग इतीत्युत. — ᵈ) S धर्मस्यानृण्यतामियां.

18 =(var.) 5. 81. 4. — ᵃ) K1 D10 S धर्मार्थसंयुक्तं; D3.9 °र्थैर्युक्तं हि. — ᶜ) T2 G3 हि दास्यते; Ca आदा° (as in text).

19 ᵃ) K1 अवाप्यार्थं; K2 D8 अवाप्याहं; D2 (corrupt) प्रज्ञापयन् (m अहापयन्वै); D3.4 अहाप्य वै (for अहापयन्). Dn2 D8 पांडवार्थे. S अहं यतेयं पांडवानां हिता(G3.5 यथा-; G4 हामा)र्थं. — ᵇ) D1.2 अथ (for यदि). K1.2 Dn1 D1–4.5.10 चेच्चरेयं; B3 तैश्चरे°; D3 मा चरे° (for चाचरे°). S शर्म कुरूणां च सहेह (T1 G1 सह सर्वैः; T2 G3.4 च सहैव) राजभिः. — ᶜ) K4 B (except B3) Dn2 D8

९२

C. 5. 3330
B. 5. 94. 1
K. 5. 94. 1

वैशंपायन उवाच ।

तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।
शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।
शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २
कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।
अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३
ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४
तत उत्थाय दाशार्ह ऋषभः सर्वसात्वताम् ।
सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५
कृतोदकार्यजप्यः स हुताग्निः समलंकृतः ।
तत आदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६
अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
संध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७
आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।

महात्मन्; G4 महाफलं; Cn महार्थं (as in text). — d) D8 चेत्; D2.4.9 वै (for च). S शुच्येदंश्चेत् (G8 °रन्; G3 °रंसे) मृत्युपाशाद्धि सर्वे.

20 a) S का(G2.3 र)क्यां; Cn.d काक्ष्यां (as in text). — b) K1 आवेदयते; T2 G3 आचक्षेरन् (for अवेक्षे°). K1 धार्तराष्ट्रः. K2 D1 समर्थौ; K4 B (except B3) Dn D8 D5–10 शमार्थं; T1 G1 समग्रा; T2 G3 समार्थौ; G2 समर्था; G4.5 समग्राः (for समर्थौ). — d) T2 G3 प्रोक्तं (for प्राप्तं).

21 = 5. 70. 86.

22 D2.4.9 T1 G4 om. the ref. K3 resumes! — a) K1 D2.4.7.9.10 स (for इति). K2 एवमुक्त्वा तु वचनं. — b) D8 वृषभस्य; M3 अधिपस्य. D2.4.9 G2 तथा (for तदा). G4 वृष्णिवीरः प्रतापवान्. — d) N (mostly) शिष्ये. K3 भूयः (for यदु-).

Colophon missing in K3; K2 om. it. — *Sub-parvan:* K1.3.4 B Dn D8 D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 विदुरं प्रति भगवद्वचनं; M वासुदेव(M1 भगवन्)मतं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D8 89 (repeated); D5 85; D7 M1–2.4 94; T G1.4.5 95; G1 96; G2 M4 93. — *S'loka no.:* Dn1 D8 21; Dn2 22.

92

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) D8 S कथाः (for तथा). K1.3.4 D (except Dn2 D8 D5.8.10) T2 G3.5 एवं. — b) D5 D2 G1.4 तथा (Dn2 ततः) (for तदा). — c) K1 नक्षत्रसहिता; Cn.d as in text. — d) = 3d. D7 व्यतीता च; D5 °ताथ (for °याय). T2 G3 सा व्यतीता विभावरी. — After 1, D8 G2 read 4.

2 K4 om. 2a–3b; M3 om. (hapl.) 2–3. — a) K1.2.6 B4.5 D7.10 धर्मकामार्थवत्य(B4.5 °युक्त)श्च; D1.2.4.9 धर्मार्थकामवत्यस्तु (D1 °श्च); D5 °वद्वाश्च; S (M3 om.) धर्म्याः रम्याश्चार्थवतीः. — b) D3 विचित्राः सुपदाक्षराः.

3 K4 om. 3ab; K2 M3 (cf. v.l. 2) om. 3. — a) D1.3 S (except M3; M3 om.) °कूलाभिः (for °रूपाभिः). — b) K1.3 हृतस्य; D5 तु तस्य; D8 एवं हि; T G1.2 रतस्य; G3 M (M3 om.) रतस्य (for कृष्णस्य). G4.5 अनुत्तमामितौजसः. — c) T G (except G4) एव (for इव). — d) = 1d. D5 व्यतीता च (for °याय).

4 D8 G2 read 4 after 1. — a) S (except T2 G3) ततः सुस्वरसंपन्ना. — d) D1.3 समबोधयन्; T2 G3 प्रत्यपूजयन्; M2.3 (inf. lin. as in text) °घोषयन् (for °बोधयन्). — After 4, K4 S (except G4) ins.:

419* ब्रह्मादिवसुदेवान्तं वंशं समनुकीर्तयन् ।
तुष्टुवुः केशवं तत्र बहवः सूतमागधाः ।
[(L. 2) K4 T1 पुंडरीकाक्षं (for केशवं तत्र).]

5 b) K2 D1 वृषभः. — c) G4 तदाह्निकं (for आवश्यकं). — d) G1.4 °कल्यं (for °कार्यं).

6 K2 om. 6–7. — a) K1 D5 M कृतोदकार्यजप्यः स (M1 सन्); K3 °काग्निजप्यः स; K4 B Dn D2.6.8 कृतोदका(B3 कृताग्निको)नुजप्यः स; D2.4.10 °कांतजप्यः स; D9 °दको यथान्यायं; T G कृतोदकः कृतजपः. — c) K4 M3 तत्र (for तत). T G transp. आदित्यं and उद्यन्तं. B (except B3) Dn1 D2.4 चादित्यम्. — d) D1.3 T2 G3.5 उपतिष्ठत. D1.2.7 G4 केशवः (for माधवः).

7 K3 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) S ततो दुर्योधनः

कुरूंश्च भीष्मप्रमुखान्राज्ञः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८
त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वांश्च परंतपः ॥ १०
विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११
तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १२
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १३
कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १४
अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १५
ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परंतपम् ॥ १६
सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं रथैरश्वैर्गजैरपि ॥ १७
तेषां हेमपरिष्कारा युक्ताः परमवाजिभिः ।
गच्छतां घोषिणश्चित्राश्चारु बभ्राजिरे रथाः ॥ १८
संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् । G. 5. 3349 B. 5. 94. 20 K. 5. 94. 22

कर्णः. — c) K1 B1.2.3 Dn3 Ds2 D1.5-7 अभ्येतां; T1 G1.4 अभ्यायन्; T2 G2.3.5 M अभ्यायान्; Cs अभ्यैतां (for अभ्येत्य). — d) D7 अमितौजसं (for अपरा°).

8 a) K1 D1-4.8.9 च (for तु). K3 ततस्तस्य (for तु कृष्णस्य). S आचख्युस्तेथ (T2 °स्ते तु; G3.5 °स्ते च) कृष्णाय. Cs cites आचक्षेतां (as in text). — b) M3.4 सभां गतं. — d) S चैवाथ (for सर्वांश्च).

9 For S see below. — a) K1.2.3 D1 अर्चयं(K3 °य)तः; B3 Ds2 अर्थय(Ds2 °यं)तः; Cs as in text. K1 गोविंदं. — K5 om. 9^{b}–10^{b}. — For 9, S (transposing the lines) subst.:

420* तानभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ।
तेऽभ्यर्चयं देवकीपुत्रं दिवि शक्रमिवामराः ।

10 K5 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — b) G3 महायशाः (for जना°). — c) Ds2 D1.2 G4 हिरण्यवासांसि. — d) K1 Ds2 D4 परंतप; D2 जनार्दनः. K3 गाश्च रत्नानि सर्वशः.

11 a) K4 B2.4 Dn D3 D4.6.8 विसृज्य बहुरत्नानि. Ca.d cite निसृष्टवन्तं. — d) T1 G1 ववंदे कृष्णसारथिः. — After 11, N (K3 missing; K5 om. line 2) ins.:

421* ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दारुकः ।
[Line 1 = 5. 129. 21^{ab}.]

On the other hand a passage given in App. I (No. 5) is ins. in S after 11; in K4 after 421*.

12 K5 om. 12^{ab}. — b) D1 G4 महात्मनः (for °मनाः). — c) S °घनसंकाशं.

13 D7 om. 13^{c}–14^{d}. — c) D2.4.5 S आबध्य; Ca.d आमुच्य (as in text).

14 D7 om. 14 (cf. v.l. 13). — a) G3 चापि (for कृष्णो). — b) T2 G3 अपि संवृतः; G3 अपि रक्षितः (for अभि°). — c) K1.2 प्रातिष्ठत; G2-4 अतिष्ठत. — d) T2 °वल्लभः.

15 b) D2.4.9 चैव (for सर्व-). — K5 om. 15^{cd}; D9 om. 15^{c}–16^{b}. — c) T2 G1.2 श्रेष्ठः. — d) K2 सर्वप्राणभृतां; K4 B D (except D7.10; D9 om.) M2 सर्वबुद्धिमतां. B1.2 T G1.3.4 M1.3 चरः.

16 D9 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — 16^{ab} = (var.) 7^{ab}. — a) B (except B4) तदा (for ततो). S कर्णः (for कृष्णं). — c) D2 D3 T2 G3 पृतम्; D2 पृत; D3 पृतम् (for एनम्). — d) D2.4.9 अन्वयाता; D3.8 अन्वायातां (D8 °तं); T1 G1 अन्वयुक्ते; T2 G2-5 M अनु(G3 °भि)याताः. K3 Dn1 Ds2 D7 परंतप; D2 परस्परं; D3.4.9 अरिंदमं.

17 b) K3.4 B D (except D7.10) अपरे रथाः (K3 Ds1 तथा) (for महा°). — d) K4.5 B D (except D1-4.7.9) transp. रथैः and गजैः. D1.2 तथा (for अपि).

18 K5 om. 18-26. — a) N (except D1; K3 missing; K5 om.) G3 Ca हेमपरिष्कारैः (K1.2 °ष्काराः; G3 °ष्कार-). — b) D6 (m as in text).8.9 G2 शुक्ताः (for युक्ताः). — c) K1.2 D1.7.10 प्रयांतः; Ds2 गच्छंतः; D2 व्रजंतः; D3.4.6 जयिनः; S चास्थतां (for गच्छतां). T2 G2-4 घोषणाश्च. B4 D5.6.8 चित्र- (for चित्राश्च). — d) K4 B Dn D3 D5.6.8 रथा राजन्विरेजिरे.

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 18). — a) K1.2 D2.10 संमृष्टमथ संसिक्तं; Cap °संसिक्तरजं; Ca as in text. — b) Dn3 Ds2 D2.10 T G2.3 M4 महारथं; Ca as in text.

C. 5. 3349
B. 5. 94. 20
K. 5. 94. 22
राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्श्रिया ज्वलन् ॥ १९
ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।
शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २०
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरेरगच्छन्त परंतपाः ॥ २१
ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।
असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
गजाः पराःशतास्तत्र वराश्चाश्वाः सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ॥ २३
पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
सवृद्धबालं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिंदमम् ॥ २४
वेदिकापाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योषिद्भिर्भवनान्युत ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्विविधाः कथाः ।
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २६
ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २७
ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २८
ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २९
आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।

— After 19^{ab}, T1 G4 read 24^{cd}. — c) Dn1 D1.8 G4 राजर्षिचरिते (D8 G4 °तः) काले. — d) S श्रिया परमया ज्वलन्.

20 K3 om. 20 (cf. v.l. 18). — b) K1 प्राघोषंत; K2 D1.2.5 T2 G3-5 M2 प्रवाद्यंत (G3.5 °ते). T G1.2.4.5 अथ पुष्कराः; G3 M च पुष्कराः; Ca एकपुष्कलाः; Cd.s as in text. — c) D3-5.8.9 शंखांश्च. — d) T2 (m as in text) वाद्यभांडानि यानि च.

21 K3 om. 21 (cf. v.l. 18). — b) D3 सत्व° (for सिंह°). — d) D7 अतिष्ठंत (for अगच्छन्त). K1.2 परं शताः; D3.4.6 G2 °तप; G4 °तपं.

22 K3 om. 22 (cf. v.l. 18). — ab) K ततो योधवरा हृष्टा विविधायुधपाणयः. — c) K2 असिचक्रायुधधराः. — After 22, K3 ins.:

422* योधाः परशुहस्ताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

After the above, K3 reads 26^{ab}, 25, 23^{cd}, 24, 23^{ab}, 26^{cd}, etc.

23 K3 om. 23 (cf. v.l. 18). For sequence of K3 cf. v.l. 22. — a) K2 D1.7 G2.4 परशताः; K4 B1-3.5 Dn1 D2.6.8 पंचशताः; B4 Dn2 D5 D3.4.9.10 पंचाशताः; M Cd परं शताः (for पराःशताः). T2 G3 चात्र (for तत्र). — b) K1 T G (except G4) व(T1 G6 प)राश्वाश्च; K4 B D रथाश्चासन् (D3 °श्चाश्वाः; D10 °श्चैव); M3 पराश्चाश्वाः (for वराश्चाश्वाः). D1.2 च सर्वशः; G4 (inf. lin. as in text) पराःशताः (for सहस्रशः). — c) K2 हृष्टास्तम्; B (except B1) Dn2 Dn3 D2.4.9 प्रायांतम्; D6 प्रयातम्. K1.2 D1.9.10 T1 G1 M वीराः.

24 K3 om. 24 (cf. v.l. 18). For sequence of K3 cf. v.l. 22. — a) D8 पूर्वं (for पुरं). G2.5 संप्रहृष्टं; M प्रवृत्तं; Ca संस्मृतं (for संवृत्तं). — b) G2.5 यथा° (for द्रष्टु°). — T1 G4 read 24^{cd} after 19^{ab}. — c) K4 Dn D8 D2.6.8 स(D8 बा)बालवृद्धं (for सवृद्धबालं). K2 D7 सवृद्धबालसस्त्रीकं. — d) K2.4 Dn1 D7.10 G2.5 M1.2 अरिंदम.

25 K3 om. 25 (cf. v.l. 18). For sequence of K3 cf. v.l. 22. — a) K4 B D (except D1) G2 M1 वेदिकामा(G2 °मारुा)श्रिताभिश्च; G4 °पाश्रयाभिश्च. — 25^{cd} =(var.) 5. 87. 9^{cd}.

26 K3 om. 26 (cf. v.l. 18). For sequence of K3 cf. v.l. 22. — a) B (except B3) Dn1 D2.8 स पूज्यमानः. G2 संपूज्यः कुरुभिः सर्वैः; G3 माधवः कुरुभिः पूज्यः. — b) K1 D2.3 G3 M2 स शृण्वन्; K2 शृण्वंश्च. N (except K2 D1.3; K3 missing; K5 om.) मधुराः (for विविधाः). K2 गिरः (for कथाः). — c) K2 यथावत् (for यथार्हं). D7 प्रतिकुर्वन्वै. — d) D3 T M2 प्रेक्ष्यमाणः. K3 यथा; D7 अपि (for ययौ).

27 c) S °संमिश्रैः (for °निर्घोषैः). — d) B4 D3-4.9 G4 सर्वांश्च(D3 °श्चु)नादयन्; G2 सर्वा ह्यना°.

28 K3 om. 28^{c}-29^{d}. — c) M (except M1) प्राकंपत प्रहर्षेण.

29 K3 om. 29 (cf. v.l. 28). — a) K2.3.4 B (except B3) D6-8.10 अभ्याशगते. — b) D2 T2 (m as in text) G3 समाहृष्टा (for समहृष्यन्). — c) K1 D7.10 अथ (for तं).

30 a) K2.4 ततः प्राप्य (for आसाद्य तु). M2-5 सभामूर्द्धाम् (for °द्वारम्). — c) K1.3 D7 सोवतीर्य.

अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३०
नगमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ३१
पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरून्प्रच्छादयञ्श्रिया ॥ ३२
अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
वृष्णयः कृतवर्मा च आसन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३३
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३४
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ।
सहैव भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३५
उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।
तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३६
आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३७
स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ३८
तत्र केशवमानर्चुः सम्यगभ्यागतं सभाम् ।
राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ३९
तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परंतपः ।
अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरंजयः ॥ ४०
ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ।
अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शांतनवं शनैः ॥ ४१
पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप ।　C. 5. 3372 B. 5. 94. 47 K. 5. 94. 54

— [d]) A few N MSS. कैलाश°.

31 K_3 om. 31–32. — [a]) K_4 B_{2-4} Dn D_{3a} $D_{1.5.7.8}$ नव°. — K_1 om. 31^{bc}. — [d]) K_2 transp. सभां and ततः.

32 K_3 om. 32 (cf. v.l. 31). — [a]) $D_{2-4.9}$ पार्श्वे (for पाणौ). — [d]) K_4 B D (except $D_{1.7}$) M_{3-5} प्र(Dn1 आ)च्छा°.

33 $D_{3.4.8}$ om. 33^{d}–34^{c}. — [cd]) K (K_3 missing) B Dn Ds $D_{1.5-8.10}$ अभ्यासन् (K_3 आसीत्); D_3 ह्यासन् (for आसन्).

34 $D_{3.4.8}$ om. 34^{abc} (cf. v.l. 33). — [b]) Ds $D_{7.8.10}$ तथा; D_1 तु ते; D_2 S च ते (for ततः). T_2 G_3 भीष्मद्रोणकृपास्ततः. — 34^{cd} = 5. 87. 14^{cd} (cf. v.l. 35).

35 = (var.) 5. 87. 13. — K_3 om. 35. — [b]) K_4 B_4 Dn Ds $D_{5.6.8}$ नरेश्वरः; $B_{1-3.5}$ नराधिपः (for महामनाः). — [c]) K_4 B D (except $D_{2-4.8.9}$) G_1 द्रोणभीष्माभ्यां (by transp.). — [d]) $G_{1.2.4}$ °मनाः (for °यशाः).

36 [a]) $M_{3.4}$ महाराज. — [b]) D_1 नरेश्वरे; D_2 महात्मनि (for जने°). — [c]) D_7 सर्वे एव समुत्तस्थुः. — [d]) K_2 D_7 सहस्रशः (for समन्ततः). D_2 राजानो ये समागताः.

37 [a]) M_2 °सूत्रं (for °भद्रं). — [b]) G_3 सर्वरत्नविभूषितं. — K_3 (which om. 38^{a}–40^{b}) ins. after 37:

428*　　दुर्योधन उवाच ।
भीष्मद्रोणौ परित्यज्य त्वया मां मधुसूदन ।
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष कृतं वृषलभोजनम् ।
　　भगवानुवाच ।
भक्तं पृच्छसि राजेन्द्र आदरं किं न पृच्छसि ।
भोजनं गतशीर्णं तु आदरमजरामरम् ।
आदरेणोपनीतानि शाकान्यपि फलानि च ।
प्रीणन्ति मम गात्राणि नामृतं मानवर्जितम् ।
वरं शाकाङ्कुलं प्रीतं सद्यः प्राणहरं च यत् ।
न तु भुक्तं धनाढ्यस्य भुवा कुटिलितेक्षुपे (sic) ।
न जातिः कारणं तात गुणाः कल्याणकारणम् ।
चाण्डालमपि सद्वृत्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
कैवर्तीगर्भसंभूतो व्यासो नाम महामुनिः ।
तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिर्न कारणम् ।

38 K_3 om. 38^{a}–40^{b}. — [a]) $D_{2-4.9}$ S च (for तु). — [b]) T_2 G_3 भीष्मद्रोणैश्च. — [c]) K_2 दाशार्हः (for धर्मात्मा). — [d]) T_1 G_1 यथार्हतः; T_2 G_4 M यथागतान्; $G_{2.3.5}$ अथागतान्; M_1 (*inf. lin.*) समागतान् (for यथावयः).

39 K_3 om. 39 (cf. v.l. 38). — [a]) K_2 ते तु; D (except Dn $D_{1.2.5.6}$) G_4 ततः (for तत्र). — [b]) K_1 शुभं (for सभाम्). K_2 सभामध्यगतं विभुं. — [c]) K_4 $D_{5.8}$ प्रहृष्टाः; $M_{3.5}$ राजानं. K_2 संगताः (for पार्थिवाः).

40 K_3 om. 40^{ab} (cf. v.l. 38). — [a]) T_2 G_1 ततस् (for तत्र). B_3 Ds $D_{3-8.10}$ अतिष्ठत; S तिष्ठंस्तु (for तिष्ठन्स). — [b]) Dn_1 Ds_2 $D_{3.4}$ परंतप.

42 [a]) K_1 Dn_1 Ds_2 $D_{1.5.6.8.9}$ $G_{2.3}$ निमंन्त्रताम्; K_2 Ds T_2 $G_{1.4}$ निमंन्त्र तान्; G_3 आमन्त्र्यताम्. — [d]) K_3 संस्कारैणैव (for सत्कारेण च).

C. 5. 3372
B. 5. 94. 43
K. 5. 94. 55
निमन्त्रयन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४२
नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ।
पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४३
ऋषीञ्शांतनवो दृष्ट्वा समाद्वारमुपस्थितान् ।
त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ४४
आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि समाजह्रुस्ततस्ततः ॥ ४५
तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घ्येषु भारत ।
निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ४६
दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम् ।
विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ४७
अविदूरेऽथ कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ ॥ ४८
गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः ।
निषसादासने राजा सहपुत्रो विशां पते ॥ ४९
विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे ।
संस्पृशन्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५०
चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्वपार्थिवाः ।
अमृतस्येव नातृप्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ५१
अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ५२
ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविन्दगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित्किंचिद्धि व्याजहार पुमान्क्वचित् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

---

44 a) B (except B4) D1–4.6 T G1.3.5 उपागतान् (for उपस्थितान्). — K3 om. 44c–53d. — c) D2–4.6 भीष्मः (for भृत्यान्). — d) D2–4.6 भृत्यानर्थं; T1 G1 आसनार्थं (for आसनानीति).

45 K3 om. 45 (cf. v.l. 44). — b) विमलानि (T2 G3 विविधानि) (for विपुलानि). — c) D4.6 °कांचनरत्नानि. — d) K3 जना बहुस् (for समा°).

46 K3 om. 46 (cf. v.l. 44). — b) K1.2.4 Dn1 D4.6–8 गृहीतार्घेषु; B (except B4) Dn2 D1.2 S गृहीतार्घ्येषु.

47 K3 om. 47 (cf. v.l. 44). — a) K1 D8 सात्यकाय; G3 सात्यकिने. — Dn1 om. 47c–48b.

48 K3 D8 om. 48 (cf. v.l. 44); Dn1 om. 48ab (cf. v.l. 47). — a) K4 B D (except Dn2; Dn1 D8 om.) तु (for ऽथ). T1 G1 अविदूरेण; T2 G2 अतिदूरेण (for °दूरेऽथ). — d) K1 D7 T1 Cnp निषेदतुः; D1.2.4.6 न्य(D1 नि)षीदेतां; Cn निषीदतुः (as in text). D7 S अरिंदमौ (for अमर्षणौ).

49 K3 om. 49 (cf. v.l. 44). — a) D4.6 विवेश शकुनिस्तत्र; D8 विवेश तत्र शकुनिः. — b) K3 अभिपूजितः; G3 सर्वतो वृतः; M अभिसंवृतः (for °रक्षितः). — c) K1 D1.2.4.6 शुभे; K3 राजन् (for राजा). — d) K2 D1–4.7.8 T G (except G3) M1 सह पुत्रैर्; M2–5 सह ताभ्यां (for °पुत्रो).

50 K3 om. 50 (cf. v.l. 44). — b) K3.4 Dn2 D2.6.8 T2 G1 शुक्लस्पर्ध्ये(T2 G1 °स्पर्ध)जिनोत्तरे.

51 K3 om. 51 (cf. v.l. 44). — ab) K3 transp. दाशार्हं and राजानः. K4 B D (except D1.3.10) सर्वे एव ते (for °पार्थिवाः).

52 K3 om. 52 (cf. v.l. 44). — c) D2.4.6 सदो° (for सभा°). — d) T G हेम्नी(T2 G3 °म्ने; G8 °म्ना)वोपचितो मणिः.

53 K3 om. 53 (cf. v.l. 44). — a) M2 तत्र (for ततस्). D2.4.6 समासीरन् (for सर्वमासीद्). — b) D2.4.6 °गतचेतसः; S °गतचेतनं (G2 °सं). — c) D6 D8 T2 G3 transp. कश्चित् and किंचित्. K4 B D (except D1.3.10) वा; G3.4 च (for हि). — d) D7.10 (sup. lin. as in text) तदा; S मुदा (for पुमान्).

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan:* K1.2.6 B Dn D8 D2.6–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D1 कृष्णस्य पुनः सभागमनं; T1 भगवतः सभाप्रवेशः; G1 M सभाप्रवेशः; G6 कृष्णसभाप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D2 90; D8 85 (repeated); D7 M1–3.5 95; T G2.4.5 96; G1 97; G3 M4 94. — *S'loka no.:* Dn1 D8 53; Dn2 54.

९३

वैशंपायन उवाच ।
तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १
जीमूत इव घर्मान्ते सर्वां संश्रावयन्सभाम् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
अप्रयत्नेन वीराणामेतद्यतितुमागतः ॥ ३
राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः ।
विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम ॥ ४
इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५
कृपानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं च भारत ।
तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६
तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।
त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ७
त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ॥ ८
ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९
अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ भरतर्षभ ॥ १०
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११
शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत । C. 5. 3306 B. 5. 93. 12 K. 5. 93. 14

93

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) $K_{3.5}$ T_1 $G_{4.5}$ आसनेषु (for आसी°). — ^{d}) T_2 G_3 देवदुंदुभिनिस्वनः; $G_{3.5}$ सुदंष्ट्रो भीमनिस्वनः.

2 ^{b}) D_3 सर्वं; D_6 G_6 M_3 सर्वान् (for सर्वां). K_2 $D_{1.2}$ S (except G_4) विश्रा(D_1 °द्रा)वयन् (for संश्रा°). — ^{d}) $K_{1.3}$ समाभाष्य च; T_1 समाभाषत (for समभा°). D_7 समाभाष्य जनार्दनः.

3 Before 3, $K_{1.4}$ D_{n1} $D_{7.10}$ श्रीभगवानुवाच; $D_{2.4.8.9}$ भगवानुवाच ($D_{2.4}$ om. उ°); T_1 $G_{1.5}$ श्रीकृष्णः; T_2 श्रीगोविंदः. — ^{c}) K_2 सुप्रयत्नेन; K_4 B D (except $D_{1.3.8}$) श्रमणाद्येन (for अप्रयत्नेन). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{2-4.8}$ T_2 $G_{2.3}$ वेदितुम्; B_4 D_8 याचितुम्; T_1 G_1 गदितुम्; G_2 विदितुम् (for यतितुम्).

4 Before 4, M_{2-3} ins. वासुदेवः. — ^{a}) S अत्र (for नान्यत्). $D_{2-6.8.9}$ राजन्नथैव वक्तव्यं. — ^{b}) K_4 B (except B_2) D (except $D_{1-4.8.10}$) नैःश्रे° (for निःश्रे°). — ^{c}) B_2 $D_{1.7}$ तत् (for ते).

5 ^{a}) N (except D_1; K_3 missing) ह्यत्र (for अद्य). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{7.10}$ भारत (for पार्थिव). S पृथिव्यां सर्वराजसु. — K_2 (which om. hapl. 5^c–6^d) ins. after 5^{ab}:

424* त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तं विशिष्यते ।

6 K_2 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K_3 दानं (for सत्यं). S सत्यं क्षमा(G_4 तितिक्षा च)र्जवं चैव. — ^{b}) D_5 T $G_{1.2.4}$ एव; D_2 एवं (for एतद्). $D_{2.4.9}$ विभाव्यते; S विशेषतः (for विशि°).

8 ^{a}) K_2 D_1 $C_{a,d}$ वारयतां; K_4 $B_{3.4}$ D_n D_{10} धारयिता; G_1 M_4 पारयिता. K_3 त्वं निवारयतां श्रेष्ठः. — ^{c}) $D_{2.4}$ प्रचलतां. — ^{d}) B_3 $D_{5.6}$ S (except $G_{1.3}$ M_1) अभ्यंतरेषु.

9 ^{a}) $B_{1.3}$ स्वत्°; $B_{2.3}$ D_3 $D_{5.6.8}$ तत् (for ते). T_1 G_1 तव पुत्रास्तु कौरव्य. — ^{d}) K_1 D_{10} प्रचलंति.

10 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ हृत° (for गत°). — ^{b}) K_2 गतचेतसः; D_5 हृत°; T_1 G_1 आहृत°. K_1 B_2 लोभोपहृ(B_2 °हृ)तचेतसः. — ^{d}) T_1 G_2 विद्धि (for वेत्थ). B D (except $D_{2.4.7.9}$) पुरुष° (for भरत°). G_4 त्वमेतद्वेत्थ भारत.

11 K_2 om. 11–14. — ^{a}) M (except M_1) सोयं (for सेयं). — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1.2.10}$ भरतान् (K_2 भवतां; D_2 भारतान्) प्रत्युपस्थिता; $D_{2.4.9}$ T_2 $G_{2.4}$ कुरुष्वेवमुप(G_4 °व व्यव)स्थिता; D_7 भारतानामुपस्थिता. — ^{c}) Some MSS. उपेक्ष°. T_2 $G_{1.3}$ उपेक्ष्यमाणः. — ^{d}) T $G_{1.3}$ घातयिष्यसि.

12 K_2 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{b}) B_4 D_3 C_n न (C_{np} त्वं as in text). B_4 D_3 C_n दिच्छसि (C_{np} इच्छसि as in text). — ^{c}) $K_{1.2}$ T_2 G_{2-4} M सुदुष्करो (for न दुष्करो). $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ M अपि (for हि). G_5 दुष्करो-

C. 5. 3305
B. 5. 93. 12
K. 5. 95. 12
न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२
त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशां पते ।
पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३
आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४
तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।
शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणाम् ॥ १५
स्वयं निष्कलमालक्ष्य संविधत्स्व विशां पते ।
सहभूतास्तु भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६
धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।
न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७

न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८
यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९
सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २०
सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
को नु तान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ २१
लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२
तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।

ण्यत्र न शमो.

13 K_3 om. 13 (cf. v.l. 11). — ^{a}) K_4 $D_{5.6.8}$ त्वयि (for मयि). — After 13^{ab}, D_7 ins.:

425* सहभूतास्त्वयैवेते सर्वनाशाय भारत ।

— ^{c}) B_4 राजेंद्र (for कौरव्य). — ^{d}) K_3 चापरान् (for अहं परान्). — After 13, S (except $G_{3.4}$) ins.:

426* हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथा हितम् ।
शमे प्रयतमानानां तव शासनकाङ्क्षिणाम् ।
[With line 2, cf. 5. 90. 10^{cd}.]

14 K_3 om. 14 (cf. v.l. 11). — $D_{3-5.8}$ *repeat* 14^{ab} after 21. — ^{a}) S अनुज्ञातं (for आज्ञा तव). $D_{5.7.8}$ transp. तव and हि. T_2 G_2 भगवता (for हि राजेन्द्र). D_1 कौरव्य; T_1 $G_{1.2-3}$ M_1 (*inf. lin.*) भवता; M भवतः (for राजेन्द्र). — ^{b}) S सर्वैः (for कार्या). $B_{1.3.4}$ D_7 सहानुगैः (D_7 °जैः); $D_{5.6.8}$ सबांधवैः. — ^{c}) $D_{5.6.8}$ बलं यद् (for बलवद्).

15 G_4 om. 15^{a}–17^{b}. — ^{a}) D_1 तथैव च (for तव चैव). $D_{5.6.8}$ हि राजेंद्र (for हितं राजन्). — ^{b}) K_3 तथा; T_2 ततो (for अथो). — M_2 om. 15^{cd}. — 15^{cd} = (var.) 5. 90. 10^{cd}. — ^{d}) K (K_3 om.) D (except $D_{5.6}$) M_2 तव (for मम). N T_1 G_2 °काङ्क्षिणः.

16 G_4 om. 16. — ^{a}) D_{10} शमं; C_s स्वयं (as in text). K (K_3 missing) B $D_{2.5-8.10}$ Cap निष्फलं (D_2 *sup. lin. sec. m.* निश्चयं); D_1 लक्षणं; $C_{a.d.s}$ निष्कलं (as in text). $D_{5.6.8}$ स्वयं निष्कलुषं कार्यं; S (G_4 om.) तेषां (T_2 G °षु) निष्कल्मषं राजन्. — ^{b}) K_1 $D_{5.6.8}$ त्वं विधत्स्व; C_s संवि° (as in text). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) सहायभूताः; T_2 G_3 समाहूतास्तु; $C_{a.d.s}$ सहभूतास्तु (as in text). D_{n3} D_8 T_2 $G_{3.5}$ भवता (for भरताः). — D_8 om. (? hapl.) 16^{d}–17^{a}. — ^{d}) $K_{1.3}$ D_1 तथा; S सह (for तव). K_3 D_{10} जनेश्वराः; T_1 $G_{3.5}$ M जनाधिप; T_2 G_3 जनाधिपाः; G_1 नराधिप.

17 D_8 om. 17^{abc} (cf. v.l. 16); G_4 om. 17^{ab}. — ^{c}) S °रूपा (for °भूता). $D_{5.6.8}$ न हि शक्यस्तदा भूयः. — ^{d}) K_3 यत्नेनापि नराधिप; S युद्धे जेतुं जना(T_2 $G_{1.3}$ नरा)धिप.

18 ^{a}) T_1 G_2 M त्वा (for त्वां). K_3 T_1 $G_{1.2.3}$ M जातु; G_4 साधु (for जेतुं).

19 ^{a}) K_3 द्रोणश्च यत्र भीष्मश्च; T_2 $G_{3.4}$ यत्र भीष्मस्ततो (G_3 °था) द्रोणः. — ^{b}) K_3 विशां पते (for विविं°). K_3 कर्णो कृपविविंशतिः. — ^{d}) K_3 D_{n3} $D_{5.6.8}$ च; G_2 अपि (for अथ).

20 ^{c}) A few MSS. कांभोजः. — ^{d}) S उभौ (for तथा).

21 After 21^{ab}, $D_{5.6.8}$ ins.:

427* को नु तान्युधि शत्रुघ्न सहितान्कुरुपाण्डवैः ।

— ^{cd}) D_5 पुरान्; C_a तान् (as in text). $D_{5.6.8}$ परीतात्मा सुयुध्येत देवोपि भरतर्षभ; S तत्र युध्येत को राजञ्जिजीविषुरिहाहवे. — After 21, $D_{3-5.8}$ *repeat* 14^{ab}.

22 K_3 om. (hapl.) 22–39. — ^{a}) D_8 $m_{.6.8}$ प्राप्य (for भूयः). S गौरवं सर्वराज्ञां हि ($G_{3.5}$ च; M_1 [*inf. lin.*]$_{,2}$ तु). — ^{b}) $K_{1.4}$ B D (except $D_{5-8.9}$) T_2 G_2 M_{2-8} अप्यधृष्यतां (for अप्र°). — ^{cd}) $D_{5.6.8}$ प्राप्स्यसि त्वं महाराज लोकेषु सुमहद्यशः.

23 K_3 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) $D_{5.6.8}$ वशगास् (for तस्य). — ^{b}) D_8 च विशां पते (for पृथिवी°).

श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यन्ते परंतप ॥ २३
स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।
सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्ष्यसि जीवितुम् ॥ २४
एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५
एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
अन्यान्विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६
तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ।
यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७
संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८
पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ।
यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९
शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्रक्ष महतो भयात् ॥ ३०
न पश्येम कुरून्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
क्षीणानुभयतः शूरान्रथेभ्यो रथिभिर्हतान् ॥ ३१
समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२
त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३
शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ३४
शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् । C. 5. 3418 B. 5. 94. 25 K. 5. 94. 25

---

24 K_3 om. 24 (cf. v.l. 22). — [b]) K_4 B D (except $D_{7.9}$) transp. भ्रातृभिः and पितृभिः. — [d]) $D_{3-5.8}$ प्राप्स्यसि; T_2 G_2 शक्ष्योसि (for शक्ष्यसि).

25 K_3 om. 25 (cf. v.l. 22). — [b]) T $G_{1.3}$ M -पुरं; $G_{2.4}$ -पुरं (for पुरा). — [c]) G_4 अभितां (for अखिलां). K_3 राजन्; D_1 क्षेमां (for सर्वां).

26 K_3 om. 26 (cf. v.l. 22). — [a]) T_1 G_1 च (for हि). G_4 transp. सहितः and सर्वैः. $B_{1.3}$ D_{n3} D_8 T_2 G_3 सहितैः. — [b]) K_2 पांडुपुत्रै° (for पाण्डवैः स्वै°). K_1 D_{n2} $D_{2.7.8}$ चैव; $D_{3.4.9}$ T_2 G_3 तैश्च (for स्वै°). — [c]) $K_{1.2}$ D_7 सर्वान् (for अन्यान्). S बाधिष्यसे (for विजे°). — [d]) D_{n1} $D_{5.6.8}$ अर्थिनः (for अखिलः).

27 K_3 om. 27 (cf. v.l. 22). — [a]) K_1 D_7 निर्जितां; D_1 चार्जितां; S चार्जितं (for उपार्जितां). T_1 G_3 भुंक्ष्व; T_2 G_2 भुंक्ते; G_1 भुंजे; $G_{3.4}$ M भुंक्षे (for भूमिं). — D_7 G_3 om. 27[cd]. — [c]) K_1 D_{n3} D_8 संपत्स्यते; D_1 G_3 संधास्यते; D_2 संपृच्छसे; $M_{1.2}$ संधास्यसे; M_{3-8} संधास्यसे; C_a संधित्ससे; C_s as in text. S (except T_1; G_3 om.) राजन् (for पुत्रैः). — [d]) K_2 $D_{2.10}$ परंतप; B_1 जनेश्वर; $D_{3.4.9}$ अरिंदम (for नराधिप). S (except T_1; G_3 om.) पांडवैश्च परंतप.

28 K_3 om. 28 (cf. v.l. 22). — [a]) D_{n1} $D_{3.4.9}$ T_2 G_2 च; M तु (for वै). G_4 असंयोगे महाराज. — [b]) K_3 तु महान्; $D_{3.4.9}$ अत्र महा°; T $G_{2.4}$ M वै महान्; $G_{3.5}$ च महान् (for सुमहान्). — [c]) K_2 हि जगतो; D_1 चोभयतो; $D_{4.9}$ लोभयतो. C_s cites उभयोः. — [d]) $D_{3.4.9}$ कं धर्मं संप्रपश्यसि.

29 K_3 om. 29 (cf. v.l. 22). — [a]) D_8 विजितैः; B_8 $D_{3.4-6.8.9}$ G_4 $M_{1.3.4}$ निहताः; D_{10} हि हतैः; C_s विजितं (for निहतैः). — [b]) K_1 D_7 $G_{3.5}$ M_2 च; C_s वा (as in text).

30 K_3 (cf. v.l. 22) T_2 G_2 om. 30. In D_{n3}, the portion from 30 up to the end of stanza 33 of the next adhy. is lost on a missing fol. (86). — [a]) K_4 $D_{5.9}$ एव; G_4 अपि (for हि). $D_{3.7}$ कृतार्थाः (for कृतास्त्राः). — [b]) D_8 G_4 सर्वे युद्धाभिनंदिनः. — [d]) $D_{3.4.9}$ स्वान् (for तान्). S (T_2 G_2 om.) पाहि (for रक्ष).

31 K_3 om. 31; D_{n3} missing (cf. v.l. 22, 30); K_4 om. 31[a]–32[b]. — [d]) B_8 D_{n1} $D_{3.4.8.10}$ रथिनो (for रथेभ्यो).

32 K_3 om. 32; D_{n3} missing; K_4 om. 32[ab] (cf. v.l. 22, 30, 31). — [a]) $D_{3-6.8}$ पृथिव्या. $D_{4.9}$ तु; T_1 वा (for हि).

33 K_3 om. 33; D_{n3} missing (cf. v.l. 22, 30); K_1 D_1 T_1 G_3 om. (hapl.) 33[ab]. D_8 transp. 33[ab] and 33[cd]. — [a]) D_{n2} S (T_1 G_3 om.) इमान् लोकान् (for इमं लोकं). — [d]) K_2 $D_{3.10}$ (sup. lin.) शमः; $B_{3.5}$ $D_{3.4.7.8}$ T_2 G_{2-5} शेषः; D_6 दोषः (for शेषं). K_3 कुरुभिः सह; D_5 D_2 T_2 G_2 कुरुसत्तम.

34 K_3 om. 34; D_{n3} missing (cf. v.l. 22, 30). — [a]) B_8 शूरा; D_2 श्लक्ष्णा; $D_{3.4.8.9}$ शक्ता (for शुक्ला). — [c]) D_2 m. $D_{3.4.9}$ पुत्रान्यसचिवान्राजन्. — [d]) $D_{2-4.9}$ त्वं (for तान्).

C. 5. 3419 B. 5. 94. 35 K. 5. 94. 35

सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५
सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृत्य भरतर्षभ ।
अमर्षांश्च निराकृत्य वैराणि च परंतप ॥ ३६
हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।
तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ॥ ३७
बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८
भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९
आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च ।
भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४०
द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।
त्रयोदशं तथाज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१
स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
नाहास्म समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२
तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
नित्यं संक्लेशिता राजन्स्वराज्यांशं लभेमहि ॥ ४३
त्वं धर्ममर्थं युञ्जानः सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि ।
गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्ष्महे ॥ ४४
स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ।

35 K5 om. 35; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30). — a) K1 D7.10 सार्धेन; T1 G1.3-5 M सुखेन; Ca.d शिवेन (as in text). T2 G2 सुखेन भूमिपालास्ते. — b) S परिष्वज्य (for समा°). — d) K1.2 D1.10 यथागृहान्; T2 G2 यथागतं.

36 K5 om. 36; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30). — b) K4 B D (except D1.2; Dn2 missing) सत्कृताः (for सत्कृत्य). — c) K4 B4 D (except D7.10; Dn2 missing) G2 अमर्षं.

37 K5 om. 37; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30). — b) S नागसाह्वये; Ca.d.s आयुषः क्षये (as in text). — d) K2 D1.2.9 T2 G2 यशश्च; K4 B3.4.5 Dn1 D8 D3-5.10 संधत्स्व (for शश्वच्च).

38 K5 om. 38; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30); D1 T1 om. (hapl.) 38-39. — a) K1 D7.10 त्वयैव रक्षिता बालाः. — b) K2 परिरक्षिताः. — d) K2 B (except B3) D8 मनुजेश्वर (for भरत°).

39 K5 D1 T1 om. 39; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 38, 30). — a) K1.2 D3-5.10 अपि- (for हि). S (T1 om.) transp. रक्ष्याः and ते. — c) K1 D3-5 न (for मा).

40 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — a) G2 M1.2.4 त्वा (for त्वां). — b) K1 प्रणम्य; B3.4 Dn2 °पद्य (for °साद्य). — c) K2 वचनाद् (for शासनाद्). — d) T2 G3-5 सहानुजैः.

41 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — b) T G निरुषितानि (for निर्व्यु°). K1.2.3 D1.10 वने निर्व्युषिता वयं; D3.4.9 वने निर्व्युषिताश्चिरं. — c) S त्रयोदशस्. K1 D2 च सजनैः; K2 D1 च सजने; D3.4.9 च स्वजनैः (for तथाज्ञातैः). — d) K1 अज्ञाताः; K2 D1.2 अज्ञातैः; D3.4.9 ह्यज्ञाताः (for सजने). S उषिताः परिवत्सरः.

42 =(var.) 5. 70. 10. — Dn2 missing (cf. v.l. 30). — a) K1.2 D1.2.7.10 स्थिताः स्म; K2 स्थितं च; K4 स्थाताः स्म; B3 D3.4.9 स्थाता वः; T G3.4 स्थापिताः; G2.5 स्थातारः; C3 स्थितानां (for स्थाता नः). K2 अस्माभिः; D7 नित्यं (for तस्मिन्). — b) D3-5.9 पितुस्ते; T G1.2 पित्रेति (for पितेति). — c) D3.9 न जहुः; D2.4 न जहूः; T1 G1 तीर्णाः स्म; Ca नाहास्म (as in text). G2 राजन् (for तात).

43 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — a) B3 वः; T2 G2 हि (for नः). — T2 G2 om. 43c-45b. — d) K1 D7 स्वराज्यं च; K2 निजं राज्यं; D3-5 स्वराज्यं सं-; G2.5 राज्यांशं च (for स्वराज्यांशं). — After 43, G4 reads 47c-48b, *repeating* the lines in their proper place.

44 Dn2 missing; T2 G2 om. 44 (cf. v.l. 30, 43); G4 om. 44ab. — a) G2.5 M तात् (for त्वं). K1.2 D1 युंजानान्; K4 B (except B3) Dn1 D8 D2.6.8.10 संजानन् (for युञ्जानः). D3.4.9 त्वं धर्ममथ जानासि; T1 G1 धर्ममर्थं च युंजानः. — b) D2.6.8 संपन्नः स्थातुमर्हसि. — D1 om. 44c-45d. — c) K1 तव सं-; K2 D7 त्वयि सं-; G2 भवतः (for भवति). — d) S (T2 G2 om.) सहा(T1 G1 क्षमा)महे (for तिति°).

45 Dn2 missing; D1 om. 45; T2 G2 om. 45ab (cf. v.l. 30, 44, 43). — a) B3 पितृमातृवत् (by transp.). — K5 om. from 45b up to the end of this adhy. — c) K1.2 D3-4.9 गुरोर्गरीयसीं वृत्तिं. — d) T G (except G2) स्यात् (for या). S (except G2) चेत् (for च). K1.2 अद्य(K2 °द्य)तिष्ठस्व भारत; D3-4.9 यावत्तिष्ठस्यसि भारत. — After 45, K4 B D (except D1; D3.10 both marg.; Dn2 missing) ins.:

गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ४५
पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।
संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ राजन्स्ववर्त्मनि ॥ ४६
आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ४७
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ४८
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ।
धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ४९
ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
ते सत्यमाहुर्धर्मं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ५०
शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।
ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ।
धर्मार्थौ संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ५१
प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ५२
पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ष्व भोगान्परंतप ॥ ५३
अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ।
सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥ ५४
दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ५५
स तत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ।
त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥ ५६
तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ।　C. 5. 3441 B. 5. 95. 58 K. 5. 95. 58

428* वर्तामहे त्वयि च तां त्वं च वर्तस्व नस्तथा ।

46 K5 om. 46; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) K5 पुत्राः (for पित्रा). — b) K1 S (except G1 M1) व्याश्रिताः (for आस्थिताः). — c) D8 त्वं ह्यस्मांस्तु; T2 G2 प्रतिष्ठां तां (for पथिष्वस्मान्). — d) K3.4 B D (except D1.7; Dn2 missing) धर्मे (for राजन्). B सुवर्त्मनि; D8 M3.4 स्ववेश्मनि.

47 K5 om. 47; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) D1.3.4.9 एतां; S इमाः (for इमां). S परिषदः; C3 as in text. — G3 reads 47c–48b (for the first time) after 43.

48 K5 om. 48; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). For G3 cf. v.l. 47. — D1.6 om. (hapl.) 48c–49a.

49 K5 om. 49; Dn2 missing; D1.6 om. 49a (cf. v.l. 45, 30, 43); Da2 om. 49. — a) T1 G1.4 transp. विद्धो and धर्मो. — b) G3 M3 सभा. T2 G1.4.5 उपपद्यते; M3 प्रवर्तते (for प्रपद्यते). — d) D1 हता॰ (for विद्धा॰).

50 K5 om. 50; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) T2 G2 अनुपश्यंति. — c) K4 B D2–4.7.10 धर्म्यं; C3 धर्मं (as in text). K1 D8 धर्मज्ञाः (for धर्मं च). Dn1 सत्यमाहुश्च धर्मे च. — d) K1.3 D1.3.9 T G3.4 M1 न्याय्यं.

51 K5 om. 51; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — b) K3 T1 G1.4 M (except M1) नरे॰ (for जने॰). — c) T2 G2 शृण्वंतु; C3 ब्रुवंतु (as in text). B3 D3.10 ते (for वा). — d) K3 D1–4.6 G3.5 समागताः (for समासते). D7 त्वयि (for यदि).

52 K5 om. 52; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30) — a) D2–4.8.9 प्रमुच्य (for ॰मुञ्च). — b) K3 D3 D1–4.8.9 G3 भरत॰; K4 B Dn1 D5.6 पुरुष॰ (for क्षत्रिय॰). — d) K3 D2–4.9 मृत्यु॰ (for मन्यु॰).

53 K5 om. 53; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) K3 प्रदाय स्वं (for ॰यांशं). — c) K3 सिद्धार्थो ज्ञातिसहितः.

54 K5 om. 54; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — d) T2 G2 यो (for यां).

55 K5 om. 55; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) S द्रोहितः; C3.d दाहितः (as in text). — b) K1 D1.7.10 अपाश्रितः; D3.4.8 उपस्थितः; T1 एवं श्रितः; T2 G2 अहं श्रितः; G1.3–5 M इहाश्रितः (for उपाश्रितः). K3 स त्वामेवाश्रितः पुनः. — c) K3 D2 S इंद्रप्रस्थे.

56 K5 om. 56; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) D5 T2 G पुत्रः (for तत्र). B4.5 D8 विवसन् (for निव॰). — b) D8 समानीय च पार्थिवान्. — d) T G1.5 त्वा; M (except M1) त्वत् (for त्वाम्). B1–3 D8 अभ्यवर्तत; T1 G1.3–5 M1 सोऽत्यवर्तत; T2 G2 M2–4 स न्यवर्तत; C3 अत्य॰ (as in text).

57 K5 om. 57; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — a) B3.6 यस्य (for तस्य). — b) T G जिगीषता (for जिहीर्॰). — D1 om. (hapl.) 57d–59a. — d) K1 प्रयुक्तवा; K3 प्रयुक्तं; Dn1 संयुक्ता; D8 प्रयुक्तः; G1.4 प्रलुप्तः

C. 5. 3442 B. 5. 93. 59 K. 5. 96. 58

राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ५७

स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ५८

अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थात्सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ५९

अनर्थमर्थं मन्वाना अर्थं वानर्थमात्मनः ।
लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्व विशां पते ॥ ६०

स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ६१

तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ १

कः स्विदुत्तरमेतस्माद्वक्तुमुत्सहते पुमान् ।
इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २

तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।

(for प्रयुक्तः). K8 परमे पथि; Dn1 G4 परमोपधिः; D8. 7 T2 G2. 3 M4 परमो विधिः; G1 M2. 3. 5 परमोपचिः; Ca. n. s परमोपधिः (as in text). Cd cites उपधिः.

58 K8 D1 om. 58; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 57, 30). — a) G2. 3 °प्रेक्ष्य (for °प्राप्य). — b) K3 दृष्ट्वा कृष्णां (for कृष्णां प्रेक्ष्य). B3. 4 M2-5 सभां गतां.

59 K8 om. 59; Dn2 missing; D1 om. 59a (cf. v.l. 45, 30, 57). — c) K1. 3 च (for तु), and K4 तु (for च). — d) D8 T G2 नीनशुः; G1. 3-5 M (except M1) विनशुः; Ca नीनशः (as in text).

60 K8 om. 60; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — ab) K1 M4 मन्वानां; K4 B D (Dn2 missing) °नः (D1 °नान्); T G5 M1. 3. 5 °नान् (for °ना). K4 B Dn1 D8 D2. 3. 5. 8. 10 व्यर्थं; D2. 4. 9 छार्थं; T G2 स्वार्थं; G1. 3. 4 M1 स्वर्थं (for अर्थं). K1. 4 B D (except D2. 10; Dn2 missing) T2 G2. 3 च (for वा). D8 सुखम् (for अनर्थम्). G4 स्वार्थिनोनर्थमात्मनः. — c) K1 D8 लोभ-भिप्रसृतान्; K3 D2-4. 9 लोभेन प्रसृ°; D5. 6 लोभेभिप्र°; T1 G1 लोभातिप्र°. — d) D2. 4. 9 प्रगृह्णस्व; Cs निगृह्णीयात्. K3 नराधिप; D1 परंतप (for विशां पते).

61 K8 om. 61; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — c) T1 पथ्यं तु तं; G1 पथ्यं मतं; G5 पथ्यतरं.

62 K8 om. 62; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30). — Before 62, Dn1 T2 G2 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — b) K2 B8 हृदये (for °यैः). — D8 om. 62cd. — c) D1 वाचं (for कश्चिद्). — d) K3 वाचः; D1 कश्चित्; D3-4. 9 वाक्यं (for वाचं). T1 G1. 3 प्राक्रमत; T2 प्रक्रमते; M प्राक्रामत (for प्राक्रामद्). K3 अच्युते (for अग्रतः). — After 62, M2-5 read stanzas 1–2 of the next adhy.

Colophon missing in K8 Dn2; K3 om. it. — *Sub-parvan:* K2. 3. 4 B Dn1 D8 D3. 5-8. 10 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T G1. 3 वासुदेववाक्यं; G2 संदेशकथनं; M संदेश(M3 °शना)वैकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 91; D8 88; D7 M1-3. 5 96; T G3. 4. 5 97; G1 98; G2 M4 95. — *S'loka no.:* Dn1 63; D8 51.

94

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v.l. 5. 92. 15). For the lacuna in Dn2 (which is missing up to st. 33 of this adhy.), cf. v.l. 5. 93. 30; the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

2 For M2-5 cf. v.l. 5. 93. 62. — a) G2 किंस्विद्; M कः स्विद् (as in text); the rest कश्चिद्. D2. 4. 9 नोत्तरम् (for उत्तरम्). K4. 5 B Dn1 D8 D3-10 T2 G4 एतेषां; D3 T2 (*inf. lin.*) एतस्य (for एतस्माद्). — b) G2 दातुम् (for वक्तुम्). N (except K1. 3 D1; K8 Dn2 missing) नोत्सहते (for उत्सहते).

जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३
इमामेकोपमां राजञ्शृणु सत्यामशङ्कितः ।
तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४
राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ।
अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५
स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६
अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ ७
इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।
दर्पेण महता मत्तः कंचिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८
तं स्म वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।
प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९
प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
अभिमानी श्रिया मत्तस्तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १०
तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।
उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११
अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥ १२
एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।
क्व तौ वीरौ कजन्मानौ किंकर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३

ब्राह्मणा ऊचुः ।

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव ॥ १४ C. 5. 3451 B. 5. 95. 14 K. 5. 95. 14

---

3 a) S तु तेषु (G3-5 कुरुषु) (for तेषु च). K3 तु (for च).

4 Before 4, T2 G1 ins. जामदग्न्यः (T2 °ग्निः); G3 परशुरामः. — a) T2 इहाम् (for इमाम्). K1.2.3 D1.2 मेघोपमां; K4 B (except B2) Dn1 D5 D8.4.6–10 मे ष्कोपमां (for एको°). N (except K3; K2 Dn2 missing) T1 (inf. lin.) G3 वाचं (for राजन्). — b) K1.3 D7 राजन्; D2 (by corr.).4 सम्यग्राम्; T1 G3.4 सत्यम् (for सत्याम्). K1.3 D7 न शंकितः; K3 T2 G3 अशंकितां. — c) K1.3 D1.7.3 T1 G (except G1) आधत्स्व.

5 a) S (mostly) दंभो°. — c) K1 D1 च इमां; K3 सोखिलां (for अखिलां). K3 राजन् (for सर्वां).

6 a) B2 शाश्वत्; T1 G1.3.4 स वै (for स स्म). — c) S (except G4) वैश्यान् (for चैव). — d) K3 परंतप; D3 महाभुजः.

7 a) S (except G3) मद्विशिष्टः (for विशिष्टो वा). — b) S मत्समो (for मद्विधो). B2 D3 G3 वाभवद्. K5 क्वचित् (for युधि).

8 a) G3.5 ब्रुवाणः (for ब्रुवन्). B3 D1.2 (by corr.).5.6 अनुचर(D1 °रा)न् (for अन्वचरत्). — c) T G (except G3) आविष्टः (for मत्तः). — d) Dn2 T2 G3 M4 किंचिद्. D1 नान्यम् (for अन्यम्). D3 अचिंतयत्. K3 नैव चान्यदचिंतयत्; K6 न किंचिदवचिंतयत्.

9 a) K4 B3.4.5 D (except D1.2.7; Dn2 missing) G3 च (for स्म). B3.5 M3 Ca सुकृपणाः; T2 ह्यकृपणाः; M2–4 त्वकृपणाः. — b) K1 अकुतोभयाः; D3 D8.9 T2 M3–5 सर्वतोभयात्.

10 a) Hypermetric! N (except B1.3 D1; K2 Dn2 missing) M2 नि° (for प्रति°). — b) D1 पुनः; T2 G3 सदा (for स वै). D1 पुनः (for द्विजान्). — B2 om. (hapl.) 10c–13b. — c) K3 अतिमानिनमुन्मत्तं; K4.5 B (B2 om.) D (except D1; Dn2 missing) अतिमानं श्रिया मत्तं.

11 B2 om. 11 (cf. v.l. 10). — b) B4 Cn वेदप्रत्यय-दर्शिनः (Dn1 as in text!); D5 वेदव्रतसमाश्रिताः; D3 वेदवेदांगपारगाः. — After 11, D5 (marg. sec. m.).8 ins.:

429* तपस्विनौ महात्मानौ वेदप्रत्ययदर्शकौ ।

12 B2 om. 12 (cf. v.l. 10). — a) K4 B (B2 om.) Dn1 D2–6.8 Cap अनेकजयिनौ; T2 G3 °जन्मकं; Ca °जननौ; Cd.s °जननं (as in text). K4 B (B2 om.) Dn1 D1.3.5.8 संख्ये; D2–4 संख्यौ; Cs सख्यं (as in text). — b) K4 B (B2 om.) Dn1 D2 (marg. sec. m.).3–6.9 यौ वै पुरुषसत्तमौ. — c) S युद्धे (for राजन्). — d) K3 B3.5 D7.10 कथं° (for कदा°).

13 B2 om. 13ab (cf. v.l. 10). — a) T1 G1.4 वै (for तु). — b) S पृच्छत्येव (T1 G1.4 प्रत्युवाच) द्विजो-त्तमान्. — c) T1 G1.4 कजननौ (for °जन्मानौ).

14 S transp. 14 and 15. D5.8 ब्राह्मण उ°; G2 द्विजाः; G4 M3–5 ब्राह्मणाः. — c) S अजातौ (for आयातौ). K1.3 D1.2 मानुषं लोकं. — d) Ca आभ्यां. B3.5 Ca भारत (Cap पार्थिव as in text). S ताभ्यां विहर संयुगे.

C. 5. 3452
B. 5. 95. 15
K. 5. 96. 15

श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५

राम उवाच ।

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीम् ।
अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥ १६
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
मृगयाणोऽन्वगच्छत्तौ तापसावपराजितौ ॥ १७
तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंततौ ।
शीतवातातपैश्चैव कर्शितौ पुरुषोत्तमौ ।
अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८
तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ।
न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ १९

दम्भोद्भव उवाच ।

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।
भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतम् ।
आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २०

नरनारायणावूचतुः ।

अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ।
न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।
अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २१

राम उवाच ।

उच्यमानस्तथापि स भूय एवाभ्यभाषत ।
पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत ।
दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥ २२
ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय कौरव ।
अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥ २३
सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ।
अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ॥ २४

---

15 S transp. 14 and 15. — ^{a}) $K_{1.4}$ $B_{1.2}$ D (except D_{n1} D_8 $D_{1.2}$; D_{n2} missing) G_4 M_1 श्रूयेते. S महाभागौ (G_2 °बाहू). — ^{b}) K_2 D_7 M_1 (*sup. lin.*) ऋषी (for उभौ). — ^{c}) D_1 अनिर्देश्यौ; T_1 $G_{1.4}$ महच्चैव; $C_{a.d}$ as in text. — ^{d}) K_2 तप्येतां; B (except B_2) $D_{1.7}$ T_2 G_2 तप्यते; T_1 $G_{1.4}$ चरंतौ (for तप्येते).

16 $K_{1.2.4}$ B D_{n1} D_8 $D_{1.2.5-7.10}$ S (except M_{2-5}) om. the ref. $D_{3.4.6}$ परशुराम उ° (D_4 om. उ°). — ^{b}) D_8 वरूथिनीं (for षडङ्गिनीम्). — ^{c}) K_2 D_{n1} D_1 M_{2-4} स प्रायाद्. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ °जयौ (for °जितौ).

17 K_4 D_7 T_2 G_2 om. (hapl.) 17. — ^{ab}) K_2 transp. विषमं and पर्वतं. — ^{c}) K_2 S (T_2 G_2 om.) मार्गमाणः; D_{n1} मृगमाणः; C_a मृगयाणः (as in text). $K_{1.2}$ अभ्यगच्छत्; $B_{1.3.4}$ $D_{3.4.5.6.9}$ T_1 $G_{1.3.4}$ M_{3-5} अभ्यग°; D_1 प्रयच्छत्; $M_{1.2}$ ह्यगच्छ° (for अन्व°). — ^{d}) K_2 इति मः श्रुतं; K_4 $D_{3-5.8.9}$ वनवासिनौ; B D_{n1} D_8 वनमाश्रितौ (for अपराजितौ).

18 ^{a}) D_1 श्रान्तौ (for कृशौ). — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ M उष्णैः (for चैव). $G_{3.5}$ शीतवातादिभिः कृशैः. — ^{d}) A few MSS. कंपितौ. — ^{e}) S (except G_1) °वाद्य (for °गम्य). — ^{f}) B_4 पर्यपृच्छत भारत; C_s as in text.

19 ^{a}) B_3 T $G_{2.3}$ M_2 (before corr.) समर्चयित्वा (hypermetric!); G_4 अर्चयित्वा (for तमर्चित्वा). D_2 फलैर्मूलैर् (for मूलफलैर्). — ^{c}) S अ(T_1 $G_{1.4}$ प्रा)ब्रूतां परवीरघ्नौ. — After 19, N (K_3 D_{n2} missing) ins.:

430* तत्कथामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्तयत् ।

[$D_{1.2}$ हि (for ताम्).]

20 $K_{1.3.4}$ B D (D_{n2} missing) om. the ref. K_2 राजा उ°; S (mostly) डंभोद्भवः. — ^{a}) K_1 D_{10} विजिता; K_2 च जिता (for मे जिता). — ^{b}) K_1 $G_{3.5}$ निर्जिताः (for निहताः). D_1 निहतं सर्वशात्रवं; T_1 G_4 हताः सर्वत्र शत्रवः. — ^{c}) $D_{1.2}$ क्रियताम् (for दीयताम्). $B_{3.4}$ अद्य (for एतत्). — ^{f}) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ चिरंतनं; K_2 चिरं स्थितं; S चिरादपि (G_2 °दिति) (for चिरं प्रति). D_1 कांक्षितं समरं प्रति.

21 K_2 $B_{3.4}$ G_3 तावूचतुः. — ^{d}) D_8 T_2 अनृजुः. — ^{f}) K_3 भुवि; $G_{3.5}$ भुवि (for क्षितौ).

22 K_4 T_2 G_2 om. the ref. D_1 भार्गव (for राम). — ^{a}) G_2 एष (for स). K_2 उच्यमानस्तदा सम्यक्. — ^{b}) Only $C_{a.d.s}$ अभ्यगृह्णत (for अभ्यभाषत)! — ^{cd}) S (except T_1 $G_{1.4}$) transp. क्षम्यमाणः and सान्त्व्यमानः. — ^{e}) S (mostly) डंभोद्भवः. — K_4 om. 22^d–23^a.

23 K_4 om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — ^{b}) K_4 B D (except D_{10}; D_{n2} missing) G_4 भारत (for कौरव). — D_3 om. (? hapl.) 23^d–24^a. — ^{d}) S युद्धकाम मया सह.

24 D_3 om. 24^a (cf. v.l. 23). — ^{a}) G_{3-5} आदत्स्व. — ^{b}) S संयोजय (for योजयस्व). — After 24^{ab}, S

दम्भोद्भव उवाच ।

यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ २५

राम उवाच ।

इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ २६
तस्य तानस्यतो घोरानिषूनपरतनुच्छिदः ।
कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिरपानुदत् ॥ २७
ततोऽस्मै प्रासृजद्घोरमैषीकमपराजितः ।
अस्त्रमप्रतिसंधेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८
तेषामक्षीणि कर्णांश्च नस्तकांश्चैव मायया ।
निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ॥ २९
स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।
पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३०
तमब्रवीन्नरो राजञ्शरण्यः शरणैषिणाम् ।
ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च स्मैवं पुनः कृथाः ॥ ३१
मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कदाचन ।
अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्परं हितम् ॥ ३२
कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहंकार आत्मवान् ।
दान्तः क्षान्तो मृदुः क्षेमः प्रजाः पालय पार्थिव ॥ ३३
अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।
कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥ ३४ C. 5. 3437 B. 5. 96. 38 K. 5. 96. 38

---

ins. line 1 of 431*. — c) K_1 तेषु; K_6 तेत्र (for हि ते). — d) $K_{1.2}$ D_1 M_{3-5} अतः (for इतः). $B_{1.3}$ M_2 परां. — K_4 D_{n1} $D_{2-4.8.9}$ ins. after 24: S ins. line 1 after 24^{ab} and line 2 after 24:

431* संनद्धस्त्व च वर्माणि यानि चान्यानि सन्ति ते ।
यदाह्वयसि दर्पेण ब्राह्मणप्रमुखाञ्जनान् ।

[(L. 2) K_4 D_{n1} $D_{3.4.8}$ गर्वे° (for दर्पे°). K_4 D_{n1} $D_{2-4.8.9}$ जनन् (for जनान्).]

25 K_2 राजा; S (mostly) डंभोद्भवः. — b) $G_{1.4}$ योक्तुं (for युक्तं). — D_1 om. 25^c–26^d. — d) D_2 T_2 $G_{2.4.5}$ M तु; T_1 G_1 त्वम् (for हि). T_1 G_1 इह (for अहम्). K_3 युद्धार्थमहमागतः.

26 D_1 om. 26 (cf. v.l. 25). $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ G_4 $M_{1.2}$ om. the ref. — c) S तापसौ तौ (for तापसं तं). — d) $D_{8.9.10}$ सह सैनिकैः; S बलदर्पितः.

27 a) S क्षिप्रं (for घोरान्). — c) T_1 $G_{1.4}$ शकलीकृत्य; $C_{a.s}$ कदर्थी° (as in text). — d) $K_{1.2}$ $D_{1.7.9.10}$ व्यपानुदत्; K_4 B (except B_2) D_n $D_{5.6}$ समार्पयत्; D_{n1} समापतत्; D_2 समर्पयत्; $D_{3.4.9}$ उपाद्रवत् (for अपानुदत्).

28 G_3 om. 28–29. — a) K_2 ततोऽस्त्रं; S (G_3 om.) तस्मै स (M_{1-3} सं-) (for ततोऽस्मै). K_1 प्राहरद्घोराम् (for प्रासृजद्घोरम्). — b) $B_{1.3.4}$ $D_{1.2}$ T $G_{1.4}$ M_2 अपराजितं. K_1 इषीकामपराजितां.

29 G_3 om. 29 (cf. v.l. 28). — b) $K_{1.4.5}$ B D_{n2} D_{3-10} नासिकाः; K_2 D_{n1} नासिकां; S (G_3 om.) मस्तकान्; $C_{a.s}$ नस्तकान् (as in text). — c) D_1 $G_{2.4}$ निमित्तवेदी; C_a as in text. — d) $K_{1.4}$ B D (except $D_{2.7.9}$; D_{n2} missing) $C_{a.s}$ समार्पयत्.

30 a) S घोरम् (for श्वेतम्). — b) K_2 S समावृ(G_3 °मर्पि)तं; C_{ap} °श्रितं; C_a °चितं (as in text). — c) K_2 T G_{1-3} M अपतद्; K_5 व्यप°; G_3 त्वप° (for न्यप°). B_3 T_2 राजन् (for राजा). — d) D_1 स्वस्तीति (for मेऽस्त्विति).

31 a) T_2 G_2 ततो (for नरो). — b) D_3 वरेण्यः (for शरण्यः). K_2 S (except T_1 G_1) शरणैषिणं. — c) K_2 $G_{2.3}$ $M_{1.2.4}$ धर्मात्मन्. — d) K_2 D_8 $D_{2-4.9}$ T $G_{1.3.4}$ transp. च and स्म. K_2 D_8 मनः (for पुनः). — After 31, N (K_3 D_{n2} missing) ins.:

432* नैतादृक्पुरुषो राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
मनसा नृपशार्दूल भवेत्पुरपुरंजयः ।

[(L. 1) K_2 समाचरन् (for अनुस्मरन्). — (L. 2) K_2 भवान्; D_8 भवन् (for भवेत्). K_2 B_{3-5} $D_{2.8.10}$ मत्तारिपुरंजयः (for the posterior half).]

32 a) K_2 वै; T_1 $G_{1.4}$ स्म (for च). — b) T_2 क्षेप्स्यत्; G_3 क्षेपात् (for क्षेप्सीः). K_2 निर्भर्त्सेव (for क्षेप्सीः कांश्चित्). K_1 $D_{1.2.10}$ कंचित्; K_3 D_1 T_2 G_3 किंचित् (for कांश्चित्). K_4 B_4 D (except $D_{1.2.7.10}$; D_{n2} missing) कथं° (for कदा°). — K_3 om. 32^c–33^d. — c) S स्वदशाच्छ्रेयसो वापि. — d) $K_{1.4}$ B D (except $D_{2.8.9}$; D_{n2} missing) C_s समाहितं (for परं हितम्).

33 K_3 om. 33 (cf. v.l. 32). — a) $K_{1.2}$ $B_{3.5}$ $D_{1.7.10}$ °शोको (for °लोभो). S जितक्रोधः कृ(G_3 जि)तप्रज्ञः. — c) $D_{2-4.7.8.10}$ T_1 G_3 M शांतः (for क्षान्तः). K_1 क्षेम्यः; K_3 क्षेमी; K_4 B D_{n1} D_8 $D_{2-6.8.9}$ सौम्यः; $D_{7.10}$ क्षांतः; T G (except G_3) $M_{1.2}$ क्षेमं (for क्षेमः). — d) S सर्वदा (for पार्थिव). D_8 प्रजापालनतत्परः. — After 33, N (K_3 D_{n2} missing) ins.:

C. 3.3487 B. 5.93.39 K. 5.95.39 ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचिनोद्भृशम् ॥ ३५
सुमहच्चापि तत्कर्म यन्नरेण कृतं पुरा ।
ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ३६
तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।
तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनंजयम् ॥ ३७
काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।
संतानं नर्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ३८
एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।
उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ३९
स्वपन्ते च प्लवन्ते च छर्दयन्ति च मानवाः ।
मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ४०
असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ४१
नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।
विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ ४२

433* मा स्म भूयः क्षिपेः कंचिदविदित्वा बलाबलम् ।

34 Dn2 resumes ! — b) K1.2 D2 (by corr.).3.4.9 समाचर. S स्वगृहान्राजसत्तम. — c) D8.4.9 transp. कुशलं and ब्राह्मणान्. — d) K3 विभो (for भृशम्).

35 Before 35, K3 D3–5.8 ins. राम उ°. — a) D8 पादं; T1 G1.2 M पादान् (for पादौ). — b) T2 अभिनंद्य. — c) S अभ्या° (for प्रत्या°). — d) K1.4.5 B3.4 D (except D1.2) अचरत्; K3 अकरोत्; Ca अचिनोत् (as in text).

36 a) S अनेकं चा(G5 °कथा)स्य (for सुमहच्चापि). D8 T2 G3.4 यत् (for तत्). — c) K1.2 G5 M3 स (for सु-). T G1.3.4 गुणैः स बहुभिः श्रेष्ठः. — d) D3 श्रेयान् (for श्रेष्ठो). D3.4.8 G3 भवेत्. T G1.3.4 नरनारायणो-भव(T3 G3 °वे)त्.

37 a) K1 युधां श्रेष्ठ (for धनुःश्रेष्ठे). — b) A few N MSS. गांडीवे.

38 a) Dn1 कांगदीकं; C3 काकुधीकं; Ca.n काकुदीकं (as in text). B1.3 शुके; D1 स्वकं; Ca.3 शुकं (as in text). C3 लोकं; Ca नाकं (as in text). K1 ककुदीकं शुकेचाकं; K3 D5 ककुदीकं शुकं पाकं (D5 चाकं); K4 ककुदं किंशुकं वाक्यं; B3 काकुदीदं शुलं नाम; T G कंकुदीपं कं(G3.4 पं)कुचापं; M ककुदीपं पंकु(M1 °गु; M4.5 °क)चापं. — b) K3 अक्षसंतर्जनं; D9 कक्षि°; T G1.3.4.5 M अक्षिसंतर्दनं; G2 अक्षि हंत घनं; Ca.3 as in text. — c) K4.5 B Dn D5 D1–3.8–10 नर्तकं; D7 नरकं; G2 संदनं; Ca.3 नर्तनं (as in text). — d) K2 G4.5 M5 हास्यमो(K1 °मा)दकं; D1.2 आस्यमोदनं; T G3.5 M2–4 हास्यं मोदकं (T3 G3 °नं); Ca.3 आस्यमोदकं (as in text). B3 अष्टकं.

39 a) K1.2 D1 T2 G2 नैतैर् (for एतैर्). — b) D2 (before corr.) शरणं; S प्रमोहं (for मरणं). — After 39ab, Dn ins.:

434* कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ।
मात्सर्याहंकृती चैव क्रमादेत उदाहृताः ।

[C3 cites this verse, attributing it to Devabodha (देवबोधपादास्तु…इति ।)! It is also cited in Ca, as giving the meaning of our stanza 38. Just this passage is unformably lost in Cd, on a missing fol.! Nil. has incorporated it in his *text*, to preserve it presumably from being irrevocably lost!]

— K3 om. 39cd; D8 om. (hapl.) 39c–40b. — c) K2 S तु (for च). S (except T2 G2 M3) विनश्यंति (for विचेष्टन्ते).

40 D8 om. 40ab (cf. v.l. 39). — a) N (except K1.2; K3 missing; D8 om.) स्वपंति. — b) D5 छर्दयंते; D2 छादयंति; T G1–3.5 M प्रछर्दंति; G4 दीर्घयंति (for छर्दयन्ति). K1.2.4 D7 एव; T2 G3 इव (for च). — D8 om. 40cd. — c) D10 (*sup. lin.* as in text) मूर्छयंते. — d) K1.2 D5 T2 G2 M रोदंति; K3 रोदंते (for रुदन्ति). G2 विहंभंति हसंति च.

41 a) K3 अतो गुणैः सुबहुभिः (marg. असंख्येये गुणाः पार्थे); cf. 36c. — b) K3 (m as in text) श्रेष्ठो देवो (for तद्विशिष्टो). S तद्विशिष्टा जनार्दने.

42 S reads 42 after 44. — a) K3 चोभौ; T G1.3.4 यौ हि (for यौ तौ). — b) S ता(T2 G2 या)वेतौ केशवार्जुनौ. — c) S °प्राज्ञ (for °राज). — d) K1 यौ वीरौ; S अजेयौ; Ca प्रवीरौ (as in text). K3 B1.3.4 Dn D1.2.8 T G M1 (*inf. lin.*).3–5 पुरुषोत्तमौ; M1 (orig.).2 कृष्णपांडवौ (for पुरुषर्षभौ). — After 42, K4 D (except D8 D1.7.10) S ins.:

435* निर्माता सर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मकृत् ।
यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दुःसहो युधि ।
कस्तमुत्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ।
वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि ।

[(L. 1) Dn2 D3–5.9 °कर्मणाम् (for °लोकानाम्). K4

यद्येतदेवं जानासि न च मामतिशङ्कसे ।
आर्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ॥ ४३
अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ४४
भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।
तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवानुचिन्तय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वैशंपायन उवाच ।
जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।
तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २
आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।
अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३
निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।
वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४
ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।
क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५
मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।
तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचराः स्मृताः ॥ ६
भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये । C. 5. 3507 B. 5. 97. 7 K. 5. 97. 7

D (except D$_{5}$ D$_{1,7,10}$) °त्थि (for °कृत्). — (L. 2) T$_{1}$ G$_{1.4}$ यस्य भ्राता युधिष्ठिरः (for the posterior half). — (L. 3) T$_{1}$ G$_{1.4}$ तं वेत्तुं कः समर्थस्त्व (for the prior half).]

43 ^{a}) D$_{1}$ G$_{3}$ एव (for एवं). — ^{b}) N (except K$_{1}$ D$_{7}$; K$_{3}$ missing) T$_{2}$ G$_{2}$ अभि°; G$_{5}$ अवि° (for अति°). — ^{c}) S साम्यमात्मनि चास्थाय.

44 ^{a}) D$_{5}$ यदि त्वं (for अथ चेन्). S (G$_{5}$ damaged) मन्यसे यदि वै (T G$_{1.2}$ [by transp.] वै यदि) श्रेयो. — ^{b}) K$_{2}$ मम (for न मे). K$_{2}$ D$_{1.3}$ खेदो (for भेदो). — K$_{2}$ D$_{2}$ om. (hapl.) 44^{d}–45^{a}. — After 44, S reads 42 (followed by 435*).

45 K$_{2}$ D$_{1}$ om. 45^{a} (cf. v.l. 44). — ^{a}) K$_{1}$ D$_{7.10}$ S (except G$_{4}$) हि (for च). — ^{d}) S अत्र (for एव). B D (except D$_{1,2,4,7,8,10}$) उप° (for अनु°).

Colophon missing in K$_{3}$. — *Sub-parvan:* K$_{2.5}$ B$_{1-4}$ D$_{n}$ D$_{8}$ D$_{10}$ G$_{1}$ M भगवद्यान. — *Adhy. name:* K$_{1.4.5}$ B$_{2-5}$ D$_{n}$ D$_{5}$ D$_{2-7,8,10}$ T$_{1}$ G$_{1.4}$ M दं(G$_{1.4}$ M दं)भोद्भवोपाख्यानं (K$_{4}$ °द्भवाख्यानं; D$_{9}$ दंभोद्भवाख्यानं); G$_{3}$ भार्गवरामवाक्यं; G$_{5}$ जामदग्न्यवचनं and दंभोद्भवोपाख्यानं; to it K$_{1.2}$ B$_{4}$ D$_{2.5.8.10}$ add समाप्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D$_{3}$ 92; D$_{8}$ 88 (repeated); D$_{7}$ M$_{1-2.4}$ 97; T G$_{1.2.4.5}$ 98; G$_{3}$ M$_{3}$ 96. — *S'loka no.:* D$_{n}$ 52; D$_{8}$ 54.

95

☞ This adhy. is missing in K$_{3}$ (cf. v.l. 5. 32. 15).

2 Before 2, all MSS. except B$_{1-3}$ D$_{10}$ ins. कण्व उ° (resp. कण्वः). — ^{a}) D$_{2.4.9}$ यथा (for ब्रह्मा).

3 ^{a}) K$_{1.2}$ B$_{3.4}$ D$_{7.10}$ च (for हि). — ^{c}) K$_{1.2.5}$ D$_{1-4,7,9,10}$ अक्षय्यः; D$_{5.6.8}$ T$_{2}$ G$_{1.2.4}$ C$_{a}$ अजेयः (for अजय्यः).

4 ^{a}) K$_{2}$ D$_{7}$ निमित्तकारणाः; D$_{1}$ निमित्तं कारणं; C$_{np}$ निमित्तकारणानि; C$_{a.s}$ निमित्तमरणाः (as in text). B D$_{n}$ D$_{8}$ च (for तु). K$_{4}$ D$_{2-4,9}$ निमित्तकारणा ह्यन्ये; T$_{2}$ (*inf. lin.* as in text) G$_{1.4}$ निमित्तमात्रास्त्वन्ये च. — K$_{5}$ om. (hapl.) 4^{b}–6^{a}. — ^{b}) D$_{n}$ D$_{8}$ चंद्रः सूर्यः; D$_{5}$ चंद्रादित्यौ (for चन्द्रसूर्यौ). K$_{4}$ D$_{n8}$ D$_{5-7,8,10}$ S महीतलं (for मही जलम्). — ^{d}) T$_{1}$ G$_{1.4}$ खंभः (for ग्रहाः).

5 K$_{5}$ om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) D$_{7}$ G$_{3}$ ते (for वै). — D$_{1}$ om. 5^{d}–6^{a}.

6 K$_{5}$ D$_{1}$ om. 6^{a} (cf. v.l. 4, 5). — ^{c}) K$_{1.2}$ D$_{n2}$ D$_{2}$ M$_{1.2}$ तिर्यग्योन्याः; K$_{3}$ °ग्योनी; B$_{1.4}$ D$_{n}$ D$_{8.4}$ T$_{2}$ तैर्यग्योन्यः; D$_{8}$ D$_{2.9}$ °ग्योनाः; D$_{8.4}$ तैर्यग्यौनाः; D$_{7}$ °ग्योन्यां; G$_{3}$ °ग्योनिः; G$_{5}$ °ग्योनः; M$_{4}$ तैरग्योन्यः (for तिर्यग्योन्यः). — ^{d}) K$_{1}$ जीवलोकपराः; D$_{n1}$ D$_{8}$ °चराः; D$_{8.4.9}$ °लोके चराः; T$_{1}$ G$_{1.4}$ °भराः. K$_{4}$ B D$_{n}$ D$_{8}$ D$_{1.2.3.5.8.9}$ T G$_{1.2.4}$ तथा; D$_{8.4.7.10}$ सदा (for स्मृताः).

7 ^{a}) K$_{1.2.5}$ D$_{7}$ भूयिष्ठमत्र; G$_{5}$ °ष्ठेव तु (for °ष्ठेन तु).

C. 5.3507 B. 5.97.7 K. 5.97.7 मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ७
स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥ ८
बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।
बलवन्तो हि बलिभिर्दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९
न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १०
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११
मतस्त्रैलोक्यराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२
गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ १३
तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४
धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।
नराणामृद्धसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६
देवमानुषलोकौ द्वौ मानसेनैव चक्षुषा ।
अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७
न देवांश्चैव दितिजान्न गन्धर्वांश्च मानुषान् ।
अरोचयं वरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥ १८
भार्यया तु स संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९
न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २०
इत्यामन्त्र्य सुधर्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

D_{n1} $D_{3.4.6}$ M_2 च (for तु). — ^{b}) K_1 सुगाक्षये; D_2 वसुः क्षयं; D_8 तथा क्षये (for [आ]युषः क्षये). — ^{c}) N (K_2 missing) C_8 तरुण्याः (for मरणं). K_4 B D_n D_8 $D_{3-5.7-9}$ $C_{a.8}$ प्रतिपद्यंते; K_6 कुलमिच्छंति; D_1 प्रतिपत्स्यंते; $D_{7.10}$ प्रेत्य गच्छंति. — ^{d}) $K_{4.5}$ B D T $G_{1.4.5}$ M_2 (*inf. lin.*) °दुष्कृते.

9 ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ अप्येवं; D_2 T_2 M_2 इत्येवं (for इत्येव). — ^{b}) $B_{3.4}$ कथंचन (for सुयोधन). — D_7 om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) K_4 B D (except D_1; D_7 om.) बलिभ्यो हि (B_2 °भ्योपि; D_2 °भ्योभि°); T_2 G_2 [ऽ]पि बलिभिः (for हि बलिभिः). — ^{d}) K_1 शृण्वंते; T $G_{1.3}$ भ्रश्यंते; G_2 क्लिश्यंते; C_a दृश्यन्ते (as in text). $D_{1.3}$ M भरत° (for पुरुष°).

11 ^{ab}) = 5. 35. 5^{ab}; 104. 7^{ab}; 131. 1^{ab}. Cf. 5. 9. 2^{ab}.

12 ^{a}) D_n D_8 D_{10} मतस्त्रिलोकराज्यस्य; S °स्त्रैलोक्यनाथस्य. — ^{c}) K_3 B_2 D_{10} (by corr.) M_2 एवैका; T_2 एका च; G_2 चैव (for एकैव). T_2 अभवत् (for कुले). — ^{d}) K_3 सर्वलक्षणसंयुता; D_2 रूपतो विश्रुता भुवि.

13 K_3 om. 13^{ab}. — ^{d}) $G_{2.3.5}$ M स्म (for सा). K_3 स्त्रियोन्या व्यतिरिच्यत.

14 ^{a}) K_2 T_1 तस्याः प्रदानसमये. — ^{c}) B_2 दृष्ट्वा; D_{10} बुध्वा (for ज्ञात्वा). Some N MSS. विममृषे. K_3 संमंत्र्य विमृशे राजन्. — ^{d}) D_{n1} तत्परं; T $G_{2.3}$ तद्वरं; G_{3-5} तं वरं (for तत्परः). T_2 G_2 प्रतिचिंतयन्.

15 ^{a}) D_1 transp. धिक् and खलु. K_3 D_{10} m बलं; D_{n1} $D_{3-6.8-10}$ अस्तु; G_3 कुलं (for खलु). K_3 लक्षणशीलानां; K_3 B_2 D_{n1} $D_{1-6.8.9.10}$m G_3 लघुशीलानां; D_{10} गुणशीलानां; C_a अलघुशीलानां (as in text). — ^{b}) B_3 D_1 उत्थितानां; $C_{a.8}$ उच्छ्रि° (as in text). K_3 महात्मनां; $D_{3.5.6}$ मनस्विनां (for यश°). — ^{c}) K_3 D_{10} (*sup. lin.*) वृद्ध°; B D (except $D_{7.10}$) G_3 शुद्ध° (for ऋद्ध°). — ^{d}) T $G_{2.3.5}$ कन्यानिरूपणं (T_2 G_2 °णां); M °विरोपणं; C_a as in text.

16 ^{c}) D_8 संशयितुं (for °यितं). — ^{d}) S सती (for सताम्).

17 ^{a}) $K_{1.3}$ B (except B_3) T_2 M_2 मानुषेण; K_4 $D_{2.4.6}$ T_1 G_1 मनसा च (for मानसेन). — D_1 om. 17^{c}–18^{b}; K_3 om. 17^{cd}. — ^{c}) B_3 विविक्तौ; D_3 विधिना; G_3 चिन्तेन (for विचितौ).

18 D_1 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). Before 17, K_4 B D (except D_7; D_1 om.) G_1 ins. कण्व उ° (G_1 om. उ°).

९६

कण्व उवाच ।

मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १
नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान्गन्तुमुद्यतः ।
स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २
मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ॥ ३
तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४
अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५
अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।
ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ६
तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप स नारदः ।
महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७
तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवत्तां निवेद्य ह ।
वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८
नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९

नारद उवाच ।

दृष्टस्ते वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १० C. 5. 3381 B. 5. 96. 10 K. 5. 98. 10

— c) K1.3 गंधर्वांश्च च (K3 °श्चैव) मानुषान्. — K3 om. 18c–19b. — e) K4 B D (except D1) G3 Ca अरोचयद् (for °चयं). — d) D8 D9 यथा (for तथा). S त्रिषु लोकेषु वै (M नो) ऋषीन्.

19 K3 om. 19ab (cf. v.l. 18). — a) K1.4 B3 Dn सु; K3 T3 G2 च (for सु). D1.7.10 S (except M2) सु- (for स). — b) T3 G3 पुण्या (for सह). S पुण्या (T3 G3 सह) (for राज्ञी). D8 T1 G4 M4 सधर्मया; Ca सु° (as in text). — d) K1.2.3 D10 T3 G2.3 M (except M1) मनः (for मतिम्).

20 a) S वै (for मे). — c) K3 संमतो; D1 रूपेण (for रूपतो).

21 a) D5.6 स° (for सु°). K3 सु; K3 तां; D9 च (for स). — b) K2.3 B1.3 D1.10 T G (except G2) M1 चापि; D7 चाभि- (for चाभि-). — d) K3 D1.3 T1 G1.3 रसा° (for मही°).

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan:* K1.3 B1–3 D7.10 G1.3 M भगवद्यान; to it K1 B1–3 D10 G1.3 M add मातलिवरान्वेषण. K3.4 B4.5 Dn D8 D3.4.5.3 T1 G3.4 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* G3.5 कण्ववाक्यं; M मातलिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D3 93; D7 T G1.2.4.5 99; G3 M4 97; M1–3.5 98. — *S'loka no.:* K4 18; Dn 21.

96

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 b) K3.4 D3.4.9 S (except G3.5 M1.3) सुरर्षिणा (for मह°).

3 a) Dn1 D3.8.9 एव (for एवं). — b) K1.3 D1 स पृष्टः. — d) D8 G3 वरुणं; M नारदं (for वरुणं). B1.3.4 स्वकन्यावरणं प्रति.

4 b) B3 Dn D8 T1 G3.4 M गच्छाव (for °वः). — d) K3 अभि-; T1 अभि (for अपि).

5 a) K1m त्वां; D1 तु (for ते). — b) D3.4 वसुधातले; G1.4 वै रसातलं; Ca as in text. — d) B3 D1 रोचयिष्यामि; D3 °ष्यसि; M4 (*inf. lin.*) °ष्याम.

6 a) K1.4 B4 D7.10 तु तौ (for ततो). — b) K3 उभौ नारदमातली. — c) K1 D7.10 G3.4 महात्मानं.

7 a) Dn transp. प्राप and स. K3 B1.3 T3 G3 प्राप्य स; D8 D3.6 संप्राप; D8 संप्राप्य (for प्राप स). — c) K1.3 D7.10 तु (for च).

8 a) K3 D8 D8 प्रीति° (for प्रीत°). — b) K3 कार्यतत्वं; K4 B3.4 Dn D3–5.8.9 G3.4 °वंतौ; D1 °वृत्तं. B3 D1 G3 M3 च (for ह).

9 c) D3.5.8.9 राजन् (for जानन्). D3.4 चाख्यानं (for व्या°). — d) S अज्ञानतः (for अशेषतः).

10 a) K4 B D (except D1–4.9) सूत (for तात). — b) K1.2.4 D1.7.10 M °समन्वितः. — c) T1 G1.2–3

G. 5. 3332 B. 5. 98. 11 K. 5. 98. 11 एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।
एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११
एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२
ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
आदित्यस्यैव गोः पुत्रो ज्येष्ठः पुत्रः कृतः स्मृतः ॥ १३
भवनं पश्य वारुण्या यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।
यां प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४
एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स्म मातले ।
दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५
अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स्म मातले ।
अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६
अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले ।
दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७
अग्निरेष महार्चिष्माञ्जागर्ति वरुणह्रदे ।
वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८
एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।
रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९
एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवम् ॥ २०
अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।
सृष्टः प्रथमजो दण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१

M3 तोयपतेः; T2 G3 M1.2–5 तोयनिधेः (for उदकपतेः).

11 a) K1 B1.2.3 D2.4.9 T2 G3 महाप्राज्ञ. — b) T2 G2.3 M (except M1) एव (for इह). — c) K4 B D (except D1) वै (for तं). — d) K3 शौर्येण (for शौचेन).

13 a) D1 G3 ज्योत्स्नावलीति; T2 G2.4 °कांतीति. K3 ताम् (for याम्). — b) T1 G1 श्रियः. — c) K4 B Dn D3 D5–6.8.10 G2–3 आदित्यश्च; D7 T G1.3 M आदित्य(M3.5 °त्या)श्च (for आदित्यस्य). K3 एष (for एव). Ca.3 cite अदित्याः. N (except K1.3.6; K2 missing) च:; Cap गौः; Ca.3 गोः (as in text). — d) T1 G1 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठः). K3 B2.4.5 Dn D5 D6.8.10 G4 श्रेष्ठः (for पुत्रः). T1 ऋतुः (for कृतः). T2 G1.4 कृतः (for स्मृतः). K3 D10 (before corr.) ज्येष्ठः पुष्करसंस्मृतः; D2.4.7.9 ज्येष्ठः पुत्रः कृत(T2 °तः)कतोः; M ज्येष्ठः पुत्रकृतः कृतः (M3 प्रभुः).

14 a) B3 वारुणं पश्य (for पश्य वारुण्या). K4.5 B1.3.4.5 D (except D1) G4.5 वारुण्यं (for °ण्या). — After 14ab, G3 ins.:

436* एषा वै वारुणी कन्या सुरा लोकेषु विश्रुता ।

— c) K4.5 B Dn D5 D6–8.10 यत्र; D1–4.9 T2 यं; Ca.3 यां (as in text).

15 b) K3 D10 G3 च; T G1–3 M1.2.4 (inf. lin.) हि (for स्म). D3 महाबलेः; M3–5 महीतले (for स्म मातले). — K3 om. (hapl.) 15c–16b.

16 K3 om. 16ab (cf. v.l. 15). — a) T1 G1.3 अक्षय्याणि. — b) K1.2 Dn2 D1.5.7.10 Ca.3 निवर्तंते; B3.5 विवर्तंति; D2–4.9 वर्तयंति; S प्रवर्तंते; Cn विवर्तन्ते (as in text). S च (for स्म). — c) K2 अनुभावत्व- युक्तानि; M1 (inf. lin. as in text).4 आनुभाव°; Ca अनुभाव° (as in text). Cs cites अनुभावः. — d) K1.4.5 B1.3–5 Dn D5 D1–4.7.10 अवजितानि (as in text); D5.8 आवर्जि°; S एव जितानि; the rest अधि- जितानि. K3 D2–4 T2 (inf. lin.) च (for ह).

17 a) D1 G3 राक्षसजात्याः; Ca as in text. — b) K4 B (except B3) Dn D5 D6.8.9 दैत्यजात्यश्च; D1 भूतजात्याश्च; S भूतयोन्यश्च (G3 °न्याश्च). — c) K5 D10 °प्रहरणान्यासन्. — d) K1.2.3 D5.10 पूर्वदेव(D1 °वैर्)वि- निर्मिताः; B1.3–5 M3 पूर्वदैवतनिर्जिताः; B3 Dn D5 D6.8.10m G3 M2 Cnp सर्वदैवतनिर्मि(Dn1 °र्जि)ताः; Cn as in text. Ca cites पूर्वदेवताः.

18 b) K1.2 D5 वरुणे ह्रदे; K4 B Dn D5 D6–7.10 वारुणे ह्रदे; K3 वारुणो ह्रदे. — c) S आविद्धं; Ca आविद्धं (as in text).

19 a) K1.2.3 D1.2 एता (for एष). K1.2.3 गांडी- मयाः; D1 गांडमयाः; D2 गांडीवजाः; D3 गांडीवयः; T G3 वै गांडिवः; G1.2 गांडीवकः; Ca.3 °मयः (as in text). — b) K1.2 B3.5 D2 Ca.3 °संभारसंभृतः (K1.2 °ताः); K5 °संहारतत्पराः; D1 °संभारसंभवाः; D2 S (except M3) °संहारसंभवः (D2 °वाः); D3 °संहारकारकः. — c) K1.2 D1.2 रक्ष्यंते दै°.

20 b) Dn1 D2.4.9 धनुः; T2 G1.2 तद्बल; Ca.3 तत्तद् (as in text). — d) T1 G1 M1.2 समि(M3 °द्धि)तं; G3 संमितं (for सततं). K1 B3.4.5 Dn1 D5 D1.2–5 Cs ध्रुवः.

21 a) T G1.3.4 अशिष्टान्; G3 अशिष्यान् (for अशा- स्यान्). T2 G2 अभि- (for अपि). B3 D5 एव (for एष).

एतच्छत्रं नरेन्द्राणां महच्छत्रेण भाषितम् ।
पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२
एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३
एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
तमसा मूर्छितं याति येन नार्छति दर्शनम् ॥ २४
बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

नारद उवाच ।
एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १
इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्भुवजङ्गमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २
अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ।
व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३
अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः । C. 5. 3550 B. 5. 99. 4 K. 5. 99. 4

— b) T G_{1-3} M रक्षो बहुषु; G_6 अक्षौं बहुषु; C_a रक्षोबंहुषु (as in text). K_3 सततं सर्वराजसु. — c) K_4 B D (except $D_{1.2.7.8}$) G_4 प्रथमतः (for °जः). K_4 B (except B_2) Dn D_3 $D_{6.8}$ G_4 चंडो (for चण्डो).

22 a) $K_{1.2}$ D_3 D_5 M (except M_2) $C_{a.3.np}$ शाखं; B_3 G_1 छत्रं (for शाखं). — b) K_4 B_{3-5} D_{n3} $D_{4.6}$ T_1 $G_{1.3.4}$ चक्रेण; Cnp छत्रेण; $C_{a.np}$ शुक्रेण (for शक्रेण). K_4 D_{n3} G_3 भासितं; K_4 भारत; T_1 $G_{1.3-6}$ भूषितं; M_2 भावितं; C_3 भाषितं (as in text). — c) K_3 छत्रं (for पुत्राः). — K_3 M_3 om. (hapl.) 22^d–23^c. — d) D_3 $G_{3.4}$ धारयंते; C_3 as in text. — After 22, B_2 $M_{2.3}$ *repeats* 22^{cd} (v.l. एतत् for पुत्राः).

23 K_3 M_2 om. 23^a (cf. v.l. 22). — b) T_1 छत्रं चित्रं गृहे स्थितं; T_2 $G_{3.5.6}$ छत्रं चित्रगृह(T_2 G_3 °हे)स्थितं; M_1(*inf. lin.* as in text).$_2$ छत्रं छत्रगृहोचितं.

24 a) T G_{2-4} M अस्मात्; G_6 तस्मात् (for एतत्). — b) B_1 $D_{a.4.9}$ G_1 सोमनिर्मितं; D_3 °दर्शनं; C_a °निर्मलं (as in text). — c) D_1 मूर्च्छितः; T G_2 M मिश्रतां; $G_{1.4}$ मिश्रितं; $G_{3.5}$ मिश्रितां; $C_{a.3}$ मूर्च्छितं (as in text). K_4 B Dn D_3 $D_{5-8.10}$ भाति (for याति). $D_{3.4.9}$ तदेवमुज्वलं भाति. — d) M_2 केन (for येन). B_3 T_2 (*inf. lin.*) नार्चति; D_2 M_1 नर्छे°; M_{2-3} गच्छ° (for नार्छ°). T_2 G_3 योजयंयति दर्शनं.

25 b) T G (except G_4) मूतले (for मा°). — c) K_1 कार्योपरोधात्; $B_{4.5}$ G_3 कार्यावरोधः; C_a कार्योपरोधः (as in text). T $G_{1.3}$ स्यात् (for तु). — d) D_1 G_6 गच्छाम (for °व).

Colophon missing in K_3. — *Sub-parvan:* $K_{2.3}$ B_{1-3} D_3 $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.3}$ M भगवद्यान; to it K_2 $B_{3.5}$ D_3 D_3 $G_{1.3}$ M add मातलिवरान्वेषण. $K_{1.4}$ $B_{4.5}$ Dn $D_{3.5-7.10}$ all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* G_6 मातलिनारदसमागमे वरुणलोकदर्शनं; M वरुणदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_3 94; D_3 89; D_7 T $G_{1.2.4.5}$ 100; G_3 M_4 98; $M_{1-3.5}$ 99. — *S'loka no.:* K_3 D_{n3} 25; D_3 23.

97

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) S (except G_4) तत् (for तु). — b) K_1 transp. स्थितं and पुरं. — K_1 om. 1^{cd}.

2 b) K_4 देवता (for ये केचिद्). K_4 $B_{4.5}$ D_{n3} $D_{2-5.8}$ भुवि जंगमाः; D_5 (gloss?) स्थावर° (for भुव°). C_a cites भुवाः.

3 c) K_1 धृतात्मा स; K_2 D_7 व्यावृतात्मानं; K_4 धृतात्मा स; B_3 आकुला°; D_1 अनिबद्धः सन्; T $G_{1.2}$ महा°; $G_{3.5}$ M कृता° (for धृता°). — d) $K_{1.2}$ D_1 C_a निबद्धः; B_3 G_4 निरुद्धं; B_3 M_3 निबंधं; T_1 G_4 निबध्यन्; T_2 G_3 निबध्यं. $K_{2.3}$ अवबुध्यते; K_4 समबुध्यते; $D_{3.4.9}$ °बुध्यत; D_7 T $G_{1.2.4}$ °बध्यत.

4 cd) K_3 D_{n1} $D_{2-4.8.9}$ अत्र; T G M_2 ततः; C_3 अतः (as in text). S transp. हानिः and वृद्धिः. B_3 प्रजायते (for प्रदृश्यते).

C. 5. 3650
B. 5. 99. 4
K. 5. 99. 4

अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४
अत्र दिव्यं हयशिरः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णाभं वार्भिरापूरयञ्जगत् ॥ ५
यस्मादत्र समग्रास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
तस्मात्पातालमित्येतत्ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६
ऐरावतोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७
अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८
अत्र सूर्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः सूत पुनर्जीवन्ति ते निशि ॥ ९
उदये नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिभिर्वृतः ।
अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात्संजीवयति देहिनः ॥ १०
अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हृतश्रियः ॥ ११
अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ १२
अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्शिताः ।
त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३
यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ १४
ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५
पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।

5 a) K2 द्विव्यः; C3 आदित्यो (for दिव्यं). K3 C3 हयशिराः. K4 B D (except D1.3) अत्रादित्यो हयशिराः. — c) K1.4 B Dn D3 D5–7.10 सुव(K2 D7 °प)र्णाख्यं; K3 सुवर्णाक्षः; K5 सुवर्णाक्षः; D2 सुभीमाख्यं; D8 सुवर्णाख्यः (for °भं). — d) K1 D1.2 भाभिर्; K2 D8 T G1.3.4.5 स्वभिर्; K4.5 B Dn D3 D5–6.7.10 G2 M3.5 C3 वारिभिर् (for वार्भिर्). K1 D1.2 आपूरयत; C3 आपूरयन् (as in text).

6 a) B3 Dn D2.4 अलं; C3 अत्र (as in text). K1.2.3 B3 Dn D1.3.10 G3 समस्तास्ताः (for °ग्रास्ताः). — b) D7 पतंते; T2 सततं; G2 समग्राः (for पतन्ति). — c) K4 Dn D3 D5–7.10 एव; B4 D2.4.9 एवं (for एतत्). — d) D7 ज्ञायते (for ख्यायते). D7 T G1.3.4.5 सुरसत्तम; G2 M पुरसत्तमं.

7 a) K1.4.5 B D (except D1) ऐरावणो (for °तो). — b) K1.2.3 D5.7 जग्राह; S प्रगृह्य (for गृहीत्वा). S (except G2) हितं (for हितः). — c) K2.3 B2 D10 शीघ्रं (for शीतं). — After 7, G2 reads 15.

8 b) K1.3.5 B1.3 D1.2.3.10 G1.4 अनेक° (for नैक°).

9 a) K2 Dn1 D2–4 °निर्भिन्नाः; G2 °भिर्जुष्टाः. — b) D10 (m as in text) °तलवासिनः; T1 G1.4 °तलसंस्थिताः; T2 G2.3.5 M3.5 °त(G3 °ज)लसंश्रिताः; M2 °तलसंहिताः. — c) K4 B (except B2) Dn D2–4.7.8 हि दिवसे; Ca.3 दिवसतः (as in text). K2.3 तत्र (for सूत). G2 स्वदिता दिवसे संतः. — d) K4 B D (except D7.10) नै (D1 वा) (for ते).

10 a) K4 B3.4.5 Dn D3 D4.6 M3.5 उदयन् (for °ये). T G1.3.4 रश्मिभिः (for नित्यशः). — b) K1.3 Dn1 D1.3 G3–5 M1 (*sup. lin.*) Ca.3 रश्मिपर्वतः; K4 B Dn D2–4.5.9 °बाहुभिः; D7.10 निजरश्मिभिः; T G1.3 °पर्वते (T1 °तं) (for रश्मिभिर्वृतः). — c) K5 अमृतस्य च (for अमृतं स्पृश्य). D2.6 संस्पृशन्स्पर्शात्; G5 स्पृश्य संस्पर्शात्.

11 a) K3 D5 °नियताः (for °निरताः).

12 a) T2 G2 तत्र (for अत्र). — b) K2 सर्वभूतहिते रताः. — K5 om. 12cd. — d) K1 D7.10 अतपत्; G4 आचरत् (for अचरत्).

13 a) G4 °व्रतिका दीक्षाः. — b) K2 स्वाध्यायाध्ययकर्शिताः; a few MSS. °कर्षिताः.

14 K5 om. 14. — a) D2–4.9 G1 यत्रकुत्रशयो नित्यं; T2 G2 °शाया नित्यं; G3.5 यत्रक्वचनशायी च. — b) K2 आशनः; T2 G2 अशिताः; G1 आश्रितः (for आशितः). — In B2, the portion from 14cd up to the end of the next adhy. is lost on a missing folio. — c) T2 G2 आच्छन्नाः. — d) T1 G1.3.5 M गोव्रतिर्; G4 गोवृत्तिर्. Dn1 D2.4.9 इतो° (for इहो°). T2 G2 ते गोव्रतिन उच्यते.

15 B2 missing (cf. v.l. 14). G2 reads 15 after 7. — a) K1.4.5 B (B2 missing) D (except D2.9) ऐरावणो. K1 D7 नाम राजो. — c) T2 (before corr.) G2 प्रख्याताः (for प्रसूताः).

16 B2 missing (cf. v.l. 14). — b) K5 गुणवान् (for °तो). — c) N (K2 B2 missing) वरयिष्यामि; T2 G2 °म.

17 B2 missing (cf. v.l. 14). — a) Dn1 T1 G3.5

वरयिष्याव तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६
अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।
आ प्रजानां निसर्गाद्धि नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७
नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८
अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः ।
धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो व्रज माचिरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

नारद उवाच ।

हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।
दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ १
अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २
अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३
नैते शक्रेण नान्येन वरुणेन यमेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४
असुराः कालखञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः । C. 5. 3571 B. 5. 100. 5 K. 5. 100. 5

M2.3 आप्रजानां; C3 आ प्रजातात्. K3 D1.2.4.7.9 विसर्गात्; Ca निस° (as in text). S वा (for वै). — d) D1 नभिद्यति (for नोद्भि°). K1.3 न मज्जति; K2 निमज्जति (for न सर्पति).

18 B3 missing (cf. v.l. 14). — a) K1.3 Dn D3–6.9.10 T2 G1 जातिनि(K1 D10 °वि)सर्गं. T1 जातिः; G4 Ca जातं; C3 जातिं (as in text). K2 D1.3 Cd विसर्गं; Ca विमर्दं (for निसर्गं). B (B3 missing) Ds D3–6.8 वै (for वा). — K3 om. 18bcd. — b) D3–4.9 G3 Ca शृणोति; Cd °मि (as in text). B1.2 मे (for वै). — c) K4 B1.2.3 D (except D2.10) T2 G2.5 च (for वा). Ds2 T1 G2 एव (for अपि). — d) K2 B1.2 D1 जानामि. K2 D1 किंचन.

20 B3 missing (cf. v.l. 14). K1.2.3 B (B3 missing) D (except D1.3.4.9) T1 G4.5 om. the ref. G1.3 वैशं° (for कण्व उ°). — b) K3 T2 G3 च; D2.4.9 तु; G1.4.5 अपि (for अथ). K3 नारदस्य वचस्तदा. — c) T2 G2 च मे (for मेऽत्र). — d) K2 S (except T1 G2) अन्यत्र (for °तो).

Colophon missing in K3 B3. — *Sub-parvan:* K3 B1.2 Dn Ds D1 T1 G1.3 M2 भगवद्यान; to it K3 B2 Dn Ds T1 G1.3 M2 add मातलिवरान्वेषण. K1.4.5 B4.5 D2.3–8.10 M1–4 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* T1 G1 वरदर्शनं; G2 मातलिनारदसंवादः; G3 M पातालद(M2–3 °क)र्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D3 80 (wrongly for 90); D7 T G1.2.4.5 101; G3 M4 99; M1–3.5 100. — *S'loka no.:* K3 17; Dn 20.

98

☞ This adhy. is missing in K3 B3 (cf. v.l. 5. 32. 15; 97. 14).

1 a) T1 G1.2 यथाति भाति पुरं महत्. — d) D3 °विभाविणां; T G1.2.4 M4 °विहारिणां.

2 d) D7 उपायैर्बहुभिः सृष्टं.

3 a) K2 यत्र (for अत्र). — b) T1 G3 प्र° (for वि°). K2 D2 सहस्रशः (for महौ°). — c) G2 सोमपा (for दानवा). — d) G2 क्रूरा (for शूरा).

4 a) K3 मायेन (for नान्येन). — b) K4 B (B3 missing) D (except D7.8.10) T2 G1.2 transp. वरुणेन and यमेन. K3 D7.8 च (for वा). — c) G2.3 शक्यंते युधि निर्जेतुं.

5 K3 om. 5–18. — a) D10 (m as in text) दानवाः; S पौलोमाः (for असुराः). K4 B2 Dn Ds D2 कालकंजाश्च; S कालकेयाश्च. — b) T G °मदोद्भवाः. — D7 om. 5cd. — d) N (except D1.2; K3 D7 om.; K3 B3 missing) M1 (*inf. lin.* as in text) °पादो° (for °वेदो°).

C. 5.3571 B. 5.100.5 K. 5.100.5 नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मवेदोद्भवाश्च ये ॥ ५
दंष्ट्रिणो भीमरूपाश्च वातवेगपराक्रमाः ।
मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥ ६
निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
जानासि च यथा शक्रो नैतान्शक्नोति बाधितुम् ॥ ७
बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८
पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।
कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९
वैडूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १०
पार्थिवानीव चाभान्ति पुनर्नगमयानि च ।
शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाप्युत ॥ ११
सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च ॥ १२
नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३
आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४
जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
कामपुष्पफलांश्चैव पादपान्कामचारिणः ॥ १५
मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ।
अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ।
देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७
नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
अरिपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८
अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।
जानामि तु तथात्मानं दित्सात्मकमलं यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

---

6 K_3 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{7.8}$) $G_{3.5}$ भीमवेगाश्च. — ^{b}) T_1 $G_{4.5}$ वायु°. — ^{d}) K_4 $B_{3.5}$ Dn $D_{1.5-7}$ अत्र मातले (for आत्म°).

7 K_3 om. 7 (cf. v.l. 5). — ^{c}) T_2 $G_{3.5}$ हि (for च). — ^{d}) D_7 नैतान्छक्तः प्रबा°.

8 K_3 om. 8 (cf. v.l. 5). — ^{c}) $D_{2.4.8}$ तु (for च). — ^{d}) $D_{2.4.5}$ T_2 सह पुत्रैः.

9 K_3 om. 9 (cf. v.l. 5). — ^{a}) T_2 G_2 transp. वेश्मानि and रौक्माणि. — ^{d}) $D_{4.6}$ मुक्तानि (for युक्तानि). K_2 D_3 उपवनानि; $D_{2.4.8}$ उपहृतानि; D_{10} उपवनानि (for उपगतानि). $B_{3.5}$ वा (for च).

10 K_3 om. 10 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K_2 एव (for इव). K_4 B Dn D_3 $D_{5-7.8}$ वैडू(Dn D_8 D_9 °डू)र्यमणिचित्राणि (D_7 °रत्नानि); D_2 T_1 $G_{1.2}$ वैडूर्यहरितानीव. — ^{d}) $G_{1.4}$ °पलानि (for °ज्वलानि).

11 K_3 om. 11 (cf. v.l. 5). — ^{b}) K_4 B (B_2 missing) Dn D_8 $D_{2-6.8.10}$ पद्मरागमयानि च; D_1 पुनर्नोकगमानि च; D_7 पुनर्नगमगानि च. — T_2 G_2 om. (hapl.) 11^c–12^d. — ^{d}) K_1 $D_{7.10}$ ताराभानीव; K_2 $D_{1.8}$ तारारूपाणि; K_4 B (B_2 missing) Dn D_8 $D_{2-6.9}$ $G_{3.5}$ द्वारवाणीव (for तारकाणीव).

12 K_3 T_2 G_2 om. 12 (cf. v.l. 5, 11). — ^{a}) $G_{1.3}$ दृश्यंते; G_5 वाभांति (for चाभान्ति). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_{22} $D_{1.8}$ M_{2-4} दीप्तानि (for दीप्ताग्नि-). — D_8 om. 12^d–13^c. — ^{d}) $D_{5.7}$ M_{2-5} विविधानि (for निबिडानि). T_2 $G_{1.4}$ भाजनान्यासनानि च.

13 K_3 om. 13 (cf. v.l. 5); D_9 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{b}) D_1 transp. रूपतः and द्रव्यतः. K_2 च वा; T_1 $G_{1.4.5}$ अपि वा (for तथा). — ^{c}) $G_{1.4}$ वृद्धानि (for सि°).

14 K_3 om. 14 (cf. v.l. 5). — ^{d}) G_2 M_{3-5} भोज° (for भाज°). T_1 $G_{1.4}$ प्रांशूनि विविधानि च.

15 K_3 om. 15 (cf. v.l. 5). — ^{b}) $K_{1.4}$ B (B_2 missing) D (except $D_{1.2.10}$) M_{3-5} तोयप्रस्रवणानि च (M_{3-5} °णान्युत). — ^{c}) K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{3.8}$) अपि (for एव). — ^{d}) $D_{7.10}$ T_2 G_2 M (M_1 (*inf. lin.*) कामरूपिणः.

16 K_3 om. 16 (cf. v.l. 5). — ^{b}) B (B_2 missing) Dn $D_{1-4.8}$ T $G_{1.2.4}$ रुचिरः (for °तः). — ^{c}) D_{22} G_2 M_{3-5} च (for वा). $K_{1.2}$ D_8 अथान्यं देशमत्रापि.

17 K_3 om. 17 (cf. v.l. 5). All MSS. om. the

९९

नारद उवाच ।
अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।
विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १
वैनतेयसुतैः सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २
सुरूपपक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।
वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३
पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४
सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५
कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६
नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७
दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव गतिः सदा ॥ ८
सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः । C. 5. 3594 B. 5. 101. 9 K. 5. 101. 9

ref. I — ^{ab}) D7. 10 च (for तु). K3 भाषमाणोऽब्रवीत्तत्र मातलिर्नारदं तदा. — ^{c}) D5. 6. 8 transp. मे and कार्यं.

18 K3 om. 18 (cf. v.l. 5). — ^{a}) Dn1 °शुशुक्ष°; D3 °शुरक्ष°. — ^{c}) K4 B (B2 missing) D (except D7. 8. 10) Ca पर° (for अरि°).

19 ^{a}) K3. 4 B (B2 missing) D (except D5. 7. 8. 10) G4 गच्छाव; K1 G2 °मो (for °वो). — ^{b}) D5. 8 S अर्हसि (for अर्हामि). — ^{c}) K2 D2 G2 च; G4 तं (for तु). K4 B (B2 missing) Dn D3 D1. 2–6. 9 तव च (for तु तथा). K1 D8 यथा; D2 T1. 2 (inf. lin.) G1. 5 M तव; G3 तदा (for तथा). D7 तथा कामं (for °स्मानं). — ^{d}) D7. 10 द्विषात्मकमर्थं; Ca. d. s. np as in text. D8 तथा (for यथा). K4 B (B2 missing) Dn D1. 2. 5 हिंसात्मकमनं (Dn2 °मर्थं; D5 °मिदं) तथा; D2–4. 9 दानवांश्च तथाविधान्; S इच्छसे कलहानिति.

Colophon missing in K3; K2. 5 om. it. — *Sub-parvan:* B1–3 Dn1 D8 T1 G1. 5 M1. 5 have भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण except in B1. K1. 4 B4. 5 Dn2 D8 D2. 5–7. 10 G4 M2–4 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* G5 M हिरण्यपुरनिर्देशः (G5 °पुरदर्शनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 96; D6 91; D7 T G1. 3. 4. 5 102; G2 M5 100; M1–3. 5 101. — *S'loka no.:* Dn D8 19.

99

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

2 ^{b}) K3 वृत्तम्; D2–4. 9 शुतम् (for ततम्). — ^{c}) T G1. 3. 4 °दाम्ना; G3 °साम्ना (for °नाम्ना).

3 ^{a}) K1. 2. 5 D1. 2 सु(D2 स्व)रूपपक्षिराज्ञा (K1 °नाम्ना) च; K4 B Dn D8 D3 m. 5–10 सुरुचा पक्षिराजेन (D3 m. 10 °राज्ञा च). — ^{b}) K1. 2. 5 अनिलेन; T G1. 3. 4 सुनसेन; G2. 5 M सुनसेन (for सुबलेन). — ^{c}) K4 B1. 2. 4 Dn1 D5. 6. 8 G2 M3–5 Cn प्रसूत्या (for °सूत्या).

4 ^{a}) D2 G2 पक्षिराजाभिजातानि (G2 °नां); T2 G2 पक्षिराज्ञा हि भूतानां; G4 °राज्ञो हि भूतानां; G5 °जाताद्धि जातानां. — ^{c}) S काश्यपस्य. K2 सुतो; K5 (sup. lin. as in text) कुले; D2 सुवैर्; D5. 6. 8 अमले (for ततो). K3 जातः; D8 वंशः (for वंशे). — ^{d}) K2 वंशो (for जातैर्). B2 वंशविवर्धनैः; Dn1 भूरि°. D8 जातो °विवर्धनः.

5 K3 om. 5^{c}–6^{b}. — ^{d}) D5. 6. 8 यशान्विताः.

6 K3 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{ab}) D2 transp. क्षत्रियाः and निर्घृणाः. K1. 2 D5. 6. 9 हि (for च). D2 S (except G4) एव (for एते). K1 B2. 4 Dn1 T2 G1. 4 भोगिभोजनाः; Dn2 भोगिनो जनाः. — ^{d}) K1. 5 D7. 10 भजंति; D2 M2 भवंति; Cs लभन्ति (as in text). K2 D2 T2 ते (for वै). — K3 om. the rest of the adhy.!

8 K3 om. 8 (cf. v.l. 6). — ^{d}) K4 B D (except D1. 7. 10) transp. गतिः and सदा. S (except T2 G2 M2) तथा (for सदा).

9 K3 om. 9 (cf. v.l. 6). — ^{a}) B2 M1. 2 सुपर्ण°. K1 D7 नागोसी; K2 नागाशी; K4 D5. 6. 8 नागेंद्रो; B1. 3 नागो यः; B2 Dn2 नागेयः; D8 नागोयं; T2 नागारिः. — ^{b}) B1–3 D3–5. 8 T2 M1 (inf. lin.). 2 चूड°; T1 G1. 3. 5 M1. 3–5 चूल°; G2 चूलतुंडिकः; G4 चूलतक्षकः (for चण्ड°). — D8 om. 9^{c}–10^{d}. — ^{c}) K1. 4 B D (except

C. 5. 3564 B. 5. 101. 9 K. 5. 101. 9 अनलश्चानिलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९
काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषो निमिषस्तथा ॥ १०
त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
दैत्यद्वीपः सरिद्द्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥ ११
सुमुखः सुखकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघः ।
मेघकृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२
गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।
विष्णुधन्वा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्तथा ॥ १३
सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ १४
एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
प्राधान्यतोऽथ यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ते ॥ १५
यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।
तं नयिष्यामि देशं त्वां रुचिं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

D1.2; D8 om.) G1.2 transp. अनलः and अनिलः.

10 K5 B6 D8 om. 10 (cf. v.l. 6, 9). — a) B1.4 पंकजिद्; B2 कश्यपजिद्; Dn D5 कंपजिद्; D2 काश्यपो; T2 G3 M3 काश्यपी. K4 D6 ध्वजविश्रंभः; B1.2.4 Dn D5 वज्रविष्कंभः; Dn1 वज्र°; Dn2 वज्रविष्कंपः; T1 G6 ध्वजविश्कर्णः; T2 G2 °विश्कुंथः; G3 M3–5 °विश्कंठः; G4 °विसुंठः; M1 °विश्कुंठः (sup. lin. °विश्कंठः). K1 D1 कश्यपध्वजविष्कंभः; K3 काश्यपध्वजश्चैव; D7 केश्यध्वजश्च विष्कुंभः; D10 केश्यध्वजोथ विष्कंभः. — b) D1 वासव: (for वामनः). — c) D7 चंड°; D9 वायु°. K1 D (except D7; D8 om.) T G1.2 M1(sup. lin.).2–5 निशा°; K3 M1 (inf. lin.) दिवा° (M1 orig. as in text). — d) K4 D10 T1 G4 M3–5 निमिषो; D2.3 निर्मायो (for निमेषो).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 6). — a) K1 D5 त्रिधारः सप्तधारश्च; K4 B (except B5) Dn D5 D2.4.9.10 त्रिरावः सप्तरावश्च; K3 तृणाधारः सप्तधारः; D7 (corrupt) तृधारसायचारश्च. — b) K3 वल्मीकः; D7 वल्मीकिः. K1 D7.10 द्विपदः; K3 D2–4.9 द्विपकः; D8 दीपकः; D1.5 T1 G2 M3 द्विपकः; M1 (inf. lin. as in text) द्वीपिकः; G4 दिपकः; M2.4 (inf. lin. as in text) दिपिकः (for द्वीपकः). — c) K3 T1 G1–4 M चैत्य°; T2 चैत्र° (for दैत्य°). G2 रसद्वीपः (for सरि°). — d) K3 Dn1 सरसः; D5 (before corr.) सालकः; S शरभः (for सारसः). K4 B D (except D7.10) °केतनः (for °केसरः).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 6). — a) K1.3 D7.10 सुमुकेतुः; K4 Dn D5 D1–6.8.10 चित्र°; B3–6 सुखहेतुः; D3 M3 सुखकेशः (for सुखकेतुः). — b) S °केतुः (for °बर्हः). K1.3 B1.3 T1 G3.4 M (except M3) तथानघ; D2.3 °घनः; G1 °नयः (for °नघः). D1 त्रिबर्हश्च तथा नवः. — c) K4 B (except B5) Dn मेघकृत्; T G1–3 M3 मखदह (T1 G3 °कृत्); G4 M2.5 मघघ्न (G4 °कृत्). M1.4 म(M4 न)खघ्न (for मेघकृत्). G5 सुमुखध्वजः कुमुदक्षः. — d) T G1.2 सर्वाक्षः; G4.5 M सर्पाक्षः (for सर्पान्तः). D1 T2 सर्व°; G2 सम°; G6 हिम° (for सोम°).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 6). — b) D8 च वालकः; M3 तथांतकः; M5 चितांतकः (for चिरान्तकः). — c) K3 °बंधः; K4 B1–3 Dn D5 D2.5.6.8 °धर्मा; D1 °गर्भः (for °धन्वा).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 6) — a) D3 मधुरश्चैव (for मधुप°). — b) K3 हेमपर्णस्; D2–4.9 हिमवर्णस्. — c) K2.4 B4.5 D8 T2 माल्यो; D7 T1 G4 मालेयो (for मलयो). D1 G2 मातलेयो मातरिश्वा. — d) T1 G3 दिवाकरनिशाकरौ.

15 K5 (cf. v.l. 6). D8 om. 15. — a) K3 प्रयोग°; D1 प्रोदेश°; D7 ते देश°; D10 G3 M3.4 प्रादेश°. — c) K4 B4.5 Dn D5 D2–6.9 ते; D3 च (for अथ). — d) K4 B D (except D1.2.7) प्राणिनः; T1 प्रायशः; G3 प्राणतः (as in text). D2.10 तथा (for च ते). K1.2.4 B5 Dn D5 D1.2–6.9 G2 वै (for ते).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 6). — a) D3.6 न हि (for यदि). — b) D1 इह (for एहि). — c) Dn2 D5 D9 तत् (for तं). D1 उपनयिष्यामि देशं त्वां. — d) K3 गतिं; K4 B D (except D1.2.7.10) वरं (for रुचिं). B4 D5.8 उपलप्स्यते.

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K2 B1.3 Dn D1 T1 G1.3 M1.2 भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण, except in B1 D1. K1.4

१००

नारद उवाच ।

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥ १
क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।
षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २
अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा ।
पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३
यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले ।
ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमम् ॥ ४
पुष्पितस्येव फेनस्य पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५
फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहाराश्च मातले ।
उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥ ६
अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
निवसन्ति दिशापाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥ ७
पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी ।
दक्षिणां हंसका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८
पश्चिमा वारुणी दिक्च धार्यते वै सुभद्रया ।
महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९
सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंज्ञिताम् ॥ १०
आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११
उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले ।　C. 5. 3513 B. 5. 102. 12 K. 5. 102. 12

B2.4.5 D5 D2.5-8.10 M2-5 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* T1 गरुडात्मजकथनं; G1 गरुडलोकवर्णनं; G4 M2-5 सुपर्णे- (M4 °वर्णे)निर्देशः; G5 M1 सुपर्णे(M1 °वर्णे)लोक(M1 om. लोक)दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures words or both): D5 97; D7 T G1.2.4.5 103; G3 M4 101; M1-3.5 102. — *S'loka no.:* Dn D3 16.

100

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [a]) M3 धरणी° (for पृथिवी°). — [c]) D7 T1 M1.2 अत्र (for यत्र). B3 D1.2 सुरभी (for °भिर्).

3 [a]) K3 अति-; D7 अपि (for अभि-). — [b]) S (except G4) वाचस् (for सारम्). — [c]) D2.4.5 G1 वच° (for वद°).

4 [a]) K3 अस्याः; D3 तस्याः. S धाराभिः (for °याः). — [b]) S पतंतीभिर् (for निपतन्त्या). — [d]) K1.2 यदनुत्तमं; K4.5 B D (except D1.2.6.10) परमुच्यते; T1 G1.4 परमं मतं (for परमुत्तमम्).

5 [a]) K4 B D (except D1.2) G3.4 Ca.8 फेनेन (for फेनस्य). — [c]) K1.2.3 Ca.d बिभ्रतः; Cs पिबन्तः (as in text).

6 [a]) B D (except D1.7.10) ते ख्याताः (for नाम्ना ते). — [d]) D5 येभ्यो; T2 तेषां; G2 तेभ्यो (for येषां). K (K3 missing) D7.10 T2 M3.5 बिभ्यंति.

7 D1 om. 7. — [a]) K3 अश्याः; M3 यस्याः (for अस्याः). K3 धेन्वोस्याः; D7 विख्याताः; T G1.2.4 धेन्वाद्याः; G5 या गावः (for धेन्वोऽन्याः). — [c]) K1.2 D7.10 च दिक्पाल्यः; K2.4 B (except B3) Dn D3-5.8.9 G1.2.4 M3.5 दिशां पाल्यः; D8 स्म दिक्पाल्यः (for दिशा°). — [d]) K1 B1-3 Dn स्म ताः; D7 श्रिताः (for स्मृताः). D3 धारयंति स्म ता दिशः.

8 [b]) G3.5 सौरभिः. — [c]) K4 B D (except D1.2.10) G4 हंसिका; K2 वासका; G5 हासका (for हंसका). — [d]) K1 Dn D7.10 M1 अपरा (for अपरां). G5 धेनुर्धारयते दिशं (= 10[b]).

9 D3 (hapl.) om. 9[a]-10[b]. — [a]) K2.5 B4 T2 G3.5 दिक्षु; T1 G1.2.4 M दिक्तु (for दिक्च).

10 D2 om. 10[ab] (cf. v.l. 9). — [a]) M (except M1) कामदुहा. — [c]) K3 D2 (orig.) धन्यां; D5 रम्यां; D2 m. 3.4.9 तद्वत्; G2 ह्याशां; G5 रम्यां (for धर्म्यां). — [d]) K4 D2 m. 3.4.9 कुबेरपरिपालितां; T G1.2.4 तथैळ- बिळसंश्रितां. Ca.8 as in text.

11 [b]) T1 सारथे (for सागरे). — [d]) K1 सुरैर् (for देवैर्). K1 असुरसंयुगैः; K4 D5.6 °संहृतैः; Dn D7 G1.2-5 °संयुतैः; T1 °संवृतैः; T2 G2 °संगतैः. K5 देवासुरैश्च संयुतैः; D8 देवैरपि सुसंहतैः.

12 [b]) K2 B2.3 D2.4.9 एव (for अपि). — [c]) K5 om. च. G3 हि; G5 तु (for च). — [d]) D5 D6(m as

C. 5. 3613 B. 5. 102. 12 K. 5. 102. 12 उच्चैःश्रवाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥ १३
अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।
पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

नारद उवाच ।
इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरीवर्यामरावती ॥ १
एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही ॥ २
श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
सहस्रं धारयन्मूर्ध्नां ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३
इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४
मणिस्वस्तिकचक्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५
सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।
शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६
द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।

in text). $_{8}$ महा° (for मणि°).

13 ^{a}) K_{8} D_{8} $G_{2.5}$ सुधा (for सुधां). — ^{b}) K_{8} स्वधाहारेषु; B_{8} स्वाहाभोजिषु; C^{a} स्वधाभोजिषु (as in text). K_{8} $G_{2.5}$ स्वधा; B_{8} स्वाहां; C^{s} स्वधां (as in text). — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{2.4.7.9.10}$) $G_{2.4}$ सुरभी (for °भिः).

14 ^{a}) K_{8} D_{n1} अथ (for अत्र). — ^{d}) T_{1} $G_{1.4}$ च (for या). $K_{1.3}$ $D_{7.10}$ T_{1} $G_{1.4}$ महर्षिभिः (for मनी°). K_{8} गीयते परमर्षिभिः.

15 ^{ab}) B_{8} D_{n1} T_{1} नाक° (for नाग°). $D_{8.4.9}$ स्वर्गे च (for न स्वर्गे). G_{8} transp. न and विमाने. $B_{1.2.5}$ D_{n1} त्रिपिष्टपे. D_{n2} G_{3} नाग(D_{n2} °क)लोके न स्वर्गे न विमाने न त्रिविष्टपे. — ^{c}) D_{n2} $C_{a.d.s}$ परिचारः; D_{8} (before corr.) °वारः (for °वासः). B D_{10} M परिवास- सुखं (M_{3-5} °खः). $G_{2.5}$ सुखं (for सुखस्).

Colophon om. in K_{7}; K_{8} missing. — *Sub-parvan:* $B_{1.3}$ D_{n1} T_{1} $G_{1.5}$ M भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण, except in T_{1} G_{1}. $K_{1.5}$ $B_{2.4.5}$ D_{n2} D_{8} $D_{2.5-8.10}$ G_{2} all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण; K_{4} मानव उन्वेषण (sic). — *Adhy. name:* D_{1} G_{3} M सुरभिवर्णनं; T_{1} $G_{1.4}$ रसातलकथनं; G_{8} सुरभिमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{8} 98; D_{7} T $G_{1.2.4.5}$ 104; G_{3} M_{4} 102; $M_{1-3.5}$ 103. — *S'loka no.:* K_{8} 25; D_{n} D_{8} 15.

101

☞ K_{8} missing up to 10^{ab} (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{ab}) T_{2} G_{3} भोगवती नाम पुरी वासुकिपरिपालिता ! — ^{d}) K_{8} T $G_{1.2.5}$ पुरवर्यां°.

2 ^{a}) K_{8} D_{5} T_{1} $G_{1.3}$ इदं; $D_{3.4.9}$ सं- (for इयं). — ^{d}) $K_{2.5}$ B_{3} $D_{2.10}$ °महती; K_{4} B_{4} D_{n} $D_{6.8}$ °सहिता (for °महता).

3 ^{a}) K_{4} B D (except D_{1}; D_{3m}) G_{3} श्वेताचल°; G_{2} श्वेतलोच°. $C_{a.d.s}$ cite श्वेतोच्चयः. — ^{b}) Cf. 4^{b}. $K_{2.4}$ B D (except $D_{7.10}$) दिव्याभरणभूषितः. — ^{c}) $D_{2-4.9}$ M_{3} धारयेन्. K_{1} B D_{n2} $D_{3.4.6.7.9.10}$ T $G_{1.2}$ $M_{1.5}$ मूर्ध्नां (as in text); the rest मूर्ध्ना. — ^{d}) K_{4} D_{n1} $D_{2-4.9}$ ज्वलज्जिह्वो. $K_{1.2.5}$ $D_{7.10}$ महोरगः.

4 K_{5} om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) S काश्यपस्य (for सुरसायाः). Cf. 17^{ab}.

5 K_{8} (cf. v.l. 4) G_{2} om. 5^{ab}. — ^{a}) $K_{1.3}$ °चक्रांक-; $B_{2.5}$ °चक्रांगाः; D_{3} (*inf. lin.*) °चन्मूर्ध्नां; D_{8} °चक्राभ्यां; D_{7} °दिव्यांगाः; S (G_{2} om.) °चक्रांकाः (G_{8} °क-).

6 K_{5} M_{3} om. (hapl.) 6^{b}–7^{a}. — ^{d}) D_{8} [ऽ]परे (for ऽपि च). K_{3} $D_{2-4.9}$ G_{3} वा (for च).

7 K_{8} M_{3} om. 7^{a} (cf. v.l. 6). — ^{a}) G_{3} M (M_{3} om.) त्रि- (for द्वि°). — ^{b}) T_{1} $G_{1.4}$ सप्तशीर्षास्तथापरे.

महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठांस्तु मे शृणु ॥ ८
वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ।
कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९
बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।
वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १०
आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।
कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११
सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
आप्तः कोटनकश्चैव शिखी निष्ठूरिकस्तथा ॥ १२
तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३
करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ १४
दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः । C. 5. 3631 B. 5. 103. 15 K. 5. 101. 15

— ^{c}) K_3 D_7 transp. °भोगाः and °कायाः. K_3 D_{10} महाभागाः; T_1 $G_{1.4}$ भोगिनो वै; G_2 महाबलाः (for °भोगाः). T_2 $G_{3.5}$ M महाकाया महाभागाः. — ^{d}) S पन्नगाभोग°; Ca. d पताकाभोग°; Cs as in text.

8 ^{a}) K_3 T_1 $G_{1.4}$ च; K_4 अपि; M_2 हि (for इह). — ^{b}) = 1. 31. 18^b; 47. 23^b; 52. 2^b, etc. — ^{c}) $K_{1.2.3}$ $D_{7.10}$ नै(K_2 चै-; K_3 ए)कसंख्यानां; K_4 $B_{2.3}$ D_{2-4} $G_{3.5}$ $M_{1.2.4}$ एकवश्यानां; D_8 नैकवंशानां (for एकवं°). — ^{d}) K_3 यथामुख्यान्; $K_{4.5}$ B D यथाश्रेष्ठं ($D_{1.10}$ °श्रैष्ठ्यं); $G_{3.4}$ यथाश्रेष्ठाः. $D_{2-4.5.9}$ च (for तु).

9 ^{b}) = 1. 31. 5^d. Some S MSS. कार्कोटक°. — D_6 om. 9^{cd}; T_2 om. 9^c–16^d. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_5 D_6 G_2 M कालियो; K_3 T_1 कालयो; D_1 कालेयो; $D_{3.10}$ कालिको. D_7 निमुखश्चैव. — D_1 G_2 om. (hapl.) 9^d–11^a. — ^{d}) = (var.) 1. 31. 10^a.

10 D_1 T_2 G_2 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K_1 बाह्यकुंभो; K_2 बाष्पकुंडो; D_8 बाह्यदंतो; D_2 (before corr.) °कर्णो; D_2m.$_{3.4.8}$ राजकुंडो; $D_{5.6.9}$ बाह्यदंडो; S (T_2 G_2 om.) व(T_1 $G_{1.4}$ बा)हुकुंडो. T_1 $G_{1.4}$ महानागः. — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ आभूषणः (for आपूरणः). $D_{3.4.8}$ च सः (for खगः). K_3 resumes! — ^{c}) $K_{1.3}$ D_6 M_4 एव पत्रः; G_2 M_1 (*inf. lin.*).$_3$ एलापत्रः. G_4 पद्मनागश्चैलपत्रः. — ^{d}) K_2 कुकुंटः; D_2 कुरकः; $D_{3.4.9}$ कुकुरः; G_2 कुकुरः; G_4 कुंकुरः; $M_{2.3}$ ककुरः (for कुकुरः). $K_{1.3}$ करण°; K_2 G_5 M_2 करुण°; D_7 कुक्षिज°; $D_{3.4.9}$ कुकण°; $D_{5.8}$ कुंकण°; D_{10} करणि°; T_1 $G_{1.4}$ कुणक°; G_2 कुरण° (for कुकुण°).

11 T_2 om. 11; D_1 G_2 om. 11^a (cf. v.l. 9). — ^{b}) Cf. v.l. 1. 31. 7^d. $D_{1.8}$ कलशपू(D_8 °पौ)तकौ; T_1 $G_{1.3}$ M_4 (*inf. lin.*) शलकपोतकौ; $G_{3.5}$ $M_{1.2.3}$ ऌशक°; G_4 गालकपोलकैः; M_4 शाकलपोतकौ. B_4 महाकलशपातकौ. K_3 om. 11^c–16^d. — ^{c}) A few MSS. कैलाशकः. K_3 D_8 पिंडरकः; B_3 पुंज°; B_4 G_4 पंज°; M_3 (*inf. lin.*) पिंजलकः.

12 K_6 D_6 (hapl.) T_2 om. 12 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) = 1. 31. 8^a. Hypermetric! K_1 ज्वालामुखो; K_3 सुमनाकयो; B_4 अलामुखो; D_8 $D_{2.6}$ सुमना°; $D_{3.8}$ सुना°; D_5 सुना°; $D_{7.10}$ सूना°; $G_{1.2}$ corrupt; G_3 M_{2-3} मनो°. — ^{b}) Cf. 1. 108. 5^d. — ^{c}) = 1. 31. 8^c. K_4 B (except B_3) D_{n2} $D_{2-8.10}$ (*sup. lin.*) T_1 G_3 $M_{1.2.4}$ कोटरक°; D_2 कर्कोटक°; D_7 काटनक्ष°; D_8 कौटरक°; $M_{3.5}$ कोटकन°. — ^{d}) D_1 शिशिः; D_8 शिखिः (for शिखी). K_1 $D_{3.7.8.10}$ निठुरक°; K_2 $B_{3.5}$ निठुरिक°; K_4 D_n D_6 निष्ठुरि(D_6 °र)क°; B_{1-3} D_8 D_{3-4} निष्ठू(D_3 °ष्ठा-; $D_{3.4}$ °ष्ठु)रक°; D_6 नीष्ठुरक°. T_1 G शिखंडी निष्ठुर(T_1 °ष्ठर-; G_3 °ष्ठन)स्तथा; M शिखंडी निष्क(M_2 °ष्ठु)रिस्तथा.

13 K_3 T_2 om. 13 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) K_2 $D_{3.4.7.9.10}$ तित्तिरिर्; $G_{1.2.3}$ तित्तिरी. K_1 $D_{1.3.7.9.10}$ हस्तभद्र°; K_2 भद्रहस्त°; B (except B_4) D_{10} (*sup. lin.*) G_3 हरिभद्र°. — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ °पीठकः (for °पिण्डकः). — ^{c}) Cf. 1. 31. 10^d. K_1 D_{10}m द्विपिंगाः; $K_{3.8}$ द्विपिंडः (for द्वौ पद्मौ). — ^{d}) K_4 मुद्गरवर्णकः; $B_{3.5}$ मुकुरपर्णकः; D_2 मुद्गर एव च; $D_{3.6}$ °जंतुकः; $D_{7.10}$ °वर्णिकः. $G_{1.3}$ M_{3-4} पुष्पमुद्गि(G_2 M_3 °मुद्र-; G_3 °मंका)रपर्णकः; G_3 M_1 पुष्पमुद्गरपर्णकः.

14 K_3 T_2 om. 14 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) K (K_3 om.) D_{n1} D_{s1} $D_{2.3.7.10}$ T_1 पिठरकः; D_1 पठिरकिः; G_2 $M_{3.4}$(*inf. lin.* as in text).$_5$ पीठकरः; G_2 पीठरचः. — ^{b}) K_2 D_{n1} संवृतो; D_1 T_1 $G_{1.4.5}$ सुवृत्तो. K_1 वृत्तकस्तथा; $K_{2.3}$ दृढ एव च. — ^{c}) K_{1-3} $D_{1.10}$ पिंडीरो; B_3 T_1 $G_{1.4}$ M_3 पिंडको; D_3 पींडिरो; $G_{3.5}$ M_1 (*inf. lin.*) पिंकरो; G_2 बंधको; M_1 पिंजरो. D_3 बिंदुपत्र°; S (T_2 om.) बिल्वनेत्र°. — ^{d}) A few MS. मूषका°.

15 K_3 T_2 om. 15 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) T_1 G_2 शिशिपः; $G_{3.4}$ M_{2-4} शिली(G_4 M_3 °लि)पः (for दिलीपः). D_7 शख° (for शङ्ख°). — ^{b}) Cf. 1. 31. 13^a. $K_{2.8}$

C. 5. 3681 B. 5. 103. 15 K. 5. 103. 15 कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुमारः कुशकस्तथा ॥ १५
विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
बधिरान्धौ विकुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६
एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।
मातले पश्य यद्यत्र कश्चित्ते रोचते वरः ॥ १७

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८
स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य च ।
द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९
कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ २०
प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१
मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२
ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३
एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४
ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५
क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

दीपिको; D7 बाह्लीको (for ज्योतिष्को). T1 G1.4 च (for अथ). K3 M2.3 पराजितः (for अपरा°). — c) = 1. 31. 13c. — d) K4 B D (except D1) कुह(B2 D5 कुहु-; D8 कुल)रः (for कुमारः). K2.3.5 D2(by corr.).3.4.8–10 कुशय°; K4 B1.2.3 Dn D5 D6 कुशाक°; D1 कुडर°; D3 कुसर°; D7 M कुशिक°; G3 कुलुश° (for कुशक°).

16 K5 T2 om. 16 (cf. v.l. 11, 9). — a) K1–3 D10 M2 विराजो; T1 G M2.3 विरजो (M2 inf. lin. °गो) (for विरजा). K1–3 मरण°; D1 च रथ° (for धारण°). — c) K3 बधिराक्षो; D5 D3.4.7–9 व(D3 र)धिरोधो; D2 विधिरोधो; D2.6 रुधिराक्षौ; S (T2 om.) बधिरश्च (for °रान्धौ). K3 विकुंकिः; K4 B2.3 Dn D5 विशुंकिः; B1.2.4 D3–5.9 वि(D3.4.9 ह)गुंकिः; D8 D6 चिरुंकिः (D6 °की); K2 च कुष्ठी; D3 च कुंडिः; G2.3 विकर्णः (for विकुण्डः). c–16d) S (T2 om.) विरथः (G2 विरदः). T1 G1.2.3 M (except M1) सुरथ°; G3 सुरद°.

17 a) T2 इत्यादिनागमुख्याश्च. — b) K3 S काश्यपात्मजाः.

18 B Dn1 D5 D1.3.5 T1 om. the ref. — a) K4 B Dn D5 D1.3.6 G2 एककम् (as in text); the rest एवकम्. K (except K4) D2.4.7–10 उचकस्तु; D5 अप्यत्र; T1 G1.4 अव्यग्रं. — b) D2 G2 पुरतः; T G1.2.4 M (except M2) प्रततं (for स°). T1 G1.4 सु- (for सं-), and च (for वै). K (except K4) D2.4.7–10 नागान्वीक्ष्य समंततः. — d) D1 अपि (for इव). G2 सः (for च).

B1–3 D10 भारत; D3 अब्रवीद् (for अभवत्). — After 18, K1 ins.:

437* महर्षे शंस मे सर्वं पृच्छतो ज्ञातुमिच्छतः ।
करामलकवत्सर्वं तव ज्ञानं महामुने ।

19 a) K1 D2.3.8 पुरुषः (for पुरतः). — c) K4 B Dn D5 D2.3.8 तु (for च). — d) T2 G2 °नंदकः.

20 a) B2 D5 वा; D3 D7 T1 G1 M का (for च). — b) K3 T2 G2 एव (for एष). — K5 om. 20cd. — c) D2.4.9 यस्य (for कस्य). T2 G2 एव (for एष). D3 कस्यैष वंशे द्युतिमान्. — d) S व्यवस्थितः (for इव स्थितः).

21 c) K1 चेतः (for मनः). — d) M समो (for पतिर्).

22 Before 22, K2.4 B Dn D5 D2.3.8 ins. कण्व उ°. — K5 om. 22. — a) Dn1 D5 D9 T1 प्रीतिं° (for प्रीत°).

23 Before 23, K D1–4.7–10 T G (except G3) ins. नारद उ° (resp. नारदः). — b) T1 G1.4 भोगि° (for नाग°). — d) S भे(T2 G2 मौ)नकस्य (for वामनस्य).

24 a) S (except M2.3) तु (for हि). — b) K (except K4) D2.4.7.8.10 निकुंभो; D3 विज्वरो; G2 कुरवो; G3 चुकुरो (for चिकुरो). — c) S अचिराद्वै°.

25 a) B1–3 Dn1 G4 प्रीति° (for प्रीत°). — b) T2 G2 transp. मातलिर् and नारदं. — c) D2.3.7.8 T1 G (except G1) रुचिर°.

details, may reasonably be regarded as the parent of the very diverse recensions into which the great epic has been cast at different times in different parts of India." —Professor LIONEL D. BARNETT.

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Deutsche Literaturzeitung: "Ich konnte mich bei einem Besuche des Instituts in der Weihnachtswoche 1927 auch persönlich von der Vortrefflichkeit der technischen Einrichtung der Kollationsarbeiten überzeugen. Genauigkeit und Uebersichtlichkeit werden durch das angewandte Verfahren aufs beste verbürgt. . . . Hier hängt oft alles von einem gewissen philologischen Takte des Herausgebers ab, und es muss Sukthankar, der in dem Vorwort von seiner Arbeit in dieser Hinsicht allzu bescheiden spricht, das Lob gespendet werden, dass er seine Auswahl mit Umsicht und Ueberlegung getroffen hat. . . . So ist zu hoffen, dass nicht äussere Umstände die Vollendung dieses Werkes verzögern werden, das, wenn es in den eingeschlagenen Bahnen fortgeführt wird, einst einen Ruhmestitel der Geschichte der einheimischen indischen Wissenschaft bilden wird."—Geheimrat Professor Dr. HEINRICH LÜDERS.

Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen: "Gelingt Sukthankar und seine Mitarbeitern die Durchführung dieser Aufgabe, so hat er sich ein unschätzbares Verdienst erworben: er hat den Grund gelegt, auf dem spätere Generationen die Mahābhārata-forschung zu sicheren Ergebnissen weiterführen können." "Die ausserordentliche Bedeutung des Fasc. 7 liegt aber in den Prolegomena durch die Sukthankar in ausführlicher, klarer und überzeugender Weise die Grundsätze seiner textkritischen Methode darlegt."—Professor Dr. R. FICK.

Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig: "Gelingt es, die sehr schwierige Ausgabe nach den Grundsätzen, wie sie hier befolgt sind, zu Ende zu führen, so wird dadurch der Beweis erbracht sein, dass Indien imstande ist, auch philologische Aufgaben grössten Stiles zu lösen."—Geheimrat Professor Dr. HEINRICH LÜDERS.

Zeitschrift fur Indologie und Iranistik, Leipzig: "Zunächst wollen die Herausgeber das leisten, was möglich ist. Und ihre Leistung ist gross und bewunderungswürdig. . . . Den Herausgebern aber, vor allem Sukthankar, dem unermüdlichen und scharfsinnigen Forscher, der sich durch keine Schwierigkeit und Widerwärtigkeit entmutigen liess, gratulieren wir zu diesem hochbedeutsamen, in der Sanskritphilologie einzig dastehneden Werke."—Dr. HERMANN WELLER.

Orientalistische Literaturzeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben." "Ueberhaupt gehört diese Leistung von Dr. Sukthankar und seinen Kollegen nicht nur zu den wichtigsten, sondern auch zu den mustergültigsten, die bisher in der Indologie hervorgebracht worden sind." "Ein wichtigeres Unternehmen haben die jetzt lebenden Indologen überhaupt nicht vor." "Freilich ist damit nur den Anfang des gewaltigen Unternehmens gemacht worden; schon dadurch hat aber Dr. Sukthankar für immer in rühmlichster Weise seinen Namen in die Annalen der Indologie eingetragen."—The late Professor JARL CHARPENTIER.

Forschungen und Fortschritte, Berlin: "Auf dem Gebiete der Sanskrit-philologie gibt es gegenwärtig keine bedeutendere Erscheinung als die kritische Ausgabe des Mahābhārata. . . . Schon das 1927 erschienene erste Heft zeigte, dass man keinen besseren Herausgeber für das grosse Werk hätte finden können als V. S. Sukthankar."

Giornale della Società Asiatica Italiana, Rome: "La lettura di questi prolegomeni lascia il lettore più che mai convinto che l'edizione critica del *Mahābhārata* non poteva essere affidata a mani più esperte. Se la lunga e grave fatica non stancherà editore e collaboratori, il voto di più generazioni di sanscritisti sarà a suo tempo appagato in modo da superare le più ardite speranze."—Professor Dr. F. BELLONI-FILIPPI.

Indologica Pragensia, Prag (Czechoslovakia): "It is with very great pleasure indeed that I call attention to this beginning of what promises to become a truly monumental work, which all India will have every reason to be proud of. . . . And here I may say that in my opinion neither in India nor in Europe any one scholar will be found

who could have done the work better than Dr. Sukthankar. . . ."

Archiv Orientální, Prag (Czechoslovakia): "Taking into consideration the conscientiousness and critical mind of the editor, there are almost no passages where one could disagree with this or that accepted reading. . . . I congratulate the Bhandarkar Oriental Research Institute and Dr. Sukthankar most cordially on this completed work"—Professor Dr. V. Lesný.

Acta Orientalia: "The new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology."—Professor Dr. Sten Konow.

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance."—Professor Dr. Franklin Edgerton.

Acknowledgement of Donations (of Rs. 250 and above)

Annual Grants.

Raja of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	„ 6,000
Government of India	„ 4,000
University of Bombay	„ 3,000
Government of Madras	„ 1,000
H. E. H. the Nizam of Hyderabad	„ 1,000
Government of Burma	„ 500
H. H. the Maharaja of Baroda	„ 500
H. H. the Maharaja of Mysore	„ 500
Raja of Phaltan	„ 500
H. H. the Maharaja of Porbandar	„ 250
H. H. the Raja of Sangli	„ 250
Chief of Ichalkaranji	„ 250
Chief of Vishalgad	„ 100
Chief of Ramdurg	„ 100
Sardesai of Vantmuri	„ 50

Other Donations.

Mbh. Publ. Fund of Gt. Britain	£ 1,500
H. H. the Maharaja of Bhavnagar	Rs. 6,000
H. H. the Maharaja of Gwalior	„ 2,000
H. H. the Maharaja of Kolhapur	„ 2,000
H. H. the Maharaja of Patiala	„ 1,500
H. A. Shah Esq., Bombay	„ 1,000
H. H. the Raja of Bhor	„ 500
V. P. Vaidya Esq., Bar-at-law, Bombay	„ 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	„ 500
Tulsidas Charities, Bombay	„ 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	„ 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	„ 400
Jaikrishna Trust, Bombay	„ 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	„ 300
H. H. the Thakore Saheb of Palitana	„ 300
Rajguru Hemraj Pandit, C.I.E., Nepal	„ 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Cover.	For Permanent Members.		For Non-members.	
	Advance Payment	Deferred payment	Advance payment	Deferred payment
Paper	Rs. 120	Rs. 160	Rs. 150	Rs. 200
Cloth	Rs. 132	Rs. 175	Rs. 165	Rs. 215

Subscribers on the deferred payment plan are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recoverd by V.P.P. as the fascicules or the volumes are published. — Postage extra in all cases.

Price of fascicule 9 . . . . . . Rs. 10-4

Price of fascicules 1-9 . . . . . „ 54-4

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay.